

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT - ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

4 (112)

**Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır**

BAKİ - 2019

<u>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ.....</u>	5-85
R. QULİYEVA. Yazılı və şifahi tərcümələr haqqında.....	
S. RÜSTƏMOVA. Müasir Azərbaycan dilində coğrafiya terminlərinin semantik üsulla yaranması.....	
A. HACIYEVA. Fars dilində məsdərlərdə müşahidə olunan isimlərə xas morfoloji dəyişikliklər.....	
A. HÜSEYNOVA. Ərəb dilində bitişən əvəzlilər.....	
Г. АЛЛАХВЕРДИЕВА. Элементы семантического поля «Свадьба» в русском и азербайджанском языках.....	
G. BAYRAMOVA. Ritorik fiqurların koqnitiv xüsusiyyətləri və zaman ardıcılığının məkanda representasiyaları.....	
F. ƏFƏNDİYEVA. О способах выражения аспекта субъективной возможности глагола в поэме «Хосров и Ширин».....	
L. ŞAHƏLİZADƏ. Fransız dilində subjonctif-in işlənməsi.....	
L. ADIGÖZƏLOVA. Azərbaycan dilində idman terminlərinin üslubi imkanları.....	
S. ƏLİYEVA. İmadəddin Nəsimi ədəbi dilini folklorə yaxınlaşdırən amillər sırasında əvəzlilərin rolu.....	
Ф. МАМЕДБЕЙЛИ. Глагольное время и контекст.....	
Д. ХАНБАБАЕВА. Фразеологические синонимы и антонимы как объект исследования в лингвистике.....	
Ş. MİRQƏDİRÖVA. Azərbaycan və Yapon dilində feilin şərt formasının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	
A. RÜSTƏMLİ. Türkojoloji tədqiqatlar və Fərhad Zeynalov.....	
Z. AVİLOVA. Orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində isimlər.....	
Ş. BÜNYADZADƏ. İngilis dilində sinonim cərgələr haqqında.....	
Ə. MAMEDOVA. Актуальное членение на стыке парадигм.....	
N. CABBAROV. Məgər ədatının kommunikativ-praqmatik funksiyası.....	
Ş. QASIMOVA. Cins kateqoriyasının koqnitiv təhlili.....	
A. AĞAYEVA. Nitq mədəniyyətinin bəzi elmlərlə əlaqəsi haqqında.....	
Ü. HÜSEYNOVA. “Şühədanamə”nin dili ilə Azərbaycan şivələrinin leksik paralelliyi.....	
R. ƏSƏDOVA. Azərbaycan dilində feil tərzlərinin yaranma yolları.....	
L. QOCAYEVA. Müasir dilçilikdə variativlik anlayışı.....	
M. MÜRSƏLOVA. Azərbaycan lüğətçiliyinə bir nəzər.....	
P. ДЖАЛИЛОВ. Коммуникативное (актуальное) членение предложения.....	
<u>ƏDƏBİYYATSUNASLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ.....</u>	86-172
A. ABASOV. Bir könüldə bir dünya.....	
G. İSMAYİLOVA. Somerset Moemın “Piroqlar və Pivə” əsərində yazıçı Driffild obrazının prototipi.....	
L. ALLAHVERDİYEVA. Tarix müasir səhnədə.....	
Z. SƏFƏROVA. Rəsul Rza publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.....	
N. BƏKİROV. Molla Cümənin tərcümeyi-halı barədə.....	
H. MƏRDANLI. Fridrix Dürrenmattın yaradıcılığında postmodernist xüsusiyyətlər.....	
ALİ İHSAN ÇEVİK. Qasım Təmistanovun “Canlı Mırza” poemasında qəhrəmanlıq motivi.....	
G. ƏLİYEVA. Səməd Vurğun yaradıcılığında sərbəst şeir.....	
N. HƏSƏNOV. Con Qolsuorsinin “Forsaytlar haqqında saqa” epopeyasında üslub xüsusiyyətləri.....	
İ. ƏLİYEVA. Sənətkar ömrü.....	
İ. MƏCİDOVA. Amerika ədəbi-bədii fikrində kiçik həcmli nəsr janrının etimologiyası.....	
L. QOCAYEVA. Kurt Vonnequtun “Pişik beşiyi” əsərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri.....	
A. SADIQLI. Mir Cəlalın çap olunmamış hekayələri.....	
Г. ХАЛИЛОВА. Кавказ в творчестве русских писателей и поэтов XIX века.....	
M. ЯКУБОВА. А.К.Толстой и Восток.....	
İ. HƏSƏNOVA. Tomas Pinçon romanlarının bədii xüsusiyyətləri.....	
H. NƏSİBOVA. Tənqidin həqiqət meyarı.....	
V. TAĞIZADƏ. Milli xarakterin tarixi səciyyəsi; Ə. Haqverdiyevin «Ata və oğul» hekayəsi.....	
Ş. BƏHRAMİ. İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan ədəbiyyatı.....	
E. İBADOVA. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Artıq adam” kontekstində qəhrəman və antiqəhrəman qalereyası.....	
Ə. QASIMOV. Aşıq Şəmşir şeirinin dili və bədii təsvir vasitələri.....	
T. HÜSEYNOV. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məqtəl mövzusunda yazan şairlər.....	
T. HÜSEYNOVA. Con Qolsuorsinin novellalarında ictimai-sosial problemlər.....	
<u>PEDAQOGİKA-ПСИХОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ.....</u>	173-201
Ф. ГАБИДУЛЛИНА. Литература как средство нравственного воспитания студентов.....	
Г. АХМЕДОВА, Н. АХМЕДОВА. Развитие письменной речи на начальном этапе обучения.....	
Z. AVİLOVA, Z. MƏMMƏDOVA. Nitq mədəniyyətində sözün tərbiyə edici rolu.....	
S. ABBASOVA, S. ABDULLAYEVA. Məntiqi – linqvistik normalar.....	
K. NƏCƏFOVA. İngilis dilinin tədrisində “to be” köməkçi feilinin rolu və işlədilməsi.....	
L. QOCAYEVA. Xarici dillərin tədrisində norma və variativlik anlayışları.....	
T. ƏSGƏROVA. İngilis dilinin qrammatikasının tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadənin səmərəli yolları.....	
A. MƏMMƏDOVA. Yardımcı məktəblərdə riyaziyyat fənni əsas və vacib fənlərdən biri kimi.....	
M. САДЫХОВА, С. ЧАРКЕЗ. Роль и место преподавателя в усилении положительной мотивации обучения.....	
<u>İNSANŞÜNASLIQ-ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ.....</u>	202-210
A. BAYRAMOVA. Milli-mənəvi dəyərlərimiz gəncliyin əxlaq normalarının əsasıdır.....	

P. İSMAYILOVA .Afro-amerikalıların tarixi.....	
N. QURBANOVA.Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların etnososial strukturu.....	
<i>JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА.....211-218</i>	
P. MƏSMƏLİYEV. Azərbaycanla Birləşmiş Krallıq arasında iqtisadi münasibətlər mətbuatda.....	
S. QULİYEV. “Şeypur” jurnalında Səməd Mənsurun felyetonları.....	
<i>KİTABSÜNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ.....219-221</i>	
S. SADIQOVA. Personal bibliographic information resources about the history.....	
<i>MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....222-269</i>	
G. QASIMOVA. İbri dilinin dirçəldilməsinin təyini söz birləşmələrinə təsiri.....	
ГАО КЭСИНЬ. Существительные с древней основой на *ǝ, *jǝ в новгородских берестяных грамотах.....	
S. BAĞIROVA. Əl-Mərrri yaradıcılığında risalələr.....	
A. FƏRƏCOVA. Nitqin təmizliyi və onun əsas keyfiyyətləri.....	
M. FƏRƏCOVA. Fars dilində işlənən sifət düzəldici şəkilçilər və onların xüsusiyyətləri.....	
C. MAHMUDOVA. İngilis dilində mebel əşyaları və məişət texnikası adlarının tipoloji tədqiqi.....	
P. MAMEDOVA. Числительное «два» в русском терминообразовании.....	
M. MEHDİYEV. Professor Yusif Seyidovun söz birləşmələri haqqındakı elmi mülahizələri.....	
ЛИ ЦИНЦИН. Антропоморфизм и метафоризация (на материале русского языка).....	
C. ƏLİYEV. Azərbaycan dilində fonem anlayışı.....	
M. MƏMMƏDOVA, M. SULTANOVA. İngilis dilində bağlayıcıların tədqiqi tarixindən.....	
E. İBADOVA. Anarın yaradıcılığında “Kiçik adam və artıq adam” obrazlarının mənəvi-psixoloji aləmi.....	
S. MƏMMƏDOVA. Strukturalizm. Strukturalizmin tarixindən.....	
T. HACIYEV. Azərbaycan dilində ortaqlıq türk sözlərinin menta və sosiolingvistik amillərin təsiri ilə aktuallaşması.....	
A. MAMEDOVA. Жизнь и творчество О.Генри.....	
C. BELIEVA. Жизнь и творчество Рэя Брэдбери.....	
F. YUSİFOVA . Şərq qrupu dialekt və şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri.....	

Yəğılmağa verilmişdir: 12.10.19 Çapa imzalanmışdır : 21.12.19 Rezoqraf çapı.
Təsisçi: Əliyev Tahir Əşrəf oğlu. Şəhadətnamə № 27. Lisenziya: seriya ab № 022471
Tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur.

DİLÇİLİK - ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Rəhilə Ruhulla qızı Quliyeva

YAZILI VƏ ŞİFAHİ TƏRCÜMƏLƏR HAQQINDA

Tərcümə xalqların arasında istər mədəni, istər siyasi, istərsə də iqtisadi əlaqənin qüdrətli vasitəsi kimi həmişə mühüm rol oynamış və hələ də oynamaqdadır. Müasir dövrdə xalqlar arasında yaranan dostluq və əməkdaşlığı möhkəmləndirən, ona vüsət verən amillərdən biri müxtəlif xalqların qarşılıqlı əlaqəsidir. Hər hansı bir xalqın ədəbi-mədəni və habelə ictimai-siyasi həyatında baş verən hər bir yenilik, inkişaf, zənginləşmə başqa xalqlara ancaq tərcümə vasitəsilə məlum olur. Tərcümə dostluq sənətidir. O, xüsusilə bədii tərcümə cəmiyyətimizin həyatında, xalqlar dostluğunu möhkəmləndirmək, beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək sahəsində çox böyük səmərəli əhəmiyyəti olan bir sənətdir. Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy bu haqda belə demişdir: “Söz böyük qüdrətdir. Ona görə böyükdür ki, sözün köməyi ilə insanları birləşdirmək olar, sözlə məhəbbətə xidmət göstərmək də olar. İnsanları bir-birindən ayıran sözdən uzaq ol, ehtiyat et!”.

Doğrudan da tərcümə insanları birləşdirən, xalqların ən qabaqcıl ənənələrini bir-biri ilə yaxınlaşdırıb qüvvəyə çevirən çox təsirli vasitədir. Belə gözəl, gərəkli sənətin sənətkarları olan mütərcimlər üzərinə çox məsuliyyətli bir vəzifə düşür. Haqlı olaraq tərcüməçiləri körpü salanlar adlandırırlar. Vaxtı ilə alman tərcüməçilər ittifaqının sədri olmuş M.Brem demişdir: “Mütərcimlər müxtəlif dillər arasındakı uçurlarda körpülər salır və beləliklə bir xalqdan o biri xalqa doğru gedən yolu qısaldır, başqa ölkələrin ədəbiyyatını öyrənmək işini asanlaşdırıb, ümumdünya ədəbiyyatının inkişafına kömək edirlər, ümumdünya ədəbiyyatı isə bizim hamımızı birləşdirir”.

Ta qədim zamanlardan ata-babalarımız dil bilməyin əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişlər. Orta əsrlərdən bizə belə bir latın zərb məsəli gəlib çatmışdır: “Neçə dil bilirənsə, o qədər insansan”.

Başqa dilin vasitəsilə bizim dünya görüşümüz inkişaf edir, genişlənir. Tərcüməçilik sənəti mütərcimdən müxtəlif dilləri kamil bilməkdən əlavə, geniş elmi görüş dairəsi, tədqiqatçılıq məharəti tələb edir. Mədəni tərəqqi və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq bütün ölkələrdə tərcümə işinə, onun müxtəlif problemlərinin həllinə getdikcə daha çox diqqət verilir.

Tərcümənin növləri ilə əlaqədar olaraq hazırda onun üç bölməsi vardır. 1) ictimai-siyasi, 2) bədii, 3) elmi-texniki. Tərcüməçinin ilk, ən əsas vəzifəsi-tərcümə etdiyi xalqın dilini mükəmməl bilməkdir. Ondən tələb olunan ikinci məsələ-tərcüməçinin həmin dilin qrammatik qanunlarına, xalqın söz xəzinəsinə yaxından bələd olmasıdır. Lakin təkə dilni bilmək də hələ kifayət deyildir. Çünki hər hansı bir kitabı tərcümə etmək istədikdə təkə həmin ölkənin ədəbi dilini bilmək kifayət etmir, onu həqiqi mənada başa düşmək, həm də həmin dili sərbəst danışmaq, danışmaq və bədii dilin bütün incəliklərini, variantlarına qədər mənimsəməyi bacarmaq, hələ bundan sonra da həmin xalqın həyatındakı bəzi şeyləri də düşünmək, bilmək lazımdır. Bu “bəzi şeylər” dedikdə də həmin xalqın tarixi, etnoqrafiyası, məişəti, incəsənəti nəzərdə tutulur, elə xüsusiyyətlər ki, bütövlükdə bir xalqın mənəvi aləminin məzmununu təmsil edir. Yazılı tərcümə zamanı tərcüməçi elə əsər seçməlidir ki, həmin xalqın milli xüsusiyyətləri, mənəvi aləmi, yaşayış tərzini, estetik zövqü, dünya hadisələrinə baxışı oxucuya çatdırılmış olsun. Tərcümə zamanı tərcüməçi öz dilinin təmizliyini qayğısına da qalmalıdır. Yuxarıda göstərilən məziyyətlərə malik olan mütərcim yazılı tərcümə edərkən daha hansı göstəriciləri əldə əsas tutmalıdır? Necə tərcümə etməlidir? Bu suala aşağıdakı qaydalar tam cavab verir: 1) mətni oxumalı və onun məzmununu dərk etməyə çalışmalı, çünki bu, lüğətdən sözləri seçməkdə tərcüməçiyə kömək edər; 2) sözlərin törəmə əlamətlərinə əsasən tanış olmayan sözlərin mənasını başa düşməyə çalışmalı, lüğətdən tanış olmayan sözləri tapıb onun müxtəlif mənaları içərisindən mətnin əsas məzmununa uyğun gələn mənəni seçməli; 3) cümlələri qruplara bölməli; (mübtədə qrupu, xəbər qrupu, zərf qrupu və s.). Hər bir qrupda əsas mərkəzi sözü tapıb, o biri sözlərin bu sözdən asılılığını, bu sözlə əlaqəsini müəyyən etməli; 4) tərcüməçi cümlənin məzmununu öz-özünə danışmalı, daha sonra düzgün ədəbi dillə tərcümə etməlidir.

Şifahi tərcümə üçün mütərcim öz söz ehtiyatını zənginləşdirməyə çalışmalıdır. Sözü öyrənərkən onunla yanaşı həmin sözün sinonimlərini də öyrənməli və yeri gələndə bu sinonimlərdən nə zaman istifadə etməyi bilməlidir. Məsələn, ərəb dilindən bir sözü və onun sinonimini göstərək:

Çalışmaq - إستهدف (١)

Məqsəd güdmək - حرص على (٢)

Hər iki feilin mənası eynidir, lakin onlardan birincisi müsbət mənada məqsəd, ikincisi mənfi mənada məqsəd güdülərkən istifadə olunur, və yaxud:

Çıxmaq, səy etmək - سعی (١)

Çalışmaq, cəhd etmək - حاول (٢)

Əldə etmək - ظفر بـ (١)

Nail olmaq - نال (بنال) (٢)

Qazanmaq (nailiyyət, müvəffəqiyyət) - أحرز (٣)

Qazanmaq (müvəffəqiyyət) - نجح (٤)

Əldə etmək - حصل على (٥)

Qazanmaq (pul) - اكتسب (٦)

(١) في الازمنة الاخيرة فاته سعی في دروسه

Axır vaxtlarda o öz dərslərinə çalışır. (səy göstərirdi)

(٢) بعيد الحرب العالمية الثانية حاول بعض الدوائر الاستعمارية شن حرب عالمية جديدة

_Çox keçmədən ikinci dünya müharibəsindən sonra bəzi imperialist dairələr yeni dünya müharibəsini qızışdırmağa

(yaymağa) cəhd edirdilər. Bu cümlədən göründüyü kimi həmin fellərdən birincisi müsbət mənada, ikinci mənfi mənada işlənmişdir. Bundan başqa elə dillər var ki, məs: Ərəb, ingilis, fars və s. eyni bir felin mənasını onunla işlənən ön qoşmalar dəyişdirə bilər. Buna görə mütərcimin borcudur ki, fellərin ön qoşmalarını mütləq yadda saxlasın. Məs:

(١) جاء في الجرية أن نجاح هذا الفيلم يرجع إلى مزاياه الأدبية و الفنية
(٢) إن فصل الربيع الجميل جاء بفرح عميق بوصوله إلى قلوبنا
(٣) جئت مع رفيقتي إلى الجامعة

- 1) Qəzətdə deyilir ki, bu filmin müvəffəqiyyətləri onun öz ədəbi və bədii xüsusiyyətləri ilə izah olunur.
- 2) Gözəl bahar fəslə öz gəlişilə qəlblərimizə dərin fərəh gətirmişdir.
- 3) Mən öz rəfiqəmlə universitetə gəldim.

Göründüyü kimi bu üç cümlədə eyni bir fel “جاء” işlənmişdir. Amma hər cümlədə o, başqa mənə verir. Birinci cümlədə-“deyilmək” (في- ön qoşmasının təsiri ilə), ikinci cümlədə-“gətirmək” (ب-ön qoşmasının təsiri ilə), üçüncü cümlədə isə öz əsas mənasını جاء “gəlmək” ifadə edir.

Bizcə şifahi tərcümə zamanı tərcüməçiyə riayət edilməsi lazım olan ən vacib məsələ, sözlərin düzgün tələffüz edilməsi məsələsidir. Məsələn, təsəvvür edək ki, ərəb dilini bilən bir mütərcim gənc bir ərəb qızına düzgün tələffüz etməməsi nəticəsində أنسة (:anisə)-gənc qız (xitab) əvəzinə عانسة (:anisə)-yaşı ötmüş qız (staraya deva)-deyə müraciət edir. Əlbəttə bu xoşagəlməz bir hal olar.

Göstərmək lazımdır ki, ərəb, ingilis, fars dilində bəzi saitlərin uzun, yaxud qısa tələffüz olunması, sait səslərin kəmiyyətə dəyişməsi çox vaxt sözün mənasını dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu və ya digər eyni uzun saiti bir hecadan digər hecaya keçirmək nəticəsində də mənə dəyişikliyi meydana çıxar bilər. Məsələn:nə zaman? متى- ölmək- مات Eyni zamanda, eyni adlı biri emfatik samitin və ya digəri adi samitin düzgün tələffüz edilməməsi sözün mənasını dəyişər. Məsələn:

سعال و سؤال kimi sözlərdə olduğu kimi قيب و كلب, حَمَام و هَمَام, صَفِير و سفير

Başqa misal: عينا جالطتان من الخوف (١)

(O, qorxudan özündə deyildi.(yəni gözləri qorxudan bərəlməşdi(dombalmışdı). إنه جاهز قبل ساعتين (٢)

O iki saat bundan əvvəl hazır idi.

Birinci misalda جالط -dombalangöz mənasında, ikinci misalda جاهز-hazır mənasında işlədilmişdir. Ona görə də sözlərin düzgün tələffüz edilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Əks təqdirdə mənə dəyişikliyinə gətirib çıxarır. (bu cümlələrdə olduğu kimi).Belə xüsusiyyətlər ingilis, alman fars dillərinə də xasdır. Göründüyü kimi, tərcüməçi təkcə şifahi tərcümədə deyil, yazılı tərcümədə də həmin göstərişlərə riayət etməlidir, hər dilə məxsus olan qrammatik qanunları, dilin milli xüsusiyyətlərini, fonetik dəyişikliklərini ciddi gözləməlidir.

Atalar sözlərinin, zərb məsələlərinin, ifadə və ibarələrinin, idiomatik ifadələrinin tərcüməsi məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Xarici dillərdə elə məsələlər, atalar sözləri vardır ki, onlar bütün dillərdə, yalnız bəzilərində cüzi dəyişikliklər etdikdən sonra, eyni mənanı verir, və ya həmin dilə uyğun ekvivalenti tapmaq lazımdır. Məsələn:

- 1) Кто много читает, тот много знает (rus)
- 2) من سعى نجح - Çalışan müvəffəqiyyət qazanar (ərəb)
- 3) Təkrar biliyin anasıdır (azəri)
- 1) Нет такой лошади, что бы не спотыкалась (rus)
- 2) إن الجواد قد يعثر - Cins at da bürəyər (ərəb)
- 3) Eysiz gözəl olmaz (azəri)
- 1) В одной руке двух арбузов не удержишь (rus)
- 2) لا يجتمع سيفان في عمدة واحد - Bir qına iki qılınc yerləşməz (ərəb)
- 3) Aşpaz iki olanda xörək ya şor olar, ya da şit (fars)
- 4) İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz. İki canbaz bir ipdə oynamaz. (azəri)

1. Artıq tamah baş yarar (azəri)

2. من كان الطمح له مركبا كان الفقر له صاحبا - Miniyi tamah olanın minəni yoxsulluq olar. (hərfi: kimin üçün tamah minik olsa, yoxsulluq onun üçün ağa olar) (ərəb)

1. Yalanın ipi qısdır (ərəb)

2. Yalan ayaq tutar yeriməz (azəri)

Bu misallardan aydın olur ki, onlar mənaca bir-birlərinə necə yaxındır.

Tərcümə zamanı elə atalar məsələsinə, hər hansı bir ifadə rast gəlmək olar ki, onlar milli dildə yaxşı səslənsin, başqa dilə tərcümə edərkən o dilədə zəif, sönük çıxsın. Belə hallarda, tərcüməçinin əsas vəzifəsi həmin məsələnin, hikmətli sözün və ya ifadənin tərcümə etdiyi dildə müvafiqini, ekvivalentini tapıb işlətməkdir. Məsələn, ərəb dilindəki bir neçə belə məsələ nəzərdən keçirək: عادت حليلة إلى عاداتها القديمة

Həlimə yenə öz köhnə adətinə qayıtdı.

Lakin onu Azərbaycan dilindəki “Kar tutduğunu buraxmaz” məsələsi ilə əvəz etdikdə daha təsirli çıxır.

Uçsa da keçidir ki, keçİ.→Toyuq bir qıçlıdır ki, bir qıçlı. Və ya: أنت امير، و انت امير من يسوق الحمير -Sən əmir, mən əmir, bəs eşşəkləri kim sürsün?→Sən ağa mən ağa, bəs inəkləri kim sağa? Və ya: من شب على شيء شاب عليه - Kim nə ilə böyümüşsə, onunla da qocalacaq→Qozbeli qəbir düzəldər. Və ya: Bir tük saqqal əmələ gətirməz- شعرة تعمل لحيه→Bir güllə bahar olmaz.

Tərcümənin bir növü də texniki tərcümədir. Məlumdur ki, texniki tərcümə mətninin əsasını terminlər təşkil edir. Buna görə belə tərcümələri hərfi tərcümə etmək lazımdır.

Tərcümənin mühüm sahəsi olan bədii tərcümə sənəti elə mühüm məsələdir ki, bunsuz dünya xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq, onun qabaqcıl, mütərəqqi, mədəni ənənələrini zənginləşdirmək, inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Cəmiyyətimizin milli əlaqələri sahəsində əsas vəzifə və məqsədlərindən biri xalqların mədəniyyətini daha da zənginləşdirmək üçün onların qarşılıqlı ədəbi münasibətini möhkəmləndirmək, qabaqcıl və mütərəqqi mədəni əlaqələrini bir-birinin malı etməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, xalqın həyat və inkişafında rol oynayan, onu yüksək ideallar uğrunda mübarizə üçün tərbiyə edən milli mədəniyyət ünsürlərindən biri də bədii ədəbiyyatdır.

Başqa ədəbiyyatlardan fərqlənən ədəbiyyatımızın qarşısında yeni problemlər durur. Bu problemlərdən biri də bədii tərcümədir, çünki bədii tərcüməsiz xalqlarımız və həmçinin dünya xalqları bir-birinin ədəbiyyatı ilə tanış ola bilməz.

Vətənimizin başqa xalqları bir tərəfdən zəngin rus ədəbiyyatından istifadə etmək, ondan öyrənmək, onun təcrübəsini mənimsəmək üçün bu ədəbiyyatın ən qüdrətli nümunələrini öz dilinə çevirirsə, digər tərəfdən də milli öz ədəbiyyatına daha geniş yol açmaq və ona çoxlu oxucu kütləsi qazandırmaq üçün yazıçı və şairlərinin, dramaturqlarının ən dəyərli əsərlərini rus dilinə tərcümə etməyə çalışır. Bədii tərcümə yalnız o zaman müvəffəqiyyətli ola bilər ki, tərcümə edən yazıçı həqiqətdə dəqiq söz ustası olmaqla bərabər, tərcümə etdiyi əsərin dilini, həmin əsər müəllifinin yaradıcılığını, həmin milli ədəbiyyatın xüsusiyyət və inkişaf yolunu, həmin xalqın tarixini bilməmiş olsun. Həm də tərcümə etdiyi ədəbiyyatı, əsərin müəllifini, əsərin özünü sevsin, bütün istedad və təcrübəsini tərcümə üçün əsirgəməsin. Elə kamil tərcüməçi şairlər var ki, onlar tərcümə etdiyi əsərlərin dilini bilməsə də, onu "hiss edər" bilir, canlı dilin musiqisini, intonasiasını duyur, tərcümə üçün bütün zəhmət və çətinliklərə qatlaşır, tərcümə etdiyi şairin şəxsiyyət və yaradıcılığını, bu xalqın mədəniyyət və ədəbiyyatını, ənənə və adətlərini, həyat və düşüncələrini öyrənir, sanki bu xalqa qarışır. Şer tərcüməsindən danışarkən onun formasının saxlanılmasının zəruriliyindən söhbət açmaq lazımdır. Çox zaman tərcümədə forma pozulur. Klassik və müasir şairlərin əsərlərini edərəkən onun formasını, əsərlərinin üslub tərzini (qəzəl, müxəmməs, qoşma, məsnəvi və s.) mütləq saxlamaq lazımdır. Bir şeri başqa dilə tərcümə edəndə onun məzmunu ilə bərabər mütləq formasına da riayət etmək lazımdır, çünki kamil bir şerdə forma ilə məzmunun arasında elə bir vəhdət mövcuddur ki, forma pozulmasında mütləq məzmun da pozulur, şer təsir qüvvəsini, əzəmət və gözəlliyini itirir.

Artıq hazırkı mərhələdə Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ruscadan deyil, bir başa orijinaldan tərcümə edilməlidir. Başqa xalqların bədii ədəbiyyatını da orijinaldan tərcümə etmək lazımdır. Bu cəhətdən Qafqaz xalqlarının ədəbiyyat nümunələrini azəri dilinə tərcümə edərkən, bunların ruscadan tərcüməsindən istifadə etmək artıq indiki zaman üçün dözülməz haldır. Zaqafqaziya xalqlarının ədəbiyyatı, dili, tarixi, ənənə və adətləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, bu xalqların bədii ədəbiyyatını mütləq orijinaldan tərcümə etmək lazımdır, çünki rus dilinə tərcümə edərkən, bu dillərdə olan bir çox söz, cümlə, idiomlar tərcüməyə gəlmir və təhrif edilir, əsərin milli xüsusiyyətləri pozulmuş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. А.В.Федоров. Введение в теорию перевода. Издательство литературы на иностранных языках. Москва, 1953.
2. Тərcümə nəzəriyyəsi. Bakı 1965.
3. Ə.Məmmədov. Ərəb dili. ADU nəşriyyatı, Bakı 1958.
4. Ə.Məmmədov. Ərəb dili. Bakı 1962.
5. H.Əlizadə, N.Hatəmi. Fars dili. Bakı 1961.
6. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin müxtəlif il nömrələri.

XÜLASƏ

Yazılı və şifahi tərcümələrin bəzi xüsusiyyətlərindən danışanda demək lazımdır ki, üç cür tərcümə var: 1) ictimai-siyasi; 2) bədii; 3) elmi-texniki. Tərcüməçi tərcümə etdiyi xalqın dilini, qrammatik qanunları, bədii dilin bütün incəliklərini, xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini, incəsənətini, şifahi tərcümə zamanı isə sözlərin tələffüz qaydalarını yaxşı bilməlidir. Frazoloji birləşmələrin tərcüməsində hərfi tərcümə yox, ümumi məzmundan çıxış edərək həmin birləşmələrin ekvivalentini tapmalıdır. Texniki tərcümədə isə çoxlu terminlərin olduğunu nəzərə alıb, hərfi tərcümə edilməlidir. Bütün tərcümələr orijinaldan tərcümə olunmalıdır.

Şer tərcümələrində formanın saxlanılması əsas şərtidir. Çünki forma pozulanda məna da pozulur və şer öz təsir gücünü itirir.

Açar sözlər: Tərcümənin növləri, yazılı tərcümə, şifahi tərcümə, bədii tərcümə.

РЕЗЮМЕ

Говоря о некоторых особенностях письменного и устного перевода, следует сказать, что существуют три вида перевода: 1) общественно-политический; 2) художественный; 3) научно-технический. Переводчик обязан хорошо знать язык народа перевода, грамматические законы, все тонкости художественного языка, историю, этнографию, быт, культуру народа, а при устном-правила произношения слов. При переводе фразеологических оборотов должен найти эквивалент данных соединений, исходя не из буквального перевода, а из общего содержания. При техническом же переводе, учитывая наличие множества терминов, выполняется буквальный перевод. Все переводы должны быть сделаны с оригинала. Сохранение формы является основным условием при переводе стихотворений. Так как при нарушении формы нарушается так же и значение, и стих теряет свою силу действия.

Ключевые слова: Виды перевод, письменный перевод, устный перевод, художественный перевод.

Seyda Xaqani qızı Rüstəmov¹

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ COĞRAFIYA TERMINLƏRİNİN SEMANTİK ÜSULLA YARANMASI

Milli termin yaradıcılığının ədəbi dilə əsaslanması şübhəsiz ki, terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə və tez yadda qalmasına xidmət edir. Ayrı-ayrı sahələrdə olan yeniləşmə dildə də yeni anlayış və məfhumların adlanmasına səbəb olur.

B.Çobanzadə yazır ki, elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elmi sayıla bilməz. Bu elmin dili cahani və beynəlmiləl olmalıdır. Bugünkü elmlərdə isə cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir.

Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Bu, hər şeydən öncə, ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır.

1926-cı ildə keçirilmiş türkoloji qurultayda türk dillərinin terminoloji məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, yeni anlayışları adlandıran terminlərin yaranması üçün türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur. Bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır. İndi vəziyyət xeyli dəyişib, söhbət iki bazadan, yəni ümumtürk və Avropa dilləri bazasından gedir.

Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malik olsa da, diqqət nədənsə dilin daxili imkanlarından çox, alınma sözlərə yönəldilir. Söhbət ümumişlək sözlərin, qədim abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə işlənən dialektizmlərin və ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsindən gedir.

Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və zənginləşdirilməsi dedikdə bu dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesi başa düşülməlidir. Akademik M.Şirəliyev də xalq dilini termin yaradıcılığında əsas mənbə hesab edirdi: “Canlı xalq dilində, onun lügət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatçılıqla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzində alınma sözlər işlənir”. Əlbəttə, bu istiqamətdə problemlər hələ də qalmaqdadır. Milli söz və şəkilçilərimiz ola-ola, ehtiyac olmadan alınmalarla dili ağırlaşdırırıq”(1,84).

Y.V.Çəmənəminlinin fikrincə, dil axtaran gərək camaat arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsl dilimiz elimiz içində danışılmaqdadır. Heç şübhəsiz ki, müəllif italyansayaq küçə dilini nəzərdə tutmayıb. S.Sadiqova da yazır ki, əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyırıksə, xalqın dilində olan zəngin lügət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik. Bu fikir sanki keçən əsrin əvvəllərində deyilib: axı xalq dilindəki zəngin söz ehtiyatı hələ keçən əsrin 20-30-cu illərindən toplanmağa başlanıb, bu istiqamətdə çox sanballı əsərlər yazılıb, dialektoloji lügətlər çap olunub. Qalır həmin lügətlərdən termin yaradıcılığında istifadə etmək.

Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində terminyaratmanın müxtəlif üsulları göstərilir:

M. Qasimov Azərbaycan dilində 5 terminyaratma yolunun olduğunu qeyd edir:

Semantik üsul; morfoloji üsul, sintaktik üsul; kalka üsulu; sözlərin qısaldılması və ixtisarı üsulu(2,121).

Y.V.Breus isə üç əsas termindüzəltmə üsulunu müəyyənləşdirmişdir: 1.Sintaktik üsul; 2.Leksik üsul; 3.Semantik üsul.

Azərbaycan dilçilərinin, o cümlədən bizim də təsnifatımız demək olar ki, M. Qasimovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Biz Azərbaycan dilində əsasən bu yollarla termin yaratmağın mümkün olduğunu zənn edirik:

1)Semantik üsul; 2)Morfoloji üsul; 3)Sintaktik üsul ; 4)Kalka üsulu ; 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

Terminyaratma sahəsində Türkiyə dilçiliyində də qiymətli tədqiqatlar mövcuddur. Bunlardan biri də Türkiyə dilçisi Həməzə Zülfükərin kitabı sayıla bilər(3,65). Alim Türkiyə türkcəsində termin yaratma yolları kimi 7 üsul göstərir:

1.Terminyaratmada örnəkəlmənin rolu(analoji üsul). Bu üsulla bir terminin səs və quruluş xüsusiyyətlərini nümunə alaraq başqa terminlər yaratmaqdır. Alimin fikrincə, bəzən dilin qayda-qanunlarına zidd olaraq terminlər də yarana bilər. Alim buna nümunə kimi “quzey” terminini göstərir. Türk dillərində bütün sözlər ahəng qanununa tabe olmalıdır. Bu termin isə tabe deyil. Ona görə ki, “güney” termininə bənzətmə yolu ilə düzəlmişdir(3,159).

2. H. Zülfükər terminyaratmada 2-ci məhsuldar üsul kimi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə terminyaratmanı göstərir. Bu üsul bütün dünya dillərində ən məhsuldar üsuldur.

3.Sözlərin birləşməsi ilə(sintaktik yolla) termin yaratma. H. Zülfükər Türkiyə türkcəsində bu yolla terminyaratmada 1940-cı ildən sonra daha intensiv istifadə olduğunu qeyd etmişdir. Alimin fikrincə, bu üsul sözləri birləşik yazmaqla alınma terminlərə qarşılıq tapma imkanlarından biridir. Alimin bu fikirlərində də böyük həqiqət vardır. Rus dilindəki coğrafi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının tapılmasında bu üsul əvəzəndirilməzdir. Məsələn,*подмыв- yuyulubovulma; падыва- yuyulubovulma; пром- göy qurşağı; раселение-əhalinin yerləşdirilməsi; глубиномер - gərginlikölçən; və s. (4,30-32).*

4. H. Zülfükər 4-cü üsulu belə adlandırır: “Kelime türlerini dəyişdirme”. Bu üsulla isim olan bir söz sifət kimi işlənir. Bunun tərsi də mümkündür. Bir növ Azərbaycan dilinin terminologiyası ilə desək konversiya üsulu. Alim bu üsula bir çox nümunələr göstərmişdir. Onların içərisində coğrafi termin kimi “sıra dağlar” termini də vardır.

¹ BSU

5. Beşinci üsul isə alim tərəfindən “Genel dildən kelime aktarma” adlanır. Bu üsulla dilə daxil olan anlayışların adlandırılmasında yad dillərdən alınma sözlərdən istifadə olunur. Bütün dünya dillərində bu üsul məhsuldardır.

6. Altıncı üsul kimi H. Zülfükar çox doğru olaraq “Halk ağızlarından kelime aktarma” adlandırır. Bu üsulla dialektlərdən alınmış sözlər termin funksiyası yerinə yetirir. Azərbaycan terminoloji sistemində coğrafi terminlərin böyük bir qismi məhz dialektlərdən alınmış leksik vahidlər hesabına zənginləşir.

6. Tarixi türkdilli mətnlərdən söz alınıb termin yaratmaq da terminyaratma üsullarından biri sayılır. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində işlənən bir neçə coğrafi terminə M. Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” də və “Kitabi –Dədə Qorqud” da rast gəlinir.

7. Müasir türk dillərindən alınmış terminlər. Bu üsul daha çox müstəqillik illərində aktivləşmişdir.

“Bütövlükdə terminüzəltmə sistemi çox mürəkkəb bir orqanizmdir; elə bir orqanizm ki, formal komponentlər (terminüzəltmə üsulları və terminüzəltmə vasitələri) eləcə də terminüzəltmə mənbələrinin semantik strukturu ilə ən sıx əlaqədə olan terminüzəltmə vasitələrinin müxtəlif mənalara aid komponentlərin elmi və texniki dilin mövcud olduğu bir dövrdə daha çox intişar tapıb”(5).

Müasir Azərbaycan dilində semantik üsulla coğrafiya terminlərinin yaranması dilimizin daxili imkanları hesabına baş verir. Semantik üsulda sözün semantik yükü artır, yəni məna genişlənir. Dilimizdə belə sözlərin sayı minlərlədir. Belə terminlər semantik konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, zaman-zaman yeni coğrafi adlar, anlayışlar meydana gəlir və bu anlayışların yeni dil vahidləri ilə ifadə olunması bəzən, sadəcə olaraq mümkün olmur. Buna görə də yeni yaranan anlayışların ifadə olunması üçün dilin hazır materialından istifadə etmək lazım gəlir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına reallaşır. Yəni eyni səs qabığına malik olan dil vahidləri - sözlər müxtəlif mənalara ifadə etməklə dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu proses dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir və dilin daxili imkanları hesabına ayrı-ayrı anlayış və məfhumların ifadə olunmasını asanlaşdırır.

“Təbiətdə baş verən hadisələrin əlamətləri əsasında terminlərin yaradılmasına Azərbaycan dilində də rast gəlinir. “Xəzri” – Abşeronun şimal tərəfindən əsən külək subyekt üçün dənizin sərinliyi (soyuqluğu) ilə assosiasiya yaratdığına görə belə adlandırılıb(6,15).

M. Qasimov yazır ki, yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır. Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Semantik üsul hal-hazırda öz aktuallığını itirməmişdir (2,122). Alimin fikirləri bu gün üçün də aktualdır. Azərbaycan dilində semantik üsulla yaranan terminlər sahə terminologiyasında müxtəlif anlayışları ifadə edir. Sözlərdə bir neçə cür məna növü mövcuddur: :denotativ və siqnal mənalara, həqiqi və məcazi mənalara, konkret və mücərrəd mənalara. Terminologiyada sözlərin mənasının dəyişdirilməsində semantik üsuldan daha geniş istifadə edilir. Dilimizdə vaxtilə semantik üsulla yarana bir çox sözlər termin kimi işlədilmiş, indi isə o, öz fəallığını itirmişdir. Buna səbəb elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsidir. “Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur”(7,385).

Azərbaycan dilində semantik cəhətdən terminlərin yaranması prosesində alınmaların da böyük rolu vardır. Müasir Azərbaycan dilində ilkin mənalardan uzaqlaşmış yeni mənalara qazanaraq semantik dəyişməyə məruz qalmış əşya və anlayışların bu və ya digər əlamətlərinin başqa məfhumla köçürülməsi yolu ilə əmələ gələn terminlər çoxdur. Sözlərin yeni yaranan mənalara əvvəlkindən o dərəcədə uzaqlaşır ki, artıq yeni terminlərin yaranmasından bəhs etmək lazım gəlir.

M. Qasimov semantik üsulun ilk dövrlərdə terminyaratmada həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Alim bunu belə izah edir: “Elm təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, müəyyən oxşarlıqlar təyin edirdi”(2,122).

Semantik üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni məzmun əlavə edilməsidir. Bu və ya digər sözün mənasının dəyişdirilməsi isə onun məna çalarlıqlarından birinə əsaslanır.

M. Qasimov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesin müşahidə olunduğunu qeyd edir: 1. Adı məişət sözlərinin terminləşməsi; 2. Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3. Yeni məcazi mənalara hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (2,91).

Semantik yolla terminyaratmanın əsas avantajı ondan ibarətdir ki, bu üsul lügət tərkibinin kəmiyyətcə çoxalmasının qarşısını alır və bir leksik vahidin müxtəlif anlayışlara yaradır.

“Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi və yeni anlayış, yeni məfhum ifadə olunur. Bu yolla dil məzmunca daxilən zənginləşir. Bir forma ilə iki və daha artıq məzmun bildirir. Lakin bu o demək deyildir ki, sözlərin semantik inkişafı dilin lügət tərkibinə heç bir təsir göstərmir. Əksinə, yeni məna almış sözlər dilimizdə mövcud olan müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girərək lügət tərkibini yeni tipli ifadələrlə zənginləşdirir”(8,239).

Semantik üsulla yaranan terminlər ümumişlək söz kimi ilkin ifadə etdiyi mənanı itirərək yeni leksik vahid kimi çıxış edir. Semantik üsulla yaranan söz terminologiyanın müxtəlif sahələrində işlənərək fərqli semantik mənalara ifadə edir. Azərbaycan dilinin coğrafi terminoloji sistemində semantik yolla yaranan terminlərə az da olsa rast gəlirik. Məsələn,

Axın

Coğrafi termin: mayenin və qazın müəyyən istiqamətdə mexaniki hərəkəti(hava axını, çay axını)

Ümumişlək söz: sürətlə axan su, sel. Çayın axını ilə üzmək(9,78).

Fizika termini: Məftildə elektrik cərəyanının hərəkəti.

Aşırım

Ümumişlək söz: Dağın beli, dağın aşıb keçmək üçün yararlı yeri. “Aşırımları aşdı, keçirilmələri keçdik, özünün Ruma yetirdi”(“Koroğlu” I c. s. 101)

Coğrafi termin: dağ massivində və ya dağların qovşağında, yolunda keçid üçün əlverişli, nisbətən alçaq sahə.

Bal

Ümumişlək söz: Arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri şirin maddə. “Bal tutan barmaq yalar”(9,211).

Musiqişünaslıq termini: Böyük rəqs gecəsi(fr.)

Coğrafiya termini: Təbii hadisələrin(zəlzələ, külək və s.) intensivliyinin və gücünün ölçü vahidi. Məsələn, zəlzələ 12 ballıq intensivlik şkalası.

Bal-leksik vahidi termin kimi alınma, ümumişlək söz kimi milli mənşəlidir.

Çirkənmə

Ümumişlək söz: çirk olmaq, çirkli olmaq, kirlənmək. “Bunlar əmmamələrini dəsmala büküb qoymuşdular başlarına ki, çirkənməsin və tozlanmasın”(9,487)

Coğrafiya termini: təbii və ya antropogen mühit üçün xarakterik olmayan, onlara zərər yetirən fiziki, kimyəvi, bioloji maddələrin həmin mühitə daxil olması.

Dərə

Ümumişlək söz: biki dağ və ya təpə arasında eləcə də düzənlikdə uzun dərin çuxur(9,532).

Coğrafiya termini: yer səthinin uzunsov, başlanğıcdan sonuna doğru meyilli relief forması.

Dil

Coğrafiya termini: dəniz, göl, böyük çaylar sahil zonasından suyun içərilərinə doğru uzanmış alçaq, ensiz və hamar səthli quru zolaq.

Ümumişlək söz: danışma qabiliyyəti, nitq. “Dili olmasa gözünü qarğalar dikdə”(məsəl)

Anatomiya termini: İnsan və onurğalı heyvanların ağız boşluğunda olub, qidanın çeynəlinib udulmasına kömək edən və onun dadını bildirən, insanda isə əlavə olaraq danışq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən orqan. (9,624).

Образование географических терминов семантическим путем в современном

Азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Одним из способов терминообразования современного Азербайджанского языка является образование географических терминов семантическим путем.

В языке встречается множество географических терминов, созданных семантическим способом. Такие термины образуются путем семантической конверсии. Так как, временами появляются новые географические названия, понятия, и обозначения этих понятий новыми языковыми единицами иногда бывает невозможным. Словообразование семантическим способом реализуется не за счет количественных изменений в языке, а за счет качественных. То есть слова, обладающие одинаковой звуковой структурой, обозначая разные значения, обогащают словарный состав языка.

При написании статьи используются различные научные источники.

Ключевые слова: термин, семантический, способ, география, словообразование.

The creation of geographical terms by semantic way in modern Azerbaijani language

SUMMARY

One of the methods of term creation in Azerbaijani language is semantic ones. There one a plenty of terms that are formed by this method. Such terms are formed vian semantic conversion. More precisely, when new geographical names and meanings enter the science, it is sometimes impossible to express them with the help of new language units. Word creation by semantic way becomes real when the language changes its quality. It means that word possessing same voice cover, enriches the vocabulary of the language by expressing variants meanings.

Different scientific resources are used while writing the article.

Key words: term, semantic, method, geography, word creation.

Aytən Çapay qızı Hacıyeva²

FARS DİLİNDƏ MƏSDƏRLƏRDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNAN İSİMLƏRƏ XAS MORFOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Əşyanın hal və hərəkətini ifadə edən feil özünəməxsus leksik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik olan müstəqil bir nitq hissəsidir. Məsdər isə feilin mücərrəd katerqoriyasıdır. Belə ki, şəxs, kəmiyyət və zaman bildirmir. Fars dilində mövcud olan məsdər şəkilçiləri bunlardan ibarətdir: تن /tən/, دن /dən/, یدن /idən/

N.Z.Hatəmi yazır ki, məsdər əlamətindən əvvəl 11 hərf gəlir. Həmin 11 hərf bunlardan ibarətdir: س، ز، د، خ، ی، مəsdər əlaməti تن /tən/ olanda əvvəl – س، خ، ی، مəsdər əlaməti دن /dən/ olanda əvvəl – م، و، ی، مəsdər əlaməti یدن /idən/ olanda əvvəl – ی، م، و، ی. Məsələn : بافتن - /baftən/ - toxunmaq

ریختن - /rixten/ - tökmək

رشتن - /rešten/ - əyirmək

شستن - /šostən/ - yumaq

Məsdər əlaməti دن /dən/ olanda əvvəl – ی، م، و، ی، مəsdər əlaməti یدن /idən/ olanda əvvəl – ی، م، و، ی. Məsələn : بردن - /bordən/ - aparmaq

چیدن - /çidən/ - dərmək, düzmək

زدن - /zədən/ - vurmaq

آمدن - /amədən/ - gəlmək

غودن - /qonudən/ - yatmaq

کندن - /kəndən/ - qoparmaq, dərmək, qazmaq (3, səh. 943)

Məsdərlər mənə cəhətdən feil olduğuna baxmayaraq, isimlərə xas olan morfoloji dəyişiklərə uğrayaraq cəmlənir, ön və son qoşma, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Bəzi məsdərlərin sonuna “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırıldıqda, gələcək zaman feili sifəti-feil isim əmələ gəlir.

Məsdərlər sintaktik birləşmələrə də daxil olaraq, cümlədə mübtədə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq, zərflik rolu oynayır, ismi xəbərin adlıq hissəsini təşkil edir.

Məsdərlər mənə cəhətdən feil olduğuna baxmayaraq isimlərə xas olan morfoloji dəyişikliklərə uğrayır.

İsmlər kimi cəmlənir – این آمد و رفتها مرا عصبانی کرد

(Bu gəlib-getmələr məni əsəbləşdirdi)

در صورتی که همسایمان حاج علی که یک سال پیش آه نداشت باز ناله سواد کند کم کم داخل آرم شده و به آمد و رفتها شروع کرد. (ص. ۴۵)

(O halda ki, qonşumuz Hacı Əlinin bir il əvvəl bir qara qəpiyi də yox idi, yavaş-yavaş adam oldu və get-gələ başladı.)

Göstərilən nümunələrdə رفت məsdərinə ها cəm şəkilçisi artırılmışdır.

Hal münasibətlərini bildirən önqoşma və sonqoşma qəbul edir.

از خواندنش خوشم می آید. (Oxumağından xoşum gəlir)

Nümunədə خواندن məsdərindən əvvəl از önqoşmasından istifadə edilmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.. همه خوشحال شد.

(Sənin gəlişin hamını sevindirdi)

(7, səh. 53) از قلم زدنش به قلیان دود از دو لوله دماغش با قوت تمام بنای بیرون جھیدن را گذاشت

(Qəlyana elə möhkəm nəfəs verdi ki, tüstü burnunun deşiklərindən böyük qüvvə ilə bayıra sızdı.)

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində آمدن məsdərindən sonra II şəxsin təkini bildirən ت /ət/ mənsubiyyət şəkilçisi, ikincisində isə قایم زدن III şəxsin təkini bildirən /əş/ mənsubiyyət şəkilçisi gəlmişdir.

Bəzi məsdərlərin sonuna “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırıldıqda, gələcək zaman feili sifəti – feil isim əmələ gəlir. این کتاب خیلی خواندنی است.

(Bu kitab çox oxunaqlıdır)

هر شب اگر سپیده دوست داشتی بود و انتظار کشیدنی،

امشب تو زیباترین تا سپیده در انتظار منی (8, səh 21)

Yuxarıdakı nümunədəki birinci cümlədə خواندن məsdərindən sonra, ikinci cümlədə isə انتظار کشیدن və دوست داشتن məsdərlərindən sonra “yaye ləyaqət” adlanan “ی” şəkilçisi artırılaraq gələcək zaman feili sifəti – feil isim əmələ gətirilmişdir.

Mübtədə rolunda – Feilin məsdər forması adətən işin, halın, hərəkətin adını bildirdiyi üçün mənaca isimlərə yaxındır və buna görə də həm məsdərlər, həm də məsdər tərkibləri isim kimi mübtədə rolunda çıxış edə bilər (4, səh. 68)

Məsdərlər sintaktik birləşmələrə də daxil olaraq, cümlədə mübtədə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq, zərflik rolu oynayır, ismi xəbərin adlıq hissəsini təşkil edir:

ضرر دارد (Siqarət çəkmək - ziyandır)

خواستن توانستن است.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən birincisində سیگار کشیدن məsdəri, ikinci nümunədə خواستن və توانستن məsdərləri “nə?” sualına cavab verdiyi üçün cümlədə mübtədə rolunda çıxış edirlər.

Məsdərlər cümlədə mübtədə rolunda çıxış edə bildikləri üçün həmcins qrup da təşkil edə bilərlər. Bildiyimiz kimi, həmcins üzvlər cümlədə eyni bir sintaktik vəzifə daşıyırlar və eyni bir cümlə üzvlü əlaqədar mənə ifadə edirlər. (4, səh 157-160)

از کوشش دست کشیدن و تن به مرگ دادن برای زنده تتگ است

² BDU.B/m

(Səndən əl çəkmək və ölmə təslim olmaq canlı üçün eyibdir)

Vasitəsiz tamamlıq rolunda – Feillər təsirlə mənada işlənməyən vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

کوشیدن را دوست دارم (Çalışmağı sevirəm)

در سن پنجسالگی خواندن و نوشتن را آموخته بود. (5 yaşında ikən oxumağı və yazmağı öyrənmişdi)

Yuxarıdakı cümlələrdə birinci cümlədə *کوشیدن* ra, ikinci cümlədə *را* نوشتن و خواندن “nəyi” suallarına cavab verdikləri üçün vasitəsiz tamamlıq rolunda çıxış edirlər.

Vasitəli tamamlıq rolunda – İsmi təsirlilik halında çıxış etməmək vasitəsilə tamamlığın əsas xüsusiyyətini təşkil edir. Vasitəli tamamlıqlar da vasitəsiz tamamlıq kimi, adətən obyekt münasibətini ifadə edir. Lakin vasitəli tamamlıqları səciyyələndirən xüsusiyyət onların müstəqim deyil, qeyri-müstəqim obyektini ifadə etməlidir. Vasitəli tamamlıqlar cümlədə bir sıra vasitələrlə, o cümlədən, məsdərlərlə ifadə olunur. (4, səh.102)

بچه از گریه کردن خسته شد. (uşaq ağlamaqdan yoruldu)

İsmi xəbər rolunda – İsmi xəbərlər müxtəlif nitq vahidlərinin xəbər şəkilçiləri ilə və xəbər şəkilçisi vəzifəsində olan köməkçi feillərlə işlədilməsi yolu ilə düzəldilir. Feilin məsdər forması şəxs, zaman bildirmədiyindən isim mənası daşıyaraq, ismi xəbər ola bilər. (4, s.86)

عاليترين کار آموختن است. (Ən yüksək iş öyrənməkdir)

راستی این است که در هنر هم مانند امور دیگر مهم آغاز کردن نیست، بلکه کامل کردن است.

(Həqiqət bundadır ki, incəsənətdə də digər mühüm məsələ başlamaq deyil, mühüm olan işin öhdəsindən kamil şəkildə gəlməkdir.)

Nümunə olaraq gətirilmiş misallardakı birinci cümlədə *آموختن* است, ikinci cümlədə *را* آغاز کردن است və *کامل کردن* است “nədir?” sualına cavab verdiyi üçün ismi xəbər rolunda çıxış etmişdir.

با qoşması بودن, və s. məsdərləri ilə birlikdə işləndiyi zaman vasitəli tamamlıqlar ümumi şəkildə qarşılaşdırılma obyektini ifadə edir. (4, s.109)

اینکه با رفتن شما مخالف کردم، می خواستم با هم کمک کنیم.

(Sənin gedişinə ona görə etiraz etdim ki, birlikdə kömək göstərməyimizi istəyirdim)

Yuxarıdakı nümunədə *رفتن* məsdəri *با* qoşması ilə birlikdə vasitəli tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.

Fars dilində tamamlıqlar “*تر*” qoşması vasitəsilə də formalaşır. “*تر*” qoşması ümumiyyətlə məkan anlayışı ilə əlaqədardır və isimlərlə birlikdə çıxış edərək adətən, işin, hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir. Bu mənada həmin qoşma əsasən yer zərfliyinin formalaşmasında iştirak edir. *کوشیدن*, *اندوختن*, *شرکت کردن* və s. bu kimi feillərin obyektini adətən “*تر*” qoşması ilə işlədilən isim və ya substantivləşə bilən başqa nitq vahidi, o cümlədən, məsdərlə ifadə olunur. (4, s.109-110)

سید نصر الله در اندوختن پول خیلی حساس بود.

(Seyid Nəsrullah pul toplamaqda məsələsinə xeyli həssas yanaşırdı)

Gətirilmiş nümunədə *پول* *اندوختن* məsdəri *در* qoşması vasitəsilə tamamlıq rolunda çıxış etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. N.Z.Hatəmi, Farsca-Azərbaycanca lüğət II hissə, Tehran 1999, 1101 s.
2. H.Ş.Mahmudov, Sadə cümlə sintaksisi, Bakı 1975, 166 s.
3. O.C.Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, 606 с.
4. جمال زاده، یکی بود و یکی نبود، به کوشش علی دهباشی، تهران ۱۳۷۹
5. شجاعی سید مهمدی، مجموعه داستان، تهران، ۱۳۸۰

Açar sözlər: *isim, məsdər, qoşma, cümlə üzvü*

Ключевые слова: *имя существительное, инфинитив, послелог, член предложения*

Key words: *noun, infinitive, postposition, sentence member*

Резюме

Морфологические изменения в инфинитивном, которые относятся к именам на языке фарса

Статья посвящена морфологическим изменениям, характерным для персидских существительных. Здесь выясняется, что наречия принимают ряд особенностей, связанных с существительными. Например, впервые было показано, что доноры могут суммироваться как существительные, обрабатываться вложениями и приниматься в соответствии с категорией принадлежности. Кроме того, исследование роли знатоков как существительных в роли товара, опосредованной и опосредованной взаимодополняемости, а также сказуемое.

Summary

Morphological changes in the infinitive that is belong to nouns in the fars language

The article is devoted to morphological changes that are common to Persian nouns. Here it is explored that the adverbs accept a number of features related to the nouns. For example, it has been shown for the first time that donors can be summed up as nouns, processed by attachments, and taken in belonging to the category of belonging. In addition, it has been explored that individuals, such as nouns, play the role of commodity, mediated and indirect, and predicate.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Hüseynova Aynur³

ƏRƏB DİLİNDƏ BITİŞƏN ƏVƏZLİKLƏR

İsim, sifət, say və başqa nitq hissələrinin yerində işlənərək qrammatik əlamətlərini qəbul edən əsas nitq hissəsi əvəzlilik adlanır. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlilik ümumi, mücərrəd məzmununa malik olması ilə fərqlənir. Əvəzliyin konkret lüğəvi mənası yoxdur. O, hansı nitq hissəsini əvəz edərsə, həmin nitq hissəsinin məzmununa və qrammatik mənasına uyğunlaşır. Buna görə də əvəzliyin mənası ancaq cümlə, mətn daxilində məlum olur. Əvəzlilik üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də onun məzmununda şərtiliyin olmamasıdır. Məsələn, “o” əvəzliyini bütün III şəxsə aid olan əşyalara, “necə” əvəzliyini bütün sifətlərə aid etmək olar. Bu sözlərin konkret hansı sözə aid edilməsi isə yalnız cümlə və mətn daxilində aydınlaşır.

Əvəzliklərin özünəməxsus morfoloji əlaməti də yoxdur. Əvəzlilik hansı nitq hissəsini əvəz edərsə, onun morfoloji əlamətlərini də qəbul edir. Məsələn ismi əvəz etdikdə isim kimi hallanır, cümlədə mübtəda və tamamlıq olur, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur, ismin sualına cavab verir, sifəti əvəz etdikdə onun sualına cavab verir, əşya məzmunlu sözdən əvvəl gələrək, onunla yanaşma əlaqəsinə girir, cümlədə təyin olur və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliklər daha çox adlarla bağlı bir nitq hissəsidir.

Hansı nitq hissəsini əvəz edə bilməsindən asılı olaraq, əvəzliyin fərqli məna növləri formalaşır.

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliklərin aşağıdakı növləri vardır: şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlilik, təyini əvəzliklər, inkar əvəzliyi, nisbi əvəzliklər.

Şəxs əvəzlikləri şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliklərdir. Şəxs əvəzlikləri bunlardır: mən, sən, o, biz, siz, onlar. İsimlərin yerində işlənir və kim?, nə? suallarından birinə cavab verir. Şəxs əvəzlikləri isimlər kimi hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzliklər qeyri-müəyyən şəxsi, əşyanı bildirən sözlərdir. Qeyri-müəyyən əvəzliklər bunlardır: biri, kimi, kimsə, nə isə, hamı, hərə, bəzi və s. İsimlərin yerində işlənir. İsimlər kimi hallanır.

İşarə əvəzlikləri əşyaya ümumi şəkildə işarə edən əvəzliklərdir. İşarə əvəzlikləri bunlardır: o, bu, elə, belə, həmin. O, bu, həmin - sifətin yerində işlənir. Elə, belə - sifətin və zərfin yerində işlənir. O, bu - ismin də yerində işlənir. Belə olduqda cəmlənir, hallanır, ismin suallarına cavab verir.

Sual əvəzlikləri sual məqsədilə işlədilən sözlərdir. Sual əvəzlikləri bunlardır: kim?, nə?, hara?, necə?, nə cür?, hansı?, nə zaman?, haçan?, və s. Sual əvəzlikləri əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır.

Təyini əvəzliklər cümlədə isimdən əvvəl gələrək, onları təyin edən sözlərdir. Təyini əvəzliklər bunlardır: öz, bütün, hər, filan, bəzi və s. Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilir: özüm, özün, özü, özümüz və s.

Inkar əvəzlikləri dilimizdə böyük işlənmə tezliyinə sahib olub heç sözünün başqa sözlərlə birləşməsindən əmələ gəlir. İnkara əvəzlikləri bunlardır: heç kim, heç kəs, heç biri, heç nə, heç bir şey, heç bir kəs və s.

Nisbi əvəzliklər sual əvəzliklərindən sintaktik funksiyasına görə fərqlənir. Onların morfoloji adı nisbi əvəzlilik, sintaktik adı isə bağlayıcı sözdür. Bunlar tabeli mürəkkəb cümlədə işlənilib, komponentlərin bir-birinə bağlanmasına kömək edir: kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), nə vaxt (ki), nə qədər (ki) və s.

Ərəb dilində yuxarıda qeyd olunan əvəzlilik növlərinin hamısının tərcümə variantları mövcud olsada, ərəb qrammatik qaydalarına görə əvəzliyin yalnız iki növü var. Bu iki növə yalnız şəxs əvəzlikləri və onların hallanmış variantları daxildir. Azərbaycan dilindəki digər əvəzliklər isə ərəb qrammatikləri tərəfindən əvəzlilik bəhsinə aid edilmir.

Ərəb dilində şəxs əvəzlikləri hallanmır. Yəni, amilin təsiri ilə sonları dəyişmir. Lakin hər halın (raf, cərr və nəsb hallarının) özünə xas olan şəxs əvəzlikləri (damirləri) vardır. Həmçinin hər halın şəxs əvəzlikləri yanaşı gəldiyi sözlərə bitişən və ayrı yazılan olmaqla iki yerə bölünürlər. (2,41)

1. الضمائر المنفصلة (munfəsil damirlər) – ayrı yazılan əvəzliklər

Buraya adlıq halda olan şəxs əvəzlikləri (munfəsil raf damirləri) daxildir:

أنا mən , أنت أنت (أنت) sən , هو (هي) o , نحن biz , أنتم (أنتم) siz , هم (هن) onlar

siz ikiniz, هما onlar ikisi

2. الضمائر المتصلة (muttəsil damirlər) – bitişik yazılan əvəzliklər

Buraya bitişən yiyəlik və təsirlik hal əvəzlikləri (muttəsil cərr və nəsb damirləri) daxildir. Beləliklə, yiyəlik və təsirlik hallarda adlıq halın şəxs əvəzliklərini “bitişən əvəzliklər” əvəz edir.

Bitişən əvəzliklər isim, isimləşmiş söz, feil, yiyəlik və təsirlik hal tələb edən köməkçi nitq hissələri ilə işlədilərək müxtəlif mənalar (malikiyyət, mənsubiyyət, vasitəli və ya vasitəsiz tamamlıq və s.) bildirir. (8, 213)

Bitişən əvəzliklər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzliklərinin mənalarını verir. İsimlərlə işlədilən bitişən əvəzliklər “ım/im”, “ın/in”, “ı/i” və s. yiyəlik əvəzliklərinin mənalarını verir. Bitişən əvəzliklərə aşağıdakılar daxildir:

Tək	Cəm	Təsniiyə
I ي -	نا -	
II كـ (ك)	كم (كن)	كما -
III هـ (ها)	هم (هن)	هما -

Bitişən əvəzliklər isimlərə qoşulduqda onlar üçün bir növ artikl vəzifəsini icra edir və onları müəyyənləşdirir.

³ Bakı Dövlət Universiteti

Bu səbəbdən bitişən əvəzlik qəbul etmiş isimlərin tənvini və artıqlı olmur. Bitişən əvəzliklər hallanmır, yalnız bəzilərinə fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur. Bitişən əvəzlikli sözlər hallanarkən ismin sonundakı hal saitləri dəyişir. I şəxs tək bitişən əvəzliyini qəbul etmiş isim hər üç halda eyni şəkildə qalır. Məsələn: مُعْلِمِي müəllimim; müəllimimin; müəllimimi

1) ة - ilə bitən sözlərə bitişən əvəzliklər qoşulduqda ة -yə keçir. Məsələn: جُمْهُورِيَّتِنَا bizim respublikamız

2) هُ، هُم، هُنَّ bitişən əvəzliklərinin [u] saiti [i], [i:] və [y] səslərindən sonra çevrilib [u] olur: هِمَا، هُنَّ، هُم، هِ [-hi], [-him], [-hinna] və [-himə]. Məsələn:

onların kitabı haqqında; فِي كِتَابِي onun iki kitabında

3) Müzəkkər düzgün cəmdə və təsniyədə sonuncu ن atılır. Bunun nəticəsində açıq heca əmələ gəlməsinə baxmayaraq vurğu dəyişmir. Məsələn:

A. مَهْنَدِسُونُكُمْ - müəndisünüküm sizin (müz.) mühəndisləriniz

Y. və T. مَهْنَدِيسِيكُمْ - müəndisiyiküm sizin mühəndislərinizin; sizin mühəndislərinizi

Bitişən əvəzliyin I şəxs təki (ي -) ilə işləndikdə o, ي - [yə] formasına keçir və

(ي -) - [u:yə] fonetik dəyişiklik nəticəsində çevrilib (ي -) - [-iyyə] olur ki, bu da hər üç halda özünü göstərir. Məsələn:

A., Y., T. مَدْرَسِيَّ - müəllimlərim; müəllimlərimin; müəllimlərimi

A. مَدْرَسِيَّ الشَّهِيرُونَ - mənəm məşhur müəllimlərim

Y., T. مَدْرَسِيَّ الشَّهِيرِينَ - mənəm məşhur müəllimlərimin; mənəm məşhur müəllimlərimi

Bitişən əvəzlik qoşulmuş ismin hallanmasına da “bitişik vəziyyətdə hallanma” və ya “tərkibi hallanma” deyilir. Əvvəlində daim [i] saiti olan I şəxs tək bitişən əvəzliyi çıxmaqla qalan bitişən əvəzliklərlə hallanarkən üçhalla isimlərdə [u], yiyəlikdə [i], təsirlilikdə [ə] qəbul edilir.

Bitişən əvəzliklər isimlərlə işləndikdə bir növ nisbət şəkilçiləri mənasını kəsb edərək, əşyanın kimə və ya nəyə mənsub olduğunu bildirir və yerinə görə “öz” mənasını da verir. (2,121)

Bitişən əvəzliklərin isimlərlə işlədilməsinin nümunəsi:

بَلَدِي، بَلَدِكَ (بَلَدِكُمْ، بَلَدُنَا، بَلَدُهُمْ (بَلَدُهُنَّ)، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمَا

ölkəsi və s.

Bu misallar yiyəlik halda: بَلَدِي، بَلَدِكَ (بَلَدِكُمْ، بَلَدُنَا، بَلَدُهُمْ (بَلَدُهُنَّ)، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمَا

və s. olur.

Bitişən əvəzlik qəbul etmiş isim cümlələrin xəbəri və mübtədası rolunda çıxış edə bilər. Məsələn: هَذِهِ يَرَأَسْتُهُمْ - Bu onların tədqiqatıdır.

Xəbərimiz yenidir. هَذَا صَدِيقُهُ الْفَتِيمُ - Bu onun köhnə dostudur.

Bitişən əvəzliklə işlədilən köməkçi nitq hissələri bilavasitə özlərindən sonra gələn ad qruplu sözləri, o cümlədən bitişən əvəzlikləri təsirlik halda ifadə edir: (1,127)

1) عَلِيٌّ عَلِيٌّ، إِلَّا أَنِّ، وَلَا أَنِّ، إِلَّا أَنِّ - “ola bilsin, bəlkə də” modal sözləri;

2) أَخِيرًا تَأْخِذِي، بَلَدِي، بَلَدِكَ (بَلَدِكُمْ، بَلَدُنَا، بَلَدُهُمْ (بَلَدُهُنَّ)، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمَا

Tərcümə: Ola bilsin mən (sən, o, biz, siz, onlar, siz ikiniz, onlar ikisi)

Şəxs əvəzliyi إِنِّ - dən sonra bitişən əvəzliyə çevrilərək I şəxsin təkində və cəmində iki variantda olur: إِنِّي və ya إِنِّي

həqiqətən mən, doğrudan da mən; إِنَّا və ya إِنَّا həqiqətən biz, doğrudan da biz.

Bu fonetik hadisə təkcə إِنِّ -yə deyil, ümumiyyətlə təsdiqli ن bitən hər hansı bir sözlə birləşməyə aiddir. Qalan bitişən əvəzliklər köməkçi sözlərlə işləndikdə heç bir dəyişiklik baş vermir.

Bitişən əvəzliklər ön qoşmalarla işlədilərək müxtəlif mənaların ifadəsinə xidmət edir. Bitişən əvəzliklər hallanmır, onlardan yalnız bəziləri fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. (3,113)

1) لِي، لِيكَ (لِيكُمْ، لِيْنَا، لِيُهُمْ (لِيُهُنَّ)، لِيَكُمْ، لِيُهُمَا

2) Sonu ن - ilə bitən ön qoşmalar bitişən əvəzliklərlə işləndikdə I şəxs tək və cəmdə ن qoşalaşır. Məsələn: مَنِّي، مَنَّا (məndən, bizdən)

3) فِينِي، فِينِكَ (فِينِكُمْ، فِينُنَا، فِينُهُمْ (فِينُهُنَّ)، فِينَكُمْ، فِينُهُمَا

4) Sonu əlif məqsurə ilə bitən لِي - nəzdində، لِي - [a/ə], [ya/yə] və عَلَيَّ - üzərində kimi ön qoşmalar bitişən əvəzliklərlə işləndikdə I şəxsin təkində قوْشالاَشَراَق لِي - mənəm nəzdimdə، لِي - mənə، عَلَيَّ - üzərimdə formasını alır. Qalan hallarda əlif məqsurə ي hərfinə keçir. Məsələn:

لِي، لِيكَ (لِيكُمْ، لِيْنَا، لِيُهُمْ (لِيُهُنَّ)، لِيَكُمْ، لِيُهُمَا

Tərcümə: Mənəm nəzdimdə, məndə; sənin nəzdində, səndə; və s.

Bitişən əvəzliklər yalnız təsirli feillərlə işlədilərək vasitəsiz tamamlıq bildirir və dilimizə adətən “məni”, “səni”, “onu”, və s. kimi tərcümə olunur. (6,95) Məsələn: مَن او تَرْجَمْتُهُ Mən onu tərcümə etdim; مَن او شَاحَدْتُهُ Mən onu gördüm.

Bu zaman bir neçə dəyişiklik baş verir:

1) نِي، نِيكَ (نِيكُمْ، نِيْنَا، نِيُهُمْ (نِيُهُنَّ)، نِيَكُمْ، نِيُهُمَا

2) نِي، نِيكَ (نِيكُمْ، نِيْنَا، نِيُهُمْ (نِيُهُنَّ)، نِيَكُمْ، نِيُهُمَا

3) نِي، نِيكَ (نِيكُمْ، نِيْنَا، نِيُهُمْ (نِيُهُنَّ)، نِيَكُمْ، نِيُهُمَا

3) نِي، نِيكَ (نِيكُمْ، نِيْنَا، نِيُهُمْ (نِيُهُنَّ)، نِيَكُمْ، نِيُهُمَا

هل شاهدوكم? Onlar (müz.) sizi gördülərmi?

İki dəfə təsirli olan feillər bəzən eyni zamanda iki bitişən əvəzlik qəbul edə bilər. Məsələn: **أَعْطَانِي -أَعْطَى + نِي + هُ**
O (müz.) onu mənə verdi.

Azərbaycan dilində əvəzliliklərin biri yönülük, digəri təsirlik olduğu halda, ərəbcədə hər iki əvəzlik təsirlikdədir. Təsirlik hal mənasını verən bitişən əvəzliliklər **أَيَّ** ədatının köməyi ilə “ayrılıqda” da işləyə bilər.(3,606) Məsələn:

Tək	Cəm	Təsniyə
أَيَّ mənə	أَيَّانَا bizi	
أَيَّكَ səni	أَيَّكُمْ sizi	أَيَّكُمَا sizin ikinizi
أَيَّاهُ onu	أَيَّاهُمْ onları	أَيَّاهُمَا onların ikisini

Bu kimi tərkiblərdə **أَيَّ** ədatı vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edən əvəzliyi qabarıq şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn:

أَيَّكَ نَعْبُدُ Sənə (müz.) ibadət edirik biz.

Feilin bitişən əvəzliklə ifadə edilmiş iki vasitəsiz tamamlığı olduqda bunlardan biri (sıra ilə əvvəlincisi) feilə bitişdirilir, digəri isə həmin ədat vasitəsi ilə “ayrı” işləyə bilər. Məsələn: **أَعْطَانِي أَيَّاهُ** O (müz.) onu (müz.) mənə verdi.

Belə tərkiblərdə hər iki vasitəsiz tamamlıq feillə də işlədilə bilər. Məsələn:

أَعْطَانِيهِ O (müz.) onu (müz.) mənə verdi.

يَكْفِيكُمْ Onlar (müz.) sizə (müz.) bəsdir.

İki bitişən əvəzliyin bir söz yanında işlədilməsinə məsdərlərdə də təsadüf edilir, belə ki, məsdərə bitişən əvəzlik yiyəlik, “ayrı” işləyən əvəzlik isə təsirlik hal mənasını verir. Məsələn: **أَيَّاهُ أَعْطَانِي** Mənim (müz.) onu (müz.) əta etməyim

Bitişən əvəzliyin **أَيَّ** ilə işləyən şəkildən xəbərdarlıq ifadə etmək üçün də istifadə olunur. Məsələn: **أَيَّكَ** Özünü gözlə! **أَيَّكُمْ** Özünüzü gözləyin!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

- 1.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 1983
- 2.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 1998
- 3.Məmmədov Ə.C.Ərəb dili. Bakı, 2013
- 4.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 2015
- 5.Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
- 6.Şəkərov E. Ərəb dilinin qrammatikası, III cild, Bakı. 2011

Türk dilində

- 7.Dr.Ahmet Yaşar. “Arapça`nın Temel Kuralları”, “Anadolu Matbaacılık” 1996
- 8.D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005
- 9.Yrd.Doç.Dr.R.Resul Sevinç. Arapçanın Temel Gramer Kuralları. İstanbul, 2013

Rus dilində

- 10.Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.Москва, 2001
- 11.Ибрагимов У.Д. Интенсивный курс арабского языка. Москва, 2016
- 12.Кузьмин С.А. Учебник арабского языка. Москва, 1993

Ərəb dilində

- 13.1968، النحو الوافي، القاهرة، عباس حسن،
14. 1980 ، جامع الدروس العربية ، بيروت ، مصطفى الغلاييني ،

Ключевые слова: Местоимения, слитные местоимения, притяжательные местоимения

Açar sözlər: Əvəzliliklər, bitişən əvəzliliklər, yiyəlik əvəzlilikləri

Key words: Pronouns, conjugated pronouns, possessive pronouns

Резюме

Слитные местоимения в арабском языке

Представленная статья посвящена слитным местоимениям арабского языка. Статья начинается с общих сведений о местоимении в общем языкознании. Далее перечисляются виды местоимений, существующие в азербайджанском и арабском языках, дается их краткая характеристика. После этого следует подробное объяснение слитных местоимений и правил их употребления с различными частями речи, приводятся примеры.

Summary

The conjugated pronouns in Arabic

The presented article is devoted to the conjugated pronouns of the Arabic language. The article begins with general information about the pronoun in general linguistics. The types of pronouns existing in the Azerbaijani and Arabic languages are listed below, their brief description is given. This is followed by a detailed explanation of the conjugated pronouns and the rules for their use with various parts of speech, examples are given.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

Гюнель Зохраб гызы Аллахвердиева⁴
ЭЛЕМЕНТЫ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «СВАДЬБА»
В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Малый академический словарь русского языка отмечает только два слова с этим корнем – *свадьба* и *свадебный* (3, 4, 36). Следовательно, согласно Словарю, слово *свадьба* в современном русском языке имеет только один дериват. В «Большом толковом словаре русского языка» С.А.Кузнецова отмечается слово *свадьбище* (2, 1153). Значение слова определяется как «скопище, скопление». Правда, в скобках отмечается, что слово употребительно по отношению к животным. Производным от слова *свадьба* не выделяется отдельных статей, они помещаются в этой же статье. Например, отмечаются *свадебка* и *свадебный*. Обращает на себя внимание одно обстоятельство. Словарь отмечает такое значение слова *свадьба*, как «присутствующие при заключении брака, на свадебном торжестве». Вызывает возражение два момента. Во-первых, непонятно по какой причине это значение дается не как второе по отношению к основному, а как употребление после двух вертикальных прямых. Во-вторых, остается неясным, почему это значение снабжается пометой *разг.-сниж.*, т.е. как разговорное и сниженное. Характеристика значения как разговорного не вызывает сомнения, но оттенка сниженности здесь не наблюдается. Значение «присутствующие при бракосочетании и/или на свадебном торжестве» является метонимическим по отношению к основному, т.е. «бракосочетание и/или торжество по поводу брака». Перенос соответствует обычной метонимической модели «событие – люди, присутствующие на этом событии».

Словарь С.А.Кузнецова отмечает устойчивые словосочетания, не приводимые в МАС. Приводится такое выражение, как *свадебный генерал* (2, 1153). Дается выражение *свадебный поезд*, значение которого определяется как «вереница повозок, машин с участниками свадьбы». Также приводятся выражения *свадебный подарок*, *застолье*. МАС приводит только три устойчивых словосочетания со словом *свадебный*: *свадебный тир*, *свадебный наряд*, *свадебные песни* (3, 4, 36). Со словом *свадьба* МАС отмечает только выражение *сыграть свадьбу*. В Словаре С. А. Кузнецова дается выражение *справлять свадьбу* (2, 1153). Как фразеологические единицы МАС приводит выражения *волчья (собачья) свадьба*, *золотая свадьба*, *серебряная свадьба*, *как на Маланьину свадьбу*, *до свадьбы заживет* (3, 4, 36). Следует отметить, что фразеологический характер семантики этих выражений может быть поставлен под сомнение. Так, безусловным фразеологизмом является выражение *как на Маланьину свадьбу*, поскольку здесь все компоненты утратили свою семантическую самостоятельность, а все вместе они означают «много», «в изобилии». Выражение *до свадьбы заживет* на самом деле является своего рода этикетной формулой и в качестве этикетной формулы не обнаруживает фразеологической семантики. Все компоненты выражения сохраняют свою семантическую самостоятельность, а значение целого полностью соответствует сумме значений составляющих. Если ребенок ушибся, вполне можно сказать *до школы заживет*, *до армии заживет*, *до первой любви заживет* и т.д. Просто в русском языке устойчивость приобрела данная форма и данная этикетная формула. Фактически это выражение употребляется в прямом, а не в переносном значении. Не вызывает сомнения фразеологический характер выражений *волчья свадьба* и *собачья свадьба*. Эти выражения приводятся в обоих словарях в одном и том же значении: «стая самцов возле самки в период течки» (2, 1153). Устойчивые сочетания *золотая свадьба* и *серебряная свадьба* вряд ли являются фразеологическими. Как в том, так и в другом случае слово *свадьба* обозначает именно свадьбу, т.е. сохраняет свою семантическую самостоятельность. Метафорами здесь являются только определения *золотая* и *серебряная*, но это не меняет семантики выражений в целом. Как известно, образование фразеологического значения имеет отношение к словосочетанию в целом, а не к его отдельным компонентам. Видимо, всё же выражения *золотая свадьба* и *серебряная свадьба* являются устойчивыми словосочетаниями, но не фразеологическими единицами. Анализ всех значений и производных от слова *свадьба* в русском языке позволяет утверждать, что основной семой в семантической структуре слова является «множественность». Несмотря на то, что само слово *свадьба* означает «бракосочетание» и «торжество, пиршество по поводу бракосочетания», именно семантический множитель «много; множество; совокупность; большая численность» является центральным в структуре значения. Именно этот признак выдвигается на передний план при образовании слова *свадьбище* (скопище, скопление животных), а также фразеологизмов *волчья свадьба*, *собачья свадьба*. В структуре основного номинативного значения данный признак находится на периферии, главным признаком является «пиршество». Например, в русском языке существует слово *сабантуй*, означающее «веселую пирушку». Правда, основное номинативное значение этого слова определяется в этнографическом аспекте. Например, в МАС указывается: «Народный весенний праздник у татар и башкир, посвященный окончанию весенних полевых работ» (3, 4, 11). Знаменательно, что в структуре этого слова участвует компонент *туй* (ср. азербайджанское *toy*). Это позволяет предположить, что и азербайджанское соответствие изначально имело более широкое значение, т.е. означало не только «свадьба», но и вообще «праздник», «веселье», «пиршество», «застолье». Во всех случаях подчеркивается массовость мероприятия, его народный характер. Такого рода представления о свадьбе сохраняются и по сей день. Например, в деревнях и сегодня на свадьбу приходит вся община. Празднуют свадьбу всей де-

⁴ Бакинский славянский университет gunel@mail.ru

ревней.

Семантическое поле, организуемое в русском языке лексемой *свадьба*, включает в себя все определения, вместе с которыми она образует систему устойчивых словосочетаний. Такую лексико-семантическую парадигму можно считать фрагментом семантического поля *свадьба* в русском языке. Кроме того, эта система должна считаться основной или базовой в структуре семантического поля, так как она демонстрирует валентность базового слова. Под валентностью в данном случае нужно понимать объем содержания данного слова, которое реально представлено только в сочетаниях или дистрибуции слова *свадьба*. Дистрибуция складывается исторически и имеет, как должно быть ясно, предметно-логическую мотивацию. Таким образом, цели анализа лексики по семантическим полям соприкасаются с предметом когнитивного анализа. Иными словами, представления русского народа о том, какой бывает свадьба, непосредственно отражаются в дистрибуции этого слова. Чаще всего со словом *свадьба* встречаются такие слова, как *шикарная, идеальная, богатая, дорогая, сказочная, веселая, теплая, реальная, элегантная, романтическая*. Эти слова отражают представления современных людей. Исключения составляют лишь такие определения, как *богатая, веселая, дорогая*, поскольку они отражают обычные универсальные представления о праздниках вообще, т.е. праздники и празднования могут быть очень веселыми. Они могут быть богатыми, если очень много вкусных блюд и всего вдоволь. Они могут быть дорогими, если дорого обходятся организаторам. К этому ряду относится и определение *шикарная* при слове *свадьба*. Определение является достаточно экспрессивным и отражает представления обывателей о чрезвычайно богатых свадьбах. Можно сказать, что все эти определения объединяет семантический множитель «дорого» или «очень дорого». Определение *романтическая* отражает женские или девические представления о хороших, запоминающихся свадьбах. На таких свадьбах господствует атмосфера любви и нежности, причем не только молодоженов друг к другу, а и всех гостей. Возможными антонимами могут служить слова *разгульная, шумная, пьяная*. Все эти слова характеризуются предметно-логической мотивацией. Поэтому *романтическая* (свадьба) связана на ассоциативном уровне с *теплой* (свадьбой). Антонимы строятся на своеобразной гиперболизации признака. Так, на всех свадьбах гуляют, пьют, поют песни и танцуют. На всех свадьбах много шума, тихая свадьба вызывает подозрение, т.е. беспричинно свадьба тихой не бывает. Следовательно, определения *разгульная, шумная и пьяная* служат обозначениями свадеб, на которых гости неистовствуют, они неприятно и до неприличия разгульные, шумные и пьяные.

Характерно, что в азербайджанском языке соответствия этих русских выражений не употребляются. На Востоке, как известно, обрядность и традиции всегда имели большое значение. В этом смысле очень мало что изменилось. Все детали обрядов сохраняются. Даже в тех случаях, когда материальное положение людей не позволяет соблюдать все детали традиции в строгости, они все равно стараются по мере своих сил делать всё правильно. Как уже отмечалось, очень часто строгому соблюдению обрядности придается мистическое значение. Люди уверены в том, что от «правильного поведения» зависит счастье детей. Свадебный обряд включает в себя в Азербайджане множество деталей, многие из которых предшествуют свадьбе. Обычные слова и словосочетания приобретают особое фразеологическое значение, поскольку сопровождают стандартное поведение. Например, в азербайджанском языке существует частица *hə*, обозначающая согласие. Словосочетание *hərisini almaq* означает получить согласие. Однако выражение приобретает фразеологическое значение и закрепляется за определенным ритуалом. В любой ситуации говорящие однозначно понимают, о чем идет речь, какое согласие подразумевается: речь идет о согласии выдать дочь тому, кто просит ее руки. Причем это согласие дает не девушка, а, как правило, ее отец. В Азербайджанско-русском словаре под редакцией проф. М. Т. Тагиева читаем: «*И* в знач. *Сущ.* Положительный ответ сватам о согласии на брак со стороны родителей девушки. *Qızın həsini almaq* сосватать девушку (получить согласие на брак) (1, 4, 837-838). Получается, что здесь нет фразеологического значения, а *hə* в значении существительного употребляется только в интересующем нас значении. На наш взгляд, даже это обстоятельство говорит о фразеологизации словосочетания. Иными словами, если частица употребляется в значении существительного только в одном и, таким образом, специальном значении, то это можно расценивать как свидетельство фразеологизации.

АРС дает и диалектный вариант данной частицы: *həri* (1, 4, 867). Приводятся сочетания *qızın hərisini almaq, qızın hərisini vermək*, и на этот раз эти выражения приводятся как обычные словосочетания. Между тем фразеологизация, связанная со стандартной ситуацией, не может быть поставлена под сомнение. Интересно отметить и следующую особенность. Вариант *həri* является принадлежностью бакинского диалекта. Однако, несмотря на это, получил широкое распространение. Иногда даже добавляют *bakılılar demişkən* (как говорят бакинцы). Интересно отметить, что в Толковом словаре азербайджанского языка слово *hə* приводится в четырех значениях, но все они имеют отношение исключительно к частице, существительное не отмечается. Не приводится и устойчивое словосочетание (4, 2, 350). Что касается диалектного *həri*, то здесь просто дается ссылка на *hə* (4, 2, 372). Выражения *hərisini almaqı hərisini vermək* отсутствуют и во фразеологическом словаре А.А.Оруджева. Сравнение рассмотренных словарей говорит в пользу АРС под редакцией М.Т.Тагиева. Как уже отмечалось, в азербайджанской культуре существует стандартная ситуация, носящая обрядовый характер. В азербайджанском языке широко употребляется соответствующее этому стандарту устойчивое словосочетание или фразеологизм. Следовательно, существующие словари обязаны отме-

чать его. В АРС слово *nişan* фиксируется в семи значениях существительного, первое из которых определяется как «метка, отметка (знак, поставленный для обозначения чего-л.)», седьмое – «обручение, помолвка» (1, 3, 585). Кроме того, Словарь отмечает это слово и как прилагательное. Здесь отмечается, что слово *nişan* имеет значение «обручальный» (1, 3, 585). Иными словами, после свадьбы если мужчину и женщину видят вместе, то знают, что они в законном браке. В азербайджанской культуре хна (красящее вещество) становится своеобразным символом радости. В АРС читаем: «HƏNA суц. Хна (красно-желтая растительная краска, употребляемая для окраски волос, ногтей и т.п.). *Başına həna qoymaq (yaхmaq)* положить на голову хну, красить голову хной; *heç hənanın yeridir* зачем все это, это совершенно неуместно (о чем-л. сказанном не кстати, неуместно и т.д.)» (1, 4, 858). Выражение *heç hənanın yeridir* из музыкальной комедии У.Гаджибекова «Не та, так эта», которое в современном азербайджанском языке употребляется в качестве поговорки. Словарь не отмечает символического значения концепта «хна», хотя оно является прецедентным в азербайджанской культуре. Свадебный обряд в Азербайджане включает в себя такой широко распространенный ритуал, как *həna yaхdı* (мазание хной). Это своеобразное веселье перед свадьбой, своего рода девичник. На нем присутствуют только женщины и девушки. Кульминацией праздника является мазание рук присутствующих хной, особенно незамужних девушек. Это своеобразное пожелание скорейшего и удачного замужества.

Значение первого определяется как «торжественный обряд, устроенный накануне свадьбы, когда невесте красят волосы и ногти хной» (1, 4, 771). Не отмечается, что это девичник, что, на наш взгляд, является важным когнитивным признаком концепта «хнаqоума». Проведенный анализ показывает, что в русском языке семантическое поле «свадьба» характеризуется инновациями, стилистически относящимися к модерну, в азербайджанском языке данное семантическое поле сохраняет консервативность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанско-русский словарь в 4-х томах. Под редакцией проф. М. Т. Тагиева. Том 1. Баку: Элм, 1986, 576 с. Том 4. Баку, 2000, 1292 с.
2. Большой толковый словарь русского языка. Главный редактор С. А. Кузнецов. СПб.: Норинт, 2000.
3. Словарь русского языка в 4-х томах. Том 1. М.: Русский язык, 1981. 698 с.; Том 4. М.: Русский язык, 1984, 794 с.
4. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. 1 cild. B.: ŞƏRQ-QƏRB, 2006, 744 s. 4 cild. B.: ŞƏRQ-QƏRB, 2006, 712 s.

Ключевые слова: семантическое поле, русский язык, азербайджанский язык, свадьба, концепт, когнитивный признак, современность, традиция

Açar sözlər: *semantik sahə, rus dili, Azərbaycan dili, toy, konsept, koqnitiv əlamət, müasirlik, ənənə*

Key words: *semantic field, Russian language, Azerbaijani language, wedding, concept, cognitive sign, modernity, traditin*

SUMMARY

Elements of semantic field “Wedding” in russian and azerbaijani languages

The article is devoted to the features of the semantic field "wedding" in the Russian and Azerbaijani languages. The analysis showed that in Russian the definitions of “wedding” themselves are modern. Relevant Azerbaijani equivalents are not observed. In an extreme case, tracing paper from Russian expressions is used. In the Azerbaijani language, the semantic field “wedding” is more conservative.

Rus və azərbaycan dillərində “Toy” semantik sahəsinin ünsürləri

XÜLASƏ

Məqalə rus və Azərbaycan dillərində “toy” semantik sahəsinin xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Aparılan təhlil göstərir ki, rus dilində “toy” təyinləri modern səciyyəyə malikdir. Müvafiq Azərbaycan ekvivalentləri müşahidə olunmur. Ən yaxşı halda rus ifadələrinin kalkaları işlənir. Azərbaycan dilində “toy” semantik sahəsi mühafizəkarlığı ilə seçilir.

Rəyçi: prof. A.M.Məmmədli

Günəl Bayramova⁵

RİTORİK FİQURLARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ZAMAN ARDICILLIĞININ MƏKANDA REPREZENTASIYALARI

Təfəkkür tərzini kimi nəzərdən keçirilən ritorik fiqurlar ədəbi dil üçün spesifik olmasa da, ədəbi diskussiyalar üçün spesifikdir. Bu gün dünya dilçilik elmində ritorik fiqurların, yaxud tropların öyrənilməsi linqvistik-filoloji tədqiqatların tərkib hissəsi kimi önəm daşıyır. Qərb dünyasının bu böyük idrak anlayışlarına aid terminologiya və metodları klassik dünya ritorikasından qaynaqlanır. Təfəkkür və dillə bağlı olan bu elm sahəsinin məqsədi inandırıcı nitqi və səlis yazını formalaşdırmaqdır. Ritorik fiqurlar müxtəlif cür təsnif edilir. Ritorik fiqurların başında dayanan metaforaya bəxş heç də birmənalı deyildir. Bu gün metafora daha çox mental proseslərin lokomotivi rolunda çıxış edərək koqnitiv linqvistiklərin mahiyyətinin, mental məkanların koqnitiv və ya konseptual cəhətlərinin aşkarlanmasına xidmət edir. Aparıcı dilçilik cərəyanları tərəfindən troplar (ritorik fiqurlar, yaxud təfəkkür fiqurları) səmərələşdirilmiş ritorik nitq fiqurlarından daha çox mental əməliyyatlar kimi tədqiqat müstəvisinə çıxarılır. Ritorik sxemlər tez-tez troplar və təfəkkür fiqurları ilə qarşılaşdırılır. Bu məfhumların koqnitiv-funksional baxımdan araşdırılması bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir (1, s.18-20).

Zaman ardıcılığının məkanda təqdim edilməsi metaforalarla olduğu kimi, universalilər və mədəni xüsusiyyətlərlə də sıx bağlıdır. Zamanı göstərmək üçün məkan metaforalarından istifadə etmək müxtəlif dillərin təcrübəsində mövcuddur. İngilis dilində zaman irəli-geri olaraq oxşəkili ardıcılıqla ifadə olunur: gələcək “irəli”, keçmiş isə “geri” olaraq ifadə olunur. Zaman şərtlənməsini ifadə etmək üçün lateral (sağ-sol – G.B.) əlaqələndirmənin aparıldığı dil yoxdur: şənbə günü bazar günündən əvvəl gəlir demək mümkündür, lakin şənbə günü bazar günündən solda gəlir deyilmir (2, s. 72). Nitqdə (bildiyimiz dillərdə – G.B.) lateral metaforaların mövcud olmamasına baxmayaraq, sübut olunmuşdur ki, insanlar qeyri-ixtiyari olaraq zamanı məkanda sağ-sol istiqaməti ilə əlaqələndirirlər (3, s.2-6). Bu istiqamətlər mədəniyyət fərqlərindən asılı olaraq dəyişir. Tversky uşaqlar və böyüklər arasında maraqlı bir tədqiqat apararaq (4) onlara ağ kağızlar təqdim etmişdir. İştirakçılar həmin kağız üzərinə səhər yeməyi və nahar şəkilləri olan yapışqanları (vərəqin mərkəzinə nisbətə) yapışdırılmalı idilər. İngilisdilli iştirakçılar səhər yeməyi təsviri olan stikerləri vərəqin sol tərəfinə, nahar təsviri olanı isə sağ tərəfinə yerləşdirdikləri halda, ərəbdilli iştirakçılar eyni təsvirləri əksinə istiqamətdə yerləşdirdilər. Lateral zaman-məkan əlaqələndirməsində bu mədəniyyətləarası fərq müxtəlif araşdırmalarda təsdiq olunmuşdur (http://www.ugr.es/~santiago/Ouellet-LeftRightTime_Visual_Auditory_-_2012.pdf). Zamanın irəli-geri istiqamətdə təsviri linqvistik metaforalarda təsbit olunur. Bu isə bizim bədənimizin qarşı tərəfində yer alan ayaq, əl, duyğu orqanlarımız sayəsində məkanda irəliyə doğru hərəkət təcrübəmizdən irəli gəlir.

Burada məkan, zaman, semantika məsələlərinə bir qədər aydınlıq gətirmək məqsədilə Herbert H.Clarkın “*Space, time, semantics and the child*” adlı tədqiqatına diqqət etmək istərdik. Çünki ritorik fiqurların koqnitiv xüsusiyyətlərinin və zaman ardıcılığının məkanda representasiyalarının dərk edilməsi üçün bu məqam xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Klark əvvəlcə, dilin öyrənilməsində ilk mərhələni təhlil etməyə çalışır. Bu sahədə son illərdə bir çox araşdırmalar aparılmış və dil öyrənmə mexanizmlərində nəyin innativ, nəyin isə sonradan qazanılan olması suallarına silsiləli cavablar axtarılmışdır. Innativ nəzəriyyənin əsas tərəfdarı, bildiyimiz kimi, Noam Çomski olmuşdur. N.Çomski güman edirdi ki, uşaqlar dil strukturlarını mənimsəmədə *aprior* biliyə malikdirlər. N.Çomskinin fikrincə, həqiqətən, dilə xas olan aspektlər innativ xarakter daşıyır. Bu isə o demək idi ki, qeyri-maddi ideyalar hansısa qeyri-müəyyən yollarla mənimsəmə prosesinə təsir edir, eyni zamanda innativ fərziyyə xüsusi sirlə bir keyfiyyətə malikdir. Lakin bilik *aprior* xarakterə malik olsa da mənimsəmə prosesində o, müxtəlif vasitələrlə inkişaf etdirilməlidir. Belə *aprior* biliyin heç nədən yaranmasını iddia etməkdənsə onun müxtəlif mənimsəmə mexanizmləri olan yaddaş, perseptiv bacarıqlar və s. kimi spesifik xüsusiyyətlərdən meydana çıxdığını nəzərə almaq lazımdır. Clark yazır: “...bu məqalənin əsas tezi odur ki, uşaq zaman və məkanla bağlı *aprior* biliklərin necə tətbiq edilməsini öyrənməklə ingilis dilində məkan və zamanla bağlı ifadələri mənimsəyir. Bu *aprior* biliklər özlüyündə dildə ayırdır və onlar heç də sirlə xarakter daşımır” (5, səh 28).

İnsanın zaman və məkan haqqında təsəvvürü onun hansısa dildə bu təsəvvürlər haqqında ifadələrinin formalaşmasından daha öncə mövcuddur. O, cazibə qüvvəsinə malik səth üzərində dünyaya gəlir və bəlli bir bioloji quruluşa (vertikal bədən, göz, qulaq, ağız və s.) malik olur. Bu bioloji quruluş öz-özlüyündə məkanla bağlı perseptual bacarıqları formalaşdırır. Klark belə perseptual-məkani *P-space* adlandırır. İnsanın məkanla bağlı təsəvvürləri onu əhatə edən təbii mühitlə əlaqədardır. Müəllif qeyd edir ki, insan bədənini vertikal müstəvidə sağ və sol hissəyə ayrılan təxminən simmetrik bölgüyə malikdir. Sağ və sol orqanlar bir-birinə müvafiq yerləşir. Və bədənin digər simmetriya xətti və ya müstəvisi yoxdur. Demək insanın *P-space* ölçüsü yalnız bir təbii simmetriya müstəvisindən ibarətdir ki, bu da sağ-sol bölgüsünə malik vertikal müstəvidir. Klark *P-space* məkandan bəhs edərkən onu Kartezian koordinat sistemi ilə müqayisəyə cəlb edir. İnsan bədəninin digər xüsusiyyətlərindən biri də onun daha çox ön simulyasiyalara meyilli olmasıdır. Duyğu üzvlərinin ön nahiyədə yerləşməsi bədənin vertikal perseptual quruluşunda ön və arxa sahələrin asimmetrikliliyini göstərir. Müşahidə etsək, görürük ki, vertikal məkanda digər obyektlərin də düzülüşü hissi-qavrayış baxımdan fərqlənir. Məs: yer səthindən yüksəkdə olan əşya və predmetləriyer səthindən aşağıda yerləşən obyektlərdən daha tez duymaq, görmək, hiss etmək, toxunmaq və eşitmək mümkündür. Qavrayışla bağlı olan bu assosiasiyalar həm də onu göstərir ki, iki fərqli istiqamətdə mövcud olan obyektləri insan müsbət və ya mənfəi qiymətləndirə bilər. Zamanın irəli və ya geri olmasının digər bir bioloji fakta bağlılığı da onunla izah olunur ki, insan

⁵ ADU

hərəkət edən zaman irəli istiqamətdə addımlayır (5, s. 28-29). Zaman və məkanla bütün bu proseslərin mentalıqla bağlılığına heç bir şübhə ola bilməz.

D.Kasasanto gələcəkdə rastlaşacağımız obyektlərin bizim önümüzdə, ötüb keçdiyimiz obyektlərin isə arxada qaldığını qeyd edirdi. Çünki həyatda hərəkət etmək üçün irəli getmək lazımdır. Hər dəfə biz addımladıqca keçmiş ilə gələcək arasında əlaqə, demək olar ki, daha da güclənir. Müəllif zaman ardıcılığının sağ-solla əlaqələndirilməsinin yazılı dildən qaynaqlandığını güman edir. O yazır: “Yazan və oxuyan zaman biz gözlərimizi və diqqətimizi zamanda və məkanda bəzi dillərdə soldan sağa (məs: latin qrafikasında), bəzi dillərdə isə sağdan sola (məs: ərəb qrafikasında) hərəkət etdiririk. Müvafiq olaraq soldan sağa doğru oxuyanda biz sətirlərin sonuna (sağda yerləşən hissəyə) zaman baxımından daha gec çatırıq. Buna görə də bir çox dillərdə (ingilis, italyan, ispan və s.) zamanın inkişafında soldan sağa ardıcılıqla bağlı əlaqələndirilmə də aparılır. Orfoqrafiyanın mental zaman qrafikinə təsirini müəyyən etmək üçün R.Bottini və mən (D.Casacanto – G.B.) təcrübə apararaq hollanddillli iştirakçılara standart ardıcılıqda (soldan-sağa), əks istiqamətdə (güzgü əksi) və 90 dərəcə yuxarı və aşağı istiqamətdə müxtəlif cümlələr yazmağı təklif etdik. İştirakçılar standart orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazılan temporal cümlələrlə bağlı mühakimə aparanda onların reaksiya tempi sağ-istiqamətli mental zaman ardıcılığına uyğun idi. Keçmişlə əlaqəli cümlələrə (məs: bir gün əvvəl – a day earlier) daha tez sol əllə, gələcəyə aid olan cümlələr (məs: bir il sonra- a year later) sağ əllə daha tez yazıldı. Bir-neçə dəqiqə əks istiqamətli tapşırıqlardan sonra iştirakçılar əks istiqamətli reaksiya tempi nümayiş etdirməyə başladılar. Onların implisit mental zaman qrafiki alt-üst olmuş, standart orfoqrafiyadan 90 dərəcə yuxarı və aşağı istiqamətə yönələn hallarda isə iştirakçıların mental zaman qrafiki müvafiq olaraq yuxarı və aşağı yönəlmişdi” (6, s.56).

Müəllifə görə, iyerarxiyanın ən yüksək hissəsində spesifik fərziyyələr ailəsindən ibarət olan hiperfərziyyə (overhypothesis) dayanır. Bu zaman hiperfərziyyə belə ola bilər: “zamanın inkişafı (zaman ardıcılığı) xətti (yəni xətti ardıcılığa tabedir –G.B.) məkan dəyişikliyinə uyğun gəlir”. Bu uyğunluq ya uşaqların hərəkət edən obyektlərdə zaman və məkan əlaqəsini müşahidə etməsi zamanı öyrənilə, ya da innativ ola bilər. Güman olunur ki, zaman və məkan arasında hiperfərziyyə assosiasiyaları bütün mədəniyyətlər üçün universal xarakter daşıyır və müxtəlifistiqamətlidir (omnidirectional), çünki hərəkət edən obyektlər müxtəlif istiqamətlərdə nə qədər uzaqlaşsınsa bir o qədər çox zaman keçir. Uşaqlar müəyyən istiqamətlə bağlı mədəni təcrübəyə məruz qaldıqda onlarda konkret bu istiqamətlə bağlı üstünlük yaranır. Hollandiyalı uşaqlar üçün oxuma və yazma təcrübəsi konkret fərziyyəyə dəlalət edir “Zamanın inkişafı sağa doğru xətti dəyişməyə uyğun gəlir”. Və onlarda bu fərziyyə digər oxşar fərziyyələr arasında daha üstün mövqe qazanır. Təcrübə zamanı fərqli orfoqrafiya qaydaları iştirakçılardan bəzisinin zaman-məkan hiperfərziyyə əlaqələndirməsinə o qədər təsir etmişdi ki, onlarda ənənəvi təcrübələrə əsaslanan assosiasiyalar hətta bir neçə dəqiqəlik arxa plana keçmişdi (6, səh 57).

Erek Koç göstərir ki, dildə koqnitiv sistem kimi dərk edilən ritorika semantikada ornament (zinətləndirmə - G.B.) qismində çıxış edir. Bu yanaşma semantik yerdəyişmənin agentləri kimi tropların funksiyasını bir kənara qoyur (7, s.XX). Metaforanın üslubun bir xüsusiyyəti kimi müəyyən olunması ideyası ilə razılaşmaq olmaz. Metafora adı altında bəzən bütün üslub fiqurları nəzərdə tutulsa da, yaxud metafora spesifik ritorik fiqur kimi götürülsə də, koqnitiv yanaşma zamanı metafora təfəkkür fiquru kimi nəzərdən keçirilir (8, s.51-52). Koqnitiv elm əsərində ritorikanın əhəmiyyətindən danışan J.Fahnestok ritorik fiqurların semio-koqnitiv xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün azacıq da olsa, ip ucları verir. Müəllif dolayısıyla zaman ardıcılığı, mental məkanlar haqqında bir sıra məqamlara toxunur (9). D.Kasasanto daha çox semio-koqnitiv pozisiyadan çıxış edərək dil nisbilyi nəzəriyyələrinin analoqu kimi bədən nisbilyi nəzəriyyəsini təklif edir. Fərziyyəyə görə, beynimizin tutumu (mahiyəti – G.B.), qismən bizim ətraf mühitlə olan fiziki əlaqəmizdən ibarətdir. Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, müxtəlif bədən quruluşuna malik olan insanlar öz yaşadıkları ətraf mühitlə sistemə olaraq fərqli əlaqədə olurlar. Buna görə də insan fikirlərinin saysız-hesabsız aspektləri onların bədən xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. “Çox vaxt yaxşı şeylər müxtəlif dil və mədəniyyətlərdə sağ tərəflə, pis şeylər isə sol tərəflə assosiasiya olunur. Bu assosiasiyalara “o mənim sağ əlimdir”, “yuxudan sol ayağı üstündə qalmaq” (my right-hand man, two left feet-yöndəmsiz adam mənasında) kimi müsbət və mənfi konnotasiyalı söz birləşmələrində (idiomlarda) rast gəlinir (11). İnsanlar bu anlayışları həm də dildən kənar konseptuallaşdırır. Solaxaylar və sağ əl vərdişləri olanlar fərqli seçim edirlər. Adətən, insanlar sağ tərəfdə yer alan təklifə üstünlük verirlər, solaxaylarda isə bu əks göstəriciyə malikdir. Bu vəziyyət jestikulyasiya olmadan da, yəni təkcə nitqdə də müşahidə olunur. Beş yaşlı uşaqlar məkanda mövqeyə görə qiymətləndirmə apararkən çox vaxt özlərinin dominant tərəflərində olan heyvanları daha ağıllı və şirin hesab edirlər (Casacanto və Henetz 2012). Təcrübədən kənar da dominant tərəfin “yaxşı” ilə assosiasiya olunduğunu solaxaylarda və sağ əl vərdişlərinə (sağ əllə yazanlarda – G.B.) malik olanların nitqində və jestlərində müşahidə etmək mümkündür 2004/2008-ci illərin prezident seçkiləri ilə əlaqədar debatlar zamanı iki namizədin (Corc Vaşinqton Buş, Corc Kerri) nitqində müsbət fikirlərin sağ əl hərəkəti ilə, mənfi fikirlərin isə sol əl hərəkəti ilə müşayiət olunduğunu, digər iki namizəddə (solaxay) isə (Con Makkeyn, Barak Obama) əks hərəkətlərlə müşayiət olunduğunu görmək olardı” (6, s. 57-58).

Bir-neçə dəqiqəlik fərqli hərəkət təcrübəsi insanlarda məkan və emosional durumla bağlı olan qapalı assosiasiyaların dəyişməsinə səbəb ola bilər. Lateral məkan və vəziyyət əlaqələndirməsi əsasında yaranan mental metaforalarla bağlı hiperfərziyyə belə ola bilər: “Məkanın sərbəst tərəfi yaxşıdır”. Sağ əllə yazanlar dominant sağ tərəflə daha sərbəst hərəkət etdiklərindən onlarda konkret olaraq “məkanın sağ tərəfi yaxşıdır” fərziyyəsi üstün mövqedə dayanır, solaxayların hərəkət təcrübəsində isə sol məkan sərbəstliyi gücləndiyindən “sol tərəf yaxşıdır” fərziyyəsi üstün mövqedə dayanır. Bu zaman yaddaş şəbəkəsində “sağ” və “yaxşı” və ya “sol” və “yaxşı” asso-

siasiyaları digər assosiasiyalara nisbətən daha da güclənir və arxa planda qalan zəif assosiasiyalar isə itirilmir və ona görə də yeni hərəkət modellərinin təsiri ilə dərhal üzə çıxır.

D.Casacanto qeyd edir ki, insanların öz əllərindən istifadə etməsi ilə onların “yaxşı” və ya “pis”i qapalı şəkildə fərz etməsi arasında səbəb əlaqəsi var. Ümumilikdə, daha sıx əlaqə daha müsbət hiss və dəyərləndirməyə yol açır: insanlar bir şeyi rahat başa düşdükdə və ya münasibətə girə bildikdə o haqda daha müsbət fikirdə olurlar (Ping və başqaları, 2009). İnsanların çoxunda bir tərəf dominantdır və buna görə də onlar daha çox bir tərəflə fiziki mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar (6, s.59-60).

Bu nümunələr müxtəlif lingvistik, mədəni və fiziki təcrübələrdən yaranan oxşar mnemonik proseslər vasitəsilə mental metaforaların yaranma formasını izah edir. Erkən ontogenetik mərhələdə (bəlkə də filogenetik mərhələdə) qurulan mənbə-hədəf assosiasiyalar ailəsi təbii aləmdə mövcud olan mənbə və hədəf sahələr arasında müşahidə oluna bilən əlaqələrin cəmini əks etdirir. Bu ailənin ayrı-ayrı üzvləri fərdin dil, mədəniyyət və fiziki təcrübələri sayəsində güclənir. Nəticədə digər üzvlərlə bağlı assosiasiyalar zəifləyir (12). Uzunmüddətli yaddaşda assosiasiyalar arasında gedən bu rəqabət prosesi bir ailəyə aid assosiasiyaların niyə eyni vaxtda aktiv olmamasının səbəbini izah edir. Buna görə də yuxarıda aparılan təcrübələrdə holland dil daşıyıcılarının səs haqqında representasiyaları yalnız bir növ yüksək konseptuallaşma ilə aparıldığı halda, uşaq təfəkküründə eyni növ representasiya hər iki assosiasiyada eyni şəkildə üzə çıxır (Dolscheid et al. 2013; Dolscheid et al. 2014).

Biz mental metaforaların dil, mədəniyyət və ya fiziki təcrübə modellərinin ümumi mexanizmlərindən yaranmasını anlamağa çalışaraq, öz düşüncələrimizin mənbəyini, təfəkkür fərqlərini, mental varlığımızı daha yaxşı dərk edə bilər və tam cəsarətlə iddia edə bilərik ki, koqnitiv elmlər müstəvisində nəzərdən keçirilən ritorik fiqurlar koqnitiv xüsusiyyətləri ehtiva edərək təfəkkür fiqurlarına çevrilir, zaman ardıcılığını izləyərək konseptuallaşmanın aktiv iştirakçılarna çevrilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramova G. Ritorik fiqurlar: sxemlər və troplar // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. BDU, 4(108). Bakı, 2018, s. 18-21.
2. Kovecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, 2010, 400 .
3. Cienki A. Metaphoric gestures and some of their relations to verbal metaphoric expressions. In Jean Pierre Konig, ed., *Discourse and Cognition: Bridging the Gap*, 189–204. Stanford, Calif.: CSLI (Center for the Study of Language and Information).
4. Kanevski M. *Advanced Mapping of Environmental Data*. John Wiley & Sons, 2013..
5. Clark H. Space, time, semantics and the child / T.Moore (ed.). *Cognitive development and the acquisition of language*, New York: Academic Press 1973, pp. 27-63.
6. Casacanto, D. The hierarchical structure of mental metaphors / In B. Hampe (Ed.), *Metaphor: Embodied cognition and discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. pp. 46-61.
7. Koch E. *Pascal and Rhetoric: Figural and Persuasive Language in the Scientific Treatises, the Provinciales, and the Pensées*. Rookwood Press, 1997. 199 p.
8. Brow E., Asher R., Simpson J. *Encyclopedia of language & linguistics*, Tom 1. Elsevier, 2006.
9. Fahnestock J. *Rhetoric in the age of cognitive science. The viability of Rhetoric*. Graff Richard. Ed. New York Press, 2005, 159-179.
10. <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1968.70.3.02a00060>
11. http://www.casacanto.com/papers/Casacanto_2017_HMMT.pdf
12. https://www.researchgate.net/publication/26361108_Philosophy_in_the_Flesh_The_Embodied_Mind_and_Its_Challenge_to_Western_Thought
13. <http://serbal.pntic.mec.es/~cmunoz11/interview.pdf> the Panglossian paradigm

Когнитивные особенности риторических фигур и пространственные представления временных последовательностей РЕЗЮМЕ

В лингвистических литературах риторические фигуры классифицируются по-разному. Метафора во главе риторических фигур не является однозначной. В современной лингвистике метафора служит локомотивом психических процессов и помогает раскрыть сущность когнитивной лингвистики, когнитивные или концептуальные аспекты ментальных пространств. Тропы (риторические фигуры или фигуры мышления) чаще рассматриваются как умственные операции, чем рационализированные риторические фигуры со стороны ведущих лингвистических тенденций. Риторические схемы часто сравниваются с тропами и фигурами мышления. Когнитивно-функциональное изучение этих понятий разъясняет многие источники. В статье рассматриваются когнитивные особенности риторических фигур и пространственное представление временных последовательностей. Автор приходит к выводу, что риторические фигуры, рассматриваемые в когнитивной науке, трансформируются в модели мышления с когнитивными особенностями и становятся активными участниками концептуализации времени.

Cognitive features of rhetorical figures andspatial representations of temporal sequences

SUMMARY

In linguistic literature, rhetorical figures are classified in different ways. The metaphor at the head of rhetorical figures is not unambiguous. In modern linguistics, the metaphor serves as a locomotive of mental processes and helps

to reveal the essence of cognitive linguistics, cognitive or conceptual aspects of mental spaces. Tropes (rhetorical figures or figures of thought) are more often regarded as mental operations than rationalized rhetorical figures by leading linguistic trends. Rhetorical patterns are often compared with tropes and figures of thought. The cognitive-functional study of these concepts solves many problems. The article discusses the cognitive features of rhetorical figures and the spatial representations of temporal sequences. The author concludes that the rhetorical figures considered in cognitive science are transformed into figures of thought with cognitive characteristics and become active participants in the conceptualization of time.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Əfəndiyeva Fatimə İbrahim qızı⁶

О СПОСОБАХ ВЫРАЖЕНИЯ АСПЕКТА СУБЪЕКТИВНОЙ ВОЗМОЖНОСТИ ГЛАГОЛА В ПОЭМЕ «ХОСРОВ И ШИРИН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В современном литературном персидском языке аспект субъективной возможности глагола имеет полную парадигму спряжения и "собственную" аналитическую форму выражения, поэтому его следует включить в разряд личной формы глагола.

В персидском языке модальное значение «возможности», до сих пор привлекает внимание лингвистов и исследователей. Это понятие, несомненно, связывается не с одной языковой единицей, а с целым высказыванием. Поскольку существование высказывания без воплощения его конечной цели – коммуникации – не имеет смысла, определение возможных средств для знания и понимания высказывания в каждом языке заслуживает особого внимания. Особенная характеристика модального значения «возможности», его связь с логическими понятиями реальности и нереальности, его способность в представлении разнообразных языковых средств выражения в любом языке, привлекают внимание к данной теме не только русских лингвистов, но и лингвистов всего мира.

Данный аспект в современном литературном персидском языке выражается при помощи модальных глаголов. Модальные глаголы в персидском языке отличаются от остальных глаголов тем, что они не используются самостоятельно и не обозначают конкретного действия или состояния, они отражают его модальность, то есть отношение к нему говорящего.

К модальным глаголам относятся глаголы со значением возможности, долженствования, желания, выражающие отношение говорящего к содержанию высказывания. Это глаголы "توانستن" [*tavanestān*] (мочь, уметь), "خواستن" [*xastān*] (хотеть), "بایستن" [*bayestān*] (долженствовать, быть нужным) и их эквиваленты: "افروخت کردن" [*forsət kardān*] (находить возможность, успевать), "قادر بودن" [*qader budān*] (мочь, быть в состоянии), "مستعد بودن" [*mostā'ed budān*] (быть склонным, быть готовым, подготовленным), "میل داشتن" [*meyl daštān*] (желать), "امید داشتن" [*omid daštān*] (надеяться), "علاقه مند بودن" [*alaqemānd budān*] (быть склонным, заинтересованным), "مجبور بودن" [*məcbur budān*] (быть вынужденным), "موظف بودن" [*movəzzef budān*] (быть обязанным) и т.д. После модальных глаголов смысловый глагол ставится в одном из времен сослагательного наклонения, и в предложении образуется сложное сказуемое, в состав которого входят оба глагольных компонента. (3; 165)

Вспомогательный глагол "توانستن" [*tavanestān*] (мочь, уметь) в соответствующей временной форме и основном глагола в форме аориста обозначает субъективную возможность. Например: я смогла сказать – من توانستم بگویم [*mən tavanestəm beqūyem*]; он мог прочитать – او می توانست بخواند [*u mitavanest bexānad*]; мы можем пойти – ما می توانیم برویم [*ma mitavanim berəvim*] и т.д.

В современном персидском языке глаголы "توانستن" [*tavanestān*] (мочь, уметь) и "خواستن" [*xastān*] (хотеть) имеют личные формы. Например: او می تواند به فارسی صحبت کند [*u mitavanəd be fārsi sohbat konəd*] (Он может говорить по персидски); آن شب من نتوانستم از منزل بیرون بروم [*an šab mən tavanestəm az mənzel birun berəvam*] (В тот вечер я не смог выйти из дома); می خواهم او را ببینم [*mixahəm u ra bebinəm*] (Я хочу ее увидеть).

Существует застывшая безличная форма глагола "توانستن" [*tavanestān*] (мочь, уметь) – می توان [*mitavan*], после которой употребляется усеченная форма инфинитива смыслового глагола: می توان رفت [*mitavan raft*] (можно идти), نمی توان بحث کرد [*nemitavan bahs kard*] (нельзя спорить). В этом же значении употребляются глагольные формы "می شود" [*mišəvəd*] (можно), "می شد" [*mišod*] (можно было) и форма аориста "بشود" [*bešəvəd*] (можно бы). (2; 110)

Все три формы 3-го лица единственного числа глагол "شدن" [*šodān*] употребляется и в отрицательной форме "نمی شود" [*nemišəvəd*] (нельзя), "نمی شد" [*nemišod*] (нельзя было), "ننشود" [*našəvəd*] (нельзя бы): می شود گفت؟ [*mišəvəd qoft*] (Можно сказать?), آن وقت می شد این کار را کرد [*an vəqt mišod in kar ra kard*] (В то время можно было сделать это); اینجا نمی شود سیگار کشید [*inca nemišəvəd siqar kešid*] (Здесь нельзя курить) и т.д.

Основное назначение глагола "خواستن" [*xastān*] (хотеть) – выразить желание, склонность, намерение, волю. Смысловый глагол, следующий после модального глагола, выражает цель, склонность, намерение и поэтому ставится в форме аориста.

Л.С.Пейсиков отмечает, что под влиянием разговорного языка у глагола "خواستن" [*xastān*] (хотеть) раз-

⁶ BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi

вилось другое основное значение – выражение необходимости. Формы имперфекта "می خواستی" [mīxasti], "می خواست" [mīxast], "می خواستید" [mīxastid] и т.д. означают «тебе надо было», «ему надо было», «вам надо было». Например: *اگر سرش درد می کرد می خواست یک استکان قندداغ بخورد* [əgər sərəş dərd mīkərd mīxast yek estəkan qənddağ bəxorəd] (Если у нее болела голова, ей надо было выпить горячего сладкого чая); *می خواستید یک تکه بدهید دست بچه* [mīxastid yek tekke bedehid dəst-e bəççe] (Вам надо было дать один кусочек ребенку). (б; 194)

К сказанному Л.С.Пейсиковым можно добавить, что глагол "خواستن" [xastən] (хотеть) в безличном значении иногда употребляется в настоящем времени. В 3-м лице единственного числа: "نمی خواهد آنجا بروید" [nemīxahəd anca berəvid] (Вам не нужно туда идти).

От глагола "بایستن" [bayestən] сохранились только застывшие формы "بایست" [bayest], "بایستی" [bayesti], "می بایست" [mībayest], "می بایستی" [mībayesti], "باید" [bayəd] со значениями «должен», «надо», «следует». Все они употребляются одинаково для всех лиц и почти не имеют семантических различий между собой. Наиболее употребительными из них являются "باید" [bayəd] и "بایستی" [bayesti].

В зависимости от того, с какими временными формами и формами наклонения смысловых глаголов сочетаются эти слова, могут выражаться разные временные значения: в сочетании с основными глаголами в одной из форм сослагательного наклонения они имеют значение настояще-будущего времени "او باید آمده باشد" [u bayəd aməde başəd] (Он должен уже прийти); "من باید این کتاب را بخوانم" [mən bayəd in ketab ra bəxānəm] (Я должен прочитать эту книгу), а в сочетании с глаголами в форме прошедшего длительного времени – значение прошедшего времени "او بایستی می آمد" [u bayesti mīaməd] (Он должен был прийти).

В поэме "Хосров и Ширин" Низами Гянджеви для выражения аспекта субъективной возможности в качестве вспомогательного глагола используется "توانستن" [təvanestən] (мочь, уметь) и наряду с этим глаголом активно употребляется "دانستن" [danestən], который выступает здесь в значении «мочь», «уметь», хотя в современном литературном персидском языке этот глагол представлен в значении "знать".

Примечательно, что в данном случае основной глагол выступает, как правило, в виде неопределенной формы т.е. без личных окончаний, например:

کسی کز عشق خالی شد، فسرده است
گوش صد جان بود زیستن نداند کسی

(Тот кто не любит, подавлен

Если даже имеет сто жизни не сможет жить)

В этом примере "زیستن نداند کسی" [zīstən nədanəd kəsi] в значении современного "کسی نمی تواند بزیستد" [kəsi nemī tūvānd bezyīstəd] (никто не сможет жить).

در آن مجلس که شیرین لب برگشادی
کسی نداند سخن گفتن ز شادی

(Там где Ширин открывала рот

Никто не мог говорить от радости)

В этом примере "کسی نمی تواند سخن گفتن" [kəsi nemī tūvānd soxən qoftən] в значении современного "کسی نمی تواند سخن بگوید" [kəsi nemī tūvānd soxən bequyəd] (никто не мог говорить слово).

پدر ترتیب کرد آموزگارش
که نداند ضایع کردن روزگارش

В указанном примере "نداند ضایع کردن" [nədanəd zaye' kərdən] в значении современного "نمی تواند ضایع کند" [nemī tūvānd zaye' konəd] (чтобы никто не смог испортить).

تو چو شیرین این سخنها را ندانی پوشید
چو سر که تند شد چون می بجوشید

(Ты как Ширин не сможешь спрятать эти слова

Как только он стал пьян начал ликовать как вино)

В данном примере "ندانی پوشید" [nədanī pušid] в значении современного "نمی توانی بپوشی" [nemī tūvāni bepūši] (здесь: не сможешь спрятать).

سوی فرهاد رفت آن سنگدل مرد
ندانست زبان گشودن و خود را تنگدل کرد

(Подошел к Фархаду тот бессердечный мужчина

Не смог открыть рот и был унижен сам)

В этом примере "ندانست زبان گشودن" [nədanest zəban qoşudən] в значении современного "نمی تواند زبان را بگشاد" [nemī tūvānest zəban ra beqoşad] (не смог сказать и слова).

اگر ماند بدین قوت یکی ماه
ز پشت کوه بیرون آوردن داند راه

(Если он сбережет свои силы один месяц

То сможет построить дорогу сзади горы)

В представленном примере "بیرون آوردن داند" [birun avərdən dānəd] в значении современного "می تواند بیرون بیاورد" [mī tūvānd birun biyāvərd] (здесь: сможет построить).

بگفت از دل جدا کن شیرین
بگفتا زیستن ندانم بی جان شیرین

(Сказал чтобы он забыл о Ширин

Отвѣтил что не сможет жить без Ширин)

В этом примере " زیستن ندانم " [zistən nədanəm] в значении современного "نمی توانم بزیستم" [nemitəvanəm bezistəm] (не смогу жить).

Интересно, что глагол bilmək "знать" выполняет такую же вспомогательную функцию в азербайджанском языке при обозначении аспекта субъективной возможности, выступая при этом в значении «мочь», «уметь». Однако, употребление в целом ряде иранских языков глагола «знать» в подобном вспомогательном значении «мочь», «уметь» позволяет считать данный способ выражения аспекта субъективной возможности исконно ираноязычным явлением для поэмы "Хосров и Ширин" Низами Гянджеви. Подобная аналитическая форма передачи аспекта субъективной возможности широко представлена также в других персоязычных источниках XI-XII вв.

Список литературы:

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Баку: Наука, 1985 (338 стр.)
2. Бертельс Е.Э. Грамматика персидского языка. Ленинград, 1926 (365 стр.)
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Москва, 1975 (287 стр.)
4. Мошкало М. В. Персидский язык. Языки мира: Иранские языки. Ч. 1: Юго-западные иранские языки. Москва: , 1997 (210 стр.)
5. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1959 (323 стр.)
6. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Москва, 1975 (207 стр.)
7. عمرانى رضا ، هاشمى راضيه. خسرو و شيرين. تهران: ۱۳۷۰، ۲۵۷ ص.
8. محمد جواد شريعت. دستور زبان فارسى. تهران: چاپ اول، ۱۳۶۴، ۳۱۸ ص.

Açar sözlər: təfəkkür fiqurları, sağ-sol, zینətləndirmə, koqnitiv, ontogenetik

Key words: figures of thought, right-left, ornament, cognitive, ontogenetic

Ключевые слова: фигуры мысли, справа-налево, орнамент, когнитивный, онтогенетический

Xülasə

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında felin subyektiv mənə çalarlarının ifadə tərzii

Müasir fars ədəbi dilində felin subyektiv mənə çalarları bütün şəxslər üzrə təsərif olunur və özünəməxsus ifadə qaydasına malikdir. Məhz bu səbəbdən də onu felin şəxs kateqoriyasına daxil etmək lazımdır. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında felin subyektiv mənə çalarlarını ifadə etmək üçün "توانستن" [təvanestən] (bacarmaq) köməkçi felindən istifadə olunmuşdur. Bu fellə yanaşı "دانستن" [danestən] felindən də istifadə olunmuşdur ki bu felin birbaşa mənası "bilmək" olsa da əsərdə "bacarmaq" mənasını ifadə edir. XI-XII əsrlərə aid digər farsdilli mənbələrdə də felin subyektiv mənə çalarlarının belə tipli ifadə tərzinə rast gəlinir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, fars dilində fel, felin subyektiv ifadə imkanları, modal fellər, XI-XII əsrlər farsdilli mənbələr

Summary

Methods of expressing the subjective aspect of a verb in the poem "Khosrov and Shirin" Nizami Ganjavi

In modern literary Persian, the aspect of the subjective possibility of a verb has a complete conjugation paradigm and own analytical form of expression. Therefore, it should be included in the category of the personal form of the verb. In the poem of Nizami Ganjavi "Khosrov and Shirin" for expressing the subjective aspect of a verb used the verb "توانستن" [təvanestən]. In addition to this verb is actively used "دانستن" [danestən]. although in the modern literary Persian language, this verb is represented in the meaning of "know." A similar analytical form of conveying the aspect of subjective opportunity is also widely represented in other Persian-language sources of the 11th-12th centuries.

Key words: Nizami Ganjavi, Khosrow and Shirin, Verb in Persian language, subjective possibilities of the verb, modal verbs, Persian sources of the XI-XII centuries.

Rəyçi: dos.N.Əfəndiyeva

Şahəlizadə Ləman
FRANSIZ DİLİNDƏ SUBJONCTİF-İN İŞLƏNMƏSİ

İstər fransız dilində, istərsə də Azərbaycan dilində ən mürəkkəb, mübahisəli məsələlərdən biri felin “subjonctif – arzu” şəklidir.

Hər iki dildə “subjonctif” fel şəkilləri içərisində öz qrammatik mənə və xüsusiyyətləri, işləndiyi məqamları ilə həmişə dilçilərin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir.

Fransız dilində “subjonctif”in sadə və mürəkkəb cümlə daxilində işlənmə hallarına və onun ifadə tərzinə dilçilər müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar. Bu baxımdan bu haqda deyilən nəzəriyyələri iki qrupa bölmək olar. Bəzi dilçilər “subjonctif”-də heç bir modal mənə görmürlər. Məsələn, F.Brüno arzu şəklini “bir çox hallarda modal mənadan məhrum olmuş “asılı forma” adlandırır” O hesab edir ki, ilk növbədə *subjonctif* məntiqi münasibətləri və modallığı ifadə etməyə xidmət edir.

Məlum olduğu kimi “subjonctif” –in (arzu şəklinin) əsas mənəsi real şəkildə olmayan, lakin icrası subyekt tərəfindən arzu edilən, gərək sayılan hərəkəti ifadə etməkdir.

Fransız dilçisi J. və R.le Bidua “budaq cümlələrdə subjonctif-in işlənməsinə dair” fikirlərində qeyd edir ki, subjonctif emosionallıq və fərziyyə şəkli olub, budaq cümlələrdə arzu, istək, məqsəd, şübhə, qorxu və hər hansı bir hissiyyəti ifadə edə bilər. Göründüyü kimi bəzi dilçilərə görə budaq cümlədə işlənen subjonctif real hərəkəti ifadə edən “indikatif”-dən fərqlənir. Onlar subjonctif-indicatif (arzu-xəbər) şəkillərinin seçilməsini idarə edən faktlara istinad edərək göstərirlər ki, budaq cümlələrdə, o cümlədən zərflik budaq cümlələrində şəklın seçilməsi və işlənməsi qarşılıqlı quruluşun mənə xüsusiyyəti ilə təyin olunur.

Bunun əksini sübut etməyə çalışan dilçilər də vardır. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, güzəşt budaq cümləsində “bien que”, “quoi que”, “malgré que” bağlayıcılarından sonra işlənen “subjonctif” tamamlıq budaq cümləsində hiss bildirən fellərdən sonra işlənen subjonctif – dən fərqli olaraq real hərəkəti ifadə edir. Belə ki, zərflik budaq cümlələrində subjonctif baş cümlə ilə budaq cümlə arasında xəbər və şərt şəklinə nisbətən daha sıx bir əlaqəni həyata keçirir.

Məlumdur ki, subjonctif bir neçə zərflik budaq cümləsində işlənə bilər. Azərbaycan dilinə tərcümə üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, subjonctif şəklinin ifadə etdiyi modallıq Azərbaycan dilinə müxtəlif yollarla verilir. Məsələn, zərflik budaq cümlələrində subjonctif –in işlənməsini dilçilər çox vaxt budaq cümlədəki bağlayıcı ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, zaman budaq cümlələrində çoxlu bağlayıcılar və bağlayıcılı ifadələr işlənsə də, yalnız “avant que” (əvvəl, ca, cə, can, cən), “en attendant que” (gözləyənə qədər, hələ), jusqu’à ce que (o qədər ki), sans attendre que” (gözləmədən) bağlayıcıları subjonctif tələb edir. Bu bağlayıcılar subjonctif tələb etməklə yanaşı həm də zaman budaq cümlələrində baş cümlənin hərəkətinə nəzərən sonrakı hərəkəti bildirmək üçün işlənilir.

1) Je sais un poste de lanciers à une lieu et demie d’ici et, avant qu’il soit jour , j’amènerai quelques gaillards solide. Bu cümlədə “avant que” bağlayıcısı budaq cümlənin hərəkətinin baş cümlənin hərəkətindən sonra baş verəcəyini göstərir və budaq cümlənin xəbəri subjonctif-də qoyulur. Bu cümləni Ş. Zaman Azərbaycan dilinə belə çevirmişdir.

Buradan bir lyö yarım məsafədə ulanlar məntəqəsi var, tanıyıram, səhər açılmamış mən igidləri buraya tökəcəm.

2) En attendant que ma dissertation résolve enfin le problème géographique qui tient toute l’Europe savante en suspens, je veux vous raconter une petite histoire

Hələki, öz həllini tapmamış bütün Avropa ziyalılarının maraqlandığı bu coğrafi problemi mənim elmi tədqiqatım həll etməmişdən əvvəl sizə kiçik bir əhvalat danışmaq istəyirəm.

3) Rien n’a réussi, jusqu’à ce qu’on se soit avisé de changer le major.

Həbsxana həkimini görməyə qədər heç bir iş baş tutmur, demək olar ki, bütün yapıqları küt gedirdi.

Verilən cümlələrdə subjonctif – də işlənen fel Azərbaycan dilinə zaman forması kimi deyil, felin təsriylənməyən forması olan feli sifət tərkibinə uyğun gəlmişdir.

Bütün nümunələrdən görünür ki, bu bağlayıcılar işlənen budaq cümlənin xəbəri baş cümlənin hərəkətindən sonrakı hərəkəti ifadə edir və zaman uzlaşması qaydasına uyğun olaraq, subjonctif-in müxtəlif zamanlarında işlənilir.

Qeyd edək ki, “avant que” və “jusqu’à ce que” bağlayıcılarının hər ikisi zaman budaq cümlələrində baş cümlənin hərəkətindən sonrakı hərəkəti ifadə etsələr də, bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, avant que baş cümlənin hərəkətinin budaq cümlənin hərəkətindən əvvəl baş verdiyini göstərir, jusqu’à ce que bağlayıcısı isə baş cümlənin hərəkətinin budaq cümlənin hərəkətinə qədər davam etdiyini göstərir.

Je regarde et je trouve une petite lime anglaise qu’on avait glissée dans la pâte avant que le pain fût cuit .

Baxıb gördüm ki, çörəyi bişirmədən əvvəl kündəsinin içinə bir ingilis yeyəsi qoyublar.

J’allai me coucher sur l’herbe jusqu’à ce que j’entendisse la cloche.

Gedib monastrın zəngi vurulana qədər yerdə, göy otun üstündə uzandım.

Doğrudan da, bu cümlələrin hər ikisi istər fransız dilində, istərsə də Azərbaycan dilində yuxarıda dediyimiz fikri təsdiq edir.

Səbəb budaq cümlələrində subjonctif pour que (üçün ki), ce n’est pas que (bu o demək deyildir), non que (ona görə yox ki) bağlayıcılarından sonra işlənilir. Bu zaman bu bağlayıcılar əsl səbəbi deyil, mövcud olmayan yaxud səbəb kimi nəzərdə tutulmayan yalançı faktları səbəb kimi ifadə edirlər. Məsələn.

Elle écrasait des yem en les lançant contre la muraille c’est pour que les mouches nous laissent tranquilles-disait

elle.

O, şirniyyatı divara çırpıb əzirdi «Qoy milçəklər bizi rahat buraxsınlar, bunlar da onların payı »

Bu cümlədə ismi xəbər ad hissəsi səbəb budaq cümləsi ilə ifadə olunmuş və Azərbaycan dilinə arzu şəklində əmrin ifadəsi kimi tərcümə edilmişdir.

Il fallut quelque temps pour que le souvenir, me revînt de la terrible scène où j'avais pris part la veille.

Bir gün əvvəl iştirakçısı olduğum dəhşətli səhnəni birdən-birə xatırlaya bilmədiyim üçün xeyli fikirləşdim

Bu cümlədə fransız dilində işlənən səbəb budaq cümləsi Azərbaycan dilinə budaq cümləsi kimi deyil, tərkib kimi verilmişdir.

Səbəb budaq cümlələrindən fərqli olaraq məqsəd budaq cümlələrində real olmayan bir hərəkət ifadə edilir, lakin nəyəsə nail olmaq məqsədi daşdığı üçün xəbər həmişə subjonctif-də işlənir. Məqsəd budaq cümləsində ən çox işlənən bağlayıcılar **pour que (üçün ki), afin que, que (ki), de peur que, de crainte que (ehtiyat edərək ki)** subjonctif tələb edir və onlar tərcümədə müxtəlif fel formaları ilə verilir.

Pour que ilə afin que bağlayıcıları mənaca eyni olub ən çox işlənən bağlayıcılardandır. **Pour que** bağlayıcısı əsasən danışq dilində, **afin que** isə daha çox ədəbi dildə işlənir.

Afin que sa cargaison humaine souffrît le moins possible des fatigues de la traversée, il avait l'attention de faire monter tous les jours ses esclaves sur le pont.

Gəmiyə vurduğu "bəşəri yük" əzablı yollarda çox əziyyət çəkməsin deyərək kapitan onları hər gün gəminin göyərtəsinə, açıq havaya çıxarmağı əmr etmişdi.

Diverses considérations m'empêchèrent d'aller la réclamer le lendemain ou de solliciter M le corrégidor pour qu'il voulût bien la faire chercher.

Bir neçə dəfə ölçüb biçəndən sonra sabahısı günü qaraçı qadının evinə gedib saatın yoxa çıxdığını bildirməkdən, yaxud polisə xəbər verməkdən vaz keçdim.

Bu cümlədə məqsəd budaq cümləsi Azərbaycan dilində məqsəd budaq cümləsi kimi deyil, məsdər konstruksiyası ilə ifadə olunmuşdur.

Bəzi hallarda məqsəd budaq cümləsinin baş cümləsi əmr ifadə etdikdə o **que** bağlayıcısı ilə baş cümləyə birləşir, hərəkətin məqsədini göstərir və fel subjonctif - də işlənir.

Məs: Je ne te lâche pas que tu ne m'aies pardonné.

Məni bağışlamayınca səni buraxmayacağam.

De peur que, de crainte que bağlayıcıları da məqsəd budaq cümləsində işlənərək cümləyə inkarlıq mənası verir və subjonctif-də işlənən felin qarşısında həmişə ne hissəciyi (explétif) işlənir.

Məs: Le coquin est sous les verrous, et comme on savait qu'il était homme à tirer un coup de fusil à un chrétien pour lui prendre une piécette, nous mourions de peur qu'il ne vous eût tué.

Həmin dələduz həbs olunmuşdur və bir qara qəpik üçün xristianın üstünə tüfəng çəkib öldürməyin ona görə su içmək kimi bir şey olduğunu eşidəndə biz hamımız qorxduq və belə hesab etdik ki, indi o sizi yəqin öldürmüş olar.)

Bu cümlədə işlənən "de peur qu'il ne vous eût tué" məqsəd budaq cümləsinin xəbəri subjonctif-in plus-que-parfait zamanında işlənmiş, Azərbaycan dilinə keçmiş zamanda tərcümə olunmuş və şübhə bildirir.

Nəticə budaq cümlələrində xəbər şəklinin yaxud subjonctif-in işlənməsi budaq cümlənin mənasından ya da bağlayıcıdan asılıdır. Adətən **de manière que, de façon que, de (en) sorte que** bağlayıcılarından sonra xəbər şəklinin (indicatif) zamanları işlənir. Bununla yanaşı əgər nəticədən məqsədə nail olunursa bu bağlayıcılardan sonra subjonctif işlənir və çox vaxt bədii əsərlərdə nəticə budaq cümlələrinin tərkibində biz bu bağlayıcılara **de façon à ce que, de manière à ce que** şəklində rast gəlirik. Məs :

Ou plutôt se laissa tomber sur les planches du tillac, sans prendre même le soin d'arranger ses fers de manière à ce qu'ils lui fussent moins incommodes.)

Yox, daha doğrusu, əl-ayağındakı qandalların ona əziyyət verməsinə məhəl qoymadan özünü göyərtədəki taxtalardan birinin üstünə saldı

Tərcümədən görüldüyü kimi, bu cümlədəki subjonctif cümlənin mənasından asılı olaraq işlənir və Azərbaycan dilinə feli bağlama tərkibi kimi tərcümə edilir.

Nəticə budaq cümləsi "**pour que**" bağlayıcısı ilə də ifadə oluna bilər və budaq cümlədə xəbər həmişə subjonctif zamanlarında işlənir. Bu zaman "**pour que**" bağlayıcısı ilə yanaşı baş cümlənin tərkibində "**trop, trop peu suffisamment, suffisant, il suffit**" sözləri işlənir və baş cümlənin hərəkətinin gərginliyini göstərir. Məs:

Tout en parlant, nous étions déjà assez éloignés de la venta pour qu'on ne pût entendre les fers cheval

Biz danışa-danışa karvansaradan o qədər aralanmışdıq ki, nal səslərini evdəkilərdən heç kim eşidə bilməzdi.

Mon dominicain insista tellement pour que je visse les apprêts du petit pendement bien joli, que je ne pus m'en défendre

Mənim dominikanlım bu "balaca gözəl boğazdan asma"nı görməyimi elə təkidlə tələb etdi ki, boyun qaçıra bilmədim.

Bu cümlədə subjonctif **assez ... pour que, tellement... pour que** bağlayıcıları ilə işlənmiş və baş cümlənin hərəkətini daha da gərginləşdirmişdir. Bu gərginləşmə özünü Azərbaycan dilinə tərcümədə də göstərir.

Şərt budaq cümləsində subjonctif şərt bildirən, həmçinin digər nüansları, belə ki, güzəşt, fərziyyə, müstəsnaqlıq bildirən bağlayıcı ifadələrdən sonra işlənir. Bu bağlayıcılar bunlardır: **à condition que (bu şərtlə ki), pourvu que (təki, gərək, məhz), à moins que, pour peu que (az da olsa), supposé que, à supposer que (fərz edərək ki), au**

cas que (təki) və s. Subjonctif tələb edən bu bağlayıcı ifadələr içərisində **à condition que- bir şərtlə ki və pourvu que- təki, gərək** məhz şərti göstərir və bu şərt bir tələb kimi yerinə yetirilməsi mümkün olan bir faktı ifadə edir. Məs:

J'eus la faiblesse de la rappeler, et je promis de laisser passer toute la bohème, s'il le fallait, à condition que j'obtiensse la seule récompense que je désirais.

Mən yenə zəiflik edib onu yanıma çağırıdım və əgər lazım gələrsə, bütün qaraçıları buradan buraxacağıma söz verdim, ancaq bir şərtlə əvəzində o da məni istədiyim yeganə bir şeylə mükafatlandırardı.

Bu cümlədə "à condition que" bağlayıcısından sonra işlənən j'obtiensse la seule récompense cümləsindəki subjonctif şərti ifadə etmiş və Azərbaycan dilinə yerinə yetirilməsi mümkün olan tələb kimi tərcümə olunmuşdur.

Tout, monsieur, tout, je lui offris tout, pourvu qu'elle voulût m'aimer encore.

Mən ona hər şey, hər şey üçün söz verdim, təki o məni yenə də sevəydi.

Bu cümlələrdə istər fransız dilində, istərsə də Azərbaycan dilində qoyulan şərt güzəşt ifadə edir.

Subjonctif həmçinin güzəşt budaq cümlələrində **quoique, bien que, encore que, malgré que** bağlayıcı ifadələrdən sonra işlənir və bu bağlayıcılar Azərbaycan dilinə "baxmayaraq ki" kimi tərcümə olunur. Güzəşt budaq cümləsi iki faktın, iki hərəkətin bir-birinə əks olmasını, ziddiyyətini və birinin digərinə güzəştə getməsinə ifadə edir, yəni budaq cümlənin hərəkəti baş cümlənin hərəkətinin reallaşmasına, həyata keçməsinə mane olmasını, lakin güzəştə getməsinə ifadə edir.

Bien que je n'aie pris que peu de leçons, j'en ai assez vu pour comprendre les sublimes beautés du style du prophète et combien sont mauvaises toutes nos traductions .

Nə qədər az dərs aldım da, peyğəmbərin kəlamının ağıla gəlməz gözəlliklərini və həmin kəlamların bizim dilə bir o qədər pis tərcümə olunduğunun şahidi oldum.

Nous ne sommes pas endurants dans la famille des Ledoux, et quoique je n'aie qu'un poignet, il manie encore assez bien une garçette.

Lodulər ailəsində hamı belədir, bizdə hövsələ olmaz, bax, bu yumruq ki, var ha, qatranlanmış ip kimidir, ilişdi ey, qurtardı.

Hər iki cümlədə budaq cümlədə işlənən subjonctif baş cümlənin hərəkətinə əks olsalar da, onun həyata keçməsinə mane olmur, güzəştə gedir. Bu Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş variantda da öz əksini tapır.

Tərzi hərəkət budaq cümləsində subjonctif yalnız "**sans que**" bağlayıcısından sonra işlənir. Bu bağlayıcı özü inkarlıq ifadə etdiyi üçün budaq cümlədəki xəbər inkar formasında işlənir, yəni "**ne...pas**" inkar ədatlarından istifadə olunmur, lakin Azərbaycan dilinə müxtəlif transformasiyalarla verilir.

Quand elle fut entrée dans la manufacture, je vis la fleur de cassie qui était tombée à terre entre mes pieds; je ne sais ce qui me prit, mais je la ramassai sans que mes camarades s'en aperçussent et je la mis dans ma veste.

O, fabriyə girəndə mən həmin akasiya çiçəyinin ayaqlarımın arasında yerə düşdüyünü gördüm. Həmin anda heç özüm də bilmədim ki, mənə nə oldu, ancaq mən yoldaşlarımdan gizlin gülü yerdən götürdüm və onu pencəyimin cibinə qoydum.

Burada «**sans que mes camarades s'en aperçussent** » cümləsi **comment** – necə sualına cavab verir və tərzi-hərəkət budaq cümləsi kimi işlənsə də Azərbaycan dilinə bu cümlə tərzi-hərəkət zərfliyi kimi tərcümə olunmuşdur.

"**Sans que**" bağlayıcısı ilə işlənən budaq cümlə təkcə hərəkətin tərzi deyil, həmçinin nəticə, güzəşt və ziddiyyət də ifadə edə bilər.

Voilà que, d'un petit bois bien touffu et bien sombre, on entend une musique étrange, sans que l'on vit personne pour la faire, tous les musiciens étaient cachés dans le bois.

...budur bizdən qalın və qaranlıq kiçik bir meşədən qulaqlarımıza qəribə musiqi səsi gəlir, ancaq kimin çaldığını görmürsən.

Bu cümlədə işlənən "sans que" bağlayıcısı nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. Digər bir cümləyə diqqət edək.

La présence de notre hôte semblait le gêner, et une certaine méfiance les éloignait l'un de l'autre sans que j'en devinasse positivement la cause.)

Görünür, o ya qonağın burada olmasından sıxılırdı, ya da ki, səbəbini bilmədiyim nəsə şübhəli bir məsələyə görə bunlar bir - birindən ehtiyat edirdilər.

Bu cümlədəki "**sans que**" bağlayıcısı isə güzəşt ifadə edir.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, zərflik budaq cümlələrində "subjonctif" in işlənməsi təkcə budaq cümlənin mənasından deyil, həmçinin bağlayıcılardan da asılıdır. Subjonctif zərflik budaq cümlələrində real olmayan, arzu olunan, güman, fərziyyə bildirən bir hərəkəti ifadə etməklə yanaşı, həmçinin real hərəkəti də ifadə edə bilər.

Bu yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı qənaət hasil edilir:

- fransız dilində zərflik budaq cümlələrində subjonctif müxtəlif modal mənalar kəsb edir və onun budaq cümlədə işlənməsini təkcə modal mənə deyil, həm də üzərində təhlil apardığımız bağlayıcılar şərtləndirir.

- zərflik budaq cümlələrində işlənən subjonctif-in bu və ya digər zaman forması heç də bütün hallarda Azərbaycan dilinə arzu şəklinin zamanı kimi deyil, təsriflənməyən fəl formaları kimi də, bəzən isə müəyyən transformasiya vasitəsi ilə tərcümə edilir.

- fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu məqalədə göstərilən xüsusiyyətlərə tərcüməçilər, müəllimlər və tələbələr diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1972
2. İsmayilov B.B. Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi. Bakı 1989
3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis III cild, Bakı 1981
4. Basmanova A.G., Tarasova A.N. Syntaxe de la phrase française. Moskva 1986
5. P.Merime. Seçilmiş əsərləri Şərq-Qərb. Bakı 2008. (Tərcümələr Ş.Zamanıdır, redaktoru prof.B.B.İsmayilovundur)
6. M Grevisse. Le bon usage. Paris 1964
7. G. et R. Le Bidois. Syntaxe du français moderne. Tome I, Paris 1967
8. P.İmbs. Le subjonctif en français moderne. Strasbourg 1953
9. P.Merimé. Nouvelles. Editions du progrès, Moscou 1976
10. R.L.Wagner et J.Pinchon. Grammaire du français classique et moderne. Paris 1962

Use of subjunctive in adverbial clauses in modern French (in comparison with Azerbaijani)

SUMMARY

The article deals with the use of subjunctive in adverbial clauses in modern French, kinds of actions they express and the conjunctions used to link the main sentence with its clauses. The demonstrated have been translated into Azerbaijani for comparison. The author concludes that the use of subjunctives in adverbial clauses depends not only on the sense of the clauses but also on the conjunctions used there. These sentences are translated in Azerbaijani not by the tense forms corresponding to the ones in French.

Summary

Сослагательное наклонение употребляется в разных придаточных предложениях (дополнительных, определительных, обстоятельственных) во французском языке и переводится на азербайджанский не только как сослагательное, а также как повелительное, изъявительное наклонение и неспрягаемая форма глагола

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Leyla Xudat qızı Adıgözəlova⁷

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İDMAN TERMINLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

"İdman cəmiyyət üçün ən vacib sahədir. İdmanla məşğul olan hər bir insan, hətta adi bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan hər kəs tamam sağlam olur. Sağlam olmaq üçün həkimə müraciət etmək, dava-dərman qəbul etmək, iynə vurdurmaq lazım deyildir. Sadəcə, hər gün idmanla məşğul olun. Mən bir dəfə demişəm, yenə deyirəm: mən gənc vaxtlarımdan idmanı sevmişəm, idmanla məşğul olmuşam, bu gün də məşğul oluram. Ona görə də görürsünüz, sizin qabağınızda belə dayanmışam. Ona görə hamınızı idmanla məşğul olmağa dəvət edirəm". (H.Əliyev)

Məqaləmizi Ulu Öndər H.Əliyevin sözləri ilə başlamağımız təsadüfi deyil. Azərbaycanda idmanın köklərinin qədim olmasına baxmayaraq, onun ən sürətli inkişafı və zirvəyə qalxması Ulu Öndərin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmasından sonra oldu. Respublikanın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, idman sahəsində də yenidənqurma işləri başladı. Bu insanların idmana münasibətini və yanaşma tərzini dəyişdi. Nəticədə idman bizim həyatımızın əsas bir hissəsinə çevrildi. Təbii ki, bu da onun bir sahə kimi inkişafı ilə yanaşı, onun termin fondunun zənginləşməsinə və nitqdə istifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb oldu.

Bu gün dildə idman leksikasının yaranma tarixi və inkişafının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdmana aid söz və terminlərin yaranma tarixini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sahə leksikasının yaranması təxminən IV-V əsrlərə təsadüf edir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın ən qədim nümunələrində idman sözlərinin olması, bu abidələrdə qəhrəmanların müxtəlif yarışlarda yarışmaları, müsabiqələrdə iştirakı idmanın azərbaycanlılar arasında həmişə populyar olduğunu göstərir. Bunu folklorumuzun qiymətli abidələrindən hesab olunan "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanının boylarını izlədikdə də görmək olar: *"Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutan qara daşı kül eyləyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi, Qazan bəyin qardaşı Qaraqünə çaparaq yetişdi: "Çal qılını, qardaşım Qazan, yetdim!" – dedim."* (Kitabi-Dədə Qorqud)

Dilin müasir inkişaf mərhələsində idman terminləri Azərbaycan dilinin bütün funksional üslublarının əsas dil elementlərindən biridir. İstifadə imkanlarının genişlənməsi idman terminlərinin üslubi imkanlarını da artırmış oldu. Bunu nəzərə alaraq biz məqalədə bədii və publisistik üslubda idman terminlərinin üslubi istifadə məqamlarının təhlil etməyi qərara aldıq. Tədqiqatın predmeti kimi bu iki üslubu seçməyimiz təsadüfi deyildir. Belə ki, Azərbaycan dilinin funksionla üslubları içərisində rəsmi işgüzar, publisistik və bədii üslub çox aktivdir. Birinci istisna olmaqla, digərləri dil vaidlərinin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadəsinə çox meyillidir. Hər iki üslubda müxtəlif həcmli mətnlərin və mövzuların zənginliyi və həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edə bilmələri sözlərin müxtəlif üslubi məqamlarda istifadəsində məhdudiyyətin yaranmasının qarşısını alır. Təbii ki, bir-birini təkrarlamadan və istisna etmədən. "Ədəbi dilin digər üslublarında terminlər definitiv və nominativ rola malikdirsə də, onların bədii əsərdə işlədilməsi bir zəruriyyətin nəticəsidir. Çünki bədii əsərdə personajla mövzu vəhdətinin yaradılması üçün müvafiq dil vahidlərinin işlənməsi vacibdir və burada yazıcının birinci məqsədi əsərin dilinin oxucu üçün psixoloji cəhətdən asanlıqla qəbul oluna bilməsidir. Digər tərəfdən isə terminlərin elmi – tarixi – mədəni təhkimliliyi, semantikasi, konnotativ mənə ifadə etməsi, elmi biliklərin daşıyıcısı, intellektual və emosional ifadəyə malik olmaları onların aid olduqları sahənin əhatə dairəsi və ona doğma olan xalqın həyat tərzilə bağlıdır".(4,26) Bədii üslubda terminlərin seçilməsində iki mərhələ - məzmun və məqsədə uyğun termin seçmək və terminin mətnin içərisində yerləşdirilməsi əsas götürülür. Bu əlaqə zamanı terminlərdən istifadə iki formada özünü göstərə bilər: ekstensiv və intensiv. İntensiv istifadə zamanı isə nitq bütövündə istənilən tip terminin adı çəkilir və tez də üstündən keçilir, əlavə mənə izahına yol verilmir. Bu zaman nitq dinamik qurulur və əgər müəllif ümumişlək termin seçmirsə, yaxud da xüsusi termin haqqında müəyyən bir informasiyanı ümumi mövzu içərisində əritmirsə də, oxucu ilə yazıçı arasında müxtəlif suallar yaranır. Məsələn: *"Mən ölsəm saç yolar dağların cəni // Ağlayar bir ana, bir bacı kimi // Təbiət düşünər, düşünər məni // Bir fiqur itirən şahmatçı kimi"* (Məmməd Araz). *Biri şah, biri vəzir, ikisi fildir, // İki at və iki qala şaha kəfildir. // İrəlidə gedən piyada ikinci səfədir, // Atlı və iki (yəni səkkiz xanə) ədədin hər bisi şaha dəlidir...// Əgər şah köməksiz və tək qalarsa // Düşməni ona hücumu keçər. // O artıq əsirdir, sən şahı mat say, // Çünki onun ölüm günüdür! (Mirzə Fətəli Axundzadə).* Burada *fiqur və şahmatçı, şah, vəzir, atlı* ümumişlək terminlər olduqları üçün o qədər də izah tələb etmirlər. Bir sadə termin müəllifin əlində güclü fikir ifadəsinə çevrilir. Yazıçı dövlət başında durub, əhaliyə xor baxanlara bir idman oyununu təsvir etməklə, həqiqəti, öz sonlarını göstərir.

Ümumişlək terminlər hamı üçün anlaşılıqdır və bədii məndə çox asanlıqla ekspressivlik qazana bilirlər: *"Kim sevir sə idmanı bir iki üç dörd, // Poladdan olar canı bir, iki, üç, dörd // Bir, İki, Üç, Dörd // Biz sevirik idmanı bir iki üç dörd, // Bərkiyir bədəniniz bir iki üç dörd, // Bir, İki, Üç, Dörd"* (Səttar Zərdəbli). Ekstensiv istifadə zamanı terminlər qrup şəklində təqdim olunurlar. Daha sadə ümumişlək terminlərlə, daha mürəkkəb və xüsusi xarakterli terminlər bir sırada dayanaraq, sadədən mürəkkəbə doğru izah gedir. Bu formada məlumat geniş təqdim olunduğundan terminin mənası daha aydın başa düşülür və oxucu ilə müəllif arasında heç bir sual yaranmır. Məsələn: *"Xırda fışdırığa üfürər hakim, // Ən qədim musiqi dinər bəlkə də. // Top oyuna daxil olunan kimi, // Sanki yer də, göy də hərəkət edər. // Bütün dünya boyu hərələnir kürə, // Hamı uşaq-böyük düşüb dalınca. // Qapıdan qovular, qapıya girər – // Dünya bir balaca topun girinci. // Salar min azara bu girdə sovxa, // Ürəyi açıqdan partlayan olur. // Oynayan dəlidir, dəlidir baxan, // Dərdi sevinc qədər vurulan qolun. // Kiməsə şöhrətdir, kiməsə qazanc, // Kimisə qaldırır zirvəyə qədər. // Kiməsə məyusluq gətirər ancaq, // Yıxar, həmişəlik zədələyər də. // Hərələnir, fırlanır, kürə dayanmır, // Boşalmır dünyada*

⁷ Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

stadionlar, // Ayağı yer tutan körpə dadanır, // Qatılır oyuna indi qadınlar. // “Axı nə mənası bu top qovmağın”, —// Deyib bu oyunu qarğıyan da var. // Oyunda bir məna axtaran oğlan, // Özünü üzərsən, başın ağrıyar! // Baxın elə bizim yer kürəsinə, // Yaranan günündən hərlənir o da. // Nə dərin bir məna bunda görürsən? — // Onu da qovan var bu Kainatda! // Dolub-boşalmada stadionlar, // Hamı oyunsevər, bir fitə bənddir. // Tanrıdan mün nemət alıb dadanlar, // Nədənsə futbolu seçib bəyəndi”. (16)

Ümumilikdə bədii üslubda terminlərdən fikrin obrazlı ifadəsi üçün, yəni ifadə planında obrazlılıq yaratmaq, deyimin lakonikliyi, məzmunu təmin edən simvolik obrazların işlənməsi nəticəsində simvol – işarə obrazlılığı yaratmaq, obraza uyğun motivləşmək məqsədi ilə istifadə edilir. Publisistik üslubda terminlər 4 formada özünü göstərə bilər: nominativ, identifik, hüquqi və linqvokreptiv.

Publisistik üslubda terminlərin üslubi məqsədlə istifadəsinə onların hansı əsildən olması da təsir göstərir. Bu hər şeydən əvvəl, alınma terminlərin məhdud, dilin öz lüğət ehtiyatından olan terminlərin isə geniş dairədə istifadə edilməsində özünü göstərir. Çünki mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə məna rəngarəngliyi yaratmaq olduqca asan və əlverişlidir. Məs: *Yeni Azərbaycan Partiyasının 2013-cü ildə keçiriləcək prezident seçkilərində namizədlərin bəlli olması Azərbaycanın ictimaiyyəti həyatında canlanma yaratdı. Bu həm də siyasi rəqabətin favoritinə xas olan hücum strategiyasının kəsərliliyini nümayiş etdirdi. YAP, Prezident İlham Əliyevin komandası, mövcud iqtidar monolitdir. Əhalinin böyük əksəriyyəti prezidentin siyasətini müdafiə edir. 2013-ci ildə YAP – in rəsmi qurultayında İlham Əliyevin prezidentliyinə namizədliyi irəli sürüləcəkdir. Və İ.Əliyevin qələbə çalması üçün bütün partiya üzvləri və tərəfdaşlarımız səy göstərəcəklər.* (Baku Post qəzeti.25.07.2012.№ 29). Qeyd olunan qəzet səhifəsindən götürülmüş bu mətnə bir sıra idman terminologiyasında işlədilən terminoloji birləşmələrə rast gəlirik: hücum strategiyası, iddialı qüvvələr, komanda, müdafiə, qələbə və s.

İdman terminlərinin əksəriyyəti, qeyd etdiyimiz kimi alınmalardır. Bu alınmalar daha çox dilimizə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli sözlərdir. Rus dilinin təsiri xüsusən alınma idman sözlərində özünü daha çox hiss etdirir. Belə ki, bir çox dünya ölkələrində işlənən, eyni zamanda öz orijinal adı Torino olan şəhər bizdə Turin kimi ifadə olunur. Ona görə ki, ruslar məhz bu şəhəri belə adlandırırlar. Şəhərin böyük komandası “Yuventus” dur. Diqqət edək: *“Turinlilər ÇL-in “Qalatasaray”la matçında əsas heyətin iki üzvünü itirib”* (“Futbol” qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il). Eynilə “Bavariya” komandası da rus dilində bu şəkildə ifadə edildiyinə görə dilimizdə də belə işlədilir. Amma orijinal adı “Bayer Münhen” dir və bütün dünya ölkələri də bu cür işlədir. Amma bizim qəzetlərdə “Bavariya” yazılır: *“Bayer-04” son 3 oyunda iki dəfə “Bavariya”-ni udub* (“Futbol” qəzeti, 5-6 oktyabr, 2013-cü il). Ünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da ən geniş yayılmış idman növü futboldur. Ona görə də, Azərbaycan mətbuatında futbola daha çox yer verilir və futbola aid elə qəzetlər var ki, onların müəyyən bir hissə idmanın digər növlərinə aid edilir. Müstəqilliyimizin ilk illərində daha çox Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edirdi. Məsələn: *küncdən vurulan zərbə və ya künc zərbəsi, 11 metrlik cərimə zərbəsi, qapıdan vurulan zərbə* və s. Bu gün Azərbaycan idmanının beynəlxalq səviyyədə təqdimatı dilimizdə daxili imkanları hesabına yaranmış terminlərlə yanaşı beynəlmiləl sözlər, dünya ölkələrinin çoxunda işlədilən terminlərdən də istifadəsinə təkan verdi. Məsələn: *küncdən vurulan zərbə indi - kornər (corner) kimi, 11 metrlik cərimə zərbəsi- penalti (penalty) kimi, oyundan kənar vəziyyət - ofsayt* kimi istifadə olunur. Bunlarla yanaşı elə sözlər var ki, onlar öz dilimizin hesabına yaranıb. “Qapıçı” belə sözlərdəndir. Amma çox təəssüf ki, son dövrlərdə bəzən “qapıçı” termini yox, məhz ingilis sözü olan “qalkiper” (goalkeeper) işlədilir. Eyni zamanda “cərimə zərbəsi”nin yerinə yenə də ingilis sözü olan “fol” (foul) işlədilir. Təbii ki, bu sözlər dilimizdə ağırlıq yaradır və çətin ingilis dilli sözlərinin işlədilməsi əvəzinə, öz dilimizin hesabına yaranan terminlərə müraciət etməyimiz daha məqsədə uyğun olardı. Mətbuat dilinin terminoloji sisteminin təhlili burada məcazlaşmış idman terminlərinin də geniş dairədə işləndiyini göstərdi. Məs: *“Ağ-göylər”in həmişə olduğu kimi, “transfer bazarı”ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötüşə bilməzdi.* (“Futbol” qəzeti, 4 sentyabr, 2013-cü il) Burada “Ağ-göylər” dedikdə “İnter” futbol komandası nəzərdə tutulmuşdur ki, bu rənglər də bu klubun geyiminə aiddir. *“Amma reallıq budur ki, “təyyarəçilər” hamıdan yüksəkdə uçmaqdadır* (“Futbol” qəzeti, 12 sentyabr, 2013-cü il). Burada da “təyyarəçilər” dedikdə, “AZAL” komandası nəzərdə tutulmuşdur. Bu da metonimiyanın bir forması olan sinekdoxa sayılır. *“Bakı Olimpiadadan əlini üzdi”* cümləsində küllün bir hissəsi işlənməmişdir. Bütün formada cümlə belə olmalıdır: *Bakı sakinləri, Bakı camaatı, Bakı idmançıları Olimpiadadan əlini üzdü.* Burada – mətnə eyni zamanda “əlini üzmək” frazeologizmi, sinekdoxa (bədii təsvir vasitələrindən biri) işlənməmişdir. Bu gün idman ictimai, siyasi və mədəni həyatın əsas bir hissəsini tutur. Bu eyni formada Azərbaycana da aiddir. Uzman uğurlarının istənilən bir dövlətin ictimai həyatına təsiri faktoru artıq danılmazdır. Burada idman dilinin cəmiyyətin müxtəlif qurumlarına təsiri də göz qarşısındadır və onun terminoloji qatı bu gün dilçilik elmini maraqlandıran ən aktual mövzulardandır. *“Bu arada Karyakinin haqqında danışdığı xatirə turnirinə çox yaxınlaşmışıq”* (Xalq q.- Sergey Karyakin: *“Vüqar Həşimovun xatirə turnirində oynamamağa mənim mədəni haqqım yoxdur”* - 09.04.2014). Müasir kütləvi informasiya vasitələri və bu sırada qəzetlərin dilində idman terminlərinin müxtəlif bədii ifadə vasitələrinin və fiqurların əmələ gəlməsində iştirakının şahidi oluruq. İdman metaforalarına müraciət etməklə siyasətçilər və ictimai xadimlər qarşı tərəfə fiziki cəhətdən zərər gətirmədən mübarizə aparmaq və qələbə çalmaq tendensiyasına istinad etmiş olurlar. Məsələn: Məqalədə “Formula-1” avtoyürüşləri üzrə dünya çempionatının rəhbəri Berni Ekkelstounun Azərbaycanın bu tədbirə ev sahibliyi etməsi ilə bağlı fikirləri yer almışdır (*Azərbaycan-Berni Ekkelstoun: Azərbaycan “Formula-1”-in mərhələ yarışının keçirilməsinə tam hazırdır.* 19 May 2014).

Yekun olaraq deyək ki, terminoloji leksika digər dil vahidlərinə nisbətən daha çox informasiya

daşıyıcılarıdır, onlardan istifadə konkretliyin, yığcamlığın və lakonikliyin əsas atributudurlar. Məndə heç bir əsas olmadan terminlərdən imtina etmə nitqə, əsərin dilində dəqiqliyi itirir. Və yaxud da əgər onların məndə hansı səbəbdən işlədilsə və leksik mənası anlaşılırsa, o informativ funksiyasını yerinə yetirə bilmir, nəticədə mətnin düzgün anlaşılmasına mane olur. Bu zaman hansısa oxucu üçün nəzərdə tutulmuş mətn üslubi cəhətdən oxunmamış qalır. Termin bütün ümumişlək dil vahidləri kimi məndə istifadə zamanı yerinə düşdükdə, düzgün istifadə edildikdə, müəyyən məqsədə xidmət etdikdə üslubi mövqə qazanır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, APİ, 1988, 318 s.
2. Bağırov Q. Ə. Azərbaycan nəsrində danışq dilinin leksik xüsusiyyətləri. Bakı: APİ, 1987, 80 s.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, 1975, 250 s.
4. Əliyeva D.T. Praktiki üslubiyyat. Bakı, Mütərcim, 2011
5. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 406 s.
6. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı: Elm, 1999, 99 s.
7. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003, 397 s.
8. Аграновски В. А. Ради единого слова. Москва, 1978, с. 29
9. Бельчиков Ю.А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения. Москва: Русский язык, 158 с.
10. Володина М.Н. Теория терминологической номинации. Москва, 1997.
11. Голованова Е.И. Лингвистическая интерпретация термина: когнитивно-коммуникативный подход. Гуманитарные науки // Известия Уральского государственного университета. Выпуск8, № 33, 2004, 18
12. Лейчик В. И. Обоснование структуры термина как языкового знака понятия // Терминоведение. №2, Москва 1994
13. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка (Учебник для вузов). Москва: ВШ., 1987, 399 с.
14. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Москва: Наука, 1985, 227с.
15. xeyrulla.com/tag/futbol-haqqinda.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, idman terminləri, bədii üslub, publisistik üslub.*

Ключевые слова: *азербайджанский язык, спортивные термины, художественный стиль, публицистический стиль.*

Key words: *Azerbaijan language, sports terminology, fiction style, publicistic style.*

Стилевые возможности спортивных терминов в азербайджанском языке

Резюме

Термины, как и все другие языковые единицы, могут выражаться различными стилями речи, зависимо от места их употребления. В данной статье исследуются возможности художественного и публицистического стилей в азербайджанском языке. Существуют два этапа отбора терминов в художественном стиле – отбор термина в соответствии с контекстом и целью; размещение термина в контексте берется за основу. В этом случае термины могут использоваться двумя способами: экстенсивным и интенсивным.

Style features of sports terms in Azerbaijani language

Summary

Terms, like all other language units, can be expressed in different styles of speech, depending on where they are used. This article explores the possibilities of fiction and publicistic styles in the Azerbaijani language. There are two stages to the selection of terms in an artistic style - the selection of a term according to context and purpose; placement of the term in context is taken as a basis. In this case, the terms can be used in two ways: extensive and intensive.

Rayçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

Sevinc Kərim qızı Əliyeva⁸
**İMADƏDDİN NƏSİMİ ƏDƏBİ DİLİNİ FOLKLORA YAXINLAŞDIRAN AMİLLƏR
 SIRASINDA ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU**

Bilirik ki, folklor tarixi ibtidaisindən dil məsələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Folklorla dair fikir və mülahizələrdə sözün, dilin rolu həmişə qeyd edilmişdir. Çünki dil folklor üçün yalnız ümumi ifadə forması olmaqla qalmır. Folklorun təsir qüvvəsi, gözəlliyi onun dili ilə, ifadə tərziləri ilə şərtlənir. Hətta dil bədii əsərlərin forma və növlərini müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi də fəaliyyət göstərir. Çünki dil xalqın mədəni inkişafında rolunu və yerini, xalqla yazıçı arasındakı əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirən ən vacib amillərdəndir. Xüsusi vurğulayaq ki, folklorun zənginliklərini bilmək, onun incəliklərinə bələd olmaq və ondan istifadə bacarığı yazılı ədəbiyyatın qarşısında dayanan mühüm tələblərdəndir. Folklor və ədəbi dil tarixi həmişə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və bu əlaqələrin qorunub saxlanılmasında şair və yazıçıların rolu böyükdür. Məsələn, M.Füzulinin, N.Gəncəvinin, M. P.Vaqifin, İ.Nəsiminin ədəbiyyat tarixində mövqeyi daha çox onların folklorla bağlılıqları ilə izah edilir. İ.Nəsimi yaradıcılığı bizim üçün ona görə qiymətlidir ki, o, poeziyada klassik şeir dili kimi güclü bir ənənə qarşısında folklorla bağlılığı ilə fərqləndi və məhz bu yolla şeir sənətini real həyatla bağladı. Bu bir faktir ki, İ. Nəsimi ədəbiyyat və fikir tariximizdə mühüm rol oynayan, xalqımızın ədəbi-bədii təfəkkürünün formalaşmasında böyük xidmətlər göstərən sənətkarlarımızdandır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bir dövr açmış İ.Nəsiminin yaradıcılığı orta əsr ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmiş, onların yüksəlməsinə xidmət etmişdir. 14-cü əsrin sonu 15-ci əsrin əvvəllərində ana dilimizi ərəb və fars dilləri səviyyəsinə qaldıran İ.Nəsimi əvəzlilərdən bəhrələnərək xalqın ruhunda yazmış sənətkarlarımızdandır. Heyrətamiz poeziyası ilə dövründən yüksəkdə duran İ.Nəsiminin yaradıcılığı ədəbiyyatımızın bütöv leksik və semantik mənzərəsini əks etdirir. Mürəkkəb tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olan əvəzlilər zaman keçdikcə ədəbi dilimizdə olduğu kimi, ədəbiyyatımızda da dəqiqləşmişdir. İ.Nəsiminin yaradıcılığında xalq şeirinin şəkilləri üzərində apardığımız müşahidələrimiz göstərir ki, müasir dövrümüzə müqayisədə sintaktik vəzifə və məna baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə məruz qalmayan əvəzlilər yalnız fonetik cəhətdən fərqlənmişdir. Bu araşdırma sənətkarın ədəbi yaradıcılığının tarixi inkişaf yolunu da izləməyə kömək edir.

İ.Nəsimi ədəbi dilinin mənzərəsi folklorlardan və əvəzlilərdən istifadə mənasında olduqca orijinal və zəngindir. Sənətkarın əvəzlilərə müraciət etməsi təsadüfi olmamış, bu müraciət ədəbi dilimizi xalq ədəbiyyatına yaxınlaşdırən amillər sırasında ön yeri tutmuşdur. Belə ki, İ.Nəsiminin yaradıcılığında folklorla aid rast gəldiyimiz nümunələr xalqımızın ayrı-ayrı tarixi kəsirlərdəki inkişaf yolunun, mənəvi dünyasının tərənnümünə çevrilmişdir. Bunu Nizami Gəncəvinin, Cəlaləddin Ruminin qəzəllərində, Məhəmməd Füzulinin poemalarında, Molla Pənah Vaqifin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərində, həm də XX əsrdə yazıb-yaradan ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında da görmək mümkündür. Folklor ədəbiyyatın bəzəkli qoludur, yəni şifahi xalq ədəbiyyatı ədəbiyyatın, hətta dilin qrammatik qaydaları çərçivəsinə sığışmır, kənara çıxma halları olur. Burada əsas məqsədimiz İmadəddin Nəsimi ədəbi dilini folklorla yaxınlaşdırən amillər sırasında əvəzlilərin rolunu və nəzərəçarpan cəhətlərini qeyd etməkdən ibarətdir. Bu gün folklorumuzda, dialekt və şivələrimizdə yaşayan mana, sana şəxs əvəzliyinin hallanmasına İ.Nəsimi yaradıcılığında da rast gələ bilərik:

Zülmətindən leylətül-hicran mana ayruq nə qəm!

Nuri çün düşdü mana mahi-tabanın yenə (10, 56)

- beytində olduğu kimi. Folklorumuzda zaman-zaman iki fonetik variantda, yəni mən, bən şəklində işlənmiş birinci şəxsin təki İ.Nəsimi yaradıcılığında “mən” variantı kimi sabitləşmişdir.

Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!

Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil (10, 122).

Prof. K.Əliyevin “Nəsimi və mif” adlı məqaləsi qeyd etdiyimiz qəzəldəki bu fikri bir daha təsdiqləyir: “Nəsimi yaradıcılığının folklorla əlaqələri bir sözdə, bir misrada, bir beytdə, bəzən də bütöv bir şeirdə aydın şəkildə özünü büruzə verir” (4, 22).

Folklor nümunələrində iki sözün – “öz” və “kəndü” köməyi ilə yaranmış qayıdış əvəzliyi İ.Nəsiminin əsərlərində daha çox “öz” əvəzliyi kimi sabitləşmişdir:

Aşiq öz dərdinə çün buldu dərman,

Həzaran hikməti-Loğman irişdi (10, 88)

İ.Nəsiminin əsərlərinə diqqət yetirəndə görürük ki, “öz” və “kəndü” sözləri birgə də işlənmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə “kəndözi” qayıdış əvəzliyinin işlənməsinə diqqət yetirək:

Qeybi-mütləq sirrini əgərçi pünhan göstərir,

Aşkarə kəndözün bər vəchi-insan göstərir (11, 144)

Məlumdur ki, şəxsin bilavasitə özünə işarə edilən qayıdış əvəzliləri ümumtürk dillərində iki sözlə ifadə olunur: öz və kəndi şəklində. İ.Nəsiminin istifadə etdiyi bu qayıdış əvəzliləri müasir ədəbi dilimizdən kəskin şəkildə fərqlənir. Prof. Məhərrə Hüseynova “Nəsiminin dilində qayıdış əvəzliləri və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrativliyi” adlı məqaləsində qeyd etdiyimiz qayıdış əvəzliyi haqqında bəhs edərək yazır: “Öz əvəzliyinin “sağır nun” samiti ilə işlənməsi halları türk dillərinin qədim əlamətlərindən biridir və bu fonetik hadisə əksər türk dillərində

⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin böyük elmi işçisi sevinc.kaliyeva@gmail.com

müşahidə edilməkdədir. Kəndi əvəzliyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində kəndi əvəzliyinə nisbətən öz əvəzliyi daha üstün mövqedə olmuş və buna görə öz əvəzliyi kəndi əvəzliyinin geniş yayılmasına imkan verməmişdir. Zaman keçdikcə türk dilində “kəndi”, Azərbaycan dilində isə “öz” sözü sabit qalmışdır. M. İslamov isə “Türk dillərində əvəzlilər” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, bu qədim əlamətə Qazax və Şəki dialektlərində də təsadüf olunur. Məs: Özün görürsən, özün də qulaq asmırsan (Qazax); Sənin özünün kəli varyıdımı (Şəki)” (8). Folklor etnoqrafiyası, dili, şeiri, bir sözlə, milli mədəniyyətimizə bağlı olan bütün xüsusiyyətləri özündə yaşadır. Öncə qeyd etdiyimiz sitatlar da təsdiq edir ki, burada sadəcə, ədəbi dildən gələn hazır əvəzlilərin klassik ədəbiyyatda işlənməsindən söhbət getmir, həm də onların yazılı ədəbiyyatda inteqrasiyasından söhbət gədir. Bir çox hallarda klassik ədəbiyyat nümunələrində bunlara rast gəlmək mümkündür. İ.Nəsimi yaradıcılığında işlənen xalq ədəbiyyatı nümunələri bir daha sübut edir ki, şair istədiyi fikri, ideyanı daha canlı ifadə etmək üçün əvəzlilərdən bacarıqla faydalanmışdır. Professor K.Əliyev yazır ki, “Nəsimi yaradıcılığında hər hansı bir folklorizm elementindən istifadə təsadüfi səciyyə dəşimır. Onlar bədii mətnin içərisində gözlənilməz fakt kimi yox, zərurət kimi meydana çıxır (4, 22). Qeyd edək ki, bu həm də İ.Nəsiminin əsərlərində toxunduğu problemlərin çeşitliliyi, mövzu genişliyi ilə əlaqəlidir.

Folklor nümunələrində də qarşımıza çıxan III şəxsin tək “ol”, cəmi “anlar”, “onlar” əvəzlilərinə bu şəkildə İ.Nəsimi yaradıcılığında da rast gəlirik:

Anlar ki, nar əshabıdır, çıxmaz tamudan ta əbəd,
Qalə xəsu fiha cəvab anlar necəkim yalına (11, 63)

Qeyd etdiyimiz qəzəllərdən İ.Nəsiminin yaradıcılığında əvəzlilərdən səmərəli istifadənin göz qabağında olduğu aydındır. Sənətkar əvəzlilərdən elə kamil formada istifadə edib ki, onlar şeirin bütün texniki tələblərinə tam cavab verir.

İ.Nəsiminin qəzəllərində uş, şu, ol, şol, işbu, oşbu və s. işarə əvəzlilərinə çox müşahidə edə bilirik. Folklorumuzun İ.Nəsimidən sonrakı dövrünə aid olan nümunələrə diqqət yetiririk və uş, şu, ol, şol, işbu, oşbu və s. işarə əvəzlilərinə rast gələ bilmirik. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün İ.Nəsiminin qəzəldən bir beytə diqqət yetirək

Çəkdi mişkin zülfünü, aldı əlimdən ruzigar
Şol səbəbdən könlümü halı pərişan oldu, gəl! (10, 120)

İ.Nəsiminin yaradıcılığında mütəmadi işlənen “kimsənə” qeyri-müəyyən əvəzliyinə də sonrakı zamanlar rast gələ bilmərik.

Mən ərafna tanıyan nəfsini ol kimsənədir,
Bildirəbbini, anın adını insan dedilər (11, 132).

İ.Nəsimi yaradıcılığı zəngin və rəngarəng olduğu üçün bu cür nümunələrin sayını artırma bilərik. Göstərdiyimiz bu nümunələrdə biz əvəzlilərə İ.Nəsimi ədəbi dilini folkora yaxınlaşdıran amil kimi diqqət yetirmişik. Bu isə İ.Nəsimi yaradıcılığının düzgün, bütün əsaslar üzrə öyrənilməsi üçün, həm də yalnız bədii dilin deyil, ümumən folklor və ədəbi dilin inkişaf yollarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İ.Nəsiminin əsərlərində sual əvəzliləri çoxluq təşkil edir. Bunun səbəbini insanın dünyanı dərk etmək, daha çox məlumat toplamaq istəyi ilə izah edə bilirik. Şairin qəzəllərindən bu da aydın olur ki, sənətkar oxucusundan qoyduğu suala cavab istəmir, oxucunu suallarla başbaşa qoyur, insanı bu yolla düşünməyə vadar edir. İ.Nəsiminin irsində qarşımıza çıxan nişə, neçün, necəsi, qanı (xanı), qanda (xanda), qansı (xansı) və digər sual əvəzlilərinə nümunə kimi göstərə bilirik. Sual əvəzliləri isə folklorlarda və yazılı ədəbiyyatda məna və vəzifə etibarını ilə deyil, fonetik cəhətdən fərqlənir. Məsələn, “Qandasan” qəzəldən bir beytə nəzər salaq:

Yandırdı şövqün canımı, ey dərdə dərman, qandasan?
Canımda can sənşən, vəli, istərsəni can, qandasan (10, 151)

Qəzəldə “qandasan” sözünün kəmiyyətə bu cür mövqe tutması ilk baxışda təkrar və yeknəsəqlik nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin nəzərə alanda ki, bu sadəcə şeir deyil, həm də fəlsəfi məzmunlu bir əsərdir və bu əsərdə şairin sözdən istifadə bacarığı məsələni həll edir. Onu da xüsusi vurğulayaq ki, İ.Nəsimi dilində işlənen sual əvəzlilərinin bir çoxu bu gün arxaikləşsə belə, onların sinonimləri, daha işlək formaları dilimizdə öz varlığını qoruyub saxlayır. Düşünürük ki, şair burada “hardasan” əvəzinə “qandasan”, “hansı” əvəzinə “qansı” əvəzlilərinə işlədirsə, yəni sözlər ədəbi dildəkindən fərqli hala salınsa, xalq dilinə, xalq ədəbiyyatına aşırı yaxınlaşırsa, bu, qafiyənin tələbi ilə bağlıdır. Məsələn,

Qansı fələkin sitarəsisən,
Kim, surətinə əsir olur mah? (10, 302)

İ.Nəsiminin yaradıcılığında tək və təkrarlı aşırı dərəcədə işləliyi ilə seçilən əvəzlilərə də çox rast gəlirik. Hansı ki həmin əvəzlilər İ.Nəsimi yaradıcılığı, şeiriyyəti üçün elə möhürlənib ki, bunları onun nitqi üçün sabit birləşmələr kimi də qiymətləndirə bilirik. Əlbəttə bu tezlik artıq deyil. Çünki şair bu məqamda sözdən rəng kimi istifadə edir. Folklorun hər zaman yazılı ədəbiyyata təsir etdiyini vurğulayan Məmməd Arifin də qeyd etdiyi kimi, “biz şeirə qiymət verəndə üzə dayanan məntiqi mənanı yox, həm də onun əsil məğzini təşkil edən estetik, poetik mənanı da qavramalıyıq, yalnız o zaman şeirin həqiqi, dolğun, hərtərəfli mənasını dərk etmiş olarıq” (4, 594). Deməli, İ.Nəsimi də əvəzlilərdən quru, durğun bir fakt kimi istifadə etmir. O bu addımı ilə həm də əvəzlilərin folkloru ədəbi dilə yaxınlaşdıran amil olduğunu vurğulayır, folklorun, ədəbi dilin potensial imkanlarını üzə çıxarır, inkişaf etdirir. Hər bir sənətkarın ədəbi dilinin formalaşmasında folklorun rolu böyükdür. Daha dəqiq desək, folklor hamıdan çox sənətkara xidmət edir. Ona görə də bədii əsərlərin xalq ədəbiyyatına bağlılığı onların ədəbi-bədii mənzərəsini əks

etdirir.

İ.Nəsiminin folklorla, ədəbi dilə məhəbbəti bilavasitə qəzəllərindən duyulur. Araşdırmalarımızdan da məlum olur ki, İ.Nəsimi ədəbi dilində əvəzlilər zaman –zaman cıllanmış, nəsil-nəsil təkmilləşmişdir. Elmi və bədii əsərlərinin dilində sadəliklə müdrikliyi birləşdirərək aydın bir dildə yazan, folklorumuzun, dilimizin zənginliklərindən lazımi dərəcədə istifadə edən professor K.Əliyevin təbircə desək, bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir (2, 4). Buna görə də bədii əsərdə olan hər bir sözə və ifadəyə ehtiyatla yanaşmaq, onu olduğu kimi mənalandırmaq vacibdir. Belə ki, hər bir sənətkarın folklorla yanaşmaq, folklorlardan istifadə etmək yolu var. Bu isə sənətkarın üslubunu müəyyənləşdirir. Akademik T.Hacıyev İ.Nəsiminin ədəbi dilinə folklorun təsirindən bəhs edərkən yazır: “Ədəbi- bədii nitqlə canlı xalq dili arasındakı əlaqənin təzələnməsində folklorun iştirakına xüsusi diqqət yetirən İ.Nəsimi bu dil normasını ictimai-siyasi-mədəni yeniləşmələrlə bağlı proses kimi göstərir (6, 137).

Fikrimizcə, xalqın ünsiyyət vasitəsi olan dilini sənət aləti kimi ədəbi dilə çevirmək işini İ.Nəsimi şifahi xalq ədəbiyyatından götürmüşdür bəhrələnmişdir. Çünki ədəbi dil ilə folklor arasında əsas əlaqəyaradıcı qüvvə məhz şair və yazıçılardır. Ədəbi irsindən bəllidir ki, İ.Nəsimi folklorla dərindən bələd olmaqla yanaşı, həm də onu duyur. Bu hər şeydən əvvəl folklorumuzun keşiyində durmaq, onun saflığını qorumaq əzmindən irəli gəlir. Bu məqamda V.Mayakovskinin aşağıdakı fikri yada düşür. O yazırdı ki, bir söz külçəsi tapmaq üçün minlərlə ton söz filizini safçürük etməli olursan (5, 4). Onu da qeyd edək ki, İ.Nəsiminin ədəbi dili folklor kontekstində ədəbiyyatımızın hər zaman əhəmiyyətli və aktual məsələlərindəndir. Çünki hər bir millətin varlığının əsas göstəricisi onun folklorudur. Xalqın təfəkkürü və intellektual bacarığı ən mükəmməl halda folklorun daxili qatında yatır. Son illər folklorumuzun öyrənilməsinə maraq xeyli artmış, bu sahədə alimlərimizin bir sıra elmi araşdırmaları dərc olunmuşdur. “İmadəddin Nəsimi ədəbi dili və folklor” mövzusu da fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşma vasitəsi olmaqla Azərbaycan folklorşünaslığının, ədəbiyyat tarixinin bir sıra müəyyən cəhətlərinin üzə çıxarılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından xüsusilə faydalıdır. Ədəbiyyat tarixi ilə xalqın tarixi həmişə qarşılıqlı vəhdətdə olub. Bu qarşılıqlı vəhdətin qorunub saxlanılmasında isə ustadların xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Bu müqayisəli təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, İ.Nəsiminin folklorlardan istifadə üsulları, bütövlükdə bədii yaradıcılığı, ictimai fikirləri, insan və həyat haqqında düşüncələri ilə öz “mən”i arasındakı davranışı bir-birini tamamlayır. İ.Nəsimi öz fikirlərini bədii-kütləvi dillə, bəzən obrazlı tərzdə ifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cild, I cild. Bakı: Az.E.A. nəş., 1967, 620 səh.
2. Əliyev K. Tənqidin poetikası. Bakı: Elm və təhsil nəş., 2012, 208 səh.
3. Əliyev Kamran. Açıq Kitab –Dədə Qorqud. Bakı: “Elm və təhsil” nəş., 2015, 116 Əliyev Kamran. Nəsimi və mif. Ədəbiyyat qəzeti, 13 aprel 2019, səh.22Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Çapaşoğlu nəş., 1999, 164 səh.
4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimi, ədəbi dilimiz. Bakı: Yaçı nəş., 1990, 360 səh.
5. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I hissə. Bakı, ADU nəş., 1976, 155 səh.
6. <https://mektebgushesi.az/2019/07/15/n%C9%99siminin-dilind%C9%99-qayidis-%C9%99v%C9%99zlik%C9%99ri-v%C9%99-onlarin-umumturk-dill%C9%99rin%C9%99-qarsiliqli-integrativliyi/>
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Azərənəşr, 1973
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: “Lider” nəş., 2004, 336 İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: “Lider” nəş., 2004, 376

Açar sözlər: *İ.Nəsimi, folklor, yazılı ədəbiyyat, bədii dil, ədəbi tənqid, tarixi ənənə, ədəbi əlaqə, əvəzlilər*

Key words: *I.Nasimi, folklore, written literature, literary language, literary criticism, historical tradition, literary connection, pronouns*

Ключевые слова: *И Насими, фольклор, письменная литература, художественный язык, литературная критика, историческая традиция, литературная связь, местоимения.*

The role of pronouns among the factors that bring I.Nasimi literary language closer to folklore Summary

The article is about particular importance of I.Nasimi in the development of folklore and at the same time the detailed information is given about Azerbaijani folklore. The main features of folklore from scientific- thematic point of view are investigated. Here is also paid attention to the scientific-thematic thoughts of famous scientists dealing with the folklore. Folklore and literary language are very actual and importance problems. The problems become more important in Azerbaijani history of literature which has a rich folklore and written literature. Though a lot of investigations were carried out, they are very few. It should be noted that, the use of literary criticism in Azerbaijani literature has a great historical tradition and this tradition continues today. The article is also provides the services of I.Nasimi to enrich our literary language with new words and phrase. Science and theoretical economies got about the literary language are also generalized in the system form.

Роль Имададина Насими в сближении литературного языка с фольклором.

Резюме

В статье упоминается особая роль И. Насими в развитии фольклора и даётся подробная информация об азербайджанском фольклоре. Фольклор исследуется с научно-теоретической точки зрения, тема рассматривается с другого аспекта. Также уделено внимание научно-теоретическим взглядам выдающихся учёных о фольклоре. Фольклор и художественный язык является одной из актуальных и важных проблем. Важность этой проблемы возрастает в азербайджанском литературоведении, которое богато как фольклорной, так и письменной литературой. Независимо от того сколько исследований было проведено по этому вопросу, всё равно недостаточно. Следует также отметить, что использование литературной критики в азербайджанской литературе имеет давнюю историческую традицию и на сегодняшний день эта традиция имеет продолжение. В статье предоставляются заслуги И. Насими в обогащении литературного языка новыми словами и фразами. Также полученные научно-теоретические выводы о литературном языке систематически обобщаются.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Фираван Мамедбейли⁹

ГЛАГОЛЬНОЕ ВРЕМЯ И КОНТЕКСТ

Категория глагольного времени выражает грамматическое значение отношения действия, названного глаголом, к моменту речи. Система времен глагола представлена формами настоящего несовершенного, прошедшего несовершенного, будущего несовершенного, прошедшего совершенного и будущего совершенного. Временные формы глагола выражают как основные, так и переносные значения. Основные значения, выражаемые формами глагольного времени, связаны с понятием «момент речи». Настоящее несовершенное обозначает действие в момент речи (читают, пишут, верят); формы прошедшего несовершенного и прошедшего совершенного обозначают действия, предшествующие моменту речи (читали, писали, верили; прочитали, написали, поверили); будущее несовершенное и будущее совершенное обозначают действия после момента речи (будут читать, писать, верить; прочитают, напишут, поверят). Указанные значения охватывают прямые значения временных форм глагола, не осложненные целым рядом экспрессивных оттенков, характеризующих их переносное употребление.

Переносные значения времен формируются под влиянием контекста, в котором функционирует та или иная глагольная форма времени.

При прямом употреблении временных форм глагола контекст конкретизирует и уточняет их временное значение. Значение глагольной формы согласуется с контекстом. При переносном употреблении времен, напротив, наблюдаются расхождения между временным значением глагольной формы и темпоральностью контекста: контекст вступает в противоречие с грамматическим значением формы времени.

1. Формы настоящего несовершенного.

Настоящее историческое. Иногда используется термин «настоящее повествовательное». Речь идет об использовании форм настоящего времени в повествовании о прошлом. Это обычная форма живого рассказа о прошедших событиях, которые изображаются так, как будто происходят у нас на глазах. Чаще всего эти формы чередуются с формами прошедшего времени. Например: «Я думаю, что я выдала Митина. *Хожу, хожу* от стены до стены, не могу не думать. *Думаю*: выдала. (Толстой. Воскресение).

Наряду с настоящим временем живого, эмоционального рассказа о прошлом, характерного для разговорной речи, есть другие типы настоящего исторического. Нередко, особенно в авторской речи художественных произведений, настоящее историческое используется лишь как один из возможных временных планов повествования, не отличающийся особым эмоционально – экспрессивным оттенком. Это особенно ярко проявляется в рассказах А. П. Чехова. Например, в путевых заметках «Из Сибири» для описания прошедших событий используется и настоящее историческое, и прошедшее время:

После полудня к хозяину *приезжает* очень высокий и очень толстый мужик с широким, бычьим затылком и с громадными кулаками. Здесь используется настоящее историческое;

Немного походя *вошел* маленький мужичонка, лохматый, с кривой физиономией. Заседатель *сорвался* со стула и *бросился* на него. В этом отрывке для описания тех же событий используется прошедшее совершенное.

Языковедами выделяется настоящее время эмоциональной актуализации. В этом случае формы настоящего несовершенного используются для эмоционально – экспрессивной актуализации факта прошлого, вызвавшего удивление или возмущение говорящего. Действие как бы предлагается на рассмотрение, демонстрируется:

И вдруг, представьте себе, позавчера *узнаю* – мне перестукиванием *передают*, - что Митин взят. Ну, думаю, я выдала. (Толстой. Воскресение).

Как ни тяжело мне было тогда лишние свободы, разлука с ребёнком, с мужем, всё это было ничто в сравнении с тем, что я почувствовала, когда поняла, что я перестала быть человеком и стала вещью. Я *хочу* проститься с дочкой – мне *говорят*, чтобы я шла и садилась на извозчика. Я *спрашиваю*, куда меня *везут*, - мне отвечают, что я *узнаю*, когда приведут. Я *спрашиваю*, в чем меня обвиняют, - мне *не отвечают*. (Толстой. Воскресение).

Таким образом, основное назначение настоящего исторического в том, чтобы изобразить прошедшие события так, как будто они происходят сейчас, в момент сообщения о них с целью приблизить события прошлого к настоящему моменту:

А сегодня поутру, в восемь часов – то есть это на третьей-то день, понимаешь? – *вижу*, *входит* ко мне Николай, не тверезый, да не то чтобы очень пьяный, а понимать может. (Достоевский. Преступление и наказание).

Шел я раз бережком в Новопавловку, гроза собиралась, и такая была буря, что сохрани царица небесная, матушка... *Поспешаю* я что есть мочи, *гляжу*, а по дорожке промеж терновых кустов белый вол *идет*... Пошли рядом, боюсь я ему слово сказать, - гром *гремит*, молонья небо *полосует*, вербы к самой воде *гну*-ся, - вдруг братцы, накажи меня бог, *бежит* поперек дорожки заяц. (Чехов. Счастье).

Ему всё грезилось, и всё странные были грёзы: всего чаще представлялось ему, что он где-то в Африке,

⁹ BDU

в Египте, в каком-то оазисе. Караван *отдыхает*, смиренно *лежат* верблюды; кругом пальмы *растут* целым кругом, все *обедают*. (Достоевский. Преступление и наказание) – воображаемые события описаны при помощи настоящего повествовательного;

Удар рухнул: кобыленка зашаталась, осела, хотела было дернуться, но лом снова со всего размаху *ложится* ей на спину, и она *падает* на землю точно ей подсекли все четыре ноги разом (Достоевский. Преступление и наказание).

Попал я на один танцевальный так называемый вечер... Вдруг, смотрю, девочка лет тринадцати, *танцует* с одним виртуозом; другой перед ней визави. У стенки же на стуле *сидит* её мать... Девочка *конфузится*, *краснеет*, наконец, *принимает* себе в обиду и *начинает* плакать. (Достоевский. Преступление и наказание).

Мне объявили, что мое знакомство и она, и её дочь могут принимать не иначе как за честь; *узнаю*, что у них ни кола ни двора, а приехали хлопотать о чем-то в каком-то присутствии; *предлагаю* услуги, деньги. (Достоевский. Преступление и наказание).

Как ты сам его объясняешь, Родя? Как он тебе показался? – Признаюсь, ничего хорошо не понимаю. Предложил десять тысяч. *Объявляет*, что *хочет* куда-то уехать, и через десять минут *забывает*, что об этом говорил. Вдруг тоже *говорит*, что *хочет* жениться и что ему уж невесту *сватают*... (Достоевский. Преступление и наказание).

Ему снилась печка. На печи *сидит* дед, свесив босые ноги, и *читает* письмо кухаркам... Около печи *ходит* Бьон и *вертит* хвостом (Чехов. Ванька);

В суде все смотрели на неё с очевидным удовольствием, рассказывала она, и то и дело нарочно для этого заходили в арестантскую. Конвойный и то говорит: «Это все тебя смотреть ходят». Придет какой-нибудь: где тут бумага какая, или ещё что, я *вижу*, что ему не бумага нужна, а меня глазами так и *ест*.» (Толстой. Воскресение).

Особое место в этом ряду занимают глагольные формы с частицей *бывало*. Например: Ему так жалко, так жалко на это смотреть, что он чуть *не плачет*, а мамаша всегда, *бывало*, *отводит* его от окошка. (Достоевский. Преступление и наказание.)

Формообразующая частица *бывало* придает высказыванию оттенок повторяемости, обычности действия в прошлом:

Бывало в Варшаве, или когда в швейцарах был в мужской классической прогимназии, то как *заслышу*, какие неподходящие слова, то *гляжу* на улицу, не видать ли жандарма... И все ему *докладываю*. (Чехов. Унтер Пришибеев).

Формы настоящего времени могут обозначать и будущие действия. Выделяются две разновидности такого употребления:

- а) настоящее наличного действия;
- б) настоящее воображаемого действия.

Настоящее наличное действие.

Действие осуществляется в будущем, но намерение со специальной целью, готовность, решимость его осуществить или уверенность в том, что оно произойдет, проявляется уже в настоящем. Нередко в контексте присутствуют лексические показатели будущего времени – обстоятельственные, слова типа *завтра*, *будущей зимой*, *скоро*, *на днях*. Однако отнесенность к будущему может быть обозначена и благодаря соседству с формами настоящего – будущего совершенного или будущего сложного:

Уже наверно решено, что я и Дуня *скоро выезжаем* в Петербург, когда именно – не знаю, но во всяком случае, очень, очень скоро. (Достоевский. Преступление и наказание)

Но как вы переменялись. Ах, как жаль, что я *завтра уезжаю*. Впрочем, пойдем назад. (Толстой. Воскресение).

Мать и сестра его сидели у него на диване и ждали уже полтора часа. Почему же он всего менее их ожидал и всего менее о них думал, несмотря на повторившееся даже сегодня известие, что они *скоро выезжают*, *едут*, сейчас придут? (Достоевский. Преступление и наказание.)

Он уже прежде знал, что в этой квартире жил один семейный немец, чиновник... Стало быть, этот немец *завтра выезжает*, и стало быть, в четвертом этаже, по этой лестнице и на этой площадке, остается только старухина квартира занята. (Достоевский. Преступление и наказание).

Ты знаешь, у меня *сегодня будет* очень весело – друзья *собираются* на новоселье. (Достоевский. Преступление и наказание).

Я уже упомянула, что Петр Петрович *на следующей неделе отправляется* в Петербург. У него там будут большие дела, и он будущей зимой откроет публичную адвокатскую контору. (Достоевский. Преступление и наказание).

Настоящее воображаемое действие.

В этом случае речь идет о будущем – и это так или иначе выражено окружающим глагольную форму времени контекстом. Но будущие действия представлены так, как будто они происходят в настоящем, в момент речи. В этом отношении настоящее воображаемого действия сходно с настоящим историческим: события прошлого или будущего актуализируются в настоящем. В отличие от настоящего наличного действия,

когда говорящий не покидает исходного пункта временной ориентации и «грезво» намечает в настоящем то, что должно произойти в будущем, говорящий рисует целую картину будущего, которое в его воображении становится настоящим:

Об чем, бишь, я думал? Да! Ну уж, конечно, они посадят с самым важным гостем... Ну *знакомлюсь*, разумеется с молодой, хвалю её, *ободряю* гостей. Прошу их не стесняться, веселиться, продолжать танцы, *острю*, *смеюсь*, одним словом – любезен и мил. (Достоевский. Преступление и наказание).

Да знаешь ли ты, что я сейчас с тобой сделаю? *Беру* сейчас тебя в охапку, *вяжу* узлом и *несу* под мышкой домой, под замок! (Достоевский. Преступление и наказание).

Но, Родя, я ни за что *не уйду* теперь от тебя! Я *ночую* здесь, подле... (Достоевский. Преступление и наказание).

Я сейчас *беру* извозчика и сам вас препровожу. (Достоевский. Преступление и наказание).

Если Вы не согласитесь войти ко мне,, то я *отказываюсь* от всяких разъяснений и тотчас же *ухожу*. (Достоевский. Преступление и наказание).

Ну, пойдемте, только заранее скажу:

Я теперь только на минутку домой, чтобы денег захватить; потом *запираю* квартиру, *беру* извозчика и на целый вечер на острова. (Достоевский. Преступление и наказание).

Слушайте, вот что я сделаю: теперь у него Настасья посидит, а я вас обоих *отвожу* назад... Потом от вас тотчас же *бегу* сюда и через четверть часа *несу* вам донесение... (Достоевский. Идиот).

2. Формы настоящего – будущего совершенного.

Поскольку область прямого употребления этих форм охватывает сферу будущего и настоящего, на долю переносного их употребления остается обозначение событий прошлого. Речь идет об употреблении данной формы в значении настоящего исторического повторяющегося и обычного действия. Например:

Деревья совсем истрепались и какие-то серые стали: уж, кажется, что было с них взять, а ветер нет – нет – да опять *примется* их *тормошить*. (Тургенев. Степной король Лир).

Припадок обычно кончался тем, что Мартын Петрович *начнет* *посвистывать* себе дрожжи и *покатит* куда-нибудь по соседству. (Тургенев. Степной король Лир).

Формы будущего совершенного часто стоят в одном ряду с формами настоящего несовершенного и переносного употребления:

Так у ней было умно и сделано: такая люлька большая, вроде двуспальная, и туда и сюда класть... Вот она их *положит* четверых, головками врозь, чтоб не бились, ножками вместе, так и *везет*, сосочки им в рот *посует*, они и молчат, сердечные. (Тургенев. Степной король Лир).

Сувенир то и дело твердил: «я вот, позвольте, чичас, чичас». – Да что чичас? – с досадой *спросит* его матушка. Он мгновенно *откинет* руки назад, *струсит* и лепечет что-то. (Тургенев. Степной король Лир).

Он вечно суетился, егзил: в девичью *заберется* или в контору, на слободку к попам, а не то к старосте в избу; отовсюду его гонят, а он только пожимается, да шурит свои косые глазки, да *смеется*, дрянно, жидко, точно бутылку *полощет*. (Тургенев. Степной король Лир).

В подобного рода случаях сочетание форм настоящего – будущего совершенного и настоящего несовершенного создает разнообразие и контрастность в изображении действий.

Особой разновидностью переносного употребления данной формы является её функционирование в сочетании с частицей *как* в плане настоящего исторического единичного действия. Это сочетание выражает внезапное наступление действия, отличающегося особой интенсивностью:

Такой он был человек. *Как скажет*: «Моё слово свято!» - ну вот, точно топором *отрубит*. Проси, не проси – все едино. (Тургенев. Степной король Лир).

Так я ему ответил. А он *как осерчает*. (Тургенев. Степной король Лир).

Особое место занимают формы настоящего – будущего времени с морально – образующей частицей *бывало*, вносящий оттенок нерегулярно повторяющихся действий в прошлом:

Молодым он был, а уж в пасечники, да в бахчевники нанимался, *бывало* *придут* к нему добрые люди на бахчи, а у него арбузы и дыни так и блестят. (Чехов. Счастье).

Бывало, *вернись* домой из клуба злой, пьяный, и давай твою покойницу мать попрекать за расходы. *Бывало*, утром вы *встанете*, в гимназию *уйдете*, а я всё ещё над ней свой характер *показываю*. (Чехов. Отец).

Одним взглядом его, *бывало*, и не окинешь. (Тургенев. Степной король Лир).

3. Формы будущего несовершенного.

Переносное употребление этих форм встречается редко, что привело к тому, что в научной литературе оно мало описано.

Формы будущего несовершенного могут употребляться в контексте со значением абстрактного настоящего:

Я, например, в дороге *спать не могу*, - хоть убейте, а не засну. Я одну, другую, третью ночь *не буду спать*, а все-таки не засну. (Толстой. Воскресение).

У нас в образованном обществе особенно священных преданий ведь нет, Авдотья Романовна, разве кто-нибудь себе мнение по книгам составит, али из летописей *будет выводить* что-нибудь. (Достоевский. Преступление и наказание).

В контексте устанавливается план абстрактного настоящего. В этот временной план включаются в действия, обозначенные формами будущего несовершенного.

Собственное значение формы будущего несовершенного находит выражение в различных модальных оттенках. Так, оно может проявиться в оттенке готовности:

Купцы наши – чистые варвары. Первым делом ему нужно гнилой товар продать, - три года *будет врать, божиться, плакать*, - *подсовывать* гнильё, пока свежее не сгниёт. (Чехов. Счастье).

Формы будущего несовершенного могут быть употреблены и в контексте со значением прошедшего времени повторяющегося обычного действия:

Шикарный немец, - говорил поживший в городе и читавший романы извозчик – Тройку завел соловых, *будет* со своей хозяйкой *выезжать* – так куда годишься! (Толстой. Воскресение).

Литература

1. Бондарко В. А., Буланин Л. Л. Русский глагол. – Л., 1967
2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М., 2002.
3. Грамматика современного русского литературного языка. / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., АН СССР, 1970.
4. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М., 1971.
5. Современный русский язык. / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1999.
6. Современный русский язык. / Под ред. Е. М. Галкиной – Федорук. – М., МГУ, 1964, ч. II.

Ключевые слова: глагол, времена глагола, настоящее, прошедшее, будущее, контекст и переносное значение.

Xülasə

Rus dilində felin üç zaman forması mövcuddur: indiki, keçmiş və gələcək forması. Bu zaman formaları felin növlərindən asılıdır. Bitməmiş fellər indiki, keçmiş və mürəkkəb gələcək formaları əks etdirir. Bitmiş fellər iki zaman formasında istifadə olunur – keçmiş və sadə gələcək formasında. Felin zaman formaları əsas və məcazi mənada işlənir. Məcəzi mənə kontekstdə formalaşır. Müxtəlif kontekstlərə əsasən zaman formaları yeni məcazi mənə verir: indiki zaman, gələcək və ya keçmiş zamanın mənasını göstərir, keçmiş zaman – gələcək hərəkəti göstərir. Felin məcazi mənada işlənilməsi daha çox danışıq dildə aktivləşir. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, felin məcazi mənaları kontekstdən asılı olaraq rus dilində üsluban xüsusiyyətlərinə xidmət edir.

Açar sözlər: *fel, zaman formaları, indiki, keçmiş, gələcək, kontekst, məcazi mənə.*

Summary

There are three tenses of verb in the Russian language: the present, past, future. These tenses depend on the verb aspect. Imperfect verbs reflect the present, past and compound future forms. Perfect verbs are used in two tenses - the past and simple future. The verb tenses are used in the nominative and metaphorical meaning. The metaphorical meaning is formed in the context. The tense forms give new metaphorical meaning on the basis of the different contexts: the present tense means the future or past tense, the past tense means the future action. In the main a verb is actively used in the conversational language. It can be concluded that the metaphorical meanings of the verb serve the different stylistic peculiarities depending on the context in the Russian language.

Keywords: *verb, tense, present, past, future, context, metaphorical meaning.*

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Диляра Рашид кызы Ханбабаева¹⁰ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ И АНТОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ
В ЛИНГВИСТИКЕ

Синонимия - одно из наиболее распространенных явлений во фразеологии.

Понятие синонимии давно является предметом разнообразных лингвистических истолкований. Синонимия пронизывает все основные единицы языка, обладающие в той или иной мере семантической определенностью или смыслом: морфемы, слова, предложения. Присуща синонимия и фразеологизмам, которые в функциональном отношении во многом сближаются со словом.

В настоящее время явлению фразеологической синонимии посвящено достаточно большое количество работ. Заметим, что в самом начале разработки проблемы исследователи уделяли внимание проблемам разграничения фразеологической и лексической синонимии фразеологической синонимии и вариантности. В настоящее время основной круг вопросов связан с выявлением адекватных критериев и параметров синонимичности фразеологизмов, с классификацией фразеологических синонимов, объяснением причин их возникновения.

Существуют различные определения фразеологических синонимов.

Ряд лингвистов, особенно лексикографов, склонны трактовать понятие синонимии очень широко, включая в него даже массив десятков слов и выражений, которые могут быть использованы вместо какого-либо слова для передачи оттенков его значения, как это делает, например, П. Роже, составитель знаменитого Тезауруса.

В большинстве работ фразеологические синонимы определяются как «различные фразеологические обороты, обозначающие один и тот же предмет объективной действительности... и различаются тем, каким образом они обозначают одно и то же, и тем, какие семантические, лексико-грамматические и стилистические свойства им присущи».

В своей книге «Фразеология русского языка» А.И. Молотков определяет фразеологические синонимы как «различные по компонентному составу фразеологические единицы, которые имеют общее значение, но различаются семантическими или стилистическими оттенками».

Под фразеологическими синонимами В.П. Жуков понимает «фразеологизмы с тождественным или предельно близким значением, соотносимые с одной и той же частью речи, по преимуществу обладающие одинаковой или сходной синтаксической сочетаемостью, но отличающиеся друг от друга либо оттенками значения, либо стилистической окраской, либо тем и другим одновременно».

А.В. Кунин дает следующее определение фразеологическим синонимам: фразеологические синонимы - это кореферентные фразеологизмы, относящиеся к одному грамматическому классу, частично совпадающие или полностью несовпадающие по лексическому составу, имеющие общий и дифференциальные семантические компоненты и различающиеся или совпадающие в стилистических отношениях.

А.А. Кравцова считает, что фразеологические синонимы могут не иметь семантических различий, а могут отличаться оттенками в значениях. Фразеологические синонимы могут отличаться и степенью интенсивности действия, проявления признака.

У отдельных фразеологических синонимов могут повторяться некоторые компоненты (если в основе фразеологизмов лежат разные образы, мы вправе называть их синонимами). Например, от фразеологических синонимов следует отличать фразеологические варианты, структурные различия которых не нарушают семантического тождества фразеологизмов. Если при замене одного компонента другим меняется внутренняя форма, то в подобных случаях возникают фразеологические синонимы, а не варианты одной и той же фразеологической единицы; напротив, если замена компонентов не нарушает семантического единства фразеологизма и в то же время не приводит к изменению образного представления внутренней формы, то в таких случаях имеет место вариантность фразеологизма.

Фразеологические синонимы обозначают один объект действительности и относятся к одному классу (субстантивных, глагольных и т.п.). Так, нельзя считать фразеологическими синонимами адвербиальную фразеологическую единицу *for ages* - долгое время, давно и субстантивную *a month of Sundays* - долгий срок, большой промежуток времени.

Фразеологические синонимы могут частично совпадать или полностью не совпадать по лексическому составу. При образовании фразеологических синонимов, по мнению А.А. Кравцовой, большую роль играет образование по аналогии на основе лексико-фразеологической аттракции.

Под аттракцией понимается «смысловое взаимоотношение единиц языка, речи или элементов языка и речи на основе каких-либо общих признаков, в процессе которого происходит их семантическое взаимодействие». Этот процесс наблюдается во фразеологических вариантах и синонимах, но проявляется в них по-разному ввиду различного взаимоотношения контактирующих элементов.

Фразеологические синонимы, не совпадающие по лексическому составу, являются оборотами, возникшими из различных источников, т.е. не связанных этимологически.

Во фразеологических синонимах - сложное переплетение семантических и стилистических элементов

¹⁰ Азербайджанский Университет Языков

.Фразеологические синонимы могут отличаться друг от друга:

1. стилистической окраской. Например: keep one's eye speeled/skinned (пазг.), look slipy - (пазг.);
2. степенью интенсивности действия, проявления признака. Например: to cry over and over, to cry one's eyes, to cry all through;
3. оттенками в значениях. Например: keep clear of smth., give a wide berth.

У отдельных фразеологических синонимов могут повторяться некоторые компоненты, даже если в основе фразеологизмов лежат разные образы, мы вправе называть их синонимами. Например: make a /one's/ choice, make a conclusion.

Некоторые фразеологи отмечают близость фразеологической синонимии и фразеологической антонимии. В.П. Жуков пишет, что это объясняется одинаковым или сходным семным составом ФЕ. Для синонимии характерна максимальная семантическая близость ФЕ, для антонимии - противоположность тех же смысловых различительных семантических признаков, например, beside oneself with smth - let off steam - keep one's temper.

По определению А.В. Кунина, под фразеологическими антонимами понимаются языковые единицы с противоположными значениями.

Фразеологическая антонимия, по определению А.И. Алехиной, «является одним из видов семантической связи фразеологических единиц и образует определенную подсистему во фразеологии английского языка.

В работах по фразеологическим антонимам отмечается несколько характерных признаков антонимов.

Важнейшими семантическими характеристиками фразеологических антонимов считаются противоположные значения и семантическая общность, которая проявляется в «соотносительности значений», т.е. в том, что они выражают одно и то же родовое понятие. При обозначении «качественных признаков, допускающих градуирование», между двумя полюсами признака, именами которых являются соответствующие антонимы, обычно возможен средний член - фразеологическая единица, слово, переменное словосочетание или предложение; существенно, что полюса равно удалены от него (симметричны). В связи с этим отмечается, что значения фразеологических антонимов в совокупности не исчерпывают значение родового понятия.

В большинстве работ отмечается в качестве обязательного признака антонимов хотя бы частичное совпадение сочетаемости.

И.В. Арнольд утверждает, что фразеологические антонимы могут частично совпадать или не совпадать по лексическому составу. В обоих случаях в их составе могут быть компоненты, являющиеся антонимами в свободном употреблении: fair play - foul play; with a heavy heart - with a light heart; (as) gentle as a lamb - (as) hard as nails; (as) pretty as a picture - (as) ugly as sin и др. В случае несовпадения лексического состава фразеологических антонимов формальными показателями их антонимичности могут служить антонимичные элементы (как слова, так и переменные словосочетания) в составе их словарных дефиниций. Для определения дифференциальных признаков, характеризующих семантическую полярность фразеологизмов, используется антонимический дифференциатор.

Антонимический дифференциатор - это формальное выражение смысловых различительных признаков фразеологических. При полном расхождении лексического состава фразеологических антонимов, если, конечно, имеются в виду фразеологические единицы, а не фразеоматические словосочетания, наблюдается полное расхождение образности

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алехина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке: автореф. дис. канд. филол. наук. - М., 1968. - 23 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: 1998
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка.
4. English Idioms by James Dixon, A Desk-Book of Idiomatic Phrases by Vizetelly and de Bekker
5. Longman Dictionary of English Idioms. L, 1991
6. Oxford advanced learner's dictionary of current English. A.S. Hornby. Fifth edition. Editor Jonathan Crowther. Oxford university Press. 1995.

Summary

Research of phraseological synonyms and antonyms attract the great interest. With regards to phraseological synonyms, the structure of phraseological units never coincides with the meaning structure of its lexical synonyms.

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində frazeoloji sinonimlər və antonimlərə nəzər salınır ki, onların əhəmiyyəti mütəmadi araşdırmalar ilə əsaslandırılır. Beləki, frazeoloji sinonimlər və antonimlər müasir ingilis dilçiliyində vacib aspektlərdən biridir.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Mirqədirova Şəbnəm¹¹
AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏRT FORMASININ
OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi, bütün dünya dillərinin, eləcə də yapon dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yapon dili aqlutinativ dillər qrupuna aid edilir. O, danışıq formalarının spesifikliyi, leksik quruluşuna görə digər dillərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu cəhət feilin böyük kateqoriyalarından biri hesab edilən feilin şəkillərinə də aid etmək olar. Bildiyimiz kimi, feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalarına feilin təsriflənən formaları deyilir. Feilin təsriflənən formalarına feilin şəkilləri daxildir. Feilin şəkilləri danışan (haqqında danışılan) şəxsin görülən işə, hərəkətə münasibətini bildirir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin 6 forması (şəkli) vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əmr 2. Xəbər 3. Arzu 4. Vacib 5. Lazım 6 Şərt

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yapon dilində feilin 4 forması (şəkli) vardır: 1. Əmr şəkli - 命令形 (meireikei) 2. Arzu şəkli - 意向形 (ikoukei) 3. Qadağa şəkli - 禁止形 (kinshikei) 4. Şərt şəkli - 条件形 (coukenkei)

Təbii ki, formaların hər biri özünəməxsus cəhətlərə və spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Göründüyü kimi, həm say baxımından, həm də şəkil baxımından bu iki dildə fərqliliklər vardır. Yapon dilinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqlilikləri böyük olan əsas şəkillərdən biri feilin şərt şəkli hesab edilir. Yapon dilində şərt budaq cümlələrini bildirən ifadələr coukenhyougen (条件表現 - coukenhyougen) adlanır. Yapon dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq 4 əsas şərt bildirən ifadələr var. Əlbəttə, bunlar hamısı eyni mənəni vermir. Bunların oxşar cəhətləri olmaqla bərabər, fərqli cəhətləri də vardır. Hər birinin özünəməxsus işlənmə yeri və mənaları vardır. Bunları ayırmaq bəzən çox çətin olur və bir çox suallar yaradır. Yapon dilində şərt bildirən ifadələr heç də həmişə Azərbaycan dili feillərinin şərt şəkli və şərt budaq cümləsi kimi tərcümə olunmur. Məsələn, bəzən zaman budaq cümləsi və s. kimi olunur. Burada Azərbaycan dili qrammatikasına nəzər salaq. Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli feilin kökünə şərt şəkilçisi olan -sa² şəkilçisini və mənsubiyyət şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir.

Məs: getmək

get+sə+m	get+sə+k
get+sə+n	get+sə+niz
get+sə	get+sə+(lər)

Yapon dilində isə əsas şərt bildirən ifadələr: 「と」(to), 「ば」(ba), 「たら」(tara), 「なら」(nara). Bunların hamısının xüsusi düzəlmə qaydaları olub, hər birinin özünəməxsus işlənmə yerləri vardır. Sadalanan bu formalardan tamamilə şərti ifadə edən, Azərbaycan dili ilə müqayisə ediləcək forma 「ば」(ba) forması hesab edilir. Bu nitq quruluşu budaq cümlədə göstərilən hərəkət yaxud vəziyyətlə, baş cümlədə göstərilmiş hərəkət və ya vəziyyət arasındakı şərti əlaqəni ifadə edir. Əgər budaq cümlədə və baş cümlədə mübtədə eyni bir şəxsdirsə, bu zaman iradi fellərdən (意思動詞 - ishidoushi) istifadə edilmir. Yapon dilində 「ば」(ba) hissəciyi ilə düzələn şərt forması aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

動詞 (doushi) Feil

Iグループ	行く (getmək)	一行けば
	iku	ikeba
IIグループ	見る (yemək)	一見れば
	miru	mireba
IIIグループ	する (etmək)	一すれば
	suru	sureba
	来る (gəlmək)	一來れば
	kuru	kureba

形容詞 (keiyoushi) sifət

い形容詞

悪い (pis)	一悪ければ
warui	warukereba

な形容詞

静かな (sakit)	一静かなら (ば)
shizukana	shizukanara

名詞 (meishi) isim:

学生 (tələbə)	一学生なら (ば)
gakusei	gakuseinara

Yuxarıdakı nümunələrdə göründüyü kimi, bəzi sifətlərdə və isimlərdə 「ば」(ba) əvəzinə 「ならば」(naraba) işlənir.

Bu nitq forması 「ば」(ba) əsasən aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Müəyyən hadisənin baş verməsi üçün hansı şərtlərin vacib olmasını bilmək istədiyimiz hallarda:

ボタンを押せば、窓が開きます。

Botan-o oseba, mado-ga akimasu.

Düyməni bassan, pəncərə açılacaq.

¹¹ Bakı Dövlət Universiteti, E-mail: shebnemmirqedirova@gmail.com

2. Nəql edilən məsələ barədə III şəxsin fikrini öyrənmək üçün:

ほかに意見がなければ、これで終わりますよ。

Hokani iken-ga nakereba, kore-de ovarimashou.

Başqa fikriniz yoxdursa, ele burada sona çatdıraq.

3. 「ば」 (ba) ifadəsi şərtlilik ifadə edən, yəni Azərbaycan dilinə şərt budaq cümləsi kimi tərcümə olunan cümlələrdə işlənilib, “əgər” 「もし」 (moshi) mənasını verir. Məsələn:

もし明日お金を返さなければ問題になる。

Moshi ashita o-kane-o kaesanakereba mondai-ni naru.

Əgər pulu sabah qaytara bilməsəm, problem olar.

4. 「ば」 (ba) ifadəsi kimsə nəşə soruşan vaxt, 2 şərt olub bu şərtlərdən hansının baş verəcəyi təyin edilə bilinməyən vaxt işlədilir. Çox vaxt cümlə 「...ば...が、...ば...。」 quruluşlu olur. Məsələn:

A: 今度の日曜日に何をするつもりですか？

B: 雨が降れば、うちで本を読むつもりですが、雨が降らなければ、友達と海へ行くつもりです。

A: Kondo-no nichiyoubi-ni nani-o suru tsumoridesuka.

B: Ame-ga fureba, uchi-de hon-o yomu tsumoridesu-ga, ame-ga furanakereba, tomodachi-to umi-he iku tsumoridesu.

A: Bu bazar günü nə etmək fikrindəsən?

B: Yağış yağsa, evdə kitab oxuyacağam, amma, yağış yağmasa, dostumla dənizə gedəcəyəm.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yapon dilində şərti asılılığı ifadə etmək üçün bir neçə forma (「と」 to, 「ば」 ba, 「たら」 tara, 「なら」 nara) vardır. Bunlardan biri 「と」 (to) formasıdır. Bu şərti quruluş budaq cümlədə göstərilən hərəkət, baş cümlədə göstərilən hərəkətin nəticələri kimi meydana gəlir. 「と」 (to), həm də 、

「ば」 ba quruluşu danışan şəxsin arzusu, icazə və xahişi zamanı işlənmir. Məsələn:

* 東京へ来れば、ぜひ連絡してください。

Bu şərt forması ancaq felin lüğət formasına 「辞書形」 (jishokei) 「と」 hissəcini əlavə etməklə düzəlir.

Məsələn:

「動詞」 (doushi)

Fellər.

I グループ : 行く (getmək)~ 行くと

iku ikuto

II グループ 食べる - 食べると

taberu taberuto

III グループ する - すると

suru suruto

来る - 来ると

kuru kuruto

Ümumiyyətlə, 「と」 (to) ifadə vasitəsilə düzələn cümlələr şərt budaq cümləsi mənasını vermədiyi üçün, Azərbaycan dilinə əsasən zaman budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Çünki şərt budaq cümlələrində şərt qoyulur, güman, yaqinlik bildirir.

1) 春になると暖かくなる。

Haru-ni naru-to atatakaku naru.

Yaz gələndə havalar mülayimləşir.

Yapon dilində şərt bildirən ifadə vasitələrindən biri də 「たら」 (tara) formasıdır. 「たら」 (tara) 「ば」 (ba) formasına nisbətən danışq dilində çox istifadə olunur. 「たら」 (tara) forması sözlərin 「た形」 (takei) formasına 「ら」 (ra) əlavə etməklə düzəlir. 「た形+ら」 Məsələn:

降る(yağmaq) - 降ったら, 食べる(yemək) - 食べたたら, する(etmək) - したら, 来る(gəlmək) - 来たたら, 高い(baha,hündür) - 高かったら, きれいな(gözəl) - きれいだったら, 学生(tələbə) - 学生だったら

Yuxarıdakı nümunədən görüldüyü kimi, 「たら」 (tara) hissəcini bir sıra sifətlərə və isimlərə 「だたら」 (dattara) kimi əlavə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, 「たら」 (tara) ifadəsi 「ば」 (ba) ifadəsi ilə oxşar olsa da, 「たら」 (tara) gündəlik danışqda daha çox istifadə olunur. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız şifahi nitqdə daha çox istifadə olunur. Yazılı nitq zamanı (qəzet və məqalələrdə, işgüzar məlumatlarda) istifadə edilmir. Ümumiyyətlə, 「たら」 (tara) ifadəsi 2 halda istifadə olunur: şərti asılılığın ifadə edilməsi və şərti zaman asılılığının ifadə edilməsi.

「たら」 (tara) forması da 「ば」 (ba) kimi Azərbaycan dilində olan şərt budaq cümləsini ifadə edən cümlələrdə işlənilib, güman, yaqinlik, “əgər” mənası verir. Məsələn:

時間がなかったら、テレビを見ません。

Cikan-ga nakereba, terebi-o mimasen.

Vaxtım olmasa, televizora baxmayacam.

「なら」 (nara) da yapon dilində şərt bildirən ifadə vasitələrindən biridir. Bu forma həmsöhbət tərəfindən başlanılmış söhbəti davam etdirdikdə istifadə olunur.

温泉に行きたいんですが、どこかいい所ありませんか。

...温泉なら、白馬がいいですよ。

Onsen-ni ikitaindesu-ga, doko-ka ii tokoroarimasenka.

...Onsen-nara, hakuba-ga iidesuyo.

İsti bulaqlara getmək istəyərdim, yaxşı bir yer varmı?

... İsti bulaqlar deyirsizsə, Hakuba məsləhətdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəlilbəyli O.B."Yapon dilində fellərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri". Bakı, AzAtam-2007, -146səh.
2. A. Axundov "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 280səh.
3. 3.Minna no Nihongo, Tokyo, 2006.
4. Kanji Look and Learn, Japan, 2009.
5. www.nihongo.aikidoka.ru
6. www.animemo.ru

Açar sözlər: fel, şərt şəkli, iradi fellər, şəkilçi

Ключевые слова: глагол, условное наклонение, волеизъявительная глаголы, аффикс

Key words: verb, conditional form, intention verb, affix

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqi maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan felin şərt şəklindən (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan feil formaları haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin şərt forması geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində felin şəkilləri nisbətən azlıq təkil edir. Ancaq bu heç də yapon dili qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada şərt formasının 4 növü və onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşılıqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Yaponiyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilini də yaxından öyrənilməsinə böyük həvəs yaradır.

SUMMARY

The article discusses the conditional form of the verb in Azerbaijani and Japanese languages. On this article general information about forms of verbs in Japanese has been provided, but the conditional form is widely covered. Forms of verbs are less in Japanese compared to Azerbaijani language. However, this does not indicate the deficiency of Japanese grammar. Just like in every different language Japanese language has its own grammatical rules. 4 sorts of conditional verb have been given clearly in the article. Also, the comparative explanation given in the Azerbaijani language helps to make the article more understandable. Both languages have different features as well as similarities. Despite the difficulty of the language, Japan's unique positive qualities give it a strong impetus to learn the language.

РЕЗЮМЕ

В этой статье речь идет об условном форме глагола японского языка (в сравнении с азербайджанским языком), о самом широко распространенном теме одной из самых интересных языков Дальнего Востока. Здесь имеется информация о всех формах глагола, особенно широко освещено условная форма японского языка. В сравнении с азербайджанским языком в японском языке количество форм глаголов меньше. Но это не значит, что грамматика японского языка скуднее. Просто, как все языки, также и японский язык имеет свои специфические языковые правила. Так как, одно и то же правила, в разных языках по разному обозначаются. В статье, достаточно широко и ясно форме изложено, 4 формы глагола и место их употребления. Азербайджанский и японские языки имеют как схожие, так и различительные черты. Преимущество положительных свойств японского языка, большой интерес к изучению языка этой страны.

Rüstəmli Aytac Mehman qızı¹²**TÜRKOLÖJİ TƏDQİQATLAR VƏ FƏRHAD ZEYNALOV**

Türkoloji linqvistikanın tarixi və türk dillərinin müqayisəli tədqiqi və ya hər cür müqayisəlilik, başqa bir ifadə ilə türk müqayisəli linqvistikanın yaranması böyük türkoloq alim Mahmud Qaşqarının adı ilə bağlıdır. Türkologiya və türkoloji dilçilik elmi Mahmud Qaşqarının müəllifi olduğu “Divanü-lügət-it türk” adlı əsəri ilə dünya filoloji elminə təqdim edilmişdir. “Divanü-lügət-it türk” əsəri 1072-ci ildə yazılmışdır. Qeyd olunmuş məlumata görə, əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. Adı qeyd olunan əsərdə türkcə sözlər ərəb dilinin fonetik qaydalarına görə düzülmüşdür. Onların mənalari müvafiq dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk dialekt və şivələrində mövcud olan folklor nümunələri əsasında açıqlanmışdır.

Linqvistika elmi də daha çox ədəbi-bədii dil bazasında, ərəb dilinin dialektləri əsasında müqayisə edilərək tədqiq olunurdu. Türkoloq Mahmud Kaşğari də məhz bu metoda əsaslanmışdır. O, “Divanü-lügət-it türk” əsərini dönəmin türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında müqayisəli-tarixi metodla yazmışdır. Türkologiyada müqayisəli-metodun banisi məhz o sayılır. Bu metodun elmi istiqamələri isə XIX əsrdən etibarən müəyyən edilmişdir.

XI-XVIII əsrlərdə türkoloji dilçilikdə istifadə olunan tədqiqatlar daha çox müqayisəli-tutuşdurmalı və təsviri filoloji-dilçilik metodlarına əsaslanırdı. Türkologiyada müqayisəli və müqayisəli-tarixi dilçilik tədqiqatlarının aparılması və lüğətlərinin hazırlanması Mahmud Qaşqarlıdan sonra, demək olar ki, bir də XIX əsrin ortalarından sonra Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yenidən başlanılmışdır. Alman mənsubiyyətli rus türkoloqu Vilhelm Radlov (05. 01. 1837-1918) 1858-ci ildə Rusiyaya gəlmişdir. O, bir il Sankt-Peterburqda rus dilini öyrəndikdən sonra Barnaula getmişdir. V. Radlov, əvvəlcə Sibirdə, Altayda, Orta Asiyada və çarlıq Rusiyasının digər bölgələrində sonra bütövlükdə onların dillərinin canlı danışıq şəkillərini öyrənmişdir. O, həmin materiallar əsasında 1866-1907-ci illərdə “Türklərin şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri”, 1888-1911-ci illərdə “Türk dialektlərinin lüğət təcrübəsi” və digər çox tanınmış əsərlərini isə yaradıcılığının son dövründə yazıb tamamlamışdır (Radloff 1999: 9-18). Türk ədəbi dilləri və dialektlərinin müqayisəli və müqayisəli-tarixi istiqamətlərdə tədqiqi həm Rusiyada, həm də Qərbi Avropa ölkələrində getdikcə artmışdır. Türk dilləri həm bir-biri ilə, həm də qohum olmayan əcnəbi dillərlə müqayisəli olunaraq tədqiq edilmişdir. (Radloff 1882).

Tədqiqatlarını türk ədəbi dilləri və dialektlərinin materialları əsasında aparən rus türkoloqu P. M. Melioranskinin (1894; 1897) əsərləri ilə isə türkologiyada XIX əsrin axırlarında bir elmi istiqamət olaraq formalaşmışdır. XX əsrdə və ya Sovet İttifaqı zamanında isə müqayisəli və müqayisəli-tarixi linqvistika istiqamətində təsviri-normativ xarakterli dilçilik araşdırmalarının aparılmasında üç əsas elmi-praktik yön müəyyənlanmışdır: 1. Türk dillərinin müqayisəli-təsviri dialektoloji tədqiqatlarının aparılması və atlaslarının hazırlanması; 2. Türk dillərinin etimoloji lüğətinin və ya lüğətlərinin tərtib olunması; 3. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının yazılması və türkologiyanın əsaslarının müəyyənəşdirilməsi.

Türkoloji dilçilik mərkəzlərində türk ədəbi dillərinin tarixi, çağdaş durumu, dialektoloji xüsusiyyətləri və qrammatikası sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bunlar XI-XVIII əsrlərdə türk ədəbi dillərinə dair ərəb dilçiliyi ənənələrinə görə hazırlanmış lüğətlər və digər linqvistik əsərlər haqqında yuxarıda qısaca olaraq bəhs edilmişdir.

Bununla yanaşı, Avrasiya türklərinin dillərinin arealına əsaslanan məşhur tədqiqat əsərləri də yazılmışdır (Гаджиева 1975; 1979). Sovet İttifaqı dönəmində çoxcildli “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”nin (1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003) yazılması işi gedirdi. Avropa ölkələrində və Türkiyədə türk dillərinin bircildli etimologiya lüğətləri geniş vüsət almışdır (Clauson 1972; Eren 1999). XIX əsrin axırlarından başlayaraq, türkologiyada vurğulanan bir iş olaraq “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) adlı əsaslı əsər - dərslik işiq üzü görmüşdür. Həmin kitabın 4-cü cildində pra- və prototürkdə, işlənmiş 1000 sözün təhlili aparılmışdır. 5-ci cildə türk dillərinin daxili quruluşu müqayisəli-tarixi linqvistik istiqamət ilə bərabər, eyni zamanda dil səviyyələri və vahidlərinin dilçilik arealı səviyyəsində tədqiqləri istiqamətində də həm fonetik, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə əsasən təqdim edilmişdir.

Vahid türk dilinin dilçilik əsaslarının müəyyən edilməsinə bağlı olaraq, hələ Sovet İttifaqı zamanında başlanan, qədim və yeni türk ədəbi dilləri və dialektlərinin bütününi əks edən təsviri-tarixi və sosioloj linqvistik əlamətli dilçilik əsəri də XX əsrin axırlarında yayılmışdır (Языки мира. Тюркские языки, 1997).

Qeyd etmək lazımdır ki, Hind-Avropa dilləri bazasında hazırlanmış metodologiya, ümumi linqvistika və müasir linqvistik cərəyanlarını istiqamətləndirəcək hər hansı araşdırma, analitik dilçilik bibliografiya yaxud ensiklopediyası türkologiyada hələ elm aləminə təqdim edilməmişdir. Bu sahədə fundamental proseslər isə bir neçə sadə planda türkologiyanın tarixinə aid yazılmış əsərdən və türkoloji lüğətdən (Коновов 1982; Eren 1998) ibarətdir. “Türkoloji dilçiliyin ümumi tarixi yazılmalıdır. Elə bu tarixə görə də onun elmi əsasları müəyyənəşdirilməlidir. Həmin elmi əsaslar müəyyənəşdirilərkən indiyə qədər ümumtürk dilinə dair yazılmış bütün fundamental işlərdən qırmızı bir xətt kimi keçən ənənəvi və çağdaş linqvistik axınların bir-birini tamamlayan keçişlərinə görə hərəkət edilməlidir.” [8.125.]

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransda həmin

¹² Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

məsələlərin gündəmdə olması və onların müasir dilçiliyin, başqa elmlərin istiqamətləri ilə təhlil edilmə imkanları fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Belə ki, ümumilikdə türkologiya və türkoloji linqvistikanın fundamental məsələlərinin müəyyən edilməsi və analizinə aid konkret mülahizələr irəli sürülmüşdür (Musaoğlu 2006). Bu sahədə türk dilləri və dialektlərinə aid tədqiq edilən istənilən klassik səciyyəli linqvistik tədqiqatlar tarixinin dövrlərə görə təhlili və bu istiqamətdə bu günə qədər polemik şəkildə aparılan türkoloji tədqiqatlar ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Bu alimlərdən Kırmski (1930), Boqoroditski (1934; 1953), Sartbayev (1962), Baskakov (1969), Nurmaxanova (1971), Zeynalov (1970; 1974; 1975; 1981), Kaydarov (1985) və Xəlilovun (2006) tədqiqatları müqayisəli türkoloji dilçilik tarixində prioritet əsərlər hesab edilir. Bu tədqiqat əsərləri ayrı-ayrılıqda müqayisəli türkoloji linqvistika və türkologiyanın tədqiqi və tədrisi baxımından çox vacibdir.

Türkoloji linqvistikaya aid əsərlər elə əvvəlcədən klassik səciyyəli müxtəlif dilçilik istiqamətlərinin türk dilləri materialları əsasında hazırlanmışdır. Ötən əsrdə də əsasən, XIX əsrdə başlanmış qrammatik tədqiqatların tədqiqi və zaman keçdikcə geniş vüsət alması prosesi inkişaf etdirilmişdir. Osmanlı, Azərbaycan, qazax, Saxa-Yakut, Tatar, Altay, Tuva və Çuvaş qrammatikası müxtəlif səpkidə yayılaraq təbliğ edilmişdir. XX əsrdə isə türk dillərinin qrammatikasına aid ilk əsərlər yazılmışdır. Məsələn: Kumık (qumuq), başqırd, Qarakalpaq (qaraqalpaq), oyrot, Şor, Xakas, karaim, Qaqauz, Sarı və Salar dillərinin qrammatikasına aid kitablar buna misal ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrə qədər türk ədəbi dillərinin qrammatik quruluşu, bu quruluşun müxtəlif dil xüsusiyyətləri və leksikoqrafiyası, həmçinin fonetika tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, qədim yazılı ədəbi abidələrin və əsərlərin dili və mətnlərinin oxunmasına aid də irimiqyaslı işlər həyata keçirilmişdir. XX əsrdə istər türk, istərsə də bu dillərin funksional olaraq tədqiqi aktuallaşmışdır. Belə ki, danışıq dili və dialektologiyaya aid müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir.

Sevindirici haldır ki, ümumtürk dillərində yazan dünya şöhrətli yazıçılarının yaradıcılıqları dil və üslub cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bununla əlaqədar, türk dillərinin ümumi dil tarixi özəllikləri araşdırılmağa başlanılmış və digər fənlər kimi "Dilçiliyə giriş" və "Ümumi dilçilik" dərslikləri də ərsəyə gəlmişdir. Bu türkoloji sahələrə aid müxtəlif türk dillərində yazılan elmi əsərlərə, dərs kitablarına H.Balıyevin "Müasir türkmən dilinin qrammatikasının qısa kursu" (1948); S.Cəfərovun "Müasir Azərbaycan dili: leksika" (1970); A.Axundovun "Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları" (1988); N. Xudiyevin "Radio, televiziya və ədəbi dil" (2001) və s. nümunə göstərmək olar.

Türkoloji dilçilik əvvəlcədən ənənəvi, sonra isə müəyyən bir ölçüdə struktur və sistemlik səciyyəli linqvistik yöndə yazılmış tədqiqatlar və müxtəlif linqvistik araşdırmaları vardır.

XX əsrin əvvəllərində keçmiş Sovet İttifaqı sərhədlərində baş verən siyasi hadisələr Azərbaycana da təsir etmişdir. Əsrin əvvəllərində nəşr olunan qəzet və məcmuələr, açılmış yeni tədris ocaqları, yenidən inkişaf etmiş elmi maarifçilik fikirlərinin artması xalqımızın alimlərini də bir araya gətirərək, ümummilli məsələlərdə qabaqcıl olmağına müsbət təsir edirdi. [1. 22-38].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda türkologiyasının banilərindən sayılan prof. F.Zeynalov onun fundamental məsələlərinə dair tədqiqatların müəllifidir. Maraqlıdır ki, "Türkologiyasının əsasları" (1981) əsərində o, türk dil qruplarının müasir bölgüsünü vermişdir. Bununla yanaşı, türkoloji fənlərin tədrisi, bu ixtisas üzrə fənn proqramlarının hazırlanması da məhz onun adı ilə əlaqədardır. Onun bu dərsləri Sovetlər birliyində birinci tədqiqat hesab edilirdi. "Bu kitabın çapdan çıxması xeyli əks-səda doğurmuşdu, belə ki o vaxtlar türkologiya elmi hələ təzəcə "antisovet" elmləri siyahısından çıxırdı" [4.123.].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda milli müqayisəli türkoloji dilçiliyimizin, fikrimizcə, yaradıcısı Fərhad Zeynalovdur. 1956-cı ildə namizədlik. 1966-cı ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edən F.Zeynalov 1969-cu ildə yaratdığı Türkoloji kafedraya rəhbərlik etmişdir. O, ölkəmizdə Türkologiyasının əsasları banilərindən sayılır. "Onun həmin fənnin Ali məktəblərdə təlimi və tədris olunması üçün yazdığı 14 məqalə rus dilindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş və "Türkologinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler (2002:261-275) adlı kitabda yayımlanmışdır." [8.97.]

"Türkologiyasının əsasları" dərsləri hal-hazırda demək olar ki, bütün türk dünyasında türkoloqların əsas elmi mənbəyidir. Dəyərli alimin "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" kitabları müqayisəli-tarixi dilçilik metodu ilə yazılmış ilk dərsliklərdəndir. Bu əsərində o, türk dillərinin yeni bölgüsünü hazırlamışdır.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin ortalarından etibarən, bu sahədə bir sıra istiqamətlər sinkretizm baxımından tədqiq edilmişdir. Bu istiqamət ənənəvi dilçilik metodları və özəlliklə, tarixi-müqayisəli baxımdan, ilk öncə türk dilləri morfoloji quruluşunu təşkil edən morfemlərin ilkin formaları əcdad dil pratikdə və prototürkdə müəyyənləşdirilmişdir. Bu metodların, əsas etibarilə tarixi-müqayisəli yaxud müqayisəli-tarixi sferasının müəyyən miqyasda geniş zəmində dilçiliyə tətbiq olunması ilə ümumtürk dili morfolojiyasının inkişafına dair bir çox aktual problemlərin həllini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. I c., Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
2. Cəfərov N. Q. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Nurlan, 2002, 600 s.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
4. Hüseynzadə Əli bəy. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
5. Xəlilov B. Ə. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı: Adiloğlu, 2004, 232s.
6. Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı: Azərənşr, 2001, 660s.

7. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
8. Musayev M.M. Türkojoloji dilçilik Bakı, 2012
9. Yusifov M. İ. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, 176 s.
10. http://www.kaspiy.az/articles.php?item_id=20091020065434613

Açar sözlər: türkologiya, I Türkojoloji qurultay, Fərhad Zeynalov, türkojoloji dilçilik, türkojoloji tədqiqatlar

Ключевые слова: тюркология, тюркология, Фархад Зейналов, I тюркологический конгресс

Keywords: turkology, turkology Studies, Farhad Zeynalov, vomparative Linguistics

Резюме

Автор в статье показал что история тюркологии и сравнительного изучения турецкого языкознания или каких-либо сравнений, другими словами, связана с именем Махмуда Кашгарли. Исторические сравнительные и сравнительно-исторические измерения сравнительной лингвистики были определены по всем параметрам начиная с 19-го века. Здесь подчеркивается, что исторические, современные государственные, грамматические и диалектические особенности каждого из тюркских литературных языков и диалектов специально изучаются в тюркологических центрах. Однако были также описаны важные обобщающие воздействия на языковую географию евразийских турок (Гаджиева, 1975; 1979). В Советском Союзе началось создание многоязычного «Этологического словаря тюркских языков» (1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003). В статье показан что Фархад Зейналов, один из основателей тюркологической школы в Азербайджане, дает обзор своих текущих проблем, включая принципы классификации речевых частей на турецких языках, вспомогательные речи, сравнительную грамматику тюркских языков, древнетюркские письменные памятники.

SUMMARY

The article was co-authored and analyzed by the International Scientific Conference, dedicated to the 80th anniversary of the First Turkological Congress, as well as the analysis of the main problems of turkology and of the Turkic linguistics in general. The work on Turkic linguistics has been accomplished by the simultaneous introduction of various traditional linguistic collections into Turkish literary languages and dialects. Fields of general onomastics, phraseology, semantics, lexicology and lexicography in turkology; The independent sections of Phonetics, Phonology, Grammar, and Language are all mentioned in the article, in which they form a separate speech culture which sets itself apart. It is shown here that Farhad Zeynalov, the founder of our national comparative Turkology linguistics in Azerbaijan, and the establishment of the Turkology Department in 1969, is exactly what he is called. Thus, since the 50s of the XX century, comparative-historical, comparative-historical, linguistic-geographical, and historical-typological linguistics have been used in comparative Turkic linguistics.

Rəyçi: f.f.d., dos. Qətibə Balaəhməd qızı Rüstəmovə

Avilova Zərifə İsmayıl q.¹³

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İSİMLƏR

Məhəmməd Əmaninin “Divan”ında lüğət ehtiyatının böyük bir qismini isimlər təşkil edir. Burada işlənən isimlər müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin “Divan” leksik tərkibi etibarilə müasir dilimizdən, az da olsa fərqlənir. Belə ki, “Divan”da işlənən isimlərin bir qismini müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb, fars sözləri, bir qismini isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər təşkil edir.

Divana daxil olan isimləri tədqiq etdikdə məlum olur ki, bu kateqoriyaya xas olan bəzi qrammatik əlamətlər qıpçaq, qarluq qrupu türk dillərinə uyğundur. Bu isə təsadüfi deyildir, çünki “... orta əsrlərdə, Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı yaxın münasibəti, şairlər arasında sənətkarlıq mübadiləsi və s. bu cəhətdən müəyyən rol oynamışdır”.

Divanda olan isimləri mənşəyinə görə, əsasən, iki qrupa bölmək olar.

I. Azərbaycan sözlərindən ibarət olan isimlər:

- a) Müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlər.
- b) Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən isimlər.

II. Ərəb-fars mənşəli sözlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmani “Divan”ında rast gəldiyimiz və vaxtilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan bir sıra sözlər müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Belə arxaik sözlərin bir qismi müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində öz izini saxlamış, digər qismi isə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. “Divan”da elə arxaik sözlər də vardır ki, onları ancaq Azərbaycan dilinə məxsus hesab etmək doğru olmaz, çünki, bunlar demək olar ki, türk dilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaqlıq sözlərdir. Bir qrup sözlər isə məzmunca yeni mənə kəsb etmişdir.

I. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər:

Nəstə - şey

Qəmi-əşq ilə qan yudmaqdan özgə; Ləziz irməs məzağə hiç **nəstə** /s. 68/. İki saymaz həqqin birliyin bilən; **Nəstə** çatmaz mənlük dəvasın qılan /s. 41/. Ah ki, bəzmi-fələk saqisinin dövründə; Qeyri-xunabi-cigər görmədi hiç **nəstə** könül /s. 80/. Sənsiz könlü **nəstə** çatmaz; Bilmən nolacaqdur halım /s. 43/.

Nəstə sözünə həmin mənada bir sıra qədim türk dili abidələrində təsadüf etmək mümkündür. Bu abidələrdə iki şəkildə - nəstə və nəsnə formasında işlənmişdir. M.Kaşğaridə də nəsnə sözünün şey mənasında işlənməsi qeydə alınmışdır.

Qut - səadət, xoşbəxtlik, bəxt; yemək, azuqə

Türk mənşəli bu söz /qut/ M.Əmaninin “Divan”ında həm xoşbəxtlik, səadət, həm də yemək, azuqə mənasında işlənmişdir.

Ey adı zikrül – lisanım; Adındun **qut** tapan canım /c. 43/. **Qut** eləsün həmrəhi-əhlü əyal; Balıgü tuzni ona qılduk həlal /s. 34/.

Qut sözü Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bəxt mənasında işlənir. Məsələn, ...əzim qutım bar üçün qağan olurtım /özümün baxtım olduğu üçün xaqan taxtında oturdum/.

XV əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidəsi olan “Əsrnamə”nin dilində də qut sözünün hər iki mənada işlənməsi müşahidə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, can, ruh, həyat qüvvəsi, ruh yüksəkliyi, həmçinin, səadət, xoşbəxt, bəxt mənasında işlənən və qədim tarixə malik olan bu söz – qut qədim türk dillərinin əksəriyyətində işlənmişdir.

Məlumdur ki, dilimizdə ümumxalq sözlərinin mənaca zənginləşməsi getdikcə güclənir. Belə güman etmək olar ki, qədim tarixə malik olan qut /səadət, bəxt/ sözü də dilimizin sonrakı inkişaf prosesində daha yeni məzmunlar kəsb etmişdir. Məsələn, bu günkü canlı danışıq dilində işlənən “qutum qurudu”, “ye ki, ürəyində qut olsun”, qıtlıq və s. sözlər qədim qut sözündəndir.

Tün/dün - gecə.

Divanda gecə və gündüz sözləri müasir formasından fərqli olaraq (gün: tün//dün) kimi qədim şəkildə işlənmişdir.

Gərkəc səgi-kuyini təməlluq acəb irməs; Çün hər **tün** edər tövri-mühəbbanə bizimlə /s.6/. Zarlığdur işim **dünü** gün /s.47/.

Yüz tuman məhnət ilən qalmışam, ey can, sənsiz, : **Dünü** gün könlüm edər naləvü əfqan sənsiz /s.64/.

Orxon-Yenisey abidələrində və Nəsiminin dilində də tün sözünün gecə mənasında işləndiyi qeydə alınmışdır.

Bu söz qədim türk dillərində də işlənmişdir.

Dün sözü Divanda müasir dilimizdəki dünən mənasında /dün-ən/ da işlənmişdir. Məsələn: **Dün** gecə yuğuda gördüm ani, Dedi ki, neçuksin, ey Əmani /s.38/; Tülü'i – mahtab üçün çəkərdim, Dəmadəm **dün** gecə çox intızarı /s.14/; Eşitdim öz-özünə **dün** der idi; Piri kim, iki vəqt əfyun yer idi /s. 40/.

Danla - sabah, səhər.

Yox çü ümmid əsəri-nəşv nümədin danlağa, Bülbüli-şeydayə, ey gül, munca istiğna nədir?

Tamuq - cəhənnəm.

Lütfi ilah eyləkə tanla tamuqdin xilas; hər kimi göydi bu gün hirqət ilən nari-hicr /s.57/.

Tamuq qədim sözdür, buna biz XI əsr abidəsi M.Kaşğarının Divanında da rast gəlirik.

Bu söz (tamuq) qədim uyğur yazılarında da cəhənnəm mənasında işlənmişdir. Məsələn: iki ev yarattı bu xalqqa qamur (biri ati uzmaq biriniq tamur) - iki ev yaratdı bu xalqın hamısı üçün (birinin adı cənnət, o birinin adı cəhənnəm).

Ağca - pul.

Ağcani aldı, qoydı cibinə; Baxmayıb hiç şəkü reybinə (s.37); Dedi: oğullar **ağcanizi** alınız, həmyanınız içigə salınız (s.37).

Ağca sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və “Şühədanamə”nin də dilində (ağca) işlənmişdir.

Sayru - xəstə.

Nə yuxlaram, nə oyaqəm, Nə sayruyam, nəxud saqəm (s. 47);

Bu söz (sayru) Borçalı rayonunun Kosalı kəndində və Bakı dialektində sayrı və sayıl şəklində işlənir. Məsələn, Nə sağdı, nə saydı; Atabba sayıl düşüb qalib.

Yağı – düşmən

Qaş ilən eylər işarət, Qafil olma ki, gözü yağıdır (s. 63).

Bu sözə (yağı) qədim türk dillərində, o cümlədən, M.Kaşğarının lüğətində də təsadüf edilir. Məsələn: bu er ol **javidin** qutulvan – bu kişi düşməndən xilas olmuşdur.

Sülük – zəli

Sülük sözünün zəli mənasında işlənməsinə (sülüy şəklində) Borçalı rayonunun Kosalı kəndində rast gəlinir. Məsələn, Bizim sularda sülüy olmaz.

Topcaq – at

Can mürğini seyd etmək üçün filfour; **Topcaq** minib əldə baz ilən yetdi netəy /s. 28/; Şol toz ki, **topcağı** süminin yadigarudur; Kəhhəl tutyasini yanında saxlasın /s. 62/.

Ətmək – çörək

Bir tivə həm öz tivəsinə qatıb; Ətməki it arxasıgə yüklətüb /s. 39/.

Ətmək sözü qədim türk dillərində, o cümlədən M.Kaşğarının lüğətində də işlənmişdir. Məsələn, ol etməkkə yav sürtti – o çörəyə yağ sürtdü.

XVI əsrin Azərbaycan yazılı abidələrində olan “Bəxtiyarnamə” poemasında ətmək sözünün əkmək fonetik variantında da rast gəldik. Məsələn: Ona kahi salardı əndək əkmək; Müyəssər olunca bir loğma əkmək /s. 69/.

Yeg – yaxşı

Divanda fəal şəkildə işlənən arxaik sözlərdən biri də yeg – yaxşı sözüdür. Məsələn:

Quyaşdin arizi-məhpeykərin **yeg**; Məhi-növdin xəmi-əbrulərin **yeg** /s.76/; həzaran, mən kibi, ey gül, fədayi; Şikənci-zülf-i-sən tək dilbərin **yeg** /s.76/; Billah ki, dirilməkdin irür əlmək yeg; Bu cür keçərsə müddəti-əmrə mədar /s.26/.

Yeg sözünə klassiklərimizin dilində yey formasında təsadüf edilir. Bu sözün həm yeg, həm də yey forması müasir dilimizin Muğan, Mərdəkan, Naxçıvan dialektlərində də işlənir. Məsələn: Sənnən yeg olmasun bir qonağımız vardı” Mənim atım sənin atınan yeydir.

İraq – uzaq.

Bərəks imiş cahanda bu məşhur olan məsəl; Gözdən iraq olanı köndən iraq olur /s.24/. Cüzvü gül hövzət fərmanında; Yavuç iraq qamusi yanında /s.50/.

Qədim türk dillərində uzaq mənasında işlənən iraq sözünə müasir dilimizin Bakı və Naxçıvan dialekt və şivələrində və başqa dialektlərdə təsadüf edirik.

Ərənlər – igidlər.

Şah dedi ki, qürsləri ver geri; Bardurur munda **ərənlər** sirri /s.35/.

Ərənlər sözü Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də işlənmişdir. Məsələn, yüz eren – yüz igid.

II. Şəkilcə arxaikləşmiş sözlər

Müasir ədəbi dilimizdə ancaq bir fonetik tərkibdə formalaşan bir qrup sözlər vardır ki, onlar ədəbi dilimizin müəyyən inkişaf dövrünə qədər iki fonetik variantda işlənmişdir. Məsələn:

1) Bəzi isimlərin əvvəlində “y” səsinin işlənməsi: yil /s.34, 72/-il, yüz /s.26, 24, 73/ - üz; yulduz /s.43/ - ulduz, yürək /s.75/ - ürək, yuca /s.36/ - uca.

Bu sözlər Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində Divanda işlədilən fonetik variantda istifadə olunmaqdadır. Məsələn, yil //yıl /Noraşın/, yıldız /Zaqatala, Qax, Qazax, Əlibayramlı/, yuldurum //yıldırım, yıldı, yuca, yüz üz, yüzük, yüzəngi və s. /Zaqatala, Qax/.

2) Bəzi sözlərin tərkibində “t” səsinin işlənməsi:

Ot /s.12, 15/-od, tırnağ /s. 15, 58/ - dırnaq, tuz /s.34/ - duz, til /s.52, 45/ - dil, tiş /s.45/-diş, taş /s.72/-daş.

M.Kaşğari türk adlandırdığı dillərlə oğuz, qıpçaq dilinin fərqiindən danışarkən göstərir ki, sözlərdə olan bütün “ta” oğuzlarda və bunların dilində “dal” d səsinə çevrilir. Məsələn, türklər dəvəyə “təfəy” dedikləri halda. Oğuzlar dəvəy deyirlər. Türklər atəşə ot dedikləri halda, oğuzlar od deyirlər.

Bundan başqa, “Divan”da şəkilcə dəyişilmiş aşağıdakı sözlərə də rast gəlinir: dügün /s.8/ - düyün, cigər /s.37/ - ciyər, dutsaq /s.47/ - dustaq, sürük /s.32/ - sürü, uyqu /s.27, 53/ - yuxu, gög /s.81/ - göy, torpağ /s.40, 85/ - torpaq və s.

III. Mənacə dəyişilmiş sözlər:

ər-igid /s.36/, kişi-adam /s.34/, ağır-böyük /s.35/, tirlük-həyat /s.5/, gün-gündüz /s.47, 64/.

Bu sözlərə nümunələr daxilində nəzər salaq. Məsələn:

Aləm ara sən kibi bir gerçək **ər**; Görəmədüm munca ki, qıldım güzər /s.36/; Açmamış ikən o tənurin başın; Gördü ki, bir **kişi** döğür qapusin /s.34/; Nəgəh oşol hali-dil içidə bigüman; Yetdi qəzadin bir **ağır** karvan /s.35/; Hiç bilməsin necük bulğay sərəncam, ey könül: Bəylə **tirlük** ansız ölməkdin yəman oldu; Yüz tuman möhnət ilan qalmışam ey can sənsiz /s.5/; Dün **gün** könlüm edər naləvü əfqan sənsiz /s.64/; Zarlığdur işim dünü gün /s.47/.

Divanda rast gəldiyimiz və haqqında danışdığımız bütün bu arxaik isimlər təkcə M.Əmaninin dilində deyil, bütün klassiklərin dilində az və ya çox dərəcədə işlənmişdir. Göründüyü kimi bu arxaik isimlərin bir qismi dilimizdən tamamilə çıxmış, bir qismi bu və ya digər şivədə öz izlərini saxlamış, digər bir qismi isə fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır.

Düzəltmə ismlər:M.Əmaninin “Divan”ında düzəltmə ismlər iki üsulla yaranır:

a) adlardan /isim, sifət, say və əvəzlilikdən/ isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə buraya ərəb-fars dillərindən alınma düzəltmə ismlər də daxildir: b) feillərdən isim düzəldən şəkilçilər vasitəsilə.

a) Adlardan isim düzəldən şəkilçilər

-liq, lik, -lük. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilinin bütün tarixi abidələrində, o cümlədən türk dillərinin əksəriyyətində bu şəkilçi ilə düzələn sözlər işlək və məhsuldar olmuşdur. Orxon-Yenisey abidəsində də bu şəkilçi ilə düzələn bir neçə söz vardır.

-liq, -lik şəkilçisi XVII əsr Azərbaycan dilində, eləcə də Əmaninin əsərlərində öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə həm Azərbaycan, həm də ərəb-fars sözlərindən müxtəlif mənalı isimlər düzəlmişdir.

1)Azərbaycan sözlərindən düzələn ismlər:

Yox idi hiç qism yeməkdən nişan; **Aclıq** almışdı əlindən inan (s.39). **Varlıqni** saygil fani; Məhəbbət məğamin tani (s.44). **Ayrılıq** yulduzi batmaz; Gecə vayimdən el yatmaz (s.43). Leyk olar **mənliq**eyləb hibə, Şahi-vilayətğə qılıb iqtida (s.36).

2) Ərəb-fars sözlərindən düzələn ismlər:

Üşşaq, gəlib məndin edin kəşbi-ğəmi-eşq; Bu sənətin adabidə **ustaqlıqim** var. Qövğayi-cəhan şüglidin **azadlıqim** var (s.58). **Əzizliq** görməyə aləmdə çün xar olmadın qorxar (s.54). **Şeydaliq** ədasidə cü **imdadlıqim** var. Peyvəstə bu adətğə çü **mötadlıqim** var (s.58). Söylədi xadimlər olun tez rəvan; **Dünyəliqim** hər nə ki, bardur zəman (s.36).

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən başqa –liq, şəkilçisi ilə düzələn kamranlıq (f); xudraylıq (f-a); şadmanlıq (f); pəstliq (f), paklıq (f), varlıq (Azərb.); hərəmlıq (23) 6, 10, 62, 64, 65, 63, 31 və s.) kimi isimlər də vardır.

Kazım bəy bu şəkilçilərin türk dillərində həddindən artıq işlək olmasını müşahidə etmiş və göstərmişdir ki, -liq şəkilçisi kiçiltmə mənalı sözlərdən başqa bütün adlara artırıla bilər.

Divanda –liq şəkilçisinin işlənməsində müasir dilimizdən fərqli bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə çarpır.

a)-liq, -liq şəkilçisi ilə işlənən sözlər o qədər məhsuldar olmuşdur ki, hətta müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçini qəbul etməyən bəzi sadə isimlər də -liq, -lük şəkilçisi qəbul etmişdir. Məsələn:

Bu **sifətliqni**, Əmani, görsən, İzinin tozunu qıl eynikə şəfa /s.71/. **Özlüqün** yar rizasiğə berib, Bul, Əmani, qamudin fariğülbal /s.80/.

b) Mənşə etibarilə -li, -li, -lu, -lü şəkilçisinin –liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisindən törəməsi türkologiyada məlum məsələdir. Bu iki şəkilçinin /-lik, -luq, və -li, -lu/ differensiallaşması isə şübhəsiz ki, qədim dövrdən başlanmışdır.

-liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi qədim türk dili abidələrindən mənaca –li, -li, -lu, -lü şəkilçisini də əvəz etmişdir. Bu hala “Divan”da yeganə bir nümunədə rast gəldik. Məsələn:

Könül **adlıq** bir bəlalum bardı; Uğradı tufanğa dər girdabi-eşq /s.72/.

Müasir uyğur dilində -liq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi, eyni zamanda –li, -li, -lu, lü şəkilçisinin də funksiyasını yerinə yetirir.

c) Divanda bəzi sözlər özünün ilk mənasını saxlayır və bu xüsusiyyəti ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Məsələn:

Hərçənd kim, olmadı fələk yar bizə; **Rahət** yerinə yetürdi azar bizə /s.28/; Bihəmdülillah təəşşüq aləmində, Tapıb **rahət**, xilas olduq ənadın /s.83/.

Göründüyü kimi bu misralardakı rahət sözü müasir Azərbaycan dili baxımından –lik şəkilçisi qəbul etməli və rahatlıq işlədilməli idi.

ç) Divanda –liq, -lik şəkilçisi ilə işlənən nümunələrin çoxluğuna baxmayaraq, həmin şəkilçinin /dodaqlanan variantı/ -luq, -lük variantı ilə düzələn sözlər demək olar ki, çox azdır:

Özlüqünin yar rizasinə berib; Bul, Əmani, qamudin fariğbal /s.80/.

-daş, /-taş/. Türk dillərində danışan xalqların təxminən hamısı üçün ortaqlı olan bu şəkilçi öz ifadə məzmununa görə həmin dillərin əksəriyyətində olduğu kimi sa. Bu şəkilçinin etimologiyasına dair türkoloqlar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Hələ keçən əsrin sonunda K.Q.Zaleman belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, -daş şəkilçisi da-eş hissələrindən ibarətdir ...-da ismin yerlik həli, -eş isə yoldaş, ortaqlı deməkdir.

N.K.Dmitriyev də K.Q.Zalemanın bu şəkilçi haqqında irəli sürdüyü fikrin tamamlayan başqa bir fikir söyləyir. O, bu şəkilçinin /-daş/ “adaş”/eyni adlı/ sözündən törəməsi ehtimalını irəli sürür.

Bir qrup türkoloqlar isə bu şəkilçi haqqında tamamilə başqa fikirdədirlər. Lakin bu dilçilərin irəli sürdükleri fikirlər bir o qədər də inandırıcı deyildir. Yəni –daş, -taş şəkilçisinin nə S.Cəfərovun göstərdiyi kimi fars dilindən

keçməsi fikri, nə də K.A.Baskakovun irəli sürdüyü –las, -les, -laş, -leş adlardan feil düzəldən şəkilçilərdən törəməsi ehtimalı elmi cəhətdən inandırıcıdır.

Fikrimizcə, K.Q.Zalemanın və N.K.Dmitriyevin mülahizəsi daha elmi və həqiqətə uyğundur. Çünki türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qədim abidələrindən hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində –daş şəkilçisi həmin müəlliflərin irəli sürdüyü fikrə uyğun olaraq, hər hansı bir şəxsin eyni bir şeyə və eyni fikrə, nəhayət, eyni ada (ortaqlı) malik olması məzmununu ifadə etmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən qardaş sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və “Əsrarnamə”nin dilində qarındaş(yəni eyni qarından olan), yaxud ədəbi dilimizdə işlənən həmfikir və həmsöhbət sözlərinin özbək dilində fikrdaş (eyni fikirli), suxbatdaş (həmsöhbət) formasında işlənməsi K.Q.Zalemanın bu şəkilçi haqqında irəli sürdüyü fikrini bir daha təsdiq edir.

–daş şəkilçisi, əsasən, isimlərə artırılaraq, yeni mənalı isimlər əmələ gətirir.

“Divan”da bu şəkilçinin yalnız –daş variantı ilə işlənən sözlərə rast gəldik.

Sirdaşımız olan qardaş; Könül istədiyi **yoldaş** (s.43); Xəyalın bulğalı könülgə **yoldaş** (s.10); Etsə tan, irməs ki, bar **sirdaşıq** (s.42); Eşq rüsvalarigə **yoldaşuz** (s.65).

-daş, (-taş) şəkilçisinin Azərbaycan dili abidələrinin bəzində –daş, bəzində isə –taş fonetik variantına təsadüf olunur. Məsələn:

Bu nəsnələri götürəcəkdir olursanız, qız **qarındaşımı** verəəm (K.D.Q.c.46).

Yoxdur mənə bir rəfiq **ğəmtaş** (Məsihi). Sana xurşid olub dayə Məsihadur **əməktəşin**, (Kişvəri, s.43); İki gözüm işığı şahzadə simuzərin; Bəni də **yoldaş** apar, qoyma Natəvan: getmə. (Natəvan).

-ən. Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən formal əlamət hesab edirlər. Bu şəkilçi M.Əmaninin Divanında bir sözün tərkibində özünü göstərmişdir /ərənlər/. Lakin həmin sözə –ən şəkilçisi kəmiyyət mənası bildirməkdən daha çox sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edərək sözə ümumilik mənası vermişdir. Məsələn:

Şah dedi ki, qürsləri ver geri; Bardurur munda **ərənlər** sirri /s.35/.

Həmin söz /eren/ Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir. Y.Q.Məmmədov yazır: “... Eren sözündə isə –en şəkilçisi əvəllər cəm şəkilçisi olmuşdur. Sonralar sözlə qovuşuq şəkildə işlənərək çox vaxt –lər şəkilçisini də qəbul etmişdir. Məsələn:

Övliyalar, övliyatlar, **ərənlər**; hanı məni doğru yola verənlər? /Aşiq Novruz/.

Divanın dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf olunur. Məsələn, qapuçı /s.89/, bağça /s.48/, ağca /s.37/, ləkciyəz /s.37/ və s.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.

2. K.A.Баскаков. Каракалпакский язык. II т.М., 1952.

3. Ş.X.Xəlilov. Язык Азербайджанского письменного памятника XV века Асрарнаме» (морфологические особенности) Автореферат к.д. Баку, 1974.

4. S.E.Malov. Уйгурский язык. М-Л.

5. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilindəki oğuz qırçaq lisani ünsürləri. DillInstitutunun əsərləri, I c., Bakı, 1947.

6. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.

7. M.Kaşğari. Divanü-lügət-it-türk. Anqara, I c., 1943.

8. Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.

9. Древнетюркский словарь, Л., 1969.

10. Y.Q.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində isim /namizədlilik dissertasiyası/. Bakı, 1966.

Açar sözlər: lügət ehtiyatı, isimlər, müasir Azərbaycan dili, sözün leksik tərkibi, arxaikləşmiş sözlər.

Ключевые слова: словарный запас, существительные, современный азербайджанский язык, лексический состав, архаичные слова.

Key words: dictionary backup, nouns, modern Azerbaijani, lexical composition, archaic words.

X Ü L A S Ə

Divanda lügət ehtiyatının böyük bir qismini isimlər təşkil edir. Burada işlənən isimlər müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından elə bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin “Divan” leksik tərkibi etibarilə müasir dilimizdən, az da olsa fərqlənir. Belə ki, “Divan”da işlənən isimlərin bir qismini müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb, fars sözləri, bir qismini isə müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər təşkil edir. Divanda olan isimləri mənşəyinə görə, əsasən, iki qrupa bölmək olar.

I. Azərbaycan sözlərindən ibarət olan isimlər:

a) Müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlər.

b) Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən isimlər.

II. Ərəb-fars mənşəli sözlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmani “Divan”ında rast gəldiyimiz və vaxtilə Azərbaycan dilinin lügət tərkibində olan bir sıra sözlər müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir. Belə arxaik sözlərin bir qismi müasir dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində öz izini saxlamış, digər qismi isə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. “Divan”da elə arxaik sözlər də vardır ki, onları ancaq Azərbaycan dilinə məxsus hesab etmək doğru olmaz, çünki, bunlar demək olar ki, türk dilli xalqların əksəriyyəti üçün ortaqlı sözlərdir. Bir qrup sözlər isə məzmunca yeni məna kəsb etmişdir.

Bu baxımdan Divanda işlənən arxaik sözləri əsasən üç yerə ayırmaq mümkündür: Müasir Azərbaycan ədəbi

dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər, şəkilcə arxaikləşmiş sözlər, yeni məna kəsb etmiş sözlər. “Divan”da rast gəldiyimiz və haqqında danışdığımız bütün bu arxaik isimlər təkcə Məhəmməd Əmanın dilində deyil, bütün klassiklərin dilində az və ya çox dərəcədə işlənmişdir.

РЕЗЮМЕ

В «Диване» большую часть словарного запаса составляют существительные. С точки зрения современного азербайджанского литературного языка используемые здесь существительные не подверглись особым изменениям. Но «Диван» по лексическому составу, хоть и мало, но отличается от современного языка. Таким образом одну часть использованных в «Диване» существительных, составляют не употребляемых в современном литературном языке трудные арабские, фарсидские слова, а другую часть архаичные слова.

По происхождению существительные в «Диване» в основном можно разделить на две группы:

I. Группа существительных, состоящих из азербайджанских слов.

а) Существительные, используемые в современном азербайджанском языке.

б) Существительные, считающиеся архаизмами для современного азербайджанского языка.

II. Слова арабско – фарсидского происхождения. Нужно отметить, что в «Диване» Аmani встречающиеся и когда-то существовавшие в словарном составе азербайджанского языка ряд слов стали архаичными для нашего современного языка. Одна часть этих архаичных слов оставили след разных диалектах нашего современного языка, а другая часть подверглась фонетическим изменениям. В «Диване» есть и такие архаичные слова, которые было бы неправильно считать присущими только азербайджанскому языку, потому что они можно сказать являются общими для большинства тюркоязычных народов. Еще одна группа слов по значению являются новыми. С этой точки зрения архаичные слова в «Диване» в основном можно разделить на три группы: полностью архаичные для современного азербайджанского литературного языка, архаичные по форме, слова с новым значением. Архаичные существительные, встречающиеся в «Диване», характерные не только для языка Мухамеда Аmani, а также в большей или меньшей степени использовались в языке всех классиков.

SUMMARY

The greatest part of “Divan” vocabulary reserve consists of the nouns. The words used there haven’t been changed much from the point of modern Azerbaijan literary language. But according to lexical content “Divan” differs from modern literary language, more or less. . .

This, some part of nouns used in “Divan” originated from Arab, Persian some part of nouns are archaisms for our modern language.

According to origin all nouns are divided into 2 groups:

I. The nouns of Azerbaijan origin

a) The nouns used in modern Azerbaijan

b) The nouns which are considered as archaisms

II. The words of Arabic and Persian origin.

It is necessary to mention, that a number of words used in Amani’s “Divan”, became archaisms in Azerbaijan language. Such words are maintained in some dialects nowadays, but some of changed from phonetic point. There are such words in “Divan”, which can’t be referred to Azerbaijan language, these words are common for all Turkish speaking peoples. One group of words has different meaning now.

From in “Divan” are divided into 3 groups: the words completely archaic for modern Azerbaijan, the words which become archaic because of writing, the words, with new meaning. The words used in “Divan” and all archaisms mentioned above were used not only in Muhammed Amani’s language, but as well in all classics’ works.

R, YÇİ: dos.S.Abbasova

Bünyadzadə Şəlalə
İNGİLİS DİLİNDƏ SİNONİM CƏRGƏLƏR HAQQINDA

Sinonimlər — Yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənalını bildirən sözlərə sinonimlər deyilir. Belə sözlər üç və üçdən daha çox olduqda sinonimlər cərgəsi adlanır. Məsələn,

igid – cəsur – qəhrəman – qoçaq – qorxmaz

gözəl – qəşəng – göyçək – yaraşıqlı

vahid – bir – tək – yalnız – yegaurə

nəm-yaş – islanmış

gödək – alçaq – qısa

var – dövlət – sərvət

Sinonim vüncə “eyniədlı” deməkəlr. lıncvıstıkədə müxtəlif cür tələffüz olunan və yazılan, ancaq eyni və ya oxşar mənalrı olan sözlərdir. Sinonimlər nitq qabilıvvetını zənginləşdirməyə xıdmət edir. Sinonimlər arasında oxşarlıq olsa da, onlar öz fikriifadə zənginliyi, müəyyən stillə bağılığı və işlədilmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyimin təsir gücünü, bədilliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır. Məsələn: *gözəl - qəşəng, ağıllı - dərəkəli, uca – hündür, ürək - aəlb. aəlin – sıx*

Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir *deyimin təsir gücünü, bədilliyini artırmaq* üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər dilin zənginliyini və ifadə qüdrətini göstərən əlamətlərdən biri sayılır.

Dilçilik tarixindən məlumdur ki, dildə öz əksini tapmış sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkiblərinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir.

Sinonimlər hər hansı bir məfhumla əlaqədar olub, onun müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Sinonimliyın dilin leksik- semantik, morfoloji və sintaktik sistemində öz yeri vardır. Onlar üslubi mənə çalarlarına malik olub, fikrin ifadə tərzində mühüm rol oynayır. Belə ki, sinonimlik təkrarın qarşısını alır, fikrin ifadə tərzindəki yeknəsəngliyi aradan qaldırır, dildə ahəngdarlığı, rəvanlığı təmin edir, fikri aydınlaşdırıb dəqiqləşdirir, ekspressiya yaradır. Sinonimlik həmişə dilin rəngliyinə xıdmət edir.

Digər dillərdə olduğı kimi, ingilis dili də sinonimlərlə zəngindir. Odur ki, ingilis dilçiliyində də bu sahəyə aid bir çox elmi araşdırmalar aparılmış, tədqiqat işləri yazılmış, hətta bəzi ingilis yazıçıların dili və üslubuna həsr edilmiş monoqrafiyalar da yazılmış, lüğəilər tərtib edilib nəşr olunmuşdur. İngilis dili materiallarında istər üslubi, istər qrammatik, istər sintaktik, istər frazeoloji və s. Sahələri əhatə edən sinonimlik haqqında məlumata rast gəlmək olur.

Bütün bu tədqiqat işləri, əlbəttə ki, ənənəvi metod, distributiv, substitutiv və denotativ metod üzərində öz əksini tapmışdır. Məhz buna görə də qeyd olunmalıdır ki, sinonimlik həm leksikologiya, həm semasiologiya, həm də üslubiyyətlə sıx bağılı bir sahədir. Təsnifatda onlar bir-biri ilə bir vəhdət təşkil edirlər.

Sinonimlər müəyyənləşdirilərkən onlara məxsus bir sıra xüsusiyyətlər də nəzərə alınır: mənə yaxınlığı, qarşılıqlı əvəzetmə, müxtəlif strukturlu olması, cərgə təşkil etməsi, eyni nitq hissəsinə aid olması, sözün çoxmənalılığı və s. Sinonim cərgə mənəyə görə daxili mənə qruppu yaradaraq bir-biri ilə əlaqədar olur, bir əşya və hadisənin müxtəlif cəhətlərini müxtəlif baxımdan ifadə edən bir ümumi mənəyə əsasən birləşir.

Sinonim cərgələrdə ən azı iki söz olmalıdır. Ona görə də həmin cərgələr tərkibcə müxtəliflüzlü olurlar. Məsələn: iki üzvlü, üçüzvlü, dördüzvlü və s. Çoxüzvlülük bütün dillərdə belədir. Bunu aşağıdakı misallarda daha aydın görmək olar:

a/ ikiüzvlü sinonim cərgələr:

passanger (sərnişin)- commuter

storey (mərtəbə) –deck-flight

b/ üçüzvlü sinonim cərgələr:

overseas (xarici) –exotic-foreign

paddle (qısa avar) –oar-scul

drizzle (çirkin)-mist –shower

c/ dördüzvlü sinonim cərgələr:

lunatic (ağıldan kəm, dəli) –loony- madman-maniac

palm (ovuc, əlin içi) – hand- mitt- paw

colonis (məskunlaşdırmaq) –people- populate-settle

handwriting (xətt; əlyazısı)- calligraphy- manuscript

grassland (çəmən; çəmənlik) –downs –meadow- pasture

d/ beşüzvlü sinonim cərgələr

numerous (çox; çoxlu)- abundant- many- plentiful- several

lock(kilid) – bolt – clasp- fastening –padlock

nut (qoz; fındıq) – kernel –pip –seed-stone

green house(orenjereya)-vinery- glasshouse – hothouse-pavilion

bartender (bufetçi)- barkeeper- barmaid- barman

e/ altüzvlü sinonim cərgələr:

move (hərəkət)- achievement- act- action- exploit – performance

denonce (təqsirləndirmək) –designate –mark- indicate-mean-singnify- symbolize

tired (yorulmaq)- drain- enervate- exhaust- fatigue- weary

tooth (diş) –fang –incisor –yag – molar – task

l/ Yeddiüzlük sinonim cərgələr:

delegation (nümayəndə) – commission – mission- contingent- deputation- embassy- legation

scolding (danlamaq) –lecture –rebuke- reprimand- reproof- nom- talking to

timely (müasir) appropriate – convenient- prompt- punctual – suitable- well- timed

f/ səkkizüzlük sinonim cərgələr:

toss (atmaq, tullamaq) –agitate- cast- roll- project- propel – rock- throw

charm – enjoyment- enthusiasm- flavour, interest- keenness- dead

enable (imkan vermək) – allow –authorise- empower- facilitate- permit –sanction-warrant.

Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində çoxüzlük sinonimlər çoxdur. Onların əksəriyyəti beş və ya altıdan artıq cərgədə birləşirlər. Həmin sinonim cərgələr yalnız, eyni mənəni bildirməyi, yaxın mənə çalarlarına da malikdirlər, yəni nisbilik vəziyyətində də olurlar. Məsələn: məktəb (school) sözünün müqayisə məqsədi ilə aşağıda sinonim cərgəsinə fikir versək, bunun şahidi olarıq:

School- academy- class- college –discipline- faculty –group- institu-institution- lycee, pupils- students-teaching və s. O cümlədən də «*dəstə*» (group) sözü:

Category- class- classification- combination- -company- detachment- gathering- grouping- organization-party- set- team və s.

Çoxüzlü sinonim cərgələr adlanan bu cür sinonimlər yalnız üslubi yerinə görə bir-birindən fərqlənir və mətn xüsusiyyətlərinə görə çıxış edirlər. Sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də sinonim cərgə təşkil edən sözlərin eyni bir nitq hissəsinə aid olmasıdır. Belə ki, sinonim təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olub qrammatik mənaya malik olurlar. Eyni nitq hissəsinə malik olmaq, yəni isim+ isim; sifət+sifət; fə+lə; zərf+zərf və s. düsturuna əsaslanmalıdır. Qeyd edək ki, sinonimlər eynilik bildirən sözlərin nominativ funksiyaları və üslub çalarlığı ilə bağlıdır. Bir paradigmatik struktura daxil olan sözlərin nominativ funksiyaları və qrammatik mənaları eyni olarsa, onda sinonim münasibətində olan sözlər arasında eynilik yaranır. Həmin sözlərin də mənə eyniliyi və ya yaxınlığı, nitqdə işlədilməsi, əvəz olunma xarakteri, eyni sözün təkrarına yol verilməməsi, üslubi xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Sinonim cərgə təşkil edən sözlər onların mənə və məzmunları deyil, əlamətləri əsas götürülür. Sinonim cərgə məhz həmin əlamətə görə də yaranır. Sinonimiyada yaxınlıq sinonim münasibətdə olan məfhumların ümumi bir mənə ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Bir məfhum ifadə etmələrinə görə sözlər bir-birinə yaxınlaşır. Bu yaxınlaşma məzmununda deyil, ayrı-ayrı əlamətlərdəndir.

Sinonimlərin eyniliyi isə onların mənələrindəki bir əlamətin eyniliyidir. Ona görə də sinonim cərgələrin üzvləri bir-biri ilə bu əlamətlərinə görə uyğunluq təşkil edirlər. Onlar nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, sinonimlərə ən çox isim, sifət, fə və zərfdə təsadüf olunur. Aşağıdakı misallar da bunu tam aydınlığı ilə təsdiq edir:

1. İsmə aid olan sinonim cərgələr:

Delegate (nümayəndə) – agent- ambassodor- commissioner –deputy- representative

Error (səhv) –blunder – fault- inaccuracy- lapse- mistake- wrong- misunderstanding

2. Sifətə aid olan sinonim cərgələr:

Green (yaşıl; göy)- flourishing – fresh- grassy- unripe- unseasoned- verdant

Greedy (tamaahkar) –desirous- eager- gluttonous- hungry- impatient- insatiable- ravenous

3. Fələ aid olan sinonim cərgələr:

Gain (almaq; əldə etmək) –achieve- earn,

Acquire- collect- get- make- obtain- produce- profit- progress- reach- realize- win

Modernişə (müasirləşdirmək)- modify- progress- reform- remark- renew- remodel – renovate- update

4. Zərfdə aid olan sinonim cərgələr:

Gradually (tədricən; yavaş-yavaş) –bit- by bit- inch by inch; little by little- moderately- slowly- steadily- step by step

Beforehand (qabaqcadan, əvvəlcədən) – already- before –earlier- in advance, preliminarily- previously- sooner.

Qeyd edək ki, sinonim cərgələrin üzvlərinin eyni bir nitq hissəsinə aid olması sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdəndir.

Məsələn: fear- alarm-anxiety- horror- apprehension- fright – panic- terror- trepidation –worry;

Gradually- bir by bit- cautiously – little by little- moderately;

Grey – cloudy- - dim dull- pale- sunless- unclear; organise- arrange –classifi- form coordinate- group- set up – shape – structure – systematise və s.

Nümunə üçün verilmiş bu cərgələrin üzvləri eyni nitq hissəsinə ai dolu, eyni qrammatik mənalara malikdir.

Araşdırmalarda göstərir ki, belə bir qruplaşdırma aparılırsa aydın görmək olar ki, sinonimlər əsas nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fə və zərflərə aid olur.

- ismə aid olan sinonim cərgələr:

Fruit- advantage- benefit – consequence- crop- effect- outcome – produce- product- profit- result- reward

Note- annotation – comment – indication- line mark- memo- message- record – remark – reminder- signal-symbol

Noise- bubble- clamour – clash –clatter- commation- vow- sound – talk- uproar

- sifətlə aid olan sinonim cərgələr:

Nice- attractive- charming- delightful- friendly- good-kind-pleasant-well-mannered

New- altered –contemporary- modern- moderni- sed-recent- renewed- supplementary- unfamimliar- up- todate

Lively- active- allert- bright- brisk- cherrful- energetic- excting- frisky- merry- moving- spirited- sprightly- vivacious- vivid

-fələ aid olan sinonim cərgələr:

Account- assume- calculate- compute- consider- count- estimate- evaluate- quesçs- imagine- regard- suppose

Fall- collapse- crash- dectine- descend- fall off- go down- sink- tumble

Deliberate- consider- consult – debate- dis- cuss- ponder- reflect- think- weigh

Finish- accomplish- achieve- end- complete- conclude- fulfil- stop- perfect- terminate

Gain- achieve – acquire- collect –mke- obtain- produce- profit- progress- resch- realize- win

Hurt- ache- annoy- damage- disable, distress- harm- injure- pain- sadden- upset- wound

- zərfə aid olan sinonim cərgələr:

Newly- anew- just- lately- recently

Fully- alltogether – completely- quite- entirely- perfectly- positively, suffi- ciently- thoroughly- totally- utterly- wholly

Brightly- brilliatly, cheerfully- colour- fully- happily, joyfully- light- hear- tedly, merrily

Easily- comfortably- effortlessly- readily- simrly

Bu dörd nitq hissəsini müqayisə etdikdə ən çox sinonimii olan isimdir. Moskvada nəşr olunan «Anqlo- russskiy slovarğ sinonimov» (tezaurus) kitabında bunu sübut edir.

Ümumiyyətlə, sinonim cərgənin üzvləri eyni nominativ funksiya daşmalıdır. Əgər sinonim cərgənin əsas üzvü əşyanın əlamətini bildirib, təyin vəzifəsində çıxış edirsə, o biri üzvlər də həmin mənada işlənməlidir. Beləliklə, sinonimlərdə məna deyil, nominativ funksiya eyni olur. Eyni funksiyalı mənaca yaxın sözlər bir sinonim cərgədə bir şeyi müxtəlif şəkildə ifadə edir.

Yuxarıda göstərilmiş sinonim cərgə nümunələri də deyilənlərin həmin xüsusiyyətlərinin doğru olduğunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, sinonim sözlər bir cərgədə birləşərək bütün məna və məzmunu yox, bir əlaməti əsas götürməklə məhdudlaşırlar. Buradan da aydın olur ki, sinonim münasibətində olan sözlər cərgədə bir əlamətinə görə iştirak edir və öz funksiyasını təyin edir.

Sinonimlər həm də ekspressiv üslubi cəhətdən də eyniləşdirilir, yəni eynilik anlayışına əsasən birləşib leksik- semantik qrup yaradır. Sinonimlər iki yerə bölünür: *mütləq sinonimlər*, *nisbi sinonimlər*.

Mütləq sinonimlər hər zaman bir-birini əvəz edə bilər. Onlar bir sözün müxtəlif formalarla adlandırılması nəticəsində yaranır. Məsələn, *eynak – çeşmək, bəxşis – hədiyyə, dad – ləzzət* və s. Belə sözlər **dubletlər** də adlanır.

Nisbi sinonimlər yaxın mənaları bildirir, onların nitqdə, söz birləşmələrində, cümlələrdə bir-birini tam əvəz edə bilməsi hər zaman mümkün olmur. Məsələn, «*ürəyim ağrır*» sözünün yerinə «*könlüm ağrır*» yaxud da «*qəlbim ağrır*» deyə bilərik. Deməli, bunlar həmişə bir-birini əvəz edə bilmir, ona görə də bunlar nisbi sinonimlər adlanır. Sinonimlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, *yüksək, hündür, uca* – sifət; *ancaq, lakin* – bağlayıcı; *cahan, dünya, aləm* – isimdir.

Истифадя олунмуш ядьябийят:

1. Щ.Щясянов «Мцасир Азярбайъан дилининин лексикась»
2. Англо русский словарь синонимов (Тезаурус) Москва, 2001
3. Лингвистическая энциклопедия. Москва, 2000.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, “Maarif”, 1996, 392 c.
5. Nağıyeva H. English. Bakı, “Maarif”, 1971, 313 c.
6. Rəhimov İ. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, “Maarif”, 1966, 313 c.
7. Seyid-zadə N.B. English. Bakı, “Mütərcim”, 2006, 298 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, Sinonim, Sinonim cərgə, Lüğət Keywords: Azerbaijani language, English language, synonum, synonumous order, dictionary

Ключевые слова: Азербайджанский язык, Английский язык, синоним, синонимический ряд, словарь.

SUMMARY

About the synonymous order in English language

The article deals with one of the main fields of linguistics- about –synonyms, especially about the ways of creation of synonymous order in order to make the creation of synonymous order true, the author uses some dictionaries, especially synonymous dictionaries on the facts and materials as well.

РЕЗЮМЕ

О синонимических рядах на английском языке

В статье говорится об одной важнейших сферах лингвистики- о синонимах. В данном статье отмечается о путях образование синонимических рядах. Автор статьи пользовал существующие разные словари и материалы о создание синонимических рядах во время работы

АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ НА СТЫКЕ ПАРАДИГМ

Кто-то из физиков сказал, что электричество существовало всегда и совершенно независимо от того, знаем мы о нем или нет, пользуемся мы им или нет. В принципе то же самое можно сказать и о том, явлении, которое принято в лингвистике обозначать как актуальное членение предложение. На самом деле здесь речь идет о формальном и содержательном членении предложения. Членение предложения, независимо от цели и задач, может рассматриваться как частный случай от общего универсального критерия членения объектов действительности. Любой объект действительности как минимум поддается формальному и содержательному членению. Вообще же любые деления зависят от критерия анализа и соответственно от намерений исследователя. Взгляд исследователя может быть традиционен, но может быть и совершенно неожиданным. Следовательно, и членение в зависимости от критерия окажется неожиданным. Актуальное членение предложения, хотя о нем и заговорили только в прошлом столетии, на наш взгляд, ничего особенного в себе не несет и не несло на тот момент, когда о нем заговорили (3; 4; 5; 7; 8; 9; 10; 15; 16; 17). Считается, что определяющий характер на теорию актуального членения предложения имели работы чешского лингвиста В. Матезиуса (20). Хотя отмечается, что впервые об этом явлении заговорил французский лингвист А. Вейль (2).

Принято разграничивать психологическую и лингвистическую составляющую актуального членения. Забегая вперед, хотим отметить, что, на наш взгляд, эти два аспекта или два составляющих актуального членения делятся только искусственно (8; 10; 11; 12). Иными словами, разграничение психологического и лингвистического содержания актуального членения носит характер научной абстракции, которая проводится в чисто методологических целях (17; 18; 19; 22). Причем эти методологические цели были обусловлены структурализмом, который сознательно отрещивался от любого психологизма и антропоцентризма, от любого человеческого, этноментального или культурного начала в языке. Хотя сам Ф. де Соссюр говорил о том, что всё, что мы знаем о языке, знаем из речи, из речи выхолащивалось всё, относящееся к сфере эмоций. Строгость анализа предполагала определение структурных закономерностей. Ш. Балли и А. Сеше обычно обвиняют в том, что они приписали в конце «Курса» фразу о том, что единственным объектом лингвистики является язык, взятый в самом себе и для себя, а А. А. Холодович вообще говорил о несинонимичном парафразе «Курса» в изводе Балли и Сеше (предисловие к «Курсу общей лингвистики» // Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию, Москва, изд-во «Прогресс», 1977). Балли и Сеше не случайно приписали эту фразу. Они решили, что именно в отвлечении от каких бы то ни было культурно-психологических явлений и состоит задачи лингвистики на новом этапе. Поэтому Соссюр и ставил задачу определения той универсальной структуры, которая составляет основу всех языков. Поэтому он и ставил задачу изучения всех языков мира, потому что знание 1000 языков не дает возможности и права говорить об истинной науке о языке, поскольку еще несколько тысяч языков остается вне поля зрения.

Основная наша идея заключается в том, что представления об актуальном членении предложения вписываются в теоретические рамки не только структурализма, но всех трех существующих парадигм. Непосредственная связь актуального членения предложения со структурализмом не лишает нас возможности постановки вопроса в рамках когнитивизма. Можно предположить, что картина мира, характеризующая ментальность того или иного народа, также сказывается на характеристике актуального членения. Сравнительно-историческое языкознание ориентировано на выявление типологических сходств и различий в родственных языках. Несмотря на то, что с точки зрения хронологии лингвистических парадигм сравнительно-историческое языкознание стоит на первом месте, оно вполне может использовать достижения структурализма и когнитивизма в сфере актуального членения, что позволяет говорить об универсальности самого явления и не связанности с какой-то одной парадигмой. Однако, если сравнительно-историческое языкознание может использовать достижения последующих парадигм, то системно-структурное и когнитивное языкознание в рамках собственных целей изучает данное явление. Сегодня иногда высказывается мнение о том, что системно-структурная парадигма исчерпала себя, претензии структурализма не оправдались. Например, вступительная статья к сборнику «Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка» начинается фактически с пейоративной оценки структурного языкознания. «Еще сравнительно недавно в лингвистике считалось вполне приемлемым рассматривать язык в качестве некой абстрактной сущности, как если бы естественный язык не являлся частью нашей естественной истории. Многие из нас были свидетелями расцвета структурной лингвистики, область исследований которой ограничивалась “языком в себе и для себя”. Какие-либо разговоры в рамках этого направления о связи языка и мысли, языка и познавательных процессов не одобрялись и тем более не приветствовались» (21, 5).

Обращает на себя фраза «многие из нас были свидетелями», которая непосредственно ассоциируется со стандартной фразой типа «многие из нас были свидетелями разгула реакции». Видимо, все были свидетелями и участниками широкомасштабного движения по внедрению в языкознание точных математических методов. Лингвисты всего мира были воодушевлены идеей обнаружения принципов строгой организации языка (1; 2). Эти принципы распространялись на изучение других семиотических систем. Многие достижения современной лингвистики использовались в сфере информационных технологий, компьютерной техни-

¹⁴ BDU

ки, вычислительных систем (6; 8).

Анализ актуального членения в азербайджанском и японском языках позволяет дифференцировать языковые и речевые явления. В азербайджанском языке диапазон логического ударения представлен на уровне инварианта, схема перемещения логического ударения задана и не зависит от конкретных речевых условий или конституции. В конкретной речевой ситуации перемещение ударения мотивировано экстралингвистическими факторами. Потенциал актуального членения реализуется от экспрессии дополнительных средств. Например, обычный лексический повтор способен изменять рематический центр высказывания. Это обстоятельство позволяет дифференцировать лексический повтор нейтрального характера и экспрессивно выраженный. Обычный повтор в структуре сложного синтаксического целого как бы подтверждает позицию и состав ремы, но изменяет их. Экспрессивный повтор может изменять состав ремы и трансформировать его, расширять и обогащать его, что в свою очередь позволяет говорить о новой реме. Информационное или концептуальное ядро ремы как будто бы не изменяется, но характер экспрессии позволяет по-новому оценивать ее состав. Можно сказать, что в азербайджанском языке структура актуального членения привязана к членам предложения. Например, *Aslan məktəbə bu gün getmir* (букв. Аслан в школу сегодня не идет). Структура предложения (подлежащее – обстоятельство места – обстоятельство времени – сказуемое) напоминает собой некоторую клавиатуру, на которой играет говорящий, меняя логическое ударение слева направо и в обратном направлении. Или, например, *Aslan südü həvəslə içir* (Аслан молоко с удовольствием пьет) подлежащее – прямое дополнение – обстоятельство образа действия – сказуемое. Данный теоретический конструкт полностью воспринимается в рамках системно-структурного синтаксиса. Признание инвариантного характера схемы актуального членения позволяет признать справедливость мысли К. М. Абдуллаева о наличии в структуре языка текстемы (Абдуллаев, 2016). Правда, К. М. Абдуллаев имеет в виду не только предложение и не столько предложение, сколько сложное синтаксическое целое, но мысль от этого не меняется. Речь идет о том, что в структуре языка, наряду с фонемами, морфемами, лексемами, фразами, существует и текстема, т.е. некоторая структура, которой в речи соответствуют конкретные варианты. С точки зрения классического структурализма конкретное выражение находят единицы всех уровней за исключением синтаксиса. На уровне синтаксиса единицами языка являются только модели словосочетаний и предложений, которые наполняются конкретным содержанием только в речи. Если текстема это модель, то всё понятно и бесспорно. Однако текстема связывается и со сложным синтаксическим целым. В этом случае достаточно сложно понять, что понимать под инвариантом, поскольку сложное синтаксическое целое всецело зависит от коммуникативных интенций адресанта. На наш взгляд, именно сложное синтаксическое целое позволяет провести грань между схемой актуального членения в языке, т.е. как инвариантного явления, и в речи. Диапазон актуального членения в языке образует инвариантную структуру, в каждом языке соответствующую его грамматическим особенностям. Строгого распределения схемы логического ударения в сложном синтаксическом целом трудно представить, поэтому и текстема становится расплывчатым понятием. Вместе с тем в азербайджанском языке поддаются учёту схемы парцелляции и вообще средства распространения состава ремы.

В японском языке структура актуального членения на уровне инварианта выражена менее определенно, чем в азербайджанском языке. Однако в японском языке более четко, чем в азербайджанском, представлена стратегия развития текста и соответственно перспективы его развития, а следовательно, и перспективы актуального членения. Здесь, на наш взгляд, содержится непосредственный мостик от задач структурного языкознания к проблематике когнитивной лингвистики. Сама возможность оправдания ожидания делает перспективу стандартом, который реализуется в контексте национального менталитета. Следовательно, актуальное членение в японском языке носит фреймовый характер, т.е. расширение состава ремы не находится в полной зависимости от коммуникативных интенций говорящих. Напротив, можно предположить, что коммуникативные интенции говорящих укладываются в рамки заданного менталитетом фрейма.

Задачи синтаксиса текста на современном этапе должны состоять не в отрицании структурализма как пройденного этапа, а в согласовании и параллельном использовании обеих методик. Нам представляется, что грамматика азербайджанского и японского языков открывают такие возможности для анализа. Особенно выпукло сходства и различия могут быть представлены при сопоставительном анализе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1, с. 61-75.
2. Ализаде Ф.Ф. Актуальное членение предложения в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Баку, 1990, 24 с.
3. Амиров Р.С. Способы актуального членения в казахском языке // Советская тюркология, 1970, № 6, с. 34-38.
4. Бухарин В.И. Об эффекте актуального членения // НДВШ. Филологические науки, 1980, № 4, с. 83-85.
5. Валимова Г.В. Актуальное членение вопросительных предложений // Проблемы грамматической семантики. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1978, с. 21-29.
6. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (Синтаксис и супрасинтаксис). М.: Наука, 1977.

7. Гармаш Р.К. К вопросу об актуальном членении предложения // Вопросы романо-германского и общего языкознания. Минск: МПНН, 1973, с. 56-68.
8. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, № 3, с. 69-87.
9. Джанибеков Х.С. Актуальное членение и гетерогенность членов предложения в карачаево-балкарском языке // Тюркология, 1992, № 3, с. 11-20.
10. Жажа С. К вопросу о синтактико-семантическом и актуальном членении сложного предложения // SbornikpracifilosofickefakultyBrnenskeuniversity, Řönik 14, Řadajazykovédná, 1965, A 13, с. 74-83.
11. Золотова Г.А. О роли семантики в актуальном членении предложения // Русский язык. Вопросы истории и современного состояния. М.: Наука, 1978, с. 142-154.
12. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982, 368 с.
13. Иванчикова Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. М.: Наука, 1968, с. 147-160.
14. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. М.: Просвещение, 1969, с. 126-139.
15. Кравчик А.Б. Логика, актуальное членение и семантика // Методика, лингвистика и аспекты изучения языка. М.: МГПИ, 1988, с. 88-100.
16. Крейдлин Г.Е., Падучева Е.В. Взаимодействие ассоциативных связей и актуального членения в предложениях с союзом *a* // Научно-техническая информация. Серия 2, № 10, 1974, с. 32-37.
17. Крушельницкая К.Г. О синтаксической природе актуального членения предложения // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М.: Наука, 1969, с. 96-102.
18. Кузнецова Г.А., Латышева А.Н. Типологические особенности оформления ремы в русском языке // Актуальные проблемы описания и преподавания русского языка как иностранного. М.: МПНН, 1989, с. 30-35.
19. Ломтев Т.П. Структура предложения и вопрос об актуальном членении // Русское и славянское языкознание. М.: Наука, 1972, с. 38-44.
20. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967, с. 239-245.
21. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М.: Прогресс, 1988.
22. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016.

Ключевые слова: актуальное членение предложения, научная парадигма, структурализм, когнитивное языкознание, азербайджанский язык, японский язык

Key words: actual segmentation of proposition, scientific paradigm, structuralism, cognitive linguistic, Azerbaijani, Japanese

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ НА СТЫКЕ ПАРАДИГМ

Статья посвящена проблеме актуального членения в азербайджанском и японском языках. Высказывается мысль о том, что конкретные исследования актуального членения в языках мира могут успешно использовать методологию системно-структурного и когнитивного языкознания. Вопреки существующему мнению, возможности этих двух парадигм дополняют друг друга. Утверждается, что инвариант актуального членения представляет собой структуру, не зависящую от условий речи. В речи наблюдается варьирование ударения по компонентам, непосредственно составляющим. Сама структура носит узуальный характер и напоминает клавиатуру, игра на которой носит речевой характер и зависит от коммуникативных интенций говорящих. В азербайджанском языке структура актуального членения носит более жесткий характер, в японском – более свободный. Перспектива речевого развития в азербайджанском языке охватывается инвариантной схемой, в японском языке она менее предсказуема, поэтому в японском языкознании уделяется значительное внимание теме, ее составу и средствам выражения. При этом рема, как правило, не становится объектом пристального внимания.

SUMMARY

ACTUAL MEMBERSHIP ON THE JOINT OF PARADIGM

The article is devoted to the problem of actual division in the Azerbaijani and Japanese languages. It is suggested that specific studies of actual division in world languages can successfully use the methodology of systemic-structural and cognitive linguistics. Contrary to popular belief, the capabilities of these two paradigms complement each other. It is argued that the invariant of actual division is a structure independent of speech conditions. In speech, there is a variation in stress on the components that directly make up. The structure itself is of a casual nature and resembles a keyboard, the game on which is of a speech nature and depends on the communicative intentions of the speakers. In the Azerbaijani language, the structure of actual division is more rigid, in Japanese - more free. The prospect of speech development in the Azerbaijani language is covered by an invariant scheme, in Japanese it is less predictable, therefore, in Japanese linguistics considerable attention is paid to the topic, its composition and means of expression. In this case, the bump, as a rule, does not become the object of close attention.

Namiq Cabbarov¹⁵

MƏGƏR ƏDATININ KOMMUNIKATİV-PRAQMATİK FUNKSIYASI

Azərbaycan dilinə fars dilindən keçmiş *məgər* sözü Müasir Azərbaycan dilində bu gün olduğu kimi, tarixən də cümlə daxilində ədat vəzifəsində işlənmişdir. XVIII əsrə qədər yazı dilində *məgər* sözü omonim xüsusiyyətli sözlərdən biri kimi işlənmişdir (H. Mirzəzadə 1962: 338). Fərhad Zeynalov (1971:189) *məgər* sözünün türk dillərinə ilk olaraq bağlayıcı kimi keçdiyini, sonradan isə həm də ədat kimi formalaşdığını qeyd edir. Lakin bu söz dilin sonrakı inkişaf prosesində bağlayıcı olma funksiyasını itirərək dildə ədat kimi sabitləşmişdir. *Məgər* ədatının dilin müasir vəziyyətində artıq omonimləri olmadığı üçün onu xalis ədatlar qrupuna daxil edirlər. Əlövsət Abdullayevin (1958) ədatlar haqqında yazdığı ilk elmi əsərdən başlayaraq bu ədat sual ədatı kimi təsnifatlandırılır.

Onu da qeyd etməli ki, *məgər* sözü tələffüz edilərkən kipləşmə əlaməti söz ortası mövqeyi nöqtəyi-nəzərdən *g* samiti üçün səciyyəvi olmadığı üçün həmin mövqedə o, öz kipləşmə fərqləndirici əlamətini itirərək *y* samiti kimi deyilir (A. Axundov 1984:163). Bu səbəbdən də danışıq dilində *məgər məyər* kimi tələffüz edilir. Müasir Azərbaycan dilində *məgər* ədatının ikinci variantı *bəyəm* də istifadə edilir. Dilimizə keçən bu söz yeni mühitdə, Azərbaycan dilinə aid fonetik qaydaların təsiri altında *bəyəm* şəklini almışdır. Tarixən Azərbaycan yalnız şərq qrupu dialektlərində işlənən *bəyəm* forması (H. Mirzəzadə 1962: 339) artıq ərazi məhdudluğu olmadan dilimizdə geniş şəkildə işlənir. Bədii ədəbiyyatın dilində eyni tezlikdə işlənmələrinə baxmayaraq, canlı xalq dilində *bəyəm* variantı üstünlük təşkil edir. Forma etibarilə *məgər* ilə *bəyəm* arasında müəyyən fonetik fərq olsa da, cümlədəki funksiyaları etibarilə heç bir fərq yoxdur (A. Aslanov 1959:57). Sadəcə *məgər* ifadə olunan sual cümlələrində emfatik vurğu *bəyəm* variantına nisbətən daha qüvvətli olur.

Azərbaycan dilində ədatlar müstəqil bir leksik-qrammatik kateqoriya kimi fərqləndirildikdən və onların əhatə dairəsi müəyyən edildikdən sonra, Azərbaycan dilinə dair yazılmış elmi ədəbiyyatda *məgər/bəyəm* ədatının cümlədəki funksiyası haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir:

“Məgər ədatı [...] cümləyə, əsasən, sual mənası gətirir. Bundan başqa, həmin ədat söylənən fikrə qətiyyət mənası da verir; bəzən işləndiyi cümlədən asılı olaraq şübhə, tərəddüd və etiraz mənalarmı da bildirir.” (Ə. Abdullayev 1958:13).

“Məgər ən çox sualetmə məqamında işlədilir. Belə suallarda sual ilə yanaşı olaraq bəzən təəccüb, şübhə etmə halları da ifadə olunur” (A. Aslanov 1959:57)

“Sual cümlələrində verilən sualın daha qabarıq ifadə olunmasına xidmət edir, suala müxtəlif mənə çalarlığı verir.” (Z. Budaqova 1963:191)

“Məgər sözünün işləndiyi cümlələrdə danışan üçün mümkün və yəqinlik kimi görünən anlayışda şübhə, təəccüb, təxmin, əksiklik məzmunu nəzərə çarpdır” (Z. Əlizadə 1965:135)

“Məgər ədatı Azərbaycan dilində, əsasən, sual cümlələrində işlənərək, sualı qüvvətləndirməyə xidmət edir.” (F. Zeynalov 1971:190)

“Sual cümlələrini daha da qüvvətləndirmək, sual anlayışını artırmaq məqsədi ilə *məgər* kimi sual ədatından da istifadə edilir. [...] ... sual cümləsində o həm özü sual mənası alır, həm də cümləyə gəlməkdə onun təsir qüvvəsini artırır.” (Y. Seyidov 1972:117)

“Ədəbi dilimizdə işlənən *məgər*, canlı danışıq dilində işlənən *bəyəm* ədatı da başqa sual ədatları kimi cümlənin sual intonasiyasını artırır.” (M. Hüseyinzadə 1973:344; 1988:258).

“Məgər ədatı cümlənin sual intonasiyasını artırır.” (Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya 1980: 456)

“Bu ədat cümlənin sual ifadə edən vasitələri ilə (sual intonasiyası və ya sual sözləri) vəhdətdə işlənərkən sual anlayışı ilə bərabər, həm də təəccüb bildirir.” (C. Axundov 1998:49)

“Sual cümlələrdə *məgər* ədatı təəccüb və s. bildirir, sual mənasını gücləndirir.” (Q. Kazımov 2000:90-91)

Yuxarıda müxtəlif dövrlərə aid elmi ədəbiyyatlardan verilmiş sitatlara əsasən müəlliflərin *məgər* ədatının cümlədəki funksiyasını dair fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- cümləyə sual mənası verir;
- sual mənasını qüvvətləndirir;
- sual intonasiyasını artırır;
- söylənən fikrə münasibət ifadə edir.

Söylənən fikirlərə münasibət bildirərək ilk olaraq deməliyik ki, sual ədatları ümumiyyətlə sual cümlələrinin əmələ gəlməsi üçün xüsusi vasitələr hesab olunmur, sual cümlələri onlarsız da yaranır (Y. Seyidov 1972: 117). Azərbaycan dilində sual əmələ gətirən əsas vasitələr sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və intonasiyadır. Bundan başqa *məgər/bəyəm* ədatının sual cümlələrində işlənməkdə məqsəd daxil olduğu cümlədə sual mənasını qüvvətləndirən və ya intonasiyanı artıran vasitə hesab edilməsi isə, yenə də bu ədatın cümlədəki funksiyasını dəqiq izah etməyən anlayışlardır.

Bəzi müəlliflər belə bir dil vahidinin cümlədə işlədilməsində həm də danışanın söylənən fikrə subyektiv münasibət ifadə etmək niyyətinin olması fikrini də qeyd edirlər: a) *şübhə* (Ə. Abdullayev 1958; A. Aslanov 1959; Z. Əlizadə 1965); b) *tərəddüd* (Ə. Abdullayev 1958); c) *etiraz* (Ə. Abdullayev 1958); d) *təəccüb* (A. Aslanov 1959; Z.

¹⁵ BDU, Alman və fransız dilləri kafedrasının müəllimi

Əlizadə 1965; C. Axundov 1998; Q. Kazımov 2000); e) *təxmin* (Z. Əlizadə 1965); f) *əksiklik* (Z. Əlizadə 1965). Həmsöhbətin söylədiyi fikirə qarşı *məgər/bəyəm* ədatı vasitəsilə subyektiv münasibət ifadə edilməsi, bircə, bu ədatın cümlədəki əsas funksiyasıdır. Lakin yuxarıda qeyd edilən göstəricilərin kommunikativ-praqmatik zəmində hansının mümkün olmasının geniş izaha ehtiyacı var. Buna isə ədatı bütün aspektlərdən, yəni sintaktik-distribusional, semantik və pragmatik aspektlərdən izah etməklə nail olmaq olar.

Məgər/bəyəm ədatı sintaktik-distribusional cəhətdən yalnız sual cümlələrində rast gəlinir. O, həm həqiqi sual cümlələri, həm də geniş şəkildə ritorik sual cümlələrində işlədilir. Sual cümlələrinin hər iki növündə işlənsə də, *məgər/bəyəm* ədatı daha çox əvəzliksiz sual cümlələrində istifadə edilir. *Məgər/bəyəm* ədatlı **əvəzliksiz sual cümlələri** bilavasitə bir öncəki cümlədə həmsöhbətin eksplisit ifadə etdiyi fikirə, söylənilənlərdən çıxarılan nəticəyə və müşahidə olunan hərəkət və hadisəyə əsaslanır:

(1) *-Bəy, vallah utanıram da deməyə, o quzunun pulu indiyə kimi qalır.*

Qurbanəlibəy dumanlı baxışlarla Hüseyini seyr edib:

*Nə quzu, necə quzu? – dedi – **Məgər** mən sənə pulunu vermədim?* (Anar, V cild: 479)

(2) *Mahmud. İnsanları başa düşmək çox çətindir... Bu cür qəmgin səsdən necə həzz almaq olar, necə nəşələnmək olar?..*

*Mirzə Salman. Mahmud, **məgər** o xanəndənin səsi sənə xoşuna gəlmir?* (Elçin, III cild: 307)

(3) *"Papa, neynirsən bunları götürürsən özünə, Bakıda yoxdu **bəyəm**?"* Elçin, III cild: 44)

Misallardan da göründüyü kimi, kontekst daxilində bir öncəki sözlər və ya müşahidə olunan vəziyyət *məgər/bəyəm* ədatlı sual cümləsinin işlədilməsini şərtləndirir. Bu əlamətinə görə də *məgər/bəyəm* ədatının olduğu sual cümlələri ilə nə yeni bir mövzuya başlamaq, nə də ki mövzunu dəyişmək olmur.

Nitq aktı zamanı danışan *məgər/bəyəm* ədatı ilə söyləmin və müşahidə olunan vəziyyətin həqiqətə zidd olmasını ifadə edir:

(4) *Birdən Zaurun yadına Məmməd Nəsir düşdü. [...]*

Məmməd Nəsin öz-özüylə nərd oynamasını yerli-yataqlı danışdı. Deyəsən əhvalatın düzü Təhminəyə çatmadı:

*-**Bəyəm** adam öz-özüylə nərd oynaya bilər?* (Anar II cild: 58)

(5) *-Hərdən düşünürəm özümü tanıyıram. Necə oldu ki, mən bu adamlarla uyuşdum? Uyuşdum yox e, dostlaşdım, mehribanlaşdım, eyniləşdim...*

*Nə olar ki? Dostlaşmısan, dostlaşmısan da. Dostlaşmaq **bəyəm** pis işdir??* (Anar II cild: 63)

Yuxarıdakı misallarda danışan *məgər/bəyəm* ədatını sual cümləsində istifadə etməklə söyləmin həqiqiliyinin qeyri-mümkünlüyünü ifadə edir. Danışanın sözləri həqiqətdə qeyri-mümkün hesab etməsi, onun müəyyən qanunauyğunluq, hamının qəbul etdiyi həyat gərəkliliklərinə və ya hamı üçün bir norma şəklini almış hal və ya hərəkətlərə zidd olmasına əsaslanmasından irəli gəlir.

Deyilənləri və ya müşahidə etdiklərini danışan fərdi həqiqət anlayışına əsaslanaraq da mümkün hesab edə bilər. Danışan belə bir həqiqət anlayışına müəyyən dəlillərə əsaslanaraq malik olur. Bu dəlillərdən çıxardığı nəticəyə əsasən o, sözləri və müşahidə etdiklərini həqiqətdə qeyri-mümkün hesab edir:

(6) *Elanda göstərilənlər tələbənin düz bir həftədir sorğusunda olduğu şeylər idi: tək otaq kirayə verilir: pəncərələri dənizə. Bütün rahatlıqları var. Telefon, eyvan, lift, 20-ci mərtəbədə. "**Məgər** bu şəhərdə. 20 mərtəbəli bina var?" deyə tələbə düşündü, ...* (Anar I cild: 549)

Məgər/bəyəm ədatı həm də illokutiv səviyyədə cümləyə əlavə mənə çalarlığı gətirir. Doğrudur adları çəkilən elmi ədəbiyyatlarda *məgər/bəyəm* ədatının cümləyə əlavə mənə çalarlığı gətirməsi, demək olar ki, bütün müəlliflər tərəfindən qəbul edilsə də, lakin bəzi müəlliflər ədatın belə bir funksiyaya "bəzən" malik olmasını qeyd edirlər (Ə. Abdullayev 1958:13; A. Aslanov 1959:57). Eyni zamanda *məgər/bəyəm* ədatının illokutiv səviyyədə cümləyə hansı mənə çalarlığı gətirməsində də müəlliflər müxtəlif mövqələrdən çıxış edirlər. *Məgər/bəyəm* ədatının cümləyə gətirdiyi mənə çalarlıqlarını Ə. Abdullayev *şübhə, təraddüd, etiraz* (1958:13), A. Aslanov *təaccüb, şübhə* (1959:57), Z. Əlizadə *şübhə, təaccüb, təxmin, əksiklik* (1965:135), C. Axundov yalnız *təaccüb* (1998:49), Q. Kazımov isə *təaccüb* və s. (2000:90) kimi illokutiv məzmunlarla əlaqələndirirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ədatın sual cümləsində istifadəsini şərtləndirən həqiqətə zidd sözlər və vəziyyətdir. Həqiqətdə qeyri-mümkün hesab edilən şey isə danışanı istər-istəməz emosional münasibət ifadə etməyə təhrik edir. Bu anlamda *məgər/bəyəm* ədatının yer aldığı sual cümlələrində bütün hallarda illokutiv məzmun olur. Belə ki, *məgər/bəyəm* ədatı vasitəsilə danışan öz *təaccüb* hissini də ifadə edir.

Cümlənin illokutiv məzmununda *məgər/bəyəm* ədatı əksər hallarda təaccüb ifadə etsə də, o, yan mənə kimi cümləyə həm də *məzəmmət* məzmunu da gətirir:

(7) *Baba: Salamaleyküm. (Yoldaş Təkə) Axşamınız xeyir, Yoldaş Tək.*

*Yoldaş Tək: Nə, indi **bəyəm** axşamdır? Görmürsən, günün günorta çağıdır?* (Elçin, III cild: 99)

Əgər *məgər/bəyəm* soruşanın cümlə propozisiyasını həqiqətdə qeyri-mümkün hesab etdiyi üçün təaccübünü ifadə edirsə, söylənənlərin və ya müşahidə olunan vəziyyətin həqiqətdə qeyri-mümkün olması həmsöhbətə də aşkar olduğu halda, yenə də elə bir mövqə nümayiş etdirdiyi üçün cümləyə *məzəmmət* məzmunu gətirir.

Bədii ədəbiyyatdan götürülən misalları təhlil edən zaman *məgər/bəyəm* ədatlı sual cümlələrində müəlliflərin qeyd etdiyi kimi *şübhə, təraddüd, etiraz, təxmin, əksiklik* kimi mənə çalarlıqları müşahidə etmədik.

Məgər/bəyəm ədatlı əvəzliksiz həqiqi sual cümlələrinin digər bir əlaməti isə tendensiyalı sual cümlələri

olmalarıdır. Bildiyimiz kimi neytral sual cümlələrində danışan haqqında sual verdiyi fikir bardə müsahibindən təsdiq və ya inkar cavabı gözləyir. Lakin soruşan sual verdiyi məsələ haqqında müsahibindən hansı cavabı alacağını yəqin etmir. O, alacağı cavaba eyni dərəcədə münasibət bəsləyir. Tendensiyalı sual cümlələrində isə danışan doğru hesab etdiyi cavabın həmsöhbəti tərəfindən veriləcəyini gözləyir. Cavabla bağlı belə bir gözləntinin olması yəqinlik hökmünə əsaslanır. *Məğər/bəyəm* ədatının olduğu əvəzliksiz həqiqi sual cümlələrində belə yəqinlik çox yüksək olur, çünki danışan, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, söyləmin müəyyən qanunauyğunluq və ya hamı üçün bir qayda şəklini almış həyat gəçəkliklərinə zidd olmasına əsaslanır. Cavab tendensiyası cümlənin xəbərindən aslı olaraq fərqli məzmununda ola bilər. Yəni danışan sual cümləsinin xəbəri təsdiqdədirsə, inkar cavabı, xəbəri inkardadırsa, təsdiq cavabı gözlədiyini ifadə edir:

(8) *-E, ay Səkinə xala, bəyəm xoşbəxtlik var-dövlətdədi?*

-Yox, ... (Anar, VI cild: 144)

(9) *“Papa, neynirsən bunları götürürsən özünlə, Bakıda yoxdu bəyəm?” – Var, niyə yoxdu?... (Elçin, III cild: 44)*

Çox zaman veriləcək cavab söyləmin təkcə təsdiq və ya inkar edilməsi ilə də bitmir. Qarşı tərəf təsdiq və ya inkar cavab verdikdən sonra, həm də özünü nə üçün belə bir fikir söyləməsinin arxasındakı məntiqi açıqlamağa məcbur hiss edir:

(10) *Əli: Kimdi səni incidən, atasına od qoyaram.*

Nazlı: Kim olacaq, müdir, birinci müavin Fənd Fərəc. Sən bilmirsən o Fərəcin yanında nələr var. Bir vaxtlar mənim başıma pərvanə kimi dolanırdı, nə var o vaxt mən Həsən Qəmzəlinin qızıydım.

Əli: İndi bəyəm qızı deyilsən?

Nazlı: İndi də qızıyam. Amma Həsən Qəmzəli o Həsən Qəmzəli deyil də. Dədəmi ki, çıxartdılar, Fərəc də mənimlə haqqı-salamı kəsdi. Bağda ərik var idi, salamməlek var idi. (Anar, V cild: 84)

Söyləmin məğzini izah etmə məcburiyyəti məhz həmin məsələnin həqiqətdə qeyri-mümkünlüyünün həmsöhbətə də aydın olmasından irəli gəlir.

Məğər/bəyəm ədatının işləndiyi sual cümlələrində cavabla bağlı yüksək yəqinlik ifadə edilsə də, bəzən müsahibin verdiyi cavab danışanın gözlədiyi cavabın əksinə də ola bilər. Danışanın gözlədiyi cavab verilməzsə, o, belə bir cavabı məqbul hesab etməyərək razı qalmadığı cavaba qarşı müxtəlif tərzdə öz etirazını ifadə edəcəkdir.

Məğər/bəyəm ədatının işləndiyi sual cümlələrində cavab tendensiyası heç də həmişə ön planda olmur. Bəzən belə cümlələrdə yalnız güclü şəkildə təəccüb ifadə olunur:

(11) *S ə k i n ə x a n ı m. Bircə qurbanı olduğum Aslan bəy gəlibçixsaydı!..*

H a c i K a z ı m a ğ a. Aslan bəy? Bəyəm Aslan bəy gəlir, bacım?

S ə k i n ə x a n ı m. Bir həftə bundan əqdəm Fətılbörkdən qatara minib çıxıb. Bu gün-sabah burda olsun gərək. (Elçin, III cild: 7)

Misaldan göründüyü kimi, söhbət əsnasında soruşan həmsöhbətinin söylədiyi fikirin həqiqət olmasının mümkünlüyünə inanmadığı üçün güclü şəkildə təəccübünü ifadə edir. Doğrudur, soruşanın münasibətində inkarlıq tendensiyası ifadə olunmasa da, tamamilə itmir, sadəcə arxa plana keçir. Burada əsas həll edici məqam söhbətin mövzusu, kontekstdir.

Məğər/bəyəm ədatlı sual cümlələri ritorik sual cümlələri də olur:

(12) *Azadlıq məğər özbaşınalıqdır?* (M. İbrahimov, “Böyük Dayağ”: 15)

(13) *Məğər günəşə baxmaqçün harasa getmək lazımdır.* (Anar, I cild: 246)

(14) *Rusiya bu danışıqları məğər ciddi qəbul edə bilər?* (Elçin, II cild: 304)

Məğər/bəyəm ədatı həqiqi sual cümlələrinə nisbətən ritorik sual cümlələrində daha çox işlənir. Təhlil edilən bədii materiallarda bu fərq, demək olar ki, beşin birə nisbətindədir. *Məğər/bəyəm* ədatlı sual cümlələrinin cavabla bağlı yüksək yəqinlik ifadə etməsi bu sual cümlələrinin hamısının ritorik sual cümləsi olması hissini oyadır. Kontekstdən kənar təhlil etdikdə, hansı cümlənin həqiqi, hansı cümlənin ritorik sual cümləsi olmasını təyin etmək əksər hallarda çox çətin olur. *Məğər/bəyəm* ədatlı sual cümləsinin həqiqi yoxsa ritorik sual cümləsi olmasını müəyyən etmək üçün, mütləq daxil olduğu mətn əhatəsini, əlaqədar olduğu başqa cümlələri təhlil etmək lazımdır. Bunlarla yanaşı işləndiyi şəraiti də nəzərə almaq lazımdır, çünki belə sual cümlələri dialoji nitqlə yanaşı, həm də monoloji nitqdə özünü göstərir. Monoloji nitqdə istifadə edilən və danışanın özü-özünə verdiyi *məğər/bəyəm* ədatlı suallar adətən ritorik suallar olur:

(15) *Amma məğər on il bundan qabaq bu günümü danışsaydılar, inanardım?* (Anar, II cild: 16)

(16) *O gündən on bir ildən artıq keçirdi və Cümü hərdən o günü yadına salanda fikirləşirdi ki, bəyəm o günə də gün demək olar?* (Elçin, I cild: 362)

Bundan başqa danışanın öz-özünə verdiyi suallar da olur. *Məğər/bəyəm* ədatının işləndiyi ritorik sual cümlələri arasında bir qismi məzmunca xüsusilə fərqlənir:

(17) *Eşşəyəm bəyəm mən ki, ya, başa düşməyim?* (Elçin, I cild: 281)

(18) *Bəyəm mən adam deyiləm.* (M. İbrahimov “Böyük Dayağ”: 286)

(19) *Mən bəyəm ölmüşəm ki, sən iki qəpikçün dörd mərtəbəni yortub çıxarsan?* (Anar V cild, 51)

(20) *Nə danışırsan qazı ağa, mən bəyəm uşaq-zadam.* (Anar, V cild: 51)

(21) *Kimnən əskiksən bəyəm?! (Elçin, II cild: 49)*

Z. Budaqova xaraktercə oxşar sual cümlələrindən misal gətirərək göstərir ki, bu qism sual cümlələrində nə

təsdiq, nə də inkar fikir ifadə edilmədiyini üçün onları ritorik sual cümlələri adlandırmaq da mümkün deyil (MAD 1981:149). Bəzi müəlliflər isə bu qəbildən olan cümlələri artıq dilimizdə çoxdan frazeologizmləşdiyini qeyd edirlər (M.M. Musayev /K. Abdullayev/ 2012:261). Bu tip sual cümlələri özünə xas əlaməti ilə digər ritorik cümlələrdən əsaslı şəkildə fərqlənsə də, ritorik sual olmaları danılmazdır. Frazeoloji birləşmə olmadıqları da aydın görünür. Bu tip ritorik suallar elə soruşulur ki, o məzmun etibarilə həqiqi sual mənasında heç zaman işləmə bilmir. Belə sualları həqiqi mənadə soruşmaq güllünc olardı (C. Axundov 1998:102). Bu əlamətinə görə belə cümlələrin ritorik olduğunu müəyyən etmək üçün heç mətn şəraitinə də ehtiyac duyulmur. Bədii materialların təhlili zamanı belə sual cümlələrindən sonra bir çox hallarda sual işarəsinin qoyulmadığını da görürük. Bu cümlələrin sual cümləsi kimi işlənməsi ancaq formasına görədir. Məzmun etibarilə, belə sual cümlələrində danışan məna təzadı yaradaraq müəyyən bir keyfiyyəti *məğər/bəyəm* ədatının köməkliliyi ilə daha iddialı şəkildə vurğulayır.

Çox nadir hallarda olsa da, lakin *məğər/bəyəm* ədatı həm də **əvəzlikli sual cümlələrində** da işlədilir. *Məğər/bəyəm* ədatının işləndiyi əvəzlikli sual cümlələri də özündən əvvəlki fikirlə bağlı olur. *Məğər/bəyəm* ədatlı əvəzlikli sual cümlələrində də soruşan həmsöhbətin eksplisit söyləminə əsaslanır. Bu sual cümlələrində ədat üçün səciyyəvi əlamət onun əsasən *necə?* sual əvəzliyi ilə işlənməsidir:

(22) -*Məmməd Nəsir, düzdü, deyirlər sənün bu Dadaşla xüsusi zərəfatın var?*

-*Necə bəyəm? Nə zərəfat?* (Anar II cild: 49)

Ziynət Əlizadə (1965:135) əvəzlikli sual cümlələrində *məğər/bəyəm* ədatı ilə *necə?* sual əvəzliyini bir yerdə götürərək "*necə məğər*" modal sözü kimi göstərmişdir. Bizcə, bu cür yanaşma doğru qəbul edilə bilməz, çünki *məğər/bəyəm* ədatı çox vaxt *necə?* sual əvəzliyi ilə işlənsə də, o həm də *nə?* sual əvəzliyinin olduğu sual cümlələrində də işləmə bilər: *Nə olub bəyəm?*

Belə sual cümlələrində sualın mərkəzi sual əvəzliyi olmur, yəni məqsəd sual cümləsinin naməlum komponentini və ya aspektini təyin etmək deyildir. Burada sual verənin məqsədi müsahibini öz söyləminin məzmununu aydınlaşdırmağa (Z. Əlizadə 1965:135), dediyi kimi düşünməsinin səbəbini əsaslandırmağa, izah etməyə təhrik etməkdir:

(23) *Zaur: Bura bax, Spartak, — dedi, — dünən axşam necə gəlib çıxdın evinizə?*

Spartak: Necə bəyəm?

Zaur: Təkarin deşilmişdi axı. (Anar II cild: 267)

(24) *Kələntər: Xəbəriniz varmı, "Yeni həyat" da bir-birlərini didirlər..*

Aslan [...] soruşdu: Nə olub məğər?

Kələntər: Nə olacaq, Rüstəm kişi bir dəstəni yığıb başına, Şirzad o biri dəstəni. Kolxoz iki yerə bölünüb, az qalırlar birbirinin ətinə yeyələr. (M. İbrahimov "Böyük Dayaq": 697)

Bu ədatın *necə?* sual əvəzliyi ilə işləndiyi cümlələr həmişə qısa formada (18), (19) olur. Belə cümlələri elliptik cümlə adlandırmaq da olmur, çünki cümlənin digər üzvlərini mətn vasitəsilə bərpa etmək olmur.

Bu ədatın işləndiyi əvəzlikli sual cümlələri də ritorik cümlə ola bilər. Ritorik cümlədə danışan qarşı tərəfin fikrinə əsasən sual qoyur və özündə məzmununu aydınlaşdırır:

(25) -*Bu gədə niyə evindən qaçqın düşüb? Mən əvvəldən bildirdim ki, axırı belə olacaq.*

-*Ağzını xeyrə aç, ay kişi. Nə olub məğər? Uşaq işdədir, özün bilirsən ki, hər il bu zaman vaxt olub ki, bir ay evdə gecələməyib.* (M. İbrahimov "Böyük Dayaq": 598)

Məğər ədatı cümlədə bir sıra *-mi⁴*, *amma*, *yəni*, *heç*, *bəs* kimi ədatlarla kombinasiya edilmiş şəkildə də işlənir:

(26) *Məğər bu təsəllimidir?* (Anar I cild: 63)

(27) *Amma məğər onlar belə qəliz bir intiqama qadirdirlər?* (Anar I cild: 569)

(28) *Yəni məğər bilmir bizim Təhminəylə münasibətlərimizi?* (Anar II cild: 228)

(29) -*Nu, xoroşo, vızdroqnuli, — dedi, sonra yenə Təhminəyə baxıb dedi ki,*

bilmirəm bu Azərbaycan rejissorlarının gözləri hardadır, belə bir dünya gözəlini məğər kinoda çəkməmək olar heç? (Anar II cild: 243)

(30) *Amma məğər ömürlərinin yalnız sonu deyil, bütün başqa illəri də bir dastan deyildimi?* (Anar III cild: 23)

(31) *Bacılarım bunu biləndə məni danlamağa başladılar: "Öz-özünü niyə çarmıxa çəkirsən axı?" Bəs məğər indi, bax, elə indi, bu yazımı yazarkən, bu yazının içində yaşayarkən mən eyniyə həmin cür hərəkət etməmişim – özümü çarmıxa çəkmirəmmi?* (Anar III cild: 171)

Burada diqqətimizi çəkən əsas məqam, *məğər* ədatının *amma* sözü ilə kombinasiya edilməsidir. Araşdırmaya cəlb edilən bədii ədəbiyyatlar içində bu cür kombinasiyalara yalnız yazıçı Anarın əsərlərində rast gəldik. Danışiq dilimiz üçün xarakterik olmayan bu hal yazıçının dilində bir neçə dəfə və əsasəndə qəhrmanın özü-özü ilə nitq halında istifadə edilir. Belə kombinasiyaların mənasını araşdırmaq üçün az sayda misallar əldə etməyimizə baxmayaraq, bununla bağlı izah verməyə çalışacağıq. *-mi⁴*, *amma*, *yəni* kimi ədatlarla *məğər* ədatının kombinə edilməsində məqsəd onun cümləyə gətirdiyi mənanı daha qabarıq və daha təsirli göstərmək üçündür. Bu anlamda *-mi⁴*, *yəni* və *məğər* qarşılıqlı təsirə malik bərabərhüquqlu əsas tərəflərdir. Bunlardan hər hansı birini cümlədən çıxarsaq, məna olduğu kimi qalar. *Amma* isə asılı tərəfdir. O, cümlədə *məğər* olduğu üçün var. Belə cümlələrdən *məğər* ədatını çıxarıb *amma* ədatını saxlasaq, dilimizin qaydaları ilə uzlaşmayan anormal bir cümlə alınar. *Bəs* ədatı ilə bir cümlə daxilində işlənməsi də məna qüvvətləndirməyə xidmət etsə də, burada *bəs* ədatı üçün xas olan şərt əlaqəsi yaratma funksiyası da aydın ifadə olunur.

Son olaraq onu da qeyd etməliyik ki, *məgər* ədatı heç bir məhdudiyət olmadan xəbəri felin bütün zamanlarında işlənən sual cümlələrində rast gəlinir.

Elmi ədəbiyyat

1. **Abdullayev K., Məmmədov A.**: Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012.
2. **Abdullayev, Əlövsət**: Köməkçi nitq hissələri, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1958.
3. **Abdullayev, Əlövsət**: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Maarif nəşriyyatı, Bakı 1972.
4. **Axundov, Ağamusa**: Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, Maarif, 1984.
5. **Axundov, Cabir**: Azərbaycan dilində sual cümlələri, Bakı, 1998.
6. **Aslanov A.**: Müasir Azərbaycan dilində ədatlar (Səh.55-70): Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər Seriyası 4, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959.
7. **Budaqova, Zərifə**: Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963.
8. **Əlizadə, Ziyət**: Müasir Azərbaycan dilində Modal sözlər, Maarif Nəşriyyatı, 1965.
9. **Heseynzadə, Muxtar**: Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1988.
10. **Hüseynzadə, Muxtar**: Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Maarif nəşriyyatı 1973.
11. **Kazimov, Qəzənfər**: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis : Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, Ünsiyyət, 2000.
12. **Mirzəzadə, Hadı**: Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
13. **Müasir Azərbaycan dili**, II cild, Morfologiya /red. Z. Budaqova ; Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, 1980.
14. **Zeynalov, Fərhad**: Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, Maarif, 1971.

Bədii ədəbiyyat

1. Anar – Əsərləri. I cild
2. Anar – Əsərləri. II cild
3. Anar – Əsərləri. III cild
4. Anar – Əsərləri. V cild
5. Anar – Əsərləri. VI cild
6. Elçin – Əsərləri. I cild
7. Elçin – Əsərləri. II cild
8. Elçin – Əsərləri. III cild
9. M. İbrahimov, “Böyük Dayaq”

Резюме

В статье рассматриваются семантика и коммуникативная функция модальной частицы *мягар*, и в том числе возможности ее использования в вопросительных предложениях.

Ключевые слова: Модальная частица, коммуникативная функция, семантика.

Summary

The article describes semantics and communicative function of the modal particle *meger*, including the possibility of its use in interrogative sentences.

Key words: modal particle, communicative function, semantics.

Rəyçi: professor Nəriman Seyidəliyev

Şəkər Qasimova¹⁶

CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV TƏHLİLİ

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir.

E.Piriyev qeyd edir ki, “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür.

Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çaşdırırlar. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə olmasa da, kifayət qədər fərqli anlayışlardır” (1, 9).

Dil kateqoriyası olan cins kateqoriyası insanın konseptual sisteminin tərkib hissəsidir və insan tərəfindən dünyanın konseptuallaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Millətin konsept sahəsinin fraqmenti kimi cins kateqoriyası milli özünəməxsusluğa malikdir ki, həmin mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən dünyanın dərk edilməsinin xüsusiyyətlərinin əks etdirir.

Rus dilində isimlərin üç cinsi vardır: kişi, qadın və orta. Semantik cəhətdən kişi cinsini bildirən isimlər kişi cinsindən olan varlıqları, qadın cinsi – qadın cinsindən olan varlıqları bildirir. Orta cinsə isə o sözlər daxildir ki, onlar heç bir cinsi göstərmək qabiliyyətindən məhrumdur. Bu zaman bir çox cansız isimlər çox hallarda müvafiq cins varlıqları obrazında dərk olunur və ya kişi, ya da qadın cinsinə aid edilir.

Cins kateqoriyası və cins anlayışı əlamət və nişanələrdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, ruslarda belə bir nişanə vardır ki, stolun üstündən düşən bıçaq “noj” kişinin gəlişindən, “vilka” çəngəl isə qadının gələ biləcəyindən xəbər verir. Bu da onunla izah olunur ki, “noj” sözü kişi cinsinə, “vilka” sözü qadın cinsinə aiddir. Şəxsləndirmənin sayəsində “den” sözü kişi cinsinə, “noç” sözü isə qadın cinsinə aiddir. Bu sözlərin işlədilməsinin çoxsaylı nümunələrinə poeziyada rast gəlmək olar.

Rus rəssamı İlya Repin ona təəccüblənmişdi ki, alman rəssamları öz rəsmlərində günahı qadın timsalında təsvir edirdilər. İş burasındadır ki, alman dilində “günah” sözü (alm. “die Sünde”) qadın cinsinə aiddir, rus dilində isə o kişi cinsinə aid olan sözdür.

Alman nağıllarını oxuyan uşaqlar da eyni uyğunsuzluqla rastlaşırlar. “Ölüm” ruslarda qadın kimi təsvir olunur. Alman dilində bu isim kişi cinsinə aiddir və qoca kişi kimi göstərilir.

Boris Pasternakın “Моя сестра жизнь” şeirlər toplusunu çex dilinə tərcümə edən çex şairi Yozef Xor bu adı çex dilinə tərcümə edərkən çətinlik çəkmişdir. “Жизнь” (çex “zivot”) sözü rus dilində qadın cinsinə aiddersə, çex dilində həmin söz kişi cinsindədir.

İngilis dilində cins kateqoriyası demək olar ki yoxdur. “He”, “she” və “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz etmə funksiyasını yerinə yetirərək onlara cins əlaməti verir.

Müasir dilçilikdə cins kateqoriyası yalnız dil kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir ki, bu kateqoriya bütün isimləri üç cins sinfinə bölür: kişi, qadın və orta. Cins kateqoriyasının meydana çıxması hind-Avropa dillərində “canlı/cansız kateqoriyasının formalaşması ilə bağlıdır. Semantik cəhətdən canlılıq canlı haqqında təsəvvürlərlə, cansızlıq isə qeyri-canlı haqqında təsəvvürlərlə əlaqələndirilir.

Hind-Avropa dillərindəki cins kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri cinslərin semantik cəhətdən genişlənməsidir ki, bu da cansız isimlərin kişi və qadın cinsinə, əksinə, canlı isimlərin orta cinsə daxil edilməsində əks olunur. Müasir dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, cansız isimlərin kişi, qadın və orta cinslərə “aid olmasını” semantik cəhətdən izah etmək mümkün deyil.

R.A.Korolenkonun dissertasiya işində göstərilir ki, “İngilis dilində cinsə görə təsnifin əsasında dünya obyektlərinin varlıq və əşyalara, kişi və qadın cinsli varlıqlara təbii bölgüsü durur. “He” kateqoriyasının ilkin mənası “kişi və ya kişi cinsli heyvan”dır. “She” kateqoriyasının mənası qadın və ya kişi cinsli heyvandır. “It” kateqoriyasının ilkin mənası “əşyadır” (2, 7).

Konseptuallaşmaya daxili və xarici aləmin insan tərəfindən dərkinə yönəlmiş proses kimi baxılır. Onun gedişində insanın psixikasında xüsusi mental strukturlar – konseptlər əmələ gəlir. Konsept təfəkkürün məzmunlu operativ vahidi yaxud strukturlaşmış biliyin kvantıdır ki, insan tərəfindən ətraf aləmin dərkindən alınmış nəticələri, bilikləri, təcrübəni əks etdirir. Konseptin xüsusiyyətlərinə onun milli-mədəni özünəməxsusluğu, insanın fiziki və sosiomədəni təcrübəsindən asılılığı və onun dil sistemində sözlər şəkilində obyektivləşməsi daxildir.

Konseptuallaşma prosesi ilə kateqoriyalaşdırma prosesi birbaşa bağlıdır. Yeni konseptin yaranması gedişində həmin kateqoriyanın konseptləri ilə oxşarlıq əsasında onun konseptual sistemin müəyyən kateqoriyasının aidliyi baş verir. Kateqoriya bir və ya bir neçə oxşarlıq əlaməti ilə bir-biri ilə bağlı olan konseptlər qrupundan ibarətdir. Kateqoriya öz daxili strukturuna malikdir ki, ona qeyri-bərabər statusa malik konseptlər daxildir.

Kateqoriyanın ən yaxşı nümunəsi kateqoriyanın prototipi adlanır. Prototip tam konseptual əlamətlər dəstinə malikdir ki, onlar bütün kateqoriyanın mahiyyəti barədə təsəvvür yaradır. Digər konseptlər prototipdən müxtəlif məsafədə yerləşir: daha tipik olanlar ona yaxın yerləşir, az tipik olanlar – kateqoriyanın periferiyasında yerləşir.

Təbii bölgülərin əmələ gəlməsində təcrübənin kateqoriyalaşdırılmasının dörd koqnitiv modeli fəaliyyət

¹⁶ BDU

göstərə bilər – propozisional, sxematik, metaforik və metonimik. Həmin koqnitiv modellər bütün insanlar üçün ümumi olan insan təfəkkürünün əsas mexanizmləri kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv modellər bazisli strukturu səciyələndirə bilər, onun əsas üzvlərini göstərə bilər və daxili həlqələrdəki əlaqələri nümayiş etdirə bilər.

İngilis dilində cins kateqoriyası ingilis-sakson mədəniyyətinin nümayəndələri üçün daha əhəmiyyətli olan MAN (kişi), WOMAN (qadın) və THING (şey) konseptləri ətrafında qruplaşdırılır. Həmin konseptlər öz kateqoriyalarının prototipləridir və onların əlamətləri bu və ya digər dərəcədə müvafiq cins siniflərinin bütün qalan konseptlərində təmsil olunur. Hər bir cins sinfinin üzvləri müvafiq kateqoriyanın prototipindən onların əsas konseptə oxşarlığından asılı olaraq müxtəlif məsafədə yerləşir. Cins siniflərinin genişlənməsində insan təfəkkürünün dörd mexanizmi iştirak edə bilər: propozisional, sxematik, metaforik və metonimik koqnitiv modellər.

Cinsi bölgünün dilxarici amillərdən asılılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Cins kateqoriyaları üzvləri arasında əlaqələr qismən sosiomədəni təcrübənin sahələri ilə əmələ gəlir. Müasir ingilis-sakson mədəniyyətində kişilik və qadınlıq ideali haqqında sosiomədəni təsəvvürlərin təkamülü ingilis dilində cins bölgüsünün dəyişməsinə doğrua bilər.

Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən cins kateqoriyası ətraf gerçəklik realilərinin təbii bölgüsünün dilə təbiiqidir. İngilis dilində cins bölgüsü “he”, “she”, “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunur və bir-birini istisna edən üç kateqorial sinifdən – kişi, qadın və orta cinsdən ibarətdir:

(I) Kişi cinsi:

1. MAN konsepti;
2. HUMAN BEING konsepti;
3. GOD konsepti;

(II) Qadın cinsi:

1. WOMAN konsepti;
2. SHIP konsepti;
3. CAR konsepti;

(III) Orta cins:

1. THING konsepti;
2. SITUATION konsepti;
3. IDEA konsepti;
4. CHILD konsepti;
5. ANIMAL konsepti.

Rus və alman dillərində душа и die Seele sözləri qadın cinslidir. Müasir ingilis dilində soul ümumiyyətlə qrammatik cinsə malik deyil: bu, dilin quruluşu ilə izah olunur. Bu dildə həmin kateqoriya yoxdur. Lakin ayrı-ayrı hallarda soul sözü onu məndə əvəz edən she şəxs əvəzliyi və her yiyəlik əvəzliyinin sayəsində qadın cinsində işlədilir. Məsələn: The Soul selects *her* own Society – / Then – shuts the Door – To *her* divine Majority – / Present no more – / Unmoved – *she* notes the Chariots – pausing – / At *her* low Gate – Unmoved – an Emperor be kneeling / Upon *her* Mat – < . . >. Bu şeiri yazan şairə öz qadın ruhunu alter ego kimi qəbul edir. Digər hallarda o, it şəxs əvəzliyindən və its yiyəlik əvəzliyindən istifadə edir: The Soul unto *itself* / Is an imperial friend – Or the most agonizing Spy – / An Enemy – could send – Secure against *its* own – / No treason it can fear – *Itself* – *its* Sovereign – of *itself* / The Soul should stand in Awe.

Birinci nümunədə qadın cinsinin işlədilməsini nə ilə izah etmək olar? Bu, onunla izah olunur ki, şairə-qadın ruhunu özünə bənzədir yaxud burada şüuraltının təzahürü özünü göstərir ki, insan öz əcdadlarının təcrübəsini qoruyub saxlayır: axı qadın ingilis dilində səwəl sözü qadın cinsində olub. Bunun təsdiqini müxtəlif xristian yazılı abidələrində tapmaq olar. Məsələn: swā sē lichoma būton mete and drence lēofian ne mæg, swā þonne sēo sāwul, gif hēo ne bið mid Godes worde fēded gāstlice hungre and þurste hēo bið cwelmed [Blickl.Homl., 57] – bədən qidasız və susuz yaşaya bilmədiyi kimi, ruh da Allah sözü mənəvi cəhətdən qidalanmazsa, aclıqdan və susuzluqdan öləcəkdir. Məlumdur ki, xristianlıqda ruh rəsmi olaraq bədənsiz varlıq kimi qəbul edilmişdir, lakin onun xüsusiyyətlərini təsvir edən X əsrdə yaşamış naməlum müəllif bu anlayışa xristian mənası verir, lakin ruhun bütperəstlik obrazına müraciət edir və onu qadın cinsinə malik olan bir varlıq kimi təsəvvür edir. Qədim ingilis dilindəki seo (ee) əvəzliyi buna əyani sübutdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox qədim dillərdə ruh sözü qadın cinsinə mənsub olub və bu, təsadüfi deyil: qədim insanlar inanırdılar ki, hər bir insan cinsindən asılı olmayaraq doğulan zaman öz anası vasitəsi ilə Ana-İlahədən ruhu qəbul edir. Buna görə də душа, Seele и soul sözləri prabioloji qadın cinsinə malikdir. Rus və alman dillərində açıq şəkildə, ingilis dilində gizli formada ifadə olunur.

Dil sistemində çox sayda patriarxat stereotiplər mövcuddur ki, dil daşıyıcılarına elə bir dil mənzərəsi təlqin edir ki, orada qadınlara ikinci dərəcəli rol ayrılır və onlara əsasən mənfə keyfiyyətlər aid edilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin bu stereotiplərin təbliğində və yayılmasında rolunu danmaq olmaz.

“Seksizm” anlayışı qadınlar üçün diskriminasiyalı olan dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına kömək edir. Seksist modeli qadın cinsinə kişilərə xas olmayan mənfə keyfiyyətlər ayırır. Cinsin semiotikası ilə korrelyasiya edən cins kateqoriyası kişi cinsinə görə neytrallaşdırmanı aparır ki, bu da dildə uyğunsuzluqların səbəbinə çevrilir. Göstərilən uyğunsuzluqlara parlaq misal kimi peşələrin, vəzifələrin, sosial statusların adlarını çəkmək olar.

Peşə əlamətinə görə adamların adlandırılması üçün dildə çox vaxt yalnız bir söz mövcud olur ki, özü də bu söz kişi cinsinə mənsub olur: dekan, prezident, sürücü və s. Müasir rus dilində cins cütlükləri olmadıqda kişi və qadın cinsinin fərqləndirilməsi ismin sifətlə, şəxsi yaxud yiyəlik əvəzliyi ilə yaxud feli sifətlə uzlaşması yolu ilə, kişi cinsinə aid olan ismin yanında xəbərin qadın cinsində işlədilməsi ilə, həmçinin -их(а), -ш(а) sözdüzəldici ünsürlərinin köməyi ilə həyata keçirilir.

-их(а), -ш(а) şəkilçilərinin üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır, çünki onların köməyi ilə əmələ gələn leksemlər dil diskriminasiyasının təzahüründə xüsusi rol oynayır.

Belə ki, məsələn, деканиха, космонавтиха, президентша leksemlərini misal kimi göstərmək olar. «Женщина-декан» mənalı *деканиха* leksik vahidi kontekstdə rast gəlinir: «Даже текст заявления для вредной деканихи не могу сочинить достойно!» [Спорт-экспресс, 21.09.2009]; «Женщина-космонавт» leksik mənalı *космонавтиха* sözü mətndə rast gəlinir:

«Эта космонавтиха, она перед собранием грозила: «На этот раз мы не дадим тебе отсидеться!» [Ольга Новикова. Женский роман //Звезда 2008, №1]; «женщина-президент» mənalı *президентша* leksemi məqalədə öz əksini tapmışdır: «Вот в русском языке такого понятия, как «президентша» нет, а слово «кандидат» может быть и женского рода» [М.Чижиков. Командовать Германией будет фрау-мадам // Комсомольская правда, 2005.10.11].

Деканиха, космонавтиха, президентша isimləri kişi cinsinə aid olan isimlərdən varanmışdır: dekan “ali təhsil müəssisəsində rəhbər”, kosmonavt “kosmosa uçuş edən şəxs”, prezident “respublika dövlətinin, həmçinin bəzi iri elmi müəssisələrin rəhbəri, başçısı mənalılarında çıxış edir.

Göstərilən sözlərdə -их(а), -ш(а) şəkilçiləri qadın cinsinin modifikasiya mənasını ifadə edir və sözə kiçildilmiş üslubi səciyyə verir.

- их(а) şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn leksemlər öz növbəsində heyvanların dişisinin adının semantikasını daşdığı üçün mənfə olaraq qəbul olunur, çünki onların əmələ gəlməsi zamanı heyvanların adları ilə bağlı arzuolunmaz assosiasiyalar meydana çıxır.

Yuxarıda göstərilən şəkilçilərlə işlədilən formalar adətən üslublaşmış nitqdə işlədilir (personajın nitq xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün).

Rus dilində -их(а), -ш(а) şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gələn qadın cinsli sözlər vardır ki, onlar sonradan öz mənfə mənalılarını itirərək sərbəst şəkildə işlədilir. Məsələn, *ткачиha, пловчиha, кондукторша* leksemləri.

Beləliklə, dildə əks olunan cins diskriminasiyasından danışmaq olar. Bunu qadın cinsi peşələrinin birbaşa adlandırılmasının yoxluğu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyeв E. Когнитив дилçилик üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 s.

2. Короленко Р.А. Когнитивно-культурологический анализ категории рода в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Иркутск, 2004.

Когнитивный анализ категории рода

РЕЗЮМЕ

Категория рода как языковая категория является составной частью концептуальной системы человека и играет важную роль в концептуализации и категоризации мира человеком. Категория рода как фрагмент национальной концептосферы обладает национальной спецификой и отражает особенности познания мира носителями данной культуры.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, категория рода.

Cognitive analysis of the gender category

SUMMARY

The category of gender as a language category is an integral part of the man's conceptual system and plays an important role in the conceptualization and categorization of it's world. The category of the gender as a fragment of the national conceptosphere has a national specificity and reflects the features of the world knowledge by the carriers of this culture.

Keywords: cognitive linguistics, concept, the category of gender.

RƏYÇİ: dos S.Abbasova.

Ağayeva Afaq Ramiz qızı¹⁷

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ HAQQINDA

«Nıq mədəniyyəti» elminin etika ilə əlaqəsi – bu elmin mədəniyyətlə, nəzakətlə əlaqəsi deməkdir. Hər bir insanın qiyməti onun etdiyi yaxşılıqlarla ölçülür.

Qədim dünyanın görkəmli filosofu Aristotel “etos” termininin “xarakter, temperament” mənalarını əsas götürərək, fəlsəfi məzmunlu “etik” sifətini yaratmışdır. Həmin sifətin “mərdlik, mötədillik” (mülayim, azla kifayətlənən, aza qane olan) mənası əsasında elmi bilikləri öyrənən **etika** terminini yaratmışdır. Aristotələ istinadən demək olar ki, e.ə. IV əsrdən dövrümüzdə qədər etika elmi uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yunan mütəfəkkiri və natiqi Sokratın söhbətlərində vicdan, ədalət, və vətəndaş borcları olmaqla etika problemi çox yer tuturdu. O, ilk dəfə “Özünü dərk et!” müddəasını irəli sürməklə ünsiyyət mədəniyyəti anlayışını əxlaq anlayışı ilə birləşdirir.

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mifologiyasında İdris haqqında olan dastan bu baxımdan çox maraqlıdır. Bu əfsanəyə görə, Adəm və onun oğlu Şitdən sonra İdris – dünyaya gələn üçüncü insandır. O, ilk dəfə gözəl yaşamaq, bir-biri ilə mehriban, nəzakətlə danışmaq kimi bir məqsədi öz üzərinə götürmüşdür.

Qədim Misir papiruslarında bu əfsanədə İdrisə “Hermes” adı verilir. Bu əfsanələrə görə, ruhları ölməzlik həddə qaldıran, insanları hər cür imtahan və sınaqlardan çıxaran, onlara güc və qüvvət verən məhz bilik və iradədir; bu əfsanəyə görə, ünsiyyət gözəlliyinə və mənəvi saflığa malik olan insanlar Allah səviyyəsinə yüksələ bilirlər.

Görkəmli alman maarifçilərindən İmmanuel Kant, Lessinq, Şiller (“Qaçaq” əsərinin müəllifi), Höte (“Faustun” müəllifi) və başqaları öz etik görüşlərində ünsiyyət mədəniyyəti anlayışının şərhinə xüsusi diqqət yetirmiş və hər biri ayrı-ayrı mövqedən bu anlayışın məzmununu müəyyən etməyə çalışmışdır.

H.Zərdabiyə görə, təkəbbürlülük, lovğalıq adamlar arasında normal ünsiyyətə mane olur, çünki lovğa və təkəbbürlü adamlar, bir qayda olaraq, höcət olur, öz dedikləri sözün, nitqin haqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq onun hökmən qəbul edilməsini tələb edirlər. Buna görə də, belə adamlar çox vaxt ədalətlik keyfiyyətindən məhrum olub eqoist olur, öz mənafeələrini xalqın mənafeyindən üstün tuturlar. Buradan Zərdabi belə bir ümumi nəticə çıxarmışdır ki, lovğa və təkəbbürlü adamı heç vaxt gözəl əxlaqlı adam hesab etmək olmaz.

«Nıq mədəniyyəti» elminin sütunu – etik, nəzakətli danışqdır. Nəzakətlik olmayan yerdə mədəni davranışdan, mədəni danışqdan söhbət gedə bilməz. Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasiri», Şah İsmayıl Xətəinin «Mənaqibi-Şeyx Səfi», A.Bakıxanovun «Nəsihətnamə», Məhəmməd Tağı Sidqinin «Həkimanə sözlər», M.C.Yusifzadənin «Ata-baba nəsihətləri» adlı didaktik əsərlərində nəzakətli danışq qaydalarına böyük əhəmiyyət verilmişdir.

İctimai-psixoloji baxımdan nitq mədəniyyəti sözün işlədilməsinin etik qaydaları ilə tənzimlənir, normalaşdırılır. Bu qanunlar hansılardır?

1. Təvazökarlıq;
2. Müsahibinin sözü ilə razılaşmaq, mübahisə etməmək;
3. Tərifləmək (bəyənmək);
4. Alicənablıq;
5. Müsahibinə rəğbət.

Bu etik norma və qaydaları gözləmək üçün istifadə olunan nitq etiketlərinin millətimizin şüuru, mentaliteti ilə qaynaq-qarışmış şəkildə min illər qabaqdan formalaşdığı və təşəkkül tapdığı göstərilir, oğuz tayfalarının etnik-fəlsəfi, fəlsəfi-linqvistik psixologiyasına istinad edilir.

Müraciət, görüş, təbrik, alqış, etiraz, etiraf, ayrılma və s. və i.a. nitq etiketlərinin «Nıq mədəniyyəti» fənni vasitəsilə öyrədilməsi, onlara müəyyən məqamlarda ünsiyyət forması kimi şərhlər verilməsi məqsəddən – nitqdə hikmətin, ədəbin roluna üstünlük verməkdən irəli gəlir.

Estetika ilə əlaqə. Dünyanın dördüncü qatı Günəşdir. Günəş gözəllik və eşq ilahəsidir. Ünsiyyət gözəlliyinə malik insanlar, burada mütləq gözəlliyə sahib olur və o, ölməzliyə, əbədiyyə, əbədiyyətə hazırlanır.

Qədim əfsanələrdən epigraf

«Nıq mədəniyyəti» fənninin estetika ilə əlaqəsi “nitqin gözəlliyi yaxud gözəlliklə əlaqəsi” deməkdir.

“Estetika” – ilk dəfə elmə professor A.Baumhaptən tərəfindən gətirilib (1750-ci ildə), yunanca “hiss” mənasını verir. Şəxsiyyətin estetik mədəniyyətinin inkişafında nitq mədəniyyətinin də xüsusi yeri vardır. Bəşəriyyətin estetik cəhətdən mənimsənilməsinin dərinliyi öz ifadəsini şifahi və yazılı nitqdə, natiqlik mədəniyyətində tapır. Ali məktəb tələbələri müşahidə etdikləri gözəlliklər haqqında mühakimə yürütməyi və nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu söyləməyi bacarmalıdırlar. Bu keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində disputların rolu əvəzəndirilməzdir. Disput tələbələrdə yüksək estetik zövq tərbiyə etməklə yanaşı, onlarda əməksevərlik, şüurlu intizam, vətənpərvərlik, kollektivçilik, mərdlik, dostluq, yoldaşlıq kimi nəcib sifətlərin, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Disputda hər bir tələbəyə söz verməlidir ki, o öz zəhmətinin qiymətləndirilməsinin şahidi olsun.

Beləliklə, **estetik zövqə həsr olunmuş** disputun başlıca məqsədi gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə, əqli həyatına, zövqünə və sözün əsl mənasında insani fəaliyyətinə istiqamət verməkdir. Məsələn, disputda Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” əsərlərindən, Aşıq Ələsgər poeziyasından, “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarından, müxtəlif atalar sözləri, qoşma və bayatılardan seçilmiş təbiət gözəllikləri, sevgi, əmək və qəhrəmanlıq,

¹⁷ ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru . Mob: 055 735 45 26. afag.agayeva 58@ gmail.com

yüksək insani keyfiyyətlər və s. estetik gözəlliklər ətraflı müzakirə olunur.

Nitqin, ünsiyyətin gözəlliyi adi kəlmələri bəzəkli formada (metafora, evfemizm və s.) verməkdə də özünü göstərir, ya da əksinə, əgər biz nitqin nitqində bədii əsərlərdə rast gəldiyimiz bədii təsvir və ifadə vasitələrini neytral sözlərlə əvəz etsək, estetikanın nə demək olduğunu əyani şəkildə qavrayarıq. Məsələn, “yerdən ayağını quş kimi üzüb” əvəzinə (S.Vurğun. “Ceyran”) “qaçır” desək, ifadənin nə qədər bayağı səsləndiyi göz önündədir.

Yerində işlədilmiş ifadələr, dürüst seçilmiş epitetlər, gözəl bənzətmə və müqayisələr – bütün bunlar oxucu və dinləyicidə nitqin məzmunundan alınacaq estetik zövqü artırmağa kömək edir.

Nitqin estetik gözəlliyi nitqdə kobud, qaba xarakterli, insanın heysiyyətinə toxunan söz və ifadələrdən uzaq olmaqdır. Bu funksiyamı evfemizmlər öz üzərinə götürür. Məsələn, “o yalan danışdı” əvəzinə “o, həqiqəti gizlədirdi” – desək, cümlə daha estetik təsir bağışlayar.

«Nitq mədəniyyəti» fənninin öyrətdiyi düzgün tələffüz qaydaları (orfoepiya) da nitqin, xüsusilə, bədii nitqin estetik təsirini daha da artırır. Bu baxımdan orfoepiyamı nəzəri və praktik cəhətdən estetika ilə əlaqəli öyrənmək nitq inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Nitq mədəniyyəti dilin estetikası ilə əlaqədardır. Nitqin gözəlliyi nə deməkdir? Bəzən göstərirlər ki, nitqin gözəlliyi onun aydın olmasıdır. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Eyni fikri müxtəlif şəkildə, müxtəlif yollarla ifadə edib anlatmaq olar. Nitqin gözəlliyi, hər şeydən əvvəl, onun ümumi ədəbi dil normalarına uyğun olmasıdır.

Ifadənin aydın və sadəliyi, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması və sözlərin isə yerli-yerində işlədilməsi nitqin dərk olunmasını xeyli asanlaşdırır, ona ifadəlilik verir, onu parlaq, obrazlı hala salır, oxucu və ya dinləyicidə estetik zövq yaradır. Cümlədəki mənaya uyğun olmayaraq yersiz işlədilmiş yaxud uydurulmuş sözlər isə söylənilən fikri dərk etməyi çətinləşdirir. Bundan başqa, belə hallar, ədəbi dilin tələblərini yaxşı bilən adamlarda estetik cəhətdən xoşagəlməz bir duyğu və hiss əmələ gətirir və nitqin aydınlığı pozulur.

Yunanıstan və Romada o zamanlar nitqin vəzifəsi yalnız gözəl, parlaq və obrazlı nitq söyləməklə bitmirdi; burada nitq elə danışmalı idi ki, öz çıxışı ilə dinləyicilərdə musiqi və bədii qiraətin yarada biləcəyi təəssüratə oxşar yüksək bir estetik zövq doğura bilsin. Elə buna görə də, qədim (antik) natiqlər öz çıxışlarının quruluş və ölçüsünə böyük bir diqqətlə yanaşırdılar. Vətənimizdə də belə məsələlər tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən yayınmamışdır. B.Əhmədovun “İfadəli oxu estetik vasitə kimi” adlı məqaləsində ifadəli oxu bədii əsərlərin öyrədilməsi və estetik tərbiyənin formalaşdırılması vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Tələbələrin estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm rol oynayan fənlər içərisində ifadəli oxunun, bədii natiqliyin xüsusi rolu vardır. Klassiklərimizin, o cümlədən Nizami Gəncəvinin, Saib Təbrizinin, Məhəmməd Füzulinin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin müxtəlif ölçülü, müxtəlif vəzndə olan şeirləri düzgün tələffüz olunmaqla, şeirin ölçüsü, təqti, vəzni və forması baxımından bütün tələbləri gözənilməklə tələbələrə öyrədilməlidir. Şeirlərin ifası zamanı əl, qol hərəkətlərinin, üz-göz mimikalarının, intonasiya gözəlliyinin, intonasiya bədiiyinin müvafiq prinsiplərə, tələblərə uyğun yerinə yetirilməsi mühüm şərtlərdən hesab olunur.

Aristotelin (e.ə. 384-322) “Nikomax etikası” və “Siyasət” adlı əsərlərindən məlum olur ki, ünsiyyət həyatın mənasıdır və onun gözəlliyi insan üçün ən yüksək nemətdir. Epikür (e.ə. 341-270) ünsiyyət gözəlliyini insanın əsas təbii cəhdi hesab etmişdir. Onun nəzərinə ünsiyyət gözəlliyi insana yaxşı fikirləşməyi, yaxşı danışmağı və yaxşı hərəkət etməyi öyrədir. Ona görə də, “kimin xarakteri nizama salınmışsa, onun həyatı da nizama salınmışdır”.

Stoiklər – Qədim Yunanıstanda və Romada materializm ilə idealizm arasında “tərəfdar”, “stoisizm” fəlsəfi cərəyanının nümayəndələri – özlərini “məhkəm, dözümlü, sabit, mətanətli adam” hesab edirdilər. Stoiklərin nümayəndələrinin etik və estetik baxışlarında ünsiyyət gözəlliyi problemi həyatın ilkin vacib şərti hesab edilir.

M.T.Siseron ünsiyyət gözəlliyini “Allahın bəxşişi” hesab etmişdir. Hobbs göstərir ki, insanın estetik münasibətləri ilə ünsiyyəti arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. A.P.Çexov yazmışdır: “İnsanda hər şey gözəl olmalıdır”. Yəni insanın zahiri görünüşü də, geyimi də, davranışı da, başqaları ilə münasibəti və ünsiyyəti də, bilik və bacarığı da gözəl olmalıdır. Çünki hər bir elm sahəsini yalnız və yalnız müstəqil mütaliə etməklə hərtərəfli biliklərə yiyələnmək olar.

Gözəl söz, gözəl danışq, gözəl sima, gözəl geyim, gözəl xasiyyət, gözəl davranış, gözəl baxış, gözəl yerləş, gözəl ünsiyyət, gözəl münasibət, gözəl qamət insanı gözəl göstərir.

Nitq mədəniyyətinin pedaqogika ilə əlaqəsi . Ritorikanın üç qızıl sütunu vardır: dilçilik, pedaqogika və psixologiya.

Ritorikanın ilkin yaranma mərhələsində “ritorik redaqogika” da yaranmışdır. Pedaqogika ilə nitq mədəniyyətinin əlaqəsi 2 istiqamətdə izlənilir:

1) Pedaqoji ritorika – bütün görkəmli pedaqoqlar öz pedaqoji məqsədinə çatmaq üçün bundan istifadə edirlər.

2) Ritorika elmini, nitq mədəniyyətini öyrətmək üçün istifadə edilən pedaqoji tövsiyələr, məsləhətlər. Məsələn, respublikamızın qabaqcıl müəllimləri öz dərslərində, yeri gəldikcə, tələbələrə fəallaşdırıcı müasir üsullardan, o cümlədən rollu oyunlardan, kubləşdirmədən, müzakirədən, problemlə situasiyadan, əqli hücumdan, BİBO üsulundan, ziqzaq üsulundan, **tədqiqat üsulundan**, şaxələndirmə üsulundan, beşlikdən, Blum taksonomiyasından və s.-dən istifadə edirlər. Bu üsullardan, xüsusən, dil tədrisində, əlavə məşğələ saatlarında istifadə edilən dərslərin müşahidəsindən görünür ki, dərslərdə tələbələrin fəallığı, şüurluluğu, iradəliliyi, hafizəliliyi, təxəyyül və təfəkkür itiliyi təkmilləşdikcə, nitqləri və mühakimələri də intensiv inkişaf edir. Nəticədə növbəti məşğələlərin səmərəliliyi artır.

Dahi pedaqoq K.D.Uşinskiyinin sözlərilə desək, yalnız elm yox, həm də incəsənət olan pedaqogika da natiqşünaslıqla əlaqədardır. Natiqin yaradıcılığını, ilhamını, hətta, intuisiyasını (hissini) özündə təcəssüm etdirən

pedaqoji ustalığını məhz pedaqogika elmi əsasında daha dərindən öyrənmək, eyni zamanda bu elmin köməkliyi ilə natiqlik məharətinin ayrı-ayrı xüsusiyyət və cəhətlərini təkmilləşdirmək mümkündür.

Əgər natiqlik sənətini canlı və sağlam bir orqanizmə bənzətmək mümkündürsə, psixologiya və pedaqogika onun ən qüvvətli qollarını təşkil edir. M.Əsgərov qeyd edir ki, inandırmaq məharəti məhz psixologiya və pedaqogikanın əlbir fəaliyyəti nəticəsində öz səmərəsini verir (5.s.17).

“Azərbaycan pedaqoji elmində pedaqoji prosesin optimallaşdırılmasında şagirdlərin və tələbələrin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələsi də aparıcı yer tutmuşdur”.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q. Etika, tarix, nəzəriyyə, təcrübə (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Azəri-Poliqrafiya, 2016, 368 s..
2. Axundov A. Ümumi dilçilik.(ali məktəb tələbələri üçün dərslik), Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Dağlar (Almanax), I kitab. Baş relaktor Zaur Ustas.Hfl. N LINE MMC, Bakı, 2019, 4. İlham Əliyev və müasir Azərbaycan - gənclərin gözü ilə /A. Qədiməliyevin redaktorluğu ilə, “Elm və Təhsil”, Bakı, 2017, 336 s..
5. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları (dərslik). Bakı, Maarif, 1975, 257 s..
6. Kərimova F. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması (XX əsrin 1920-cı illəri). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 184 s..
7. Musayev Nəsrəddin. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus mədəniyyətin tərkib hissəsidir.Azərbaycan məktəbi:Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal.Bakı, 2017, N3,s.50-5
8. Sadıqov F.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı Biznes Universitetinin nəşri, Bakı, 2017, 217 s..
9. Vəliyev H.A. Xarici ölkələrin jurnalistikası tarixi. Bakı, Zərdabi LTD nəşriyyatı, 2014, 640 s..

Ключевые слова: *речь, этика, эстетика, педагогика, наука.*

Key words: *speech, ethics, aesthetics, pedagogics, science.*

Резюме

Связь между культурой речи и некоторыми другими науками

В статье автор обсуждает вопрос межнаучной связи: 1) культура речи и этика; 2) культура речи и эстетика; 3) культура речи и педагогика. Выявляются интра- и экстралингвистические черты вышеуказанных процессов. Сопоставляются факты, примеры, приводятся цитаты из научных трудов великих деятелей науки.

SUMMARY

The relation of the speech culture with the other Sciences

The problem of inter-scientific relation has been discussed in the article: 1) speech culture and ethics; 2) speech culture and aesthetics; 3) speech culture and pedagogics. Intra – and extra-linguistic features of the abovementioned processes have been revealed. Facts, examples are compared, citations from scientific works of outstanding scientists are given.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Hüseynova Ülkər Elmar¹⁸

“ŞÜHƏDANAMƏ”NİN DİLİ İLƏ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK PARALELLİYİ

İlkin inkişaf dövrlərində işlənmiş, xalq danışığı dilində mövcud olmuş yüzlərlə söz ədəbiyyata, ədəbi dilə bədii nümunələr vasitəsilə daxil olmuş, onların nəsilədən-nəsilə ötürülməsinə və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmasına imkan yaradılmışdır. Təbii bir haldır ki, ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid yazılı abidələrin hər hansı birinin dilinə nəzər salsaq, orada müasir Azərbaycan ədəbi dilinə və ya dialekt və şivələrinə uyğun söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. Qədim sözlərimizin bu günə kimi yaşamasına, mənalərini qoruyub saxlamasına imkan yaratmaq baxımından tükənməz mənbə olan yazılı abidələrdə həmin söz və söz birləşmələrini işlənmə tezliyi baxımından iki sırada qruplaşdırmaq olar: 1) əksər yazılı nümunələrdə rast gəlinən sözlər; 2) yalnız bəzi abidələrdə yer alan sözlər. Damu, us, uçmaq, dün, duş, yazı kimi leksik vahidlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaizm hesab olunsada, onlara orta əsrlər bədii ədəbiyyatında geniş şəkildə rast gəlindiyindən mütəxəssislər tərəfindən semantika başa düşülən köhnəlmiş sözlər sırasına daxil edilir. XVI əsr mütərcimi Nişatinin ana dilinə xüsusi həssaslıqla yanaşaraq qələmə aldığı iki tərcümə əsərində elə türk mənşəli sözlərə təsadüf olunur ki, istər mütərcimin yaşadığı dövrdə, istərsə də həmin dövrdən sonrakı ədəbi örnəklərdə geniş yayılmamışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın görkəmli söz ustaları olan İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli ilə müqayisədə yaradıcılığı geniş tədqiqat sahəsi qazanmış sənətkar səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Bununla belə, “Şühədanamə” haqqında üç görkəmli tədqiqatçının namizədlik dissertasiyasınımdını çəkmək olar: Samət Əlizadə “Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say, əvəzlik)”, Möhsün Nağısoylu “XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” və Mədət Məmmədov ““Şühədanamə”nin leksikası”. “Şühədanamə”nin dili ilə Azərbaycan dialektlərinin leksik paralelliyi məsələsinə gəldikdə isə hər üç müəllif bu məsələyə biganə qalmamışdır. Düzdür, “Şühədanamə”də işlənmiş arxaik sözlərin Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində öz varlığını qoruması məsələsi xüsusi araşdırma, tədqiqat işi tələb edir. Bu baxımdan məqalədə etimologiyası xüsusi maraq doğuran leksik vahidlərə yer ayrılmışdır.

Bağırdağ-beşikdə uşağı bağlamaq üçün bağ. “Həzrət Əli əleyhissəlam bağırdağdan əl çıxarub atasının əlini dutub”(Şühədanamə, 118a). Quba, Salyan, Şəki, Zaqatala şivələrində *bələkbağı*, *uşağı beşiyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ* anlamlarını ifadə edir: “Bağırdağı gəti, uşağı bağla, yıxılmasın(Şəki); - Bağırdağı çox çəkmə, uşax boğular(Zaqatala); - Uşağın belinə bağırdağı bərk çək ki, yü:rüx'dən yıxılmasın (Şəmkir)”(2, s.35). Türkiyədə nəşr olunmuş “Tarama sözlüyü”ndə isə eyni mənada, ancaq fərqli fonetik qabıqda, “bağırdağ” şəklində yer almışdır. “Divanü lüğət-it-türk”də eyni fonetik tərkib, yəni “bağırdağ” formasında olmasına baxmayaraq, “qadın önlüyü” mənasında verilmişdir. “Древнетюркский словарь”da isə “qısa qollu gödək qadın köynəyi” şəklində izah olunmuşdur.

İbrahim Aləttin Gövsanın “Yeni Türk lüğati”ndə *bağıldak* “beşikdəki çocuğu göğsü üzərindən keçərək beşiyə bağladıkları enli bağ” kimi göstərilmişdir. Etimoloji lüğətdə də “qundaq” sözündə *daq* “bağ” kəlməsinin dəyişmiş forması hesab olunur. Bu gün dilimizdə “bağır” sözünün mənalardan biri kimi “ürək” olduğunu nəzərə alaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, “sinə hissəsini bağlayan ip, bağ” məfhumu ifadə etmək üçün yaranmışdır.

Dəniz Qaraqurd “bağıldak” sözünün məlum semantika ilə yanaşı, ləhcələrdə “nişan/evlilik yüzüğü” anlamında istifadə olunduğunu bildirir. Deməli, burada da “üzük” məcazi anlamda “ürəkləri bağlayan simvol” kimi düşünülə bilər. Eynilə oxşar fikirləri “qundaq” sözünə də aid etmək olar, yəni “sıxan, bükən bağ, parça” kimi mürəkkəb sözün sadələşməsi yolu ilə yaranmışdır.

Bay-zəngin, varlı. “Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlik versün ki, bay ola”(Şühədanamə, 191b). “Tarama sözlüyü” və “Divanü lüğət-it-türk”də “zəngin, varlı” kimi qeydə alınmışdır. “Və bu Piruzşah bir bay kişi idi və malı ilə qul-qaravaşı və davarı ilə əkin-biçini igən çox idi”(17, s.48). “Baylığa iyəvən kişi yoxsulluğa tez girər”(34, s.75). Həsən Zərinəzadə “bəy” sözünün inkişaf istiqamətini belə təsvir edir: böyük → böyk → bəyk → bək → bay → bəy(29, s.183). Tofiq Hacıyev *bay/bəy* sözünü omonim hesab edərək “bəy, varlı, xoşbəxt” mənalərini göstərir və ilkin formasının “bi” olduğunu iddia edir(10, s.41). Müəllif fikrini “Azərbaycan” sözündə də vaxtilə “azərbaycan” oxunması məsələsinə toxunaraq əsaslandırır. “Eski slavcadaki türkçe sözlərə dair” məqaləsində Akdes Nimet “bay” ilə “bək” və slavyan dilinə məxsus hesab etdiyi “bogu” ilə “bogatu” sözlərinin eyni köklə bağlılığını irəli sürərək hansı dilin digərindən bəhrələnməsi məsələsinin öyrənməyin mümkünsüz olduğunu bildirir. Xaqani Ədəboğlunun “bæg” sözü ilə bağlı fikirləri deyilənlərin həqiqətə uyğun olduğunu bir daha təsdiq edir: “Dədə Qorqudun bæg(bəy, bay, baq, boq), ərən dediyi insanlar Midiyanın qədim sakinləri sayılan baqaratlara tam uyğundur. Baqi(Baqa, Boq) türklərdə ilahi anlamında işlənir”(5, s.257). Folklor nümunələrində də rast gəldiyimiz kimi, qədim dövrlərdə şah, hökmdar statusu olan insanlara ilahi qüvvəyə malik şəxs kimi yanaşılması “bəy” sözünün “boq” sözündən törəndiyini sübut edir. Dialektoloji lüğətdə Qazax şivəsində “xoşbəxt” anlamında, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində təcəssüb hissini ifadə edən nida kimi yer almışdır: “Səni görüm balaların bay olmasın(Qazax)”(2, s.44). Bundan əlavə, Meğri şivəsində “bayımmax”(1. varlanmaq; 2. yarımaq, xoşbəxt olmaq) və “bayındırmax”(varlandırmaq, mənfəətləndirmək) feillərinə də rast gəlinir.

Boğazlamaq-boğazından kəsmək. “Çün həq təala İsmail için qoyun göndərdi, İbrahim ani

¹⁸ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

boğazladı”(Şühədanamə, 23a).Daşkəsən şivəsində “boğazdamax”*boğazından tutub başını kəsmək* mənasını bildirir: “Pıçaxnan qoyunu boğazdeyrix”(2, s.60).“Aygır atum boğazlayub, aşum vergil!”(31, s.148). “Bir qatla bir sığırı boğazladılar və yeməgün yaraqını gördilər kim, danla işçilər gəlirlər”(17, s.116).Yırçı yir yanılıp, boğuzlantı, bunadır kağan yelü kör,-timis(Беледчи yolu азды, башы кесилди. Хан кедерленди (ве) деди: бачардыгча тез кечиб кедин.)”(24, s.247).

Əbu Həyyan lüğətində **boğazladı**-*boğazından kəsdi*, **boğaz** və **boğaq** isə *boğaz* mənasında verilmişdir. Qırçaq türkcəsi sözlüyündə də *boğazla* (*boğuzla*, *bovazla*)eyni semantikanı ifadə edir.Baba Məhərrəmli uyğur türkcəsində *buk(qurtlaq)* sözü ilə *boğ* kəlməsinin eynimənşəli olmasını güman edir.A.Axundov isə*boğaz* sözünün etimologiyası ilə *bağlağız* sözü kimi iki hissədən – *boq* kökü və *ur/ar/uz/az* şəkilçisindən ibarət olmasını irəli sürür.Ancaq bu şəkilçinin yaratdığı mənə haqqında məlumat yoxdur.Qeyd edək ki, “Türk dili araşdırmaları yillığı”nda *ağ* sözünün “kavşak, birləşmə nöqtəsi ya da yeri” izahı məqbul hesab edilir.(26, s.282).Elburus Əzizovun söz sonunda –z elementi barəsində mülahizələri maraqlıdır: “...türk dillərinin tarixində -z elementinin qeyri-müəyyən çoxluq deyil, qoşa cəmlilik bildirməsi daha geniş yayılmışdı; məs.: göz “iki göz”, diz “iki diz”, omuz “iki çiyin”, köks (köküz) “iki sinə”, əkiz (iki+z) “anadan cüt doğulan”(36).“Boğaz” da omonim söz olub, digər anlamda “iki dənizi birləşdirən dar bir keçid”, yəni hər iki mənada müəyyən hissələri birləşdirən hissə hesab etmək olar. Eyni fikirləri “ağız” sözünə də şamil etmək olar.

Dirrix-yaşayış.“Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlik versün ki, bay ola”(Şühədanamə,191b).Gəncə, Şəmkir şivələrində *yaşayış*, *dolanacaq* mənalarında *dirrix* kəlməsi işlədilir: “A balam, yayın bu istisində bu nə gündü, nə dirrix’ di sən çəkirsən (Gəncə)”(2, s.136). Salyan şivəsindədirrig cehiz, Bakı, Şamaxı şivələrində ev əşyaları kimi işlədilir: “Gəlin köçən qıza çoxlu dirrig verillər(Salyan);- Öymizə dirrig lazımdı (Şamaxı)” (2, s.136).“Tarama sözlüyü”ndə isə belə izahat verilmişdir: “dirlik (dirilik) 1. Yaşayış, hayat, sağlıq, keçim. 2. Tahsisat, ödenək”(33).“Dir/Tir kökü canlılıq, yaşam, dayanıklılıq bildirir(11, s.77). “Bu kök G.Klausonun etimoloji lüğətində (GC, 529) və A.fon Qabenin “Eski Türkçenin Qrameri” əsərində (86, 300) qeydə alınmışdır. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan şumer dilində ti “həyat” anlamındadır (207, 103)”(14, s.87).*Ti* şumer dilində həm də *ox* mənasını ifadə etmişdir və ən vacib simvol hesab edilmişdir.Müasir dilimizdəki *tir* sözünün buradan yaranması və əlaqəli olması şübhəlidir.Tirgür diriltmək, tiril dirilmək, tirig diri, canlı, yaşayan kimi açıqlanmışdır: “Kuş, kurt kamuğ tirildi(Quş-qurd bütün dirildi)”(32, III cild, s.13). Çox ehtimal ki, ilkin olaraq *dir/tir* feili yaranmışdır, sonradan *diri*, *dirilmək* və *dirilik*düzəltmə sözləri törənmişdir.“Osmanlı şiiri antolojisi”ndə yazılır: “Aslen Türkçe olup “yaşama, sağlıq, keçim” gibi anlamlara gelen “dirlik” kelimesi, Osmanlıdevlet düzeninde “geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen ve ya buna yarayan timar ulufe vb.”kaynaklarına da dendiyyinden iki anlamlı kullanılmıştır (tevrife)”(23, s.211).

Dünürlük-elçilik.“Məndən saru dəxi vəkil ol və dünürlük eylə”(Şühədanamə, 168a). Bolnisi rayon şivəsində “düngür” şəklinə təsadüf olunmuşdur. M.Rəhimovun “dünürlük etmək” söz birləşməsinə *müdafə etmək*, *tərəfini saxlamaq* kimi mənalandırması ilə bağlı Möhsün Nağısoylu yazmışdır: “ ...həmin parçanın ümumi məzmunundan anlaşılır ki, dünürlük etmək mürəkkəb feili elçilik etmək mənasındadır”(19, s.66). Bəşir Əhmədov “dünür” sözünün *quda*, *evlənmə* mənalarını vermişdir.“Yüz soruda türk folkloru”nda “dünür” sözünün kökü *düğ* ilə əlaqələndirilərk yazılır:“Evlenme olayının kapsadığı töre və törenlər, gəlin ilə güveyi, və onların ailələrini birbirinə, birtakım anlaşmalardan keçərək, qarşılıqlı, mal, para, eşya alış verişləriylə bağlama və böylece hısımlıq kuruluunu pekiştirme amacını güttükleri için, ta eskiden bu töre ve törenlerin tümü birden **düğün** kelimesi ile gösterilmiş olsa gerek”(28, s.168). “Divanü lüğət-it-türk”də *tüngür* , “Древнетюркский словарь” da *tünjür* “quda” mənasını ifadə edir. “Ana hatlarıylə Türk şamanlığı”nda yakut dilində mənalarından biri kimi “davul” göstərilən *tüngür/tünür/dünür* haqqında yazılmışdır: “Yakut Türkçesinde tünürün bir anlamı da "evlilik aracılığıyla olmuş akrabalıq"tır. **Tünürer**, evlənmək, evli olmaq anlamına gelir. Anadolu'da da **dünür**, evlilikle kurulan akrabalıq terimi olup oğul veya kızları evli olduğu ailələrin birbiyilə olan akrabalığıdır. V. Troşçanskiy'nin fikrince tünür teriminin bu ikili anlamı hiç de təsadüfi değıldir. Nitekim Şaman da gerçekte bir aile başkanıdır. Bu bağlamda davul da Şamanla toplum, Şamanla ruhlar arasında bir bağdır”(30, s.195).

Gədük-aşırım, nöqsan, deşik.“Nişün mənim fərzəndlərümi yetim qıldün və mənim xanədanuma gədük saldun”(Şühədanamə,136a). Əli Bayramlı, Salyan şivələrində *gədig*, Ordubad şivəsində “gədük”*aşırım*, *keçid* mənalarını ifadə edir: “Biz bu gün dağın gədiyinnən aşırıldı(Ordubad)”(2, s.176).

“Amma o gədükdə qar ilə duman bir qayətdə idi kim, ağacları ufadur idi və ol yerdə kim, biz qonmuşduq, heç yox idi və ol gögərçin görünməz oldı” (17, s.779). Tədqiqatçılar arasında “gədük” sözünün izahı ilə bağlı olaraq fikir ayrılığı mövcuddur. Möhsün Nağısoylu “Orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri” məqaləsində “qüsurlu, nöqsan, çatışmazlıq, zədə, deşik” kimi izahatını verir. Mədət Məmmədov isə “hər hansı sıradakı boşluq” şəklində mənalandırır. “Tarama sözlüyü”ndə isə M.Nağısoylunun fikri ilə uyğunluq təşkil edir (Gədük- 1. Eksik, noksan, ihtiyaç. 2. Çatlak, yarıq). Hüsəməddin Xoyinin “Töhfe-yi-hüsəm” mənşum lüğətindən bəhs edən Tofiq Hacıyev burada yer alan XIII əsr məişət sözləri sırasında “gədük” sözünü də verir. “Mahmud Qaşqarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər” əsərində Buludxan Xəlilov hər bir oğuz boyuna aid sancaq və qəza adlarını verir ki, bunlar içərisində Yürəgir(Ürəgir) boyuna məxsus Gədük adlı qəza yer alır. Bu gün izahlı lüğətdə gədük sözü vardır: “İki dağ zirvəsi və ya yüksəklik arasında alçaq sahə, çətin keçilən dağ cığırı”(3). Mahmud Kaşqarının lüğətində “gədük”ə rast gəlməməyimizə baxmayaraq, “yarağ”(yarıq) sözünün mənalarından biri kimi “gədük” sözü verilmişdir.

İsmarlamaq-sifariş etmək. “Ənsarə və mühacirə vəsiyyətlər edüb bir-birinə ismarlədi” (Şühədanamə, 85a). Çənbərək, Gədəbəy, Karvansaray, Qazax, Tovuz rayonu şivələrində *ismarramax* “sifariş, xəbər göndərmək” şəklində təsadüf olunmuşdur: “İsmarradım, dağdan koramaz yolleyjax cijim (Karvansaray)” (2, s.237). Bundan əlavə, Qazax şivəsində *simarramax* variantı da işlədilir: “Cijimə simarradım kin, dağdan yağ yollasın” (2, s.433). Bu söz Kəlbəcər rayonu şivələrində assimilyasiyaya uğramış formada (*ismarra-*) ilkin, yəni “tapşırmaq” mənasında işlənir: – Mirada *ismarramışam*, Kəlvəjərdən alif gətirəjəx. Zaqatala şivələrində bu feilin *ismarla-* forması var: *İsmarlamışix*, Fatimat tez gələr (8, s.259).

“Dədə Qorqud” dastanında isə baş hərfi “i” deyil, “ı” kimi yazılmışdır: “Otuz doquz yoldaşın ismarladı, görəlim, xanım, necə ismarladı” (31, s.66). “Pəs mənə ismarladılar kim, həman kim həzrət Şeyxün xidmətinə yetəsən, girməgə bizim üçün icazət ala gör kim, ta ziyarətinə müşərrəf olalım” (17, s.483). “Eşəgin bərk bağla, andan Tanrıya ismarla” (34, s.53). “Tarama sözlüyü”ndə “ismarlamak” 1. *Tevdi etmək, emanet etmək* 2. *Tembih etmək, təvsiyə etmə* mənaları göstərilmişdir. R. Rüstəmov “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fəl” adlı əsərində feilin kökünün sifariş ismindən törəndiyini nəzərə çatdırmışdır (22, s.65). Besim Atalayın “Türkçə de kelime yapma yolları” kitabında yazılmışdır: “Yabancı kelimelerden bitakımlarını Türkçeleştirerek fiil kökü gibi kullanılır:

tasavvvur- la-mak → tasar-la-mak

sipariş etmək → ismar-la-mak” (1, s.128).

“Farsça-türkçə lüğət: Gencine Güftar; Ferhengi Ziya” kitabında fars sözləri olan *sipurden*, *sipariş kerdən* “ismarlamak” kimi tərcümə olunmuşdur. Buradan anlaşılır ki, *ismarlamaq* feilinin mənşəyi fars dilindən törəmədir.

Qazuq-dirək. “Çadrun degil qoparsun qazuğ bərk itməsün” (Şühədanamə, 76b). Dərbənd şivəsində *qazığ*, Qax şivəsində *qazux*, Qəbələ, Şəki şivələrində *qazix* “yerə basdırılan dirək və ya paya” kimi izah edilir: “Qazığ bərk ağacdandan taxılıtdı (Dərbənd)” (2, s.289). Basarkeçər, Çənbərək, Hamamlı şivələrində *arabannın laydırını saxlamaq üçün qollara üfüqi birləşdirilmiş taxta* anlamında işlədilir: “Xorumu qazığa sanc, harava möhkəm olsun (Hamamlı)” (2, s.289). “Çün həzrət Şeyx ol xəlvətdən çıxdı, xəlvətinün qapusu eylə bağlandı kim, sağınaydun kim, dəmirlü qazuq ilə bir-birinə tikübdürlər” (17, s.621). Etimologiya lüğətində “qazix” formasında yer alan söz kökünü Bəşir Əhmədov “çaxmaq” və ya “qazmaq” feilləri olması ehtimalını irəli sürür. Mədət Məmmədov isə yalnız “qazmaq” feili ilə əlaqələndirir.

Salıq ver-tanışlıq vermək. “Öz evinə əna salıq verdi” (Şühədanamə, 176a). Meğri şivəsində *salıxvermax* “tanışlıq vermək”, Borçalı, Gədəbəy, Xanlar, Qazax, Şəmkir, Tərtər şivələrində *salıx verməx* “xəbər vermək”, “soraq vermək” Borçalı, Şəmkir şivələrində “nişan vermək” kimi izah edilir: “Salıx verdim ki, mən Nüyədi adamıyam (Meğri); - Uşaxdan bir salıx verən yoxdu (Qazax); - Bir ildi ki, yavının itməsini salıx vermişəm, yənə bir şey çıxmır (Xanlar); - Bir adam gəlmişdi, Məmmədin öyünü soruşdu, mən də salıx verdim getdi (Şəmkir); - Salıx verən olsa, gedif taparam (Borçalı)” (2, s.417). “Kitabi Dədə Qorqud”da “salıq ver” yerinə “salı ver” şəklindədir: “Oğuzı salı vermədi, gerü yerinə qondurdi” (31, s.127). “Nə qədər kim anlardan sordum ki, siz kimlərsiniz, salıq vermədilər” (17, s.544). “Tarama sözlüyü”ndə aşağıdakı izahlara rast gəlirik: “salıq vermək, (salı vermək)- haber vermək, bir şeyin bulunduğu yeri tarif etmək” (33).

Simiz-kök, yağlı. “Bir simiz quzi ki, ani çox sevər idi, götürdi” (10a). Dərbənd şivəsində *səmiş* “kök” mənasında istifadə edilir: “Gəncəli həmişə mala yəxşi baxadı, həmi malları səmişdü” (2, s.427).

“Bu xəyaldə ikən dəniz bir mövc urub, bir simiz balıq qırağa atdı” (17, s.142). “Gəl gedəlim, simüzün al, aruğın qo” (31, s.60). “Oğuznamə”də *simiz* və *semüz* olmaqla iki yazı şəklində rast gəlirik: “Balığın başı simüzün tatlı olur” (34, s.74), “Rəncbərin ökücü semüz olur, amma öküzü semüz olsa, kəndüsü ariq olur” (34, s.103). Dəniz Qaraqurd isə “himiz” variantını da göstərərək qeyd edir: “Ayrıca başka bir lehçədə şişman, obez manasına rastlanmışdır, fakat bu içerik Semiz/Simiz/Himiz dönüşümü ilə ortaya çıkmış gözükmehtir” (12, s.165). Müasir türk dilində “semirmek” *yağlı bir duruma gəlmək, semizləmək, şişmanlaşmaq* anlamlarını bildirir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, *simiz* sifəti *semirmek* feilindən törəmişdir.

Yen-paltarın qolu. “Başını dizi üstə qoyub yeni ilə tozi anun yüzindən gedürür idi” (232a). “Əllərin yəninə çəkdi gözükməsin deyü; oyuna girdi, ayıtdı” (31, s.74). “Anların üni eşidincə Şeyxün ol halı uçub bərtərəf oldu, qeyrət eyləyüb, əlini qəzəb ilə qaldurub silkdı, eylə heybət ilə kim, donının yeni yırtıldı” (17, s.114). “Divani lüğət-i türk” də “yenq”in yan, paltarın yanı, qırağı, qolu şərhilə yanaşı, feil kimi “yennmə”, “məğlub etmək” mənaları da verilmişdir. Bu gün müasir türk dilində hər iki semantika işləkdir. “Yen sözü türkçədə üç anlayışın qarşılığı olaraq kullanılır: 1 – Elbise kolu. 2 – Kol ağzı. 3 – Kolluk. Bu üç mânâyı birbirinden ayırmak gereklidir. Öyle anlaşılıyor ki eski Türkçədə *yen* sözü, daha çok “elbise kolu” mânâsına geliyordu” (s.61). Tabasaran, Zaqatala şivələrində *yeng* “paltarın qolunun ağzı” mənasında işlədilir: “*Əhmət öz köynəginə yeng tikdirdi (Zaqatala); – Məşəyudunələmə: kitəndə qastumun yengini cirilütdü (Tabasaran)*” (2, s.548). Cəmiyyətdə tərəqqinin və yüksəlişin dilə təsiri daim gözlənilən və təbii bir haldır. İldən-ildən dilin lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil edildikcə, bəzi sözlər sıradan çıxır. Ona görə də orta əsr yazılı abidələrinə zamanın tələbinə uyğun şəkildə nəzər yetirmək lazım gəlir. İllərdən bəri aparılan araşdırmalar sübut edir ki, görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlər öncə qələmə aldığı əsərlər Azərbaycan dilinin tarixi fonetika, leksika, qrammatikasını öyrənmək baxımından əvəzsiz rol oynamış və bu gün də hələ tam şəkildə üzə çıxarılmamış zəngin materiallarla tükənməzliyini qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Atalay B. Türkçə de kelime yapma yolları. İstanbul, TDK, 1946.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград, издательства «Наука» 1969, 715s.
5. Ədəboğlu X. Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri. Bakı, Nurlan, 2006 557s.
6. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, Altun Kitab. 2015.
7. Əlizadə S.Q. Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası.. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.
9. Gövsə İ.A. Yeni Türk lüğəti. Kanaat kütüphanəsi, 1930, 1280s.
10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.
11. Karakurt D. Türk Söylence Sözlüğü: Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. Türkiyə, 2011, 249s.
12. Karakurt D. Türkçe sözcük incelemeleri: türkdillerinden alıntılarla etimolojik. 2019,
13. Qaraqurd D. “Türk əfsanə lüğəti. 2012, 250s.
14. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2017, 272s.
15. Məmmədov M.V. “Şühədanamə”nin leksikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1993, 148s.
16. Nağısoylu M.Z. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). II cild. **Bakı, Elm, 2017, 652s.**
17. Nağısoylu M.Z. Şeyx Səfi təzkirəsi. Bakı, Nurlan, 2010, 932s.
18. Nağısoylu M.Z. XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, Nurlan, 2003, 192s.
19. Nağıyev M.Z. “Şühədanamə”də işlənmiş bəzi arxaik sözlər haqqında / Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978, №1, səh. 61-67.
20. Nİmet A. Eski slavca da türkçe sözlərə dair/ Türkiyə məcmuəsi, Maarif Matbaası, 1934, cilt 4, 21.
- Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında/Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ictimai elmlər seriyası, 1962, №8, səh. 41-48.
22. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı 1965, 319s.
23. Şentürk A. Osmanlı şiiri antolojisi .YKY, 2004, 576s.
24. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, 336s.
25. Toparlı R. Kıpçak türkçesi sözlüğü. Ankara, Öncü Basımevi, 2007, 338s.
26. Türk dili araşdırmaları illiyi, Belleten. Türk Dil Kurumu, 1976, 285s.
27. Ögel B. Türk kültür tarihine giriş: Göktürklerden Osmanlılara. 13 cilt. V cilt. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1978, 440s.
28. Yüz soruda Türk folkloru: inanışlar, töre və törenlər, oyunlar. Gerçek Yayınevi, 1973, 29.
- Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, AzSSR EA, 1962, 435s.

Elektron resurslar :

30. Bayat F. Ana hatları ilə Türk şamanlığı. İstanbul, 2006, 287s.
31. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004.
32. Mahmud Kaşğari “Divanilüğət-it türk” IV cildə, Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı, “Ozan”, 2006.
33. Tarama sözlüğü. I-VIII cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965-1977.
34. Oğuznamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 216s.
35. www.tdk.com.tr(11.11.2019).
36. <http://dede.musigi-dunya.az/o/oguz.html>(12.11.2019).

Аçar sözlər: *Şühədanamə, dialekt və şivələr, etimoloji, leksik vahid, müasir Azərbaycan dili, lüğət*

Ключевые слова: *Шухеда-наме, диалекты и слогы, этимологическая, лексическая единица, современный*

Азербайджанский, словарь

Key words: *Shuhada-name, dialects and syllables, etymological, lexical unit, modern Azerbaijani, dictionary*

Лексическая параллель азербайджанских слогов с языком «Шухеда-Наме»

Резюме

Когда мы смотрим на язык любого из письменных памятников разных периодов нашей литературной истории, мы находим слова и фразы, которые соответствуют современному азербайджанскому языку или диалектам. На памятниках которые эти слова и словосочетания являются бесконечными источниками позволяют нашим древним словам жить и сохранять свое значение. Средневековый переводчик Нишати с особой чувствительностью к родному языку который он написал в переводе «Шухеда-наме» содержатся слова турецкого происхождения, которые широко не используются ни в жизни переводчика, ни в литературных образцах того периода. Вопрос о том, остаются ли архаичные слова на современном диалекте азербайджанского языка которые были использованы в «Шухеда-наме», требует исследований. Связи с этим в статье было отведено место для лексических единиц этимология которых представляет особый интерес.

The lexical parallel of azerbaijani syllables with the “Shuhada-Name” language

Summary

When we look at the language of any of the written monuments of different periods of our literary history, we find words and phrases that correspond to the modern Azerbaijani language or dialects. On monuments that these words and word combination are endless sources and allow our ancient words to live and maintain their meaning. The medieval translator Nishati with particular sensitivity to his native language, which he wrote in the translation of “Shuhada-name”, contains words of Turkish origin that are not widely used neither in the life of the translator, nor in the literary samples of that period. The question of whether archaic words remain in the modern dialect of the Azerbaijani language that were used in “Shuhada-name” requires research. In connection with this, the article allocated space for lexical units whose etymology is of particular interest.

RƏYÇİ: dos.E. Vəliyeva, dos.T.Quliyev

Əsədova Ruqiyyə¹⁹

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİL TƏRZLƏRİNİN YARANMA YOLLARI

Dilçilikdə tərz kaqteqoriyası az tədqiq olunmuş məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində də feilin tərz kateqoriyasının mövcudluğu tam olaraq qəbul edilmir. “Ancaq Azərbaycan dilində feil tərzlərinin ilk tədqiqatçısı olan Z.İ.Əliyeva hələ 1953-cü ildə “Azərbaycan dilində feilin tərz kaqteqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir” (6, səh 5). Bundan başqa, Z.İ.Budaqova Azərbaycan dilinin qrammatikası kitabında “Feil tərzləri” mövzusunda yazmışdır. Tədqiqatçı feil tərzlərinin analitik üsulla və feilin zamanları vasitəsilə ifadə edilməsini araşdırıb. Z.İ.Budaqovanın fikrincə, Azərbaycan dilində, habelə türk dillərində feil tərzləri, əsasən, analitik üsulla düzəlir. “Z.İ.Budaqova müasir Azərbaycan dilində işlənən feil tərkiblərinin analitik formalarını belə təsnif edir: Tərz birləşməsi tərkibində mühüm əhəmiyyətə malik olan ünsürlərdən biri də köməkçi feildir. *Durmaq, qurtarmaq, qalmaq, getmək, gəlmək, çatmaq, yetişmək və çıxmaq* feilləri tərzləri ifadə edən köməkçi feillərdən hesab olunur. Bu köməkçi feillər hər biri ayrılıqda müstəqil mənaya malikdir”(6, səh.6). R.Rəcəbova “Azərbaycan dilində feil tərzləri” kitabında Azərbaycan dilində işlənən feilin tərz formalarının yaranması və ifadə üsuluna görə iki qrupda birləşdirir:

1. Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi
2. Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi – morfoloji yolla, yəni feil köklərinə şəkilçilər əlavə etməklə düzəlir. Lakin feil köklərinə əlavə olunan şəkilçilər yeni leksik-semantik mənalı söz yaratmır, köhnə sözün mənasını yeni çalarla dəyişir. Yəni köhnə feilin ifadə etdiyi hərəkəti kəmiyyətcə dəyişir. Ancaq burada əsas semantik məzmun dəyişmir. Bu zaman feilin mənasının şəkli dəyişir. Feil köklərinə əlavə olunan bu şəkilçilər isə leksik-qrammatik şəkilçilər hesab olunur. Bu şəkilçilər leksik-semantik şəkilçilər olmadığı üçün qoşulduqları sözlərdə yeni leksik-semantik məna yaratmır. Bu şəkilçilər qoşulduqları feillərə sürəklilik, təkrarlıq, intensivlik, qüvvətlik, və s. yeni qrammatik məna çalarları verir. Bir sözlə, bu şəkilçilər yeni leksik məna deyil, tərz mənası yaradır. Azərbaycan dilində tərz yaradan şəkilçilərə R.Rəcəbova “Azərbaycan dilində feil tərzləri” kitabında aşağıdakıları şəkilçiləri nümunə gətirib:

- ala, -ələ - sürəklilik, intensivlik
- mala, -mələ - təkrarlıq, intensivlik
- qala, -kələ, -gələ - anilik, təkrarlıq
- acla, -əclə - intensivlik, təkrarlıq
- cala, -cələ - intensivlik, təkrarlıq
- na, -nə - intensivlik
- ix, -ux, -ik, -ük - intensivlik, sürəklilik
- ı, -i, -u, -ü – sürəklilik
- şa, -şə, -ş – sürəklilik
- şdır, -şdir, -şdur, -şdür –hərəkətin təkrarı və qısa müddətliliyi
- qla, -klə - intensivlik, təkrarlıq
- n – intensivlik, təkrarlıq

Bu şəkilçilər qoşulduqları feillərə yeni məna çaları verir. Ancaq semantik cəhətdən feil heç bir dəyişikliyə uğramır. Başqa sözlə desək, feillərdə yeni tərz formalaşdırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri qoşulduqları sözlərlə birlikdə ayrı-ayrılıqda təhlil etmək olar.

-ala, -ələ şəkilçisi feillərə qoşulduqda yeni semantik məna xüsusiyyətinə malik feillər əmələ gətirmir, ancaq sürəklilik, intensivlik bildirən feillər düzəldir:

səpmək – səpələmək
ovmaq – ovalamaq
qoxumaq – qoxulamaq

-mala, -mələ şəkilçisi Azərbaycan dilində təkrarlıq, intensivlik təzi bildirən feillər əmələ gətirir:

boğmaq – boğmalamaq
bükmək - bükmələmək
yığmaq- yığmalamaq

-xala, -qala, -kələ, -gələ şəkilçilərinin mövcudluğuna çox tez-tez rast gəlinməsədə, dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçilərin köməyi ilə düzələn yeni feil tərzləri var. “N.K.Dmitriyev – qala şəkilçisinin feilin hərəkətinin təkrarlığı, aniliyi tərzini bildirdiyini göstərir (6, səh 33)”:

süpürmək - süpürgələmək

ovmaq – ovxalamaq

-acla, -əclə, -cala, -cələ şəkilçiləri hərəkətin təkrarlığını, intensivliyini bildirən tərz çaları əmələ gətirir:

Sıxmaq – sıxalamaq

Qurmaq – qurcalamaq
Döymək – döyəcləmək

Aslan nə düşündüsə, köksünü ötürüb yerində qurcalandı. (S.Qədirzadə)

¹⁹ BDU

-na, -nə şəkilçisi ilə düzələn feillərə az rast gəlinəndə, bu şəkilçilərdə tərz yarada bilir:

qısqmaq – qısqnamaq

əsmək - əsnəmək

cırmaq - cırnamaq

-ix, -ux, -ik, -ük şəkilçiləri feil köklərinə qoşularaq feillərə hərəkətin intensivliyi, sürəkliliyi tərz çaları verir:

durmaq – duruxmaq

sınmaq – sınixmaq

bezmək – bezixmək

-i, -i, -u, -ü şəkilçilərinə ədəbiyyatda çox az rast gəlinir.

Sürmək – sürümək

İti öldürənə sürüdürlər.

Bu zaman mənə qəribə bir qorxu hissi bürüyürdü.

-şa, -şə, -ş şəkilçiləri. “S. Cəfərov bu şəkilçilərin daşlaşdığını yazır. Onun fikrincə bu şəkilçi ilə yaranan feillər uzun müddətli hərəkət mənasını ifadə edir. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi dilimizdə yenə də daşlaşaraq sözlərin tərkib hissəsinə çevrilmək üzrədir. Hərəkətin zaman etibarilə uzun müddət davam etdiyini bildirən feillər əmələ gətirir.(6, səh 41)” :

qurmaq – qurşamaq

tövmək – tövşəmək

-şdır, -şdir, -şdur, -şdür şəkilçilərinin mövcudluğunu təkcə “Z.Tağızadə göstərmişdir. O, *əzişdirmək, didişdirmək, büzişdirmək, söküşdirmək və töküşdirmək* feillərini nümunə göstərir (6, səh 44)”. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə feillərə hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi tərz çaları verilir:

bölmək – bölüşdürmək

boğmaq – boğuşdurmaq

aramaq - araşdırmaq

-qla, -klə şəkilçisi dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunsada feil köklərinə qoşularaq hərəkətin intensivliyi və təkrarı tərz çaları yaradır:

sürünmək – sürükləmək

saymaq – sayaqalamaq

-n şəkilçisi feilin qayıdış növünün şəkiçisi kimi araşdırılırsada, bu şəkilçi həm də hərəkətin intensivliyi, təkrar hərəkət tərz çaları da əmələ gətirir:

demək- deyirmək

gəzmək – gəzinmək

döymək – döyünmək və s.

Azərbaycan dilində feil təzləri həm sintetik üsulla, həm də analitik üsulla düzəlir. Sintetik üsulla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feil təzləri tərz çaları yaradan şəkilçilər vasitəsilə düzəlir ancaq analitik forma dedikdə, feili bağlama ilə təsriflənən feilin birləşməsi nəzərdə tutulur. Bu barədə Z.İ. Budaqova yazır: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində feilin təzləri, adətən, analitik üsulla ifadə olunur. Tərz birləşməsinin tərkibində olan feili bağlama tərz kateqoriyasının lüğəti mənasını müəyyənləşdirdiyi üçün, şərti olaraq “əsas feil”, təsriflənən feil təzləri ifadə edən sözdəyişdirici bir ünsürə çevrildiyinə görə “köməkçi feil” adlandırılı bilər. Tərz birləşməsi tərkibində əsas feil həmşə köməkçi feildən qabaq gəlir(6, səh 59)”. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, feili bağlama ilə təsriflənən feilin hər cür birləşməsi tərz yarada bilmir. Ancaq feili bağlama ilə təsriflənən feil tərz yarada bilir və bu feillər ayrılıqda əsas feil kimi çıxış edə bilsə də, bu cür birləşmələrdə artıq köməkçi funksiya yerinə yetirir. Məsələn:

Gəlinin saçını biləyinə dolayıb yerə yıxdı.

Təpiyinin altına salıb döyəclədi... (5, səh 13)

Nökərlər səs-küyə tökülüşüb gəldilər. (5, səh 15)

Nümunələrdən görüldüyü kimisonuncu cümlədə *gəldilər* feili köməkçi funksiya yerinə yetirir. O, özünün əsas leksik-semantik funksiyasını itirərək *tökülüşüb* feili bağlaması ilə birləşərək işin prosesini, hərəkətin sürəkliliyini bildirir. Ə.Ə. Rəcəbli feili bağlama ilə təsriflənib tərz çaları yaradan feilləri köməkçi feil yox, “funksional köməkçi feil” termini ilə adlandırmağı təklif edir və dilçi fikrini belə əsaslandırır: “Təsriflənən feil isə funksional-köməkçi rolda çıxış edir. Buna görə də onu funksional-köməkçi feil (rus dilində bu tip feillər “функционально-вспомогательный глагол” termini ilə deyil, “функционально-служебный глагол” termini ilə adlandırılır. Rus dilində termin bu feillərin mahiyyətini daha dəqiq göstərir Azərbaycan dilində uyğun termin tapa bilmədiyimiz üçün “funksional-köməkçi feil” termini işlətməyə məcbur olduq (5, səh 63)”. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, funksional-köməkçi feillər dedikdə tərz birləşmələrinin ikinci tərəfi təsriflənən feillər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində tərz yaratmaq üçün xüsusi köməkçi feillər olmadığından, tərz yaratmaq üçün leksik-semantik mənalı olan feillərdən istifadə olunur. Feili bağlama ilə işləndikdə leksik-semantik mənalı feillər öz leksik-semantik mənalılarını itirərək müvəqqəti olaraq köməkçi feil vəzifəsində çıxış edir. Bu feillər yalnız tərz birləşmələrində öz leksik-semantik mənalılarını itirir, tərz birləşməsindən kənarında isə öz leksik-semantik mənalılarını qoruyub saxlayır. *Almaq, gəlmək, yatmaq, qaçmaq* və s. bu kimi feillərin vasitəsilə analitik yolla tərz çaları düzələ bilir.

Almaq funksional-köməkçi feili feili bağlama ilə birləşdikdə hərəkətin qəfilliyini, bitkinliyini bildirən tərz çaları yaranır; məslən:

Həyat ona qarşı ədalətsiz, hətta amansız olmuş, insan həyatını bəzəyəcək nə vardısı, hamısını tutub almışdı. (6, səh 75)

Bu cümlədə *almaq* feili öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlaya bilməmişdir, burada ancaq funksional-köməkçi feil kimi çıxış edir.

Gəlmək feili funksional-köməkçi feil vəzifəsində feili bağlama ilə birləşib hərəkətin inkişafını, davamlılığını və danışana doğru yönəlməsini ifadə edir; məsələn: *Qız ata-anasına bildirmədən Rəhimin dalınca könüllü düşüb getmişdi. (Əli Tudə) (6, səh 78)*

Yatmaq feili funksional-köməkçi feil vəzifəsində işlədikdə öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlaya bilər və feili bağlama ilə tərz birləşməsi yaratdıqda bu birləşmə *yatmaq* feilinin təsiri ilə formalaşır; məsələn: Neçə gündən bəri müdafiə qurğularında işlədiyi üçün evə çatan kimi uzanıb yatdı. (6, səh 79)

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi türk dillərində feilin semantikasi geniş olduğundan, istənilən feil məcazi mənə kəsb edə bilər. R.Rəcəbova "Azərbaycan dilində feilin tərzləri" kitabında Azərbaycan dilində feil tərzlərinin aşağıdakı altı analitik formada mövcud olduğunu göstərmişdir:

- Hərəkətin inkişafını ifadə edən formalar.
 - Hərəkətin sürəkliliyini ifadə edən formalar.
 - Hərəkətin bitməsini göstərən formalar.
 - Hərəkətin qısa zamanlılığını yaxud qəfilliyini bildirən formalar.
 - Hərəkətin vəziyyətə keçdiyini ifadə edən formalar.
 - Hərəkətin icra olunmağa başlanmasını göstərən formalar.
- Azərbaycan dilində feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsinin üç tipi mövcuddur:
1. Əsas feil kimi feili bağlama və funksional-köməkçi feil kimi təsriflənən feilin birləşməsi vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.
 2. Feilin perifrastik formaları vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.
 3. İki təsriflənən feil vasitəsilə feilin tərzli ifadə edilir.

Müxtəlif fikirləri ümumiləşdirsək, hər hansı bir dildə feilin tərz kateqoriyasının olması üçün bu dildə tərz kateqoriyasının mövcudluğunu sübut edən morfoloji əlamətlərin olması vacibdir. Eləcə də, Azərbaycan dilində feil tərzlərinin mövcudluğunu sübut etmək üçün ilk növbədə bu kateqoriyanı yaradan əlamətlərin mövcudluğunu sübuta yetirmək lazımdır. Azərbaycan dilində feil tərzləri sintetik üsulla şəkilçilərin köməyi ilə düzəlsədə, analitik üsulla feili bağlama ilə təsriflənən funksional-köməkçi feillərin birləşməsi ilə də düzəlir. Müasir Azərbaycan dilində sintetik üsulla xüsusi tərz yaradan şəkilçilər az sayda olsa da vardır. Həmin şəkilçilərin köməyi ilə sintetik üsulla tərz yaratmaq mümkündür. Azərbaycan dilində analitik üsulla isə funksional-köməkçi feillərin yaratdığı birləşmələrin köməyi ilə tərz yaratmaq mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, Nurlan, 259 səh., 2004.
2. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfolojiya, Bakı, Nurlan, 400 səh., 2010.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 608 səh., 2007.
4. İsmayıl Sıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 408 səh., 2005.
5. Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri, Bakı, 285 səh., 1988.
6. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri. Elm və təhsil, Bakı, 168 səh., 2013
7. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, Bakı-Mütərcim, 180 səh., 2012.

Summary

(The creation forms of verb conjugation in Azerbaijani language)

Summarizing the linguists' opinion about verb conjugation, it is important to prove being morphological features of verb conjugation in those languages. Also, in order to prove being morphological features of verb conjugation in the Azerbaijani language, firstly it is necessary to prove the existence features. Although the verb conjugation in Azerbaijani are synthetically formed with the help of the suffixes, they are also analytically formed with the combine of the functional-auxiliary verbs, which are characterized by phrasal verbs.

Резюме

(Образование категории способы глагольного действия в азербайджанском языке)

Резюмируя мнение лингвистов о глагольспособа действия, важно доказать, что они являются морфологическими признаками способа действия глаголов в этих языках. Также для того, чтобы доказать морфологические особенности способа действия глаголов в азербайджанском языке, в первую очередь необходимо доказать особенности существования. Хотя глаголы способа действия в азербайджанском языке формируются синтетически с помощью суффиксов, они также формируются аналитически с помощью сочетания функционально-вспомогательных глаголов, которые характеризуются фразовые глаголами.

Qocayeva Leyla Vəli qızı²⁰
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞI

Müasir dövrdə müxtəlif xalqlar bir-biri ilə ən müxtəlif səviyyələrdə təmasda olur. Lakin ünsiyyət üçün bu və ya digər dili bilmək kifayət deyildir. Bu prosesdə respipientin milli mədəniyyəti barədə informasiya da mühüm yer tutur. Belə informasiya olmadan ünsiyyət müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Məlumdur ki, fərqli mədəniyyətlərin, fərqli dillərin daşıyıcıları eyni reallığı müxtəlif şəkildə qavrayır. Ona görə də normal ünsiyyət üçün respipientin həm daşıyıcısı olduğu dili bilmək, həm də mənsub olduğu mədəniyyətə dair məlumatlara malik olmaq vacibdir. N.Ş.Məmmədovun söylədiyi kimi, “Dil dünya mənzərəsinin çərçivəsinə bənzəyir, lakin mənzərə haşiyəyə uyğun gəlmirsə, mənzərəni deyil, haşiyəni dəyişirlər”.

Dillərin təkamülü, dillərin və dialektlərin qarşılıqlı təmasları, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli sistem daxili amillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri tarixi planda dillərin variativliyinə yol açmışdır. Dilin variativliyinin ilkin şərtləri istər onun sisteminin özündə, istərsə də mövcudluğunun konkret sosial-tarixi formalarında qoyulmuşdur.

Variativlik anlayışından ilk dəfə bəhs etmiş F. de Sössürə görə, variativlik işarənin xassələrindən biri olmaqla onun dəyişkənliyə meyilliliyini xarakterizə edir. Dilçiliyin sonrakı inkişafında bu təzahür dil sisteminin fundamental xassəsi kimi dilin bütün səviyyələri üzrə öyrənilməyə başladı. Ötən əsrin əvvəllərindən invariantlar və variantların prinsiplərinin, ayrılması üsullarının bir səviyyədən başqa səviyyəyə köçürülməsi, eləcə də bir-birindən fərqləndirilməsinə cəhdlər edilirdi. Lakin invariant və variant anlayışları müxtəlif müstəvilərdə – ifadə planında və məzmun planında qərarlaşdığından hər dil səviyyəsi üçün ayrıca variativlik və variant anlayışları işləyib hazırlamaq təklifləri irəli sürülürdü. Bu, ilk dəfə Praqa linqvistik dərəcəsi çərçivəsində fonologiyanın materialı əsasında variant-invariant yanaşması kimi təqdim olundu. N.S.Trubetskoyun nəzəriyyəsində fonem mücərrəd vahid (dil vahidi) kimi qəbul edilir və konkret vahid kimi (nitq vahidi) səsə qarşı qoyulur. Nitqdə bir fonemə (invarianta) bir neçə realizasiya – variant uyğun gələ bilər. Buradan Praqa strukturalistləri belə bir nəticəyə gəlirlər: dil invariant, nitq isə variativdir.

Invariant /variant anlayışlarına bir sıra başqa yanaşmalar da vardır. Məsələn, L.M.Skrelina ardıcılıqla dil və nitq səviyyəsini ayıraraq invariant dil sistemi səviyyəsinə, variant isə nitq səviyyəsinə aid edərək invariantı dinamik vahid hesab edir. O, invariant / variant anlayışlarını dil işarəsinin işarələnəni və işarələyəni ilə əlaqələndirir. Dil sisteminə mövqelərin, yəni işarələnənin sayı məhduddur, nitqdə işarələyəne malik ola bilən ifadələrin sayı isə böyük və nəzəri cəhətdən hüdudsuzdur. Beləcə dil ideal olanı (invariantı) nitqdə, gerçəklikdə (variantlarla) reallaşdırmağa imkan verir.

N.Y.Şvedovanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, çətin iki tədqiqatçı tapılar ki, variativliyi eyni cür başa düşsünlər”. Göründüyü kimi, invariant və variant vahidlərin başa düşülməsində iki antinomiyaya – dil / nitq, sinxroniya / diaxroniya antinomiyalarına əsaslanan iki fərqli yanaşma mövcuddur. Birinci konsepsiya ümumi səciyyə xarakter daşıyır. Ona ən müxtəlif cərəyanlara aid tədqiqatçılar üstünlük verirlər. İkinci isə psixosistematika tədqiqatçılarının konsepsiyasıdır. Onlar dilə nitqin potensiallığı kimi baxırlar, başqa sözlə, nitqdən əvvəl nə gəlir, onu nə mümkün edir, nitq prosesində nitq nə yaradır.

Beləliklə, Avropa və Amerika dilçiliyində variativlik problemi ilə bağlı tədqiqatların bəzi istiqamətlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu sahədə müəyyən boşluqlar indi də mövcuddur və özünün elmi həllini gözləyir.

Nəzərə alsaq ki, keçmiş Sovetlər Birliyində dilçilik məktəbi Amerika məktəbi ilə hesablaşmırdı, hətta ona opponet səviyyəsində idi, onlar arasında ideoloji təsirlərlə bağlı ciddi rəqabət də var idi, o halda bu nəzəriyyəyə münasibətin necə olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

Azərbaycan dilçiliyi də sovet məktəbi əsasında inkişaf etdiyindən N.Xomski təliminə tənqidi yanaşdı. Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu məsələnin öyrənilməsi başqa istiqamət aldı.

Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi əsasən iki istiqamətdə: a) Azərbaycan dilinin və qohum dillərin materialları əsasında, b) müxtəlif sistemli dillərin faktlarının müqayisəli əsasında araşdırılmışdır.

M.Adilov variantlıqdan bəhs edərkən ilk öncə bu anlayışların yaranma tarixinə nəzər salaraq yazır: “Variant və invariant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan gəlmişdir. Fonologiya elmində fonem “invariant”, onun səs təzahürü “variant” kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır”. O, variant və invariant məsələsinin dilçilikdə tədqiqi istiqamətini izah etmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Onun fikrincə, invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Invariant müəyyən və müstəqil bir şey kimi götürülə bilməz. Ümumi xüsusidə mövcud olduğu kimi, invariant da özünü predmetdə təzahür etdirir. Invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Mücərrəd bir əşya olan və ağıl vasitəsilə yaradılan invariant müvafiq əşyalar sinfinə məxsus bütün əlamətləri özündə əks etdirir. Deməli, belə mülahizə yürütmək olar ki, invariant bütün əşyalar sinfini, bu sinfin da-xilindəki ayrı-ayrı predmetləri ehtiva edilir. Ona görə də invariantlığın araşdırılması bütöv sinflər sistemini, bu sistemin tərkibinə daxil olan hər bir üzvün spesifik əlamətlərinin öyrənilməsi deməkdir. Invariantlıq və variantlığın ayrı-ayrı cəhətlərini izah edərkən M.Adilov həm də bu məfhumların əhatə etdiyi fonematik, qrammatik, semantik və s. səviyyələrdəki variantları fərqləndirməyi məqsəduyğun sayır.

Fonem müəyyən səslər sinfinin ümumi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi səciyyələndirilir. Deməli, fonemlə səsin əlaqəsi invariantla variant əlaqəsindən başqa bir şey deyildir. Müəyyən sifə məxsus səslərin fiziki parametrlərinin dəyişməsi ilə dəyişməyib sabit, invariant qalan ümumi əlamətlər fonem adı altında ümumiləşdirilir. Odur

²⁰ dosent, f.ü.f.d ATU, Azərbaycan dili kafedrası,

ki, fonem anlayışı müvafiq sıra təşkil edən səslərin ümumi əlamətlərini, yəni bu sıranın bütün üzvlərinin hər birinə xas olan əlamətləri əks etdirir. Fonem hər bir konkret səsdə – variantda onun invariantı kimi mövcud olur. Bu mənada fonemin hər bir variantı kimi hər dəfə ayrıca bir səs tələffüz edildikdə fonem tələffüz edilməmiş olur.

Fonem kimi morfem və söz də variantlara malik olur. Lakin bunlar ikitərəfli vəhidlər, həm forma, həm də mənaya malik vahidlərdir: buna görə də daha mürəkkəb xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Morfemin sonem və sememadan, sözün isə nonem və leksemdən ibarət olduğu hesab olunur. Eyni bir morfem müxtəlif işlənmə şəraitində öz səs tərkibinə görə fərqli səciyyə daşıyır, özündən fərqlənir. Eyni morfem fərqli sonemlərə malik ola bilər. Morfemin müxtəlif işlənilmə halları allomorf və ya morf adlanır. Bu termin morfemin müxtəlif variantlarını bildirmək üçün işlənilir [yenə orada].

L.V. Şerbanın fikrincə, söz nitqdə öz formalarında (sözformaları şəklində) təzahür edir. Sözü öz formalarının vəhdəti hesab edən tədqiqatçılar əslində sözformalarını eyni sözün variantı hesab edirlər. F.P. Filin “eyni leksik mənənin müxtəlif şəkildə formalaşmasını” sözün variantları hesab edir və rus dilindən ноль – нуль, лиса – лисица tipli nümunələr gətirərək üç növ variant fərqləndirir: a) fonematik variant, b) aksentoloji variant və c) qrammatik variant. Bütün bunları şərh edərək M. Adilov fikirlərinə davam edir. İkitərəfli vahidlərin, yəni işarə olan vahidlərin variantlılığı birtərəfli vahid olan fonemlərin variantlılığından fərqlənir. İkitərəfli vahidlərdə işarə formasının – sonem və ya nonemin hər hansı bir dəyişməsi mənənin də dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə dilin işarəvilik (semiotik) təbiəti ilə əlaqədardır. İşarələr arasındakı fərq də elə mənəni diferensiasiya etməkdən ibarətdir. Hər bir işarə sisteminin başlıca prinsipi müxtəlif işarələrin müxtəlif işarələnməyə uyğunlaşdırılmasıdır. Ona görə də ikitərəfli vahidlərin işarə formalarının variantlaşması başqa vahidə çevrilmədiyi bütün müddət ərzində variant kimi qalır. Odur ki, səs tərkibi əsasında variantlaşma dilin daxili dəyişmə və inkişaf mənbələrindən biri hesab olunur.

Dil vahidlərinin variantlaşması onların işarə formasının variantlıq kəsb etməsi kimi başa düşülür. Məna cəhətinin variantlaşması isə əslində yeni məna əmələ gəlməsi şəklində təzahür edir. Mənalarda əlaqə variativ baxımdan deyil, mənşə (genetik) baxımdan müəyyənləşdirilir. Söz öz müxtəlif formalarında (söz-formalarda) çıxış etdikdə bütün formalarda dəyişməz qalır.

Sözdəyişdirici formalar ya sözün funksiyasını və o sözün başqa sözlərlə qrammatik əlaqəsini göstərməyə xidmət edir, ya da sözün bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olduğunu əks etdirir. Hər iki halda sözün leksik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Bütün sözdəyişmə formalarında sözün leksik və ya ümumi qrammatik mənası eyni tərzdə, dəyişilmədən qalır.

Deməli, sözün invariantlığı onun leksik və ümumqrammatik mənada ey-niyyəti hesab olunur. Bu invariantlıq əsasında mövcud olan “ümumiyyətlə söz” anlayışı yaranır və bu “ümumiyyətlə söz” müxtəlif variantlar söz formaları şəklində mövcud olur. Semantik sahə ifadələrin müxtəlif variantlarının meydana gəlməsinin səbəbini aydınlaşdırır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində variativlik müxtəlif aspektlərdə, fonetik, leksik, semantik, qrammatik və sair səviyyələrdə araşdırılmışdır. Fonem və onun variantlarının öyrənilməsində A.A. Axundovun araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu sahənin tədqiqatçılarından həmçinin M. Şirəliyev, Ə. Dəmirçizadə, A. Qurbanov, A. Axundov, Z. Verdiyeva, M. Adilov, S. Cəfərov, Ə. Abdullayev, F. Veysəli, Y. Seyidov və başqalarını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, variativlik bir çox dilçilik məktəblərində ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli şəkildə izah olunmuşdur. Bu məsələyə fərqli yanaşmalar indi də davam etməkdədir.

Invariantlıq dil sisteminin mücərrəd bir ünsürü kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Əqli fəaliyyət yolu ilə əldə edilən invariant mücərrəd anlayışları əhatə etməklə həm də işarəvi təbiətə malikdir. Müxtəlif işarə formaları variantlıq funksiyası qazandıqca invariantların da yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, invariant variantların əsasında formalaşır və işarəvi linqvistik funksiyasının müəyyən ünsürlərini özündə əks etdirir. Buradan təbii olaraq belə bir sual doğur: dil sisteminə işarəvilik hansı mövqedə dayanır, başqa sözlə, dil, onun ayrı-ayrı məna komponentləri işarələr sistemi kimi qəbul oluna bilərmi? Bu suala dilçilikdə müxtəlif cavablar verilmişdir.

Variativlik dilin ümumi qrammatik xüsusiyyətləri əsasında yarandığından dilin spesifik göstəriciləri dil vahidlərinin variantlarında da özünü göstərir. Əlbəttə, bu göstəricilər müxtəlif səviyyələrində müxtəlif forma və məzmunla malik olur. Məsələn, ingilis dilinin dialektlərində variantlar bu dilin frazeoloji sisteminə daxil olan variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Yaxud da müasir Azərbaycan dilinin frazeoloji variantlarına xas olan leksik əvəzlənmələr (variantlar) qrammatik variantlara nisbətən daha geniş sayda dil komponentlərini əhatə edir.

Özünəməxsus daxili qaydalara, fonetik, leksik və qrammatik normalara əsaslanan, bu təməl üzərində formalaşan ədəbi dilin yaranmasında bir sıra amillər kimi variantların da müəyyən rolu vardır. Onlar bu və ya digər şəkildə dilin funksional rolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, ümumxalq dilinin tərkib hissələrini də formalaşdırır. Ümumxalq dilinin tərkib hissələri dedikdə, bir qayda olaraq, dilçilikdə onun iki qolu nəzərdə tutulur: 1) ədəbi danış, yaxud ədəbi dil; 2) qeyri-ədəbi danış, yaxud danışq dili. Əlbəttə, bu bölgü şərti səciyyə daşıyır, çünki ümumxalq danışq dili və ədəbi dil bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə fəaliyyət göstərmir, paralel şəkildə dinamik inkişafda olurlar. Ə. Dəmirçizadənin yazdığı kimi, “ədəbi dil əsasən ümumxalq danışq dili üzərində qurulur, lakin ümumxalq danışq dili ilə ədəbi dil heç bir dövrdə eyniyyət təşkil etmir. Ədəbi dil ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat apararaq normaya salınmış dildir”. O, daha sonra dilin müxtəlif sistemlərinə toxunaraq göstərir ki, fonetik sistemdə səs variantları ümumiləşdirilir, daha çox fonem mahiyyətli səslər məqbul sayılır.

Qrammatik quruluşda da bu cür əməliyyatın mümkünlüyü ədəbi dildə dialekt və şivələr, əcnəbi dillər və s. əsasında təzahür edən variativliyin dilin inkişafında mühüm rol oynamasına yol açır.

Dildə variativlik mühüm tarixi-mədəni hadisələr, sosial-siyasi şərait zəminində formalaşır. Dilin fonetik,

grammatik quruluşu, leksik tərkibi inkişaf etdikcə, onun bu səviyyələrində bu və ya digər şəkildə variativlik də təzahür edir. Beləliklə, variativlik müəyyən tarixi-mədəni şəraitlə bağlı olduğundan tarixi səciyyə daşıyır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat. I-II cildlər. Bakı: Gənclik, 2003, 438 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979, 268 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 3 cildə. I cild. Bakı, 2004, 444 s.
4. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu (ruscadan tərcümə edən N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU, 2003, 407 s.
5. Trubeskoy 2001 – Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları (“Grundzüge der Phonologie” Prague, 1939). Bakı, 2001, 352 s.
6. Verdiyeva və b. 1982 – Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982, 328 s.
7. Мамедов Н.Ш. Сложное предложение с параллельными компонентами. Баку: Мугарджим, 2009, 144.
8. Скредина Л.М. Школа Гийома: психосистематика. Учебное пособие. М.: Высшая школа, 2009, 366 с.
9. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Пер. с немецкого А.А.Холодовича. М. Издательство иностранной литературы, 1960, 372
10. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М., 1963, с.130-136.
11. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. М., 1962, 504 с.
12. Шведова Н.Ю. К понятию вариативности в языке (на материале лексического множества) // Известия АН СССР. Сер. Литература и язык. Т.42, № 3, 1983, с.239.
13. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 486 с.

Açar sözlər: variativlik, invariant, norma, dilçilik, dil sistemi

Ключевые слова: вариативность, инвариант, норма, лингвистика, языковая система

Key words: variability, invariant, norm, linguistics, language system

Понятие вариативности в современной лингвистике

Резюме

Эволюция языков, взаимодействие языков и диалектов, взаимодействие многочисленных и разнообразных внутренних факторов привели к вариативности в историческом плане. Вариативность в азербайджанской лингвистике изучалась в различных аспектах: фонетическом, лексическом, семантическом, грамматическом и других уровнях. Проблема вариативности в азербайджанской лингвистике в основном решается двумя способами: а) на основе материалов азербайджанского и родственных языков, б) на сравнительной основе фактов разных языков. Дисперсия языковых единиц понимается как вариант их обозначения. Соотношение между значениями определяется не с точки зрения вариативности, а с генетического происхождения. Когда слово выражается в разных формах (фраз), оно остается неизменным во всех его формах. Возможность такого рода операций в грамматической структуре открывает для себя дорогу в развитии вариативности составленной на основе диалектов, акцентов и поэзии который играет важную роль в развитии языка. Вариативность в языке формируется на основе важных исторических и культурных событий, социально-политических условий. По мере роста фонетической, грамматической структуры языка и развития лексической композиции языка он также демонстрирует вариативность на том или ином уровне. Таким образом, поскольку вариативность связан с культурно-историческими условиями, он носит историческую специфику.

Notion of variability in modern linguistics

Summary

The evolution of languages, the interaction of languages and dialects, and the interaction of numerous and varied intrinsic factors have led to variations in the history in the historical plane. Variability in Azerbaijani linguistics was studied in various aspects, phonetic, lexical, semantic, grammatical and other levels. The problem of variability in Azerbaijani linguistics is mainly solved in two ways: a) based on materials of Azerbaijani and related languages, b) on a comparative basis of facts of different languages. The variance of language units is understood as a variant of their designation. The relationship between values is not determined in terms of variability, but from a genetic background. When a word is expressed in different forms (phrases), it remains unchanged in all its forms. The possibility of such operations in the grammatical structure opens for itself the way in the development of variability made up of dialects, accents and poetry which plays an important role in the development of the language. Variability in language is formed on the basis of important historical and cultural events, social and political conditions. With the growth of the phonetic, grammatical structure of the language and the development of the lexical composition of the language, it also demonstrates variability at one level or another. Thus, since variability is associated with cultural and historical conditions, it carries historical specificity.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Mürsəlova Mələhət Məmməd qızı²¹
AZƏRBAYCAN LÜGƏTÇİLİYİNƏ BİR NƏZƏR

Dünya dillərinin leksik tərkibinin müxtəlif sahə və istiqamətləri vardır. **Terminologiya** həmin sahələrdən biri və mühüm olanıdır. Çünki zamanla insan həyatının, onu əhatə edən mühitin özünəməxsus terminologiyası formalaşmışdır. Belə ki, müxtəlif elm sahələri, sənət və peşə istiqamətlərinin terminoloji bazası formalaşmışdır. Terminoloji bazaya “daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik səviyyəsinə malik adamlara belə tanış olduğu halda, bəziləri ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar (mütəxəssislər) tərəfindən işlədilir. Beləliklə, terminoloji leksikaya elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir” (1, 74).

Gördüyümüz kimi, terminologiya müxtəlif sahəyə aid olan terminlərdən təşkil edilmişdir. Terminlər dilin leksik tərkibinə daxil olan digər sözlərdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Terminlər “bir tərəfdən leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə loqosdur, çünki söz terminlər məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. semantik cəhətdən termin və ümumişlək söz bir-birindən “həcmərinə” görə də fərqlənir” (2, 279).

Terminlərin tədqiq edilərək və toplanaraq bir araya gətirilməsi isə, **terminoloji lüğətçiliyi** yaradır. Azərbaycan terminoloji lüğətçilik sahəsində bir sıra mühüm addımlar atılmış, son illər çoxlu sayda müxtəlif ixtisasalara uyğun terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. Azərbaycan dilinin dəniz terminləri də bu cəhətdən istisna deyildir. Azərbaycanda nəşr edilmiş dəniz terminləri lüğətləri əsasən, birdilli, yəni izahlı lüğətlər, ikidilli və üçdillidir. Xronologiyaya riayət edilərək bu lüğətlərə nəzər salaq.

Azərbaycanda dənizçilik terminlərinə həsr olunmuş ilk lüğət 1942-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür (3). 90 səhifədən ibarət bu “Dənizçilik terminləri lüğəti”nin tərtibçisi Qasım Kazım oğlu Gül olmuşdur. Tərtibçi ixtisası etibarilə dilçi deyil, coğrafiya elmləri doktoru, professor olmuşdur. Q.K.Gülün öz ixtisası üzrə çoxlu sayda kitabları olmuş, onların içində meteorologiya, iqlimşünaslıq, habelə Xəzər dənizinə həsr olunmuş tədqiqatları olmuşdur. Bu lüğət “dənizçilikdə işlənən əsas 2340 termini əhatə edir; bununla yanaşı, izahı çətin olan 50-yə qədər termin və terminoloji birləşmə üçün kitabın içində şəkillər də verilmişdir. Lüğətin sonunda takelaj və gəminin digər mühüm hissələrini göstərən, nömrələri ilə altında hissələrinin adları yazılmış on böyük şəkil də əlavə olunmuşdur” (4, 81).

Lüğətin quruluşuna nəzər salaq:

«935. Кофенгель – бənd. Yelkən iplərini sərilmək üçün həvəng –dəstəyə oxşar metal və ya ağac dəstə.
936. Коффердам – kofferdam. Arakəsmə.” (3, 29).

Lüğətin strukturu haqqında “Redaksiyadan” bölməsində aşağıdakıları oxumaq mümkündür: «Azərbaycanca terminlərin qarşılığı olan rusca termini və ya onun izahını asanlıqla tapmaq məqsədilə kitabın axırında reestr verilir; məsələn, azərbaycanca “DORUN BAŞLIĞI” termininin rusca müqabilini axtarıqda bu terminin yanında yazılmış 809 nömrə vasitəsilə tekstdə həmin terminin ruscası “КЛОТИК” sözü və ya azərbaycanca “HÖRÜK” terminini axtarıqda 1680 nömrə vasitəsilə həmin terminin ruscası “РЕДЬКА” sözü tapılır» (3, 2).

2000-ci ildə M.N.Çobanovun “Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr” kitabı çapdan çıxır. Müəllimlər və zabitlər üçün metodik vəsait kimi nəzərdə tutulan bu araşdırmada Azərbaycan dilində hərbi dənizçilik terminlərinin yaradılması tarixinə ekskurs edilir, dənizçilik terminlərinin yaradılması qanunauyğunluqlarına toxunulur. İxtisas baxımından dilçi deyil, dəniz donanması mütəxəssisi olan müəllif bu kitaba maraqlı bir struktur düşünmüş, “tarixi şərait və hərbi dənizçilik terminologiyası, terminlərdən istifadənin qanunauyğunluqları, termin yaradıcılığının mənbələri, ana dilinin daxili imkanları hesabına terminyaratma, Azərbaycan dilinin terminologiyasına başqa dillərdən daxil olan alınma terminlər, terminologiya yaradılmasında bəzi təşkilati məsələlər kimi problemləri əhatə edə bilmişdir. M.Çobanov həm də Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminlərinin təsnifatını da aparmış, bu təsnifata uyğun cədvəl tərtib edərək kitabına əlavə etmişdir.

Müəllifə görə Azərbaycan dilində olan hərbi dənizçilik terminləri iki yerə ayrılır:

1. Ana dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər;
2. Başqa dillərdən alınma terminlər.
 - a. Beynəlxalq terminlər;
 - b. Müxtəlif dillərdən alınma terminlər (5, 23)

Gördüyümüz kimi, ikinci paragraf da öz növbəsində iki yerə ayrılır.

Bundan əlavə, müəllifin fikrincə, alınma terminlərin mənimsənilməsi yolları da iki yerə ayrılır:

1. Alınma terminlər dəyişiklik edilmədən mənimsənilir
2. Alınma terminlər dəyişiklik edilərək mənimsənilir (5, 24).

2000-ci ildə Bakı Ali Dənizçilik Məktəbində “Dənizçi terminləri və düynləri” kitabı çapdan çıxır (6). Kitabın tərtibçisi Ə.İ.İsmayılov olmuşdur. Lüğət maraqlı quruluşa malikdir. Miniatur kitab formatında çap olunmuş bu lüğətdə 213 termin və söz birləşməsinin izahı verilmişdir.

Lüğət iki hissədən təşkil olunmuşdur: birinci hissə “Dəniz terminləri”, ikinci hissə “Dəniz düynləri və onların

²¹ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, dilchilik2001@gmail.com

istifadəsi” adlanır və cəmi 110 səhifədən ibarətdir. Bu kitabın bir maraqlı cəhəti şəkillərlə müşayiət olunmasıdır. Ə.İsmayılov kitabın tərtibi bəzəndə bunları söyləyir: “Kitabça Bakı AHDM (Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi) kursantları, Dənizçilik Akademiyası tələbələrinin, HDQ (Hərbi Dəniz Qüvvələri) və Mülki gəmilərin şəxsi heyəti və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur” (6, 2)

YANTİR (yumru; side fender; привальный брус) – dəniz vasitələrinin yan alarkən gövdəsinin əzilməməsi üçün bortun qırağ tərəfində quraşdırılmış taxta qurşaqdır.

YARIM İLMƏ (mezavolta; half hitch; полуштык) – trosların hər hansı bir yerə və ya öz bədənəri üzərinə bir dəfə sarıldıqdan sonar sonuclarının əks istiqamətdə çəkilməsi ilə alınan düyünə deyilir.

Gördüyümüz kimi, “Bu kitabçadan istifadə zamanı birinci sözün Azərbaycan dilində mötərizədəkilərdən isə birinci sözün türk, ikinci söz altından xətt çəkilmişdir – ingilis, üçüncü sözün rus dilinə aid olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Mötərizədən sonra terminin mənası açıqlanmışdır” (6, 5)

2010-cu ildə Bakıda “Rusca-İngiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti” işıq üzə görünür (7). AMEA RH Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə çap olunmuş bu kitabın tərtibçisi İlham Məmmədovdur. Kitaba filologiya elmləri doktoru, professor S.Sadiqova, texnika elmləri doktoru M.Məmmədova elmi redaktorluq etmişlər. Lüğətə ön söz yazan prof.S.Sadiqova həmin işi yüksək dəyərləndirərək qeyd edir ki, “bu sahədə terminləri vahid formada işlətmək, ümumi anlaşılıq dil vahidlərinin tətbiqi məqsədi ilə işlənilib hazırlanmış ilk kitabdır. Lüğətə beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, dəniz nəqliyyatı ilə bağlı 600-dək termin daxil edilmişdir. Xarici əlaqələrin genişlənməsi ilə dilimizə alınma terminlərin daxil olmasını nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətçilik işində müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər. belə ki, lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözənilmişdir:

2012-ci G.Bəşirova, M.A.Pənahi, N.L.Osmanovanın nın tərtibində “İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti” çapdan çıxmışdır (8).

Lüğətə geniş ön söz yazılmışdır ki, burada sözügedən sahədə mövcud olan işlər incələnməmiş, tərtib edilən lüğətin çap zərurəti və prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Tərtibçilərin göstərdiyi kimi, “Hazırda ümumi və terminoloji səciyyəli lüğətlərin daha çox sözlərin ilk hərflərinə və yuva üsuluna görə tərtib edilir. Bizim tərtib etdiyimiz lüğət terminoloji səciyyəyə daşdığından və əsasən tələbələrin ehtiyacı üçün nəzərə alındığından əlifba sırasına daha çox üstünlük veririk. Bu onunla əlaqədardır ki, bir tərəfdən ingilis dili sahəsində ətraflı biliyə və məlumata malik olmayan tələbələrin yuva üsulundan istifadə edə biləcəkləri bir o qədər də ağılabatan deyildir. Digər tərəfdən dəniz terminlərinin böyük qismi sabit söz birləşmələrindən təşkil olunduğundan burada hansı sözün əsas olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir” (8, 8). Daha sonra lüğətin tərtib prinsipləri 15 bənddə ümumiləşdirilərək verilmişdir. Lüğət ön söz, giriş, tərtib prinsipi, istifadə edilmiş şərti işarələr, mənbələr, ingilis əlifbası, lüğət, coğrafi adlar, ixtisarlər və qaydalı-qaydasız feillər hissələrindən ibarətdir.

Lüğətin strukturuna nəzər salmaq:

confine *f.* məhdudlaşmaq

congeal *f.* donmaq, buz bağlamaq, buzlamaq

congelation *i.* donma

congested overcrowded yüklənmiş (telefon xətti və s.)

congestion *i.* yığışma, toplaşma (yüklə, gəmilər)

580 səhifəlik bu lüğət son illər təkmilləşdirilərək yenidən çapa hazırlanır.

Nəhayət, 2017-ci ildə sözügedən problemə uyğun olan bir tədqirəlayiq addım atılmışdır. Azərbaycan virtual məkanında maraqlı bir proyektin əsası qoyulmuşdur. “Seanevs.az” ixtisaslaşmış dəniz portalı və Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının İnformasiya resurs mərkəzi “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinə start vermişlər. Yaradıcıların qeyd etdiyi kimi, “İzahlı dənizçilik lüğəti” layihəsinin əsas məqsədi maarifləndirmək olmuşdur: “bundan sonra saytımızda mütəmadi olaraq dənizçilik sahəsində istifadə olunan terminlər və onların izahları yerləşdiriləcək. Ümid edirik ki, maraqlı və faydalı olar” (<https://m.seanevs.az/az/pages/31>). Bu lahiyyəyə uyğun olaraq vaxtaşırı “Seanevs.az” ixtisaslaşmış dəniz terminləri, habelə beynəlxalq dənizçilikdə istifadə olunan bir qrup terminlərin tərcüməsi və izahı verilir.

“Beynəlxalq dənizçilikdə ingilis dilində istifadə olunan bir qrup terminin tərcüməsi və izahı –

Abis – dənizlərin dərinliyi

Open anchorage – açıq liman

Stand off – sahildən, limandan ayrılmaq

Main deck - əsas göyərte

Flag colors – gəmilərin milliyyətini göstərən bayraq

Log book, sea log journal – jurnal

Light breeze – xəfif külək

Rope – ip, kəndir

Notice of readiness – hazırlıq məktubu və s.»

(<https://www.seanevs.az/az/pages/31/news/2285>)

Artıq bu provekt daxilində lüğətin 39-cu hissəsi virtual məkana yerləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

2. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: BDU, 1994
3. Dənizçilik terminləri lüğəti / tərtib edəni Q.K.Gül. Bakı: SSRİ EA Az.f. nəşriyyatı, 1942, 90 s.
4. Bəşirova G.R. Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti // Filologiya məsələləri. N-3. Bakı: 2014, səh. 81-85
5. Çobanov M.N. Hərbi dənizçilik terminologiyası və qarşıda duran vəzifələr. Bakı: Təhsil FİM, 2000, 25 s.
6. Dənizçi terminləri və düyünləri / tərtibçi Ə.İ.İsmayılov. Bakı: Bakı Ali Dənizçilik Məktəbi, 2000, 110 s.
7. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti / İ.Q. Məmmədov. Bakı : Apostrof, 2010, 336 s.
8. Pənahi M.A., Osmanova N.L., Bəşirova G.R. İngiliscə-Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı: 2012, 580 s.

Açar sözlər: leksika, terminologiya, lüğətçilik, dəniz terminləri, izahlı lüğət

Ключевые слова: лексика, терминология, словароведение, морские термины, толковый словарь

Key words: lexicon, terminology, dictionary study, marine terms, explanatory dictionary

Мурсалова Малахат

Взгляд на Азербайджанское словароведение

Резюме

В статье исследуется история издания толковых словарей морских терминов Азербайджанского языка. Автор в хронологическом порядке анализирует терминологические словари по данной тематике, изданные начиная с 42 года прошлого века до наших дней в Азербайджане. К исследованию подвергается структура, лексический состав, объем и др. этих словарей. Интересен тот факт, что к исследованию также подвергаются электронные словари в азербайджанском виртуальном пространстве.

A view to Azerbaijani lexicography

Summary

In the article it is said about the history of publication of the explanatory dictionaries of marine terms of the Azerbaijani language. The author analyzes in the chronological order of the terminological dictionaries on the given subject published since 42 years of the last century to the present day in Azerbaijan. The structure, lexical composition, volume, etc. of these dictionaries are subjected to the research. The interesting fact is that the electronic dictionaries in the Azerbaijani virtual space are also subjected to the research.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Джалилов Рамиз Алисатгар

КОММУНИКАТИВНОЕ (АКТУАЛЬНОЕ) ЧЛЕНЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Ливийский диалект арабского языка относится к группе магрибских (западных) арабских диалектных языков, в состав которой входят также алжирский, марокканский, тунисский, мавританский («хассаний»), мальтийский (государственный язык Мальты) и некоторые другие.

По своей фонетико-грамматической природе он занимает как бы промежуточное положение между ярко выраженными диалектными системами магрибского и маширикского (восточного) типов.

Ливийский диалект как общенародный устно-разговорный «общий язык اللغة العامية» сложился и развился на базе столичного (триполийского) говора, вобрал в себя признаки и свойства территориальных говоров Киренаики и Феззана, которые в коммуникативном отношении приемлемы для большинства населения страны.

Он имеет существенные отличия от литературного арабского языка на всех языковых уровнях как в плане выражения, так и в плане содержания. Достаточно, в частности, указать, что первый - система аналитическая, а второй - синтетическая. Ливийский диалект следует рассматривать как близкородственный, но типологически отличающийся язык, находящийся в отношениях функциональной дополнительности к литературному языку.

Рассматриваемая в данной статье тема включает коммуникативное (актуальное) членение предложения и в следствие этого порядок слов, грамматические средства, контекста, а также лексические средства.

Следует напомнить, что деление предложения (высказывания) на тему и рему называется смысловым, коммуникативным членением предложения.

С коммуникативной точки зрения ливийский диалект относится к языкам, для которых характерно сначала упоминание того, о чем пойдет речь (темы), а затем того, что о нем говорится (ремы).

Такое членение предложение обычно совпадает в ливийском диалекте (больше чем в литературном) с формально-грамматическим членением предложения, т.е. делением предложения на подлежащее (группу подлежащего) и сказуемое (группу сказуемого).

Примеры: Я здесь اني هني

әni (подлежащее - тема) hun (сказ. - рема)

الكلب اللي يبنح / ما يضعاش

әl-kelb ełli yenbeh /ma-ye'add-ş

Собака, которая лает, не кусает (поел.)

Аналогичное коммуникативное членение свойственно вопросительному предложению с общим (альтернативным) вопросом, отличающемуся от повествовательного только интонационной характеристикой и предложению с конечной позицией специального слова:

سالم - جاء Salem za? Салем пришел?

әl-karheba hadi/saleha walla la?

الكرهبة هادي / صالحة ولللا لا

Таким образом, важным средством коммуникативного членения повествовательного именного и глагольного предложения, а также вопросительного предложения, является исходное членение их структуры на подлежащее и сказуемое.

Специфика коммуникативного членения заключается в том, что любой член предложения может быть темой или ремой высказывания.

Язык располагает системой средств для указания, выделения и обозначения соответствующих элементов высказывания - носителей темы и ремы.

Так, для выделения подлежащего - ремы в диалекте существует особый тип именного предложения с начальным компонентом XXXX «есть, имеется» (в литературном модель с начальным هناك или ثمة, например:

فيه فوطى على كرسي بالحمام

«Есть полотенце на стуле в ванне».

ما فيش فرق - нет разницы

بنته و بنتك / ما فيش فرق

Его дочь, твоя дочь - нет разницы.

Примеры:

Я здесь اني هني

әni (подлежащее - тема) hun (сказ. - рема)

الكلب اللي يبنح / ما يضعاش

әl-kelb ełli yenbeh /ma-ye'add-ş

Собака, которая лает, не кусает (поел.)

Аналогичное коммуникативное членение свойственно вопросительному предложению с общим (альтернативным) вопросом, отличающемуся от повествовательного только интонационной характеристикой и предложению с конечной позицией специального слова: سالم - جاء Salem za? Салем пришел?

әl-karheba hadi/saleha walla la?

الكرهبة هادي / صالحه و اللالا

Таким образом, важным средством коммуникативного членения повествовательного именного и глагольного предложения, а также вопросительного предложения, является исходное членение их структуры на подлежащее и сказуемое.

Специфика коммуникативного членения заключается в том, что любой член предложения может быть темой или ремой высказывания.

Язык располагает системой средств для указания, выделения и обозначения соответствующих элементов высказывания - носителей темы и ремы.

Так, для выделения подлежащего - ремы в диалекте существует особый тип именного предложения с начальным компонентом فيه «есть, имеется» (в литературном модель с начальным هناك или ثمة, например:

فيه فوطى على كرسي بالحمام

«Есть полотенце на стуле в ванне».

ما فيش فرق - нет разницы

بنته و بنتك / ما فيش فرق

Его дочь, твоя дочь - нет разницы.

В первом случае فرق является подлежащим - носителем ремы, а во втором - сказуемым - ремой.

Предложения с начальным предложно-тематическим местоименным комплексом - сказуемым типа عندي «у меня» عندك - «у тебя» и т.д. служит для выделения подлежащего в качестве носителя ремы, например:

اني عندي / جواب لاك

«У меня для тебя письмо есть».

ماينش فاهم

«Я не понимаю».

В вопросительных предложениях, имеющих в первой позиции специальное вопросительное слово, последнее является носителем ремы, например: «Сколько не хватает?» قداش / مزال

Предложения с глагольным сказуемым в препозиции к подлежащему представляют собой рематические высказывания, служащие для сообщения о событиях, фактах и т.п. Такой тип менее характерен для диалекта, чем для литературного.

و صار هادا من زمان

«И это произошло давно».

ПОРЯДОК СЛОВ. Изменения порядка слов в диалекте, также как и в литературном, служит целям коммуникативного членения предложения.

Для понимания сущности коммуникативного членения арабского предложения важно знать не только правила выделения ремы, но и темы.

В ливийском диалекте в начало высказывания, т.е. в тематическую позицию, могут выноситься дополнения, несогласованное определение и обстоятельства, например:

المار القصير / كل واحد يركبه

«Низкий осел - каждый может сесть на него» (поел.)

المدة هادي كلها / مارايتكش

«Весь этот период я тебя не видел».

المدينة / كثرت فيها السيارات

«Город - увеличивается количество в нем машин».

Наиболее характерным для диалекта порядком следования членов коммуникативной структуры является тема-рема. Такой порядок слов называется объективным. Однако может реализоваться и обратный субъективный порядок: рема-тема. Последний характерен прежде всего для эмоционально приподнятых высказываний, в которых сказуемое, являющееся носителем ремы, ставится в препозиция по отношению к подлежащему - теме.

هادوا موش نلس / موش نلس هادوا

«Не люди это»; «Это не люди».

Наряду с объективным и субъективным порядками следования членов коммуникативной структуры в диалекте реализуется так называемый третий порядок слов, сущность которого заключается в том, что на первом месте в предложении (высказывании) может находиться подлежащее, являющееся носителем ремы.

Во втором из следующих именных предложений:

اني عندي السيارة / اني عندي سيارة

У меня есть машина; Машина есть у меня.

Сказуемое выполняет роль темы и поэтому получает определенный артикль, а подлежащее является носителем ремы.

Грамматические средства контекста. Грамматическим показателем коммуникативного членения предложения является соответственно наличие/отсутствие определенного артикля перед именными темой и ремой.

Если тема и рема выражаются словами, не принимающими артикля, то основным показателем членения является позиционное расположение, например:

اهم غادي
Они там

اني هني
Я здесь.

Коммуникативным эквивалентом артикля в диалекте является относительное местоимение **اللى**. Оно используется для обозначения тематических элементов, которые по своей грамматической природе не могут сочетаться с определенным артиклем, например:

«Что минуло, (то) умерло». **اللى فات مات**

و هي ديما تقول، اني اللي ما عنديك حق

«Она всегда говорит, я не прав (который)».

В первом примере **اللى** сочетается с глаголом **فات** а во втором с предложно - местоименным комплексом в отрицательной форме, указывая в обоих случаях начало темы.

Лексические средства

Лексические единицы в ливийском диалекте служат дополнительным средством выделения темы и ремы высказывания.

К их числу относятся некоторые местоимения, имена и наречия, а также различные усилительно-выделительные, утвердительные и ограничительные частицы.

1. Личные слитные местоимения в сочетании с частицей **را** (га) могут следовать непосредственно за именным подлежащим предложения, подчеркивая его тематический характер в высказывании и ограничивая от ремы. Аналогичную роль в литературном языке выполняют соответствующие отдельные местоимения, например:

الولد راه يراجع

«Сын - он сейчас придет».

الناس راه يجيبت ثوا

«Люди - они сейчас подойдут».

2. Указательные местоимения **هاندوا** выступая в предложении в роли определения и переходя в постпозицию к определенному, становится лексическим показателем элементов коммуникативного членения.

Например, в предложении (высказывании)

المدّة هادي كلها ما راينتكش

«Все это время (б.время - это - все оно) я не видел тебя», перемещение **هادи** из препозиции в постпозицию подчеркивает тематический характер определения **المدّة**

3. Местоимение **هو** может функционировать в качестве утвердительно- выделительного элемента темы:

اهو ماما تاتي

«А вот (и) мама идет!»

Аналогичную функцию выполняет **بروه بالزات** или **بنفس ه** и т.р. например:

اولادك جو هني بروهم

«Твой дети пришли сюда сами».

4. Частицы ограничения **غير** или **الا** со значением «исключая, без, кроме», например:

اضبح على الجميع الطلاب غير حسين

«Позови всех студентов, кроме Хусейна».

5. Лексемы **باس** - только

كما - также

حتي - даже

بوكل - вовсе, абсолютно

Например **باس قل لي ابراهم وبن**

«Только скажи мне (тема), Ибрагим где? (рема)

اليوم فيش حد بوكل

«Сегодня нет абсолютно никого».

Литература

1. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. М. Наука, 1972.
2. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. М., ИВЛ, 1963.
3. Гараев М.И. Порядок слов в современном арабском литературном языке. Баку, 2001.
4. Мамедалиев В. М. Категории времени, лица и наклонения глагола в современном арабском литературном языке. Баку: АГУ, 1972.
5. Маляров Ю.И., Мишкуроев Э.Н. Учебник арабского диалектного языка Ливии. М., 1980.

Xülasə

Məqalə ərəb dilçiliyinin aktual problemlərindən olan söz sırası mövzusuna həsr olunmuşdur. Liviya dialektində sadə geniş ismi və fəli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması prinsipləri və xüsusiyyətləri, həmçinin kommunikativ səviyyələri səbəbləri təyin və izah edilmişdir.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

ƏDƏBİYYATSÜNASLIQ - ЛІТЕРАТУРОВЕДЕНІЕ

Abdulla Abasov²²

BİR KÖNÜLDƏ BİR DÜNYA

Klassik ənənələrlə bağlı olan Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə müasir poeziyamız, ideya-məzmun, ümumən tematika cəhətdən sürətli inkişaf prosesi keçirsə də, üslub və sənətkarlıq baxımından daha çox lirik-romantik xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Zamanın bədii inkişaf axımına, ədəbi proseslərin tələb və ehtiyaclarına, xüsusilə də son illərdə oxucuların lirik-romantik-emosional hiss və düşüncələrə artan maraq və həvəslərinə rəğmən iri həcmli, tutalım ki, poema janrına münasibət nisbətən zəifləmiş, bunun əksinə olaraq müasir nəğmə-mahnı mətnli şeirlərdə lirik-romantik üslub güclənmişdir. Respublikamızın mədəni-iqtisadi və sosial səviyyəsi ilə bağlı olan belə bir poetik inkişaf sürəti nəticəsində yaranan şeir – “nəğmə poeziyası” o demək deyildir ki, şairlərimizin poema yazmaq bacarığı zəifləmiş, həvəs və maraqları azalmışdır, əsla yox! Müasir şeiri, nəğmə poeziyasını yaradan gənc və orta nəsil ustad sənətkarlarımızın; B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, N.Xəzri, İ.Səfərli, H.Arif, N.Həsənzadə, F.Sadiq, C.Novruz, F.Qoca, M.Araz və digərlərinin nəğmə mətnli şeirləri ilə yanaşı elə qüdrətli poemaları da var ki, artıq onlar bu gün üçün nümunəvi – aktual olmaqla klassikləşiblər. Söhbət, ümumən bədii ədəbiyyatın – şeirin istiqamətinin müasir – müstəqil Azərbaycanın iqtisadi – siyasi – mədəni və qüdrətli inkişaf sürətinə uyğun yeniləşməsi, istiqamət almasından gedir.

Azərbaycan şeiri həmişə olduğu kimi, indi də güclüdür. Ustad müasir şairlərimiz klassik mədəni irsimizin, xüsusilə də XX əsrin 60-cı illərindən qazandıqları ideya-məzmun-tematika təcrübə yoluna sadıq qalaraq, sinkretik yaradıcılıq fəaliyyətlərini uğurla davam və inkişaf etdirirlər. Onların poeziyası, mahnı mətnli şeirləri nəinki mövzu-ideya-məzmun baxımından bütövlükdə bədii ləyaqəti, ədəb-ərkanı ilə insan-zaman münasibətlərinə ünvanlandığı üçün əbədiləşib – klassikləşib. B.Vahabzadə, N.Xəzri, İ.Səfərli, H.Arif, N.Həsənzadə, C.Novruz, F.Sadiq, F.Qoca, M.Araz, Z.Yaqub, N.Kəsəmənlinin poeziyası, mahnı-nəğmə mətnli şeirləri ötən günlərlə müasir zamanın – insanın ruhuna ünvanlandığı üçün bu gün də müasirdir, sabah üçün də, əbədi olaraq müasir olacaq. Bu sənətkarların əbədilik hüququ qazanan poeziyası – xüsusilə nəğmə-mahnı şeirləri sağlam arzular, qüdrətli hiss və duyğular, nəcib-kövrək əxlaq və tərbiyə, mənəvi kamillik – gözəllik məsələlərinə, tanrı ruhuna və haqqına bağlı olduğu üçün əbədi olaraq poetik sərvətlər hüququ qazanıb. “Gözlərim görməsə Göygözü verin”, “Külək”, “Məhəbbət”, “Cavanlıqım”, “Tələbəklik illəri”, “Bir ürək sındırmışam”, “Gözümün nuru canım Ana”, “Göy göyərçin qanadlıdır – bizim Bakı gecələri”, “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin”, “Sən də getdin yağdı yağışlar”, “Bir bulağın iki gözü, biri sənən, biri mən” və daha nə qədər bu qəbildən olan yüksək mahnı mətnli şeirləri kim unudar. Bu əsərlərdə poeziya ilə musiqinin vəhdəti daimi və əbədidir. Belə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrində şerlə musiqinin, şairlə bəstəkarın ruhu böyük oxucu kütləsinin istək və arzuları ilə birləşərək vahid bir bütövlük yaradır. Hiss edirsən ki, belə şeirləri, mahnı mətnlərini yazan şairlər də bəstəkardır – bəstəkarlar da qüdrətli şairdirlər. Bu tipli əsərlərdə hər iki yaradıcının – şairlə bəstəkarın qəlbi birgə döyünür. Fərqi yoxdur, təbiət-məhəbbət, ictimai, ailə-məişət mövzulu əsərlər, mahnılar olsun. Hər iksinin adı qoşa çəkilir; “Bakı sabahın xeyir”, “Ana Kür”, “Gözümün nuru- canım Ana”, “Kəndimiz” və daha nə qədər oynaq, ləziz musiqili mahnı mətnli şeirlərdə sözlə-səs, hissə-duyğu, qəlblə-ruh, ləyaqətlə-məhəbbət, insan hissələrlə zamanın psixologiyası vahid bir görkəm alır, arzu-istək-məhəbbət şəklində qəlblərə hakim kəsilir. Sözlə musiqinin yaratdığı bu lirik-romantik həyəcan, çoxsaylı müasir insan qəlbinin, məhəbbət, sədaqət, vəfa, etibar, yaşamaq, var olmaq arzularının həyəcanları, milli və sosial ruhlu könuəllərin, bəşəri hissələrlə bağlı olan, onlara çatmaq istəyən arzu və diləklərin, hər iki sənətkarın vətəndaşlıq borcunun, qürur hissənin həyəcanları, istək, arzularıdır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ.Səfərlinin, C.Novruzun şeirləri, T.Quliyev, C.Cahangirov, E.Sabit oğlu, R.Mirişli və digər bəstəkarların mahnı yaradıcılıqları belə təbii həyəcan, arzu diləklərlə, müqəddəs mənəvi sərvətlərlə dolu olduğu üçün bu gün də, sabah da, gələcək əsərlərdə də əbədi yaşayacaq. Poeziya və musiqiyə belə bir uzun ömürlü yaşamaq hüququ verən, şair və bəstəkar şəxsiyyətinin aliliyi, qürur hissi, vətəndaşlıq duyğusu ilə yanaşı, onların insana – zamana – təbiətə, klassik və müasir mədəniyyətə, ana dilinə, müqəddəs vətənə, türkçülüyə və islamçılığa olan ülvi məhəbbəti, özlərinə tələbkarlığı – narahətçılığı idi. B.Vahabzadə nahaqdan demirdi ki, “Bircə şeydən razıyam ki, özümdən narazıyam”. Bu narazılıq bütün yaradıcı sənət sahiblərinə, adlarını çəkdiyimiz ustad şairlərin hamısına; N.Xəzriyə də, İ.Səfərliyə də, C.Novruza da və digər sənətkarlara da eyni dərəcədə aiddir.

Mən XX əsrin və gələcək əsərlərin də böyük sənətkarı N.Xəzrinin nəğmə-mahnı mətnli şeirlərindən və ümumən poeziyasından danışmaq, bu ustad sənətkar haqqında təəssüratlarımların bir qismini demək istəyirəm.

N.Xəzrini görənlər, yaradıcılığına bələd olanlar, onu mahnılar-nəğmələr aləmindən xatırlayanlar yaxşı bilirlər ki, N.Xəzri özünəməxsus çox janrlı yaradıcılıq yolu olan, bənzərsiz poetik üslubu, ləyaqətli poeziya dili ilə köüllərə yol tapan, “bir ürəkdə bir dünyalıq hiss-arzu-istək məhəbbət” yaşadan və qoruyan Azərbaycan-türk, eləcə də dünya mədəniyyəti xadimləri ilə qurduğu mehriban-səmimi yaradıcılıq əlaqələri ilə nümunə göstərən, xüsusilə bənzərsiz poeziyası ilə oxucuların dillər əzbəri olan ustad sənətkarlardan idi. Yeni şairlər nəslinin inkişafında özünün təcrübə poeziya yolu ilə müəllimlik edən böyük şair, dramaturq, ictimai xadim idi. Odur ki, müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq həmişə onu diqqətdə saxlamış, haqqında dəyərli fikirlər – mülahizələr söyləmişdir. Belə təbii münasibət N.Xəzri sənətinə bu gün də davam edir.

N.Xəzri son dərəcə fitri istedadla malik sənətkar idi. Nəinki poeziyasının, bütünlükdə ədəbi-bədii irsinin əsas mövzusu insan-təbiət-zaman olan bu qüdrətli şairin axtarış-müşahidə və məşqlər dairəsi çox geniş və rəngarəng olmuşdur: “təbiət, onun insanı valeh edən gözəllikləri, kainat, onun möcüzəli sirrləri... Məhəbbət, onun əzab və izzətləri... Sənət, onun eniş-yoxuşundan keçən sənətkar ürəyinin həyəcanları... olmuşdur. Bütün bu qüdrətli mövzuların əsasında insan – onun istək və arzuları, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibəti, mübarizəsi və izzətləri dayanır”. N.Xəzri üçün sanki hər şey; görünən və görünməyən varlıqlar, əzəmətli – füsunkar təbiətin özü də insana görə mənalıdır.

O qədər zirvə var adsızdır hələ,
Vüqarı bir böyük cahan kimidir.

Şöhrəti düşməyib ağıza-dilə,
Dağlar da dünyada insan kimidir.

N.Xəzri təbiət, ümumən canlı və cansız varlıqlar aləmində müşahidə etdiyi sosial-milli və bəşəri-hissi və psixoloji amillərin hədd və imkanlarını, özünün fərdi düşüncələr aləmindən keçirir, onlara geniş-əngin köüllər dünyasının gözü ilə baxır, qənaətlərini milliləşdirməkdə-ictimailəşdirməkdə heç bir narahatlıq hiss etmir. Onun şəxsi qənaətlərində insan-təbiət-ana torpaq, bütövlükdə canlı və cansız varlıqlar arasında üzvi bir əlaqə, bağlılıq, vəhdət var. Bu vəhdət və bağlılığın kökündə “hər şeyi yandıran, yalnız özünə gücü çatmayan məhəbbət”, gözəllik dayanır. Bax! Əsil poeziya elə budur!... Xalqdan, klassik ənənələrdən əxz etdiyi bu hikmət və mərifət şair xəyalının, duyğu və düşüncələr aləminin, obrazlar dünyasının N.Xəzriyə məxsus “Bir könlüdə bir dünya” poetik tablosunu yaradıb:

... Baxıram səmaya

Min bir heyrətlə

Sönük misralarım qəlbimi sıxır,

Göylər şeir yazır, alovlu xətlə,

Dağların başında

İldırım çaxır.

“İllər və sahillər”, “Dərələr” kitablarını oxuduqca hiss edirsən ki, N.Xəzri hər bir şeirində şairliklə yanaşı, rəssamlıq, psixoloqluq, filosofluq, müasir, cəsarətli vətəndaşlıq edir. Nikbinlik, səmimiyyət və təvazökarlıq N.Xəzri poeziyasında bəşəri-sosial tələb və ehtiyaclar, həm də qüdrətli, milli və şəxsi hiss və duyğular şəklində bədiiləşir.

O, müşahidə altına aldığı ən adi detallı da, hisslər, duyğu və düşüncələr aləmindən keçirir, onu arzu-istək, qəlb, könül aləmi ilə sorğu suala tutur, müasir hiss və düşüncələrin tələb və ehtiraslarına uyğun qiymətləndirir. Odur ki, N.Xəzrinin poeziyası heç bir maneəyə rast gəlmədən oxucuların qəlbinə yol tapır. Bir də ona görə ki, N.Xəzri fotoqraf dəqiqliyi ilə qələmə aldığı mövzunu, ustad rəssam səliqəsi ilə bədiiləşdirə bilir. Bununla da “həyat və bədii həqiqət”, “tarixdə insan – insanda tarix” faktına sadıq qalır. Bu o deməkdir ki, N.Xəzrinin poeziyasında daha çox, hisslər – duyğu və düşüncələr, onları dilə gətirən, lal duyğulara həyat verən, yüksək səviyyədə obrazlaşan sözlər, müasir insanın istək və arzuları danışır, şeir hər bir oxucunun səviyyəsinə, onların lirik-romantik düşüncələrinə uyğun məna kəsb edir. Belə kamil poetik səviyyənin obrazlaşmanın sirri bir də ondadır ki, N.Xəzrinin əksər şeirlərində təbiətlə insan – insanla təbiət bir-birini əvəz edir. Məğrur insan vüqarlı təbiətə, füsunkar təbiət isə şairin nəzərdə tutduğu insana bənzəyir:

...Üstündə ulduzlar qucaq-qucaqdır,

Fikirlər başında duman kimidir.

Eh, adsız olsa da,

Dağ yenə dağdır.

Dağlar da dünyada insan kimidir. Və yaxud

Əyər ki, yığılsam çinar göstərin,

Mən ona söykəyib Arana baxım.

Gözlərim görməsə Göy-gölü verin

Mən onun gözümlə cahana baxım.

Vaxtilə N.Xəzrinin poeziyasından yazanların demək olar ki, hamısı onu qüdrətli, müasir hisslər, duyğular şairi, mənəvi-əxlaqi kamilliyin, yüksək mədəniyyətin, obrazlı bədii təfəkkürün, misilsiz əxlaq və tərbiyə normalarının şairi kimi vəsf ediblər. Sovet dövlətinin “Mərkəzi respublika mətbuatında, “Pravda”

qəzetinin səhifələrində şairin “Əsrə etiraf” şeirlər məcmuəsi, “İnam” poeması haqqında təqdirədirici məqalələrin çıxması bütövlükdə müasir Azərbaycan şeirinin ümumittifaq təsdiqi”²³ demək idi. Və yaxud 1970-ci ildə çap olunan N.Xəzrinin “Dərələr” kitabına yazdığı “Şair haqqında düşüncələr” məqaləsində, böyük – ustad tənqidçi, ədəbiyyaşünas alim K.Talıbzadə yazırdı ki, “Vətən torpağının tərənnümü Nəbi şeirinə genişlik, ənginlik verir. “Sakit sətirləri”ndə əslində o qədər də sakit olmayan duyğularını, fikirlərini ifadə edir, şəhərlərlə planetlər arasındakı məsafələri zaman və illərin necə sürətlə yaxınlaşdığını bildirir”. Əslində bu qəbildən olan təqdirədirici mülahizə və rəylər çoxdur, onların sayını artırmaq da olar. Biz belə qənaətdəyik ki, N.Xəzri yaradıcılığı, xüsusilə poeziyası ayrıca, geniş həcmli tədqiqatların mövzudur. Qəzet və jurnal səviyyəsində çoxsaylı təqdir edici məqalələr yazılsa da, N.Xəzri sənətinin bənzərsiz üslubu, poeziya dili, ideya-məzmun kamilliyi, tematik zənginliyi, bütövlükdə ədəbi-bədii irsi geniş – sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırılmalıdır. Bir də ona görə ki, N.Xəzri ustad şair olmaqla yanaşı, təvazökar, nəcib – lirik qəlbli azərbaycalı-türkçü-islamçı-böyük vətəndaş-qüdrətli ziyalı olmuşdur. Onun bütün poeziyasında insan-təbiət və zaman, bu üçlüyün psixologiyası hisslərin, duyğu və düşüncələrin iştirakı ilə açılır, bədiləşir. Bu o deməkdir ki, yüksək səviyyədə lirik istedad, müşahidə, axtarışlar qabiliyyəti, davamlı poetik məşqlər, təkərsiz yaradıcı məqsəd və müsbət ideal olan yerdə, könülləri oxşayan – fəth edən sənət, əsil poeziya yaranır. Bu öncül xüsusiyyətlər, N.Xəzri kimi təbii, bənzərsiz ilham sahibinin zinət və bəzəyi olmaqla yanaşı, çoxsaylı oxucu kütləsinin mənən-ruhən təmizlənməsində, hissi-idraki cəhətdən tərbiyə olunmasında kara gələn təbiyə vasitəsi təsiri bağışlayır.

N.Xəzrinin həyat, yaşamaq eşqi aşılayan, poetik müasir zamanından ucada duran lirikası, nəinki XX əsrin, gələcək əsrlərin də kamil sənət nümunələri kimi əbədidir. Onun poeziyası müasir düşüncələr, məhəbbət və həyat eşqilə mayalandığı üçün, Azərbaycan və müsəlman, türk dünyasının poeziyasıdır. Bu füsunkar poeziyanın kökündə insan-zaman-yaşamaq eşqi, gözəllik-böyük məhəbbət və tanrı haqqı dayanır:

...Mən bir dənizəm ki, eşqim səhərdir,
Səni düşünürəm, əzizim yenə.
Mənim dalğalarım xatirələrdir,
Qoy çatsın qəlbimin sahillərinə.
Əsil məhəbbət ki, böyük hünərdir,
Coşar ümman kimi təzə arzular,
Mənim dalğalarım xatirələrdir,
Orda tufan da var, buruqlar da var...

N.Xəzri “Ağ çiçək”, “Mavidir”, “Dərələr”, “Külək”, “Sənin üçün”, “Ucalıq eşqi” və daha nə qədər ülvi hisslər – məhəbbət mövzulu əsərlərində insanla zaman, arzu diləklərlə əməllər arasında ünsiyyət, məhrیب-ənçılıq yaradan, böyük ülvi məhəbbətə qol-qanad verən qüdrətli qüvvə kimi insanlaşdırdığı təbiəti və insanı əsil səbəbkar hesab edir. “Dərəyəm, tərəyəm, atəşəm, suyam, günəş də məndədir, ay da məndədir. Mən insan övladı, torpaq oğluyam, dəniz də məndədir, çay da məndədir” – deyən şair daha irəli gedərək “Mənəm kainatın uca zirvəsi, dağların bəmbəyaz buludu mənəm, bu günün susmayan səsi, nəşəsi, uzaq əsrlərin sükutu mənəm” deyərək insan və təbiətin qüdrətini vəsf etməklə yanaşı, poeziyanın, əsil lirik şeirin sərhəsis olduğunu, kökləri-rişələri dərinlərdə olan hissi-idraki düşüncələrin hüduv və imkanlarının sonsuzluğunu, əbədiliyini, milli-bəşəri təsir gücünün qüvvəsini nümayiş etdirir. İnsan, təbiət və narahat dünya N.Xəzri poeziyasının əsas – şah mövzudur. “Məni susdursa zaman, səni özüm sanaram, səhər kimi oyansan günəş kimi yanaram” – deyən şair bütün əlçatmazlıqlara, bütün fənalıqlara sinə görə bilən, arxalanan – söykənən əsas qüvvə kimi təbiəti – məhəbbəti köməyə çağırır.

Bizdədir dünyanın sevinci, qəmi.
Bəs niyə susuruq, görüşəndə biz?
Böyük məhəbbət də, böyük çay kimi,
Axır ürəklərdən, səssiz-səmirsiz.

N.Xəzri bəzən insanın hiss və duyğuları ilə, mövcud zaman arasında qarşıdurma yaradan hallara, təzadlara qarşı insanı – məhəbbət əhlini təmkinli, vüqarlı olmağa, özünü tanımağa səsləyir. İnsana təskinlik verməklə, ona bir çox cəhətdən güclü olduğunu xatırladır. Şairə görə bütün insanlar dünyaya arzu və istəklərlə, yaşamaq eşqilə gəlir. Dünyada arzusu olmayan insan yoxdur. Arzular-diləklər insan ömrünün zinət və bəzəyi kimi, onun ömür sürmək həvəsini və ehtiyaclarını artırır, insan özü ilə tək qalanda belə bu həvəs və ehtiyac onu darıxmağa qoymur. Mən bu qənaətdəyəm ki, N.Xəzrinin bütün poeziyasının özünəməxsus musiqi notları, ritmi, ahəngi, musiqi çaları var. Şeiri oxumaq qaydasına düzgün riayət edən hər kəs, N.Xəzri şeirinin bəlağətini, musiqi tutumunu aydın görə - hiss edə bilər. Bu da bütövlükdə N.Xəzri poeziyasının pak və güclü lirizmi, kökləri dərinlərdə olan hiss və duyğuların təsiri, ustad bir sənətkar kimi kamil – bütöv şəxsiyyəti ilə bağlı məsələdir:

...Çağlayır, ağıza, dodağa çin-çin,

Onu yer səsləyir, göy alqışlayır.
Burda qurtarsa da sahil mənimçin,
Bəlkə başqasıçin burdan başlayır.

Hər ömrün ölçüsü dünyada ildir,
Həyat təbiətin şah əsəridir.
İllər ömürlərin sonu deyildir,
İllər ömürlərin sahilləridir.

Deməli, insana məxsus hisslər, düşüncələr, arzu və diləklər, məhəbbət obrazları ilə, təbiətdən, ümumən canlı və cansız varlıqlardan aldığı, seçdiyi dəniz, dağ, dərə, çiçək, xəzri, çinar, vurğunu olduğu rəng obrazları; mavi, göy, ağ və s. arasında əlaqə və bağlılığı yaradan şairin uca sənətkarlığı, bənzərsiz səmimiyyəti, təvazökarlığı, vətəninə, ana dilinə dərinlikdən bağlılığı, yüksək mədəniyyəti, klassik və müasir sənət və ədəbiyyata dərin hörmət hissidir. “Sənin üçün nəğmələr”, “Qafqaz zirvələri”, “Çinar və mən”, “Min bir sətir”, “Əlvən yarpaqlar”, “Dərələr” silsilə şeirləri bunu deməyə haqq verir ki, N.Xəzri nəinki Azərbaycanın, bütün türk dünyasının bənzərsiz sənətkarı kimi, əsrinin və gələcək əsrlərin əbədi şairidir. Bu əbədiliyi də o, halal zəhməti, özünə-vətəninə-dilinə, türkcülüyünə və islamçılığına dərin məhəbbəti ilə qazanmışdır: “Min dəfə zirvəyə baxmaq yerinə, bircə yol zirvədən baxmaq yaxşıdır” deyən şair hər bir uğurun, nailiyyətin əsasında böyük halal zəhmətin, həyata-insana-vətənə ülvə məhəbbətin dayandığını təbliğ və müdafiə edir. N.Xəzrinin böyük fikir – hiss həyəcan sənəti, bütövlükdə yüksək bədii ləyaqətin, ədəb-ərkanın, arzu istək və diləklərin, qəlb-könül döyüntülərinin, yaşamaq həvəsini qoruyan və yaşadan məhəbbətin – gözəlliyin sənətidir. Bu poeziya həm də insana-zamana-təbiətə müraciətlər, sorğu-suallar, giley-güzarlar peoziyasıdır. N.Xəzri hər bir təbiət hadisəsini, insanın arzu və diləklərinə, könül dünyasına uyğun mənalandıran və bu yolla da təbiət-insan-zaman arasında olan əlaqə, bağlılıq və ünsiyyətin əbədiliyini göstərməyi bacaran böyük sənətkar idi. Onun “Çay axır”, “Ağ çiçək”, “Mavidir”, “Zirvə”, “Dərələr”, “Çinar”, “Külək” və daha nə qədər poeziya nümunələrində, insan kimi, təbiətin də özünəməxsus arzu və diləkləri, giley-güzarları, tələb və ehtiyacları var. “Külək” nahaq – boş yerə əsmir. Bir tətərfdən insana həm sevinc, həm ümid bəxş edir, həm də bir varlıq kimi, özünün – sevgisini və sevincini axtarır:

Yenə payız gəldi qonaqlar kimi,
Soldu məhəbbətim yarpaqlar kimi.
Ürək pıçıldayır dodaqlar kimi,
Külək, niyə belə əsirsən külək?
Niyə ümidimi kəsirsən külək?

O ürək ağrıtdı, ürək incitdi,
Bir eşqin sevimli nəğməsi bitdi.
Sanki məhəbbətim xəyalı, getdi...
Külək, niyə belə əsirsən külək?
Səndəmi sevgini gəzirsən külək?!

N.Xəzri poeziyanın ən bariz gözəlliklərindən biri də budur ki, o, qələmə aldığı mövzuların və ünvanlandığı obyektlərin dili ilə danışıq. Bu söz-söhbətlərdə bir dənə də olsa yad kəlmə - ifadə müdaxilə etmir, şairə mane olmur.

Bu kiçik yazı N.Xəzrinin “İllər və sahillər”, “Dərələr” kitablarını yenidən oxuduğum zaman aldığım təəssüratların, gəldiyim nəticələrin az bir qismidir. Bu kitablarda şeirdən-şeyrə keçdikcə belə qənaətə gəldim ki, N.Xəzrinin əsas obyekt, poetik baş mövzusu mənəvi-əxlaqi kamillik, hissi-idraki gözəlliyi qoruyan – yaşadan halal zəhmət, böyük vətəndaşlıq borcu, tanrı haqqı – insan və təbiətə ülvə məhəbbətdir. Belə bir ideal, mənəvi-əxlaqi kamillik borcuna, qüdrətli vətəndaşlıq hissində-duygusuna sahib olan N.Xəzrinin özünə xüsusilə zəmanəsinə münasibətinin əsasında “Sənətkar və vətəndaşlıq borcu” dayanır. Şairə görə hər uğurlu neməti, sənəti yaradan mənəvi borcdur. Bu borcu mənalandıran, dilə-dişə düşməkdən qoruyan halal zəhmət və vətənlə, ana torpaqla, azərbaycanlı olmaqla fəxr etməkdir. N.Xəzri bütün ədəbi-bədii irsi ilə bunu sübut edə bildi:

...Vətənim günəşdir, nur alır cahan,
Qadir insanları ulduzlarıdır.
Sən halal zəhmətə qayıdan zaman,
Deyirəm təzə bir ulduz da vardır.

N.Xəzri lirik şeirlərlə yanaşı, qüdrətli poemalar, nümunəvi dram əsərlərinin müəllifidir. Onun ədəbi-bədii irsi yenidən, sistem və ardıcılıqla araşdırılmalıdır. Əminəm ki, müasir tənqid və ədəbiyyaşünaslıq bu vacib və zəruri işin öhdəsindən gələcəkdir.

Böyük Ulu tanrıdan N.Xəzriyə rəhmət diləyirəm, Allah ruhunu şad eləsin – qəbri nurla dolsun – Amin!.

В одной душе существует целый мир

В статье рассказывается о стихах – текстах песен, в целом о поэзии народного поэта Наби

Хазри. Отчетливо показано, что объектом и темой поэзии Наби Хазри является время, природа и человек. В характеристике этой троицы Наби Хазри полагается на принципы и требования морально-нравственного совершенства чувств и мыслей, и описывает их с высокой художественностью. Это связано с уникальностью, разносторонностью стиля Наби Хазри. В статье были использованы книги стихов Наби Хазри «Годы и берега», «Овраги», приведены примеры его поэзии. Также основывались на примерах научно-теоретической литературы, посвященной поэту.

Ключевые слова: время, природа, человек, нравственность, стиль.

There is a whole world in one soul

The article tells about poems - lyrics, in general, about the poetry of the national poet Nabi Khazri. It is clearly shown that the object and theme of Nabi Khazri's poetry is time, nature, and man. In characterizing this trinity, Nabi Khazri relies on the principles and requirements of the moral perfection of feelings and thoughts and describes them with high artistry. This is due to the uniqueness, versatility of the style of Nabi Khazri. The article used books of Nabi Khazri's poems "Years and Shores", "Ravines", examples of his poetry are given. Also in article was given examples of scientific and theoretical literature on the poet.

Keywords: time, nature, man, morality, style.

İsmayılova Günay Arif qızı²⁴
**SOMERSET MOEMİN “PIROQLAR VƏ PİVƏ” ƏSƏRİNDƏ YAZIÇI DRİFFİLD
OBRAZININ PROTOTİPI**

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatı tarixinə çox mürəkkəb ədəbi və ideoloji mübarizələr mərhələsi kimi daxil olmuşdur. Bəşəriyyətin məruz qaldığı fəlakətlər və inqilablar, dünya müharibələri məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu illər müxtəlif ədəbi cərəyanların yaranması və həmin cərəyanlar arasında ciddi yaradıcılıq münaqişələri baş verməsi ilə səciyyələnir. İngilis ədəbiyyatında mövcud olan müxtəlif ədəbi cərəyanlar içərisində iki əsas cərəyan - realizm və dekadentçilik xüsusilə fərqlənirdi. Bu dövrdə ingilis ədəbiyyatında ictimai həyata fəal müdaxilə etməyə çalışan yazıçıların meydana gəldiyinin şahidi oluruq. Onlar öz əsərlərində yeni problemlər, yeni mövzular ortaya atırdılar. Cəmiyyətin və mədəniyyətin həyatında müşahidə olunan böhran prosesi dekadent sənətdə öz əksini tapmışdı. Realist ədəbiyyatda isə kapitalizm cəmiyyətində baş verən sosial təbəddülatların, yeni dünyagörüşlərin kapitalizm ilə proletariat arasındakı sinfi ziddiyyətlərin inikasına rast gəlirik. H. Uells, B. Şou, C. Qolsuorsi, C. Konrad, G. Grin, S. Moem və başqaları realist ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri sırasına aid etmək olar. Bu yazıçıların romanlarında cəmiyyətin ziddiyyətləri, geniş xalq kütləsinin ictimai narazılıqları qabarıq şəkildə təsvir olunur.

Digər realist sənətkarlar kimi ingilis nasiri, dramaturqu, esseisti və ədəbi tənqidçisi Uilyam Somerset Moem də romanlarında yuxarıda sadalanan məsələlərdən çoxlarına toxunmuşdur. İlk romanı “Lambetli Liza” 1987-ci ildə işıq üzü gördükdən sonra müəllif 65 illik yaradıcılıq yolunda hər il yeni bir kitab ərsəyə gətirdi. 1919-cu ildə “Ay və qara quruş”un çap olunması ilə Moem özünü belletrist kimi təsdiqləmiş oldu. Moem “Həyatımın yekununda” adlı avtobiografik əsərində “Müəllif yalnız yazı masası arxasında deyil, oxuyarkən, düşünərkən, yaşayarkən də yazır” deyə qeyd etməklə müəllifin həm özü, həm də oxucuları qarşısında məsuliyyət daşdığı vurğulayır. Məhz bu məsuliyyət hissənə görə Moem dövrün ən məhsuldar yazıçısına çevrilmişdir. Daim ictimaiyyətin gözü önündə qalmaqə çalışan Moem, əsərlərinin satılması üçün ictimai zövqü təmin etməyə çalışaraq nəinki İngiltərədə, eyni zamanda Amerikada şöhrət qazanmışdır.

Dünya müharibələri ərəfəsində yazılan “Piroqlar və pivə” romanı öz ideya məzmunu baxımından London ədəbi mühitinə ünvanlanan satiradır. Bu xüsusilə əsərin baş qəhrəmanı Driffildin simasında öz əyani təcəssümünü tapmışdır. Moemin əsas satirik məqsədi xalqın gözündə, düşüncəsində yüksəkdə dayanan yazıçı və onunəsl real həyatdakı mövqeyi arasında olan boşluğu ifşa etməkdir.

Piroqlar və pivə (cakes and ale) ingilis dilində frazeoloji birləşmə olub” dəbdəbəli yaşam tərzi” deməkdir. Bu frazeoloji birləşmə U. Şekspirin “12-ci gecə” pyesində Tobi Belçin qulluqçusu Malvolioya müracətindən götürülüb. Ser Tobi Belç və Ser Andru içki içərək əylənirlər. Ev sahibəsi isə səs-küydən narahat olduğu üçün qulluqçunu onları satıqləşdirməyə göndərir. Tobi Belçlə Malvolio arasında olan dialoqda belə bir cümlə işlədilir:

“Dost thou think, because thou art virtous there shall be no more Cakes and ale?”

“You’re nothing more than a servant here. Do you think that just because you’re a goody two shoes, no one else can enjoy himself?”

“Siz müqəddəs biriləri olduğunuz üçün biz burada ağız dadıyla yeyib–içə bilmərik?”

“Sən burada qulluqçudan başqa bir şey deyilsən. Düşünürsənki, sizçoxsayılıbseçilən, mədəni insanlar olduğunuz üçün biz burada əylənə bilmərik?” [5, səh. 114-124]

Əsərin ikinci adı “Skeleton in the cupboard” ingilis dilində “gizli ailə sirri” anlamına gəlir.

Moem London ədəbi mühitini öz nəsrində nadir hallarda təsvir edirdi və “Piroqlar və pivə” bu baxımdan qeyri-adi bir əsərdir. Romanın böyük bir hissəsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri London ədəbi mühitinin təsvirini əhatə edir və əsərin üç əsas obrazı yazıçılardan ibarətdir: Eduard Driffild, Elri Kiə və Moemin daha bir ədəbi maskası olan təhkiyəçi Uilli Eşenden.

Belə ki, pivə- romanın qəhrəmanlarının ağır iş günüdən sonra özlərini klublara verərək soyuq pivə içərək dincəlmələrinə işarədir. Piroq - yalan, ikiyüzlülük, təkəbbürlü xeyirxahlıq, insanların sizə dadlı bir “piroq” kimi təklif etdiyi münasibətlərdir. Romanda hadisələr 20-ci əsrin əvvəllərində İngiltərədə cərəyan edir. Hadisələrin mərkəzində o illərdə tanınmış yazıçı - Driffild və onun həyat yoldaşlarının hekayəsidir lakin bütünlükdə romanın özü gənc yazar kimi Moemin həmin dövrün yazıçılarına münasibətinin ifadəsidir. Həmin dövrün yazıçı mühitinin qarşı-qarşıya qaldığı problem məhz bu idi. Və nəhayət “şəkəfdəki skelet” yəni, hər bir ailənin olduğu kimi yazıçının ailəsində olan və heç kimə ağah olmayan sirdir.

Moemin fikrincə insanın 20 yaşadək yaşadığı təcrübələr onu formalaşdırən əsas amillərdəndir və 53 yaşında ikən Siri Uelkamlə olan səs-küylü evliliyini bitirdikdən sonra o Kent sahillərində keçən

24 Azərbaycan Universiteti, doktorant. Gunay_arifqizi@mail.ru

uşaqlığına və Londonda tibb tələbəsi olaraq keçirdiyi illərə nəzər salmağa başladı. Kitabı 1929-cu ildə tamamladı. Əsər 1930-cu ilin sentyabrın 30-da çap olunduqdan sonra böyük səs-küyə səbəb oldu.

Moem kitabın ön sözündə romanın ərsəyə gəlməsi haqqında qeydləri yazır:

“ İlk dəfə bu roman haqqında çox da uzun olmayan qısa bir hekayə nəzərdə tutmuşdum. Ağılıma gəlidiyi an qeyd etdiklərim bunlardan ibarət idi: Məndən uşaqlıq dostum, Uinsteyblada da yaşayan, çox etibarsız həyat yoldaşı olan yazıçı haqqında öz xatirələrimi yazmağımı istədilər. Orada o özünün ən gözəl əsərlərini yaratmışdı. Sonra onun qayğısına qalan və onu şəxsiyyətə çevirən katibəsi ilə evlənir. Həmin vaxtlar mən “Kosmopolitan” üçün qısa hekayələr yazırdım. Mənim müqaviləmdə şərt qoyulmuşdu ki, hekayə 1200-1500 arası söz və illustrasiyalarla birlikdə bir səhifədən artıq yer tutmamalı idi. Lakin mən arada özümə imkan yaradırdım ki, şəkillər qarşdakı səhifəyə keçsin və beləliklə mənə yazmağa biraz daha boş yer qalırdı. Düşündüm ki, bu hekayə məhz bura üçün yararlı ola bilər və gələcəkdə istifadə etmək üçün onu bir kənara qoydum. Lakin Rozi obrazı çoxdandır ki, ağılımda vardı. İllərdir onun haqqında yazmaq istəyirdim lakin fürsət düşmürdü. Ona uyğun bir yer tapa bilmirdim və heç vaxt da olacağını düşünmürdüm. Bunun üçün o qədər də təəssüflənmirdim. Müəllifin beynində hələ yazılmamış bir obraz dayanır, müəllifin fikirləri tez- tez geri qaydır, təsəvvürləri onu zənginləşdirir və bu müddətdə yazarbeynində fərqli bir həyat yaşayır: xəyallarına tabe olan və eyni zamanda yazıçıdan asılı olmadan tam müstəqil bir şəkildə. Lakin obraz kağıza köçürüləndən sonra o yazıçıya aid olmur. Unudulur. Bu qədər vaxt yaddaşında mövcud olan şəxsiyyətin bundan sonra necə yaşaması maraqlıdır.

Birdən yadıma düşdü ki, cızma qara etdiyim qısa hekayədə bu obraza yer var. Mən onu yazıçının həyat yoldaşı obrazına daxil edəcəm. Lakin bu sujet xətti 2000 min sözə yerləşmədiyindən mən gözləmək qərarına gəldim. Amma biraz düşündükcə Rozini bu hekayəyə də sərf etmək istəmədim. Köhnə xatirələr gözümdə canlandı. “İnsani ehtirasların yükü” əsərində Bləksteybl adlandırdığım Uinsteybl haqqında istədiyim hər şeyi deyə bilmədiyimi düşündüm. İllər sonra niyə faktlara daha yaxın gələ bilmədiyimi gördüm. Bləksteyblin keşişi Uilliam “Piroqlar və pivə”nin Henrisi- (keşiş), Filip Kerey isə “Piroqlar və Pivə”nin “mən”i -(Eşəndən) oldu.” [6, səh. 197]

Kitab çap olunduqdan sonra cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşdı ki, Moem Driffild obrazının prototipi qismində ingilis yazıçısı Tomas Hardini təsvir etmişdir. Moem guya Hardinin həyat yolunu, estetik görüşlərini canlandırıdığını görə təzyiqlərə məruz qaldı. Qeyd etmək lazımdır ki, iki il əvvəl 1928-ci ilin yanvar ayında, Tomas Hardi 88 yaşında vəfat etmişdi, onun son sözü "Em! Em! " oldu ki, bu onun ilk həyat yoldaşı Emma Giffordu xatırladığı iddiası irəli sürüldü. Ölümündən sonra Hardinin harada dəfn olunması məsələsi ətrafında böyük qalmaqal yaşandı. Bəziləri onun Stinsford qəbiristanlığında keçmiş həyat yoldaşı Emma Cifordun yanında dəfn olunmaq istədiyini irəli sürdülər. Lakin onun inadkar qəyyumu Sidney Kokerel Hardinin dövlət səviyyəsində Londonda dəfn olunacağını bildirdi. 13 yanvar tarixində cərrah Hardinin ürəyini kəsib çıxararaq dəsmala bükür və balaca bir qutuya yerləşdirir. Və bununla da məsələ həll olunur. Təhlükəsizlik məqsədilə qutunu gecə bir keşişin evində saxlayırlar. (Şaiələrə görə gecə bir pişik qabı buxarının üzərindən aşırıdaraq içindəkini yeyir. Artıq dəfn olunacaq bir şey olmadığına görə qəzəblənən keşiş pişiyi öldürərək qarnındakını çıxarır.)

Bu arada Hardinin bədəninin qalan hissəsi yandırılaraq külə çevrilir və xüsusi təntənə ilə Uestminster Abbatlığında torpağa tapşırılır. Cənazəni daşıyanlar arasında Baş Nazir Stenli Bolduin və dövrün ən hörmətli yazıçıları- Rudyard Kiplinq, Hausman, Bernard Şou, Con Qolsuorsi və Edmund Qosse var idi.

Hardinin yaradıcılığına az diqqət göstərən Moem, bu təvazökar müəllifin cənazəsinin möhtəşəm olduğunu etiraf bu Moemdə yazıçının gənclik illərinə dair roman yazmaq fikrinin toxumlarını səpdi. Bu romanda London ədəbi dünyasının satırası və xüsusilə yazıçının nüfuzuna və yazıçının dəyərinə olan münasibət də öz əksini tapacaqdı.[3]

İctimaiyyət içində Moem hər zaman Hardini niyyətində tutduğunu inkar etmişdir. Həqiqətən də o Hardi ilə yalnız bir dəfə Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəl naharda görüşmüşdü. Kitabın “Müasir kitabxana” nəşrinin ön sözündə Moem yazırdı: “Dubertüllərdən olan Tess” i oxuyanda 18 yaşım vardı və mən onu elə ruh yüksəkliyi ilə oxumuşdum ki, hətta sağıcı qızla evlənmək istəmişdim. Lakin Hardinin digər kitabları, mənim müasirlərimin çoxu qədər məni təəccübləndirməmişdi və onu elə də parlaq yazıçı hesab etməmişdim. O, heç vaxt mənim bir vaxtlar George Meredis, daha sonra isə Anatole Frans kimi diqqətimi çəkməmişdi. Hardininin tərcümeyi-halı haqqında çox az şey bilirdim. İndi bilirəm ki, kifayət qədər qəti bir şəkildə söyləmək olar: Eduard Driffildin həyatının ona oxşar hissələri təsadüfi və əhəmiyyətsizdir. Onların hər ikisi yoxsul şəraitdə doğulmuş və 2 dəfə evli olmuşlar. Mən Tomas Hardini yalnız bir dəfə görmüşəm. O zaman cəmiyyətdə Ledi Cyun adı ilə tanınan Ledi Leylerin evində naharda. Bu müharibədən əvvəl, növbənöv yeməklərin veril, oyunlar oynandığı, müxtəlif siyasi üstünlükləri olan və ya incəsənət nailiyyətləri olan insanların dəvət olunduğu naharlardan biri idi. Mən onda çoxlarının tanıdığı bir yazıçı idim. Qadınlar qonaq otağına keçdikdən sonra Hardinin yanında oturduğumu gördüm. Mən onu solğun bənizli, alçaq boylu bir adam kimi xatırlayıram. O, xoşrəftar, mülayim biri idi. Onda utancaqlıqla özünəinamin qəribə bir vəhdəti var idi. Dəqiq xatırlamıram nədən danışdıq amma 45 dəqiqə söhbət etmişdik. Söhbətin sonunda (adımı bilmədiyini üçün) məndən kim olduğumu soruşaraq böyük bir jest etmiş oldu”.[1, səh. 27] Moem heç vaxt Florens və Tomas Hardini Dorçesterdə ziyarət etməmişdir. Onun

ən yaxşı informasiya mənbəyi 6 dekabr 1927-də öz sevgilisi Stefen Tennantı orada nahar etmək üçün aparən şair Zigfrid Sasson idi. Cütlüyün Florensə dair Moemə verdiyi məlumatlar gələcəkdə onlar üçün problemə çevriləcəkdə.

“Piroqlar və pivə” oxuduqdan sonra, 5 noyabr 1930-cu ildə Florens Sassona yazdı: " Yumruqlarımı sıxaraq göylərə hayqırmaq istədiyim anlar var".

“Trampling on Thomas Hardy’s Grave” və “Hitting below the shroud” “Piroqlar və Pivə”ni ilk müjdəçisi olan qəzet başlıqları idi. “Daily Express” in yazdığına əsasən Driffildin karyerası ilə Tomas Hardinin karyerası arasında bir bənzərlik var idi. Etiraz edilməsi çətin bir mövzu idi. Bu yazıçıların hər biri-Moemin özü kimi kiçik boylu idilər; hər ikisi Londonun cənubunda ucqar bir yerdə yoxsulluq içində böyümüşdülər; hər ikisi memarlığa maraqlı göstərmişdilər; hər ikisinin də əsərinə bir uşağın ölümü səhnəsinə görə qadağa qoyulmuşdu.

“Piroqlar və Pivə” əsəri Driffildin ikinci həyat yoldaşı Eminin yazıcının “qaranlıq və qarmaqarışlıq gəncliyini “ aydınlatmaq cəhdi üzərində qurulub. Eduard Driffild haqqında xatirələrini yazmaq və onun ilk evliliyinin bir ailə sirri olaraq üstü örtülü qalması üçün o dövrün ən yaxşı oxunan yazıçılarından birinə müraciət edir. Elri Kiə əslində Moemin dostu Hyu Uolpolun prototipi idi.

Uolpol Kitab Klubunun seçmə komitəsinin üzvü kimi kitabın ilk surətini alıb oxuyan ilk insanlardan idi. Teatrdan evə döndükdən sonra güdəliyində yazırdı:“ Yatağıma uzanaraq “Piroqlar və Pivə”ni əlimə aldım. Dəhşətlə oxumağa davam etdim. Mənim qüsursuz portretim. Yata bilmədim”. Qısa bir müddət sonra ağlayan Uolpola həmdəm olan Virciniya Vulf hekayəni belə davam etdirir: “ Ayağında tək corabla səhər saat 11-dək əsəri oxudu. Hamımız göz yaşları içində idik” O, Vircinia Vulfa şikayətləndi: “Burada Moem və məndən başqa heç kimin bilmədiyi sirrlər var... elə xırda məqamlar var ki, oxuduqca bədənəm titrəyir. Və bu adam 20 il mənim dostum olub. Və indi mən bütün Londonun gülüş hədəfiyəm.” Buna baxmayaraq Vircinia Vulf gündəliyində qeyd edirdi: “Çox müdrikəsinə düşünülmüş bir işgəncə növü idi. Hyu Uolpol aşkar bir şəkildə ikiüzlü, fırldaqçı, qalınqabırğa bir yazıçı kimi təqdim olunmuşdu.” [6, səh.12]

Moemin 20 illik dostu Uolpola olan kini qarşılıqsız qalmadı, az sonra Uolpol da ” bütün qəlbimlə Moemin doğulmamış olmasını diləyirəm” dedi. “Mənə həmişə maraqlı olub ki, insanlar öz zəif, çatışmayan cəhətlərini digərlərində görəndə özlərini necə də gücsüz hiss edirlər” Uolpolu satirası üçün hədəf seçən Moem sələndə öz xarakterində olan nöqsanları üzə çıxarmışdı.Şübhəsiz, iki yazıçı Robert Kolder Moemin tərcümeyi-halında qeyd etdiyi kimi bir sıra maraqlı məqamlarda oxşarlıq təşkil edirdilər.Hər ikisi xaricdə doğulmuşdu (Moem Parisdə, Uolpol Yeni Zelandiyada); hər ikisi dini tərbiyə almışdı (Moem keşiş əmisindən, Uolpol yepiskop olan Somerset adlı atasından); hər ikisi Kral Məktəbində, Kenterberidə təhsil almışdı (Moemin təhkiyəçisinin soyadı olan Leonard Ashenden kimi); hər ikisi əsasən homoseksual idi; həm də uğurlu müəlliflər idilər.Uolpol “Piroqlar və pivə” nin nəşrini dayandırmağa çalışanda Moem onu sakitləşdirmək üçün yazmışdı: "Əgər orada özünə aid etdiyiniz bir şey varsa, bu və ya digər mənada bizim oxşar insan olduğumuzdan irəli gəlir." Uydurma Elri Kiə obrazı haqqında Moem yazırdı: “Obrazın böyük hissəsi mənə aiddir” və Uolpol Moemə ünvanladığı cavabın sonunda “Elri Moem Uopol” imzasını atmışdı. Dörd il sonra Uolpol indi unudulan Kapitan Nikolas adlı kitabında Somerset Bol obrazı ilə Moemi tənqid edərək “yaradıcılığı türk hamamlarında olan mavritan otaqlarına bənzəyən yazıçı ... başdan ayağa yalan olan yazıçı.” [2, səh. 483]

Roman işıq üzü gördükdən sonra bir çoxları özlərini əsərdəki obrazların prototipi qismində gördülər.

Lakin Moem “Müasir Kitabxana” nəşrindəki ön sözündə yazıçıların yaratdığı bütün qəhrəmanların onların özlərinin oxşarı olduğunu deyirdi. Ola bilər ki, onlar müəllifdən daha ailənab, daha dürüst, mənəvi keyfiyyətləri daha yüksəkdir. Əsərlərinin geniş çevrədə yayılması üçün hər fürsəti dəyərləndirən bir yazıçı surətini yaratmaq istəyərkən Moem əslində ağılında konkret bir yazıcının olmadığını vurğulayır. Moemin fikrincə “hər il yüzlərlə kitab diqqətdən kənarda qalır. Onların hər biri müəllifin aylarını aparıb, illərlə fikrində canlandırır, mətbuatın onu gözdən keçirməsi nəticəsində tənqidçilərin yazı masasında və kitab mağazası rəflərində yükə çevrildiyini düşünmək ürək dağlayır. Onun diqqət cəlb etməsi üçün hansı üsullardan istifadə etməsi heç də sirr deyil. Təcrübə artıq ona nə deyəcəyini öyrədib. O özü özünü “ictimai xadim” etməlidir. O ictimaiyyətin göz önündə olmalıdır. O, müsahibə verməli, qəzətdə şəkilləri çıxmalıdır. O. “The Times” qəzetində məqalə çap etdirməli, görüşlər təşkil etməli, lazımı məqamlarda lazımı yerlərdə görünməlidir. Heç vaxt unudulmasına icazə verməməlidir. Bu çətin və yorucu bir işdir. Bir səhv yazıçıya bəla başa gələ bilər.” [4]

Moem “Piroqlar və pivə” əsərindəki yazıçı obrazını yaradarkən müxtəlif yazıçılardan ibarət mürəkkəb bir portret yaratdığını deyir. Xarici görkəm bir yazıçıya, səmimiyyət digərinə və nəhayət obrazın böyük bir hissəsinin özünə aid olduğunu bildirir. Bu xüsusda Moemin obrazları əzəli və əbədidir.

Ədəbiyyat

1. Cakes and Ale. With a Special Introduction for this Edition by Mr. Maugham. 2000
2. Dictionary of real people and places in fiction,Routledge 1993
3. Jeffrey Meyers, Somerset Maugham: A life Knopf 2005
4. Modern Library Hardcover – 1950by W. Somerset Maugham

5. W.Shakespeare «Twelfth night» Act 2, scene 3

6. W.S.Maugham“Cakes and Ale” London Vintage books , 2009

Açar sözlər: prototip, Driffild, Hardi, obraz, yazıçı

Key words: prototype, Driffild, Hardy, image, writer

Ключевые слова: прототип, Дриффилд, Гарди, образ

Summary

The article deals with issues such as London's literary environment, the hypocritical attitude to writers, and the true value of the writers in the late 19th and early 20th centuries. The main point is the prototype of the protagonist, Driffild. The article reflects how different writers see themselves in this image and S.Maugham's attitude toward these ideas. In many points, the events in the novel speak with Thomas Hardy's life, but Moem evaluates this fact from different points of view. Not only Driffild's image, but also the prototype of the young writer Alroy Kear's image was clarified in the article.

Резюме

В статье рассматриваются такие вопросы, как литературная среда Лондона, лицемерное отношение к писателям и истинная ценность писателей в конце 19 и начале 20 веков. Основным моментом является прототип главного героя, Дриффилд. Статья отражает то, как разные авторы видят себя в этом образе, и отношение С.Моэма к этим идеям. Многие моменты, события в романе говорят о жизни Томаса Харди, но Моэм оценивает этот факт с разных точек зрения. В статье был разъяснен не только образ Дриффилда, но и прототип образа молодой писатель Алрой Кир.

Rəyçi: prof.Q.Quliyev

Leyla Allahverdiyeva²⁵
TARİX MÜASİR SƏHNƏDƏ

(Əli Əmirinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi əsasında)

Tarix həmişə müasirliyi ilə dəyərlənirsə, müasirlik də həmişə tarixi axtarışları ilə özünün dolğunlaşdırır, zənginləşdirir. Humanitar təfəkkürün bütün sahələri, o cümlədən bədii ədəbiyyat zaman-zaman tarixə qayıdır, onu yeni baxış və düşüncələr müstəvisinə gətirir. Milli bədii təfəkkürümüz bütün janrlarda, eləcə də dramaturgiyada tarixə marağ göstərir. Dram tariximizin hələ ilkin mərhələsində tarixi dramın meydana çıxması da bu marağı sübut edir. Dramaturgiyanın sonrakı mərhələsində - sovet dönəmində bu marağ davam etmiş, tarixi dramaturgiyamızın ən uğurlu nümunələri olan “Od gəlini”, “Vaqif” kimi əsərlər meydana çıxmışdı. Müstəqillik dönəmində də isə dramaturgiyamızın tarixi mövzulara müraciəti daha intensiv şəkil almışdır. “Sovet erası öz ömrünü başa vurduqdan sonra yeni formalaşan ictimai-siyasi epoxada münasibət və baxışlar dəyişdi və dəyişən bu müstəvidən ilkin diqqət və marağa gələn tarix oldu. SSRİ dönəmində sinfiləşdirilən, bolşevizim ideologiyası rakursundan tədqiq və təbliğ olunan tarix müstəqillik illərində elmi müstəvidə olduğu kimi, bədii müstəvidə də gündəmə gəldi. Tarixə münasibətdə edilmiş haqsızlıqların, buraxılmış səhvlərin islahına başlandı. Dramaturgiya yenə ictimai-siyasi müstəvidə gedən proseslərə operativ münasibət göstərmək missiyasını həyata keçirdi. Belə ki, tarixə münasibətdə sovet ədəbiyyatının yanlışlarının islahına ilk olaraq bu janr başladı”. (1; s.76)

Müasir tarixi dramaturgiyamız sovet dövrünün tarixi romantika ənənələrini deyil, ilk tarixi dramlarımızın ənənələrini davam etdirir, mövzunu real bədii təsvirlərdə, faktoloji material əsasında bədiiləşdirirdi. İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı”, Əli Əmirinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Mesenant”, Hüseynbala Mirələmovun “Gəncə qapıları” kimi müasir dönəmin ən üzde olan, teatr səhnələrinə gedib çıxan əsərləri məhz bu səpkidə yaranmışdır. Bu da faktdır ki, dramaturgiyamız tarixi romantika janrında daha uğur əldə edə bilmişdir. Cəfər Cabbarlının “Od gəlini”, Səməd Vəqununun “Vaqif” əsərlərinin qazandığı nailiyyəti, doğurduğu rezonansı nə onlardan sonrakı, nə də əvvəlki tarixi pyeslər edə bilməmişdir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Vaqif” dramı min dəfədən artıq səhnəyə çıxmışdır. (Bax: 2) Bu gün tarixi dramaturgiya nə sovet tarixi dramaturgiyasının ənənələrini davam etdirir, nə də onun uğrunu təkrar edir. O, öz ənənəsini tarixi bədii dərkətmə planı üzərində qurur və səhnə uğurlarına o qədər də can atmır. Yeri gəlməşkən onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı hər il repertuarını İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” pyesi əsasında hazırlanmış “Qarabağnamə” tamaşası ilə açır. Amma bu fakt həmin pyesin səhnə uğuru ilə deyil, Qarabağ mövzusunun aktuallığı ilə əlaqəlidir. Onu da qeyd edək ki, müasir tarixi dramın səhnə uğrunu sovet tarixi dramının səhnə uğru ilə müqayisə etdikdə aldığımız nəticə yalnız tarixi dramaturgiyanın deyil, ümumiyyətlə çağdaş dramaturgiyamızın payına düşür. Belə ki, müasir dramaturgiya sovet dramaturgiyası qədər özünü səhnədə ifadə edə bilmir. Aynurə Mustafayeva yazır: “Tarixi mövzu səhnə statistikasına görə müasir mövzunu qabaqlayır. Ancaq bu statistikanı tarixi pyeslərin bədii keyfiyyəti yox, teatrın və tamaşaçının bu mövzuya olan marağı yaradır”. (3; s.758) Biz tədqiqatçı ilə razılaşmayaraq bildiririk ki, bu statistikanı tamaşaçı marağı yarada bilməz, çünki tamaşaçının tarixi mövzuya olan marağını təmin edəcək mənbələr çoxdur, bunun üçün o teatra gəlmək məcburiyyətində deyil. Ümumiyyətlə, bir pyesin səhnə tələymütləq onun bədii keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki teatr elə bir yer, tamaşa isə elə bir janrdır ki, tamaşaçını orda keyfiyyətdən başqa heç nə saxlaya və oracəlb edə bilməz.

Müasir tarixi dramaturgiyamızın müasir mövzulu pyeslərə nisbətən tamaşaçı və yaxud oxucunu daha çox cəlb edə bilməsinin səbəblərindən biri də onun maarifləndirici mahiyyətidir. İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı”, Əli Əmirinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Mesenant”, Elçinin “Sənətkarın taleyi”, Hüseynbala Mirələmovun “Pənah xan Cavanşir”, “Gəncə qapıları”, Əli Əmirinin Yunus Oğuzun “Atilla”, “Altun dəftər”, “Nadir şah” kimi tarixi mövzulu pyesləri tarix haqqında bir elmi əsərin verə biləcəyi qədər bilgi verir. Amma bəzən bunu əsərin məziyyəti yox, nöqsanı kimi görür, onun tarixi dərsliyi olmadığını deyirlər. Məsələn, Maral Yaqubova tarixi mövzulu romanlardan yazarkən qeydedir: “Tarixin ədəbiyyata gəlişi və ya tarixi mənbədəki məlumatın bədii mətnin informasiyasına çevrilməsi ilin nəsrində tarixi romanlar vasitəsilə gerçəkləşdi: konkret bir tarixi şəxsiyyətin həyatından bəhs edən əsərlər tarixi mərhələ və tarixi epizodla bağlı mövzuları üstələdi. Təhlil olunan romanlar göstərdi ki, tarixi informasiyanı tam olduğu kimi çatdırmaq marağı hermenevtik şərhə, narratoloji xəttin davam etməsinə imkan vermir, əsər öz praqmatik və didaktik mövqeyini qorumaqla kifayətlənir. Nəsrə bu tip qüsurların yaranmasına səbəb olan amillərin başında dərs vermək, öyrətmək iddiasının (maarifçiliyin bu üsulu hazırkı dövrdə son dərəcə köhnəlib və məlumatlı oxucu üçün çox yorucu və bəsitdir) estetik şərh etmək, toxumaq, yaratmaq, qurmaq kimi maraqlardan daha üstün tutulmasıdır”. (4) Burada tədqiqatçı Maral Yaqubova daha çox bədii mətn maraqlarından çıxış edib bədii

ədəbiyyatın xidmət etdiyi daha ümumi ictimai maraqları nəzərə almamışdır. Hər bir bədii mətn özünün estetik dəyərləri ilə deyil, həm də oxucunun intellektinə, dünyagörüşünə, şüuruna ötürdükləri ilə dəyər qazanır. Konkret olaraq tarixi mövzulardan danışsaq, o düzdür ki, tarixi öyrənmək üçün mənbələr çoxdur, oxucu asanlıqla bu mənbələrdən tarixi öyrənə bilər. Amma heç bir mənbə bədii ədəbiyyat qədər tarixə maraqlı oyada bilməz. Məsələn, hər hansı bir tarixi olay, fakt və şəxsiyyətlə maraqlanmayan və ya onu öyrənməyi düşünməyən bir oxucu belə kinoya, tamaşaya baxarkən və yaxud bədii əsər oxuyarkən həmin tarixi nəsnələrlə maraqlanır. Həm də bədii ədəbiyyat digər mənbələrdən daha çox tarixi detalları yaddaş faktına çevirir. Çünki bədii ədəbiyyatın müstəvisində tarixi detal quru faktologiya şəklində olmur, burda o, birtələ yaşayır.

Ümumiyyətlə, tarixi mövzuya yanaşma bucağı həmişə mübahisə-müzakirə mövzusu olmuşdur. XIX əsrin böyük rus yazıçısı A.S.Puşkin yazırdı: “Məhz bu səbəbdən də tarixi şəxsiyyətlərin romanda təhrif edilməsinə yol verilməməlidir. Sanki tarixi qəhrəmanın mahiyyətinin özündə inkaredilməz bir faciə haqqı vardır. Faciə müəllifi öz qəhrəmanını daha çox məlum tarixi şəraitdə təqdim etmək arzusundadır: tarix ona həmin şəraiti verir və əgər bu tarixi şəraitin qəhrəmanı faciə müəllifinin idealına uyğun deyilsə, o zaman yazıçının öz qəhrəmanını dəyişmək üçün hər cür haqqı vardır”. (5; s.245) Yazıçı idealı müxtəlif zamanlarda müxtəlif məzmun almışdır, Puşkinin dediyi kimi bu ideala uyğunlaşan tarixi qəhrəmanlar da müxtəlif zamanlarda müxtəlif bədii xarakter almışlar. Məsələn, XVIII əsrdə fransız yazıçısı Volterin məşhur “Fanatizm və yaxud Məhəmməd peyğəmbər” pyesində Məhəmməd peyğəmbərin obrazı islami fanatizm və mövhumat bucağından bədii rakursa gəldiyindən mənfə, XX əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” dramında isə islami ədalət bucağından bədii müstəviyə çıxdığından müsbət çalar qazanmışdır. XX əsrin əvvəllərində Zəlimxan Yaqubun “Peyğəmbər” poemasında isə Məhəmməd peyğəmbərin ideallaşmış obrazı var. Tarixi mövzunun yazıçının estetik idealına uyğun müxtəlif məzmun və xarakter alması özünü Azərbaycan dramaturgiyasında Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazında göstərmişdir. Bu tarixi şəxsiyyətlə bağlı artıq ədəbiyyatımızda bir Qacar mövzusu yetişmişdir ki, bu mövzuda üç tarixi pyes meydana çıxmışdır: XX əsrin əvvəllərində Əbdürrəhman bəy Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, XX əsrin ortalarında Səməd Vurğunun “Vaqif” və XXI əsrin əvvəllərində Əli Əmirlinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesləri. Biz bu araşdırmamızı müasir dramaturgiyamızın ən uğurlu nümunəsi olan Əli Əmirlinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi üzərində quracağıq. İlk öncə onu deyək ki, bu əsər müasir dövrdə ən uğurlu səhnə ömrü yaşayan pyeslərimizdəndir. Belə ki, bu əsər 2013-cü ildə dövlət sifarişli ilə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının repertuarında yer almış və bu günə qədər də repertuardan düşməmişdir. Bu pyesin uğrunun başlıca səbəbi onun məzmununun tarixi materiallar əsasında qurulmasıdır. Əsərdə dramaturqun məqsədi Səməd Vurğunun “Vaqif” əsərinin tarixi haqsızlığa məruz qoyduğu Qacar şəxsiyyəti ilə bağlı gerçəkləri oxucuya çatdırmaq, tarixi faktların təqdim etdiyi Qacar obrazını oxucunun yaddaşına həkk etmək olmuşdur. “Mən Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam, Mən də yer üzünün bir allahıyam” Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində yaratdığı Qacar obrazını dəyişmək üçün uzun-uzun illər, bəlkə də bu sətirlər beyninə həkk olunmuş nəslin dəyişməsi lazımdır... Bu, bütün savaşlardan qalib çıxsa da şair Vaqiflə dəyişməsinə məğlub olan, işğalçı, qəddar, zülmədən həzz alan bir şah idi. Vəssalam. Xanlıqların vəziyyəti (birbiri ilə çəkişmə), Rusiyanın maraqları, Qacarın ölkəni birləşdirmək istəyi xatırlanırdı, bu o zaman lazım deyildi. Tarix əlbəttə ki, tarixçilərin işidir. O zaman başqa cür olsa indi necə olacaqdı, bilmirik. Amma bədii əsərin təsir gücü də başqadır. Bu Qacar Vurğunun su kimi axıcı sözləri ilə, Milli Teatrın “Hamlet”i olacaq qədər məşhur “Vaqif” tamaşası ilə tamaşaçı beynində hökmran oldu. Onu devirmək üçün əlbəttə ki, başqa bir Qacar lazım idi və Əli Əmirli bu yaxınlarda “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesini yazdı. Məqsəd elə pyesin adından bəlli idi. Bütün deyilənlərə rəğmən Ağa Məhəmməd şah Qacar... (6) Məqsəd aydındır. Bəs nəticə nədir? Əli Əmirlinin Qacarı “Vaqif” pyesinin yaratdığı Qacar obrazını beyninə həkk etmiş nəsil dəyişmədən bu obrazı dəyişə bildimi? Əlbəttə, bu suala əminliklə cavab vermək olmaz. Amma bir şeyi əminliklə demək olar ki, artıq Azərbaycan səhnəsinin yeni Qacar tipi var və bu tip Azərbaycan tamaşaçısı üçün Qacar obrazını yenidən kəşf edib.

Əli Əmirlinin Qacarı idealizə etmək, onu tamaşaçının beyninə müsbət obraz kimi həkk etmək məqsədi olmamışdır. O, dramaturji əsərin tələblərinə uyğun olaraq hər şeyi oxucunun mühakiməsinə buraxmaq istəmiş, mütləq bir münasibət formalaşdırmaq kimi amacı olmamışdır. Şahanə Müşfiq yazır: “Teatrı tərkdə beynimin içində bir sual mənə savaşa açır: hər qələbəsində qan izi olan, nəfəsi belə qan qoxan Ağa Məhəmməd şah Qacar həqiqətənmi mənfə obrazıdır?” (7) Göründüyü kimi, “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi Səməd Vurğunun “Vaqif”indən fərqli olaraq tamaşaçının fikrini müəyyən bir istiqamətə yönəltmir, tamaşaçı özü öz sualına cavab axtarır. Bu pyesin yarımçıqlığından yox, əksinə bütövlüyündən irəli gəlirdi, yəni dramaturji əsərin uğru ondadır ki, tamaşaçı onu suallarla tərkd edir. Əli Əmirlinin Qacar obrazı məhz bunu etməyi bacarır. Həm də yaxşı dramaturq kimi nəinki yalnız özü edir, rejissor da tamaşaçını düşünməyə, öz sualları ilə baş-başa qalmağa vadar edəcək bir final üçün imkan yaradır. Professional tamaşaçı olan teatrşünas Aydın Talibzadə bu tamaşadan sonra baş-başa qaldığı suallar üzərində düşüncələrini

paylaşır: “Amma o da düz sözdür ki, Qacar hara, müqəddəslik hara: ancaq nədənsə tamaşanın sonunda on un nəşini göylərə qaldırırlar... Hm, bunu necə anlayaq? Yəni torpaq heç bu zülmkarın meyitini də qəbul el əmədi? Yox, bu fikir “oxunmur” finalda. Bələ Qacar İsa Məsihə tay tutulur? Onu müqəddəslər sırasınamı qatırlar? Olurmu heç?

Ni-yə də olmasın: gümandır, versiyadır, rejissor yozumudur. Hərçənd bu yozumdan pis bir tendensiya boylan a bilər. Nədən ki, Qacarı nəşi yuxarı qaldırılınca seyrçi başlayır çəpik çalmağa: aktyorları alqışlamağa. E tirazım yoxdur; tamaşa alqışlanırsa, mən buna apriori sevinirəm... Özünü məcbur eləyib bir balaca düşüncə ndə isə görürsən ki, dolayısı yolla seyrçi özünə də hesabat vermədən bir şahın, bir qatilin, bir despotun gö ylərə uçan ruhunu alqışlayır... Bu da az qala o fikrə gətirib çıxarır ki, qan püskürən, atəş sovuran Qacar gü nahsız mələkdir!” (8) Göründüyü kimi, “Vaqif” dramında olduğu kimi Əli Əmirinin Qacarı da bir des-pot kimi səhnəyə çıxır. İlk öncə onu deyək ki, bu əsərdən danışarkən Əli Əmirinin Qacarı ifadəsi belə çox şərti səslənir. Çünki, bu obraz Əli Əmirinin qələmindən deyil, tarixdən gəlir, o, tarixin yaratdığı Qacardır və dramaturq onu bütün gerçəkliyi və bütün yönəri ilə təsvir etməyə çalışmışdır. “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi Qacarı müsbət və mənfi tərəfləri ilə səhnəyə gətirir. Və “Vaqif” dramından fərqli olaraq bu əsərdə Qacarı despotizmi onun çirkin təbiətindən doğan şəxsi xarakter cizgisi kimi deyil, şahlıq rütbəsinin, hakimiyyət fəlsəfəsinin meydana çıxardığı bir qanun- auyğunluq kimi görünür. Dramaturq çalışır ki, bunu tamaşaçıya çatdırsın, qəhrəmanın dilində səslənən bu kəlmələr də məhz bu məqsədə xidmət edir: “Bitib-tükənməyən qovğalar, müharibələr, qisas alovu ilə şölələnən əməllərim çox şeyi unutturdu mənə, ruhumun kamilləşməsi yolunda görəcəyim işlər çıxdı yadımdan. Gecələr dua elədim, namaza durdum, gündüzlər baş kəsdim, qan tökdüm, savab əvəzinə günahlar yığdım üstümə, amma bu mənim günahım, mənim taqsırım dyildi, bu hər bir hökmdarın tale yazısıdır, zira hakimiyyət və mütləq ədalət, bunlar bir-birindən nə qədər uzaqdır”. (9; s.119)

Əli Əmirli “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesini dram adlandırmışdır, bu əsər tragediya janrının müəyyən nəzəri tələblərinə cavab verməyə də, onun səhnəyə çıxardığı Qacar tragik obrazdır. Qacarı tragizmi bir insanın deyil, hakimiyyətin, şah olmağın tragizmidir və “taxt-taca sahiblənen hər kəs bu faciəni yaşamağa məhkumdur” fikri pyesdə dönə-dönə vurğulanır. Oxucuda bu fikir hasil olur ki, insan nəfsinin ən yüksək pilləsi olan hakimiyyət həm də insan faciəsinin ən dərin məqamıdır. Müəllif bu fikri yalnız Qacarı deyil, həm də onun anası Ceyran xanımın simasında vurğulayır. Ömrü boyu hakimiyyət ehtirası ilə alışıb yanan və oğlanlarını da bu əhvali-ruhiyyədə böyüdüb tərbiyə edən Ceyran xanım şah anası mərtəbəsinə yüksəlib sarayın birinci xanımı olunca yaşantılarını bu sözlərlə ifadə edir: “Rəbbim bu uzun ömrü niyə verdin mənə? Oğlanlarımın qara faciəsinin şahid olmaq üçün mü? Bəlkə, bu, mənim cəzamdır? Hanı bəs o dediyin xilaskar ölüm? Hər bir dərdin çarəsi, əzablara xitam verən gözəl glüm? Niyə gəlib çıxmır? Harda axtarım? Harda gəzim?” (9; s.93)

“Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesindən danışarkən, adətən, həmişə yada fransız yazıçısı Jan Gevrin “Xacə şah” romanı düşür, çünki Əli Əmirli bu tarixi dramı yazarkən bu əsərdən Qacar haqqında səhih məlumat verən bir mənbə kimi istifadə etmişdir. Bu iki əsərin yaratdığı Qacar obrazı üst-üstə düşsə də, fransız yazıçısından fərqli olaraq Əli Əmirli yalnız faktları səhnəyə gətirməklə kifayətlənmir, həm də Qacar şəxsiyyətinin dərinliklərinə enməyə çalışır. Dramaturq Qacar obrazına səhnədə çox müxtəlif rəqurslardan işıq salır: xacə Qacar, hökmdar Qacar, qardaş qatili Qacar, oğul Qacar. Bir insanın daxilinə yerləşən bu müxtəlif obrazlar bəzən bir-birini inkar edir, tamaşaçını şaşırtdır, heyrtləndirir. Bu pyes öz məzmununu tarixi faktologiya üzərində qursa da, tamaşaçıya yalnız informasiya çatdırmır, həm də çatdırdığı informasiyanı şərh edir.

Ədəbiyyat siyahısı

Allahverdiyeva L. Masir Azərbaycan dramaturgiyasında struktur problemləri // Fil. fəl.. dok. ...dis., Bakı, 2018, 140 s.

Bünyatov M. Sənətdə və həyatda: Ədil İsgəndərov yolu. Bakı, 525-ci qəzet, 2010, 15 may

Mustafayeva A. İkinci illər dramaturgiyası // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, II c. / akad. İsa Həbibbəylinin redaktəsi ilə. Bakı: 2016, 1088 s.

Yaqubova M. Nəsr: nəzəriyyə və yaradıcılıq texnologiyaları. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 2019, 11 sentyabr

Пушкин А.С. О классической трагедии // История драмы: хрестоматия / сост. И.Н.Чистюхин. Орел. ОГИК, 2017, 325 с.

Talibzadə A. “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” / 525-ci qəzet.- 2013.- 16 iyul.- S.7.

Şahanə M. Tanımadığımız Qacar. 525-ci qəzet, 2018, 17 mart.-

Talibzadə. A. Mütləq və rəğmən / 525-ci qəzet, 2014, 7 iyul

Əmirli Ə. Hasarın o üzü. (Pyelər), Bakı: İdeal-Print, 500 s.

Açar sözlər: tarix, dramaturgiya, Qacar, mövzu, tamaşaçı

Ключевые слова: история, драматургия, Каджар, тема, зритель.

Keywords: history, dramaturgy, Qachar, theme, audience

Tarix müasir səhnədə

(Əli Əmirinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesi əsasında)

Məqalənin tədqiqat obyektini tarixi dramaturgiyamızın kontekstində Əli Əmirlinin “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” tarixi pyesidir. Bu pyes müasir Azərbaycan dramaturgiyasının məhsuludur və ona istinadən müstəqillik dönməndə tarixi mövzuya yeni baxış, onun yeni bədii həll formaları araşdırılmışdır. Qacar obrazının yeni bədii tipi sovet tarixi romantikasının Qacar obrazı ilə müqayisə edilərək çözülmüşdür. Məqalədə həmçinin tarixi faktologiyanın bədii əsərə gətirilməsi məsələlərinə ədəbi-tənqidi mübahisə və müzakirələrin fonunda toxunulmuşdur. “Bütün deyilənlərə rəğmən və ya Ağa Məhəmməd şah Qacar” pyesində tarixi faktologiyanın ideya-məzmun və estetik həll yolları şərh olunmuşdur.

History on the modern stage

(Based on Ali Amirli's "Despite all that was said or Aga Mahammad Shah Qachar" play)

The research object of the article in the context of our historical dramaturgy is Ali Amirli's "Despite all that was said or Aga Mahammad Shah Qachar" play. This play is a product of modern Azerbaijani dramaturgy and during its independence period, a new look at the historical theme and its new artistic forms were explored. New artistic form of Qajar's figure has been resolved by comparing Qajar's figure in the romance of Soviet history. The article also touches on how a historical factology can be brought into artwork on the backdrop of literary-critical discussions and debates. Content ideas and esthetic solutions of historical factology were explained in "Despite all that was said or Aga Mahammad Shah Qachar" play.

История на современной сцене

(На основе пьесы «Вопреки всему сказанному, или Ага Мохаммед Шах Каджар»)

Объектом исследования в данной статье является анализ пьесы Али Амирли «Вопреки всему сказанному, или Ага Мохаммед Шах Каджар» в контексте исторической драматургии. Данная пьеса является произведением современной азербайджанской драматургии. Было определено, что данное произведение знаменует собой новый подход к исторической проблематике, ее решение на основе новых художественных форм. Новый художественный тип образа Каджара рассмотрен на основе сравнительного анализа с образом этого же героя периода советской исторической романтики. В статье также затронуты вопросы привнесения исторической фактологии в художественное произведение в рамках литературно-критической полемики и обсуждений. Рассмотрены также идейно-содержательные и эстетические пути привнесения в художественный материал пьесы исторической фактологии.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Səfərova Zeynəb İsa qızı²⁶

RƏSUL RZA PUBLİSİSTİKASININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları sırasına əlavə olunan publisistik üslubun ilkin nümunələri daha qədim dövrlərə təsadüf olunur. Üslubun yaranması və inkişafı, Azərbaycan ədəbi dilinin kütləviləşməsinə böyük rolu olmuşdur. Ədəbi dil normalarının müəyyən olunmasında müxtəlif ciddi fikir olduğunu görürük. Əsasən 20-ci illərdə kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən güclü təsirini aydın şəkildə müşahidə edilir. Çünki yeni dövrün mənzərəsini göstərən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə daha qısa zamanda ümumxalq xarakteri daşıyır. Nəşr olunan qəzet və jurnallar öz imkanları daxilində dil normasına riayət etməyə çalışırdılar. Ədəbi dilin böyük bir hissəsini ərəb-fars mənşəli alınmalarla yanaşı rus, Avropa, türk mənbələrinə də müraciət etmək tərəfdarlarının da meydana çıxdığını görürük.

II Dünya müharibəsi illərində Sovet rəhbərliyinin Cənubi Azərbaycanla da bağlı müəyyən olunmuş niyyət və planları vardı. Bu planların reallaşdırılmasında Sovet hökumətini ilhamlandıran Cənubi Azərbaycanda hüquqları tapdalanan və azadlıq mübarizəsinə hər an hazır olan milli-siyasi qüvvələrin olması idi. 1941 ilin avqustun 25-də Qızımızı Ordu ilə birgə bir qrup Azərbaycan ziyallıları Təbriz şəhərinə səfəri baş tutmuşdu. Bu zaman rəhbərliyin qarşısına qoyduğu vəzifələrdən bir də mədəniyyət məsələsi idi. İlk öncə ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində 3 qəzetin nəşr olunması nəzərdə tutulurdu. Həmin jurnallardan biri də “Azərbaycan” jurnalı idi. 1945-ci ilin avqust ayından ərəb əlifbasında Azərbaycan dilində nəşr olunan aylıq ictimai-ədəbi jurnalın redaktoru ədəbi və mədəni mühitdə geniş tanınan şair Rəsul Rza olur. Jurnal Cənubi Azərbaycanda yüksək poliqrafik səviyyədə, 30 min tiraj olmaqla forma və məzmun cəhətdən seçilirdi. İlk dəfə olaraq eyni məcmuədə Şimali və Cənubi Azərbaycan ziyallılarının yazıları toplu halda nəşr olunurdu. Rzanın jurnalı oktyabr ayı buraxılışında “Milli şüur və milli iftixar” məqaləsinin məzmunu elə bununla bağlıdır: “Özünü bir millət kimi dərk edən xalq bu inkişafın yüksək mərhələsinə qalxır. Milli şüur- bir xalqın öz istedad və bacarığını dərk etmək, millətin ümumi mənafeyi və ziyanını görmək, ümummillətin rifah və səadəti üçün çalışmaq yolunda hər cür fədakarlığın zəruri olduğunu dərk etməkdir” [8,77].

Ədəbiyyat və incəsənət tarixində elə sənətkarlar vardır ki, onlar yalnız əsərlərində deyil, bütün varlığı ilə insanlığın taleyi üçün narahatlıq hissi keçirən nəinki öz xalqı, ölkəsi üçün yox bəşəriyyətin arzu və istəklərinin, insanın duyğu və düşüncələrinin ustalıqla ifadə edən sənətkarlardan biri də Rəsul Rzadır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz imzası, üslubu ilə seçilən R.Rza zəngin və rəngarəng yaradıcılığında publisistikanın xüsusi yeri var. Əsasən yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən poeziya ilə yanaşı mövzuca zəngin və aktual, sənətkarlıq baxımından orjinal olan publisistik əsərləri ictimai fikrin və düşüncənin formalaşmasında, siyasi sosial və elmi düşüncənin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. R.Rza şair olmaqla yanaşı həm də publisistdir. O, hər sözü ilə insanın qəlbinə yol tapan, hiss və duyğuları coşdurən, insanları vətəninə, torpağına, ana dilini sevməyə çağırən, keçmişə hörmətlə yanaşaraq gələcəyə ümid bağlayan bir publisist şairdir. Ona görə də sənətkarın yaradıcılığında mövzu, dil və ruh etibarilə çağlayan poeziyası ilə publisistikanı digərindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Sənətkarda publisistik keyfiyyət şairlikdən-poeziyadan gələn xüsusiyyət sayılmır. Bu, sənətkarın özülündən, dünyabaxışından, fərdi həyata baxışından irəli gəlir. R.Rza yaradıcılığında publisist not hər zaman güclü olmuşdur. Vətəndaş kimi təəssübkeşliyi xalqın dənəni, bugünü və gələcəyi üçün keçirdiyi narahatçılıq hissi ilə yazılmış poeziya nümunələrində poetik publisistikaya rast gəlmək mümkündür. Sənətkarın gündəlik həyatında rast gəldiyi hadisələri, qəlbində yaratdığı duyğu və düşüncə ilə sətərə alaraq xalqa çatdırılmaq publisistikanı ən yaxşı vasitəyə çevirərək geniş imkanlar yaradırdı. R.Rza xalq şairidir, xalq içərisindən gəlmiş millətin dilini sevən, xalqın ağrı-acısını dərinlən duyaraq bütün varlığı ilə sətirlərə tökən şairdir. Onun qələmə aldığı publisistik əsərlər mənə tutumu və sənətkarlığı xüsusiyyətləri ilə seçilir. Lirik-epik şeirlərin, hekayələrin, monoqrafiyaların, elmi və publisistik və s. məqalələrin müəllifi kimi zəngin və rəngarəng yaradıcılığa malikdir. Yaşadığı dövr ərzində publisistikanın müxtəlif növ və janrlarından istifadə etməklə dövrün ictimai-siyasi, sosial, elmi problemlərinə toxunaraq milli publisistikanın sənətkarlıq baxımından zənginləşdirmişdir. Qəlbindəki vətən sevgisindən güc alan sənətkarın publisistikasının mövzuları çoxşaxəli və genişdir. R.Rzanın publisistikasında yalnız gündəlik həyatımızda baş verən hadisələrə, problemlərə münasibət göstərməklə yanaşı sözü gedən hadisələrin, problemlərin necə həll olunacağı barədə təhlilləri də görürük.

R.Rzanın publisistikasının əsas mövzularından biri də dil məsələsidir. R.Rzanın bütün yaradıcılığının əsas qayəsi vətəndaşlıq duyğusu, dilə sevgi publisistikasında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Hərgah böyük çətinlik və maneələrə, yeri gəldikdə hədə-qorxulara baxmayaraq etirazını bildirmişdir. R.Rzanın düşündürən çoxsaylı milli problemlərdən olan dil məsələsi uğrunda döyüşən qələmi ilə özünü dilçilim kimi tanıtmışdır. Yaradıcılığının bir qismini ana dilinin qorunması yoluna həsr edən əhəmiyyəti barəsində yazan, söz söyləyən, onun qorunması uğrunda mübarizə edən mütəfəkkirlərdən biri də Rəsul Rzadır. Onun publisistikasında dil problemi birinci dərəcəli məsələlərdəndir. Millət xadimi kimi onu narahat edən məsələlərdən ən birincisi ana dilinə münasibət olmuşdur. Poeziya yaradıcılığında olduğu kimi publisistikada da böyük sənətkarın ana dilimizə sonsuz məhəbbətini özünəməxsus ifadəsinin şahidi olur: "Bəzi adamlar ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldururlar. Mən soruşuram: Kasıb, ağıllı, sovqat, fəhlə, fabrik, vaqon, xoruz, dilxor, məktəb, adam, dünya, kolxoz, dəsmal, sovet və yüzlərlə

Xalqın mənəvi dünyası, milli xüsusiyyətlərindən biri sayılan dilə ögey münasibəti özümüzə-öz milli varlığımıza ögey münasibət kimi qiymətləndirilmişdir. Belə münasibəti Azərbaycan Ali Sovetinin 11 iyul 1939-cu il tarixli sessiyasındakı çıxışında söz açır: "Öz ana dilini yaxşı bilməyən insan başqa dilləri də lazımi dərəcədə mənimsəməyə qadir deyil....Dil qüdrətli təbliğat vasitəsidir. Təəssüf ki, bizim qəzet və jurnallarımız, bəzi yazıçılarımız bunu başa düşmür. Mən bilmirəm hansı əsasla və nə haqla "Kommunist" qəzeti özbaşınalıqla dilimizə finans, promisel, sopka, produkt, stimulye, çaşka və bu kimi gətirir, halbuki bizim dilimizdə bunların öz adları var: maliyyə, vətəgə, tərə, məhsul, həvəs, fincan və s. Niyə traktorçu əvəzinə traktorist yazılmalıdır?"[8,59]Dilin bugünkü durumunu özündə əks etdirən cümlələr sözügedən dövr üçün ictimai-siyasi məzmunla malikdir. Dövrün mətbuatın ana dilimizin qəsdən şüurlu olaraq assimilyasiya edilməsinə qarşı yazdığı məqalələrində mövcud dilin mənzərəsini əks etdirmişdir. 1939-cu ildə Rəsul Rzanın Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının sədri olduğu zaman İttifaq tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində "Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti ə gələcək vəzifələri haqqında" adlı məruzəsində bu məsələ xüsusi diqqəti yönəldirək deyir: "...mən bir neçə misal gətirmək istəyirəm ki, lüzumsuz sözlərin dilimizə girərək onu necə yöndəmsiz bir şəkllə saldığını aydın görəsiniz. "Ədəbiyyat qəzeti" 18 yanvar nömrəsində belə yazır: "Stanislavskini aktyor tərbiyəsi üçün yaratdığı sistemində aktyora həmmən bacarığı öyrədir. Bunun üçün uprajneniyalar və etüdlər vasitəsilə psixo-texnika priyomlarına alışmaq lazımdır. Bu nə dildir? Yaxud "incəsənətin mahiyyətinin aydınlaşdırmaq iddiasında olan estetika nəzəriyyələri, normativ doqmatik ehkamlar doğurur." Belə cümləni muzeyə qoymaq lazımdır ki, camaat bu eybəcər məxluqa baxıb müəllifinə afərin desin."[8,42]

Məşhur dilçi Humboldt deyir ki: "İnsan ancaq diliylə insandır." Humboldta görə dillər arasındakı fərq səs və göstəricilərdə deyil, dildən istifadə edən insanların dünyasını qəbul etmə və anlama formasından qaynaqlanmaqdadır. Dil cəmiyyətin və keçmişimizin məhsuludur. Dil tək-tək insanlar qarşısında bir həqiqətdir. Hər dil insan təbiətinin bir əks olunmasıdır. Necə ki insanlar dünyanı alqışlayır və düşüncədə

ayrılırsa, onların dilləri də bu fərqliliyə görə meydana gəlir. Dillər də bu zəmin üzərində ayrılıb xariciləşirlər. Beləcə hər insan biliyi bir dil sisteminə sahib olur. Həmrəylik, paylaşma, süverənlik duyğusu, ümid, ümitsizlik, ənənə, adət, sevinc, hüzn və s. qısaca bir cəmiyyətin çıxarıqlarının bütünü bu dildə reallaşır. Dilin bu xüsusiyyəti insana rahatlıq və azadlıq hissi verir.[4,36]

R.Rza qəlblərə yol tapan böyük şair olmaqla yanaşı, həm də dəyərlə bir publisist, bədii və publisist sözün gücünə arxalanaraq insanları xalqına, millətinə, ana dilini bütün varlığı ilə sevməyə çağıran, milli və mənəvi dəyərləri qorumağa çalışan bir publisist şairdir. Yaradıcılığını mövzu, dil etibarilə publisistikadan ayrı, təcrid olmuş vəziyyətdə təsəvvür etmək çətindir. Ümumiyyətlə, publisist keyfiyyət ədəbiyyata, poeziyaya sonradan gələn, əlavə olunan bir xüsusiyyət deyil. Hər bir sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyəti, dünyagörüşü, həyata baxışı və onu əksətmək üsuludur. R.Rza yaradıcılığında da publisist notlar həmişə təsirli və güclü olmuşdur. Hər bir sənətkarın şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühitin və zamanın təsirdən zaman və məkan amillərini danmaq olmaz. Dövrün şahid olduğu hadisələrdən təsirlənərək, zaman-zaman ürəyində açdığı yaralar sənətkarın dərin ... xəbər verir.

R.Rzanın yaradıcılığına bütöv bir şəkildə izlədikdə istər açıq-aşkar, istərsə də mətnaltı çalarlarla millət dil təəssübkeşliyini görməmək mümkün deyil. Ötən əsrin ortalarında Azərbaycan milli dilinin təbliği və qorunması uğrunda aparan mübarizəni öz milləti, xalqı üçün ideoloji məktəb çevirmişdir. Əsasən 20-ci illərdən fəaliyyətini daha da gücləndirən şair publisistikası ilə milli ictimai şüurun formalaşmasına, dil məsələlərini qaldırmışdır. Bütün çətinlik maneələrə baxmayaraq əsl mahiyyətini açılmasına xidmət edən yeni-yeni əsərləri yazılarla mübarizəni davam etdirirdi.

Şairin xüsusən publisistikada ana dilinə sonsuz sevgisinin özünəməxsus ifadəsini görürük. Ana dilimizi qəsdən, bilərəkdən, şüurlu surətdə assilmiyasiya edilməsinə qarşı yazdığı "Mülahizələr" məqaləsində mövcud mənzərəsini vermişdir: " Mətbuatda və danışıqda tez-tez işlədilən "kol" sözü də mexaniki tərcümə bəlasıdır. Əslində "kust" kol deyil, dəstə, topa mənasındadır. Ata-babadan "nar topası", "gül topası", "pambıq topası" eşitmişik. İndi "gül kolu", "pambıq kolu" yazırıq. "Kol" sözü azərbaycanca, mənə məlum olan, iki halda işlənir- "Böyürtkən kolu, qaratan kolu". Hər iki halda kol sözündə bir mənfilik duyulur." [8,47]

Yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq şeirlər, poemalar müəllifi olmaqla yanaşı, publisist kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Çoxsaylı ədəbi tənqidi məqalələri publisist şair oxucuların tədqiqi kimi də təqdim etmişdir. Sənətkarın dilçilik məsələləri ilə məşğul olması onun daxili yaradacaq zərurətindən irəli gəlir. Həyatı boyu bədii əsərlərlə yanaşı müntəzəm olaraq dilçiliyin nəzəri məsələlərinə, dilin aktual problemlərinə, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığına dair elmi tədqiqi, ədəbi-tənqidi əsərlər yazmışdır. Əsasən öz şəxsi yaradıcılıq təcrübəsi və prinsipləri öz əksini tapmışdır. Həmin publisist yazıda bu barədə yazır: "Qırmızı", "düz", "yaş" sözlərinə "qıp", "dümdüz", "yam" əlavələr etməklə onların mənasında yeni şiddət, daha artıq mənə çalarları yaranır: "Qıpqırmızı", "dümdüz", "yamyaşıl". Burada tədqiqi və izahı gərək olan bir hal da var. Bütün belə qoşalaşdırmalarda əlavə hissə əvvəl, sözün əsl sonra gəlir- "yumyumuşaq". Yalnız sözündə əlavə ikinci sıraya keçir: "Ağappaq" Niyə?" [8,48]

Tənqid və dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrin əksəriyyətində yazıçının düşündürən əsas məsələlərdən biri dil problemidir.

Hər bir sənətkarın, şairin, yazıçının müstəqil fikri dövrünün ictimai-siyasi proseslərinə fəal münasibəti kimi publisistikada öz əksini tapmışdır. Necə ki, məzmun və formanı bir-birində ayıra bilmədiyimiz kimi ədəbi sənətkarlığı da publisistikadan ayrı düşünmək mümkünsüzdür. Publisistikada yazıçının təbliğ etdiyi fikirlərin əhatə dairəsi, əhəmiyyəti, oxucunun qəlbinə asan yol tapmağa şərait yaradır.

Ədəbiyyat

Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992

Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Dörd cild. IV cild. Bakı, 2007

Cəlilqızı Z. Azərbaycanda dil quruculuğu. Bakı, 2000

Gündoğdu B. B. Vahabzadənin publisistikası: Filol. fəl. dokt... disser. Bakı, 2010

Məmmədli P. Hər iki tayın gerçək aynası. Azərbaycan dərgisi. Bakı, 2014

Sadiqova S. A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002

Xudiyev N. Azərbaycan dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989

Rəsul Rza xatirələr işığında. R. Rza haqqında xatirələr // məqalələr. Bakı, 2001

Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cild. V cild. Bakı, 2005

Talıbov Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi. Bakı, 1988

Yaşıl rəngin işığı. Bakı, 2000

Açar sözlər: "Azərbaycan" dərgisi, dil, üslub, publisistika, Rəsul Rza

Ключевые слова: журнал «Азербайджан», язык, стиль, публицистика, Расул Рза

Key words: language, "Azerbaijan" journal, publicity, style, Rasul Rza.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПУБЛИЦИСТИКИ РАСУЛА РЗА

Резюме

Р.Рза – народный поэт. Он поэт, пришедший от народа, любивший свою нацию и изливавший свои строки всем своим существом, глубоко осознавая страдания своего народа. Его публицистические

работы отличаются своей смысловой емкостью и мастерством. Он обладает богатым и красочным творчеством как автор лирических эпических поэм, рассказов, монографий, научных и публицистических статей. На протяжении всей своей жизни он обогащал национальное публицистическое искусство, обращаясь к социальным, общественно-политическим и научным проблемам того времени, используя различные виды и жанры публицистики. Темы публицистики художника, сердце которого наполнено любовью к Родине, разнообразны и широки.

ARTISTIC FEATURES OF PUBLICISM RASUL RZA

Summary

R.Rza is a national poet. He is a poet who came from the people, loved his nation and poured out his lines with his whole being, deeply aware of the suffering of his people. His journalistic works are distinguished by their semantic capacity and skill. He possesses rich and colorful creativity as the author of lyrical epic poems, short stories, monographs, scientific and journalistic articles. Throughout his life he enriched the national journalistic art, addressing the social, socio-political and scientific problems of the time, using various types and genres of journalism. The journalistic topics of the artist, whose heart is filled with love for the Motherland, are diverse and wide.

Rəyçi: prof. Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

Bəkirov Novruz Kamal oğlu²⁷
MOLLA CÜMƏNİN TƏRCÜMEYİ-HALI BARƏDƏ

(Sənədlər və əsərləri əsasında)

Məqalədə Molla Cümənin həyatı barədə bəzi naməlum məqamlar əks etdirilir, onun həyatının faciəvi sonu barədə məlumatlar yer alır. Molla Cümənin həyatı barədə məlumatlardan danışarkən bəzi tarixi faktlara, arxiv materiallarına və şahidlərin sözlərinə istinad edilmişdir.

Ustad aşiq, şair Molla Cümənin yaradıcılığı XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Molla Cümə Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış, bənzərsiz söz ustası, özünəməxsus poetik istedadla malik sənətkar olmuşdur. Onun ədəbi irsinə nəzər salarkən görürük ki, o beş hecalıdan tutmuş on altı hecalıyadək müxtəlif formalarda və məzmununda poetik əsərlər yaratmışdır. Gəraylı, qoşma, tənqis, divani, müxəmməs, bayatı, deyişmə, qəzəl, eləcə də dastana gətirdiyi forma yenilikləri, klassik Şərq poetikasına məxsus bəzi xüsusiyyətləri aşiq şeiri janrlarına tətbiq edilməsi Molla Cüməni novator sənətkar kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Bir sıra görkəmli şair və ədiblərimiz kimi Molla Cümənin də elmi tərcümeyi-halını yazmaq çox çətindir. Sənətkarımızın həyat yolunun öyrənilməsində ən real mənbə kimi onların yaratdıqları, özlərindən sonrakı nəsələ miras qoyduqları əsərləri hesab edilir. Molla Cümənin də tərcümeyi halını araşdırarkən ilk növbədə onun əsərlərinə müraciət etməli oluruq. Şairin anadan olma tarixi indiyə qədər təxmini qeyd edilmişdir. S.Mümtaz, H.Əlizadə, H.Araslı, F.Qasımzadə bu barədə öz fikirlərini bildirmişlər.

XX əsrin əvvəllərində aşiq əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığıb səliqə ilə köçürmüş və oğlu Həsənə yadigar vermişdir. Bunu sənətkarın aşağıdakı müxəmməsindən aydın görmək olar:

Min üç yüz otuz iki,
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşım,
Sevda sərdə durur yenə.
Pozulub bürcü-bədəm,
Üstdən gedir gündən-günə.
Tapşırır Molla Cümə,
Oğul, sənə dönə-dönə,
Sıdqnən yaxşı tutub
Göz yetir dəftərə, Həsən!
Yazdığım bu dəftəri
Saxla yadigara, Həsən! [1.s.308]

Şeirdən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixilə 1332-ci ildə, miladi tarixi ilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmiş. Demək, ustad sənətkar 1854-cü ildə doğulmuşdur.

27 AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı, Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 26 e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

Bildiyimiz kimi Molla Cümənin anadan olma tarixi indiyə qədər təxmini qeyd edilmişdir. Onun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra yazarlar, araşdırıcılar, alimlər müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq fikirlər söyləmişlər.

Salman Mümtaz “El şairləri” əsərində Molla Cümənin həyatı ilə bağlı yazır:

“Bu qüdrətli sənətkarın ədəbi irsi ilə tanış olmaq məqsədilə, onun vətəninə ekspedisiyada oldum. Burada şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu məlumatlar topladım. Məlum oldu ki, Molla Cümənin 15 yaşı olarkən atası rəhmətə getmişdir. Atasının ölümündən sonra isə Molla Cümə 2 yaşlı kiçik qardaşı Süleymanla birlikdə İlisuya köşmüşdür. İlisuda o, Molla Məhəmməddən dərslər almışdır.

Ona niyə məhz Molla Cümə deyildiyi ilə maraqlandım. Məlum oldu ki, Şəkidə dünyagörüşü, elmi, biliyi, təcrübəsi, müdriyyəti ilə seçilən şəxslərə ya “molla”, yada “mirzə” deyirlərmiş. Molla Cüməyə savadlı birisi, nüfuz sahibi olduğuna və müdriyyətinə görə el arasında Molla Cümə deyərək ona müraciət ediblər. Cümənin “Molla” ləqəbi də məhz el buradan qalıb. Ümumiyyətlə, Şəkidə molla adlandırılan çoxlu şəxslərə rast gəldim.

Molla Cümənin vətəninə onun şeirlərini topladığım zaman aşığı görənlər, tanıyanlar, sənətkarlar hər zaman bir ağızdan deyirdilər ki, Molla Cümə molla olmayıb, mollalıq etməyib, yalnız elmi, bilikli, ürfan sahibi olduğuna görə onun adının əvvəlinə “Molla” sözünü artırmışlar...” [2.s.38-39].

Hümmət Əlizadə 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi “Aşıqlar” adlı toplusunda qeyd edir: “Şəkidə Molla adlandırılan çoxlu şəxsərə rast gəldim. Özü də onlar öz dünyagörüşü, elmi, biliyi, təcrübəsi, müdriyyəti ilə seçilən şəxslər idi. Molla Cümənin dəqiq doğum tarixini heç kimdən öyrənə bilməsəm də 1920-ci ildə təxminən 60 yaşlarında əslən erməni olan bolşeviklər tərəfindən öldürüldüyünü hamı qeyd edirdi” [3.s.155-193].

Paşa Əfəndiyevin “Folklorşünastlıq məsələləri” adlı kitabında qeyd edilir: “Molla Cümə İlisulu Molla Məhəmməddən dərslər almışdır. Sonradan yaradıcılıq fəaliyyətinə də ilk dəfə orada başlamışdır. Yerli camaata onu “İlisulu Molla Cümə” kimi də tanıyırlar. Bu ərazilərdə Molla Cümə nüfuz sahibi, şair və aşıq kimi tanınmışdır” [4.s.193-216].

Ərtoğrul Cavidin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət abidələrinin şifahi dildən toplanaraq xalqa çatdırılmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ərtoğrul Cavidin topladığı materiallardan ibarət 12 cildlik “Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid” külliyyatının 291 səhifəlik 9-cu cildi Molla Cümənin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir (Tərtibçi Gülbəniz Babaxanlıdır). Molla Cümənin həyatı ilə bağlı apardığı tədqiqatlar zamanı Ərtoğrul Cavid aşağıdakıları qeyd etmişdir: “Molla Cuma Nuxa rayonu Layisqi kəndindəndir. ...Atası Saleh, babası Molla Orucdur. 1860-cı ildə anadan olmuşdur. ... 15 yaşından şerə, saza məhəbbət bəsləyib. Mollası Molla Məhəmmədin nəsihətinə baxmayıb saz götürüb aşıqlığa başlamışdır. Molla “aşıqlar, şairlər cəhənnəmdə qətrən qazanında yanacaqlar, çalib oxusan gözün kor olacaqdır ” demişdir. Mollanın bu hədəsinə cavab olaraq Molla Cuma onu həcv etmişdir:

Məndən salam olsun, Molla Məhəmməd,

Yeni aşıq olmuşam saz göndər mənə.

Özüm söz deməyə hələ acizəm

Bir qədər nəzm eylə, söz göndər mənə...

Bu həcvdən sonra Molla Cuma aşıqlıq etmişdir. ... 1920 –ci ildə Qışlaq Layisqi (Aşağı Layisqi) kəndində Şura hökuməti tərəfindən öldürülmüşdür”. [5.s.19-20].

Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisov tərəfindən toplanıb tərtib edilən və 1983-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatında nəşr edilən “Molla Cümə. Seçilmiş sərləri” kitabında şairin doğum və ölüm tarixini 1854-1920-ci illər kimi göstərmişlər. Paşa Əfəndiyev bu kitabın 4 səhifəlik ön sözdə yazır: “Klassik Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri də aşıq Molla Cümədir. Molla Cümə həyatı, yaradıcılığı, poetik aləmi etibarilə maraqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. ... 1966-cı ildə aşığın ilk kitabı çap edildi. ... Molla Cümə olduqca məhsuldar bir sənətkar olmuşdur. ... Aşıq poeziyasının elə bir şəkli olmayıb ki, Molla Cümə onda qələmini sınımasın. Ustad Aşığın külliyyatının nəşri qarşıda bir vəzifə kimi dayanmaqdadır....” [6.s. 5-8].

Mövlud Yərəhmədov “Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Örnək”, 2000 kitabında Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qeydlər etmişdir. Onlardan: “... Azərbaycan milli poeziyasının XIX əsrin axırlarında XX əsrin əvvəllərində yetişdirdiyi söz ustadlarından biri Molla Cumanıdır. Onun adının “Cuma”, “Molla Cuma” kimi qeyd edilməsi ona görədir ki, Molla Cuma Məhərrəm, Səfər, Rəcəb, Şəban, Ramazan aylarından birində, məhz Cuma günü doğulmuşdur. Çünki, ovaxt buaylardan birinin Cuma günündə doğulan uşaqlara Cuma adı qoyardular.

Qeyd edirəm ki, Molla Cumanın sənət rübabında yaratdığı lirik, satirik söz inciləri hələ öz sağlığında sərhədlərini aşaraq, qonşu ölkələri dolaşmağa, əldən-ələ, dildən-dilə qanad çalmağa, yeni-yeni qəlbləri fəth etməyə başlamışdır. Sənətkarın, erməni, gürcü, avar, ləzgi, rutul, tabasaran və Dağıstan xalqları arasında geniş şöhrət qazanmış poeziya inciləri göstərir ki, Molla Cuma poeziyası bütün qeyd etdiyimiz xalqların dərd və kədərlərinə həmdəm, sevinc və fərəhlərinə yoldaş olmuşdur. Məhz buna görə idi ki, şairin müasiri olan Qaraçəmirli Qasım (1866-1919) Molla Cumanın adını böyük hörmət və məhəbbətlə

Sayat Nova, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa, Alı, Məmməd Hüseyin, Pənah, Çoban, Hüseyin kimi sənətkarlarla qoşa çəkərək demişdi:

Aşıq Sayat Nova, Aşıq Ələsgər,
Aşıq Musa, Alı, Məmməd Hüseyin var,
Pənah, Molla Cuma, Çoban, müxtəsər,
Söyün kimi elmə dolan görmədim. [7. s.3-19.s96].

1964-cü ildə Əhliman Axundov tərəfindən tərtib edilən "Telli saz ustaları" adlı tpluda tərtibçi tərəfindən qeyd edilir: "Molla Cuma Saleh oğlu Nuxanın Layisqi kəndində 1853-cü ildə anadan olmuş, 1920-ci ilin may ayında vəfat etmişdir. Şairin əsil adı Süleymandır. Molla Cuma isə ləqəbidir. Molla Cuma ərəb, fars və Azərbaycan dillərində təhsil almış, çox maraqlı yaradıcılıq yolu keçmiş el şairidir. O, bütün şeir formalarında yazmış, hamısında da müvəffəq olmuşdur. Özünün qeyd etdiyinə görə .eirlərinin əlazması da var imiş. Çox mübariz və hazırcavab ustad şair olmuşdur" [8.s.90 - 96].

Akademik Feyzulla Qasımzadə Molla Cümə ilə bağlı qeydlərində yazır: "Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumadır. Molla Cuma 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layisqi kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi isə Molla Cumadır" [9. s.379].

Folklorşünas Hümət Əlizadənin "Aşıqlar" kitabında Molla Cümənin zəncirləməsinin birində belə bir bəndi verilmişdir:

Binəm Layskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, adım Süleyman,
Famili Molla Oruc ədnasiyam mən. [10. s.48-50].

Bu şeir əsasında elmi fikir söyləyən bütün tədqiqatçılar elə bilirdilər ki, şairin adı Süleyman, təxəllüsü isə Molla Cümədir. Əslində isə burada ərəb əlifbasından "əxim" sözü "adım" kimi oxunmuşdur. Süleyman şairdən 13 yaş kiçik qardaşının adı olmuşdur.

Molla Cümənin həyat və yaradıcılığını əks etdirən çox sayda mənbələrdən biri də "Molla Cuma. İsmi Pünhan" kitabıdır. Kitaba on sözü Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, AMEA-nın həqiqi üzvü, akademik Yaqub Mahmudov ön söz yazmışdır. O qeyd edir: "Molla Cümə itıqlql şəhididir. Molla Cuma xalqla birgə Çar Rusiyasının qanlı işğal rejiminə qarşı ölüm-dirim savaşına qalxmışdır. Molla Cuma Oğuz yurdunun qıhrəman oğulları ilə birlikdə 127 illik müstəlkəçilik rejiminə qarşı qəhrəmancasına vuruşaraq 1920-ci ilin may ayında şəhid olmuşdur.

Mən onun adına da münasibət bildirmək istəyirəm ki, onu xalq "Cümə" yox, "Cuma" kimi tanıyır. Xalq öz sevimli şairini "Molla Cuma" kimi sevir. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın istiqlal şəhidi Molla Cümənin qətlə yetirildiyi yerdə abidəsinin ucaldılması, onun ev muzeyinin yaradılması, doğulduğu kəndin Cumakənd adlandırılması mütəfəkkir şairimizin ruhuna qədərbilən nəsillərin dərin ehtiram nümunəsi olardı". [11. s.5-9].

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq, bəzi mənbələrdə də onun adının hesab edirəm yanlış olaraq Cuma yazılması düz deyil. Əvvəla onun ailəsi din əhli olub və hesab edirik ki, Cümə həftənin cümə günü anadan olub. Çünki onun doğum gününün tarixi dəqiq olaraq heç yerdə yazılmayıb. O vaxtlar qədim oğuz elinin adətlərinə görə yeni doğulmuş uşağa dərhal ad vermirdilər. Uşaq böyüyəndən sonra göstərdiyi hünərə görə ona ad qoyardılar. Son zamanlar isə uşaqlara daha çox dini adlar qoyular, yaxud uşaq doğulan gün baş vermiş hadisələrə, bayramlara və ya həftənin günlərinə uyğunlaşdırılırdı. Güman edirik ki, Molla Cümə məhz həftənin cümə günü anadan olduğundan onun adını "Cümə" qoymuşlar. Molla Cümə özü bir çox şeirlərində öz adını Cümə yazmışdır. Məsələn, oğlu Həsənə ünvanladığı "Həsən" rədifli şeirində olduğu kimi.

Pozulub bürcü-bədən,
Üstdən gedir gündən-günə.
Tapşırır Molla Cümə,
Oğul, sənə dönə-dönə,
Sıdqnən yaxşı tutub
Göz yetir dəftərə, Həsən!
Yazdığım bu dəftəri

Saxla yadigara, Həsən! [1.s.308]

Doğrudur, o bəzi şeirlərində "Cuma" da yazır, qafiyə xatirinə, ancaq ərəb qrafikasında Molla Cümə öz xətti ilə adını Cümə yazır. Biz hesab edirik ki, birdəfəlik onun adı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə son qoyulması üçün Molla Cümənin öz xətti ilə adını Cümə yazdığına istinad olaraq gələcək mənbələrdə şairin adı dəqiq olaraq "Cümə" yazılmalıdır. Şivələr fərqli ola bilər. Elm sahəsi və araşdırmalarda sənəd və sübutlara istinadən hesab edirik ki, şairin əsil adı "Cümə"dir.

Azərbaycan Respublikası Aşıqlar Birliyinin sədri, Əməkdar Elm Xadimi, professor Məhərrəm Qasımlı "Molla Cuma. İsmi Pünhan" adlı kitabında "İsmi pünhan" başlıqlı giriş sözündə qeyd edir: "Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qabiliyyətinə, həm də yaradıcılıq keyfiyyətinə görə misilsiz rol oynamış ustadlardan biri də Molla Cumadır (1854-1920). Molla Cuma Şəki-Zaqatala-Balakən bölgəsi və

Dərbənd-Dağıstanda el-oba məclislərində öz saz-sözüylə ad çıxarmışdır. Molla Cuma xüsusi istedad malik Ustad Aşıqlarımızdandır. Onun özünəməxsus yaradıcılıq tərzini olmaqla, aşıqlıq məktəbi yaratmışdır. O Şirvan aşıq məktəbinin banisidir. Onun əsərləri buna misaldır, xüsusilə deyişmələri, qıl bəndləri, gəraylı və qoşmaları. Molla Cümənin mindən artıq şeirləri və dastanları indiyə qədər külliyyat şəklində çap olunmayıb”. [12. s.10-17].

Məhərrəm Qasımlı və Elman Əzizov tərəfindən tərtib edilən 160 şeirdən ibarət “Molla Cuma. İsmi Pünhan” kitabında da Molla Cümənin doğum tarixi əsərlərinə istinadən yanlış olaraq 1854- cü il kimi qeyd edilmişdir.

Tədqiqatımız zamanı Nazir Əhmədli “Filologiya məsələləri”elmi məcmuəsində çap edildiyi “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsi diqqətimizi cəlb etdi. Belə ki, ilk dəfə olaraq sənədlərə istinadən Molla Cümənin həyatı və yaradıcılığında ətraflı bəhs etmişdir. Məqalədə bir çox alimlərin Molla Cümənin həyatı ilə bağlı fikirlərinə yer ayrılmışdır. Onlardan aşağıdakıları diqqətə çatdırmaq istərdik:

Buradan öyrənirik ki, folklorşünas Əhliman Axundov ilk dəfə olaraq Molla

Cümənin doğum tarixini 1853, ölüm tarixini 1920-ci il göstərmişdir [8. s.90];

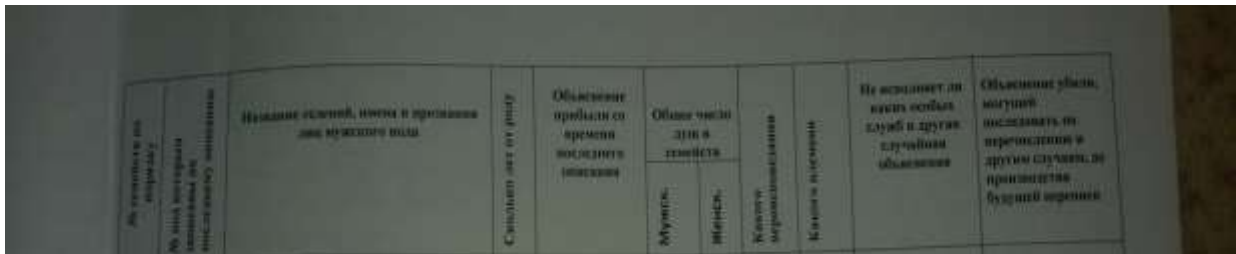
Akademik Feyzulla Qasımlı da bu barədə daha dəqiq və müfəssəl məlumat vermiş, onu Aşıq Ələsgərdən sonra ən böyük aşıq saymışdır: “Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumanıdır. Molla Cuma 1855-ci ildə Layisqi kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi və təxəllüsü Molla Cumanıdır” [9. s.384].

Məqalədə göstərilmiş məlumatlardan görünür ki, hər iki tədqiqatçı Molla Cümənin doğum tarixində digər tədqiqatçılar kimi yanlışlıqlara yol vermişlər.

Fikrimizcə tədqiqatçı Nəzir Əhmədli özü “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsində konkret faktlara və arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Molla Cümənin həyatı ilə bağlı yeni, daha dəqiq sübutlar ortaya çıxara bilmişdir. Onlardan: “1873-cü il kameral təsvirdə Salah Oruc oğlu 61 yaş; oğlanları Cuma 15 yaş, Süleyman 2 yaş ailədə 1 qadın var (3)”. Sənəddə Cümənin qardaşı Süleymanın da adını görürük, onun 1871-c ildə doğulduğu qeyd edilir. Bu vaxt isə Cümənin 15 yaşında göstərilməsi, onun 1859-cu ildə doğulduğu anlamına gətirir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?” [13. s.276].

Bu məsələyə bir daha aydınlıq gətirilməsi məqsədilə 1863-cü il siyahıya almasına dair arxiv sənədlərinə müraciət etsək, burada Molla Cümənin 4 yaşında olduğunu görürük. Sitat: “Bu da belə bir anlama gətirir ki, deməli, Molla Cümə 1859-cu ildə anadan olmuşdur. Bəli, Molla Cümənin doğum tarixinə ən yaxın və demək olar dəqiq məlumatı Nəzir Əhmədli “İstiqlal şəhidi Molla Cumanın həyatı və ölümü” adlı məqaləsində göstərmişdir. Bu tarix onun məqaləsində son olaraq 1859 kimi qeyd edilir.

Molla Cümənin doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif və şübhəli yanaşmalara son qoyulması və şairin dəqiq doğum tarixinin son olaraq müəyyən edilməsi məqsədilə tərəfimizdən konkret arxiv sənədlərinə istinad edilərək aparılan araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, 1863-cü ildə Cümənin 4 yaşında olduğu. 1873-cü ildə Cümənin 15 yaşında atası Salah kişinin 61, kiçik qardaşı Süleymanın isə 2 yaşında olub, ailədə 3 nəfər göstərilir. Qeyd edilən sənədlər 1824-cü ildə Azərbaycan tam olaraq Çar Rusiyasının siyasi təsiri altına keçdiyi zaman, Azərbaycanın Çar Rusiyasının təsir dairəsində olan ərazilərində müxtəlif dövrlərdə yerli əhalinin kütləvi siyahıya alınması keçirilmişdir. Digər siyahıya alınmalar 1863, 1873, 1886-cı illərdə keçirilmişdir. 1863-cü ildəki siyahıya almada Salah Oruc oğlunun 55, oğlu Cümənin isə 4 yaşında qeydiyyata alınmışdır. Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7385[13].

Bu qeydlər 1873-cü ildə siyahıya almada öz əksini tapmışdır tapmışdır. 1873-cü ildəki siyahıya almada Salah Oruc oğlunun 61, oğlu Cümənin 15, ikinci oğlu Süleymanın 2 yaşında olduğu qeydə alınmışdır.

17	116	Салах Ордуц оғлу	55	5	3
		Сын оғлу: Думан	4		

Beləliklə, arxiv sənədlərində Molla Cümənin 1863-cü ildə 4, 1873-cü ildə 15 yaşında olduğu göstərilir. Burada ay fərqi nəzərə alınmaqla 1873-cü il siyahıyaalınmasında artıq şairin 15 yaşında tamam olmuş hesab edilmişdir. 1920-ci ilin mayında şair yeni Şura hökuməti tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir.

Deməli, 1920-ci ilin may ayında şair 62-ci yaşında olub. Doğum tarixi isə arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, 1959-cu ildir. [15].

1886-cı il siyahıya almada isə Salah Oruc oğlu qeyd edilmir, çox güman ki, artıq rəhmətə gedib, Cümə və Süleyman isə Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndində qeyd edilmir. Bu siyahıda ailədə qadın da qeyd edilmir. Deməli Molla Cümənin anası da artıq dünyasını dəyişmiş hesab edilir. Belə güman edilir ki, Cümə atası Salah kişi və ahnasının vəfatından sonra indiki Qax rayonunun İlisu kəndinə köçmüş və orada Molla Məhəmmədin tələbəsi olmuş, qardaşına himayədarlıq etmişdir.

Tədqiqatlar zamanı Molla Cümənin nəticəsi Elman müəllimlə əlaqə yaratdıq və babasının həyatı ilə bağlı bəzi naməlum məqamlara bir daha aydınlıq gətirmək qərarına gəldik. Elman Əzizovun Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində ali təhsil almışdır. O, söhbətin nədən getdiyini və ondan hansı məlumatları istədiyimizi gözəl başa düşürdü. Elman Əzizov bu suala cavab olaraq, ən yaxşısı Molla Cümənin doğma qızı Reyhannın, yəni mənim doğmaca nənəmin və Molla Cümənin nəvəsi, mənim rəhmətlik atam Mövlud müəllimin bizə danışdıqlarını çatdırım. Mənə elə gəlir ki, bu məlumatlar daha dəqiq olacaq. Qeyd edirəm ki, keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə bütün bu məlumatlar gizli saxlanılırdı. Çünki, babam Molla Cümə və onun dostları yeni Şura hökumətinə qarşı mübarizə aparıblar və sovet hakimiyyətinin düşmənləri sayılırdılar. Nənəm və atam babam barədə evdə bizlərə danışar və bunlar barədə heç kimə heç nə deməməyimizi tapşırırdılar. Həyatının son dövrlərinə qədər nənəm təqib olunub. Mən indi Reyhan nənəmin babam Molla Cümə barədə şəxsən bizə danışdıqlarını böyük məmnuniyyətlə sizlərə çatdırmaq istəyirəm. Bununla da hesab edirəm ki, Ustad Aşıq, Şair Molla Cümənin həyatındakı bəzi naməlum məqamlara aydınlıq gətirilmiş olar. Molla Cümənin şura hökuməti tərəfindən amansızcasına qətlə yetirildiyindən sonra sağ qalmış yeganə varisi, qızı Reyhan nənənin 1988-ci ildə ölümündən əvvəl dediklərindən: “Mənim babam Molla Oruc olub. O, dövrünün ziyalılarından olub. Doğum tarixi dəqiq məlum deyil. Ancaq onu deyə bilərəm ki, babam Molla Oruc XVIII əsrin sonları-XIX əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Babam el arasında böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Molla Oruc el arasında fitri istedadı, incə zövqü və şirin yumoru ilə tanınırdı. Babam bədahətən şeirlər söylər, bəzən fikirlərini qarşı tərəfə şeirlə çatdırardı. O aşıq şeirinin müxtəlif janrlarında əsərlər yaratsa da, həmin əsərlər yazıya alınmamışdır. Babamın şeirlərinin çox hissəsi ona görə də gəlib dövrümüzdə çatmamışdır. Babamın “Burşlu qız” şeiri onun yüksək sənətkarlığı barədə xoş təəssüratlar yaradır”. (Bu müxəmməsi Molla Cümənin nəvəsi mənim isə oğlum Mövlud müəllim Molla Cümənin bilicisi Layisqılı aşıq Məmmədə danışılıb. Hüseyin Cavidin oğlu Ərtoğrul Cavid isə bu barədə aşıq Məmmədən öyrənərək ilk dəfə bu şeiri qələmə alıb).

Reyhan nənə o vaxtlar ata və babası ilə dəqiq məlumatları danışmaz, gizli saxlamağa çalışırdı. Reyhan nənə xüsusilə atası Molla Cuma ilə bağlı məlumatları gizlədər, yaxud sakitcə ərk etdiyi adamlara danışardı. Reyhan nənə deyirdi: “1920-ci ilin may ayı idi. Şuravilər atamı çağırmışdılar. O, anamla vidalaşdı, saatını və qolbağını mənə verdi. Mən o vaxtlar çox balaca idim, 8-10 yaşlarında olardım. Əvvəlcə sevindim ki, atam saatını mənə verir. Bilirsiniz ki, o vaxtlar belə əşyalar ancaq sayılıb-seçilən adamlarda olardı. Atamın anamla söhbətini tam olaraq başa düşmürdüm. Ancaq anam atama deyəndə ki - a kişi, uşağın yanında hər şeyi danışma, onda mən atamın bizimlə vidalaşdığını və anama son sözlərini dediyini tam olmasa da uzun müddətə getdiyini təxmin etdim. Tezliklə atam getdi. Səhər vaxtları idi. Bir müddətdən sonra həyatimizə şuravi əsgərlər gəldilər. Danışdıqlarını başa düşmürdüm. Ancaq yarı rus, yarı erməni dilində danışdıqlarını eşidirdim. Bu vaxt qonşular da bizdə idilər. Mən ancaq o vaxt tam olaraq hər şeyi başa düşdüm. Həyatimizdəki insanlar atamın adını çəkərək danışdılar. Bu vaxt anam (anamın adı Zöhrə idi) mənim evin arxa pəncərəsindən qonşularla birlikdə babam evinə qaçmağımı tapşırırdı. Qonşu qızlar məndən böyük idilər və hər şeyi başa düşürdülər. Mən kənd camaatı ilə birlikdə meşə yolu ilə gizlicə evimizin on kilometrliyində olan babam evinə, onun qohumlarının yanına gəldim. Meşə yolu kol-koslu idi. Kəndə çatana qədər ayaqlarımız yara oldu. Kəndə çatan kimi camaat başımıza toplaşdı atamgibi bizdən soruşdular. Məndən böyükləri olanlara baş vermiş hadisələri camaata izah etdilər. Tez bir zamanda kəndin kişiləri yığıldılar, nə isə məsləhətləşirdilər. Mən balaca olduğumdan çox şeyi başa düşmürdüm. Təxminən bir həftədən sonra atamın yaxın qohumları məni himayəyə götürürlər. Sonralar mənə məlum oldu ki, atamı şuravilər doğrayaraq qəddarcasına qətlə yetirmiş, cəsədinin hissələrini meşəyə atmışlar. Kənd camaatı bir həftədən sonra cəsədi indi hamıya məlum olan yaxın ərazidən tapmış, cəsədi daşımaq mümkün olmadığından elə oradaca dəfn etmişlər. Eşitdiyimə görə, onunla bərabər bir-neçə digər dostlarını da öldürülmüşlər. Anamla bağlı isə deyim ki, o vaxt həyatimizə gələn şuravilər anam da hücum etmişlər. Deyilənə görə, anam özünü müdafiə etmək üçün əsgərlərdən birini balta ilə vursa da, onlarla bacarmamış, əsgərlər anamı da amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Bax, mənə atamdan yadigar qalan məhz əlimdəki bu yuxuyozma kitabıdır. Babamın əlyazmalarını və bütün kitablarını, evimizi düşmənlər yandırdılar. Ancaq onu bilirəm ki, babamın çox yerlərdə məktəbləri olub. Onun yetişdirdikləri aşıqlar və əsərlərinin əlyazmaları təkcə bölgədə deyil, Dərbənddə, Dağıstanın digər rayonlarında,

Gürcüstanda, Türkiyədə, Təbrizdə və başqa yerlərdə olacaq. Mütləq oralarda babamdan hansısa yazılar qalmış olacaq. Axtarsanız tapacaqsınız. Reyhan nənənin bu sözləri və həmin kitab indiyə kimi xatirimdədir. Mənə bu hadisələri xatırlamaq çox ağırdır...”

Molla Cümənin həmyerlisi və pərəstişkarı, Layisqili Əhməd kişinin dediklərindən: “Mənim 80-dən çox yaşım var. Sizin Molla Cümə ilə bağlı sorğularınız xoşuma gəldi. Məmnuniyyətlə bu barədə bildiklərimin hamısını sizə danışaram. Mənim danışdıqlarım əgər yazılaraq gələcək nəsillərə çatacaqsa, onda mənim də ruhum şad olar. Çünki, Molla Cümə barədə həqiqətləri bilmək hər bir vətəndaşın borcudur. Ən azı ona görə ki, öz tarixini, keçmişini, tanınmış şəxslərini unudan, qiymət verməyi bacarmayan bir xalqın gələcəyi də təhlükə altında ola bilər. Yadellilər belə bir haldan öz xeyirlərinə istifadə edə bilərlər. İndi isə keçək əsas mətləbə. Mənim indi Layisqidə yaşadığım ev atamdan qalıb. Bizim evimiz Layisqili Molla Cümənin evi ilə yanaşıdır. O ev indi də durur. Biz ona nəzarət edirik. Molla Cümə bizim çəpər qonşumuz olub. Mən şəxsən Molla Cüməni görməmişəm. Ancaq rəhmətlik atam onu görüb. Molla Cümə ilə şəxsən tanış olub. Evimiz yanaşı olduğundan axşam-səhər onunla salamlaşardılar. Atamın Molla Cümə ilə bağlı xatirələri yaxşı yadımdadır. O deyirdi ki, Molla Cümə savadlı birisi olub. Onun savadlı olmasına baxmayaraq heç vaxt dövlət işində işləməyib. O, tərəfdaşları və dostları ilə bərabər həmişə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb. Çar Rusiyası dövründə bilirsiniz, bu çox çətin bir məsələ idi. O, daima Çar hökuməti tərəfindən təqib olunub. Ona görə də mübarizə formasını dəyişərək şairlik edib. Dərvişlik etməklə fikirlərini şeirlə, sözlə, nağıl və dastanlar vasitəsilə xalqa çatdırıb. Molla Cümə açıq mübarizədən keçib gizli mübarizəyə. Yəni o, müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmaqla xalqı maarifləndirərək dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Məsələn, “Qalmadı” rədifli bu şeirin bir bəndində olduğu kimi:

...Zalım düşmənin əzab verir sağımdan, solumdan,
Kafir nəfsim azdırıban, çıxarıbdır yolumdan,
Yıxılmışam üzüm üstə qollarımdan tutan yox,
Molla Cümə yalvarmayan bir müsəlman qalmadı...

Yəni, göründüyü kimi şair xalqın kafirlərin işğalında olduğu, onların aldadıldığını qeyd edir. Belə bir vəziyyəti xalqa şeir vasitəsilə üz tutaraq onları dinlərini, imanlarını yaddan çıxarmamağa, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırır. Yaxud:

...İki dünya fikrin çəkib dolubam daşırım,
Əqil-kamal sarıdan mən Məcnunun yoldaşyam,
Səsim xalqı bezar etmiş, viranə bayquşuyam,
Gecə-gündüz dərd çəkməkdən canda aman qalmadı...

Burada şair vətəninin özgə əllərdə qalması, xalqın məzlum vəziyyətdə yaşaması ilə barışa bilmədiyinə, bu barədə apardığı izahlardan siyasi azadlığın nə olduğunu başa düşməyən insanların bezikdiyinə, Vətəninin viranə vəziyyətinə salındığına işarə edir.

Atam danışdı ki, Çar hökumətindən sonra burada sovet hökuməti qurmaq istəyirdilər. Bizim Göynük mahalında olan kəndlərə isə erməniləri yerləşdirirdilər. Molla Cümə bütün bunlara qarşı da çıxış edirdi. Hökumət isə onunla bacarmır, erməniləri buradan çıxarıb Ağ Yazı çölündə Səbətli kəndi ətrafında yerləşdirirlər. Bütün bunları yadda saxlayan quduz ermənilər 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurularkən hakimiyyətdə olan ermənilər məqsədyönlü şəkildə bizim kəndə gəlir, Molla Cüməni və onunla bərabər silahdaşlarını amansızcasına qətlə yetirirlər. Onun həyat yoldaşı Zöhrə xanım da mərd qadın idi. O da erməni kafirlərinə təslim olmadığından onu və bütün ailəni qırırlar. Onun Reyhan adında kiçik bir qızı var idi, kənd camaatının köməyi ilə Reyhanı Yuxarı Layisqiyə babası Molla Orucun evinə yola salırlar. Mənim də baba evim Yuxarı Layisqidə olduğundan oralarla tez-tez əlaqə saxladım. Molla Cümənin qızı Reyhan xanımı yaxşı tanıyırdım. Biz həmişə ata-babalarımızla bağlı şirin söhbətlər edərdik...

Göründüyü kimi, Molla Cümə Azərbaycanın azadlığı, istiqlalı və bütövlüyü uğrunda mübarizənin qurbanı olub. Mənə elə gəlir ki, müstəqil dövlətimiz ona Rəsmən “İstiqlal şəhidi” adını verəcək... Bu gün Molla Cümənin qəbirüstü abidəsi yerli camaatın və xalqımızın ziyarətətgah yeridir. Allahdan ona bir daha rəhmətlər diləyirəm”.

Əhməd kişi ilə söhbətim zamanı şairin həmyerlisi, yaşı 90-nı haqlamış Cunudlu Molla Əsabəli kişi də orada idi. Əsabəli kişi Əhməd kişinin danışdıqlarını tam təsdiq edərək öz əlavələrini də etdi. O, Molla Cümənin dahi şəxsiyyət olduğu, onun şöhrətinin nəinki Azərbaycanda, eləcə də Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə, Təbriz və başqa yerlərə yayıldığını da vurğuladı. Onun yaratdığı əsərlərin dövlətimiz və gələcək nəsillər üçün bir xəzinə olduğunu dedi. Əsabəli kişi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Paşa Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmiş “Molla Cümə. Əsərlər” adlı külliyyatının 2500 nüsxə nəşr olunaraq dövlət kitabxanalarına paylanıldığına görə Prezidentimiz İlham Əliyevə camaatımızın razılığını bildirdi. Molla Cümə nəinki yaşadığı bölgədə, hətta Azərbaycanın digər bölgələrində xalqları dostluğa, birliyə və mehriban qonşuluq şəraitində ya.amağa dəvət etmiş, özü şəxsən bununla bağlı əməli işlər görmüşdür. Onun barəsində aparılan tədqiqat işlərində Molla Cüməniun

fəaliyyətləri barədə geniş məlumatlar göstərilmişdir. Əsəbəli kişi Allah təaladan usatad aşiq, şairimiz Molla Cümənin ruhuna rəhmət diləyərək, fikirlərini yekunlaşdırdı.

Molla Cümənin həyatı ilə bağlı məsələləri tədqiq edərkən onun əsərlərində aşkar etdiyimiz “İsmi Pünhan” obrazı diqqətdən kənar qala bilməzdi. Molla Cümə əsərlərindəki İsmi Pünhan obrazı ilə bağlı onun tədqiqatçıların gəldiyi nəticələri təhlil edərək belə qənaətə gəldik ki, aşıqlar, şairlərin əksəriyyəti əsərlərində başlarına gələn sevgi macərələrindən bəhs edirlər, onlara dastanlar həsr etdikləri kimi Molla Cümə də əsərlərinin bir çoxunu real həyatda sevdiyi, “İsmi Pünhan” adlandırdığı qıza həsr etmişdir. O sevgilisinin adını heç vaxt bəyan etməmiş, gizli qalması məqsədilə onu yaradıcılığında özünə buta seçərək “İsmi Pünhan” adlandırmışdır. Eyni zamanda, şair özünə təsəlli sevgilisinin xatirəsini əbədləşdirmək, şəninə dastan qoşmaq, həm də yaradıcılığında “İsmi Pünhan”ı (mənası-“gizli ad”dır) özünə buta seçməkdə görmüş olur.

Molla Cümənin İsmi Pünhana həsr etdiyi dastandan da sevgilisinin ölümünün ona necə ağır təsir etdiyini görürük. Dastandan bir şeir parçası:

İsmi-Pünhan köçdü fani dünyadan,
Qarışdı torpağa, göz hayıf oldu.
Xudanın tədbiri beləymiş bizə,
Soldu yanaqları, üz hayıf oldu...
...Bu yazıq Cumanın dönübdü baxtı,
Əsdi əcəl yeli, sərvimi yıxdı.
Dedim ki, şad ollam bir bahar vaxtı,
Töküldü burnumdan yaz, hayıf oldu[16].

Həmin dastanda Molla Cümənin həqiqətən sevgilisinin olduğu və ona qovuşa bilməməsi qənaətinə gəlirik. Molla Cümənin yaradıcılığında əksər əsərlərinin məhz İsmi Pünhana həsr edildiyini görürük.

Nəticə:

Məqalədə Molla Cümənin həyatı ilə bağlı bir sıra naməlum məqamlara aydınlıq gətirilmiş, doğum ili və günü ilə bağlı arxiv sənədləri əsasında tərəfimizdən dəqiqləşdirmə aparılmışdır. Belə ki, bu günə kimi Molla Cümənin anadan olduğu tarixi şairin araşdırıcıları və ictimaiyyət 1854-cü il kimi qəbul edirdilər. Bəzi mənbələrdə isə onun əsl adının Süleyman olduğu göstərilirdi. Ancaq tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar zamanı arxiv materialları və şahidlərin məlumatlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, Süleyman Molla Cümənin özündən 13 yaş kiçik doğma qardaşı olub. Sənədlərdən də görüldüyü kimi, 1920-ci ildə şair 62 yaşında olub. Doğum tarixi isə arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, 1859-cu ildir.

Molla Cümənin həyatındakı qaranlıq məqamları araşdırarkən onu “istiqlal şəhidi” və “istiqlal şairi” adlandıranların haqlı olduğu müəyyən edilmişdir. Bu gün Molla Cümənin qətl edildiyi yer, qəbirüstü abidəsi yerli camaatın və qonqların ziyarətəgah yerinə çevrilmişdir. Molla Cümə yaradıcılığında İsmi Pünhana xüsusi önəm verməsini araşdırarkən onun həqiqətən sevgilisinin olduğu qız, ancaq onun sevgisinə qovuşmadığını görürük. Buradan müəyyən olunur ki, Molla Cümə sevgilisinin vaxtsız ölümü ilə heç cürə barışa bilmir və onun adını gizli saxlamqla “İsmi Pünhan” obrazında butasına çevirir. Şair yaşadığı dövr ərzində yaratdığı əsərlərində “İsmi Pünhan”ı bədii obraza çevirərək sevgisini yaşadır. Bununla da şair bir növ özünə təsəlli tapmış olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Molla Cümə. Əsərləri/Tərtibçi: Paşa Əfəndiyev. Bakı. “Şərq-Qərb”, 2006. 367 s.
2. El şairləri/Toplayanı Salman Mümtaz. I hissə. Bakı: AZƏRNƏŞR, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1935, s.38-39.
3. “Aşıqlar” – II cild /Toplayanı Hümət Əlizadə. Bakı: AZƏRNƏŞR, Bədii ədəbiyyat şöbəsi. 1935, s.155-193 .
4. Əfəndiyev Paşa. Folklorşünaslıq məsələləri, Bakı: ”Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 2018, s.193-216.
5. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. Azərbaycan qeyri-maddi-mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid. On iki cildə. 9-cu cild/Tərtibçi və elmi redaktor: Gülbəniz Babaxanlı. Bakı: Çarşıoğlu-2011. s.19-20.
6. Əfəndiyev Paşa. Ön söz/Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Yazıçı –1983. s.5-8.
7. Yarəhmədov Mövlud. Ön söz/Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Örnək, 2000.s.3-19.
8. Telli saz ustaları./Tərtib edən: Əhliman Axundov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1964, s.90-96.
9. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.Bakı: ”Maarif nəşriyyatı, 1974.
10. Aşıqlar./Tərtib edən. S.Axundov.Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı-1960, s.48-50.
11. Mahmudov Yaqub. Ön söz/Molla Cuma. İsmi Pünhan./ Bakı: Azərbaycan tarixçiləri İctimai Birliyi. 2016, s.5-9.
12. Qasım Məhərrəm. Giriş söz/ Molla Cuma. İsmi Pünhan./ Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi. 2016, s.10-17.
13. Əhmədli Nazir. İstiqlal şəhidi Molla Cümənin həyatı və ölümü. “Filologiya məsələləri” məcmuəsi,

№20. Bakı: "Elm və təhsil", 2018.

14. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi". Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndinin siyahıya alınması barədə arxiv materiallarından çıxarışlar: Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7385 (1863, 1886-cı illər).

15. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi". Yelizavetpol quberniyası, Nuxa qəzası, Aşağı Layisqi kəndinin siyahıya alınması barədə arxiv materiallarından çıxarışlar: - Fond 43, siyahı 2, saxlam vahidi 7183 (1873-cü il).

16. Molla Cümə. "Molla Cümənin İsmi Pünhanla son vidası"./Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxivi. 3(üç) vərəq.

Açar sözlər: Molla Cümə, ustad aşiq, Layisqi, şair, lirik, şifahi, klassik, İsmi Pünhan.

Ключевые слова: Молла Джума, мастер ашуг, Лайисги, поэт, лирический, устный, классический, Исми Пюнхан.

Keywords: Molla Juma, master ashug, Layisgi, poet, lyric, verbal, classic, Ismi Punhan

SUMMARY

ABOUT MOLLA JUMA'S BIOGRAPHY

(on the base of documents and works)

This article clarified a number of unknown points about the life of Mall Juma, and we also specified the year and date of his birth on the base of archival documents. Thus, until now, researchers studying the work of the poet and the public considered the year of birth as 1954. Some sources suggested that his real name was Suleiman. It was only as a result of our research on the basis of archival materials and according to witnesses that, we were able to find out that Suleyman was Molla Juma's brother, 13 years younger than him. The poet died in May 1920 at the age of 62. As can be seen from the documents, the poet died in 1920 at the age of 62. And the poet's year of birth according to archival documents was the 1859th year.

Studying the dark unknowns in Molla Juma's life, it turned out that those who call her the "martyr of independence" and the "poet of independence" are absolutely right. Today, the place of murder and the tombstone of Molla Juma has become a place of worship for both locals and visitors.

While investigating Molla Juma's works, attaching special significance to Ismi Punhan, we find that he really had a sweetheart, but they were not destined to be together. From this it becomes clear that Molla Juma could not reconcile with the untimely death of her lover and hiding her real name, made it as his buta (almond-shaped pattern) in the character of "Ismi Punhan" and immortalized his love by using this character in his works during the period he had lived. In that way, the poet consoled himself.

РЕЗЮМЕ

О БИОГРАФИИ МОЛЛЫ ДЖУМЫ

(на основании документов и произведений)

В настоящей статье прояснен ряд неизвестных моментов в жизни Молла Джумы, а также мы уточнили год и дату его рождения на основании архивных документов. До сих пор исследователи, изучающие творчество поэта, и общественность считали, что поэт родился в 1954-ом году. Некоторые источники предполагают, что его настоящее имя - Сулейман. Лишь в результате исследований проведенных нами на основании архивных материалов и, по словам свидетелей, нам удалось выяснить, что, Сулейманом был его брат, младше его на 13 лет. Поэт скончался в мае 1920-го года в возрасте 62 лет. Как видно из документов, поэт скончался в 1920-ом году в возрасте 62 лет. А годом рождения поэта согласно архивным документам был 1859-ый год.

Изучая оставшиеся в тени моменты в жизни Моллы Джумы, выяснилось, что те, кто называет ее «шехидом независимости» и «поэтом независимости», совершенно правы. Сегодня место убийства и надгробный памятник Моллы Джумы стали местом поклонения и местных жителей и гостей. Исследуя в творчестве Моллы Джумы особое место, придаваемое им Исми Пюнхану, мы обнаруживаем, что у него действительно была возлюбленная, но им не суждено было быть вместе. Отсюда становится ясно, что Молла Джума никак не мог смириться с безвременной смертью своей возлюбленной и, скрывая ее настоящее имя, олицетворил ее имя в образе «Исми Пюнхан», сделав её своим бутой и, используя в своих произведениях этот образ, он увековечил свою любовь. И этим поэт находил себе какое-то утешение.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov

**Mərdanlı Humay Hüseynbala qızı28
FRIDRIX DÜRRENMATTIN YARADICILIĞINDA
POSTMODERNİST XÜSUSİYYƏTLƏR**

Məşhur İsveçrə yazıçısı Fridrix Dürrenmatt 1921-ci ildə Konolfingende anadan olub. O, tarixə, yunan mifologiyasına və ilahiyata olan marağını atasının protestant kahin olması ilə əlaqələndirirdi. Yaradıcılığa ilk əvvəl rəssamlıqla başlasa da, sonralar bu qabiliyyətinin əsərlərində yaratdığı obrazları öncədən düşünməyə vasitəçi olduğunu bildirirdi. Rəssamlıqda uğur qazanmaq üçün fəlsəfəni öyrənən Dürrenmattın bir çox fəlsəfi fikir və obrazları zaman keçdikcə daha böyük aktualıq kəsb edir. Dürrenmatt Danimarkalı filosof S. Kyerkeqor və fransız eqzistensialistlərinin əsərlərini daha dərinlən öyrənirdi.

Onun pyesləri 80-90-cı illərdə dünyanın otuz dörd ölkəsində yüz on səkkiz dəfə səhnələşdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəllifin məhdud sayda əsərləri tərcümə olunmuşdur. Məşhur yazıçının qonşu Rusiyada əsərləri daha çox tərcümə edilmiş, kitabları nəşr edilmiş, əsərlərinə filmlər çəkilmişdir. Rus ədəbiyyatşünaslığında F. Dürrenmattın yaradıcılığı ilə bağlı N. Pavlovanın "Fridrix Dürrenmatt" monoqrafiyası, E.V. Lyubavinanın "Deutschprache Gegenwartsliteratur aus der Schweiz", D. Zatonskinin "Şekspir, Strindberg, Dürrenmatt və müasir incəsənət" və "Friş və Dürrenmatt Teatri", Y. Arxipovun "Fridrix Dürrenmattın 14 tezi", beş cildlik "F. Dürrenmattın paradoksları və xəbərdarlıqları" adlı tənqidi məqalələr və rəylər də yazılmışdır.

Getdikcə F. Dürrenmatt bədii yazıcılığa meyl göstərməyə başladı. İlk hekayə və pyeslərini isə sosial ehtiyaclarını dəf etmək məqsədilə yazdı və 60-cı illərdə özünün yüksək yaradıcılıq zirvəsinə çatdı. "Böyük Romul", "Yaşlı xanımın qayıdışı", "Fiziklər" pyesləri dünya səhnələrini gəzdirdi.

O, Aristofanın, Plavtanın və Molyerin ənənələrini davam etdirərək, dramaturgiyanın ənənəvi qanunlarını rədd edirdi. Komediyanı həyatdakı faciələri göstərmək üçün ən yaxşı vasitə hesab edən Dürrenmatt dünyaya xüsusi optimistikliklə baxmağa heç bir səbəb görmürdü. Dünyadakı xaos və fəlakətlər qarşısında gülüş və qəhqəhə Dürrenmatt əsərlərinin ən xarakterik xüsusiyyətidir. F. Dürrenmatt bütün şübhələrə baxmayaraq, yumor hissini qorumağa çalışaraq, həyat sevincini itirmir və bunda heç bir ziddiyyət görmürdü. Onun fikrincə insan öz varlığında düşüncə və duyğuların ayrılmaz vəhdətini təmsil edir. Yəni bu dünyada sevinərkən, rəqs edərkən belə, insan hansı duruma düşdüyünün fərqləndirilməlidir. Bu həqiqətləri dərk etmək üçün yazıçı tamaşaçının faktlar arasındakı əlaqəni görməyə məcbur edir. Məsələn, insan, atom bombasını yaradarkən artıq onun gələcəkdə yarada biləcəyi fəlakətləri görməli idi.

Zamanla bəzi yazıçıların bəzi əsərləri öz aktuallığını və oxucuya təsir qabiliyyətini itirir. Bu fikri F. Dürrenmattın yaradıcılığına şamil etmək olmaz. Məsələn, "Fiziklər" pyesində dəlixanada özlərini dəli adı altında gizlədən üç fizikin dilindən səslənən "Ya biz dəlixanada qalacağıq, ya da dünya özü dəlixanaya çevriləcək" [1.səh.272] - replikası dünyada bütün insanlığa toxuna biləcək mənə daşıyır. Beləki, "Fiziklər" pyesinin əsas süjet xəttini yaradılan atom bombası və onun insanlığa gətirə biləcəyi fəsadlar (Herasimo və Naqasaki partlayışı) təşkil edir. Hələ 50-ci illərdə Dürrenmatt planetin təhlükəli ekoloji vəziyyəti barədə yazaraq, bütün siyasətçiləri insanlığın taleyi barədə düşünməyə çağırırdı (1950-ci ildə yazdığı "İnsan taleyi" məqaləsi).

Frans Kafkanın yaradıcılığı boyu təqdir olunmayan parabolaları Fridrix Dürrenmattın erkən hekayələrində də iz qoymuşdur. Dürrenmattın ilk təcrübə ədəbi əsərləri müharibə illərində yazılmış "Milad" ("Weihnacht"), "Dirijor" ("Der Folterknecht"), "Oğul" ("Der Sohn") və digər hekayələr idi. Bu erkən hekayələrdə təsvir olunan daim şübhəli avtobuslar, çirkləndirici havadakı qorxunc rəng tam zamanın - İkinci Dünya müharibəsinin ruhunda idi. Dürrenmatt bu hekayələrini öz dramaları üçün "eksperimental sahə" adlandırmışdır. 1947-ci ildə teatr üçün yazdığı "Kitab deyir..." adlı ilk pyesindən sonra 1949-cu ildə həm tarixi, həm də tarixi olmyan "Böyük Romul" pyesini yazdı. Pyesin tarixiliyi onun süjet xəttinin 476-cı ildə Qərbi Roma İmperiyasının imperatoru Avqust Romula həsr olunmuşdu. Tarixi olmamağı isə onunla izah edilir ki, əslində müəllifi düşündürən heç də Roma İmperiyasının süqutu deyildi. Qərb tənqidçiləri F. Dürrenmattı "nahamvar" yazıçı kimi qəymətləndirirdilər. Onun paradoksal və şişirdilmiş, riskli situasiyalar yaratmasında məqsəd, tamaşaçıda və ya oxucuda formalaşmış standartlaşmış şüurun qarşısını almaq idi.

Bertolt Brext nəzəriyyəsinin F. Dürrenmatt yaradıcılığında böyük rolu olsa da, Brext və Dürrenmattı müqayisə edərkən, əhəmiyyətli bir fərq aydın olur. Brext cəmiyyəti dəyişdirmək imkanını teatrda görürdü. O, tamaşaçının fikrini bir istiqamətə yönəltməyə çalışırdı. Eyni zamanda Brextin marksist mövqeyi də məlum idi. F. Dürrenmatt isə burjuaziya cəmiyyətinə və dövrünün siyasi məcrasına tənqidi münasibətini "ədəbi aktivliyi" ilə bildirirdi. O, İsveçrədəki sosial münasibəti kəskin tənqid edirdi. Brext marksist düşüncələri üstün tutaraq, fərdiliyin kollektivə tabe olmasının tərəfdarı idi. Dürrenmatt isə didaktik elementləri inkar edirdi. Marksist düşüncələri o, 1964-cü ildə Sovet İttifaqına olan səfərindən sonra tamamilə inkar etdi. 1970-80-cı illərdən başlayaraq, cəmiyyətdə yeni proseslər başladı. Bir çox

tənqidçinin fikrincə Dürrenmatt bütün əsərlərində öz ideyalarını təkrar edir. Yardacılığının bu dönəmində onun pyesləri əhəmiyyətli dərəcədə uğur qazana bilmədi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı sonralar öz janr üslubunu yaratmağa müvəffəq oldu. Dürrenmattın dünyagörüşü arxetipik xarakter daşıyır. Daim xaotik dünyaya qarşı insanın gücsüzlüyünü və çıxılmazlığını xatırladır. F. Dürrenmatt dünyanın xaotikliyi onun sürətli inkişafı ilə əlaqələndirərək, onu insanlıq qarşısında dayanan bir canavara bənzədir. Yazıçı bu hissini dünyadakı mövcud vəziyyət, dövlət quruluşları və müxtəlif təşkilatların terroru və sürətli texnikləşdirmə ilə izah edir. Əslində F. Dürrenmattın sivil cəmiyyətdə mövcud olan mənfilikləri tənqid etməsi ağırlı suallara cavab deyil. Dürrenmattın gündəmə gətirdiyi münaqişələr bir insanın hər zaman qarşılaşdığı ilkin münaqişələrdir. Dürrenmattın qəhrəmanları bu amoral dünyada faciəvi nəticələrə səbəb olan qərarlar qəbul etməyə məcburdur. Onun əsərlərinin əsas mövzusu sosial dövlət, kapitalist sistem və atom müharibəsi deyil, -xəyanət, günahkarlıq, cəza, azadlıq, ədalət, yəni əxlaqdır. F. Dürrenmatta görə insan beyni yüksələn sürətlə inkişaf edir. Beləliklə də, insanın dərk etmə qabiliyyətinin hissetmə qabiliyyətindən çox öndə olması ziddiyyəti yaranır. Beynin sürətli inkişafı gələcəkdə baş verə biləcək böyük fəlakətlər deməkdir. F. Dürrenmatt bunu “Fiziklər” pyesində istedadlı fiziklərin özlərini dəliliyə vuraraq dəlixanaya məhkum olmaları şəklində göstərir. Dəli adı altında gizlənən fiziklər dünyanı öz təhlükəli ixtiralarından bu yolla qorumağa çalışırlar.

“Nüvə fəlakətindən sonra dünyada artıq nə qalib, nə də məğlub olacaq...” [2.146] mühakiməsi Dürrenmattın “Tibetdə qış müharibəsi” (“der Winterkrieg in Tibet”) adlı povestində irəli sürülür. Bir çox dövlət və xalq məhv olduğu dünyada təsadüfən sağ qalanların isə hansısa bir administrasiyaya tabeçiliyi şəklində kimlə və nə uğrunda mübarizə aparmaları anlaşılan deyil. Labirint və tunnel Dürrenmatt nəsrində ən qabarıqməfhumlar sayılır. “Tibetdə qış müharibəsi” povestində labirint (yeraltı tunnel) ağılı itirmiş, lakin hələ sağ qala bilmiş insanların sığınacaq yeri kimi göstərilir. Yəni F. Dürrenmattın nəsr əsərlərindəki həyat eşi eyni zamanda bəşəriyyətin gələcəyinə görə qorxu hissi ilə müşayiət olunur.

İlk bədii nəsr sahəsində təcrübələrində Dürrenmatta görə insanın vəziyyətinin ikili olduğu aydın olur: o cəllad da ola bilər, qurban da. Hansısa bir hüquq müdafiəçisi sonda özü də qurbana çevrilə bilər. F. Dürrenmatt əsərlərinin ən güclü fraqmentlərindən biri bitməmiş “Şəhər” romanının bir parçasıdır: “Uzaqdan gözəl, yaxınlaşarkən qorxulu - üzəri sis və zəhərli dumanla örtülmüş şəhər və evlərinə qapanmış, heç nəyə münasibət bildirməyən sakinlər...” [3]. Və Dürrenmatt nəsrinə məxsus xüsusiyyət: gözlənilmədən hərəkətsizlik dinamika ilə əvəz olunur. Körpü etiraz edən insan kütləsinin ağırlığına tab gətirməyərək çökür.

“Şəhər” romanının üslubu alman ekspressionizminin üslubunu xatırladır. Oxşar gərginlik və mücərrədlik...

Dedektiv janrda yazan Fridrix Dürrenmatt təkcə İsveçrədə deyil, həmçinin Avropa ədəbiyyatı tarixində özünün dəstxətti ilə seçilən, səhnədə real həyat motivlərini əks etdirən, üslub və janr cəhətdən realizmlə mücərrəd təfəkkürün sintezini yaradan bir sənətkar kimi tanınır. Belə bir sintez şəklində yazılan əsərlərdə isə cinayətin motivini anlamaq cinayətkarı tapmaqdan daha çətin olur. Ənənəvi dedektiv əsərlərdən fərqli olaraq, F. Dürrenmattın dedektiv nəsrində mübahisələr açılmır, fikir və anlayışlar inkişaf etmir. F. Dürrenmatta görə əsərdə əsl yazıçı əməyi insan qabiliyyətlərini düşünmək, imkanların son həddini axtarmaq və həqiqəti ortaya qoyan bu bədii oyunda iştirakdan ibarətdir. Məhz bu düşüncə ilə F. Dürrenmatt yaradıcılıqda kamilliyə çatdı. Dürrenmatt yüksək intellektuallığı özündə əks etdirən dedektiv ustasıdır. Lakin bu keyfiyyətin mənşəyi müəllifin gənc yaşlarında apardığı fəlsəfi araşdırmalarında deyil. Tədqiqatçılar yazıcının dedektivə olan meylini onun daxili aləmi ilə, ətraf aləmə olan münasibəti ilə əlaqələndirirdilər. Məsələn, rus tədqiqatçısı N. Pavlova yazır: “Miskinlik müxtəlif formalarda onun bütün nəsrində mövcuddur...” [4.205].

Yazıcının öz bitməmiş əsərlərinə yenidən qayıtması və ya eyni mətn üzərində dəfələrlə düzəliş edib, yenidən nəşr etdirməsi rus tədqiqatçılarının tənqid obyektinə çevrilmişdi. N. Pavlovanın fikrincə, F. Dürrenmattın nəsrində mövzu əksikliyi hökm sürür. Məsələn hələ bitməmiş “Şəhər” romanında öz əksini tapan labirint mövzusu yazıcının “Tunel”, “Tibetdə qış müharibəsi”, “Minotavr” kimi digər əsərlərində də təkrarlanır. Görünən isə odur ki, eyni motiv və obrazlar müəllifi tərk etmir, onun özü ilə birgə inkişaf edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dürrenmatt. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 288 s.

2. Дюрренматт Ф. Зимняя война в Тибете. Изд-во «Азбука», 2000, 272 с.

http://loveread.ec/view_global.php?id=27194

3. Дюрренматт Ф. Город. Изд-во «Радуга», 1990.

<https://libking.ru/books/prose-/prose-contemporary/293047-7-fridrih-dyurrenmatt-gorod>.

4. Павлова Н. Невероятность современного мира. Изд-во «Радуга», 1990, с. 256.

Açar sözlər: Dedektiv roman, janr üslubu, fəlsəfi fikir, replika, sosial münasibət, labirint, tunnel, dünyanın xaotikliyi

SUMMARY

POSTMODERNISM FEATURES IN THE CREATIVITY OF FRIEDRICH DURRENMATT

An article titled "Postmodernism features in the creativity of Friedrich Durrenmatt" is important for introducing Friedrich Dürrenmatt, German writer, playwright, publicist and ultimately detective master, selected from his contemporaries in European literature among Azerbaijan readers. The research of the article covers the early period of the writer's creativity and the period of detective works. The fragments from the author's famous works are presented in the article.

Key words: detective novel, genre style, philosophical thought, replication, social relationship, labyrinth, tunnel, world chaoticity

РЕЗЮМЕ

ПОСТМОДЕРНИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ Ф. ДЮРРЕНМАТТА

Статья под названием «Постмодернистические особенности в творчестве Ф. Дюрренматта» актуальна с точки зрения ознакомления азербайджанского массового читателя с творчеством современного европейского писателя немецкого происхождения драматурга, публициста и мастера детективного жанра Фридриха Дюрренматта. Исследование творчества писателя в статье охватывает период, начиная с ранних произведений и включая время написания детективов. В статье даны цитаты из знаменитых произведений автора.

Ключевые слова: детектив роман, стиль жанра, философская мысль, реплика, социальные отношения, лабиринт, туннель, хаотичность мира

Rəuşi: prof. C. Q. Nağıyev

Ali İhsan Çevik Erdoğan oğlu

QASIM TINISTANOVUN “CANIL MIRZA” POEMASINDA QƏHRƏMANLIQ MOTİVİ

Giriş. “Canil Mirza” baş qəhrəmanı qadın olan qırğız dastanıdır. Qırğız Milli Elmlər Akademiyasının Manastanuu mərkəzinin əl yazmaları institutunda bu dastanın Toqolok Moldo, Abdulkalık Çorobayev, İbrayim Abdırəhmanov və Moldobasan Müsülmankulova aid dörd nüsxəsi qorunub saxlanılmaqdadır. Bu dörd nüsxə mövzu etibarilə eyni olsa da bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Müsülmankulovun variantı digərlərinə nisbətən dastanın orijinallığını qorumağı bacarmışdır. Abdırəhmanov, Toqolok Moldonun variantından faydalanmış, xalqdan topladığı hekayələri də öz əsəri ilə birləşdirmişdir. Toqolok Moldonun variantında dastan Canılın məhbəslükdən qaçmasıyla bitdiyi halda İ. Abdırəhmanovda isə Canılın qurtuluşundan sonrakı həyatı da təsvir edilmişdir. A.Çorobayev variantında Canılın Kalmaklarla savaşı və onları öldürməsi daha geniş bir şəkildə verilmişdir. Canil Mirza dastanının qırğızların Kalmakların hakimiyyəti altında qaldığı XVII-XVIII əsrlərə aid olduğu düşünülməkdədir. Baş qəhrəman Noyqutlar boyundan olan Canılın düşmənlərə qarşı mücadiləsini ifadə edən dastan sonrakı əsrlərdə daha da inkişaf edərək bugünlərə qədər gəlib çatmışdır. Bəzi qaynaqlara görə Canil XVI, bəzilərinə görə isə XVII əsrdə yaşamış tarixi bir qəhrəmandır. Qırğız şifahi xalq ədəbiyyatının bu nümunəsini alan Qasım Tinistanov 1924-cü ildə “Canil Mirza” adlı poemasını Moskvada Sovet İttifaqının mətbuat mərkəzində “Qasım şeirlərinin toplusu” adlı kitabında bir araya gətirərək nəşr etdirmişdir. Şair orijinal dastandakı qəhrəmanlıq, igidlik, şücaət, vətən sevgisi, milli duyğular kimi mühim motifləri qorumaqla bərabər qızın Tülküyə qarşı sevgisini, həsrətini, peşmanlığını traqedik bir şəkildə dilə gətirmişdir.

1. “Canil Mirza” dastanının məzmunu

Qədim zamanlarda Sarseyid adlı bir bəyin Tülkü ilə Üçükö adlı iki zalım oğlu vardı. Bir gün Sarseyid, Sarbaqış tayfasına hücum edərək əsir aldığı bir qız və qənimətlərlə bərabər evinə dönər. Tülkü bu qıza aşıq olur və onunla evlənir. Tınay adlı bir oğlu dünyaya gəlir. Bir müddət sonra gəlin-qaynana arasında mübahisə baş verir və anası oğlu Tülküyə bu qadından ayrılıb Noyqut boyundan olan Canil ilə evlənməyə məcbur edir. Yoxsa südünü halal etməyəcəyini bildirir. Tülkü anasının məsləhətini dinləyərək arvadını evdən qovur. Qardaşı Üçükö və dostları ilə bərabər Noyqut obasına Canil evdə yoxkən hücum edib at və heyvan sürülərini ələ keçirir. Canil evə döndüyündə obasının yağmalandığını görür. Dərhal Karadolu adlı məşhur atına minərək düşmənin arxasınca qaçır və Tülkünün geridə gözetçi olaraq qoyduğu adamlarından Atakozu, Çabak, Ülbürçök, Burquyu öldürür. Tülkünün, Akkoçkorun və Üçükönün gecələdiyi yerə gələrək ox ilə Tülkü və Üçüköyü də öldürür. Akkoçkor qaçıb canını qurtarır. Bu arada Canılın şan-şöhrətini eşidən Kalmuk xanı Erdene xan Canıla xəbər göndərərək onunla evlənmək istədiyini bildirir və əgər təklifini qəbul etməsə xalqını, elini, obasını yer üzündən yox edəcəyini vurğulayır. Canil çarəsiz bir şəkildə təklifi qəbul etmək məcburiyyətində qalır və xanın önünə atasına mal mülk verməyini, qırx gün qırx gecə toy etməyini şərt olaraq qoyur. Erdene xan, Canılın şərtlərini qəbul edir və toy hazırlıqlarına başlanılır. Bu sırada Akkoçkor Canıldan qisas almaq üçün əsgər toplayır və Çınasil adlı cəsusunu Canılın toyuna göndərir. Toy çadırına gedən Çınasil ziyafətə qatılır, oyunlar oynayır. Adətə görə gecə oynanan oyunda hər kəs bir mahnı oxuyur və bir-birlərinə çomaqla vururlar. Çınasil də fürsətdən istifadə Canıla çomaqla vurur və Canılın əlindəki üzüyü alır. Erdene xan qəzəblənərək Çınasilı öldürəcəyini bildirir. Canil bunun sadəcə adətdən gələn bir oyun olduğunu söyləyib onu sakitləşdirir və çadırdan çıxanda Çınasilı tutaraq kim tərəfindən göndərildiyini söyləməsə onu öldürəcəyini bildirir. Çınasil da Akkoçkorun adamı olduğunu, intiqam alacaqlarını və bu səbəblə də əsgər topladıqlarını etiraf edir. Sonda Canıla Kalmuklara ərə getməməsini, öz millətindən biriylə evlənməsini, öldürdüyü altı bəy üçün də Akkoçkordan üzr istəməsini söyləyir. Əgər bu şərtləri yerinə gətirsə Akkoçkor onu bağışlayar. Canil, “Madəm ki məsələ belədir o zaman tez gəlib mənə Kalmukların əlindən qurtarın. Bu üzüyümü də Akkoçkora ver, amma bir şərtim var. Mən kimsəylə evlənməyəcəm, ömrümün sonunadək sərbəst yaşayacam. Boylarımız isə birləşsin, bir-birinə qarışıb sülh içində yaşasınlar.” deyib Çınasilı göndərir. Çınasil Akkoçkora xəbərləri çatdırır. Akkoçkor Kalmuklara hücum edərək düşmənləri öldürür. Canil da savaşa iştirak edir və yaralanır. Onu Kalmatayın evinə gətirib işkəncə verirlər. Canil bir iltisə saxlanılır və bir gün xalqa gün verib işıq verməyən bir aslanın yanına atılır. Canil əlindəki iplərlə aslanı tutub yerə yıxır. Onun qəhrəmanlığına heyran olan xalq, Canılın öz boylarından birisiylə evlənməsi labüdlüğünü vurğulayır. Ər namizədi olaraq Kalmatayın qardaşı Tölökü seçərlər, amma Kalmatay daha böyük olduğunu söyləyərək Canılla özünün evlənməyini bildirir. Canil onunla evlənmək üçün iki şərt irəli sürür: Kalmatay onunla yaxşı rəftar etməli və yay çəkib ox atdığını, qəhrəmanlığını kimsəyə deməməlidir. Kalmatay bu şərtləri qəbul edir və evlənilər, Canılın bir oğlu dünyaya gəlir. Üç il sonra Kalmatay onun ilk şərtini unudaraq qadını döyür, söyür və zülm verir. Zamanla ikinci şərti də pozaraq ondan xalqın qarşısında hünərini, qəhrəmanlığını göstərməyini istəyir. Canil ilk başda bunu qəbul etmir amma Kalmatayın etdiyi işgəncələr nəticəsində zorla savaşa libasını geyinib, oxunu, yayını alıb Karadolu atına minir. Xalq arasından biri papağını göyə atar və yerə düşənə qədər Canil onu oxuyla yüz dəfə vurur. Sonra “Verdiyiniz sözü təəssüf ki tuta bilmədiniz.” deyərək atını çapıb sürətlə oradan uzaqlaşır. Arxasınca Ak Atan gəlir və Canil onu oxu ilə öldürür. Onun öldüyü yer hal-hazırda Ak Atan meşəsi adlanır. Son-

ra Kocoqul gəlir və onu da öldürür. Orası da bugün Kocoqul Sayı deyə bilinməkdədir. Canıl Kocoquldan sonra gələn Maseyili də öldürür. Onun öldüyü yer Maseyil adını almışdır. Canıl bundan sonra Kalmatayın gəlməsini gözləyir. Doqquz gün sonra Kalmatay oğluyla bərabər gəlir. İlk öncə üzr istəsə də Canıl bağışlamır. Kalmatay əsəbləşir və əsgərlərinə Canılı tutmalarını əmr edir. Canıl onları da öldürür. Hətta Kalmataydan olma oğlunu belə öldürmək istəsə də atdığı ox oğluna dəymir. Canıl oğlunu da yanına alaraq oradan uzaqlaşır. Yolda bir karvanla qarşılaşır. Karvanbaşı Çınasıl Akkoçkorun altmış dəvəsini almış karvan işiylə məşğul olmağa başlamışdır. Canıl Çınasılın karvanına qoşulur və yurduna dönür. Döndüyündə çox acınacaqlı bir mənzərə ilə qarşılaşır. Kalmuklar obanı yağmalayıb talan etmiş və hər şeyi alıb götürmüşdülər. Qənimət olaraq aldıkları arasında bacısı Ebireşim də vardır. Canılın doğma əmisi onu tanımaz. Canıl özünü tanıtdığı zaman oğlunun varlığından bəhs etmir və uşağı gizlicə samanlığa qoyur. Övladı olmayan əmisi öküzünün yanına samanlığa getdiyində uşağı görür və bunun Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir nemət, möcüzə, lütf olduğuna inanır. Adını Qayıbberdi qoyur. Canıl da Kalmuklardan intiqam almaq üçün hazırlanıb yola çıxır, əsgərləriylə onlara hücum edir və bacısını xilas edərək yurduna dönür. Ancaq Akkoçkor bu hücumun intiqamını almaq üçün güvəndiyi Şırdakbəyi Canılın üstünə göndərir. Şırdakbəy günahın Akkoçkorda olduğunu düşündüyündən dolayı savaşa getmək istəmir və zorla çox sevdiyi Bozcorqo adlı atı əlindən alınır. Şırdakbəy atıyla vədalaşarkən ilk fürsətdə onun arxasınca geri gəlməsini qulağına fısıldayır. Akkoçkor bütün əsgərlərini alıb Canılın yurduna gəlir. Canıl ilə Akkoçkor at üstündə savaşırlar. Canıl Akkoçkoru öldürür və onun mindiyi Şırdakbəyin Bozcorqo adlı atını qənimət olaraq alır. Akkoçkorun qardaşı Kankı oradan qaçmağa çalışsa da Canıl arxasından yetişib onu da öldürür. Canılın qələbəsi ilə Noyqut boyunun təkrar xoşbəxt günləri başlayır. Bu arada məşhur Bozcorqo atını almaq üçün ətrafdan bir çox bəy qızıl, gümüş təklif etsə də Canıl onu kimsəyə satmır. Bir gün Bozcorqo əsl sahibi Şırdakbəyin “ilk fürsətdə arxamca gəl” sözlərini xatırlayır və oradan uzaqlaşaraq Şırdakbəyin yanına gəlir. Son altı ayda ağır xəstəliyə düşərək olan Şırdakbəy çölə çıxıb ağlayaraq atını qarşılayır. Ertəsi gün Koylubay gəlir. Şırdakbəy atına yaxşı baxıldığı və kimsəyə verilmədiyini üçün minnətdarlıq edərək ona doqsan doqquz sunqur, doqquz qoyun, doqquz at hədiyyə verir. Bir müddət sonra Şırdakbəyin həyat yoldaşı atı da alıb qulluqçular ilə birlikdə Şıqay xanın yanına qaçır. Bunu eşidən Şırdakbəy daha da ağır xəstəliyə tutulur. Adamlarını onların arxasınca göndərir amma Şıqay xan hədiyyə almadan onları geri verməyəcəyini bildirir. Bundan xəbər tutan Canıl Şırdakbəyin Bozcorqosunu geri almaq üçün Şıqay xanın yanına gedir, onu təkə tək vuruşmağa dəvət edir. Şıqay onun qəhrəman bir qız olduğunu və bu səbəblə də döyüşmək istəmədiyini söyləyir. Canıl qənimətləri və atı alaraq sahibinə geri verdikdən sonra evinə dönür. Şırdakbəylə ömrünün sonuna qədər dost olurlar. Dastanın sonunda bir də heç vaxt evlənməyən Canıl qəhrəman, igid, xalqını qoruyan, düşmənlərə, yadellilərə qarşı mücadilə edən, savaşan bir qadın olaraq bu dünyadan köçür.

2. Qasım Tıstanovun “Canıl Mırza” poemasının əsas mövzusu və qəhrəmanlıq motivi

Qasım Tıstanovun “Cıynaq”ndakı (Divan) ən uzun əsəri “Canıl Mırza” adlı poemasıdır (Tıstanov, 1991: 56-72). Yazıçı qırğız dastanı “Canıl Mırza”nın əsas fikir və ideologiyasını alaraq eyniadlı poema qələmə almışdır. Mövzu və qəhrəmanların xüsusiyyətləri etibarilə dastanla poema bir-birinə bənzəməkdədir. Lakin Tıstanov bu dastana biraz əlavələr edərək qəhrəmanlıq, igidlik, hünər, azadlıq, müstəqillik, yadelli işğalına qarşı xalqın birlik olması, mübarizəsinə paralel olaraq Canılın Tülküyə aşiq olması, sevgisi, həsrət, peşmanlıq kimi duyğulara da poemasında yer vermişdir. Bu mənzumə əlində qopuz çalan aşığın həzin bir səslə, həsrətlə keçmişini yad etməsi, kədərini dilə gətirməsi ilə başlayır:

Болуптур бир сонун күн бизден мурун,
 Olmuşdu bizdə əvvəlki zamanda gözəl bir gün,
 Doğrudan da bəlkə də ən gözəl gün idi o gün.
 Күү тартып, күңгүрөнүп айтса кары,
 Nəğmə oxuyaraq mırıldanırsa qoca,
 Эрксизден ууландырат эр жүрөгүн.
 İstəmədən də olsa toxunur ürəyinə igidin.
 Комуздун үч кулагын толгоп салып,
 Qopuzun üç qulağını kökləyərek,
 Тозоктун уулуу, зардуу күүсүн чалып.
 Əzabın acı və qəmli nəğməsini çalar.
 Үн менен ый аралаш солкулдаса,
 Səs inilti ilə qarışıq dınqırdadıqsa,
 Энтигип, өткөн күнүн эсине алып.
 Təngnəfəs olub keçmişini xatırlayar.
 Беш бармак, жыгач тырмап аламы урса,
 Beş barmaq, taxtanı ard-arda vurunca,
 Жаш бийлеп, ак сакалдан жерге тамса,
 Yaş süzülüb ağ saqqaldan yerə axınca,
 Жаш жүрөк аны көргөн ууланбайбы,

Bunu görən gənc könülə təsir etməzmi,
He курдуу эзилгисиз таш болсо да.
Hər nə qədər daş kimi əzilməz olsa da.

Altı yüz misradan ibarət olan bu poemanın məzmunu belədir: Ucqar dağlarda yalnız yaşayan Noyqut boyunun lideri Canıl Mırza oğlan kimi böyüyən, at çapan, gürəşən və evlənməyi heç vaxt düşünməyən gənc bir qızıdır. İgidliyindən və cəsarətindən dolayı ona “Mırza” ləqəbi verilmişdir. “Mırza” sözünün mənası da bəy deməkdir. Tezliklə Canıl Mırzanın şan-şöhrəti Sarıbaqış boyunun bəyi Tülküyə qədər gedib çatmışdır. Tülkü Canıl Mırzayı almaq məqsədilə keçmiş adət-ənənəyə uyğun bir şəkildə üç dostu ilə birgə Kakşaala gələrək Noyqutların atlarını ələ keçirir. Canıl ovdəykən at sürülərinin qaçırıldığını eşitdiyində qəzəblənərək düşmənlərinin arxasınca düşür. Tülkü və üç dostu gecə yarısı dincəlmək üçün yolda ocaq qalayıb ətrafında oturlar. Canıl düşmənin yanına çatdığında Tülkünü görür-görməz ona aşiq olur. Ancaq Tülkünün Canılın iti Kertayqana qarşı pis rəftarı onu özündən çıxarır və aşiq olmasına baxmayaraq gözü dönən Canıl dördünü də oxla öldürür, sonra da peşman olub öldürdüyü Tülkünün yanına gələrək ölənə qədər sevgisinə sadıq qalacağına dair söz verir.

Əsərdəki məhəbbət, eşq haqqındakı aşağıdakı misralar baş qəhrəmanın duyğularını, sevgisini, iztirabını, həsrətini açıq bir şəkildə ifadə edir:

Mahabat-tozok otu balbıdagan,
Eşq cəhənnəm atəşidir, alovlanan,
Kim kızıp ilebine albırbagan.
Kimsə varmı tutulub da qovrulmayan.
Mahabat-kırdan kaçkan kızıl tülkü,
Eşq çəməndə qaçan kızıl tülküdür,
Bürküttü taşka sogup aldırbagan.
Qartalı daşa vurub uduzmayan.
Mahabat-turagı cok sokkon şamal,
Eşq məkansız dəli yeldir,
Moynuna türgön çalma saldırbagan.
Boynuna incə ip bağlatmayan.

Aradan uzun bir zaman keçir. Bu arada qazax-qırğız bəyləri bir araya toplanaraq Tülkünü və üç igidi öldürən Canıldan intiqam almaq qərarına gəlirlər. Beləliklə Canılı Karabağış bəyi olan Kalmatayın evinə aparırlar. Kalmatay varlı və yaşlı bir bəydir. Canılı ölənlərin ailəsinə vermək istəsə də xalq tərəfindən qəbul edilməz. Onu Çuludakı sahədə aslanın yanına atarlar. Canıl şücaətini göstərərək aslanı öldürdükdən sonra xalq bu qəhrəman qıza hörmət etməyə başlayır. Hər kəs onu Kalmatayın qardaşı Tölekə ilə evlənməyə uyğun görürlər. Lakin Kalmatay Canılı özü evlənmək istəyir. Kənz vəziyyətinə düşən Canıl etiraz edə bilmir və qismətinə boyun əyməkdən başqa çarəsi qalmır. Əziyyət görməməsi şərtiylə təklifi qəbul edərək Kalmatayın ikinci xanımı olur. Bir gün köç zamanı əylənən gənclər ondan qəhrəmanlıq hünərlərini göstərməsini istəyirlər. Canıl qəbul etmədiyində gənclər Kalmataya şikayət edirlər. Kalmatay Canılı döyüb zorla qəbul etdirir. Canıl döyüş geyimlərini geyinib ox və yayını da yanına alaraq Karadoru adlı atına minir. Ox ataraq, at çaparaq hünərlərini sərgiləməyə başlayır və gənclik illərini xatırlayır. Sonra qohum-qonşuları ilə vidalaşaraq vətəninə doğru yola düşür. Arxasınca gələn Kalmatayı və bütün adamlarını öldürür. Canıl məmləkətinə gəldiyində heç kimi obasında tapa bilmir. Vıran olmuş, dağıdılmış torpaqları görəncə xalqının Çinlilər tərəfindən əsir düşdüyünü və yurdunun talan edildiyini anlayır. Özünü yetim bir uşaq kimi hiss edən baş qəhrəman çarəsizcəsinə yollara düşür və bir zamanlar dörd igidin də canını aldığı yerdən keçərkən dərin acılara boğularaq onların məzarı başında özünü öldürür. Poema məmləkətə gəldiyində xalqının Çinlilər tərəfindən əsir düşdüyünü öyrənən Canılın həsrətinin, kədərini, çarəsizliyinin təənnümü ilə bitir.

Orijinal dastan nikbin sonluqla bitdiyi halda poema isə bədbin sonluqla, yəni ölümlə bitir. Dastanda Canıl Mırzanın xalqını, obasını yadelli işğalından, zülmündən qurtarması, hüzurə qovuşdurması, xoşbəxt sonluq verilmişdir. Qasım Tınıstanovun mətnində isə Canılın çarəsizliyi, torpaqlarının, obasının Çinlilər tərəfindən işğalı, xalqına çəkdirilən zülm və bu acılar qarşısında baş qəhrəmanın sevdiyi insanın məzarı başındakı intiharı verilmişdir. Tınıstanovun bu lirik-epik əsərdəki hadisələri sırayla verməsinin məqsədi oxuculara Canılın yaşadığı dövrü ardıcılıqla anlatmaq istəməsidir: ilkin xoşbəxt, əmin-amanlıq, birlik, bərabərlik içində yaşadıkları dövr; ikinci Çin əsarəti və zülmünün hakim olduğu dövr. Tınıstanov əslində bu iki zamanı simvolik mənada istifadə etmişdir. İlkin dövr ilə qırğız xalqının Sovet işğalından öncəki xoşbəxt, müstəqil, azad günlərini, ikinci dövr ilə isə Sovet işğalını, müstəqilliyin itirilməsini göstərməyə çalışmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən bu mənzumənin ideologiyası ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər də vardır. Məsələn, Kaçkınbay Artıkbayev şairin “Canıl Mırza” adlı poemasında yeni zamana, Sovet rejiminə qarşı tərs bir ideologiyanın olmadığını bildirmiş (Артыкбаев, 2004: 124), Abdıldacan Akmataliyev isə Qasım Tınıstanovun bəzi şeirlərində və “Canıl Mırza”da üstüörtülü fikirlərin, mətinəlti mənaların olduğunu, keçmiş günlərin göylərə yüksəldilərək həsrətlə anılmasını vurğulamışdır. Salıcan Cigitov da öz növbə-

sində: “Tınıstanov mənzuməsinin bəzi misralarında zamanın geri qaytarıla bilməməsinə, itirilməsinə hiss etdiyi ağrını, acını, o günlərə duyduğu həsrəti hayqırmışdır” deyər fikir bildirmişdir (Жигитов, 2002: 54).

Qasım Tınıstanovun əsərləri 1920-ci illərdən başlayaraq 1990-cı illərin sonlarına qədər ədəbiyyatda mübahisə mövzusu olmuş, “Canıl Mirza” adlı poeması da proletar ənənəyə uyğunlaşmaması, feodalizm ideologiyasını əks etdirməsi səbəbiylə zamanının tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Xüsusilə də qazax-qırğız türklərinin bir araya gələrək “Alaş”ın bayrağı altında birləşdiyini, keçmiş günlərin ağılasığmaz bir gözəllikdə olduğunu ifadə edən dərin mənalı misralar diqqəti cəlb etməkdədir. Tınıstanovun əsərləri haqqında yazılan tənqidi fikirlərin əsas səbəbi adı keçən “Alaş” kəliməsindən dolayı onun “Alaş Ordoçu”, milliyətçi olduğunun düşünülməsidir.

Nəticə

Yazıçı, şair Qasım Tınıstanov “Canıl Mirza” poemasında baş qəhrəmanı tarixi bir şəxsiyyət kimi göstərməyə çalışmışdır. Noyqut boyunun liderinin xalqının, yurdunun müstəqilliyi, hüuru üçün göstərdiyi qəhrəmanlıq mücadiləsi ilə yanaşı sevgisi, aşıqlığı, çəkdiyi həsrət və peşmanlıq duyğusu əsərdə geniş bir şəkildə təsvir edilmişdir. Canıl Mirza hər şeydən öncə öz azadlığına bağlı, heç kimə boyun əyməyən, sözündən dönməyən qərarlı, məğlub etdiyəndə qalibiyyətdən zövq alan, məğlub olduğunda əzilmədən, qarşılaşdığı bütün çətinliklərə dözə bilən bir qəhrəmandır. Onun qəhrəmanlığı “dişi aslan” ifadəsiylə dilə gətirilir və aslanı məğlub etməsi qəhrəmanlıq adını qazanmasında böyük bir rol oynayır. Yay tutub ox atan Canılın qəhrəmanlığında qüvvəti və cəsarətiylə yanaşı atının və silahlarının da təsiri vardır. Şücaəti və ədaləti ilə bütün boyun inamını qazanan Canılın qəhrəmanlığını eşidən düşmənlər onu əsir almağa çalışırlar. Əsir düşmək onun üçün ölümə bərabərdir. Bundan dolayı köç zamanı Canıl Mirza da öz vətəninə, obasına, xalqının yanına qaçır. Amma təəssüf ki qarşılaşdığı mənzərə xoş olmur. Çinlilər tərəfindən talan edilən, işğal edilən yurdunu gördüyündə xəyal qırığı yaşayır. Çarəsizcəsinə nə edəcəyini bilməyən baş qəhrəman öz əlləri ilə öldürüb sonradan peşman olduğu sevdidiyi insan Tülkünün məzarı başında can verərək özünü öldürür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Artıkbayev, K. (2014). XX. Yüzyıl Kırgız Edebiyatı Tarihi, çev: Mayramgül Dıykanbayeva. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Fatih Ekici, sayı: 3/1 Türkiye: 416-422.
- Aşnin, F.D., Alpatov, V.M. ve Nasilov, D.M. (2016). Mahvedilmiş Türkoloji. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Айтмамбетов, Д. (1967). Культура Киргизского Народа Во Второй Половине XIX и Начале XX Века. Фрунзе, Илим, АН Кир. ССР.
- Buran, A. (2008). Kırgızistan'da Sovyet Rus Katliamı ve Cengiz Aytmatov. Türk Edebiyatı Dergisi, Ağustos. İstanbul: Kelebek Matbaacılık.
- Cigitov, S. (2005). Kasım Tınıstanov 1901-1938, çev: Kamal Göz. Türk Yurdu, Ağustos, Ankara.
- Hañça, B. (2012). Canıl Mirza Destanında Kahraman Tipolojisi Açısından Kadın. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XII/2, s.499-512.
- Hayit, B. (1971). Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri. Ankara: Kardeş Matbaası.
- Karasayev, H. (2012). Kasım Tınıstanov üzerine. Bizim Külliye, №53, TDV Yayın Matbaacılık və Tic.İşletmesi, ISSN:1302-3500, Ankara.
- Kaya, Doğan (2015). Kırgız Destanları. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları.
- Küçükmehtetoğlu, Ö. (2012). Büyük Dilçi Kasım Tınıstanov. Bizim Külliye, №53, TDV Yayın Matbaacılık və Tic.İşletmesi, ISSN:1302-3500, Ankara.
- Maksutova, S. (2012). Kasım Tınıstanov, çev: Güldana Murzakulova. Bizim Külliye, №53, TDV Yayın Matbaacılık və Tic.İşletmesi, ISSN:1302-3500, Ankara.
- Söylemez, O. (2009). Çağdaş Kırgız Hikâyeleri Antolojisi. Erzurum: Salkımsöğüt.
- Yılmaz, M. (2008). Kırgız Kahramanlık Çağı. Turkish St Turkish Studies, Volume ¾, s.984-1000.
- Акматалиев А. (2002). Касым Тыныстанов Кыргыз Адабиятынын Тарыхы VI том, Бишкек.
- Артыкбаев, К. (2004). XX Кылымдагы Кыргыз Адабиятынын Тарыхы (XX эср қırғыз әдәбиyyатынын тарихи). ТАСС, СЧК, Кыргыз Республикасынын Билим Жана Маданият Министрлиги, Бишкек: Тач.
- Бектенов, З. (1996). Замандаштарым жөнүндө эскерүү: Адабий эскерүүлөр (Воспоминание о современниках). Бишкек: Плюс.
- Бектенов, З. ve Эркебаев, А. (1991). Тыныстан улуу Касым: Адабий чыгармалар (литературные произведения). Бишкек: Адабият.
- Бектенов, А., Эркебаев, А., Бирмурзаев, А. (1991). Касым Тыныстан Уулу: Адабий чыгармалар. Бишкек: Адабият.
- Гулдесте, К. (2001). Касым Ырларынын Жыйнагы (Сборник стихов Касыма). Бишкек: Qırğızistan Milli Dövlət Universiteti.
- Джаныбеков, Ч. (2003). Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. Бишкек: Бийиктик.
- Жаныбеков, Ч. (2006). Касым Тыныстан Уулу - маданий курулуш жолбашчысы. Бишкек: Бийиктик.
- Жолдошева, А. Д. (2012) “Кыргыз Адабиятынын Маселелери”, Чынгыз Айтматов Атындагы Тил

Жана Адабият Институту, Бишкек,

Жигитов, С. (1996). Касым Тыныстанов. Бишкек: Кыргыз Адабияты.

Жигитов, С. və Осмонов, А. (2002). Кыргыз Адабиятынын Тарыхы, VI том. Бишкек.

Станалиев, С. (2001). Касым Тыныстанов Чагылгандын Көз Жашы Роман. Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Сыдыкова, К. (1989). Касым Тыныстан Уулу. Кыргызстан Маданияты №3, Бишкек, 19 Осак.

Тыныстан, К. (1991). Литературные произведения. Бишкек: Адабият.

Тыныстанов, К. (1924). Тандалган Чыгармалар. Жаш Кайрат, No 1-2, 3-4 mart, aprel, Ташкент.

Тыныстанов, К. (2004). Капастан Чыккан Ырлар, haz: Омор Сооронов. Бишкек: Учкун.

XÜLASƏ

Qasım Tınıstanovun “Canıl Mırza” poemasında qəhrəmanlıq motivi

Qasım Tınıstanov şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılan Canıl Mırza ilə bağlı rəvayətlərdən, əfsanələrdən, dastanlardan yola çıxaraq məşhur “Canıl Mırza” adlı poemasını ustalıqla qələmə almışdır. Qırğız ədəbiyyatında “Canıl Mırza” adlı qəhrəmanlıq dastanının bir çox variantları vardır. Lakin Qasım Tınıstanovun yazdığı poema digər “Canıl Mırza” eposlarından fərqlidir. Canılın dildən-dilə dolaşan qəhrəmanlığı, Tülkünün sevməsi və öldürməsi, xalqının müstəqilliyi uğrunda göstərdiyi şücaət və hünər, Canıl, Tülkü, Üçükö kimi dastanın baş qəhrəmanları bütün “Canıl Mırza” variantlarında eynilik təşkil edir. Tınıstanov bu orta q mühtəvanın əsas məzmununu alaraq hadisələrə başqa mövzular da əlavə etmişdir. O, keçmiş zamanı öz dövrünün gündəlik problemləriylə əlaqələndirmişdir. Hətta poemaya Alaş Ordanı qatması da buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Ancaq Qasım Tınıstanovun bu əlavəsi yaşadığı dövrün siyasi anlayışına uyğun gəlmədiyindən dolayı yanlış anlaşılmalara yol açmışdır. Eyni zamanda yazıçı poemasında qırğız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə də müraciət etmişdir. Tınıstanovun “Canıl Mırza” əsərini digər variantlardan ayıran bir başqa xüsusiyyət də mənzuməsində sosializm qayəsi ilə şeir yazma ənənəsindən uzaqlaşmasıdır.

Açar sözlər: poema, milliyyətçilik, qəhrəmanlıq, “Canıl Mırza”

SUMMARY

The motive of nationalism in Kasym Tynystanov's poem “Canil Myrza”

Kasym Tynystanov wrote his famous poem of “Canil Myrza” spreading in the folk literature about the hero girl - Canil Myrza regarding with legends, eposes with skillfully. Kyrgyz literature has many options for the heroic epic named “Canil Myrza”. But Kasym Tynystanov's poem is different from the other “Canil Myrza” eposes. Canil's heroic deeds of the soul, her love to Tulku and killing him, the heroism and courage shown for independence of people, the main heroes of the epic, such as Canil, Tulku, Ucuko are the same in all the versions of “Canil Myrza”. Tynystanov added the main content of this joint article and added other topics to the events. He linked the past to the daily problems of his era. Even add Alash Orda to his poem can be shown as an example for this. However, this addendum of Kasym Tynystanov led to misinterpretations because it did not comply to the political conception of his time. At the same time, the writer also addressed the example of the Kyrgyz oral folk literature in his poem. Another feature that separates Tynystanov's “Canil Myrza” from other versions is his departure from the tradition of writing poems by socialism.

Keywords: poem, nationalism, heroism, “Canil Myrza”

РЕЗЮМЕ

Мотив героизма в поэме Гасыма Тыныстанова «Джаныл Мырза»

В поэме «Джаныл Мырза» мастерски был изображен широко известный в устном народном творчестве образ Джаныла Мырзы, созданный Гасымом Тыныстановым под влиянием легенд, преданий, эпосов о ней. В киргизской литературе есть множество вариантов героического эпоса «Джаныл Мырза». Однако поэма Гасыма Тыныстанова отличается от других эпосов о ней. Известная в народе храбрость, любовь к Тюлькю и убийство его, тема отваги и героизма Джаныл за независимость народа, а также главные герои эпоса Джаныл, Тюлькю, Ючюкье встречаются во всех вариантах «Джаныл Мырзы». Не нарушив этой общности основного содержания, Тыныстанов дополнил события и другими темами. Он связал события прошлых времен с современностью. Примером может послужить то, как он показал в поэме Алаша Орду. Однако внесенные дополнения не соответствовали идеалам текущей политики, что послужило поводом для разночтений. Одновременно писатель обратился в своей поэме образцам киргизского устного народного творчества. Отличительной чертой произведения Тыныстанова «Джаныл Мырза» является еще и то, что в нем он отдаляется от традиции создания поэмы в соответствии с целями социализма.

Ключевые слова: поэма, национализм, героизм, «Джаныл Мырза»

Rəyçi: f.e.d. F. Ağayeva

Gültəkin Ağacan qızı Əliyeva
SƏMƏD VURĞUN YARADICILIGINDA SƏRBƏST ŞEİR

Azərbaycan tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında S.Vurğun yaradıcılığı müxtəlif problemlər baxımından tədqiq olunmuşdur. Bu araşdırmalarda şairin yaradıcılığında heca vəzninin aparıcı rolu və Azərbaycan poeziyasına təsir imkanları, şeirlərinin mövzu və problematikası yeni kontekstdə araşdırmaya cəlb olunub. A.Abdullazadə şairin yaradıcılığının bu istiqamətini nəzərdə tutaraq yazır: "S.Vurğun əsasən heca vəznində yazıb-yaradan şairlərdəndir. Azərbaycan sovet şeirinin əsas vəznini sayılan və yazılı ədəbiyyatda əsasən sovet dövründə formalaşmış kütləvi şəkil alan heca özünün ən kamil təzahürünü məhz S.Vurğun yaradıcılığında tapmışdır. O, öz yaradıcılığında heca vəzninin ən müxtəlif bölgü, ölçü və formalarından məharətlə istifadə etmiş və yeri gəldikcə onu müəyyən elementlərlə zənginləşdirmişdir" (1, 64).

Lakin 20-ci illərin sonları 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi prosesində sərbəst şeir daha yeni forma hesab edilirdi. Hətta ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq yanlış olaraq novatorluğu yalnız sərbəst şeirlə əlaqələndirirdi. Bu dövrdə ədəbiyyata gələn S.Vurğun, R.Rza, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli kimi şairlər də bu formada yazıb yaradırdılar. S.Vurğunun yaradıcılığında ənənəvi poeziya ilə yanaşı, yeni yaranan sərbəst şeirin izlərini də aydın görmək olur. Hətta belə demək mümkünsə, sərbəstdə yazdığı şeirlər onun yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutur. S.Vurğun sərbəst şeirə müraciətinin səbəblərini hər hansı bir məqalə və çıxışında aydınlaşdırmasa da, həmin dövrdə yazdığı şeirlərin məzmunundan bunu aydın görmək olar. Məlumdur ki, 20-ci illərin ortalarında İ.Hikmət və Ə.Nazimin ilk sərbəst şeirləri çap olundu. Bundan sonra N.Hikmət və M.Rəfilinin şeirləri ədəbi prosesdə bu formanı bir qədər də sabitləşdirdi. İ.Hikmət, Ə.Nazim, N.Hikmət, M.Rəfilinin bu şeirlərində yeni dövrün hərəkəti, proletar düşüncəsinin təsviri və s. başlıca yer tuturdu. Həmin dövrün poeziyasını araşdıran tənqidçi Ə.Nazim şeirin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirərək yazırdı: "Bugünkü şeir əsrimizin, quruluşumuzun və qayəmizin bütün inqilabi xüsusiyyətlərinin şeiridir. Mövzudan başlayıb məzmunu qədər, ədəbi şəkil ilə bərabər bunlardakı əsas xüsusiyyət şəkildə sərbəstlik və ahəngdarlıq, dialektik bir dinamika, sürət, çeviklik, ildırımçılıq, obrazlarda canlılıq və yenilikdən ibarətdir; digər tərəfdən də şeirin ayrılmaz bir məziyyəti olan musiqi, ahəng, ritm bugünkü şeirin başlıca ünsürlərindəndir" (2, 84).

Bu zaman yeni dövrün şeirindən məzmununda inqilabilik, əsrin inkişafını tərənnüm, ideologiyada materialist və dialektik həyatı təsvir etmək kimi tələblər də qoyulurdu. Düşünülürdü ki, bu kimi məziyyətləri ancaq sərbəstdə yazmaq mümkündür. N.Hikmət də məhz bu manifestlə ortaya çıxmış, şeirlərində proletar düşüncəsini önə çıxarmışdı. Bu dövr sərbəst şeirinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, burada şeirin məzmunundan asılı olaraq müəyyən ahəng yaradılır və bu ahəng fikrin ifadəsinə daha tez və effektiv şəkildə cəlb olunurdu. Bu mənada sərbəst şeirdə proletar düşüncəsini daha yaxşı ifadə etmək olurdu. Ən azından dövrün ədəbi tənqidi sərbəst şeirə nəhz bu mövqedən yanaşır, köhnə vəzn və ifadə vasitələri ilə yeni proletar düşüncəsinin təsvirini mümkünsüz hesab edirdi. S.Vurğunun hecəda yazdığı şeirlərdə isə yeni dövrün ruhu, ritmi o qədər də hiss olunmurdu. Şairin sərbəst şeirə münasibətini də bununla əlaqələndirmək olar. Çox qısa bir zamanda şair "Şairin andı", "Fənar", "Raport", "Rot Front" və s. şeirlərini sərbəstdə yazaraq özünün yeni poetik manifestini elan edir. 1929-cu ildə yazdığı "Şairin andı" şeirində onun keçmişindən ayrılmasının ilk anonsunu sərbəst formada verir:

Bilənlər bilir,
On beş il əzəl,
Bu gün tirək-titrək
Şeir yazan bu əl,
At tumarladı, yer qazdı.
Güllü bir yazdı:
Anamın gözlərində dalğalanan,
Alışmış yanan
Bir bahar buludu vardı.
O gözlər, ağlar, ağlardı (3,208).

30-cu illərin əvvəllərində S.Vurğun sərbəst şeirlərinin sayı artdığı kimi, forma cəhətdən də inkişaf etmişdir. Azərbaycanın sənayeləşməsi, yeni inkişaf yolları onun şeirlərində tərənnüm edilir, mövcud hərəkətin dinamikası verilir. M.İbrahimov şairin bu dövr yaradıcılığını təhlil edərkən belə nəticəyə gəlir: "Bu illərdə yazdığı "Şairin andı", "Raport", "Aprel", "Fənar" kimi şeirlər həyatın tələblərinə cavab verirdi, dərin ictimai-siyasi məna ilə dolu idi. Bu şeirlərdə Səməd Vurğun "Milyonların səsi ilə, milyonların tər qoxuyan nəfəsi" ilə danışdığını elan edir" (4, 9). S.Vurğun gətirdikcə sərbəst formanın təsirinə və yeni quruluşun poetik təsvirinə o qədər aludə olur ki, özünün yeni bir manifestini elan edir. "Ölən şeirlərim" S.Vurğunun poetik inkişaf yolunda yeni bir manifest olur. Şair bu şeirində K.Marksın "Tərbiyəçi olmaq üçün tərbiyə olunmaqlazımdır" fikrini sitat gətirərək keçmiş yaradıcılıq yolundan imtina edir. Bu cür imtinalar Azərbaycan poeziyasında çox nadir hallarda olur. Şair keçmiş yaradıcılıq yolunu "incə bir bahar buludu" adlandırmaqla onun keçici olduğuna işarə edir və artıq onların uzaqda qaldığını bildirir. Şair bu dövrdə yazdığı "Dürrənin səsi", "Dilican dərəsi" kimi şeirlərinin adlarını çəkərək onlarla vidalaşır və heçliyə göndərir:

"Dürrənin səsi",
"Dilican dərəsi",
"Gözəllərim",
"Qəzəllərim",
...lərim..., lərim...
və nələrim...

Artıq gözlərimdən uzaqlaşdınız;

Ölən bir cahanla sizgülüşsüz qucaqlaşdınız...(3, 150).

Göründüyü kimi, şair əvvəlki dövr yaradıcılığından ona görə imtina edir ki, yeni dövr yeni tələblər irəli sürürdü. Bu o zaman idi ki, burada Berkley, Platon ideyaları deyil, Marks, Lenin ideyaları hökm sürür, "kapital qotur itlər kimi tükünü tökür", "tarix sosial-faşistlərin xəyanətini "açırdı". Odur ki, şair "siniflər döyüşündən törənən bir əskər kimi" şeirlərini şüarlara döndərir və onları "son döyüşün ilk cəbhəsinə" göndərirdi. Əlbəttə, tarix dəyişir və dəyişdikcə S.Vurğunun "Ölən şeirlərim" adlandırdığı bu şeirlər özünün yeni həyatını yaşayır.

Şeirin sonrakı sətirlərində gənc şair on beş il əvvəlki yolundan çəkildiyini, yeni tutduğu yolun komsomol yolu olduğu və bu yolun sorağının "uzaq Hind sahillərindən" alınacağını bildirir. S.Vurğunun sərbəst şeirlərində əvvəllər olduğu kimi kənd həyatı, keçmiş, sızıltılar yox, yeni həyat və onun inkişaf yolları işıqlandırılır. Bu cəhətdən Nazim Hikmətə yazdığı "Hərəkət" şeiri onun yeni platformasını tamamilə əks etdirir. Şeirin N.Hikmətə həsr edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Bu illərdə N.Hikmət sərbəst şeirin ən aparıcı nümayəndələrindən biri olmuş və Azərbaycan sərbəst şeirinə böyük təsir göstərmişdir. N.hikmətin yaradıcılığında siyasi-ictimai dəyişiklik və onun gətirdiyi yeni düşüncə poetik şəkildə əks etdirilirdi. O da ilk şeirlərini hecəda yazmış, lakin sonradan Moskvada futurizm hərəkəti ilə tanış olduqdan sonra yeni forma arayışları işində olmuş və sərbəst şeirlər yazmışdır. Onun şeirlərində dövrün, zamanın dinamikası aydın hiss olunurdu. S.Vurğun da N.Hikmətin yolu ilə gedərək özünün yeni dövrə münasibətini bildirmək istəmişdir. Bu həm də ədəbi tənqidin tələblərindən biri idi. Çünki həmin dövrdə yaşayıb proletar düşüncəsini əks etdirməmək, yaxud yeni dövrü tərənnüm etməmək, onu inkişafda göstərməmək mümkün deyildi. S.Vurğun "Hərəkət" şeirində tamamilə proletar platformasından çıxış edərək "damarlarında dolaşan" qanın heç də dünənkinə "bənzəmədiyi"ni, yeni bir yola qədəm qoyduğunu ifadə edir. Bu bəyanata görə artıq onun qəlbini nə eşq, nə hicran maraqlandırır, "tikanlı çöllərin yolçusu" olaraq yola çıxır, hər yerdə "hərəkət" axtarır, bu hiss-həyəcanın qəlbindən deyil, fikrindən doğduğunu bildirir. Bu elə bir hərəkətdir ki, şimal yelləri İncilin, Quranın yarpaqlarını göyə sovurur; "cahan qəm-xanədir" fəlsəfəsi özünün son nəfəsini yaşayır. Şair bununla ictimai fikrin və inkişafın sürətinə çatmağı düşünürdü:

Qarşımdakı şam

azacıq sönməmək üzrə yanarsa,

bir an dayanmadan coşacaq qələm

Nə dərd, nə ələm,

nə də göz yaşlarım ənisim deyil.

Anla! Bil!

Bil ki, göylər nə qədər azad, bəxtiyar

Ruhumla çırpınan bir əməlim var;

Hərəkət!Hərəkət! (5, 6).

S.Vurğunun "Qızıl Şərq" şeirində də N.Hikmət sərbəst şeirinin təsiri aydın görünür. Bu şeirində şair N.Hikmət sərbəst şeirində olduğu kimi, səslərin assiasiyasına çox fikir verir və yeni bir ritm yaratmağa çalışır.

Trak...

Trak...

Tra..., raq...

Divarları yırtaraq,

"Gəlin!

Gəlin" dedilər

və hər

gücünə güvənən

düşməne hücum başladı (3, 154).

S.Vurğunun "Aprel", "Fənar", "Mən də bir əsgər kimi", "Rot Front" və s. onlarla sərbəstdə yazdığı şeirləri də siyasi-ictimai mövzudadır. Görünür ki, gənc şair yeni dövrün, yeni quruluşun tərənnümünü, yaxud təsviri üçün bu formadan istifadəni qarşıya məqsəd qoymuşdur. Lakin şair hansı formadan istifadə edir-etsin onun poetik təfəkkürü aydın görünür. Burada da şairin yaradıcılığında yeniliklər özünü göstərir. Bu yeniliklər heç də şeirin mövzu və problematikasında deyil, onun dilində, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığındadır. Bu şeirlərində S.Vurğun Azərbaycan poeziyasına yeni bir ritm və ahəng gətirmişdir. Oxucu burada yeni bir S.Vurğunla qarşılaşır. O, on il əvvəlki şeir dilindən, bədii ifadə vasitələrindən və poetik formadan, həm də yeni dövrdə populyarlaşan sərbəst formadan istifadə etmişdir. Bu

formadan istifadəni zəruri edən səbəblər də var idi. Bu səbəbləri dövrün tənqidçilərindən olan H.Mehdi belə ifadə edirdi: "Səməd Vurğun öz keçmişini ilə mübarizədə doğru bir yol tutaraq, ideoloji istiqamətini sağlamlaşdırarkən heç də süniliyə, fikri səthiliyə yol vermək istəməyir. O, yaxşı anlamışdır ki, əvvəlki yolla keçmiş səhvlərdən qurtulmaq olmaz. Səməd Vurğunun son illərdə yazdığı əsərlərdə məfkurəvi təmkin, həqiqət ünsürləri qat-qart artmışdır. O, qolçomaq məfkurəsi təsirlərinə ağır bir zərbə endirərək konkret əsərlər də vermişdir: "Qaçay", "Fənar", "Rəport" və ən nəhayət "Komsomol pəeması" (6, 72). Buradan aydın olur ki, S.Vurğunun sərbəstdə yazması və yeni cəmiyyəti, quruluşu bu şeirlərində təqdir etməsi ədəbi tənqid tərəfindən müsbət qarşılanır və onu şairin yaradıcılığında bir inkişaf kimi götürürdülər. Şairin bu formaya müraciətinin səbəblərini də məhz burada axtarmaq lazımdır. Buna baxmayaraq, S.Vurğunun sərbəstdə yazdığı şeirlərində bədiilik, poetiklik özünü göstərir. Onun sərbəstdə yazdığı mövzular ictimai olsa da, şair burada özünün siyasi platformasını elan etsə də, yeni poetik fikri təmsil edirdi. Şairin "Qızıl Şərq", "Tikanlı sözlər", "Cavabımız", "Şeir və xaltura", "Hücum", "Qanlı bazar" və s. şeirlərində yalnız yeni quruluşun hərəkəti poetik şəkildə ifadə olunmur, ictimai problemlər də qaldırılır. "Qanlı bazar" şeirində çarın soyuq qarlı qış günündə "alın tərlərini qara köynəklərə" silən, "iş gününün azalması" xahişilə çara müraciət edən insanların gülləbaran edilməsi təsvir edilir. Özünü "günəşi yarıya çağırən böyük günəş şairi" hesab edən S.Vurğun "Tikanlı sözlər şeirində daha dərin mətləblərə toxunur. Şair burada hadisələri mücərrəd şəkildə təsvir etmir, ictimai hadisələrin mahiyyətinə enməyə çalışır, hətta sosialist varlığını mənfi yöndə təsvir etməyə cəsəret edir:

Yox deyil bizim kəndlərdə
ətəyinin altında rüşvət alanlar,
Yuxulu,
yorgun
şikayətçiləri
get-gələ salanlar.

Yox deyil kəndlərdə,
açılır örtülür pərdə...(3, 164)

"Şeir və xaltura" şeirində isə şair çağdaş şeirin konturlarını cızır. Bu konturlardan məlum olur ki, şair "Kəndə, kəndə və yenə də kəndə" kimi şeirlərini ortaya çıxarmamalıdır. Şairə görə bu kimi şeirlər "imzası görünmək üçün" yazılan şeirlərdir. Şair buradakı "sözlərin qurama", "hərəkətlərin cansız" olduğuna diqqət çəkir. Bu cür şeirlərin poeziyaya heç nə verməyəcəyinə əmin olan şair onları "şeyrdə şeirlik izi qoymayan" "qafiyəli dəllallar" adlandırır və sənət bazarına bu cür saxta malların sürülməməsini istəyir:

Sevmədim
imzasını görünmək üçün atan,
Qəlbi şablon
və şarlətan
şairlərin
yerində şillaq atmasını;
Sevmədim
onların sənət adına
xaltura yaratmasını (3, 167).

S.Vurğun sərbəstdə təkcə şeirlər yazmamış, həm də tərcümələr etmişdir. Doğrudur, bu gün əlimizdə onun sərbəst tərcümələrindən yalnız Antal Hidaşın "Sevgi" şeiri məlumdur. Maraqlıdır ki, əgər şairin sərbəst şeirləri ictimai mövzudadırsa, tərcümə etdiyi şeir sevgi mövzusunda. Burada yeknəsəq obivətel sevgisi deyil, həqiqi sevgi təsvir olunur. Tənqidçi H.Mehdi bu şeyrdə ictimai lirikanın təzahürlərini görür və S.Vurğun tərcüməsinə yüksək qiymət verir. Şeirinin məzmunu və forması tamamilə bir-birinə uyğundur. Tənqidçi S.Vurğun tərəfindən sərbəst formada tərcümə edilən bu şeiri müəlliflə yanaşı, tərcüməçinin də əsəri hesab edərək yazır: "Vurğun Antal Hidaşın "Sevgi" adlı əsərini tərcümə etmişdir. Bu tərcümənin qüvvətli çıxmasına səbəb Hidaş tərəfindən qoyulmuş problemin Vurğun tərəfindən lazımcə anlaşılmamasıdır. Vurğun ictimai lirika yaratmaq sahəsində bəzi müvəffəqiyyətlər əldə edə bilmişdir. Bilxəssə, "Sevgi" əsərini yalnız tərcümə adlandırmaq olmaz. Burada S.Vurğun yaradıcılığının xüsusiyyətlərini də görmək mümkündür" (6, 73).

Göründüyü kimi, S.Vurğun poetik yaradıcılığında nəinki sərbəst formada şeirlər yazmış, hətta tərcümə də etmişdir. Hətta onun sərbəstdə tərcüməsi son dərəcə orijinal çıxmışdır. Ona görə də, S.Vurğun yaradıcılığını qiymətləndirərkən onun sərbəst şeirlərinin üzərindən sükutla keçmək olmaz. Burada məsələyə metodoloji cəhətdən düzgün yanaşılır. Ona görə ki, bu illərdə S.Vurğun və M.Müşfiqin sərbəst şeirləri bu formanı təkcə mövzu və problematika baxımından deyil, həm də intonasiya, ritm, ahəng baxımından zənginləşdirmişdir.

Beləliklə, 30-cu illərin əvvəllərində S.Vurğunun sərbəst formada iyirmiyə qədər şeir yazdığını və bu şeirəri ilə sərbəst şeiri inkişaf etdirdiyini görmək olar. Lakin 30-cu illərin ortalarından onun yaradıcılığında sərbəst şeirləri görmək olmur. Fikrimizcə, 37-ci il repressiyasından sonra Azərbaycan poeziyasında sərbəst forma poeziya meydanından ən azından on beş illik geri çəkilir, yaxud fasilə verir. Bunun

müəyyən səbəbləri vardır. 30-cu illərin sonlarından S.Vurğun daha çox poema yaradıcılığına fikir verir və bir çox poema və dram əsərləri yazır. Onun sərbəst şeirləri isə bu formanın təşəkkül dövründə müəyyən əhəmiyyətə malik olur. S.Vurğun sərbəst şeirinin əhəmiyyəti kimi formanın ən çətin günlərində onun bir poetik forma olaraq sabitləşməsində oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə yazılan sərbəst şeirləri özünün mövzu və ideyası, ritmi, intonasiyası, ahəngi ilə Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirir və onun müxtəlifliyini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı: "Elm", 1984, 224 s.

Nazim H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: 1963,

Vurğun S. Əsərləri (yeddi cildə). I cild, Bakı, Elm, 1985, 448 s.

M.İbrahimov. Səməd Vurğunun həyatı və yaradıcılığı haqqında. Vurğun S. Əsərləri (yeddi cildə). I cild, Bakı, Elm, 1985, 448 s.

S.Vurğun. Hərəkət. Nazim Hikmətə // Ədəbiyyat cəbhəsində. 1930, N7-8, s. 6

Mehdi H. Əsərləri. 10 cildə, 9 c., Bakı, 1979,

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, I c., Bakı: "Elm", 1967

Açar sözlər: S.Vurğun, yaradıcılıq, sərbəst şeir, yeni ritm.

Ключевые слова: С.Вургун, творчество, белый стих, новый ритм и интонация.

Key words: S.Vurgun, creativity, free rhyme poetry, new rhythm.

Free rhyme poetry in Samed Vurgun's creativity

Summary

The article analyzes the problems of free rhyme poetry in S. Vurgun's creativity of. It is shown that although S. Vurgun wrote mainly in heja rhythm, he appealed to free rhyme poetry in his youth. He created more than twenty poetic patterns. In the early 1930s, the free form written by S. Vurgun had a distinctive feature and defined the poet's individuality. But in the mid-30s, we didn't see any free rhyme poems in his creativity. S. Vurgun paid more attention to poetry and wrote many poems and dramas. His free rhyme poetry are of particular importance during the formation of this form.

Верлебр в творчестве Самеда Вургуна

Резюме

В статье исследуются проблемы белого стиха в творчестве С.Вургуна. С.Вургун писал в молодости, как в силлабическом стихе, так и белым стихом. Он создал в этом стиле более 20-ти поэтических образцов. Белый стих, в котором С.Вургун писал в начале 30-х годов, отличается своеобразием и определяет индивидуальный авторский почерк. Однако с середины 30-х годов невозможно встретить стихов в таком стиле в его творчестве. С.Вургун обращается к жанру поэмы и создает много поэм и драматических произведений. А его белые стихи носят определенный базовый характер для его поэм и драм.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

**Namiq Ağaməli oğlu Həsənov²⁹
CON QOLSUORSİİ “FORSAYTLAR HAQQINDA SAQA” EPOPEYASINDA
ÜSLUB XÜSUSİYƏTLƏRİ**

Yeni ingilis nəsrinin görkəmli nümayəndəsi yazıçı Con Qolsuorsi (John Galsworthy) 1867-ci il avqustun 14-də İngiltərənin Surrey qraflığındakı Kingston-apon-Tems şəhərində (indi Böyük Londonun tərkibindədir) hüquqşünas ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası bir neçə kompaniyanın direktoru, anası isə bir neçə zavodun sahibinin qızı idi. Con Qolsuorsi imtiyazlı Herrou liseyini bitirdikdən sonra vəkil olmaq üçün Oksford Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. C.Qolsuorsi Oksfordun tələbəsi olduğu illərdə Uilyam Tekkəreyin, Çarlz Dikkensin və Melvilin yaradıcılığı ilə maraqlanır. Oksfordu bitirdikdən sonra, çox güman ki, özünü hüquqşünas olacağından əmin olmayan gənc C.Qolsuorsi rəsmi olaraq dəniz daşımaları sahəsində ailə biznesini nəzarətdə saxlamaq üçün xaricə səfərə çıxır. Odur ki, istər-istəməz dəniz hüququ qanunlarını daha dərindən öyrənmək üçün o, iki ildən artıq dəniz ticarəti gəmilərində Cənub Arxipeleqı adalarına, Avstraliyaya və ABŞ-a səyahət etmişdir.

Avstraliyadan yola düşən gəmilərdən birində səfərə çıxan Qolsuorsi gəmi kapitanının birinci köməkçisi vəzifəsində çalışan gələcək ingilis yazıçısı Cozef Konradla tanış olur. Dəniz səfəri ərzində iki böyük insan arasında yaranmış səmimi münasibət onların həyatlarının sonunadək davam edəcək böyük dostluğun başlanğıcını qoymuş olur. C.Konradın xahişi ilə onun hekayələrinin əlyazmasını oxuyan C.Qolsuorsi əsəri çapdan buraxmasını Konrada məsləhət görməklə onun ədəbi karyerasının başlanğıcının təşəbbüsçüsü olur.

1897-ci ildən başlayaraq öz əsərlərini çap etdirən Qolsuorsi çox keçmədən hüquqşünas olmaq fikrindən birdəfəlik daşınır. 1906-cı ildə onun “Mülkiyyətçi” (Owner) romanı nəşrdən çıxdıqdan sonra o, artıq tanınmış yazıçıya çevrilir, buna baxmayaraq rəsmi ədəbi tənqid uzun müddət onu aparıcı ingilis yazıçılarından sırasına qəbul etməkdən çəkinirdi.

1905-ci ildə C.Qolsuorsi əmisi oğlunun keçmiş arvadı Ada Pirsonla evlənilir. Əvvəlki evlilikdən xüsbəxt olmayan Ada Pirson C.Qolsuorsi ilə evlənməsinə qədər 10 il onunla gizli görüşmüşdür. Onu da deyək ki, Ada Pirson C.Qolsuorsinin bir çox əsərinin qəhrəmanlarının prototipi olmuşdur. Rus tədqiqatçısı İ.L.Qalinskaya yazır: “Con Qolsuorsi 28 yaşında hələ o zamanlar əmisi oğlunun arvadı Adanın məsləhəti ilə bədii nəsr yazmağa başlamışdır” (1). Ada Qolsuorsi deyir ki, bu fakt Leon Şalitin «Con Qolsuorsi» adlı kitabında xatırlanır (2). Buna baxmayaraq, adətən indi də yazırlar ki, bu məşhur ingilis yazıçısının ədəbi karyerası tanınmış estetik və romantizmin nəzəriyyəçisi Con Ryöskinin (1819-1900) təsiri altında başlamışdır, belə ki, Qolsuorsi bir müddət romantizmin təsiri altında olmuşdur (3).

L.Şalit “Con Qolsuorsi” adlı kitabında yazıçının estetik mövqeyini açıqlayaraq yazır: “Con Qolsuorsi romançının ümdə vəzifəsini yalnız romançının qadir olduğu kimi, kəskin münasibətli vəziyyəti yenidən canlandırma bilməsində, daha sonra isə problemi ümumi şəkildə təsvir edə bilməsində və onu bütün gücü və təsirliliyi ilə göstərməsində görür. Qolsuorsiyə görə, yazıçı həyatın bir parçasını eyni vaxta iki tərəfdən, imkan daxilində cürbəcür şəkildə göstərməyi bacarmalıdır. L.Şalit yazır ki, “Qolsuorsinin romanlarında insan taleyi mühüm rol oynayır, özü də Qolsuorsi tale dedikdə personajın xarakterini nəzərdə tutur. C.Qolsuorsinin yardıcılığının ikinci vacib elementi ziddiyyətlərdir. Yazıçı həmişə öz əsərlərində bir sıra ziddiyyətlərdən istifadə etmişdir: zənginlik - kasıbşılıq, mülkiyyətçi instinkti – idealizm, eqoizm - fədakarlıq, sevgi - nifrət və sairə. Qolsuorsinin dramaturgiyada ziddiyyətlərdən istifadə etməsi ətraflı və geniş şəkildə müzakirə edilmişdir. Təkcə onu demək qalır ki, Qolsuorsinin elə bir əsəri yoxdur ki, yazıçı orda ziddiyyətlər texnikasından istifadə etməmiş olsun. Qolsuorsinin əsərlərinin çoxunda konflikt individin cəmiyyətə qarşı durması əsasında yazılmışdır (19).

Qolsuorsi “Dörd küləyin altında” (Ander the four winds) adlı ilk əsərini 1897-ci ildə nəşr etdirmişdir. Bu əsərin ardınca, Qolsuorsi Cozef Konradın dediyi kimi “öz poetik faciəliliyi ilə seçilən” “Coslin” (1898) romanını yazır. Qolsuorsi hər iki əsəri və onların ardınca yazdığı bir neçə başqa əsərini də Con Sincon təxəllüsü altında çap etdirmişdir (4).

XIX əsrin sonlarında Qolsuorsinin çap olunmuş “Dörd küləyin altında” hekayələr toplusu, “Coslin” romanı elə bir uğur qazanmışdı ki, Qolsuorsinin müasirləri olan yazıçıların heç birinə bu vaxta qədər bu cür şöhrət məlum deyildi. ABŞ-da Qolsuorsinin yaradıcılığına maraq, onun 1916-cı ildə “Ölümdən də güclüdür” (Strong than death) romanını bitirməsi xəbəri yayıldıqdan sonra daha da artır. “Kosmopoliten” amerikan jurnalının redaksiyası dərhal yazıçıya əsərin çox gözəl keyfiyyətinə görə göndərdiyi təşəkkür məktubu ilə birlikdə bu əsərin seriyalı çapı üçün çek göndərir. Buna baxmayaraq, yazıçının özü belə öz romanının bədii dəyəri barəsində heç bir illüziya bəsləmədən 1923-cü ildə bu əsərin yenidən işlənmiş nüsxəsini bir daha çap etdirir. 1917-1938-ci illər ərzində onun “Ölümdən də güclüdür” romanı 15 dəfə çap olunmuşdur (5; 65).

1922-ci ildə C.Qolsuorsinin “Forsaytlar haqqında saqa” (The Forsyte Saga) trilogiyası Londonda və Nyu-Yorkda eyni vaxtda nəşrdən çıxır. Oxucular bu kitabı satış mərkəzlərindən əlüstü götürürdülər. Qısa vaxtda Atlantikanın hər iki tərəfində “Forsaytlar haqqında saqanın” satılmış nüsxələrini sayı 6 rəqəmli ədədə çatır.

1926-cı ildə Qolsuorsinin çap olunmuş “Müasir komediya” trilogiyasının 2-ci hissəsi sayılan “Gümüş qaşiq” («Silver spoon») romanı da İngiltərədə olduğu kimi ABŞ-da da bestsellərə çevrilir, halbuki, K.Düprenin yazdığına görə “ədəbi tənqid bu əsəri o qədər də razılıqla qarşılamamışdır (5; 216).

Forsaytlar haqqında epopeyanın “Müasir komediya” (Modern comedy) trilogiyasını Qolsuorsi 1929-cu ildə bitirir. Bu vaxta qədər isə “Forsaytlar haqqında saqa”nın birinci trilogiyası ingilisdilli ölkələrdə artıq 21 dəfə çap olunmuşdur. Bir sözlə, Yeni Dünyada C.Qolsuorsinin şöhrətini təkcə Çarlz Dikensin şöhrəti ilə müqayisə etmək olar. Ç.Dikkens 1842-ci ildə ABŞ-a gəldikdə “nə əvvəl, nə də sonra heç bir ölkədə heç bir yazıçını bu cür qarşılamamışdılar, yalnız 25 il sonra Ç.Dikkens yenidən ABŞ-a gələndə insanlar onu yenə də çox böyük sevinclə qarşıladılar (6). C.Qolsuorsi bu rekordu təkrar etmişdir. Onun 1919-cu və 1931-ci ildə ABŞ-a ediyi səfərlər yazıçı üçün xüsusilə təntənəli keçmişdir, belə ki. 1919-cu ildə onun çıxışlarından və mühazirələrindən ibarət “Amerikada çıxışlarım” (7) adlı toplusu çap edilmiş, 1931-ci ildə isə Priston Universiteti yazıçıya fəxri doktor adı vermişdir (5; 219).

C.Qolsuorsi “Forsaytlar haqqında saqa”nın trilogiyasının birinci nəşrinə (1922) yazdığı ön sözdə deyir ki, onun qəhrəmanlarına ailə, ev və mülkiyyət hissləri xasdır. Yazıçı xatırladır ki, “Forsaytlara aid keyfiyyətlər bütün insanlara məxsusdur. İnsan təbiəti özünün bütün dəyişkən iddiaları, tələbləri və qəşəng geyimləri ilə əsasən Forsaytlara xas xüsusiyyət kimi, yəni “mülkiyyətçi” xüsusiyyəti olaraq qalır və qalacaqdır” (9). C.Qolsuorsinin yaradıcılığında Şərq mövzusu Redyard Kiplinq, Ceyms Oldric kimi yazıçıların yaradıcılığı ilə müqayisədə daha zəif şəkildə təsvir olunsada, heç şübhəsiz yazıçının “Forsaytlar haqqında epopeya”sında daha aydın ortaya çıxır və bu mövzu epopeyanın ayrı-ayrı trilogiyalarında və romanlarında iştirak edən surətlərin dilindən daha açıq səslənir.

Britaniya müstəmləkələrində təbii sərvətlərin istismarı ilə Forsaytların zənginləşməsi haqqındakı təsəvvür “Forsaytlar haqqında saqa” epopeyasının “Mülkiyyətçi” romanının baş qəhrəmanı Nikolas Forsaytın həmin gün Yuxarı Hindistanın ərazisində yaşayan hind tayfalarından birinin ərazisində yerləşən Seylonun (Şrilanka) qızıl mədənlərində öz planını həyata keçirməsi ilə mümkün olmuşdur. Romanda deyildiyi kimi, onun mədənlərində qızıl istehsalı iqiqat artacaqdır. Təcrübə isə göstərir ki, Nikolas Trefrinin söylədiyi kimi, hər bir insan nə vaxtsa ölməlidir, istər öz vətəninə qocalaraq əldən düşmüş insan kimi və ya qərrib ölkədə mədənin dərinliklərində rütubətdənmi ölməsinin bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur, əgər o faktı nəzərə alsaq ki, onun həyat tərzindəki dəyişiklik Britaniya imperiyasının xeyrinə olacaqdır.

“Mülkiyyətçi” romanında bir çox şey Qolsuorsinin yaradıcılığının xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir. Bu romanda Forsaytlar ailəsinin çiçəklənməsinin başlanğıcını göstərmək yolu ilə (XIX əsrin 80-ci illəri) yazıçı, ölkədə həyatın kimin qanunları ilə davam etdiyini göstərən bütöv bir sinfin təsvirini vermişdir. Maliyyəçilər, torpaq sahiblərini, aksionerlər cəmiyyətinin üzvləri olan Forsaytlar imperializm dövrünün insanlarıdır. Bu dövrdə İngiltərə özünün sənaye monopoliyasını itirdikdən sonra, toplanmış kapitalı başqa ölkələrə daşımağa başlamışdır. Bu insanlar İngiltərənin şöhrətinin artdığı dövrdə ingilis burjuvalarının nəslı sayılırdılar. D.Cantiyeva “Forsaytlar haqqında saqa” epopeyasına verdiyi tərif belə səslənir: “Məncə biz C.Qolsuorsinin bu romanında hər şeydə Forsaytların Britaniya imperiyasının müstəmləkələrinə olan baxışlarından başlayaraq onların yemək menyusuna olan münasibətlə qurtarmaqla ilk dəfə ingilis ədəbiyyatında bu qədər dərin, ardıcıl xüsusiyyətçilik psixologiyasının təhlilini görürük (10).

1927-ci ildə C.Qolsuorsi öz çıxışlarından, tənqidi araşdırmalarından, xatirələrindən və meditasiyalarından ibarət “İspan qalaları” (11) adlı toplusunu nəşrdən buraxdırır. Əsərdə yazıçının etirafları, əsərlərinə aid şərhlər, həmçinin yaradıcılıq laboratoriyasının sirləri açıqlanır. L.Şalitin tədqiqatlarında Qolsuorsinin fikirlərindən, düşüncələrindən, müşahidələrindən və etiraflarından istifadə olunmuşdur. L.Şalit yazır: “Qolsuorsi nadir halda hər hansı bir individi öz qəhrəmanlarının prototipi kimi seçirdi. Bir çox halda iki və ya üç prototip bir personajın surətində (obrazında) qarışdırılırdı (birləşirdi). L.Şalit yazır: ”İndividin cəmiyyətdə üzləşdiyi maneələri, əngəlləri yarib keçməsi, yəni individin çoxluğa qarşı mübarizəsi Qolsuorsinin romanlarına xasdır (11).

D.Cantiyeva böyük ingilis realist yazıçısı C.Qolsuorsinin “Forsaytlar haqqında saqa” epopeyasının nəşrinə həsr olunmuş “Con Qolsuorsi “Forsaytlar haqqında saqa”nın yaradıcısıdır” adlı məqaləsində yazır: ”Forsaytlar vizasız səyahət edir” (12). Onların yaradıcısının ustalığının gücü sayəsində bu əsərlər həqiqətən də İngiltərənin sərhədlərini aşmışdır. Forsaytlar haqqında romanlar İngiltərənin sərhədlərindən çox uzaqlarda belə məşhurdur və Qərbin geniş oxucu kütləsi arasında böyük şöhrət tapmışdır. Bununla belə C.Qolsuorsinin ölümündən sonra, demək olar ki, uzun müddət onu kimsə xatırlamadı (19). İngiltərənin özündə Qolsuorsiyə olan maraq 1967-ci ildən sonra, yazıçının anadan olmasının yüzilliyinə həsr olunmuş Forsaytlar haqqında romanlar silsiləsinin əsasında çəkilmiş filimlərin sayəsində yenidən artmağa başlayır.

C.Qolsuorsini dünya şöhrəti qazanmasına aparan yol uzunmüddətli və çətin olmuşdur. Çox güman ki, ən böyük çətinlik isə yazıçının özünün "Forsaytlar" kimi oxşar kastaya aid olmasında idi. Qolsuorsi Forsaytların protiplərini öz ailəsinin üzvləri arasında tapdıqdan sonra, bu insanlar haqqında yazdığı "Mülkiyyətçi" (1906) romanında onları təsvir etmişdir. Onun qəhrəmanları yazıçının öz ailəsinin üzvləri kimi özlərini tək-cə burjua ailəsi deyil, eyni zamanda dövlətin sarsılmaz dayaqları sayırdılar. Elə bu cür ailələrdən birində Oksford Universitet məzunu C.Qolsuorsi özü anadan olmuşdur.

Belə bir sual yarana bilər, görəsən necə olub ki, hörmətli vəkil peşəsindən imtina edərək Qolsuorsi atasının gözündə şübhə doğuran yazıçı peşəsini seçmişdir. Yazıçı bu məsələ ilə bağlı fikirlərini özünün bir sıra məqalələrində oxuculara açıqlamışdır. Qolsuorsinin "Ədəbiyyat və ölüm" («Literature and Life»,1930), "Ədəbiyyatda xarakterin yaradılması" («Creation of Charakten in Literature»,1931) adlı məqalələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qolsuorsi yazıçının vəzifəsini onun həqiqətə meyilli olmasında görürdü.

"Forsaytlar haqqında saqa" C.Qolsuorsini XX əsr böyük nəsrinin ən böyük yazıçılarının səviyyəsinə qaldırır. Ədəbi tənqid yazırdı". Forsayt xronikası XX əsr ingilis ədəbiyyatının ən dahi əsəridir. Forsaytlar müəllifin özü kimi milli özünü dərk etməyin hissəsinə çevrilmişdir" (13).

Con Qolsuorsi bir yazıçı kimi öz vəzifəsini həyatın düzgün təsvirini yaratmaqda, insanların xarakterlərini anlamaqda (sezməkdə), onların tək-cə fərdi deyil, hən də tipik xüsusiyyətlərini sezməkdə görürdü. Qolsuorsinin fikrincə böyük əsərlər "insan təbiətinin böyük təbəqəsini ümumiləşdirməli, ona simvolik mənə verməlidir". Yazıçı cəmiyyətin mənəvi vəziyyətindən qayğılanmalıdır, lakin onun təbliğçisinə çevrilməməlidir.

C.Qolsuorsi yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan rus tədqiqatçısı B.A.Qilenson yazır: "O, ədəbiyyatda obyektivliyi və analitikliyi qiymətləndirsə də, yazıçının qərəzli olmaq hüquqlarını da inkar etmirdi, bununla belə şəxsi yanaşma üstüörtülü xüsusiyyət kəsb etməlidir. Con Qolsuorsinin estetik mülahizələrinə gəldikdə, o, yazıçının qarşısında üç mümkün yolun açıldığını görürdü: Birincisi - qəbul olunmuş ümumi fikirlərin müdafiəsidir; İkincisi - bunun əksinə olaraq, hakim fikrə qarşı çıxmaqdır. Qolsuorsi isə özü üçün üçüncü yolu seçir. O, bu və ya digər konsensiyaları təbliğ etmək istəmədi, ancaq gerçək həyatı hadisələri, xarakterləri, hadisələrin gedişini, davranış modellərini elə uyğunlaşdırıb göstərməyə çalışırdı ki, oxucu heç kimin fikrini bilmədən, özü oxuduqlarından mənəvi nəticə çıxara bilsin (14).

C.Qolsuorsi yazıçının müstəqilliyini hər şeydən yüksək qiymətləndirirdi. O, siyasətə toxunmurdu, heç radikal ifratçılığı da bəyənmirdi və reformist panaseyaya da inanmırdı. O, milli ədəbi ənənələrə əsaslanaraq (Şekspir, maarifçilər, realistlər) kök salmış əsl milli qüsurları sayılan riyakarlığa qarşı çıxırdı. Ümumiyyətlə "trilogiyalar trilogiyası" həcminə görə, gerçəkliyin geniş əhatəsinə görə mühüm hadisədir. Bu epopeyanın yaradılması Qolsuorsinin yaradıcılığının qəhrəmanlıq səlnaməsidir.

C.Qolsuorsi bəzi İngiltərə Universitetlərinin ədəbiyyat və incəsənət üzrə fəxri doktoru seçilmişdir. O, mətbuat və teatr azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. C.Qolsuorsi liberal yazıçılar beynəlxalq təşkilatı sayılan "Penklub"un ingilis şöbəsinin sədri seçilir. O, bir yazıçı və ictimai xadim kimi öz vəzifəsini və ictimai fəaliyyətinin mahiyyətini bütün yazıçıları müharibə təhlükəsi əleyhinə bir cəbhədə birləşdirməkdə görürdü.

C.Qolsuorsi Birinci Dünya müharibəsi başlamazdan xeyli əvvəl öz məqalələrində Avropanın üstünü almış müharibə təhlükəsi barəsində Avropa və dünya ictimaiyyətini xəbərdar etmişdi. O, Birinci Dünya müharibəsini bəşəriyyət əleyhinə təşkil edilmiş ən böyük cinayət adlandırır. Redyard Kiplinqin mübariz çağırışları və şovinizmi onu hiddətləndirirdi. Qolsuorsi "Məhsul" oçerkində və "Kölgələr vadisi" (1915) adlı şeirində müharibədə həlak olanlara və ondan əziyyət çəkənlərə acıdığını bildirir. Cəbhənin əks tərəflərində kahinlərin öldürmək və qələbə çalmaq üçün tanrıya yalvarmaq kimi əskərlərə etdikləri çağırışların ikiüzlülüüyü onu hiddətləndirirdi. O, "ədəbiyyat və həyat" adlı məqaləsində yazır: "Əgər biz sülhü möhkəmləndirə bilsək və bizim başımızın üstünü almış məhv etmək kabusunu aradan qaldıra bilsək, onda biz yavaş-yavaş indiyə qədər dünyanın tanımadığı ən xoşbəxt, ədalətli və çiçəklənən əsrinə yetişmiş olarıq"(14). Qolsuorsi ömrünün sonuna kimi yeni müharibələrin qarşısını almağın vacibliyini söyləyirdi.

1929-cu ildə C.Qolsuorsi İngiltərənin ali mükafatı olan "Xidmətlərə görə" ordeni ilə təltif olunmuşdur. 1932-ci ilin noyabr ayında C.Qolsuorsi İsveç Kral Akademiyasının qərarı ilə "yüksək rəvayət etmək sənətinə görə", onun ən yüksək zirvəsi sayılan "Forsaytlar haqqında saqa" epopeyasına görə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı ilə təltif edilmişdir. İsveç Kral Akademiyasının üzvü A.Esterlinqin öz çıxışında qeyd etdiyi kimi Qolsuorsi "fərqli personajların arxasından Viktorian əsrinin günümüzə qədər davam edən tarixi fonunu, transformasiyasını və tənəzzülünü göstərə bilmişdir". A.Esterlinq novelist Qolsuorsinin ustalığını böyük rus yazıçısı İvan Sergeyeviç Turgenevin ustalığı ilə müqayisə edərək, onun istehzasını "həyatsevərliyin və bəşəsevərliyin sinonimi" kimi göstərir (14). Ancaq böyük ədib Nobel mükafatının təqdim edilməsi ilə bağlı mərasimdə iştirak edə bilmir. C.Qolsuorsi ölümcül xəstəlik üzündən ağır yataq xəstəsi olduğu üçün onun Stokholma gəlib orada çıxış etmək imkanı olmur. O, evində həyatının son günlərini yaşayırdı. C.Qolsuorsi 1933-cü il yanvar ayının 31-də beyin xərçəng xəstəliyindən dünyasını dəyişir. Yazıçının iradəsinə əsasən onun nəşi yandırıldıqdan sonra küllü təyyarədən havaya

səpələnmişdir.

Nobel mükafatı Qolsuorsinin statusunu əbədi olaraq bir sənətkar kimi möhkəmləndirdi. Qolsuorsinin oxucuları onu sevir, həmvətənləri onunla fəxr edirlər. Qolsuorsi, təkcə İngiltərənin deyil, dünyanın bir çox ölkələrindəki yazıçılar arasında şübhəsiz böyük nüfuz və hörmətə sahib yazıçı idi. Qolsuorsi eyni zamanda romançı, novellaçı, dramaturq və tənqidçi olsa da, onun əsl istedadı geniş epik formada yazdığı əsərlərində üzə çıxmışdır. Qolsuorsi təbii istedadına, qibtəedici iş qabiliyyətinə, məqsədyönlülüyünə görə dahi yazıçıya çevrilmişdir.

Rus tənqidçisi B.A. Qilenson yazır: “Tanınmış tənqidçi Uolter Alen XX əsrdə İngiltərədə və ABŞ-da romanın inkişafına həsr etdiyi “Ənənə və xəyal” adlı kitabında C.Qolsuorsinin yaradıcılığına lazımı qiymət verə bilməmişdir. Tənqidçi Qolsuorsinin bir sənətkar kimi XX əsrin realist yazıçıları arasındakı yerini, onların üzən cərgəsinin axırında durduğunu göstərir (14).

B.A.Qilenson bununla razılaşmayaraq yazır: “Forsaytlar epopeyasının müəllifi realist və humanist sənətin ənənələrinin davamçısı olmuş, onun gücünü və həyatiliyini nümayiş etdirirdi” (14). Qilensonun fikrinə bütünlükdə tənqidçilər Qolsuorsiyə onun layiqli qiymətini vermirdilər, çünki elitar sənətin və dəbli eksperimentlərin tərəfdarları olan bu tənqidçilərə yazıçı həddən artıq ənənəvi, hətta bəzən köhnə dəb tərəfdarı olan yazıçı kimi görünürdü, çünki o populyar üsullardan və yeni ədəbi istiqamətlərdən olan freydizmdən, “şüur axınından”, kinimotoqrafik montajdan yan keçmişdir. Bununla belə, elə əsl milli yazıçı sayılan C.Qolsuorsi daha çox forsaytlar klanının nümayəndələrinin timsalında “ingilis xarakterlərinin bütöv bir qalareyasını yaratmışdır.

C.Qolsuorsi öz ədəbi şöqünü gizlətmədən yazırdı: “Başına and içtiyimiz insanlar – Tolstoy, Turqenev, Çexov, Tolstoy, Frans – təkcə bir həqiqəti bilirdilər. Onlar insanın cismini çox zəif təsvir edirdilər, təkcə o səbəbə görə ki, onun ruhunu daha yaxşı göstərə bilsinlər deyər” (14). C.Qolsuorsi də L.N.Tolstoy kimi yeni dekadentçi zövqləri qəbul etmirdi. C.Qolsuorsi avanqardist incəsənətin yeniliyini inkar etmələ özünün “ümitsiz köhnə dəb tərəfdarı” olduğunu söyləmişdir.. Belə ki, o, əvvəlki kimi, realist klassiklərin, ilk növbədə də rus yazıçıları İ.S.Turqenevin və L.N.Tolstoyun nəsihətlərinə yüksək qiymət verirdi. C.Qolsuorsi XX əsr ingilis tənqidi realizminin ilk nümayəndələrindən biri kimi öz bədii əsərlərində, məqalələrində, oçerklərində və məruzələrində realizmin üstünlüyünü müdafiə edir, dekadentçilərin estetikasına və onların dəbli formalist istiqamətlərinin (cərəyanlarının) çoxsaylı növlərinə gülürdü. C.Qolsuorsi Oskar Uayldın dediyi “böyük sənətkar şeyləri gerçəklikdə olduğu kimi təsvir etməməlidir” fikrinə qarşılıq olaraq özünün realist tezisini irəli sürmüşdür: “Əsl yazıçı şeyləri olduğu kimi görür, başqa gözlərin görmədiyini gizli qalan proporsiyaları görməyi bacarır” (15). Qolsuorsi incəsənətin mənbəyinin həyat olduğuna inanırdı. Yazıçı “İncəsənət haqqında dumanlı fikirlər” (1911) adlı məqaləsində yazır: “O kəs ki deyir, incəsənət həyatdan yüksəkdir, o şəxs məhdud, özündən razı adamdır” (15). Dekadentçilərdən fərqli olaraq Qolsuorsi belə hesab edirdi ki, incəsənət elmin inkişafı ilə yox olmayacaq, əksinə, zənginləşəcək və dərinləşəcəkdir. Yazıçının siyasi və etik təsəvvürlərinin yayqınlığına baxmayaraq, Qolsuorsi ədəbiyyatdan tam reallıq və ictimai qüsuplərə qarşı tənqidi münasibət tələb edirdi.

C.Qolsuorsi yaradıcılığının əsas problemi burjua İngiltərəsinin dayaqlarının zəifləməsidir. Yazıçı ingilis burjuaziyasının sərvət toplamaq hippertrafik ehtirasını tənqidi şəkildə təsvir etmiş, xüsusiyyətçilik təsəvvürləri və instinktləri ilə pozulmuş şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən kasadlaşmasını açıb göstərmişdir. Dərin düşünən yazıçı bunu böyük sosial-siyasi məsələlərlə – ingilis parlamentinin fəaliyyəti, işsizliyin artması, İngiltərənin perspektivləri və onun hakin sinfi ilə əlaqədar olduğunu göstərirdi.

Burjua ideologiyasının tənəzzül etdiyi dövrdə, hər yerdə abırsız, insanlığa zidd və ruh düşkünlüyü moizəsi səsləndiyi bir vaxtda Qolsuorsi dekadentçilərin əksinə olaraq həyatın və insanın dəyərini bildirirdi. O, 1923-cü ildə öz məqaləsində yazırdı: “Humanizm o kəslərin dini inancındır ki, onlar insanların taleyinin onların əlində olduğuna inanırlar” (16). Qolsuorsi ömrünün son illərində bəşəriyyətin gələcəyinə ümidlə baxırdı. O, yazır: “Ətrafda baş verən zalımlığa baxmayaraq dünya yaxşılığa, kamil məhəbbətə və ədalətə doğru irəliləyir” (17). Yazıçının düşüncəsində kamilləşmə prosesi bəşəriyyətin və insan xarakterinin zəif təkamülü kimi, burjua cəmiyyətinin təcridən təkamül etməsi kimi görünür. Qolsuorsi ictimai şüurun yenidən tərbiyə olunmasının, onun xüsusiyyətçilikdən könüllü şəkildə imtina etməsi, siniflərarası əməkdaşlıq arzusu yaşayırdı. Rus alimi Y.Y.Dombrovskaya C.Qolsuorsinin cəmiyyətə və tarixə bu cür baxışının kökündən yanlış olduğunu bildirir (17).

1904-cü ildə İngiltərənin ictimai qüvvələri imperialist müstəmləkəçilik müharibələrinə qarşı qəti etiraz sədası ilə hərəkətə gəldikdə, inqilabi hadisələr yaxınlaşanda C.Qolsuorsi “Forsaytlar adası” romanını yazır. Bu romanda biz iki İngiltərəni–imtiyazlı və məzlum, faktiki hüquqsuz İngiltərənin təsvirini görürük. Qolsuorsinin doğru seçdiyi “Forsaytlar adası” başlığı az bir zamanda hakin ingilis sinfini, onun ikiüzlülüyünü xarakterizə edən oforizmə çevrilir. Yazıçı bu əsərində xalqın düzlüyünü və səmimiyyətini yuxarıların riyakarlığına və yalanına qarşı qoyur. Kübar cəmiyyətin ədəb və adətlərinə müvafiq parıltı və şıqlıq onların quruluşunu (hissiyatsızlığını), acgözlüyünü, tam mənəviyyətsiz boşluğunu örtür. Bu “hörmətli” və “ləyaqətli” insanlar öz eqoizmlərində və təkəbbürlərində batıb qalmışlar, onların dünya görüşü dairəsi “seçilmiş” dairəciyin hüdudları ilə məhdudlaşır, vicdanı, fikirləri kütləşmiş, hissələri şablon sözlərlə pərdələnmişdir.

C. Qoluorsi 20 romanın, 27 pyesin, 3 poetik toplunun, 173 hekayənin, 5 essenin, 700 məktubun və müxtəlif mövzulara aid eskizlərin (qaralamaların) müəllifidir. Onun yaradıcılığı dəfələrlə Devid Herbert Lourens və Virciniya Vulf kimi modernist yazıçıların hücumlarına məruz qalmışdır. Bir çox gənc yazıçı və intellektual oxucu onu həddən çox rəasionalist sayır, onun əsərlərində təbliğatın həddən çox, estetik dəyərin isə az olduğunu hesab edirdi (18). Yazıçının 1933-cü ildə ölümündən sonra 1967-ci ilə qədər İngiltərədə uzun illər belə bir fikir yaranmışdı ki, guya onun yaradıcılığı yalnız tarixi səciyyəyə daşıyır. 1967-ci ildə “Forsaytlar haqqında saqa”nın uğurlu uyğunlaşmasından sonra yazıçının şəxsiyyətinə və əsərlərinə yenidən maraq yaranır (18).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Галинская И.Л. «Маргарет Митчелл и Джон Голсуорси». Из книги: И.Л.Галинская. Маргарет Митчелл «Унесенное ветром». - М.: ИНИОН РАН, 1996).
2. Schalit L. John Galsworthy: A survey. – L.,1929, -P.24.
3. Голсуорси, Джон // Краткая литературная энциклопедия, -М.,1964. Т.2, с.231.
4. Cozef Conrad, Frederik R. Karl (and Laurence Davies)(ed), The Collected Letters of Jozef Conrad Valum 2, 1898-1902. Cambridge, 1986
5. Дюпре К. Джон Голсуорси. Биография. Перевод с англ.,-М.,1986
6. Пирсон Х. Диккенс. –М.,1963,-с.144
7. Galsworthy John. Addresses in Amerika. 1919. N.Y.,1919, -4,109 p
9. Galsworthy J. Forsyte saqa.-L. ets.,-P.VII-VIII
10. Джантиева Д: /Джон Голсуорси. См. sayt: 20 v- euro-lit.niv.ru/20v-euro-lit /articles/ -anglia/zhantieva-dzhon-golsuorsi.htm)
11. Galsworthy J. Castles in Spain and ather Stories. –L.,1927, -VII. 189 p
12. Голсуорси Джон. «Сага о Форсайтах». Том1. Библиотека всемирной литературы. Литература XX века. Вспителүная статүя Д.Джантиевой. Издателүство «Художественная литература», М.,1973,с.5
13. <https://www.mgpru.ru/uploads/golsuorsi-dzh-aa7d Oa Oc 4fl fed 5f.pdf>. Ради болүшого блага и величия человека к 150-лети со дня рождента английского писателя Джона Голсуорси
14. Гиленсон Б.А. История зарубежной литературы конда XIX-начала XX века. Великобритания. Глава XVII. Джон Голсуорси: «английскостү» мастера. Sayt: 20 v-euro-lit. niv. ru /20 v-euro-lit/gilenson –izi-XIX-XX vek/ glava-XVII-dzhon-golsuorsi/ htm
15. Golsworthy, «The Inn of Tranquility», L., 1912, p.263; Домбровская Е.Я. Английская литература 1917-1945 гг. См.«История зарубежной литературы XX века». Государственное учебно-педагогическое издательство Министерство просвищения РСФСР, М.,1963, с.501
16. Galsworthy, «Six. Novelists in Profile», «Candelabra» məqalə toplusu, №9, 1933, p.154
17. Домбровская Е.Я. Английская литература 1917-1945 гг. См.«История зарубежной литературы XX века». Государственное учебно-педагогическое издательство Министерство просвищения РСФСР, М.,1963, с.502
18. Джон Голсуорси Libeary.ru>www.liberary.ru>Читателям>Литературные имена
19. Şhalit L.Op cit.-P.135, 55-59

Аçar sözlər: Müasir ingilis nəsrı, Con Qolsuorsi, “Forsaytlar haqqında saqa”, ingilis nəsrində Şərq, “Fari-seylər adası”.

Key words: contemporary English prose, John Galsworthy, “The Forsyte Saga”, Eastern subject in English prose, “The Forsyth Island”.

Ключевые слова: современная английская проза, Джон Голсуорси, “Сага о Форсайтах”, Восток в английской прозе, “Остров форисеев”.

The stylistic features of the epic “The Forsyte saga” by John Galsworthy

SUMMARY

A famous English writer, laureate of Nobel award John Galsworthy’s first plays were created under the influence of the well-known theorist of romantism John Ruskin John Galsworthy took the position of critical realism, more ecactly his approacg towards realistic direction and modernization is an important literary event in his creative work. Such feature is vividly seen in his epic “The Forsyte Saga”. The policy of English Government of Qween Victoria’s epoch which is felt for all epic of “The Forsyte saga” and that is unsatisfaction of John Galsworthy against Great Britain’s relation towards East

Стилистические особенности в эпопее «Сага о Форсайтах»

Джона Голсуорси

Резюме

Ранние произведения известного английского писателя, лауреата Нобелевской премии Джона Голсуорси создавались под влиянием декаданса и известного эстета, теоретика романтизма Джона Рескина. Отдаление Дж.Голсуорси от этого влияния и переход его на позицию критического реа-

лизма, а точнее сказать приближение его в новом реалистическом направлении к модернизму считается важным литературным событием в его творчестве. Эта особенность ясно прослеживается в его «Саге о Форсайтах». Политика английского правительства эпохи королевы Виктории, которая прослеживается во всей эпопее «Сага о Форсайтах» и есть недовольство Дж.Голсуорси в отношении Великобритании к Востоку .

Rəyçi: prof. N.T.Məmmədov

**İfrat Əliyeva³⁰
SƏNƏTKAR ÖMRÜ**

Adı böyük Mirzə Fətəli Axundovun və Cəlil Məmmədquluzadənin adları ilə bir sırada yazılan Cəfər Cabbarlı qısa ömründə zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. 35 yaşında ikən həyatı qırıldı. Lakin orta bir insan ömrünün yarısında bir neçə tam sənətkar həyatı yaşadı: “Şair həyatı, nasir həyatı, ssenarist həyatı və bunların hamısından artıq dramaturq həyatı!..” (3,s. 5).

Yirmi illik bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq fəaliyyətində Cabbarlı çox zəngin və mənalı bir yol keçmişdir. Bu yol məşəqqətlə böyümüş bir kömürçü oğlunun görkəmli bir dramaturq səviyyəsinə qalxması yoludur.

C.Cabbarlı yeniliklə köhnəliyin ölüm-dirim mübarizəsi apardığı tarixi bir dövrdə yaşadı, yaratdı. Ədəbin geniş addımlarla ədəbi həyata çıxdığı dövrdə bu mübarizə xüsusilə kəskin idi və bir sıra inqilabi sıçrayışlarla səciyyələnirdi. Hakimiyyəti ələ almış əməkçi xalq əsrlərdən bəri hökm sürən siyasi, iqtisadi, ictimai, dini ehkamlara, köhnə adət və ənənələrə, təkrir və əqidələrə qüvvətli zərbələr endirib, özünün yeni həyatı və dövləti ilə birlikdə yeni mədəniyyətini, yeni sənətini, yeni ədəbiyyatını yaradırdı.

Xalqın arzu və əməllərinin gur səslə carçısı olan Cabbarlı məhz belə bir şəraitdə, belə bir mübarizənin qabaqcıl mücahidlərindən idi. “Həyatda inqilab iqtisadiyyatda, məişətdə, şüurlarda inqilab” (1, s. 7) istəyən ədəbin bu inqilab uğrunda mübarizəsini, şübhəsiz, hər şeydən əvvəl, mövzularını bilavasitə həyatdan götürdüyü əsərlərində görürük. Din və çadra əleyhinə geniş mübarizə aparıldığı iyirminci illərdə “Od gəlini” və “Sevil” əsərləri həqiqətən tarixi rol oynadı. Feodal-burjua əhvali-ruhiyyəsinin, mövhumat və dini fanatizm ünsürlərinin güclü olduğu bir vaxtda bu pyesləri səhnəyə çıxarmaq böyük vətəndaşlıq hünəri idi. O, yeni həyatın yalnız təbliğatçısı və tərənnümçüsü deyil, eyni zamanda qurucusu, böyük yaradıcılıq illərinin əməli icraçısı idi.

Cəfər Cabbarlının yaradıcılığa başladığı illər Bakı proletariyatının inqilabi mübarizəsinin kəskinləşdiyi bir dövrə təsadüf edir. Bu dövrə mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngindir.

Xalq kütlələri içərisində geniş inqilabi iş aparən Azərbaycan bolşevikləri proletar beynəlmiləlçiliyi bayrağını uca tutur, burjua millətçilərinin fitnə-fəsadını ifşa edir, imperialist müharibəsinə vətəndaş müharibəsinə çevirmək uğrunda vahid mübarizə cəbhəsində birləşdirməyə çalışırdılar.

Siniflər mübarizəsi mədəniyyət sahəsində də öz təsirini göstərirdi. Bu dövrün ziyalıları əsas etibarilə iki cəbhəyə toplaşmışdılar. Mürtəcə ziyalılar əksinqilabi cəbhəyə xidmət göstərərək, burjua məfkurəsini, feodal-patriarxal dünyagörüşünü, dini təbliğ edirdilər. Zəhmətkeş xalq kütlələrinin mənafeyinə xidmət edən, tərəqqipərvər demokratik ziyalılar isə azadlıq hərəkatından ilham alırdılar. Burjua inqilablarının əksinə olaraq, tərəqqipərvər mədəniyyət xadimləri rus mədəniyyətinin nailiyyətlərindən təsirlənərək Azərbaycan milli mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirir, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparırdılar.

Yaradıcılığa belə bir mürəkkəb, ziddiyyətli tarixi şəraitdə başlayan gənc Cabbarlının dünyagörüşü də ziddiyyətli idi. 1915-1916-cı illərdə Cabbarlının “Babayi-Əmir” jurnalında xeyli sayda şeirləri çap olunmuşdur. Bu şeirlərində gənc şair “millətin ehtiyacını görməyə bəsirəti olmayan” varlıları, xalqın əsl mənafeyindən uzaq olan “Cəmiyyəti-xeyriyyələri”, “Hürriyyəti-nisan” əleyhinə çıxan alimləri, şeirlərinin çox sözü farsı, ərəbi olan” şairləri, “millət işindən kənar çəkilən intelligentləri”, “günbəgün tuluq kimi şişən mollaları” kəskin tənqid edirdi.

İlk şeirlərində M.Ə.Sabirin ictimai satira üsulundan istifadə edən Cabbarlı zəhmətkeş insanın taleyi ilə dərinlən maraqlanır, onun amansız istismar şəraitində cəhalət və gerilik içərisində çəkdiyi əzab və əziyyəti təsvir edir.

C.Cabbarlının həyata ilk fəal münasibəti, realizmi onun satirasında özünü göstərmişdir. Sabir ənənələrini davam etdirməyə çalışan gənc şairin ictimai həyata tənqidi münasibəti satirik şeirlərində ifadə olunmuşdur.

Cabbarlının zahirən yüngül və bir qədər də “məzəli” görünən satirik şeirlərində dərin bir qəzəb vardı. “Novruz bayramına hazırlaşan müsəlmanlara töhfə” (1917) şeirində gənc şair cəmiyyətin iki ictimai təbəqəyə ayrıldığını belə təsvir edirdi:

... Bir tərəfdə xanımanlar tarumar olmaqdadır,
Bir tərəfdə əqniyalar eyd üçün hazırlanır.
Musiqi əvazəsindən nəşədar olmaqdadır.
Ey içən bəxti-səadət şərbətin, sirab olan,
Qarlar içrə ac qalib can tərkdir ixvanımız!
Ey vuran fəryad içində tarə mizrabi-səfa,
Matəm içrə eysə olur?.. Heç yoxmudur insafınız? (2)

³⁰BDU. Professor, Əməkdar müəllim

“Üstünə”, “Nə edim”, “Qürub çağı bir yetim”, “Boranlı bir qış gecəsi” şeirlərində də şair soyuqqanlı, daş ürəkli varlılara qarşı etiraz səsinə ucaldır, onun qəlbini yoxsulların, yetim uşaqların ürəkyaandırıcı halı kədərləndirir. Burada satira qəmli və kədərli bir lirikaya çevrilir.

Bu ilk şeirlərində imperialist müharibəsi nəticəsində ağır maddi vəziyyətdə yaşayan zəhmətkeş kütlələrin əhvali-ruhiyyəsi ifadə olunmuşdur.

Köhnəlik düşməni, yenilik carçısı Cabbarlı sənətdə əsl novatorluğun böyük ustası idi. Yazıçı S.Dağlının yazdığı kimi “Bu novatorluq heç də yenilik xətinə xətinə ədəbzəlik və ya keçmiş ədəbi irsimiz üstündən tamamilə qələm çəkən nihilistik deyildi. Əksinə, klassik sənətimizin bərəkətli torpağından boy atan, mütərəqqi əsnələrin, münəvvər məktəblərin parlaq günəşindən, saf havasından, qaynar bulğından qidalanan, dünənimizlə nəfəslənən, bu günümüzə çığəklənən, sabahımızla qidalanan bir yençilik idi” (4).

Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən yaxşı əsnələrinə, onun qüvvətli demokratik qoluna, realizminə əsaslanırdı. Gənc yazıçını vaxtını keçirmiş ədəbi növlər deyil, yeni və müasir, ictimai məzmunu daha aydın ifadə edə bilən yeni formalar maraqlandırır. Sabir kimi satirik şeirlər yazanda da, N.Vəzirov kimi gənc qəhrəmanlarının müsibətindən danışanda da, sentimental ruhda şeir və hekayələr yaradanda da, Cabbarlı öz oxucularına təsir etmək hissi oyatmağa çalışırdı.

C.Cabbarlı geniş miqyaslı insanpərvər idi. Onun ən böyük qəhrəmanı insan idi. Ancaq hər cür bəni-ələm yox, zəli kimi başqalarının qanını soran tüfeylilər, “cansız, duyğusuz, varatnikli odun parçaları” deyil, “yer üzündəki həyat və səadətəin yaradıcısı” olan ülvi, güclü qəhrəmanlar, “susmaz duyğular kimi ürəkləri gəzən, sönməz ulduzlar kimi daim işıq saçan, oynaq bülbüllər kimi güldən-gülə uçan, sevicilər, azad diləkləri olan” yüksək şəxsiyyətlər!.. O, insanları “ana təbiətəin azad yavruuları” görmək istəyir, fərdlər arasındakı ayrı-seçkiliyə nifrət edirdi.

Elxan hətta ərəb xilafətinə qarşı mübarizədə də yerli hakimlərin ittifaqını rədd edir, əsir ərəb əsgərinə “azad əmək əli”, dostluq əli uzadırdı. O deyirdi: “Cəmiyyətdə varlı-yoxsul, güclü-gücsüz olmamalıdır. Bütün ölkə qardaşcasına çalışsın, qazanan və bölüşən bir ailə olmalıdır. Qışın kəskin soyuqları hamını bərabər üşütməli, günəşin altın telləri hamını bərabər isitməlidir. Mən insan dostunun dostu, insan düşməninəin düşməniyəm!..”. Eyvaz bacısı Sonanın taleyini milyonər Haykaza yox, yoxsul Haykaza tapşırırdı. O deyirdi: “Mənim həqiqət sandığım kitabda millət yoxdur, istismar olunan və istismar edən var. Birincilərə qardaşam, ikincilərə düşmən!..” (2)

Bununla belə, Cabbarlı bir vətəndaş kimi azərbaycanlıdır və bir Azərbaycan olaraq sənətkardır. Əsərlərinəin hamısının nəbzi Azərbaycan torpağının nəbzi ilə vurur, hamısı dünənə də, bu günə də, sabaha da Azərbaycan xalqının gözü ilə baxır. O, Solmazın dili ilə deyir: “Mən bu sönməz odlardan ayrıla bilmərəm. Od bağrında doğuldum, od bağrında bəsləndim, böyüdüm. Mən bu sönməz odları, bu əbədi işıqları özümdən artıq sevirəm” (2, s. 14). O, Aydınə “beyni kitab arasında Parisdən, ürəyi mixraq ucunda Altay dağlarından alınmış” bir gənc kimi baxır; lakin onu məhz Bakının neftli torpağında yaşadır, qara altunun ağır yükü altında basdırır. Özünü elin oğlu adlandıran Oqtay: “Mən avropalı deyiləm və olmaq da istəmirəm” – deyir. Yaşar isə Milin, Muğanın, Şirvanın şoran düzlərini məhsuldar torpaqlara çevirmək üçün çalışsarkən, Qərbin ən çox inkişaf etmiş kapitalist dövləti ilə rəqəbət haqqında düşünür...

C.Cabbarlının diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də Şərq qadınının kölə vəziyyəti, islam şəriətinəin amansız pəncəsində cansıxıcı həyat tərzi olmuşdur. Zamanın tələbindən irəli gələrək “Sevil” pyesində Cabbarlı qadın azadlığı məsələsinə qayıtmış və bu mövzunu daha geniş planda işləmiş, ailənin yenidən qurulması məsələlərinəin həllinə cavab verən “Sevil” pyesi ilə yeni yaradıcılıq qələbəsi qazanmışdır. Bu mövzu yazıçıya eyni zamanda islam zehniyyətinəin puçluğuna, müsəvat ziyalılarının mənəvi boşluğuna qüvvətli zərbə endirmək imkanı verdi.

“Sevildən” bir il sonra Cabbarlı “Almaz” əsərində Azərbaycan kəndinəin inkişafından, yeni həyat quruculuğunda qadınların fəal rolunu göstərdi. Bu pyesdə Cabbarlı müəllim simasında yeni həyat qurucusunun surətini yaratdı.

“Almaz” Cabbarlının ilk böyük əsəridir ki, burada köhnə ilə yeniliyin mübarizəsi geniş şəkildə təsvir edilmişdir. “Almaz”dan sonra Cabbarlı yenə Azərbaycan səhnəsini bəzəyən yeni, qiymətli əsərləri ilə məşhurlaşdı. “1905-ci ildə” əsəri fikri dolğunluğu, bədii dramaturji nöqtəyi-nəzərdən “Cabbarlının şah əsəri” (M.Arif) hesab olunur.

Bu əsərdə xalqlar dostluğu, çarizmin milli siyasətinəin ifşası, kapitalizm şəraitində inqilabi mübarizə azad sevgi məsələləri və s. mövzular işlənməşdir. Əsas mövzu isə Azərbaycanda inqilabi fəhlə hərəkatının ilk illərini və bu hərəkat zamanı milli qırğın törədən çarizmin fitnəkərlığını açib göstərməkdir.

C.Cabbarlı yaradıcılığındaiki inkişaf “Almaz”dan “Yaşara” gəlib çıxır. “Almaz” kollektivləşmənin yüksəliş illərini və bu dövrdəki sinfi mübarizəni təsvir edir.

“Almaz”da Cabbarlının parlaq insan xarakterləri yaratmaq sənətkərlığı qüvvətli bir şəkildə özünü göstərir. Pyesdə dramatik konfliktin mürəkkəblik və kəskinliyi də bununla izah olunur. 1932-1933-cü il teatr mövsümündə Cabbarlının “Yaşar” və “Dönüş” pyesləri tamaşaya qoyulur. “Dönüş” pyesində yazıçı qabaqcıl sovet sənəti, sovet teatrı uğrunda mübarizə məsələsinə toxunur, Moskvada oxuyub gəlmiş gənc

rejissor Gülsabahın teatrda kök salmış köhnəliyə və mühafizəkarlığa qarşı apardığı mübarizədən bəhs olunur.

“Dönüş” pyesindən sonra Cabbarlı “Əfqanıstan” adlı yeni bir dram əsəri üzərində işləmişdir. Amerika və İngiltərə imperialistlərinin Şərqdəki soyğunçuluq siyasətini ifşa etməyi qarşısına qoyan ədib bu əsərini bitirə bilməmişdir.

Yaradıcılığının bu dövründə Cabbarlı hekayə, şeir, ssenari və publisist əsərlərini yazmış, 1934-cü ildə qələmə aldığı “Gülər” hekayəsində Azərbaycan qızlarının həyata meyli və ona mane olan qalıqlarla mübarizəsi hərarətli bir qələmlə təsvir edilmişdir.

Həmin ildə Cabbarlı mövzusu müasir həyatımızdan alınmış “Füruzə” hekayəsini yazmışdır. Burada xoşbəxtliyə, ağ günə çıxan Azərbaycan qızlarının həyatı təsvir olunur.

Yazıçı Seyfəddin Dağlının söylədiyi kimi, Cabbarlının qısa həyatına, geniş yaradıcılığına nəzər saldıqda qarşımızda nəhəng bir sima canlanır və heç bir tərəddüdə yol vermədən tam inamla deyirik: O, əsl sənət titanı idi, o, əbədi yaşayır – həmişəbahar kimi. Onun söz xəzinəsi tükənməzdir – sahilsiz ümman kimi. O, daim tərəvətlidir – solmaz gülüstan kimi. O, əsrlərlə oxunacaqdır – ölməz dastan kimi. O, bu gün də sənətimizin ön cərgəsindədir, gələcəkdə də öz mövqeyində yüksələcəkdir - əfsanəvi titan kimi!..

Ədəbiyyat

Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə, I cild, Bakı, Yazıçı. 1983.

Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə, II cild, Bakı, Yazıçı. 1983.

Dağlı S. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə, I cild. Bakı, Yazıçı, 1983.

Mirbağirov K. Sənətkar ömrü / “Ədəbiyyat” qəzeti, 1966.

Açar sözlər: Cəfər Cabbarlı, yaradıcılıq, dramaturgiya, pyeslər, mübarizə

Keywords: Jafar Jabbarli, creation, drama, plays, struggle

Ключевые слова: Джафар Джаббарлы, творчество, драматургия, пьесы, борьба

THE OUTSTANDING WRITER'S LIFE

SUMMARY

The article deals with the study of the outstanding Azerbaijani writer-playwright Jafar Jabbarli's creation who left the rich literary legacy during his short 35 years life. The influence of that period, environment, historical conditions on Jafar Jabbarli's creation is traced on the basis of the concrete facts and examples. The special attention is given to the analysis of J. Jabbarli's plays. It is noted that the main themes of his plays are the revolutionary struggle, the struggle against the religious obscurantism, ignorance, women's unfranchised status.

ЖИЗНЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПИСАТЕЛЯ

В статье исследуется творчество выдающегося азербайджанского писателя – драматурга Джафара Джаббарлы, оставившего за свою короткую 35-летнюю жизнь богатое литературное наследие. В статье на основе конкретных фактов и примеров прослеживается влияние периода, окружающей среды, исторических условий, в которых жил и творил Дж. Джаббарлы, на его творчество. Особое внимание уделяется анализу драматургии Дж. Джаббарлы. Отмечается, что основная тематика его пьес – революционная борьба, борьба против религиозного мракобесия, невежества, бесправного положения женщины.

Rəyçi: professor Abdulla Əsgər oğlu Abasov

İlahə Adil qızı Məcidova³¹
AMERİKA ƏDƏBİ-BƏDİİ FİKRİNDƏ KİÇİK HƏCMLİ NƏSR JANRININ
ETİMOLOGİYASI

ABŞ ədəbiyyatında özünəməxsus bədii-estetik fenomen olan və ən aktual janrlardan biri hesab olunan kiçik nəsrin yaranması və inkişafı Avropanın poetik ənənəsinə əsaslanır. Novellanın hələ İntibah dövründən gələn tarixi təcrübəsi, mövcud janr qanunları, bütövlükdə Qərb mədəniyyətinə xas estetik meyarlar və ədəbi-fəlsəfi prinsiplər Amerika ədəbiyyatına, həmçinin kiçik nəsr janrına da xas idi. Lakin Amerikanın ictimai fikri, formalaşmaqda olan yeni həyat tərzini və həyat ideali, milli şüurun qaynaqlandığı etnik-mədəni zəminin rəngarəngliyi, gerçəkliyin, hadisələrin fərqliliyi ilə müəyyənləşən orijinal xüsusiyyətlər kiçik nəsr janrının həm genezisində və poetikasında, həm də funksiyalarında təzahür edirdi. Professor Blis Perriyə görə, “hekayə danışmaq ənənəsi ilk insanlar odun ətəfində toplaşanda başlayıb. Komparativ folklor tədqiqatları göstərir ki, kainatı, ətraf aləmi dərk etməyin oxşarlığı, dünyaya baxışın universallığı instinktiv səciyyəyə malik olmuşdur. Buna görə də, biz müasir ədəbiyyatı araşdırarkən şifahi ədəbi ənənələrin izlərini təkzib edə bilmərik. Məsələn C.Çoser və ona bənzər İtalyan ədəblərinin əsərlərində müasir ədəbiyyatdakı orijinallığa, kreativliyə və bu kimi digər ölçü meyarlarına rast gəldiyindən, C.Çoserin öz deyimi ilə “Köhnə olmayan heç bir yenilik yoxdur desək səhv etmiş olmaıq”. [7, s. 302] Kiçik nəsr barədə geniş təhlillərə keçmədən, ilk öncə qeyd etmək lazımdır ki, mədəni, eyni zamanda bədii fenomenlər və onlara verilən adlarla bağlı bir sıra problemlər meydana gəlir ki, bunların bəzilərinə aydınlıq gətirmədən anlayışlara ad verilməsinin məntiqini şərh etmək qeyri-mümkün hesab olunur. Məlumdur ki, heç bir anlayış birdən-birə və gözlənilmədən meydana gəlmir, implisit şəkildə özündən əvvəlki, hətta bu mədəni fenomenə tamamilə zidd istilahlardan və proseslərin içində formalaşır. Digər tərəfdən, bir qayda olaraq anlayış ifadə etdiyi mədəni hadisəyə və prosesə nisbətən daha məhdud səciyyəyə malik olur və onun bütün ziddiyyətlərini, mürəkkəbliyini, rəngarəngliyini, xüsusilə digər mədəni fenomenlərlə əlaqə və münasibətlərini ifadə etmək iqtidarında olmur. Ümumilikdə, kiçik nəsrin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda bu janrın keçmiş və müasir formaları arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılması, janrın genezisi və mahiyyəti barədə dolğun fikir bildirmək üçün ilk öncə “kiçik nəsr nədir?” sualına cavab axtarmaq daha doğru hesab olunur. Kiçik nəsrin tərifini ilə bağlı tez-tez rast gəlinən Şervud Anderson və “Ən yaxşı Amerikan hekayələri” toplusunun müəllifi Edvard Cozef Obrayanın mülahizəsidir: “Kiçik nəsr çox uzun olmayan nəsr nümunəsidir.” [5, s. 2] Bu tərifin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bu fikrə uyğun olmayan kiçik nümunəsi demək olar ki, yoxdur. Digər tərəfdən isə, bu mülahizə kiçik nəsr janrının mahiyyətini tam şəkildə ifadə etməkdə acizdir. E.C.Obrayanın fikrinə paradoks olaraq təhkiyənin uzunluğu onun dəyərini müəyyənləşdirmək üçün tək meyar ola bilmədi sualına Henri Devid Toronun cavabı məqbul hesab oluna bilər: “Problem hekayənin uzun olması deyil, onu qısaltmaq üçün keçən vaxtın uzun olmasıdır.” [10, s. 172] Tarixi ziddiyyətlərlə dolu olan kiçik həcmli nəsr janrının inkişafına iki əsas xüsusiyyət təsir göstərmişdir. Bir tərəfdən kiçik nəsr ədəbi fəaliyyətin əsas janrı kimi təlqin edilir, digər tərəfdən isə onun ədəbi kanonları pozduğu qeyd edilirdi. Roman janrının texnikasını tədqiq edən Amerikalı nəsr ustası E.A.Po belə qənaətə gəlmişdir ki, “hətta çətin hesab olunan romanların uzunluğu da mahiyyətin aşkar edilməsi baxımından məqsədə uyğun hesab edilmir. Əgər əsər “bir oturuşda” (at one sitting) oxunmursa nə qədər mükəmməl olursa olsun bu onun keyfiyyətini aşağı salır. Diqqətli oxu zamanı dünyəvi maraqlar kitabdan alınan təəssürlərə qarışaraq ya bir-biri ilə birləşir, ya da bir-birini inkar edir. Lakin oxu prosesindəki fasilələr bütünlüyü və mükəmməlliyi dağıtmağa yönəlir. Kiçik nəsdə yazıçı öz məqsədini gerçəkləşdirməkdə azaddır, çünki yorğunluq və fasilələr kimi kənar təsirlər olmadığından oxu prosesindəki qısa müddət ərzində oxucunun ruhu yazıçının idarəsinə tabedir.” [3, s. 4]

Edqar Allan Ponun kiçik nəslə bağlı qeyd etdiyi tərif isə bu janrın konseptualizminin aşkar olunması baxımından daha uyğun hesab olunur: “Möhtərəm bir ədəbi sənətkar fikirlərini öz həyat təcrübələrinə uyğunlaşdırmalıdır; lakin bu diqqətlə düşünüülərək mütləq mükəmməllik və sadə təsirlə işlənməlidir; o (sənətkar) daha sonra bu hadisələri həzm-rəbdən keçirir və əsas məqsədini icra etmək üçün bu hadisələri yaradıcılıq dühasına uyğun formada birləşdirir.” [8, s. 31]

E.A.Ponun interpretasiyası müasir kiçik nəsrə son dərəcə uyğun üç nüansı diktə edir: Planlama və sənətkarlıq bacarığını ilkin seksiya kimi qeyd edən yazıçı, daha sonra, bütövlük (və ya tamlıq), qısalıq və təsirlilik kimi prinsipləri vurğulayır. Professor Henri Kenbi “İngilis dilində kiçik nəsr” adlı kitabında qeyd edir ki, “E.A.Po təhkiyədə bütün diqqəti kulmanisiziyaya yönəltməklə öz əsərlərində uğur qazanıb, bu səbəbdən də oxucular təhkiyənin yalnız bütöv təsirini görür və hiss edir. Əgər kiçik nəsr yazmaq üçün xüsusi yazı texnikası lazımdırsa E.Po onu artıq kəşf edib.” [1, s. 229] Kiçik nəsr ustası kimi öz bacarığını sübut etmiş E.A.Po həmçinin poetik nümunələr də yazdığından bir çox hallarda şeirlə kiçik nəsr müqayisə etmişdir. Yazıçıya görə, bəzi şeirlər kimi kiçik nəsr nümunələri də qısa və lakonik olmağına

31Azərbaycan Dillər Univeriteti. goddess_adu@mail.ru

baxmayaraq “ikinci” dəfə oxunmağı tələb edə bilər. Birinci oxu mövzunun, fikrin və təhkiyənin axınına müəyyənləşdirmək üçündürsə, ikincisi mütləq diqqətli oxu olub motiv, məqsəd və mənanı aşkar etməyə xidmət etməlidir.

Kiçik nəsrin “kiçik məkanında” xarakterlərin inkişafı mümkün olmadığı təqdirdə, özünü ifadəsi qüsursuz olmalıdır. Yalnız bir-biri ilə oxşar obrazlar və hadisələr məhdud çərçivəyə yerləşdirilə bilər. Bu səbəbdən bir günə sığa biləcək sadə epizodlar, obrazlar, uyğun hadisələr və ya əhvalatlar kontekstə daha uyğun hesab olunur. Geniş mənzərəli xəyallar silsiləsinə, epizodik əfsanələrə zidd olaraq kiçik həcmli nəsr nümunələri şəxsi təcrübələri və bacarıqları göstərmək, “az sözlə çox şey ifadə edə bilmək” baxımından ən məqsədəuyğun ədəbi forma hesab olunur. Bu baxımdan kiçik nəsr təhkiyənin quruluşunda qısalığın və lakonikliyin qorunması əsas norma hesab olunur. Alan Qardner Loyd Smitə görə “norma olmadan qeyri-adilikləri dərk etmək mümkün deyil”. [4, s. 9] Başqa sözlə, qeyri-adiliyi anlamadan və hiss etmədən normanı yaratmaq mümkün deyil. Kiçik nəsrin əsas prinsipi də məhz bu qeyri-adiliyi bəzən implisit, bəzən isə eksplisit şəkildə anlatmaqdan ibarətdir. Tədqiqatçı K.F. Rouson bu fikrə bir başqa aspektdən yanaşaraq qeyd edir ki, “kanonlaşma təbii olaraq normanın yaradılması prosesidir, çünki o düşüncənin sərhədlərini və standartlarını tələb edir və bu da normaya riayət etməyən yazıçılar üçün ciddi çətinliklər yaradır”. [9, s. 42] Kiçik həcmli nəsr (başqa sözlə hekayə) nağıl arasında iki vacib fərq vardır. Birincisi, mürəkkəblik dərəcəsi ilə əlaqədardır. Nağıl sadə təhkiyədən, əhvalatın başdan sona düz xətti inkişafından ibarətdir. Hekayə isə daha intellektual və daha düşündürücü təhkiyəvi struktura malikdir. İkinci əsas fərq isə istər nağıl, istərsə də hekayədə təhkiyənin həcmi məsələsi ilə əlaqədardır. Total termin kimi müraciət etsək “kiçik həcmli nəsr” anlayışının daxilində nağıl, qısa hekayə bu kimi həcmi qənaətbəxş hesab olunan ədəbi janrları tapmaq mümkündür. Təhkiyənin həcm baxımından bölgüsünün düzgün aparılması üçün kiçik nəsr və ya hekayə (short story, short fiction), novella və roman (novelette) invariantları məqsədəuyğun hesab olunur. [2, s. 7] Müasir kiçik nəsr nədir? sualına “qısa, yazıçının şəxsi mülahizələrinə əsaslanan hadisənin və ya xarakterin real təcəssümünün cəlbedici və anlaşılıqlı nəql olunması” fikri ən uyğun cavab hesab olunsada, ədəbi sferada kiçik nəsrin bitdiyi novellanın başladığı yeri müəyyənləşdirmək olduqca mürəkkəbdir. Məsələn, rus yazıçısı L.Tolstoyun “İvan İliçin ölümü” əsəri həm kiçik nəsr kimi, həm də novella kimi qəbul edilə bilər. Çağdaş Amerika ədəbiyyatında kiçik nəsr ustası sayılan C.K. Outsun fikrincə, “qısa hekayə fantaziyanın yayılmasını yox, bir nöqtəyə fokuslanmağı təmsil edir.” [10, s. 173] Başqa sözlə desək, kiçik nəsrə hadisələrin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi yox, hadisələr vasitəsilə mənanın və poetikliyin qüvvətləndirilməsi əsas hesab olunur. Kiçik nəsrin statik süjeti obrazların düşüncə dinamikası ilə vəhdət təşkil etməlidir. Zaman axınının dəyişiminə məruz qalaraq müxtəlif təsirlərlə üzləşməyinə baxmayaraq kiçik nəsr janrı ədəbi kanonda öz statusunu sabitləşdirə bilmişdir. Təxminən yüz il əvvəl tənqidi müqavimətlə qarşılaşan kiçik nəsr yazarları janrı ədəbi standartlara uyğun olaraq bir qədər dəyişməyə müvəffəq olmuşlar. E.Ponun nəzəriyyəsiəndən əldə edilən müvəffəqiyyət, qısa hekayənin müəyyən bir ədəbi növ olaraq qəbul edilməsinə gətirib çıxartdı və eyni zamanda, onun komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi O. Henri kimi məşhur yazıçılar tərəfindən işlənən bir formaya çevrilməsinə səbəb oldu. Ötən əsrin kritikasından fərqli olaraq müasir dövrdə romanın, dramın və poeziyanın kölgəsində öz mövcudluğunu davam etdirən kiçik nəsr janrının renesans yaşayacağı fikri aktualdır. 1989-cu ildə yazdığı antologiyanın ön sözündə tənqidçi Patrisia Hampl qeyd edir ki, “ədəbiyyat zamanın tələbinə uyğun növləri və janrları seçir. Bizim dövrümüz kiçik nəsrə önəm verir və onun möhtəşəm formada təkmilləşəcəyinə inanır. Günümüzün kiçik nəsr qısa olsa da, bəsit olmayan ədəbi janrdır.” [6, s. 7] Bu janrın mahiyyətinin müəyyən edilməsində bir çox hekayələr müəllifi olan Tobias Vulfun da fikrinə müraciət etmək məqsədəuyğun hesab olunur. T.Vulf müsahibələrinin birində qeyd etmişdir ki, “hər zaman məndən niyə çox insanın hekayə oxumadığını soruşurlar. Biz zamanın qarışıqlığı içərisində yaşayırıq. Bu (kiçik nəsr) bizim mədəniyyətimizə ən uğun məntiqli ədəbi forma hesab oluna bilər. Mən düşünürəm ki, bunun səbəbi insanların şeir oxumamasının səbəbi ilə eynidir. Çünki kiçik nəsr nümunəsi “tələbkardır”. Kiçik nəsrin labirint dünyasında sən ipucları, çıxış yolları tapmağa məhkumsan. Ən yaxşı kiçik həcmli nəsr nümunələri roman kimi qurulmadığından insan bu “yoruculuqdan” qaçmağı üstün tutur. Kiçik nəsr nümunələrinin sonluğu aydın deyil; onlar sizə hər şeyi demir, sizi eyhamlarla təhkiyəni qurmağa və anlamağa sövq edir”. [11]

T.Vulfun fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, bu janrda yazılan əsərlərin sonluğunun dolğun olub-olmaması mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Çağdaş hekayələrin çoxunda sonluq adətən obrazların şüurunda yox, oxucunun şüurunda əks olunur. K.E. Porterin “O”, P.Boulzun “Uzaq epizod”, R.Bredberinin “Xəfif yağışlar yağacaq”, T.Vulfun “Qarda ovçular” kimi hekayələri daha çox oxucu təxəyyülündə sonlandırıla biləcək və oxucunun dünyaya baxışını dəyişə biləcək əsərlər hesab olunur. Müasir kiçik nəsr XIX əsrdə hekayə janrına yeni ədəbi formanın biçilməsi ilə meydana çıxmışdır. Edqar Allan Ponun gerçəkliyin bütünləşdirilməsi ideyasından təsirlənərək yeknəsək olmayan formaya əsaslanan bu estetik ədəbi forma daha sonra H.Melvil, N.Hotorn və H.Ceyms tərəfindən məniməsənilərək Frank O’Connor və bu kimi yazıçılar tərəfindən “Amerikan incəsənətində ədəbi formaya” çevrilir. Edqar Allan Ponun kiçik nəsrə bağlı empirik təhlilləri bir əsr kimi böyük zaman çərçivəsində atadan (E.A.Po, N.Hotorn, V.İrving, A.Çexov, G.Mopassan) oğula (E.Heminquey, C.Konrad, U.Folkner, D.Lorens, O.Henri, C.Coys)

vərəsəlik prinsipi ilə keçərək çağdaş dövrə gəlib çatmışdır. Ədəbiyyat siyahısı:
Canby Henry Seidel – The short story in English, New York, Henry Holt and Company, 1909, 407p.
- <https://archive.org/details/shortstoryineng00canbgoog/page/n226>
Curtler G.C. -The contemporary American short story (a study of “The Best American short stories”, 1950-1959), M.A. Thesis, University of Richmond, Virginia, 1960, p.84
Lawrence James Cooper - A Theory of the Short Story, The North American Review, Vol. 205, No. 735 (Feb., 1917), p. 274-286
Lloyd-Smith, Allan Gardner. Uncanny American Fiction: Medusa’s Face. New York: St Martin’s Press, 1989, p.186
Martha Foley The Best American Short Stories, Boston, 1952, p.314
Patricia Hampl - Anthology of Short Fiction, The Houghton Mifflin, 1st edition, 1989, p. 1287
Perry Bliss – A Study of Prose Fiction, Echo Library, 2008, 431p., s.302
<https://archive.org/details/astudypoetry03perrgoog/page/n10>
Poe E.A. – Hawthorne’s Tales, New York, 1914, Vol VII, p. 154
Rawson, K.F. “Queering Feminist Rhetorical Canonization.” Rhetorica in Motion: Feminist Rhetorical Methods and Methodologies. Ed. Eileen Schell and K. J. Rawson. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010. p. 39 – 52
Rüstəmov Q. Ədəbiyyatsız dünya. Dünya ədəbiyyatından seçmə esselər. Bakı 2017, s. 295
Tobias W. The Salon Interview. <http://www.salon.com/dec96/interview2961216.html>
Açar sözlər: kiçik nəsr, konseptualizm, təhkiyyə quruluşu
Key words: short story, conceptualism, narrative structure
Ключевые слова: малая проза, концептуализм, структура повествования

Summary

The etymology of the genre of short story in the literary and artistic ideas of America

A short story is a piece of prose fiction that typically can be read in one sitting and focuses on a self-contained incident. Short stories have deep roots and the power of short fiction has been recognized in modern society for hundreds of years. The genre of a short story was neglected until the second half of the 19th century. The article is devoted to the etymology of the genre of short story in American literature. There were given some important and useful ideas of outstanding critics and writers.

Резюме

Этимология жанра рассказа в литературных и художественных идеях Америки

Короткая история - это прозаическая беллетристика, которую обычно можно прочитать за один присест, и она фокусируется на отдельном инциденте. Короткие рассказы имеют глубокие корни, и сила короткой беллетристики была признана в современном обществе на протяжении сотен лет. Жанр рассказа игнорировался до второй половины XIX века. Статья посвящена этимологии жанра рассказа в американской литературе. Были даны важные и полезные идеи выдающихся критиков и писателей.

Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Z. Sabitova

**Qocayeva Leyla Elşad qızı³²
KURT VONNEQUTUN "PIŞİK BEŞİYİ" ƏSƏRİNİN İDEYA-MƏZMUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

1963-cü ildə nəşr olunan "Pişik beşiyi", bəlkə də Vonnequtun dəqiqliklə əsl qara yumor adlandırılıla bilən romanıdır. Belə olan halda bu roman insan taleyinin qəbul edilməsində onun intellektual mübarizəsində daha bir dönüş nöqtəsidir. Onun ilk iki romanı laqeyd cəmiyyətdə ("Pianoçu") və bundan da daha laqeyd bir kainatda ("Titanın sirenası") insan taleyinin ikili araşdırmasıdır. "Zülmət gecə Anası"- bu hiddət haqqında sanki bir bəyanatdır. Özünün dördüncü romanını yazdıqdan sonra Vonnequt öz hiddətində bir qədər yumşalır – bu tendensiya Vonnequtun "Tanrı Sənə yar olsun, cənab Rosewater" və "Sallaqxana N5" əsərlərində də davam edir. Yer üzündə həyatın məhv edilməsi ilə bitən "Pişik beşiyi" əsərinin süjeti Vonnequtun hər hansı digər əsərindən pessimistlik baxımından heç də geri qalmır, buna baxmayaraq müəllifin hadisələrin bu cür faciəli dönüşünə verdiyi reaksiya onun yer üzündə həyatın qalmasına cavabdeh olanların işinə qarışmasıdır. Burada satira var, lakin bu satira qeyri-adi satiradır. Əsərin sonluğu fəlakətlidir, amma bu dəfə də onu daha az dəhşətli etmək üçün əlavə olunmuş bir element var. İddia etmək olar ki, "Pişik Beşiyi" Vonnequtun "Kül mühiti"dir. Yalnız kiçikKarib adasında etiqad edilən və güclü Amerika Birləşmiş Ştatlarında məlum olmayan – öz tərəfdarlarına "Sizi cəsəətli, xeyirxah, sağlam və xoşbəxt edən zərərsiz yalanlarla yaşa" deyən incə bir din olan Bokononizm bu romanın əsl qəhrəmanıdır. Bu açıq-aydın mistifikasiyadır, çünki bu dinə nə onun yaradıcısı və peyğəmbəri olan Bokonon, keçmişdə Lionel Boyd Conson, Zənci, eks-piyadaçı, dənizçi, bağban, dülgər və "Çarlz Atlas" bodibildinq məktəbinin məzunu olmuşdur, nə də ki, bu dinin qəddar düşməni, bu dinə qoşulanları ölümlə cəzalandıran "Papa" Monzano, San Lorenzo diktatoru inanır (hərçənd ki, ö özü gizlincə bu dinə etiqad edir). Bokonon Yəhudi-Xristian zəburlarına (psalmlara) bərabər olan özünün kalipsolarından birində söylədiyini kimi: "Bu din onun davamçıları olan insanlara, adanın zavallı və binəsib sakinlərinə onların tutqun və kədərli həyatlarında ən vacib bir elementi –inamı verir" (5).

Romanın nominal qəhrəmanı yazıçı və Melvil pərəstişkarıdır. O, kitabını nəsihət, 48 ilə başlayır "Məni İona çağır. Valideynlərim məni bu cür adla və ya buna bənzər adla çağırırdılar. Onlar məni Con deyər çağırırdılar." "Dünyanın sona çatdığı gün" adlı sənədli kitab üzərində işləyən İona və ya Con, atom bombasının atası, mərhum doktor Feliks Hoenikker haqqında məlumat arayır. Hoenikkerin üç övladı: cirtandan-boy Nyut, polis tərəfindən axtarılan Frank, 6 futluq, "at üzünə bənzər platin sarışın" klarnetçalan Anjela barədə daha çox məlumat əldə edilməsini hədəfləyən apardığı axtarışları onu İlium, Nyu-Yorka aparır, daha sonra isə Frankın Papa Monzananın "Elm və Tərəqqi Naziri" olduğu San Lorenzoya gətirib çıxardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, əsərdə qeyd edilənə görə, Nyut və Anjela İona ilə eyni yolun yolçularıdır-təsadüfi deyil ki, onlar eyni bir karəss, dini hücrəyə daxildirlər. Doqquzluq Buzu adlandırılan, doktor Hoenikkerin çirkin kiçik bir ixtirası onların karkassının əsas elementi-dayaq nöqtəsidir. Doktor Hoenikker bu ixtiranı özünün boş vaxtlarında etmişdir və Doqquzluq Buzu dünyanın nəhəng güclü dövlətlərinin bütün atom silahlarından daha təhlükəlidir. Bu bir buz formasıdır və həmin buz forması ərimə temperaturu farenheit üzrə 114,4 dərəcə olduğundan, təmasda olduğu hər hansı suyu dərhal dondura bilir. Tamah güdməyən alim təcəssümü olan doktor Hoenikker təsadüfən özünün üç övladına Doğuş – Ölüm kombinasiyası olan bir material parçası verir, övladları atalarının Milad ərəfəsində vəfatından sonra həmin material parçasını öz aralarında bölüşdürürlər. Romanın qalan hissəsində qəhrəmanın Bokononizm haqqında anlayışının artması, onun San Lorenzo prezidenti vəzifəsinə kimi yüksəlməsi və hüsünkar Mona Aamons Monzana ilə nişanlanması, Papa Monzananın Doqquzluq Buzu səbəbindən ölümü və bunun ardınca baş verən hadisə - Papanın cəsədinin sürüşərək Karib dənizi sularına düşməsi, bununla da yer üzündəki suların donması və planetdə həyatın sona çatması nəql olunur. İona, Mona və az bir sayda digər insan adada sağ qalır, lakin daima onları izləyən doqquzluq buzuna cəvrlənmək təhlükəsi səbəbindən onların həyatda sağ qalmaları müvəqqəti xarakter daşıyır (2, s.78). Məhz altı ay ərzində donmuş heyvanlar və konserv məhsulları ilə qidalanmaq sayəsində İonah sağ qalır.

Ən sonda o, ikrah hissi doğuran Bokonon ilə qarşılaşır, "onun ayaqları... doqquzluq buzuna qərç olmuşdur". Bokonon ona öz incilinin son cümləsini yazdığını söyləyir. "Pişik beşiyi" – Vonnequtun ilk tam dəyərli satirasıdır. Duzlu-məzəli istehza əvvəlinci üç romanın hamısında çox əhəmiyyətli bir ünsür olsa da, istehza dördüncü romanda dominantlıq etmir.

Din, siyasət, biznes, elm və kiçik qazların bir dəstəsi hamısı şən şəkildə burada yığılmışdır. Bokononizm, əlbəttə, ibtidai Xristianlığın bir satirasıdır, öz keçmiş dülgər qurucusu, onun Sezarı (Makkabe), qanunsuz statusu və parabolik təlimləri ilə. Cənab Johnsonun dini, buna baxmayaraq, izzəti daha az ciddiyyə alır və izzət təsdiqlərinin kanonik təbiəti ilə daha açıqdır. "Bokonon Kitabları"nın ilk cümləsində deyildiyi kimi "Sizə süyləmək istədiyim bədən həqiqətlər utanç verici yalandır. Müəllif-qəhrəmanı da bizə xəbərdarlıq edir: "Faydalı bir dinin yalan üzərində necə qurulacağını anlama bilməyən istənilən kəs bu kitabı da başa

32Azərbaycan Dillər Universiteti. garayeva97@bk.ru

düşməz. "Təsadüfən din, Çarlz Atlasın dinamik gərginlik prinsipinin dəyişməsi, əzələlərin bir-birinə qarşı tətbiq edilməsi ilə onların qurulması üzərində təsis edilmişdir. Bokononizmdə Papa Monzano əks əzələ, Bokononun Yininə qarşı olan Yangdır. "Pişik Beşiyi"ndəki dini satira zərifdir, çünki Bokononizm zəruri bir funksiyanı yerinə yetirir və onun əsas yalançılığı heç kimə zərər vermir (4). Pozulacaq bir kahinliyi yoxdu və ehtiyatda saxlanacaq bir əmlakı yoxdur. Onun ritualı sadəcə boko-maru, kiminsə ayaqqabılarını çıxartmaq və "şüurun qarışması" üçün başqa bir şəxslə təkbaşına oturmaqdan ibarətdir. Romandakı digər satirik hədəflər o qədər də asanlıqla əldən getmir. Siyasət və biznes bədbəxt vətəndaşların qoyduğu yu-murtaları sovuran bir-birinə sarmaşmış ilanlar kimi görülür.

Kitabdakı personajlardan biri H. Loue Crosby, əmək problemlərinin qarşısını almaq üçün velosiped fabri-kini Çikaqodan San Lorenzoya köçürür, çünki "orada olan insanlar kifayət qədər yoxsuldurlar və kifayət qədər qorxurlar və bəzi düşüncələrə sahib olmaq üçün çox cahildirlər!" O, yeniyetmə avtomobil oğru-larını qanun pozucularına xəbərdarlıq olaraq evlərinin üzəndə asmağın tərəfdarıdır. Onun adadakı sələfləri, Castle Sugarın rəhbərliyi adanın torpaqları, resursları və ləyaqətini əlindən almaq üçün əllərindən gələni etdi. İnqilab tərəfindən qovulmazdan əvvəl tamamilə hökmranlıq edirdilər. "İdarəetmə forması Castle Sugar bir şeyə sahib olmaq və ya bir şey etmək istədiyi hallar istisna olmaqla bir anarxiya idi. Belə vəziyyətlərdə idarəetmə forması feodalizm idi. Zədəlanlıq kənar dünyadan olan tam silahlanmış adamları, Castle Sugarın plantasiya müdirilərindən ibarət idi. Cəngavərlik kizik hədiyyələr və ağılsız güzəştlər üçün əmlakı udlarmək və ya yaralamaq və ya işgəncə verəcək böyük yerli sakinlərdən ibarət idi. "Hükumət və ya biznesin məsəbt təqdim edilən yeganə nəmayəndələri Makkarti dövründə təmizlənmiş Amerikanın yeni səfiri idi ki, çünki onun həyat yoldaşı "New York Times" qəzetinə xaricdəki amerikalıların sevilməsini güzləməmələrini təklif etdiyi bir məktub yazmışdı; və San Lorenzo Schweit-zeri olmuş keçmiş şəkər milyonzusu Julian Castle. Birincisi sərgəndə idi, ikincisi isə nihilist bir məqəddəs idi. Elm, yalnız anlaşılmaz dərəcədə başa düşdüyü sobsuz şeylərlə maraqlandığı, yüksək müvqeyindən tutmuş terminologiyasını dərk edə bilməyənlərin tənqidinə qədər Nobel Mükafatı sahibi, ölümündən az sonra həyat yoldaşını unutmuş, həyatında bir roman belə oxumamış (övladlarının dediyinə görə) və masasında ailəsinin şəklini deyil, qazon üzərində yığılmış top mermilərdən birini saxlayan doktor Ho-nikker ilə təmsil olunur. Vonnequt onu bir bənddə parlaq şəkildə xarakterizə edir.

"Pişik Beşiyi" "Catch-22"-dən iki il sonra nəşr olunmuş və istər-istəməz onunla müqayisə edilmişdir, mövzu və xarakteristikada açıq oxşarlıqlar vardır. Vonnequtun romanı isə stilistik baxımdan tamamilə fərqlidir; Səbjetin təfərrüfatları ilə məhdudlaşdıqda Hellerin ixtirallığı ilə Vonnequt bu detalların təqdim edilmə üsuluna həsr edir. Dinini icad etdikdən sonra, o, hekayə boyunca kalipolarını sitat gətirərək onu sanki toxumuşdur. Ada dilini tanıtdıqdan sonra o, Julian Castlenin oğlu San Lorenzonun yazdığı bir tarix şəkildə, Torpaq, Tarix, İnsanlar haqqında, indeksin bir hissəsini yaratmaq üçün bu elmi təcrübənin şəh bir parodiya formasında məlumat verir. Sonradan biz San Lorenzadan dövlət himnini eşidirik (bu, "Silsilə diki ev" ("Home on the Range") mahnısında səslənir).

Biz bunu ingilis dilində eşidirik, amma Vonnequt bunu "original" ada ləhcəsində göstərə bilərdi, çünki o, da bunu icad etmişdir. Yeni bir Dünya Dili olsa da, bu "A Clockwork Orange"dan olan Anthony Bur-gessin "Nədsat kimi çox səslənir; "Parılda, parılda kiçik ulduz", amma "Tsvent-kiul, tsvent-kiul, lett-pool store" kimi çıxır - Rasselas-Candide ilə təsadüf edir, çünki hər iki roman eyni ildə çıxmışdı. Sonda fəsil başlıqlarını qeyd etmək lazımdır, çünki Vonnequt burada xəbərcilikdən başqa hər şeyi istifadə edir. On-lardan 127-si var və roman cəmi 191 səhifədir; onların şəh şəkilli hissələri onun bir-birinə yapışdırıldığı cihazların sanki iynə ilə işlərinə öz töhfəsini verir. Tək oxuduqda, qısa metrajlı hekayələr, tamaşa, roman və esse başlıqlarının siyahısına bənzəyir, ümidverici müəlliflər qeyd dəftərlərində saxlamağa alışırlar – onlardan bəziləri, məsələn, "İsveçrə Ailəsi Robinson" ("The Swiss Family Robinson"), "Siçanlar və Kişilər" ("Of Mice and Men") və "Zəng, Kitab və Toyuq papaqda" ("Bell, Book, and Chicken in a Hat-box") var, yad əmək olar ki, da var (3, s. 14). Konteksti oxuyarkən onlar romanın iqtisadi əsasının ağıllı bir izahını formalaşdırır. Bu satiric mozaika müxtəlif üslublarda çap edilmiş köhnə reklamlardan birini xatırladır və ilk oxunuşda müəllifin spontan yanaşmasının çox çevikliyindən ("The Sirens of Ti-tan"dakikimi) ziyan çəkirsə, bu, həqiqətən yaxşı idarə olunan bir yazı parçasıdır və qüvvə nümayişinin altında dövrümüz üçün mənalı bir fantaziya (1, s. 210). Amerikalı romançı ümumiyyətlə, döyüş romanını döyüşdən qayıtdıqdan sonrakı ilk illərdə hazırlayır. O, onu hələdə iştirak etdiyi antipatiyanın başında olanda yazır. Bu, hər zaman qəhrəman və pis adamlar ilə dolu olan bir kitabdır və müharibənin iki əsas aspekti - qətl və dünyaya həsr edilib.

Литература:

Воннегут К. Фокус-покус. соб .соч.в 5-ти томах.СП« Старт»,1992, с.210

Vonnegut, Kurt. 1963. Cat's Cradle. Mother Night.p 78

Farrell, Susan Elizabeth. 2008. Critical Companion to Kurt Vonnegut: A Literary Reference to His Life and Work.p 14

4. www.biography.com

5. www.vonnegutlibrary.org

Резюме

В статье рассматривается история эволюции философского романа за три века его существования. На этом фоне отдельно анализируются жанровые особенности романа К. Воннегута «Колыбель для кошки» как философского романа XX в. Жанр романа-предупреждения рассматривается как частный случай философского романа. Жанровая специфика анализируется сквозь призму традиционных особенностей философского романа и новаторства автора.

Summary

The article deals with the history of the evolution of the philosophical novel during the three centuries of its existence. The specific character of genre of the novel by Kurt Vonnegut «Cat's Cradle» is analyzed separately. «Cat's Cradle» is looked upon as a philosophical novel of the XX century for the warning novel is a particular case of the philosophical novel. The specific character of genre is analyzed in the light of traditional features of the genre and innovations of the author.

Rəyçi: fil.e.d.dos. Sevinc Saday qızı Zeynalova

Sadıqlı Ayşən Əsəd qızı³³
MİR CƏLALIN ÇAP OLUNMAMIŞ HEKAYƏLƏRİ

Görkəmli ədəbiyyatşünas Mir Cəlalın indiyədək ayrı-ayrılıqda, müxtəlif coxcildliklərdə və eyni zamanda beş cildlikdə 300-dən çox hekayəsi çap olunmuşdur (1;2;3;4). Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində tədqiqatlarımızı davam etdirərkən məlum oldu ki, Mir Cəlal müəllimin çap olunmamış, əski əlifbada, həm də əlyazma şəklində hekayələri də vardır. Arxiv sənədlərindən öyrəndiyimiz məlumata görə Mir Cəlal müəllimin nəşr olunmayan 28 hekayəsi var. Həmin hekayələr bunlardır: “Zuqulba havaları”, “Yanşaq”, “Zirəklik”, “Ölü soyan”, “Qayğı”, “Ulduz kəndinin şafəqləri”, “Oturaqlar”, “Yenilik hissi”, “Xallı muncuq”, “Roman evləri gəzir”, “Sünbül”, “Göydən gələn adam”, “Bağbanın hekayəsi”, “Say və sayaq”, “Saxla”, “Məhəbbətin gücü”, “Quzu”, “Kəmtərovun dəstgahi”, “Nisgil”, “Qız qəlbi”, “Albom”, “Bacı qardaş”, “Sədaqət”, “Tərpənir”, “Söylənməyən nitq”, “Sorağın gəlsin”, “Sanbal”, “Narkom oğlu”.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində Mir Cəlal müəllimin şəxsi arxivi çox aydın və sistemləşdirilmiş şəkildə qorunub saxlanılır. Şəxsi arxivlə tanışlıq zamanı Mir Cəlal müəllimin ailə üzvləri ilə, dostları ilə məktublarına, romanlarına, hekayələrinə əlyazmalar variantında, Mir Cəlal müəllimin xətti ilə olduğu kimi, orijinal vəziyyətdə baxmaq Mir Cəlal tədqiqatçısı üçün xüsusi bir hissdır.

Dünya ədəbiyyatında novellanın ən yaxşı nümunələrini məşhur “Dekameron” əsərində XIV əsrin italyan yazıçısı C.Bokaçço, fransız yazıçısı Mopassan, rus ədibi A.P.Çexov, Azərbaycan yazıçıları Ə. Haqverdiyev və Mir Cəlal yaradıb.

Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində Mir Cəlalın hekayələrini araşdırarkən tapdığım əski əlifba ilə yazılmış əlyazma şəklində olan, məhəbbət mövzusunda olan hekayələrdən biri də “Məhəbbətin gücü” adlanır (5). Hekayə belə başlayır:

“Məhəbbət bir bəladır, giriftar olmayan bilməz.

Şair yaxşı deyir: Hüsna miqdar olursa, eşq əvvəl miqdar olur.

Bəzən məhəbbət adamı divara dırmaşmağa vadar eləyir. Məhəbbət bir mərhum Aşiq Ələskər deməyib ki:

Könül sən ki, düşdün eşqin bəhrinə,

Narın çalxalan, narın silkələn, narın üz”

Mir Cəlal aşiq-məşuq münasibətlərindən danışır: “Doğurdan da məhəbbət dənizində üzmək hər igidin hünəri deyil. Əhl adamları var ki, bu eşqin dalğalarına düşəndə lap çaş-baş qalırlar. Özləri cəhənnəm, məşuqəni özünü də çıxılmaz vəziyyətdə qoyurlar. Yazıq qız bilmir ki, onun aşiqi nə yuvanın quşudur, onunla necə rəftar eləsin”.

Hekayə bir xanımın başına gələn əhvalatla davam etdirilir:

“Belə uğursuz məhəbbətə düşər olan qızlardan biri, mənim keçmiş katibəm yaşımaya gəlir dərdin mənə söylədi.

- Müəllim, dedi, bir oğlan çoxdan bir-birimizə söz vermişik, əhd-peyman eləmişik. Lap toy məqamı gələndə oğlan başlayıb ki, mən səni almıram.

- Niyə?

- Çünki sən aspirant deyilsən. Mən özüm elm namizədi ola-ola səni alıram. Sən aspiranturaya da girə bilərsən. Bu qədər də acizlik olar?

- Ay Tofiq aspiranturaya girməyə günü bu gün mən hazırım. Məni götürən kimdir? İnstitutun elmi hissəsindən neçə dəfə soruşmuşam ki, sənədlərimi gətirir? Deyiblər: Bizdə aspirant yeri yoxdur. Yaxşı əgər sən yer tapsan, mən də imtahana hazırlaşım girim.

O adamlar ki, müasir tələbləri unudublar başı çuvalda iş görürlər, əlbət ki, onlar üçün bu şərtlə təzə görünər.

Əcəb işdir, indi mənim təklifim nədir, Tofiq?

Sən gərək aspirant olasan. Onsuz toy baş tutmaz.

Bəs əhd-peymanımız nə olsun, beş ildən bəri?

Əhd-peyman köhnə şeydir. Hər günün bir hökmü var. Görmürsən dolların kursu necə düşüb. İndi ayrı zəmanədir.”

Mir Cəlalın arxivindən əldə etdiyim əski əlifba ilə yazılmış əsərlərdən biri də “Roman evləri gəzir” hekayəsidir. Mir Cəlal Bakı Dövlət Universitetində illərlə dərslər demiş, tələbələr yetişdirmiş, yüzlərlə tələbədən imtahan götürmüşdür. “Roman evləri gəzir” hekayəsi də məhz imtahan mövzusunda. Hekayənin əvvəlində imtahan prosesi təsvir edilir: “Çox mərtəbəli ağ daş binanın ikinci mərtəbəsində işıqlı, yaraşlıq bir otaqda əlvan geyimli cavan qızlar, oğlanlar, sıralarda əyləşib əllərində qələm, başı aşağı, düşüncəli, sükut içində yazırdılar: İmtahan yazısı yazırdılar. Yazıların həqiqəti, sənədliliyi cavanlar üçün çox əhəmiyyətli idi. İmtahan yazısı. Otağın ortasında ucaboy, çeşməklili bir müəllim sıraları seyr edir, hər dəm bir sanki havaya eşidənlərə xitabla, qısa, mənalı sözlər deyirdi: Yazıda səliqə vacibdir. Sözlər düz yazılsın. Cümlədə kəlmə az, məna çox olsun. Fikir deməyə çalışın, uşaqlar! Cümləniz boş olmasın.

Məlum idi ki, burada imtahan, özü də ədəbiyyatdan imtahan gedir”.

Leyla “Sevdiyim roman və onun qəhrəmanı” sualına cavab olaraq həmin dövrdə oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunan romanlardan olan Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı haqqında yazır: “Bugünkü məclis mühüm və nadir məclis idi. Daxil olmaq üçün ərizə verən cavanlar qruplara bölünüb yazı imtahanından keçirdilər. 50-dən artıq adam görüncə lövhədəki temaları götür qoy edə bilərdilər.

Bakı sovet Azərbaycanın paytaxtıdır.

Sevdiyim roman və onun qəhrəmanı

Maksim Qorki sovet yazıçılarının müəllimidir.

Cavanlar bu üç mövzudan birini seçib yazmalı, bilik, məlumatlarını, savadlarını, bir sözlə hünərlərini nümayiş etdirməli idilər. Gözlərini maraqla və diqqətlə lövhəyə dikmişdilər. Leyla Eldarqızı da vardı. O lap qabaqda, birinci sıranın sol tərəfində pəncərənin yanında əyləşmişdi. Qabağındakı kağızda nəşə qeyd edir, hər dəm fikrli dayanıb sanki məclis yoldaşlarının sükutunu dinləyirdi. Sevdiyim roman və onun qəhrəmanı. Leylanı məşğul edən bu mövzu idi. (6)

Görünür bu sualı yenidən düşünüb bir formaya salmışdı. İndi də Sovet İttifaqında roman çox yazılır, çox da oxunurdu. Cavan, xüsusən də məktəbli cavan yox idi ki, roman oxumasın, ona münasibətini bildirməsin. Müəllimlər bir sualın cavabında iki məqsəd güdürdülər: bir tərəfdən yazan tələbənin mütaliə dairəsi, qələm məharəti, mühakiməsin, mərifət, qabiliyyətini müəyyən etmək, o biri tərəfdən də hansı romanların xalq arasında necə və niyə hörmət, şöhrət qazandığını, bunun səbəblərini öyrənəcəkdilər.

Əldə qələm və düşüncəyə dalan cavanların isə bir əsas məqsədi var idi: suala düzgün, əhatəli cavab vermək, temanı yaxşı yazmaq, kamil məqsədi yazmaq, müəllimlərin diqqətini cəlb etmək.

Leyla lövhədəki temalara çox diqqət etdi, ürəyinə yatan, haqqında əmin, sabit mülahizələri olan məsələni seçdi. Fikrini qətiləşdirəndən sonra bir də qalxıb oturdu, kağız-qələmini yoxladı, sonra cəsarətlə imtahan yazısını başladı.

Mənim lap məktəbli günlərindən oxuduğum, sevdiyim roman hörmətli ədibimiz Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı olmuşdur. Hələ keçən əsrin axırlarında 1896-cı ildə yazılan bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist roman olmuşdur. O zaman bütün dünya ölkələrində, Fransa, İngiltərədə sevgi romanları dəbdə idi. Nərimanovun romanında da əlbəttə ki, sevgi var. Amma sevgi sevgi xatirinə yox, ictimai bir məsələ kimi qələmə alınır, insana məhəbbəti təbliğ edir, cavanların inkişafına mane olan uçurum dərələrini şiddətli tənqid edir, qamçılıyır və göstərir ki, Sonanın da, Bahadırın da faciəli həyatına bais olan həmin uçurum dərələr insanlar arasında salınan din, millət, irq ədavəti olmuşdur. Bu sinfi ədavət durduqca cavanların azad sevgisinə maneələr çox olacaqdır. Nəriman Nərimanov realist, uzaqgörən, xalqın həyatına çox bağlı olan ədib idi. Təsədüfi deyil ki, o sonralar kommünizm cəbhəsinə gələn xalqın böyük inqilabçı xadimi olmuş, böyük Leninin sırdaşı kimi tanınmış, böyük sovetlər ölkəsi mərkəzi icraiyyə komitəsində vəzifə tutmuşdur. Həyat, məhəbbət, öz təbii həyatı cərəyanı gedən bu roman həcmcə balaca, mənaca böyük idi. Sovet ədəbiyyatında çox roman, yəni əsərlər yazılmışdır. Amma Bahadır və Sona qədər təsirli əsər olmayıb...”

Mir Cəlalin müharibə mövzusunda yazdığı, lakin çap olunmayan, araşdırma zamanı arxivdən əski əlifba ilə yazılmış əlyazma şəklində tapılan hekayələrindən biri də “Bar ağacı” adlanır. Bu hekayə ədibin lirik hekayələrindəndir. Bir ailənin timsalında müharibə dövrünün çətinlikləri təsvir olunur: “Şəhriyar əsgər çantasını çiyinə alıb evdən çıxmaq istəyirdi. Çıxa bilərdi. İllər uzununu ömür sürdüüyü, bəzədiyi, düzəltdiyi səadət üçün qoruduğu bu mehriban otaqdan ayrılmaq nə qədər çətin idi. Bir də hərləndi, divarda sakit dayanmadı, sülh vaxtının xoş gün güzəranında xəbər verən şəkildə baxdı. Kitablara göz gəzdirdi, Nailə 7 yaşlı yetim qız qardaşının dalınca baxırdı. Baxırdı, gülümsəyirdi. Şəhriyar onun üzündən öpürdü, başını tumarlayıb dilə tuturdu. Nailə bu nəvazişlərin nə üçün olduğunu anlamır, qardaşının onunla zarafatlaşdığını güman edib gülümsəyirdi. O güldükcə qardaşının gözündən pırl-pırl yaş axırdı. Şəhriyar ağladığını gizlətmək üçün üzünü yana çevirir, yaylıq ilə üzünü dartırdı.

Məryəm xalaya tapşırıbmışam, çörəyini alacaq, xörəyini bişirəcək, məktəbdən başqa heç yerə getmə. Nə sözün olsa, Məryəm xalaya de. Özüm də tez gələcəyəm. Nailə qardaşının tapşırıqlarına cavab verirdi.

Yaxşı, getmərim, yaxşı”.

Hekayədə balaca Nailə surəti də ustalıqla yaradılmışdır. “Nailə milyonlarca sovet uşaqları kimi qardaşının səfərini adi səfər sayırdı. Getsin deyirdi, mənə hədiyyə gətirəcək. Şəhriyar bu səfərin indiyə qədər tez-tez etdiyi hədiyyəli səfərlərdən fərqləndiyini uşağa demirdi, deməzdi də. Şəhriyar bacısını bir də doyunca öpdü, qucağına aldı, öpdü, yerə qoydu. Sürətli addımlarla həyəətə düşüb bağçanı gəzdirdi. Mahir bağban Niyaz kişinin oğluna qoyub getdiyi ikinci yadigar idi. Burada nələr yoxdur. Bərəkətli Azərbaycan torpağının bitirdiyi, yetirdiyi ağaclarından – almadan, ərikdən, armuddan, tənəkdən tutmuş qızıl gülə, söyüdçiçəyinə, gülsabaha, süsənə qədər hər şey, hər şey var idi. Niyaz kişi ömrünü bu balaca səliqəli bağçada keçirmişdi. Şəhriyar sanki axırıncı dəfə olaraq tamaşa etdiyi bağdan çıxanda köksünü ötürdü. Balkonun başında qəfəsdəki bülbül səsləndi.

O da sahibinin iztirabını duymuşdu. O da xoşbəxt günlər üçün əsdiyini hiss etmişdi. Deyəsən Şəhriyarı çağırır, vidalaşmağa çağırırdı. Bülbülün səsi Şəhriyarı dayandırdı. Şəhriyar onu da ovcuna alıb öpdü. Qabağına dən tökdü, suyunu təzələdi. Nailəyə tapşırırdı:

Bacım yadından çıxmasın, quşumuzu ac qoyma ha!

Qoymaram.

Xəyalına gəldi ki, zərif bir məxluqdur, baxan olmayacaq, açıb buraxsana. Yuvasız bir bülbülün arada tələf ola biləcəyini düşünüb fikrindən əl çəkdi. Məryəm xalaya balaca bir kağız qoyub getdi. “Məryəm xala, mən bu gün yola çıxıram, hissəmiz gedir. Bacım sənə əmanət. Anasız uşaqdır, korluq çəkməsin. Məndən xəbər çıxmasa, yetimlər evinə ver. Nəyimiz var, sat ona xərclə. Ancaq bu ev-əşikdən muğayat ol. Otağa adam buraxmalı olsan da bağbana tapşır. Heyifdir, korlanmasın, Bülbül də sahibsiz qalır. Nə edim, əlacım olsa, Nailəni də, bülbülü də özüm ilə aparardım. Lakin mən döyüşə gedirəm. Yazacağam, cavabsız buraxmayım!” Şəhriyar getdi, evin həyətin şənliyi də onunla getdi.

Məryəm xala ev idarəsində çalışan bir dul qadın idi. Şəhriyarın anası ilə dostluğu, birdən-birə atasız, anasız qalan uşaqlara hörməti, iltifatı var idi. Ancaq müharibə şəraitinin çətinliyi, işinin çoxluğu onun da başını qatmışdı. Birinci aydan sonra Nailəyə baxa bilməyəcəyini görüb qızı yetimlər evinə tapşırdı. Otaqları uzaqdan, tutulmuş şəhərlərdən köçüb gələnlərdən birini Lyuba adlı ukraynalı bir qadına verdi. Lyuba içəri girəndə ağlamaq səsinə eşitdi. Nailə bülbülünü də özü ilə aparmaq istəyirdi. Yetimlər evində isə bunu qəbul etmədilər. Lyuba Nailəni qucaqlayıb təsəlli verdi. Məryəm xaladan xahiş etdi ki, uşağı onun yanında qoysun. Nailə evlərindən, xüsusilə bülbülündən ayrılmaq istəmirdi. Yad qadının sözünü eşidib sevindi, Məryəm xalaya yalvardı. Lyuba Nailəyə “qızım” dedi. Onlar məhriban yaşamağa başladılar. Qadına şirniyyat mağazasında iş vermişdilər. Hər gün axşam Nailəyə bir şirni gətirərdi. Lyubanın yolu dəyirman qabağından idi. Hər gün bir ədəd qönçədən yığıb gətirir bülbülü başa salardı. “Sən görən güllər deyil, ay gözəl məxluq. Biz də pay alırıq. Qənaətlə dolan, görək başımıza nə gəlir”.

Mir Cəlalin digər hekayələri kimi “Bar ağacı” da sadə dildə yazılmışdır, dövrünün, zamanının çətinliklərini oxucuya aydın bir şəkildə çatdırır.

Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindən əski əlifba ilə əlyazma şəklində əldə etdiyim, mənəvi-əxlaqi problemlərin həllini özündə əks etdirən hekayələrdən biri də “Saxla” adlanır :

“Niyə başını qaldırmadın?

Məktuba cavab da yazmadın.

Zəng eləmək də çətin idi?

Murtuz bu sualları dalbadal deyirdi. Hər sözündə də səsinə ucaldırdı. Firidun qəti bir səslə əmr kimi saxla deməşəydi, yəqin ki, hərif azğın suallarına davam edəcəkdə. Əslində baxsan bu kəskin mükəllimənin əvvəldən bir müqəddiməsi var idi.

Murtuz Firidunun müdiri olduğu sığorta idarəsində hesabdar işləyirdi. Hesabdar yəni maliyyə, təsərrüfat işlərinə baxan, amma o öz iş dairəsilə kifayətlənən, həddi hüdudunu bilməyən, gözləyən adam deyildi. Çox eşidərdin ki, Murtuz hər işə qarışır, hər tədbirə qulp qoyur: Məhiş nədisə kantora katib olsun? Raya hara, kargüzar hara? Firidun bu idarəyə təzə gəlsə də, işçilərin xasiyyətinə bələd olmuşdu. Xüsusən Murtuzun iddiasını etmişdi. Bilmişdi ki, Murtuz əvvəlki müdirə olan əlaqəsini indikinə də bağlamaq istəyir.

Qabinetə girəndə niyə başını qaldırmadın?

Zapiskaya niyə cavab vermədin?

Telefonla zəng vurmaq da çətin idi? Adamı niyə saymırsız?

Firidun xarakteri etibarilə ağıllı, təmkinli, səbrli adam idi. Beş gün sonra hesabdarı yanına çağırdı və ilk sualı bu oldu.

Murtuz burda sən nə işdəsən? Gözləmədiyi bu sual Murtuza çox ağır gəldi.

Necə nə işə? Yoldaş müdir, beş ildir burada ömür qoyuram, hesabdaram da.

Firidun onun sözünü kəsdi. Soruşuram, nəçisən?

Hesabdaram.

Sən hesabdara oxşamırsan, darğaya oxşayırsan.

Darğa?

Bəli, darğa, xudayarlıq

Darğa bilmirəm nədi?

Saxla yaxşı bilirsən, yoxsa hər addımda mənə əmr verməzdin.

Yoldaş müdir, axı.

Bəs nədir? Başını qaldır, cavab ver, bunları sənə kim öyrədib? Dövlət idarəsindəsən. Yoxsa dədəvin əttar dükanında?

Murtuzun dili topuq çaldı.

Öyrədib?

Deyəsən keçən müdir öyrədib. Çox pis öyrədiblər. Sığorta idarəsi sənənin dükanın olmayacaq. Yox, bundan sonra öz işinlə məşğul ol.

Eşidəm ki, yenə onun bunun işinə qarışırısan yenə barmaq uzadırsan burdan qovacağam. Murtuzun əhvalı qarışdı. Çoxdan və çox hazırladığı cavablar Firidunun qabağında sanki yadından tutuldu. Mən beş ildir ki...Müdir onun sözünü kəsdi:

Yox, on beş il olsan da, səni qoruya bilməyəcək.

Yoldaş müdir, ASPS-də məni yaxşı tanıyırlar.

Tanıyırlar, aparsınlar, onlarla işlə.

Yoldaş müdir, mən gedirəm.

Firidun əli ilə qapını göstərdi. – Xoş getdin.

Firidun bir varaq kağız götürüb Murtuzun qarşısında qoydu:

-Yaz ərizəni, bu saat çıx. Yoldaş müdir, mən sənə hələ bir şey eləməmişəm.

- Hələ, hələ... tökürsən get ayrı yerdə tök, çün bizdə maaş ala bilməyəcəksən. Bura dövlət idarəsidir, iş yeridir, dedi-qodu ocağı deyil. Murtuz əsəbi xətlə yazdığı ərizəni müdirin qabağına qoyan kimi Firidun əmr verdi və katibə tapşırı. Əmrin surətini divardan as, qoy hamı oxusun. Murtuz o yan bu yana qaçanda katibənin səsini eşitdi. Yoldaş Murtuz surət hesabını al, sonra pul olmayacaq. Murtuz pörtmüş, təlaşa düşmüş halda əyilib katibədən soruşurdu.

-Bəs sən deyirdin, təzə müdir yaxşı adamdır. Çox yaxşı adamdır. Məni qovur.

-Qovanda nə olar, ayrı yerdə işləyərsən, qayda-qanunu öyrənərsən. Müdir çox yaxşı adamdır.

-Lap soyuza gedərəm.

-Sayuzun Firiduna gücü çatmaz, otur yerində”.

Hekayədə öz işindən başqa hər kəsin işinə qarışan, həddini bilməyən, sonda işi ilə vidalaşmalı olan Murtuz və sığorta idarəsinin müdiri Firidun arasındakı dialoq vasitəsilə Murtuzun mənəvi naqisliyi nəzərə çatdırılır.

Tədqiqat zamanı Mir Cəlalin arxivindən əldə etdiyim əski əlifba ilə yazılmış əlyazma şəklində qalan hekayələrdən biri də “Sanbal” hekayəsidir(7). Hekayədə hər bir işin kəmiyyətinin yox, keyfiyyətinin, sanbalının önəmli olması vurğulanır: “İndi hamı görür, düşünür ki, dövlət təkcə say işinə yox, sanbal işinə böyük məna verir. Başdan sovurma iş görənləri məsuliyyətə alı. Dünən bir köynək almışdım. Bir dəfə, iki dəfə əyninə geyən kimi düymələri töküldü. Çaydanın qapağına əl vurursan qopur, istəkanı nəlbəkiyə qoyursan dingildəyir, oynamağa başlayır. Zalım oğlu istəkan düzəldən anlamır ki, onu gərək nəlbəkiyə qoyanda laxlamasın. Karandaş alırsan, əl dəyəndə içi tökülür. Bu, çox işlənən malları buraxan istehsalçıları bir yaxşı yoxlayıb silkələmək lazımdır. Bizim sənayemiz, bizim texniki tərəqqi imkanlarımız birə yüz artmışdır. İndi camaat məhsulun qüsurluğunu görür və göstərir, sanbal, keyfiyyət istəyir. Texniki tərəqqi səviyyəsi etibarə alınan sənaye də var. Amma bundan istifadə eləyən azdır. İstehsalçılar canlı adamlardan çox müqəvvaya bənzəyirlər. Başdan sovma. Dədə-babadan bu sözə nifrət olub, Başdan sovma, yəni boş iş, mənasız, xalqı aldatma iş. Dövlət təşkilatları belə iş bilməyənləri məsuliyyətə aldırmağandır. Dərzi olsun, dülgər, xarrat nə olur, olsun, sənətində möhkəm, sanballı olsun, Dünyanın ən qüdrətli, nüfuzlu Sovet İttifaqı. Bir parça apardım ki, kostyum tikdirim. Usta parçaya baxdı, diqqətlə tamaşa elədi.

Ustaya əhsən dedim. Parçanı onun ixtiyarına verib çıxdım ki, Heç tələsmə, təki isbatlatın. O başqa məsələ. İsbatlı tikməsəm əlim qurusun. Gördüm ki, usta mahir adamdır. Öz sənətinə hörməti var. İşin sayına yox, sanbalına. Bunu heç vaxt unutmaq olmaz. Bizim sənayemiz qeyrət, mərifət, nüfuz sənayesidir. Sanbal olmayan yerdə sayın da gücü olmaz. Hər iş çub kimi mamzaq olar. Atalar deyir: Çörəyi ver çörəkçiyə, üstəlik bir çörək də artıq. Hər işin sayı yox, sanbalı lazımdır. Belə iş sahibinin üzü ağ, alnı açıq, başı uca olar”.

Mir Cəlalin arxivindən əldə etdiyim, əski əlifba ilə yazılmış, çap edilməmiş hekayələrdən biri də “Narkom oğlu” adlanır. Hekayə ibrətamiz əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə vəzifəli şəxsin övladı Cəlilin institutda oxuduğu müddətdə başına gələn əhvalatlardan bəhs edilir. Yoldaşlarının dediyi “Böyük adamın oğlu”, “Narkom oğlu” kimi sözləri Cəlil təhqir kimi qəbul edirdi və sərt cavab verirdi. Cəlil heç vaxt atasından bəhs etmirdi, onun adını belə çəkmirdi. Buna görə də yoldaşlarından bəzisi elə güman edirdi ki, Cəlil atasından küsüb, onunla danışmır. Bəziləri elə düşünürdü ki, atası Cəlilə qadağa qoymuşdur. İnstitutda daxil olanda Cəlil riyaziyyat şöbəsinə ərizə vermişdi. Yer olmadığından, ya səhvən ədəbiyyat şöbəsinə salmışdılar. Cəlil bu barədə tədris müdirinə şikayətlənsə də, bir nəticə vermir. Cəlil düşünürdü ki, riyaziyyat yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq, ərizəsini verdiyi həmin şöbədə oxumalıdır. Tədris şöbəsindən bir yaşlı müəllim Cəlilə belə cavab verir: “Oğul, həmişə könül buyurana getmək olmaz. Şərait dediyinə də boyun əymək lazımdır. Könülə qalsa, mənim könlüm istəyir ki, bu saat Kəpəzin başında sərinləyim, amma görmürsən daş binanın içində qan-tər tökürəm”. Cəlilin bükəf olduğunu görüb anası ona təsəlli verir, atasının bu işi həll edəcəyini deyir. Təbii ki, Cəlil buna razı olmur. O, öz gücünə təhsil almaq, irəliləmək, nəyəsə nail olmaq istəyirdi. Cəlil necə düşünürdüsə, elə də oldu. Atası bircə dəfə zəng edib institut direktoruna nə demişdisə, həmişə Cəlilə xüsusi ehtiram edirdilər. Başqalarının bir balı çatmayanda təqatdünü kəsirdilər, Cəlildə isə belə bir problem olmur. Mötəbər yerlərə adam çağıranda iki nəfərin biri Cəlil olurdu. Cəlil yaxşı geyim geyinsə də, onun əlaçı olmasını vurğulayaraq tələbələr üçün göndərilən geyimdən birinci növbədə ona verirdilər. Komitə sədrinin etirazına baxmayaraq, Cəlil talonu alaraq kənddən gəlmiş, yoxsul və bilikli tələbə İlyasa verir.

Günlərin birində Müəllimlər İnstitutunun builki məzunlarını xalq maarif komissarlığında bir yerə yığdılar. İdarə rəisi məzunlara öz məsləhətlərini verdi, kənd müəlliminin şərəfli və müqəddəs vəzifələri, təlim-tərbiyə prosesi, kənd şəraitinin çətinliyi və s. haqqında danışdı. O, qarşısındakı siyahıdan məzunların təyinnaməsini oxudu. Cəlil siyahı qurtarana qədər dinlədi, adının çıxmadığını görüb etirazını bildirdi. Müşavirə qurtarandan sonra Cəlil öz təyinnaməsi haqqında bir də soruşanda məlum oldu ki, onu

mərkəzdə saxlamaq istəyirlər. Cəlil etirazını bildirdi, hamı kimi kənddə müəllimlik peşəsi ilə məşğul olmaq istədiyini bildirdi. Cəlil evə qayıdan kimi yol tədarüktü gördü. Xəyalında dedi: “Onlara qalsa, heç vaxt Cəlil tanınmayacaq, narkom oğlu ilə rəftar edəcəklər”. Anasına rayonda yaşayan yoldaşlarından birinin toyuna gedəcəyini deyir. Üç aylığa yay maaşlarını alır, bir axşam ailə ilə vidalaşır Kirovabada (indiki Gəncə) yola düşür. Kirovabad maarif şöbəsi Cəlili çox sevinc və hörmətlə qarşılayır. Beləliklə, Cəlil atasına görə yox, məhz öz istəyinə, savadına görə məktəbdə müəllim kimi fəaliyyət göstərir.

Mir Cəlalin əski əlifba ilə yazılmış “Yenilik hissi” adlanan hekayəsi də arxivdə apardığım tədqiqatlar zamanı tapılmışdır. Hekayə maraqlı mövzuya həsr olunmuşdur. “Hekayənin əvvəlində yenilik hissi haqqında yazıçının fikirləri ilə tanış oluruq. Yenilik hissi hər bir adamda qibtəyə layiq xüsusiyyətdir. Hər zaman, hər yerdə, hər şeydə yenilik. Bu meyl adamı gələcəyə, yüksəlməyə, irəliləməyə çağırır. Bu meyl hər kəs üçün həmişə xoşbəxtlikdir. Hər təzə yaxşı, hər köhnə pis deyil!”

Hər dəfə təzə paltar aldığı zaman ilk növbədə nənəsinə göstərən Hafiz ondan dəyərli məsləhətlər alır. Nənəsinin tələb etdiyi təzəlik təkcə görkəmlə, yaraşıqla bağlı deyil, insanlığın xarakterində, məzmununda, mahiyyətindədir. Ailədə nənənin xatirini əziz tutmayan, onun istəyi ilə hesablaşmayan yoxdur. Hamı istəyir ki, onun yanında təzə görünsün, təzə söz desin. Gəlinlərdən biri təzə donunu ilk dəfə geyinib gəlir. Nənə bəyənir və deyir: “Qızım, bu nədi, tuman (yubka) bəyəm dizdən yuxarı olar? Paltar insanın abridir bala, belə moda olmayın, qayınatan görər, get dəyiş”. Bu hadisə həqiqətən baş vermişdi.

Yazıçı bir tanışını barədə yazır. Bu insanı tez-tez məhkəmədə görür. Məlum olur ki, o, keçmiş arvadını boşayıb “yenisini” alır. Bir müddət sonra rəhmətə gedir. Yeni ailə həyatı qurduğu cavan arvadı kişinin dəfn mərasimində qalmaq istəməyib ölünün canı soyumamış bilet alıb uzaq şəhərə qaçır. Əvvəlki arvadı isə qara bağlayıb yas saxlayır, kimi gördü ağlayır.

Sonda belə qeyd olunur: “Yenilik odur ki, sən gündəlik, adi işində insanlara xeyir, fayda verən, cəmiyyəti inkişafa aparacaq yola atasın. El işi görsən, aləm razı qalar, əhsən deyər. Yoxsa ildə bir arvad dəyişməyə cəhd eləsən, ailə, övladı, cəmiyyəti nəzərə almasan, belə yeniliyi düşmənimə də arzulamaram”.

Mir Cəlal uzun illər müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyi üçün müəllimlik peşəsinə həsr olunmuş, başına gələn əhvalatları özündə əks etdirən hekayələri çoxluq təşkil edir. Yazıçının çap olunmamış, müəllimliyə həsr edilmiş hekayələrindən biri də “Albom” adlanır. 1948-ci ildə yazılmış hekayədə müəllim-tələbə münasibətlərindən bəhs edilir. Əşrəf müəllim kitab sarayından çıxıb gedərkən arxasınca bir oğlan gəlir. Müəllim tələbəsini yadına sala bilmir və düşünür ki, müharibə zamanı hərbi hissələrin birində görmüş ola bilər. Oğlan Əşrəf müəllimin ona dərs dediyini bildirir. Yenə də müəllim tələbəni yadına sala bilmir. Məlum olur ki, o, Moskvada Texnoloji İnstitutu bitirib. Əşrəf müəllim adı Firidun olan bu oğlana 25 il öncə Kirovabadda ikinci şöbədə (Gəncə) dərs demişdir. İkinci şöbədə deyəndə böyük məktəb həyatı, dərs dediyi uşaqlar Əşrəf müəllimin gözləri qarşısına gəldi. Onların hamısı Əşrəf müəllimə doğma idi. Müəllim tələbəsinə ibrətamiz fikirlər söyləyir: “Balalar bizim ümidimizdir, Onlara qayğı ilə yanaşmalıyıq. Yalnız müəllimin yox, hamımızın borcudur. Hər bir uşağın yaxşı və tez oxuyub uca mərtəbəyə çatmağını görəndə mənim ömrüm on il uzanır”.

Əşrəf müəllim tələbəsinə deyir ki, əgər mən sizə bacarıb bir yaxşılıq etmişəmsə, siz də bacardığınızı qədər sizin digərlərinə edin. İnkişaf hər zaman belə olur, tələbə müəllimini, şagird ustasını, övlad atasını ötür. Əşrəf müəllim tələbəsinin verdiyi albomu məmnuniyyətlə qəbul edir. Albomu onların ilk dəfə görüşdüyü Kirovabadın (Gəncə) birinci məktəbinin kitabxanasına göndərməyi təklif etdi. Bu albom vasitəsilə hər kəs möhkəm və uzunömürlü müəllim-tələbə dostluğunun şahidi oldu.

ƏDƏBİYYAT

Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 442 s.

Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. II cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 444 s.

Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. III cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 456 s.

Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. IV cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 468 s.

ARXIV MATERIALLARI

5. S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi. Fond 1. Siyahı 1,2.

6.M.C.Paşayev. “Mənalı sükut”, “Saxla”, “Bir qəlbin yanğısı” və s. hekayələr. Ərəb əlifbası ilə. Avtoqraf. 149 Vərəq.

7.M.C.Paşayev. “Yanşax”, “Hilal dayı”, “Zirəklik” və s. hekayələri. Fond 1, siyahı 2. 108 vərəq.

Açar sözlər: Mir Cəlal, Azərbaycan ədəbiyyatı, çap olunmayan hekayə, yenilik

Ключевые слова: Мир Джалал, Азербайджанская литература, неопубликованный рассказ, инновация

Key words: Mir Jalal, Azerbaijani literature, unpublished story, innovation in philology

UNPUBLISHED STORIES OF MIR JALAL

Summary

The researcher got acquainted with Mir Jalal's books, published during his lifetime and after his death, and stories stored in the Mir Jalal teacher's personal archive in the National Archives Administration. Af-

ter comparing and, most importantly, comparing the five volumes published in 2013, the researcher found that Mir Jalal had 26 unpublished stories. "Stormy weather", "Fine", "Wisdom", "Dead shadow", "Caring", "Lights of the village", "Seats", "Feeling New", "The novel goes around the houses", "Sunflower", "The Man From the Sky," "The Gardener's Story," "Count and Count," "Save," "The Power of Love," "The Lamb," "Kamtarov's Supply," "Nisgil," "Girl's Heart," "Sister and brother", "Fidelity", "Swirling", "Speechless", "Let the Speech Come", "Sanbal", "The Son of Narkom".

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

Халилова Гюляр Исмаил³⁴

КАВКАЗ В ТВОРЧЕСТВЕ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ПОЭТОВ XIX ВЕКА

«Дайте Кавказу мир и не ищите Земного
рая на Ефрате – он здесь, он здесь!»

(А.Бестужев-Марлинский)

«Соприкосновение языков является исторической необходимостью, и соприкосновение это неизбежно влечет за собой их взаимопроникновение»

(французский лингвист Ж.Вандриес)

Тема Кавказа в творчестве русских писателей и поэтов занимает особое место. Красота, могущество Кавказа всегда была одним из основных источников вдохновения для российских поэтов и писателей. Хотя Пушкин считается первооткрывателем Кавказа в русской литературе, отметим, что до появления его «Кавказского пленника» читатели могли встретить упоминания о Кавказе в одах М.В.Ломоносова, в стихотворной повести «Бова» А.Н.Радищева и его поэме «Песнь историческая». Жуковский посвятил кавказцам несколько строк в «Послании Воейкову». Но лишь с появлением «Кавказского пленника» Пушкина темы из кавказской жизни прочно входят в русскую литературу, приобретая значение литературной традиции.

А.С.Пушкин обратился к теме Кавказа одним из первых, в начале 20-х годов, создав поэмы «Кавказский пленник» и «Бахчисарайский фонтан». С легкой руки Пушкина в русскую литературу вошли многочисленные «пленники» и «пленницы». Два месяца пребывания на Северном Кавказе и месяц в Крыму чрезвычайно обогатили Пушкина впечатлениями. Он писал в «Путешествии в Арзрум»: «Я ехал долго, не встречая признаков жилья. Наконец, увидел уединенную саклю. Я стал стучаться в дверь. Вышел хозяин. Я попросил воды сперва по-русски, а потом, по-татарски (по-азербайджански)».

Далее поэт рассказывает о своих встречах с азербайджанскими поэтами, писателями и воинами: А.Бакихановым, М.Мадатовым, Фазиль-ханом, Фараджулла-беком, Фархад-беком.

А.С.Пушкин надолго сохранил память о своих азербайджанских друзьях: Фархад-беке и Фараджулла-беке, прославленных в боях, о которых рассказывал по возвращении в Петербург.

Кавказские произведения русских писателей создавались и романтиками и реалистами, изучавшими местные языки. Их творчество отличается стремлением внести в русский литературный язык восточные слова, и в первую очередь тюркизмы. А.С.Пушкин проявлял большой интерес к восточным языкам. В «Кавказском пленнике» и «Бахчисарайском фонтане» можно встретить восточные слова и понятия: хан, коран, евнух, гарем, шербет, факир, аул, шашка, четки, чалма. Отметим, что восточные слова во всех ориентальных произведениях русских писателей XIX в. большей частью давались без каких-либо разъяснений. Они привносились механически в русский литературный язык как инонациональные слова. У Пушкина такие слова и понятия создавали чисто внешний, ориентальный колорит, благодаря чему достигалась особая манера изложения.

В русской литературе эпохи романтизма Кавказ был Востоком, а произведения о Кавказе зачастую писались как произведения о Востоке. Например, известная поэма Лермонтова «Измаил-бей» имела подзаголовок «Восточная повесть». В «Кавказском пленнике» Пушкина есть такие слова: «Но се – Восток подьмет вой!»

Кавказ вошел в сознание русского читателя вместе с произведениями Пушкина, Лермонтова, Л.Н.Толстого, Бестужева-Марлинского. Л.Н.Толстой пишет исполненные художественного реализма и жизненной правды кавказские рассказы и повести. Примечательно, что именно на Кавказе Толстой сделал свой самый главный выбор в жизни – он стал писателем!

Никого не оставят равнодушным такие знаменитые произведения Толстого как «Кавказский пленник» и «Хаджи-Мурат», где явно прослеживается проникновение ориентальных слов и понятий не только в русский язык, но и в сознание жителей России. Так, например, слова: бешмет, черкеска, папах, кинжал, шашка, бурка, хурда-мурда, йок, дыча (алыча), кунак, джигит, мюрид и др. прочно вошли в толковые словари русского языка.

Один из выдающихся писателей этой плеяды, обратившихся к теме Кавказа, Лермонтов с детских лет был связан с этим краем своей биографией. Для Лермонтова Кавказ становится поэтической родиной.

Впервые Лермонтов увидел Кавказ в малолетнем возрасте во время поездок на Кавказские Минеральные воды. Он был поражен красотой этих мест. В эти прекрасные края Лермонтов ссы-

34 Старший преподаватель кафедры «Язык и общественные дисциплины». Национальной Академии Авиации

лался дважды, и, таким образом, провел на Кавказе достаточно долгое время. Под влиянием Кавказа Лермонтов создал прекрасные произведения: «Каллы», «Аул Бастунджи», «Измаил-бей», «Хаджи Абрек», «Демон», «Мцыри», Кавказ» и др.

Лермонтов дружил с прогрессивными азербайджанскими писателями – А.Бакихановым, М.Ф.Ахундовым. Он интересовался азербайджанским фольклором, изучал азербайджанский язык. (Есть свидетельства, что он брал уроки азербайджанского языка у основоположника азербайджанской литературы М.Ф.Ахундова).

Поэт писал С.А.Раевскому: «Хороших ребят здесь много... Начал учиться по-татарски (по-азербайджански), язык, который здесь, и вообще в Азии необходим, как французский в Европе».

Русского поэта увлекали и очаровывали красота и богатство азербайджанского языка. Он обратился к живой народной речи, к устному народному творчеству. Изучение азербайджанского языка, по словам поэта, впоследствии ему пригодилось. По устному рассказу М.Ф.Ахундова русский поэт написал чудесную сказку «Ашуг Гариб» (у Лермонтова «Ашик-Кериб»), широко популярную в Азербайджане. Она привлекла его не только своим богатым лирическим содержанием, но и символическим значением: великий русский поэт был таким же странником, гарибом, каким был герой этой народной сказки.

И этот русский «гариб» проникся глубоким уважением к народам Закавказья, чья жизнь, природа, поэзия так пленили и очаровали его. Услышанные им в Азербайджане народные слова рассыпаны во многих его замечательных творениях. Часто можно встретить такие слова, как: яман, валах, йок, намаз, оглан, якшы, урус и др.

Как сказочную песню

Отчизны моей,

Люблю я Кавказ!

Эти строки великого поэта, разумеется, касаются и Азербайджана.

«Кавказ – это колыбель поэзии Пушкина – сделался потом и колыбелью поэзии Лермонтова» (В.Г. Белинский.)

Здесь Пушкина изгнание началось

И Лермонтова кончилось изгнание. (А.А.Ахматова)

Воспетый Пушкиным Кавказ сделался местом паломничества писателей. Одной из самых ярких фигур Кавказской литературной академии стал декабрист Александр Бестужев-Марлинский.

Ознакомившись с кавказскими произведениями не только русских, но и иностранных авторов и считая, что даже Пушкин лишь "приоткрыл занавес" таинств этого края, Бестужев решил показать русскому читателю подлинный Кавказ. В двух планах (очерковом и художественном) осваивая Кавказ, он во многом оказался первооткрывателем. Причем это касается как содержания кавказских произведений писателя-декабриста, так и их жанра.

Благодаря известному писателю А.А.Бестужеву тема Кавказа в России была окончательно утверждена и достигла своего высшего успеха.

На Кавказе Бестужев прожил около восьми лет и, благодаря этому, имел возможность хорошо ознакомиться с условиями жизни местных народов:

«О горах и горцах» Бестужев для своего времени знал больше, чем кто-нибудь другой».

Бестужев искренне восторгался горцами, видя в них братьев по духу. Он восклицал: «Черт меня возьми, какие удалцы, что я готов расцеловать инога!» У него было много кунаков среди горцев, он узнал их, как никто другой. «Кавказских горцев напрасно обвиняют в жестокости, — писал он. — Очень редко были примеры, чтобы они терзали попавшихся им русских даже в пылу гнева или мести, на самом поле сражения. У себя дома горец заботливо промочит раны пленнику, "попотчует бузой", разделит пополам черный чурек свой...»

Красота, могущество Кавказа всегда была одним из основных источников вдохновения для российских поэтов и писателей. Кавказ очаровал Бестужева бессмертной красотой. «Вдали, как исполинские волны застывшего океана, вставали горы над горами, увенчанные алмазной пеной снегов». Угрюмо, как минувшие столетия, висели над головой опального поэта громады Кавказских гор и над ними сверкал снежный Перун лавин, готовый низринуться от жаркого луча солнца, от порыва ветра. Он любовался грозной красотой Кавказа, «ненаглядной цепью опаловых гор и голыми утесами ущелья». Кавказ казался ему «краем поэзии и любви».

Неслучайно, Бестужев-Марлинский в 30-е годы прославился как большой знаток азербайджанского языка. Интерес к тюркским языкам писатель проявил, однако, гораздо раньше: в написанной в 1819 шуточной шараде с разгадкой «Агафон» Марлинский использовал такие слова, как «ага», «султан», «янычар»:

Часть первая моя в турецкой стороне

Проза для янычар и часть для султана;

Вы окончание хотите знать во мне?

Оно в Германии отличьем служит сана:

А целое мое – у россиян
Есть имя знатных и крестьян

Как ни хотелось бы связывать тему литературного творчества и тему войны, следует отметить, что декабристы, судьбой заброшенные на Кавказ, были против жестоких, военных методов присоединения к России. Считая вначале горцев повстанцами, позже, знакомясь и подружившись с некоторыми, они начинали разбираться. (Бестужев был осужден по делу декабристов и сослан в далекий Якутск. Позже по личному ходатайству «государственный преступник» Бестужев был переведен на Кавказ).

В кавказских очерках Бестужева-Марлинского представители местного населения показаны в качестве положительных героев. Таковы Мулла-Нур из «Пути до города Кубы», Гайдар из «Рассказа офицера, бывшего в плену у горцев», защитники Дербента из «Писем из Дагестана». Этими положительными образами Бестужев хотел вызвать в русском читателе симпатию к кавказским народам, ибо понимал, что в дружеских и миролюбивых взаимоотношениях - единственный выход из создавшегося на Кавказе политического тупика.

Отметим, что и «Аммалат-бек» и «Мулла-Нур» созданы в основном на фактах, взятых из реальной действительности, и не случайно первая повесть имеет подзаголовок «Кавказская быль», а вторая – «Быль».

Весь творческий путь Бестужева представляет собой художественную систему, в которой в символах, метафорах, сравнениях скрыто то, что было дорого сердцу писателя. Бестужев заронил в общественное сознание идеи о необходимости мирного сосуществования с народами Кавказа, о том, что лишь добром и наглядной пользой можно привлечь кавказцев в единое отечество, а насилие лишь углубляет пропасть между ними. И главное — о том, что мужественных и сильных детей гор куда лучше иметь друзьями, чем врагами: «Я топтал снега Кавказа, я дрался с сынами его — достойные враги... Как искусно умеют они сражаться, как геройски решаются умирать!»

Бестужев -Марлинский глубоко изучил азербайджанский язык, полюбил людей, музыку, народное творчество незнакомого народа. Он с удовольствием слушал ашугскую музыку: «У них много печали», - говорил поэт.

Здесь, на Кавказе Бестужев близко подружился с А.Бакихановым, а тот, в свою очередь, познакомил его с М.Ф.Ахундовым.

Самая значительная работа Бестужева-Марлинского – это, несомненно, перевод поэмы М.Ф.Ахундова «На смерть поэта» (на смерть А.С.Пушкина).

Бестужев не был чужим человеком для азербайджанского народа. Он не чуждался азербайджанских обычаев, говорил на языке местного населения, дружил со стариками и молодежью, смеялся и радовался вместе с ними. И местные жители полюбили его искренней любовью. Бестужев стал для них другом, сыном, братом. Они называли его Искендер-беком. (По словам очевидца, после длительного пребывания в Дербенте, отправляясь в 1834 году в Тифлис, все городское население провожало его и верхом, и пешком верст двадцать от города до самой реки Самур, стреляя по пути из ружей, пуская ракеты, зажигая факелы. Музыканты били в бубны, играли на своих инструментах, пели, плясали, желали ему доброго пути. Согласно обычаю, плеснули вслед ему воду).

Оказавшись в Тифлисе, Бестужев решил продолжить занятия азербайджанским языком, искал себе преподавателя. М.Ф.Ахундов оказался самым подходящим человеком.

Ахундов был очень приятным собеседником: он любил посмеяться, пошутить. Все это нравилось Бестужеву, и он часто приходил к Ахундову, чтобы не только заниматься азербайджанским языком, но и по-дружески провести время. «-У вас большие успехи Александр Александрович, - говорил Ахундов», на что Бестужев отвечал: «-Ведь у меня прекрасный муаллим».

Становится понятно, почему, оказавшись по долгу солдатской службы на Кавказе среди азербайджанцев в 1830-34 годах, Бестужев -Марлинский всерьез занялся изучением азербайджанского языка, с которым, «как с французским в Европе, можно пройти из конца в конец всю Азию».

Овладев в совершенстве азербайджанским языком, Бестужев невольно начинает отыскивать слова тюркского происхождения в русском языке: «Болтая по-татарски, я нашел, однако же, кучу слов их, запавших в наш язык так глубоко, что никто не сомневается в их некрещеном происхождении». Так что его можно считать первым исследователем тюркизмов русского языка.

Используя эти так называемые устойчивые тюркизмы в языке своих произведений, Бестужев сопровождает их подробными разъяснениями, в которых отыскивает их тюркские корни. К примеру, в примечаниях к слову "гайда" читаем: «Я думаю, почти все читатели знают, что турецкое, или, если угодно, татарское восклицание гайда, гай-да, значит ну! ну же! ступай! Те, кому это неизвестно, могут вспомнить, что сами они часто употребляют его, восклицая, например: «айда, молодец!» А из этого следует, что все они, себе неведомо, прекрасно говорят и пишут по-татарски».

Расширяя лексику своих произведений за счет тюркских слов и выражений, писатель использовал их, с одной стороны, для создания местного колорита, а с другой стороны, для обозначения

неизвестных русскому читателю предметов и явлений восточной действительности. Для создания местного колорита Бестужев- Марлинский в кавказских очерках использует в большом количестве так называемые устойчивые тюркизмы - слова тюркского происхождения, которые издавна вошли в русский литературный язык для обозначения различных понятий, восходящих к восточным, и потому не нуждаются в разъяснениях. Это такие слова, как бек, чурек, ага, хан, сарай, арба, башмак, базар, гяур, курган, нагайка, нукер, папах (папаха), плов (пилав), янычар, селям, чалма.

Широко использованы в кавказских произведениях Бестужева и устоявшиеся в русском языке слова персидского и арабского происхождения. В основном это слова, относящиеся к мусульманской религиозно-культурной терминологии, а также обозначающие различные восточные понятия. Думается, что и эти слова вводятся автором через посредство азербайджанского языка, поскольку все они бытуют в нем. Слова, обозначающие религиозно-культурную терминологию, употребляет писателем-декабристом довольно часто и, как правило, восходят к арабскому языку: аллах, мулла, мечеть, намаз, шариат, шейх, гурия, коран, факир.

«... набожный бек, провожатый мой, сбросил с плеч свое ружье, постлал чуху к ногам коня и, омыв руки по локоть, преклонил их для намаза. Мерно возникали и стихали в его голосе звуки молитвы вдохновенного араба. Молился бек, и с ним, вы бы сказали, молилась вся окрестность – в такую благоговейную тишь одета была она; так все было обращено было к небесам, все, от молодых листиков тополей до хребтов Лезгистана.» («Дорога от станции Алмалы до поста Мугансы.»)

К словам, обозначающим различные восточные понятия, относятся персидско-арабские наименования по специальному признаку: падишах, паша, сардар, кади, эмир, а также персидско-арабская терминология предметов быта (амбар), анбар, абаз, палас, парча, томан, чадра, духан, кинжал, караван. Характерно, что эти слова Бестужев не разъясняет читателям.

Правда, перевод и разъяснение большинства таких слов можно найти в других, более ранних произведениях писателя-декабриста. Видимо, он считал, что его читатели внимательно следят за его произведениями. Так, в «Последней станции к старой Шамахе» Бестужев передает следующий свой диалог с погонщиком:

- Далеко ли в город?
- Два агача, биюгюм.
- Полно! Не слишком ли?
- А может и слишком: кто мерял!

Однако, большей частью неизвестные русскому читателю тюркизмы Бестужев, как правило, сопровождает разъяснениями, ограничиваясь переводом того или иного тюркизма на русский язык: «они смутились, оробели... стали кричать «Аман (пощада)», махать шапками; «бейдахдар (знаменщик)»; турецкая гайти (конница)»; «Кази-Мулла геляды (идет)»; «качты, качты (бежал)!» - раздалось со стен»; «Кара-полковник (то есть черный)»; «наследник майсумов (князей)»; «чап; чап! то есть марш, марш»; «под предлогом шариата, то есть толкования курана, проповедовал он ненависть к русским»; «Где же Шайтан-кюприси, чертов мост, которым меня столько пугали?»; «Югюрь, югюрь (бегом)!»- кричат со стены татары.

В других случаях, автор дополнительно дает тюркский вариант разъяснения: «табасаранские беки... избрали себе в главу, то есть в кадии, Исаи-бея»: «царские пистолеты падишах тепенджи - так называют татары пушки»; «ну да это безделица, пуч зач»; «И ты получил уже уплату и подарочки, бир доннух, бир муштуллух, за свой прекрасный поступок?»

В произведениях Бестужева часто встречаются слова в двух транскрипциях: «бек» и «бей». «коран» и «куран», «караван» и «керван» («керван-сарай»). Каждая вторая транскрипция явно восходит к азербайджанскому произношению.

Наряду с вводом большого количества неизвестных русскому читателю тюркизмов, писатель в кавказских очерках занимается и образованием новых русских слов на основе тюркских корней. Эта словообразовательная работа проходит у него в двух направлениях:

- 1) из тюркских новые русские слова создаются по канонам русской грамматики. Например, духан - духанщик;
- 2) новые слова образуются из тюркизмов по канонам грамматики азербайджанского языка. Например, обращаясь несколько высокопарно к простому погонщику: «Чапар-хан, где же Шайтан-кюприси, чертов мост, которым меня столько пугали?», Бестужев- Марлинский в примечании к своему неологизму «чапар-хан» отмечает: «Чапар - гонец, извозчик, погонщик. Чапар-хане - почтовый двор».

В целом тюркизмы, впервые вводимые Бестужевым в кавказских произведениях, можно разделить на следующие группы:

1. Слова, обозначающие действие. Никто из русских писателей, обращавшихся в прошлом веке к кавказской теме, не может сравниться с Бестужевым в знании местных языков. Отсюда не только количественное, но и качественное различие в использовании слов тюркского происхождения. Если у большинства русских авторов, писавших о Кавказе, преобладают тюркизмы-

существительные, то у автора "Аммалат-бека" встречаются самые разные тюркизмы: и существительные, и прилагательные, и глаголы. Если большинство русских авторов не передавало живую разговорную речь кавказских народов, то Бестужев часто и охотно вводит в свои произведения диалоги, монолог, просто отдельные предложения на азербайджанском языке. Широкое использование азербайджанских глаголов позволяет писателю донести до русского читателя динамику происходящего, а так как эти глаголы сопровождаются пояснениями и переводами, то они отнюдь не загромождают текст.

2. Слова, обозначающие некоторые абсолютно неизвестные русскому читателю предметы и понятия (духан, падишах-тепенджи, абарат, рахтар, гайта, мензиль, магал, фирман, томан).

3. Слова, обозначающие наименование по социальному признаку, неизвестные русскому читателю (юзбаши, пир, майсум, микелляр, назир, нукер, сардарь).

Часто и с подробными разъяснениями Бестужев дает географические понятия и названия кавказского края. В правописании последних писатель особенно точен, в отличие от своих собратьев по перу. Не случайно уже в одном из ранних своих кавказских произведений – «Пути до города Кубы» - Бестужев высмеивает тех, кто путает кавказские географические названия. Писатель дает разъяснения некоторых географических наименований и названий: «Дагестан, то есть страна гор»; «тавлинцы (от тав - гора)»; приводит для сравнения местный и русский вариант их прочтения: река Самбур - Самур; Лезгистан - Легзия, причем во многих случаях отдает предпочтение местному варианту, например, он пишет Шамаха, а не Шемаха. Поэтому неудивительно, что все географические названия и понятия в кавказских очерках Бестужева- Марлинского точны и их можно найти и на современных географических картах Азербайджана и Дагестана: Баку, Дербент, Шахдаг, Ширвань, Алты-Агач, Кунакент, Гусари, Куба, Апшерон, Ели-су, Кази-Кумык, Топчи, Топдаг, Тарки.

В кавказских произведениях Марлинский приводит также свои наблюдения над особенностями азербайджанского языка. Так, описывая город Куба, он пишет: «Улицы... Дай бог памяти, есть ли, полно, там улицы? По крайней мере, дыры, сквозь которые лазит православный и правоверный народ, воистину достойны изучения, хотя изучение их во сто крат отчаяние татарских деепричастий». В другом месте, пересказав по-русски следующие слова своего погонщика: «С разбитым носом и поджавши хвостик, удирал, убежал он в город». Писатель в примечании отмечает, что «азербайджанцы беспрестанно употребляют плеоназмы: гюр, бах (гляди, смотри), ишляди, куртады (сделал, закончил) и т. п. вы услышите десять раз в минуту».

Подобные замечания мог сделать только человек, в совершенстве владеющий языком. В кавказских произведениях Марлинского много фактов, говорящих о глубоком знании автором азербайджанского языка: «Меня очень любят татары за то, что я не чуждаюсь их обычаев, говорю их языком»; «Когда я заговорил по-татарски... у него упали руки при мысли, что я могу без толмача пересказать его женам вздоров с три короба»: «Мне хотелось променять с чиркейцами несколько слов, и я обратил речь к молодому человеку...» «Желая, однако ж, узнать мнения дербентцев, я нередко, нахлобучив папах на брови, закутан в татарскую чуху, вмешивался в толпу и прислушивался к народным толкам».

Таким образом, в кавказских произведениях Бестужев- Марлинский, наряду с так называемыми устоявшимися тюркизмами, использовал большое количество слов тюркского происхождения, неизвестных русскому читателю.

Примечательно, что не все тюркизмы, как и слова восточного происхождения в целом, впервые введенные в русский литературный язык Бестужевым в кавказских очерках, сразу закрепились в нем. Так, в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля нет таких использованных Бестужевым-Марлинским слов, как бек, гурия, гяур, кади, мулла, падишах, палас, паша, сардар, селям, фирман, шариат, эми. В то же время в изданном в советское время «Толковом словаре русского языка» под редакцией Д. Н. Ушакова они имеются. Это лишнее свидетельство языковой интуиции Бестужева, сумевшего за много лет вперед предугадать, какие слова войдут в русский литературный язык.

Интересен перечень путевых записок, написанных на Кавказе: «Мулла Нур», «Кавказские очерки», «Прощание с Каспием», «Путь до города Кубы», «Горная дорога из Дагестана в Ширван через Кунакент». «Последняя станция в старой Шамахе», «Переезд от с. Топчи в Куткашен».

Хотелось бы привести отрывок из путевых записок «Путь до города Кубы», где автор делится своим впечатлением о жителях Кубы. «В Кубе счастливый случай дал мне увидеть второе за Кавказом семейство, о котором воспоминание – гостинец сердцу. Гостеприимство, радушие, образованность – для чужих; кротость и неусыпное внимание - к детям, словом, все достоинства общительности и домашнего быта вместе. И какие милые, умные дети, как умеют они понимать и ценить каждое слово, каждый взгляд матери, ласку отца! Право, глядя на них, приходит охота опять стать десятилетним мальчиком...»

Отметим, что творчество Бестужева-Марлинского явилось важным звеном в развитии ориен-

альной темы в русской литературе, в приближении ее реалистического освоения. В произведениях писателя русский Восток получил наиболее полное отражение.

Проследив творческий путь яркого представителя плеяды русских писателей XIX века Александра Бестужева-Марлинского, можно сделать вывод, что именно он, заложил основу сближения двух культур, и в этом заслуги его неопределимы.

Пока царь завоевывал Кавказ, Кавказ Бестужева успел покорить Россию.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Рафили. Избранное. Азербайджанское Государственное Издательство, Баку, 1973.
2. Азимова Т.З., Ахундова М.Б., Векилова Л.Г. Практикум по развитию русской речи. Баку, 1998.
3. Алиева С.А., Алиева Э.М., Зейналов Э.Г., Гасанов А.Б., Мехралиева З.М. История образования и педагогической мысли. Баку, 2002.
4. В.Г. Белинский. О классиках русской литературы. Москва, 1948.
5. Дмитриев Н. К. О тюркских элементах русского словаря // Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962.
6. Казиев. Ш.М. Имам Шамиль. М., Молодая гвардия, 2010 (ЖЗЛ)
7. С.И. Ожегов. Словарь русского языка. Москва. 1953.

Ключевые слова: Кавказ, русская литература, перевод, татарский (азербайджанский) язык, романтики, реалисты, восточные слова, тюркизмы, горцы, народное творчество.

Açar sözlər: Qafqaz, rus ədəbiyyatı, Tatar (Azərbaycan) dili, romantiklər, realistlər, xalq yaradıcılığı, daqlılar, şərq sözləri, türk sözləri, tərcümə.

Keywords: Caucasus, Russian literature, Tatar (Azerbaijani) language, romantics, realists, oriental words, Turkisms, folk art, Caucasus mountain peoples, translation.

Xülasə

Məqalədə XIX əsr rus yazıçı və şairlərinin yaradıcılıqında Qafqaz mövzusunun inkişafından söhbət acılır. Məqalənin böyük bir hissəsi Azərbaycan dilini qözəl bilən Aleksandr Bestujev-Marlinskiyə həsr olunub.

The summary

The article talks about the development of the Caucasus theme in the works of Russian writers and poets of the XIX century. A significant part of the article is dedicated to the great connoisseur of the Azerbaijani language, Alexander Bestuzhev-Marlinsky.

Рецензент: д.ф.н., доц. Р.М. Тагиева

Якубова Марьям³⁵
 А.К.ТОЛСТОЙ И ВОСТОК

Одной из наиболее активно разрабатываемых тем для поэтов-эстетов была тема Востока. Своеобразную дань ей отдал и Алексей Константинович Толстой. Следует сразу заметить, что в отличие от иных представителей «чистого искусства» (в частности А.А.Фета, Л.А.Мая и других), тема эта занимает скромное, но не менее значимое, место в лирике Толстого.

Первое обращение поэта к восточной тематике относится к началу сороковых годов. Именно в этот период им был задуман и частично осуществлен замысел цикла «Цыганские песни». Уже само название цикла свидетельствует об интересе Толстого к Востоку. Таково стихотворение «Из Индии дальней ...», в котором упоминаются различные восточные реалии.

ЦЫГАНСКИЕ ПЕСНИ

Из Индии дальней
 На Русь прилетев,
 Со степью печальной
 Их свыкся напев.

Свободные звуки,
 Журча, потекли,
 И дышат разлукой
 От лучшей земли.

Не знаю, оттуда ль
 Их нега звучит,
 Но русская удаль
 В них бьет и кипит;

В них голос природы,
 В них гнева язык,
 В них детские годы,
 В них радости крик;

Желаний в них знойный
 Я вихрь узнаю,
 И отдых спокойный
 В счастливом краю,

Бенгальские розы,
 Свет южных лучей,
 Степные обозы,
 Полет журавлей, ... (с. 63-64)

Обращает на себя внимание, что уже в этом одном из первых «ориентальных» стихотворений Толстого, проявилась уникальная особенность присущая только его поэтика, - синтез восточных и чисто русских мотивов: Индия – Русь, бенгальские розы – степные обозы, полёт журавлей и т.д.

Темой Востока навеян и цикл стихотворений под названием «Крымские очерки», явившийся отражением личных впечатлений Толстого от поездки по Крыму в мае – июне 1856 года. Эта поездка дала поэту богатый материал для творческого осмысления в виде не только большого цикла стихотворений, но и целого ряда других произведений, не входящих в него. Основной состав цикла, состоящий из четырнадцати стихотворений, был написан и опубликован в том же году. Однако позже в 1857-58 годах, поэт включил а него ещё несколько произведений, которые по его мнению, должны были «дополнить» общую картину. «Они все добавляют цельность картины ...», писал Толстой жене в октябре 1856 года.

Стихотворения цикла чрезвычайно разнообразны по тематике, жанровым особенностям и эстетике. Это и небольшие пейзажные зарисовки («Над неприступной крутизной ...» и «Клонит к лени полдень жгучий ...»), и философские размышления («Гуман встает на дне стремнины ...»), и любовная лирика («Ты помнишь ли вечер, как море шумело ...»), «Обычной полная печали ...») и наполненные юмором строки («Вы все любуетесь на скалье ...», «Как чудно хороши вы ...»).

Пребывание в Крыму давало Толстому редкую возможность не только отвлечься от суровых жизненных проблем, оставив их в прошлом. Но в настоящий момент он чувствует себя умиротворен-

ным окружающим его мирным цветущим пейзажем:

Душе легко. Не слышу я

Оков земного бытия,
Нет места страху, ни надежде, -
Что будет впредь, что было прежде -
Мне все равно — и что меня
Всегда как цепь к земле тянуло,
Исчезло все с тревогой дня,
Все в лунном блеске потонуло ...

Куда же мысль унесена?
Что ей так видится дремливо?
Не средь волшебного ли сна
Мы едем вместе вдоль обрыва?
Ты ль это, робости полна,
Ко мне склонилась молчаливо?
Ужель я вижу не во сне,
Как звезды блещут в вышине,
Как конь ступает осторожно,
Как дышит грудь твоя тревожно? (с. 105)

Однако, время от времени, память вновь возвращает поэта к прошлому, тень которого омрачает настоящее:

Ты помнишь ли рев дождевого потока

И пену и брызги кругом;

И как наше горе казалось далёко,

И как мы забыли о нем! (с.104)

Пропитанный восточной негой пейзаж кажется поэту прекрасным сном, в котором он хотел бы остаться навсегда:

Иль при обманчивой луне
Меня лишь дразнит призрак ложный
И это сон? О, если б мне

Проснуться было невозможно! (с. 106)

Но даже этот великолепный южный пейзаж не может полностью удовлетворить Толстого:

Как чудесно хороши вы,
Южной ночи красоты:
Моря синего заливы,
Лавры, скалы и цветы!

Но мешают мне немножко
Жизнью жить средь этих стран:
Скорпион, сороконожка
И фигуры англичан. (с. 106)

В этом небольшом стихотворении – шутке Толстой с присущим ему тонким чувством юмора «жалуется» на помехи («скорпион, сороконожка и фигуры англичан...»), мешающие ему в полной мере насладиться, красотами южной ночи.

Романтичные крымские картинки неожиданно сменяются вполне реалистической жанровой сценкой с тремя участниками: самим поэтом и двумя его местными попутчиками Гуссейном и Али. В стихотворении «Всесильной волею аллаха ...» Толстой описывает привал у подножья горы Чатырдах, где они остановились на ночлег:

Всесильной волею аллаха,
Дающего нам зной и снег,
Мы возвратились с Чатырдаха
Благополучно на ночлег.
Все налицо, все без увечья:
Что значит ловкость человечья!
А признаюсь, когда мы там
Ползли, как мухи, по скалам,
То мне немного было жутко:
Сорваться вниз плохая шутка!

Гуссейн, послушай, помоги

Стащить мне эти сапоги,
 Они потрескались от жара;
 Да что ж не видно самовара?
 Сходи за ним; а ты, Али,
 Костер скорее запали.
 Постелим скатерти у моря,
 Достанем ром, заварим чай,
 И все возляжем на просторе

Смотреть, как пламя, с ночью споря,
 Померкнет, вспыхнет невзначай

И озарит до половины
 Дубов зеленые вершины,
 Песчаный берег, водопад,

Крутых утесов грозный ряд ... (с. 103)

Вполне очевидно из текста, что поэта и его попутчиков из числа местных жителей (вполне возможно, азербайджанцев) связывают теплые дружеские отношения ...

Цикл «Крымские очерки», как уже отмечалось выше, занимает особое место в ориенталистике Толстого. В этой связи нельзя не упомянуть об отражении в ней темы «соловья и розы». Известно, что эта тема – одна из самых популярных в русской лирике девятнадцатого века. Как справедливо считает А.Дж. Гаджиев, «начиная с 1820-х годов соловей и роза как символы любви становятся неотъемлемой частью русской любовной лирики, причем хотя большей частью они встречаются в ориентальных произведениях русских поэтов но, преодолевая восточную орнаментовку они переносятся и в часто русские стихотворения» (2, с. 115).

Именно это и присутствует в лирике Толстого. Только вместо соловья в объятьях розы «нежась, спит блестящий жук», а соловей поет в кустах шиповника!

К «Крымским очеркам» примыкают ещё два небольших стихотворения, время создания которых относится к лету 1826 года. Одно из них – «Растянулся на просторе ...», также навеянное крымскими впечатлениями, первоначально входило в цикл «очерков», однако позже Толстой решил опубликовать его как самостоятельное произведение. В нем поэт описывает долгий путь к месту ночлега. Примечательно, что этот путь проходит мимо горы Аюдаг (Медведь-гора), которую ему надо обогнуть.

Растянулся на просторе
 И на сонных берегах,
 Окунувши морду в море,
 Косо смотрит Аюдаг.

Обогнуть его мне надо,
 Но холмов волнистый рой,
 Как разбросанное стадо,
 Все толпится предо мной.

Добрый конь мой, долго шел ты,
 Терпеливо ношу нес;
 Видишь там лилово-желтый,
 Солнцем тронутый утес?

Добрый конь мой, ободрися,
 Ускори ленивый бег,
 Там под сенью кипариса
 Ждет нас ужин и ночлег!

Вот уж час, как в ожиданье
 Конь удваивает шаг,
 Но на прежнем расстоянье

Косо смотрит Аюдаг ... (с. 113-114)

Второе из упомянутых стихотворений, предположительно, должно было войти в цикл «Крымские очерки». Оно, как и предыдущее, также относится к лету 1856 года. В стихотворении «Войдем сюда; здесь меж руин ...» речь идет о знакомом поэту седом ревнивце-раввине, живущем меж старых руин и прячущем свою «прекрасную и послушную» жену от чужих глаз (т.1, 1, с. 115).

Восточные мотивы находят отражение не только в таких, чисто ориентальных, стихотворениях, как «Крымские очерки» и иже с ними. Совершенно неожиданно они обнаруживаются в былинке

«Змей Тугарин», где упоминаются «хан хазарский», «каганская воля» и др.

Вместе с тем обращение Толстого к Востоку не всегда являлось отражением его эстетических пристрастий. В ряде случаев Восток в его стихотворениях выступал представлялся своеобразной аллегорией позволяющей поэту выразить свое настоящее отношение к царящим в России порядкам. В этом плане показательно небольшое сатирическое стихотворение «Сидит под балдахином...».

Сидит под балдахином
Китаец Цу-Кин-Цын
И молвит мандаринам:
«Я главный мандарин!

Велел владыко края
Мне ваш спросить совет:
Зачем у нас в Китае
Досель порядка нет?»

Китайцы все присели,
Задами потрясли,

Гласят: «Затем доселе
Порядка нет в земли.

Что мы ведь очень молоды,
Нам тысяч пять лишь лет;
Затем у нас нет складу,
Затем порядку нет!

Клянемся разным чаем,
И желтым и простым,
Мы много обещаем
И много совершим!»

«Мне ваши речи милы,—
Ответил Цу-Кин-Цын,—
Я убеждаюсь силой
Столь явственных причин.
Подумаешь: пять тысяч,
Пять тысяч только лет!»
И приказал он высечь
Немедля весь совет. (с. 411-412)

Вполне очевидно, что речь здесь идет о современных Толстому реалиях, где под Китаем просматривается Россия шестидесятых годов девятнадцатого века. Интересно и имя героя стихотворения – Цу-кин-цын, созвучное известному нецензурному выражению. Не случайно, что это стихотворение так и не было опубликовано при жизни Толстого.³⁶

В подобном сатирико-аллегорическом написано и стихотворение «Песня о Каткове, о Черкасском, о Самарине, о Макаревиче о арапах», относящиеся к весне 1869 года. Направлено оно против националистических выпадов некоторых представителей славянофильского лагеря, утверждавших о необходимости остерегаться опасных проявлений на окраинах огромной Российской империи. Сатирически изображая таких псевдозащитников Отечества, Толстой «рекомендует» им обращать «в московский облик» все населяющие окраины народы – «башкирцев», «калмыков», «грузин», а также «ташкентцев», которые «живут у нас в плену», сожалея при этом, что среди них нет «арапов»:

И многими иными
Обилен наш запас;
Как жаль что между ними
Арапов нет у нас! ...

Анализ ориентализма Толстого был бы неполон без упоминания ещё одного произведения – «Бог и баядера». В отличие от других стихотворений Толстого «Бог и баядера» не является оригинальным. Это – перевод одноименного произведения И.В.Гёте «Der Gott und die Bayadere». Известно,

³⁶ Впервые было опубликовано в 1895 году в журнале «Вестник Европы» (№ 10).

что Гёте был одним из самых активных популяризаторов восточной поэзии. Его перу принадлежат многочисленные переводы произведений восточных поэтов.

Толстой, который высоко ценил творчество Гёте (он даже пытался перевести на русский язык его «Фауста»), использовал сюжет его произведения для создания собственного «чисто русского» варианта индийской легенды. Впервые оно было опубликовано в 1867 году в журнале «Русский вестник» (№ 9) в 1867 году под названием «Магадева и баядера» с подзаголовком, взятом у самого Гёте. Сам Толстой был очень доволен собственным переводом, о чём свидетельствуют строки из его письма, адресованного жене: «вышло по-русски очень гармонично, и, мне кажется, переносит вполне читателя в желаемую сферу, тождественную с оригиналом». И действительно, в уже отмечавшейся выше манере синтезировать русскую поэтическую манеру и восточные мотивы, Толстой создает интересное и вполне оригинальное произведение, передающее известный в индийском фольклоре сюжет о любви «Магадева, владыки земли» и исправившейся грешницы ...

Обращение Толстого к теме Востока сопровождалось широким использованием им ряда ориентальных антропонимов (Гуссейн, Али, Брахма, Израиль, Тугарин и др.) топонимов (Чатырдах, Аюдаг, Ерусалим), лексикой (сурьма, талмуд, Каббала, Аллах и др.).

Итак, анализ ориенталистики Алексея Константиновича Толстого позволяет с уверенностью утверждать, что тема Востока занимает особое место в его лирике, способствуя, тем самым, обогащению русской поэзии новыми мотивами.

Литература

Толстой А.К. Собрание сочинений. В 4-х томах. Москва, Изд-во Художественной литературы. 1963.

Гаджиев А.Дж. Этапы литературного братства. Баку. «Язычы», 1986.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Həsənova İnarə Aslan qızı³⁷

TOMAS PİNÇON ROMANLARININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsr Amerika postmodernist ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən biri olan Tomas Pinçon (Thomas Pynchon) 1963-cü il ədəbiyyat üzrə Folkner mükafatı və 1973-cü ildə Milli Kitab mükafatına layiq görülmüşdür. Amerika ədəbi-bədii aləmi onu ilk dəfə “Xırda yağış” hekayəsi ilə tanınmış və bu hadisənin ardınca yazıçı bir neçə kiçik həcmli nəsr əsərləri də yazmışdır. Lakin ədəbi şöhrət ona 1963-cü ildə yazdığı “V” romanı ilə gəlmişdir. Məhz bu roman ona Folkner mükafatını qazandırmış, ədəbi prosesdə yeni imza kimi tanıtmışdır. “V” romanından sonra Tomas Pinçon Amerika ədəbi dairələrinə yol tapa bilmiş, dövrünün ən maraqlı yazı manerası olan yazıçı kimi şöhrət qazanmışdır.

Tomas Pinçonun dünyaca məşhur əsəri 1966-cı ildə yazdığı “Lot 29-un çağırılması”(The Crying of Lot 49) romanı olur. Roman ilk növbədə postmodernist nəsrin nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir və yazıçının bu əsəri Qərbin ən böyük nəşrləri tərəfindən dəfələrlə çap edilir. Amerikanın ədəbi tənqidi rəyləri ilə məşhur olan “The Satirist” jurnalı yazırdı ki, “yazıçı bilərəkdən öz oxucuları ilə oynayır, oyunu elə qurur ki, yaratdığı qara yumoruyla sadələvh oxucusunun ona inamamasına yer qoymur” [2;39].

Əsər evdar qadın Edipa Maasın həyat hekayəsindən bəhs edir və müəllif adi həyatını yaşayan, dünyanın böyük problemlərindən uzaq düşən qadını gözlənilmədən detektivin burulğanına “salır”. Məlum olur ki, ərinin ölümündən sonra maliyyə işləri ona vəsiyyət edilib. Adi, sakit həyat tərzinin bir anın içində dəyişən Edipa Maasın başına gələn macərələr əsərin əvvəlində baxdığı apokalipsisi xatırladan tamaşada oynanılır. Postmodernist təhkiyə iki süjet xəttində qarışır və tamaşada oynanılan hadisələr Edipa Maasın həyatında yenidən canlanır. O, tamaşadakı Tristero adlı sirlə sistem haqqında bilgi almaq istəyir və bu üzədən onun arxasınca səyahətə çıxır: “Edipa Kinneretdən çıxanda heç düşünmürdü ki, yeni macərələrə doğru irəliləyir. Onun heç ağına belə gəlmirdi ki, qarşıda onu nələr gözləyir. Sirlə dünya onu və duyğularını elə qarışdıracaq ki, geriyyə qayıtmaq heç də asan olmayacaq”[4;58].

Tədricən “Torn və Taksis” adlı poçt monopoliyasının izinə düşür və məlum olur ki, məhz bu şirkət ərindən qalan vəərəsə ilə birbaşa əlaqəlidir. Təsədüfə simvollar və anlaşılmaz sözlər nə vaxtsa mövcud olan və indi də Amerikada öz fəaliyyətini davam edən nəhəng korporasiyalar şəbəkəsinə işarə edir. Sirlə vəsiyyət və onunla bağlı hadisələr ərinin sağ qalmasının üstünü açır. Müəllifin yaratdığı bədii məkan iki süjet xətti ətrafında baş verdiyindən oxucu real aləmlə uydurma dünya arasında “qalır”, teleqramların indiyə, yoxsa keçmişə aid olması fikri əsər boyu açılır. Müəllifin yaratdığı sirlə pərdəsi sona qədər davam edir, Edipa Maas isə özünə qarşı planlanan gizli sazişdən şübhələnir. Onun qarşısında seçim dayanır: qarşısındakı reallıqdır, yoxsa nəhəng şirkətlərin oyunu. Müəllif qəhrəmanın təxəyyülü ilə real hadisələri elə qurur ki, oxucu uydurma və gerçəklik arasında qalır, baş verənlərin həqiqət olub olmamasından şübhələnir. Müəllifin oyun texnikası əsərin baş qəhrəmanından yan keçmir. O, da öz təxəyyülünün gerçək olub olmamasını sona qədər aid edə bilmir. Öz təxəyyülünün əsiri olduğunu düşünür. Müəllifin oyun texnikası məşhur rəssamların rəsm əsərləri ilə bir araya gəlir, qadın qəhrəmanını şəkildəki qadınla eyniləşdirir, beləcə, reallıqla uydurma arasında sərhədlər silinir.

Əsər detektiv süjet xəttinə malik olsa da sona qədər açılmaz qalır və bu üzədən onu detektiv hesab etmək olmur. Həyat və ölüm, mövcudluq kimi problemlərə də toxunduğundan onun fəlsəfi traktat da adlandırmaq olar, lakin heç bir həqiqətə iddialı olmadığından onu fəlsəfi roman adlandırmaq olmur. Əsərdə hər şeydən danışılır, amma demək olar ki, heç bir şeyə son qoyulmur. O sözün həqiqi mənasında düşünmək üçün yazılmış romandır və postmodernizmin yazı texnikasına uyğun oyun effekti alır.

Tomas Pinçonun “Yer çəkmənin göy qurşağı” (Gravity’s Rainbow) romanı da postmodernizmin qara yumoruna uyğun yazılmış əsərlər sırasında yer alıb. Məhz bu əsər qara yumorun poetikasının öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Qərb ədəbi tənqidində yetərinə təhlil edilən əsərin bədii xüsusiyyətləri demək olar ki, az öyrənilib. Keçən əsrin 70-ci illəri əsəri bir neçə istiqamətdə öyrənmiş, mövzusu ilə bağlı maraqlı elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Əsər müasir ədəbiyyatşünaslığının əhatə dairəsində yenidən işlənir, onun haqqında biri-birinə bənzəməyən maraqlı fikirlər irəli sürülür. Bu sıraya ilk növbədə “The Guardian” [6] qəzetində silsilə təhlillərin yer alması, ardınca “The New Yorker”də əsər haqqında “dövründə yazılmış möhtəşəm roman, postmodernizmin qarar yumoru” kimi ifadələr səslənmişdir: “O, demək olar ki, nəsrin riyaziyyatçısıdır. Hər sözün və sətirin, hər söz oyununun ikibaşlı cavabı nəyə istəsən yönələ bilər. Onun inanılmaz çevik dili var.” [7;138]. Düzdür Tomas Pinçonu birmənalı olaraq qara yumorun nümayəndəsi hesab edirlər, lakin bir danılmaz fakt da var ki, yazıçı heç bir ədəbi bədii cərəyana özünü aid etməirdi. Onun müsahibələrindən “mən sadəcə yazıram” ifadəsi dəfələrlə səslənmişdir. Görünür bu üzədən o, mətbuatdan qaçır, çox vaxt şəxsi agenti vasitəsi ilə əlaqə qururdu. Tomas Pinçonun əsərlərində həm klassik bədii sənətin, həm də müasir pop-artın üslubunu görmək olurdu. Məhz üslubi rəngarənglik Pinçon nəsrin xarakterik xüsusiyyəti idi və bənzərsizlik onu digər yazıçılardan fərqləndirirdi. Tomas Pinçon yaradıcılığına özünün sevimli yazıçılarından olan Vladimir Nabokov, Atur Miller və “Bit-

37 Azərbaycan Dillər Universiteti

nik” hərəkatının üzvləri təsir etmişdir. Yazıçı özü bu haqda yazırdı: “Bu “Lolita”, Xərcəng tropikası” erası idi. Biz eyni zamanda bir neçə istiqamətlərdən müsbət rəy alırdıq. Bura Keruakin əsərləri və ya “Bitnik”lərin yazıları, Sol Bellou, Filip Rot və başqaları da aid idi. Biz iki ingilis dili tipindən yararlanırdıq, istəyirdik bilək onlar bir yerdə necə ədəbiyyatda mövcud ola bilirlər. Effekt dəhşət idi, azadlıq və pozitiv yayırdı. Məqsəd nəyi isə seçmək deyildi, məqsəd geniş imkanlardan istifadə idi”[1;28]. Göründüyü kimi Tomas Pinçonun bədii aləmini xarakterizə edən üslubi xüsusiyyətləri çoxrəngli və çoxçalarlı idi. Elə bu baxımdan da yazıçı dövrünün “azadlıqsevər aşiqi” adını qazanmışdır. Bu sıraya onun “Yer çəkmənin göy qurşağı” romanını da aid etmək olar.

Əsər mürəkkəb struktura malik postmodernist yazı texnikasının bir çox imkanlarından istifadəni nümayiş etdirir. Oxucu və əsər arasında gözə-görünməz pərdə əsər boyu davamlı şəkildə iştirak edir və görünür belə təhkiyə tipi yazıçının postmodernist oyun priyomuna əsaslanır. Əsərin bədii dili, üslubi xüsusiyyətləri ilə yanaşı narrativ məkanı da maraq doğurur, intertekstual allüziyalar, reminissensiya və göndərmələr də onun postmodernist romana birbaşa aid olmasından xəbər verir.

Hadisələr İkinci Dünya müharibəsinin son ilində cərəyan edir. Süjetin mərkəzində amerikalı zabıt Eniy Lenitripin iş həyatı ilə yanaşı seksual istəkləri də yer alır. Yazıçının ironiyası mətnə elə yeridilib ki, onu sadələvh oxucu ilk baxışdan anlayıb başa düşə bilmir. Lakin intellektual oxucu postmodernist oyun effektini anlayır və bu üzdən süjet xəttinin “izini” görə bilir. Qadınlarla sevgi münasibətlərindən sonra Lenitrip hərbi xəritədə yerlər nişanlayır və az keçməmiş həmin yerə düşmənin raketini – “Fau-2” düşür. Məhz bu səbəbdən xüsusi kəşfiyyat Lenitripin izinə düşür, onu aramsız şəkildə təqib edir. Məlum olur ki, atası onu uşaqlıqda Harvard universitetində oxumaq üçün Lslo Yabop adlı alimin himayəsinə verilmiş, elə bu alim də “Fau-2” raketinin istifadəsi üçün hazırlanan “İmikoleks-G” plastinkasının ərsəyə gəlməsində iştirak etmişdir.

Roman tarixi fantastik janrda yazılmasına baxmayaraq istehza və kinayə mətni əvvəldən sona qədər əhatə edir. Zabıtın hərbi şücaəti deyil, qadınlarla sevgi macəraları hərbi sirrə qarışır, ciddiliklə komizm yerdəyişmə edir, bu da öz növbəsində postmodernist oyun effekti yaradır. Əsərdə iştirak edən bütün qəhrəmanlar casusdurlar. Hamı-hamıdan xəbər aparır və gətirir, xəbərçilik həyat tərzinə çevrilib. Xəbərsiz gələn isə hamı tərəfindən ciddi qınaq obyektinə çevrilir: “Deyəsən yenə gəldin? -Bəli! -Yenə elə belə! -Bəli!”[5;29]. Göründüyü kimi əsgər və zabıtlar vacib xəbər gözləyir, “xəbərsizlik” onları qəzəbləndirir. Bütün bunlar yazıçının qara yumorunda istehza hədəfinə çevrilir, insanlar arası münasibətlərin kəskin böhranından xəbər verir.

Müharibə bitir, lakin hamı yenə xəbər daşıyır, köhnə kəşfiyyat üzvləri özlərindən yeni nə isə “uydurur”, hallüsinasiyalarla yaşayırlar. Bu həyat təzi onların gözüne hər yerdə təhlükə şəkildə qarabasma şəkildə görünür. Yeni-yeni fəlakətlərin olacağından narahat olan qəhrəmanlar özlərindən bəşəri fəlakətlər uydurur, onun hər an baş verəcəyindən qorxurlar. Müəllifin sarkastik ironiyası qrotesk şəklini alır, komizmin məşabını daha da yüksəldir. Roman bir neçə sonluğu olan gümanlar və fərziyyələrlə bitir: “Budur, məhz indi, burada, bu qaranlıq kadrda raketin iti burnu saniyədə bir mil sürəti ilə düşür. Əbədi və səssiz... köhnə kinoteatrın damında özünün ağlagəlməz partlayışı ilə dağılır, sonuncu delta-t”[5;47]. Sona qədər müəyyən olunmur ki, kainat məşablı fəlakət “Fau-2” raketinin buraxılması ilə baş verir, yoxsa bu da qəhrəmanların qarabasmaları və ya uydurmalarıdır.

Göründüyü kimi, Tomas Pinçonun romanları metanəsrin ən gözəl nümunələri olub uydurma və reallıq arasında yaranan sənət əsərləridir. Məhz bu keyfiyyəti ilə Tomas Pinçon yaradıcılığı postmodernist nəsrin, xüsusilə də intellektual ədəbiyyatın ən maraqlı nümunələri sırasında yer alır.

Ədəbiyyat:

1. Chambers J. Thomas Pynchon. New York: Twayne Publishers, 1992. 145p.
2. Geddes D. Distorted Communication in Pynchon’s The Crying of Lot 49// The Satirist. September 3rd, 2003. 37-44p.
3. McHale B. Postmodernist Fiction . N Y ; London, 1987. 105p.
4. Pynchon T. The Crying of Lot 49. N Y : Perennial 1986. 98p.
5. Pynchon T. Gravity's Rainbow. N Y : Viking , 1973. 119p.
6. Pynchon Thomas. <https://www.theguardian.com/books/2008/jun/11/thomas-pynchon>
7. Sissman L. E. Hieronymus and Robert Bosch: The Art of Thomas Pynchon. The New Yorker 49, 19 May 1973, 138-140p.

Açar sözlər: postmodernizm, Tomas Pinçon, roman, bədii xüsusiyyətlər

Key words: postmodernism, Thomas Pynchon, novel, the artistic features

Ключевые слова: постмодернизм, Томас Пинчон, роман, художественные особенности

Художественные особенности романов Томаса Пинчона

Резюме

Романы одного из ярких представителей американской постмодернистской прозы XX века Томаса Пинчона, как правило, исследуются сквозь призму иронии. Именно поднятые в его романах проблемы человека и общества, становятся мишенью для черного юмора, приобретают в авторской

иронии саркастический эффект. Яркими художественными образцами с точки зрения изучения поэтики черного юмора считаются романы Томаса Пинчона «Выкрикивается лот 49» и «Радуга тяготения». Именно в связи с этим оба произведения анализируются посредством таких постмодернистских приемов, как ирония и игра. Высказывается мнение о художественных особенностях романного мира автора.

The Artistic Features of Thomas Pynchon's novels

Summary

The novels of one of the bright representatives of 20th century American postmodern prose, Thomas Pynchon, are usually researched through the prism of irony. The problems of man and society raised in his novels become the target for black humor and acquire a sarcastic effect in the irony. The novels "Crying Lot 49" and "Gravity's Rainbow" by Thomas Pynchon are considered from the point of view of studying the poetics of black humor. In this connection, both works are analyzed through postmodern techniques such as irony and play. An opinion on the artistic features of the author's novel world is also expressed in the article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nəşibova Hicran38
TƏNQİDİN HƏQİQƏT MEYARI

(M.Hüseynin 1930-cu illər tənqidi görüşləri əsasında)

XX əsrin təxminən 40 ili Azərbaycan ədəbi-estetik fikrinin kəsərli söz sahibi Mehdi Əli oğlu Hüseynov böyük bir ədəbi nəslin yetişməsində istiqamətverici nüfuza malik olmuşdur. Qısa ömrünə biçilmiş tənqidçi mövqeyini-məqamını Mehdi Hüseyn zəngin dünyagörüşü, yüksək intellekti, həyata baxışının doğruluğuna inam, əsilzadəliyindən gələn cəsarət və ciddiiyyəti sayəsində qazanmışdı.

Mehdi Hüseynə qədər Azərbaycan əbədi mühitində tənqidin məqsəd və vəzifələri haqda müəyyən fikirlər mövcud idi. M.F.Axundovu Şərqdə ədəbiyyatın tamamilə yeni növü olan tənqidin pioneri adlandıran F.Köçərlinin yaradıcılığı, XX əsrin əvvəllərində çıxan müxtəlif mətbuat (“Şərqi-Rus”, “İrşad”, “İqbal” qəzetləri və s.) səhifələrində dərc olunan yazılarda ədəbi tənqidin zəruriliyi haqda fikirlər öz əksini tapırdı. Tənqidin “dil və ədəbiyyatımızı” düz yola çıxarmasını təmin edəcək keyfiyyətləri hərtərəfli aydınlaşdırılırdı. Ziyalılar rus və dünya ədəbi tənqidini öyrənir və düzgün dəyərləndirməyə çalışırdılar. Bununla belə ədəbi tənqidin qarşısında aydın, dəqiq ictimai tələb qoyulmasa da, N.Q Çernişevskidən, V.Q.Belinskidən əxz olunan tənqidi fikirlər Azərbaycan ədəbi mühitində “dövrün düşüncəsi” kimi qəbul olunurdu.

M.Hüseyn ilk tənqidi məqaləsini “Bizdə futurizm cərəyanı”nı yazanda (1926) onun 17 yaşı var idi. Bu yaşdakı gənc marksist mövqedən aydın, inamla həm də professional, kəsərli çıxış edə bilibsə, nəzəri və siyasi cəhətdən hazırlığı onun fenomen bir istedadla malik olmasını əks etdirirdi.

M.Hüseyn ilk tənqidi məqaləsində öz “məramnaməsini” bəyan etmişdi: “Biz kütləni sevən və kütlənin dərd və ələmlərini, müqəddəratını həll edə bilən və onu gündən-günə irəli aparən bir ədəbiyyatın–proletar ədəbiyyatının yaranması tərəfdarıyıq, eylə bir ədəbiyyat ki, xalq oxşamağa və xalq ruhunu tərənnüm etməyə müqtədir ola bilsin. İşdə bizim arzularımız və duyğularımız...”(1,7)

Sovet siyasi rejimi öz gəlişi ilə ədəbiyyatı, incəsənəti ideoloji təbliğat vasitəsi hesab edir, bədii əsərlərin ideya-estetik baxımdan sənətkarın məfkurəsi ilə əlaqədar təhlili ön plana çəkirdi, və bütün sənətkarların proletar mövqeyi tənqidçilər tərəfindən müəyyənləşdirilməli idi. Xüsusən də 30-cu illər Sovet hakimiyyətinin tarixə yazdığı müəmma dolu faciə və prinsipləri Azərbaycan ədəbiyyatında, incəsənətində çox düşünən, ağıllı başların qurban getməsinə səbəb oldu. Bu dövrü xarakterizə edən belə bir el deyimi yaranmışdı: “Şura hökuməti dovşana qaç deyir, təziya, tut”. Bir tərəfdən xalqlara öz tarixini, incəsənətini, folklorunu, adət-ənənəsini araşdırma göstərişini verir, bu yollarda imkanlar açırdı. O dövr Azərbaycan türkcəsinin qrammatikasını mükəmməlləşdirmə sayəsində yaradılan dilçilər qrupu, aparılan tədqiqatlar sayəsində indi bizim dilimiz türk dilləri qrupu içərisində qrammatikasına görə bəlkə də ən mükəmməl sayıla bilər. Bunlarla yanaşı, bu işlərdə can qoyan alimləri millətçi, “pantürkist” damğası ilə təqib edir, onların məhvinə hökmlər verirdi. Belə yaşam şəraitində hökumət direktivlərini həyata keçirərkən verilən qərar və qətnamələrdən irəli gələn vəzifələrin dəqiq və “sağ”, “sol” mövqeyini sərrast ayırd etmə bacarığı mütləq idi. Xırda, təsadüfi, ağlagəlməyən bir “yanlışlıq” sənətkarın həyatı bahasına başa gələ bilərdi. Zəhmətkeşlərin “gözəl” gələcəyi naminə qurulmuş bir dövlətin idarəetmə dayanıqlığı ağıllı başların zərərsizləşdirilməsindən keçməli olduğu zamanın kabusu 30-cu illərin “bədii həqiqətləri”ni çulğalamışdı.

Siyasi və nəzəri dünyagörüşü Mehdi Hüseynin bu həqiqətləri dərinədən mənimsəməsi ədəbi prosesə sinfi mövqedən istiqamət vermə yönümündəki qəti mövqeyini əsaslandırır. Sonralar onun dilinin kəskinliyi, sözündəki qətiliyi səmimi şəkildə qınayan S.Vurğunun– “Nə inad adamsan, dilin xançarla çapılısı, sənə dediklərin düzdü, mənəkilər heç?”–sualına onun cavabı da qəti olmuşdu: “əsla yox, nə sənə, nə də mənə, həqiqət, həqiqət”.(3,111)

Ola bilsin, S.Vurğuna məlum olmayın bir sıra məxvi “həqiqətlər” M.Hüseynə məlum idi. Və bu yolda bu həqiqətlərdən başqa var olma, yaşam, xalq üçün bir şey edə bilmək yöntəmi olmadığını o qəti bilirdi. Hər vəchlə tənqid etdiyi sənətkarlara həmdə yolun nə olduğunu, hansı prinsiplərin əsas tutulduğunu incələyir, aydınlaşdırırdı. Sonralar M.Hüseyn haqqında onun tənqidi prinsip və tövrləri barədə yanlış mövqedən fikir söyləyənlər yəqin ki, tarixin o “həqiqət”lərinə varmaq istəməmişlər. Bu baxımdan, Təyyar Salamoglu Nazif Qəhrəmanlının yanlış ittihamlarını yüksək alim etikası ilə cavablandırır: “Bu gün 20–30-cu illər tənqidini, o cümlədən M.Hüseynin bu sahədəki fəaliyyətini siyasi-ictimai, ədəbi-mədəni mühitin gerçəklikləri, tendensiyaları işığında qiymətləndirmək məsələyə metodoloji yanaşmanın ən düzgün yoludur.”(5,164) M.Hüseynin “Ədəbi döyüşlər” (1932) kitabına yanlış baxış və məsuliyyətsiz ittihamlarla ümumi xarakteristika verən N.Qəhrəmanlının əksinə olaraq T. Salamoglu M.Hüseynin təhlilində ədəbi prosesə sinfi mövqedən qiymət vermək tendensiyasını tənqidin maraq dairəsində dayanan problemlərinin aydınlaşdırılması kimi dəyərləndirir: “Bunu “Ədəbi döyüşlər” kitabındakı təhlillərə “giriş” kimi düşünülən “Bu günkü Azərbaycan ədəbiyyatında sinfi mübarizə” adlı parçada tənqidçi özü də etiraf edir. Əslində bu etiraf deyil, kitabda yer alan tənqidi məqalələrin hansı dünyagörüşü nöqtəyi-nəzərindən

qiymətləndirilməsi, tənqidin metodoloji istiqamətinə aydınlıq gətirən “izah”dır.”(5,163) Bu “izah”ı ədəbi prosesin sonrakı mərhələləri üçün “xəbərdarlıq” kimi qəbul edib tənqidçinin məramnaməsini, gedşin, yolun hansı yana olduğunu təxmin etməküçün əsas verdiyini də söyləmək olar. “Sonuncu yazının “Növbəti vəzifələr” adlandırılması təsadüfi deyil. Burada tənqidçi ədəbi prosesə ideoloji, elmi-analitik yanaşma kontekstində gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirir, bu ümumiləşdirmə əsasında isə perspektivdə qarşıda duran vəzifələri aydınlaşdırır, “ədəbiyyatımızın bolşevik firqəvililiyi, siyasi kəskinliyi, bədii yüksəkliyi uğrunda mübarizənin vacibliyini bəyan edir”.(5,164)

İyirmi üç yaşında bir gəncin Azərbaycan ədəbi prosesinə belə qətiyyətlə istiqamət vermə çəhdi, onun gələcək yolunu bütün incəlikləri ilə işıqlandırma bacarığı özünə inam və nəhayət, səlahiyyəti ya fəvqəladə bir cəsarət, ya da özünün dediyi “həqiqət” idi. Zamanın “həqiqəti”, tələbi onun yazı və çıxışlarında nə qədər sərt görünsə də, onu söz sahibi etmişdi.

Yeni quruluşun sərt həqiqətlərini, “ədəbiyyatdan incəsənətdən tələblərini”, marksızın –leninizmi dərindən bildiyindən bu quruluşun ideoloqu olaraq dövlətin də güvənən siması olduğundan onun dedikləri qəbul olunurdu. Bəlkə də, onun haqlı olacağına şübhə edənlər çox idi, amma bu kəskinliyin səbəbini anlamamış deyildilər. Müəmmalı siyasi atmosferin burulğanından sənət adamlarını “xəta”sız sovuşdurmağın” başqa yontəmi mövcud deyildi. “M.Hüseynin bu günlə səsleşməyən mülahizələri onun ədəbi prosesə, sənətkarlara subyektiv və qərəzli münasibətindən yox, dövrün ədəbiyyat siyasətindən irəli gəlirdi.”(5,165) “Burjua–millətçi”, “nasional-demokratik” adlandırdığı ədəbiyyatın istiqamətini vulqar-sosioloji yanaşması ilə proletar ədəbiyyatına yönləndirməyə çalışması da dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. M.Hüseyn məhz bu illər Ə.Cavadın, H.Cavidin, H.K.Sanılının yaradıcılığını tənqid edirdi. Bu dövr başqa estetik funksiyalar dövrün ideologiyasını maraqlandırmadığından o, hətta H.Cavidin əsərlərində “dönüş əlamətləri”, “proletar inqilabına yaxlaşmaq istəyi” axtarırdı.

“Yaradıcılıq metodu məsələləri” (1930) məqaləsində zamanın tələblərini açıq-aydın bəyan edərək yazırdı:“Azərbaycan proletar ədəbiyyatı yeni inkişaf dövrünə girir... Proletar nəsr və proletar şeiri əvvəlki səthi-təbliği mahiyyətdən uzaqlaşaraq, daha dərin zərbəli məsələlərlə əlaqədar edilir”.(1,16) Aydın məsələdir ki, bu göstəriş tənqidçinin şəxsi təklifi və ya məsləhətini aşmış, dövlət səviyyəsində verilmiş fərmanla əlaqədarı. “İndi firqəmiz ölkəmizdə kapitalizmin köklərini qazıyaraq, xalq təsərrüfatının rekonstruksiyasına, tamamilə kollektivləşmə əsasları üzərində qolçomaqları sıxışdırma siyasətindən qolçomaqların bir sinif kimi ləğvi siyasətinə keçir. Ədəbiyyat bu məsələdən qətiyyətlə kənarda qala bilməz.”(1,17) İyirmi bir yaşında tənqidçi “hökmü” belə “qətiyyətlə kənarda qala bilməz” xəbərdarlığını öz məntiqi iləmi, zamanın “həqiqəti”ndən” xəbərdar olduğundanmı yazırdı?! Həminməqalədə “ ədəbiyyatımızın bütün məzmununu, mövzularını, qavradığı materialları tamamilə dəyişdiyimiz kimi metodunun, yaradıcılıq yollarını da dəyişməliyik,”—deyərək dialektik materializm metodunu marksız–leninizm dünyagörüşü mövqeyindən aydınlaşdırılmalı olduğunu söyləyir və göstərir ki, “Yaradıcılıq metodu bədii ədəbiyyatda sinfi mübarizənin bütün səciyyətlərini qavraya biləcək bir tərzdə tətbiq edilməlidir... dialektik materializm metodunu bədii ədəbiyyata tətbiq edərkən, insandakı təzadlı əhvalı-ruhiyyətlər, mübarizəyə bəslənən münasibət, ailə üzvlərinin rəftarı, yeni ənənələrlə əski adətlərin mübarizəsi də dərindən araşdırılmalı və əsərin əsas məqsədi hesab edilən “dəyişdirmək” vəzifəsi ön sıraya keçməlidir. Bu yol ilə hərəkət edən yazıçı aktivləşərək mübarizə səngərində dayanmış olur”.(1,20)Gənc tənqidçinin əminliklə təsdiqlədiyi dövrün nəzəri-estetik məzmunu, məramnaməsi və sənətkar mövqeyini müəyyənləşdirərkən fikirlərini əmr şəklində ifadə tərzində zamanında çalınmış həyəcan təbili kimi sonrakı illərin repressiyalarına bir “sos” xarakteri daşıyırdı.

“İnqilab və mədəniyyət səhifələrində”(1931), “Yeni yazıçılarımız haqqında” (1931), “Bədii dəyər uğrunda” (1931), “Qırmızılardan qalibiyyəti (Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin 5 illik yubileyi münasibətilə)” (1931), “Kəndli ədəbiyyatının inkişafı yolunda” (1931) məqalələri ilə M.Hüseyn Azərbaycan şeirinin, nəsrinin inkişaf xəttini müəyyənləşdirməklə bərabər həm də ən xırda detallarda yanlış saydığı məqamların izahında da sərt mövqə sərgiləyir. Özünün qeyd etdiyi kimi,“zamanın hadisələrini qavramada çətinlik çəkən” yazıçıları təhlil və tənqid etməyi ən məsuliyyətli vəzifələrdən biri sayırdı. Məsələn, “Bədii dəyər uğrunda” məqaləsindən kiçik bir parçanı nəzərdən keçirsək, tənqidçinin nələrə uğraşdığına şahidi olaraq:“Şairin fikrincə:

5 illik plan demək,

Qolçomağı bir sinif kimi ləğv etmək,

Yoxsulları, ortababı istisnasız

Kolxozlara doldurmaq,

Ağır sənaye qurmaq, Amerikaya yetmək

Və ötmək demək (!)imiş. Bu parçada bir-birinin arxasınca iki böyük səhv buraxılmışdır. Biz ortababları istisnasız kolxoza doldurmaq siyasəti yürütməyirik. Qolçomaqlarla birləşməyə çalışan ortabablara qarşı yürütdüyümüz siyasət başqadır. İkincisi, biz 5 illiyin sonunda Amerikaya yetib-yetməyəcəyik, bunu söyləmək çətinidir. Aydındır ki, bunun üçün illər lazımdır. Deməli, bu gün üçün ən mühüm amillərdən olan mündəricə düzgünlüyünə fikir verilmədiyindən, şeir bədii aşılayıcılığından da məhrum qalmışdır. Bu səhvi buraxmamaq üçün Cəfər Xəndan bir neçə məqalə oxusa idi, kifayət edərdi. Bizim mübarizə

etdiyimiz yazıçı mədəniyyətsizliyi də əsas etibarilə bundan ibarətdir”.(1,31-32)

“Əski yazıçılarımız haqqında” (1932) məqaləsində M.Hüseyn inqilabdan əvvəl yazıb-yaradan sənətkarlardan C.Məmmədquluzadə, Əli Nəzmi, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiq, S.S.Axundov və M.S.Ordubadı haqqında söylədiyi fikirlər onların yeni uğurlarını qeyd etmək və ədəbi təşkilatların yenidən qurulması haqda YİK (b)F-nin qərarlarına diqqəti çəkmək məqsədi daşıyırdı. “Biz bu yarıçıların heç birini arxivə ata bilmərik. Bunlar müəyyən dövrdə müsbət ədəbi bir hadisə olaraq yaşamış və bundan sonra ciddi təşəbbüs göstərərək inqilabımızın mahiyyətini lazımınca anlamaq üçünşura yazıçıları onlara lazımınca məfkurəvi yardım göstərsə, özlərini yenidən quraraq, ciddi bədii əsərlər verərlər.”(1,59) Bu fikirlərdən doğan assosiasiya aydın bir panoramada zamanın siyasi durumundakı tənqidçi mövqeyini, “həqiqətini” canlandırmış olur. Klassiklərin dövrlə ayaqlaşması, yaşam savaşı məfkurədən keçən yolun başqası olmadığı bir zamanda M.Hüseyn bu yolu “sərt və qəti” işarə verir. Siyasətdən kənar, azad ilham sahibləri bu sərtlikdə yönləndirilən yolun yeganə çıxış istiqaməti olduğu fərqi bəlkə varmırdılar. Hətta dahi Hüseyn Cavid tənqidçinin mövqeyinə bəzən yumorla da yanaşmış: Mehdi Hüseynin evinə “Cavid Əfəndi gələndə qapını əsas ilə döyürmüş və içəri girən kimi, –Fatma xanım, Mehdi yenə Marksın saqqalından yapışıb oxuyur?”(3,14).–deyə gülümsünürmüş.

1932-ci ildə Mikayil Müşfiqin “Günün səsləri” adı ilə nəsr olunmuş kitabının redaktoru olan Mehdi Hüseyn kitaba “Müşfiqin yolu” adlı ön sözündə gənc şairin yaradıcılığında çatışmayan cəhətləri göstərməklə yanaşı, gərəkli olacaq yolun istiqamətini də bildirir. Tənqidçi həmdə Müşfiq haqqında yanlış mövqelərə də münasibətini ortaya qoyur: “Bəziləri Müşfiqi nasionalizmdə təxərrislandırırlar. Bu şübhəsiz büsbütün yanlış bir fikirdir... “Keçid” əsəri məfkurəvi istiqaməti etibarilə nasionalizm əleyhinə çevrilmişdir. Müşfiq bu əsərlə proletar məfkurəsi rəlslərinə keçə bilmək üçün ciddi addım atmaq üzrədir. Lakin bu addımlarda bir sıra büdrəmələr vardır. Bunların başlıca səbəbi onun – Müşfiqin yaradıcılıq metodundakı xırda burjua məfkurəsi qalıqlarıdır. Bu qalıqlar üzərində tam qalibiyyət əldə etmək üçün marksizm, leninizm islahına sarılmaqdan başqa bir yol yoxdur. Müşfiq bunu bilməli və yadında saxlamalıdır”.(4,5) Başqa bir yolun olmadığını Müşfiqin bilməsi üçün hər cür aydınlaşdırmalar və sərt təpkiləri Müşfiqə qərəzindən deyildi, əksinə ona rəğbətindən irəli gəlirdi. Sonralar Qabili ötkəmliyinə görə Müşfiqə bənzədən M.Hüseyn: “Allah eləməsin, taleyin onun taleyinə oxşasın. Heyif Müşfiqdən... özünü gözəl, hərəkətlərinə, danışığına fikir ver, yaz-yarat, sən... mənə Müşfiqi xatırladırsan... Yox, səni qorxaqlığa, çağırıram. Qorxaqdan şair olmaz. Müşfiq od-alov idi”(3,155)–demişdi.

Şura yazıçılarının I ümumittifaq qurultayında iştirak edən tənqidçi orada qoyulan məsələlərlə bağlı, qaldırılan problemlərin həlli ilə əlaqədar yazıçılardan edilən tələbləri hətta “Tarımar” haqqında “(1934) məqaləsində də açıqlayır. “Azərbaycan şura ədəbiyyatının gələcək inkişafını təmin etmək üçün bu konkret vəzifələr ətrafında ciddi düşünmək lazımdır”(1,157)–deyə tənqidçi “mübariz keçmişə sahib olan 26 komisar kimi qəhrəmanlar yaratmış Bakı proletariyatı haqda yaxşı qabiliyyətli kitablar tələb “ edildiyini də vurğulayırdı. (Bu tələbdən bir neçə ay sonra S.Vurğunun “26-lar” poeması yaranmış oldu.)

1934-cü ildə yazdığı “Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz” məqaləsində Mehdi Hüseyn, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında ideya “təkamülünü” izləyərək onu, əsasən romantik bir sənətkar kimi tanıdığını qeyd edir: “Cavid romantizmi çox zaman canlı həyatdan uzaqlaşmağa meyli göstərən bir sənətkarın romantizmi olmuşdur. Bu heçdə Cavidin büsbütün fantaziya aləminə qaçmış olduğunu iddia etmək deyildir. Cavid xüsusən “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərində göstərdiyi tarixi şəxsiyyətləri idealizə etməklə, öz yaradıcılığının ziddiyyətlərini daha da qüvvətləndirmiş, müasir varlığı qiymətləndirməyərək ondan üz döndərmişdir”(2,9-10) “Səyavuş” əsərində şairin məziyyətlərini, qüsurlarını izah edən tənqidçi göstər ki, “Səyavuş” nə üçün feodalizm quruluşu əleyhinə qalxmış gərgin və amansız üsyanın bayrağı ola bilməz. Bununla belə “Cavid öz keçmişindən ayrılmaq üzrədir. O, artıq ölməkdə olan bir sinfin sənətkarlığından imtina etməkdədir. Çünki az-çox gözü açıq olan adamlar, milyonların dəmir marşı kimi səslənən kəskin mübarizə fırtınasında yeni sinifsiz sosializm cəmiyyətinin yarandığını görməyə bilməz.”(2,10) Bu məqalədə də Mehdi Hüseyn sənətkarın yaradıcılıq istiqamətini göstərməklə onun içində olduğu zamanın izahını verir, dövrün tələblərini aydınlaşdırır, sənətkarın nə üçün bu tələblərə cavab verə bilmədiyini dəqiqləşdirərək tələb olunan, “doğru yola” istiqamətləndirməklə onun anladığını, (gözü açıq olduğunu) da təsdiqləyir, bununla da nə qədər bacarırsa şairi “uyarmağa” çalışırdı.

Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı (1938) haqqında yazdığı böyük məqalədə sevincini gizlədə bilməyən Mehdi Hüseyn yazırdı: “İstedadlı şairimiz Səməd Vurğunun yaratdığı “Vaqif” draması bizim qəlbimizi, nəhayətsiz bir sevinclə doldurmuşdur”. (2,16) Tənqidçinin sevincini özünün qeyd etdiyi kimi, “əsərin müvəffəqiyyəti qəhrəman xalqımızda özünün qəhrəman keçmişinə artan marağın dərəcəsini göstərən sevincli hadisə” olmaqdan əlavə şairin xilasını təmin edəcək bir əsas olduğundan irəli gələ bilirdi. Bəlkə də ona görə əsərin sənətkarlara, ədiblərə, şairlərə böyük ruh yüksəkliyi verdiyini yazır. Əsərin qələbəsini dilimizin qüvvətini, ədəbiyyatımızın əzəmətini nümayiş etdirən hadisə kimi dəyərləndirir və vurğulayır ki, “biz-yeni Azərbaycanın inqilabi gəncləri “Vaqif” dramasını, hər cür vasitə ilə xalq səadətinə qarşı duran qəddar düşmənlərin, millətçi banditlərin əleyhinə aparılan mübarizənin bir qələbəsi sayırıq”.(2,16) Bu, qorxulu, səksəkəli repressiya kabusundan Vurğunun xilas viziti kimi təsdiqlənməsi demək idi. Bəlkə də Mehdi Hüseyni hər şeydən əvvəl sevindirən də bu idi. Hər vəchlə artıq şairin “toxunulmazlığının” təmin

olunduğunu vurğulamağa, əsaslandırmağa çalışırdı: “Lenin partiyası xalqımızın həqiqi səadəti uğrunda döyüşür, yalnız bu partiya xalqımızın keçmişinə həqiqi məhəbbətlə yanaşır, yalnız bu partiya vətənin mənfəətlərini ayaqlayan alçaqlarla ardıcıl mübarizə edir. Bu səbəbə görə də biz, sovet yazıçıları, hər bir qələbəmizi böyük partiyamızın qələbəsi kimi qiymətləndiririk”.(2,17) Vəqifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində son dərəcə qüvvətli bir cərəyan açdığını yazan Mehdi Hüseyn onun dövrünün də az öyrənildiyini söyləyir. O göstərir ki, şair tarixi xronologiya əsasında deyil, bədii əsər yaratmışdır, Vəqifin şəxsiyyətində Səməd Vurğun vətənə, xalqa sədaqəti, vətən sevgisi məsələsini tarixi planda verməyə çalışmışdır. Əsəri incəliklərinə qədər araşdıran tənqidçi obrazları da xırdalığına qədər təhlil edir. Vəqifin simasında xalqımızın ən yüksək xüsusiyyətlərini toplaya bilməsini müəllifin başlıca uğuru sayır. Əsəri mükəmməl analiz edən Mehdi Hüseyn bir daha vurğulayır: “Səməd Vurğun eyni zamanda göstərdi ki, yaşamağa haqqı olan ədəbiyyat, həqiqi xalq dilində, xalq ruhu, xalq duyğuları əsasında yüksələn ədəbiyyatdır. “Vəqif” sovet ədəbiyyatının qələbəsidir”.(2,34) Bu ifadələri cəsarətlə deməkdə bəlkə də tənqidçiyə tamaşanın primerasından sonra MK-nın I katibi Mircəfər Bağirovun da sözləri stimül vermiş ola bilər. Əsərin ilk variantında sonda Vəqif öldürülürdü. Tamaşanın sonunda Mircəfər Bağirov Səməd Vurğuna müraciətlə demişdir ki, xalqın sevimli şairi öldürülə bilməz, o sağ qalmalıdır. Odur ki, sonluq dəyişdirilmiş və sonda Vəqif sağ qalmışdır. Bunun Səməd Vurğunun öz taleyi ilə bağlılığı məlumdur. “Vəqif”dən sonra faciə şairdən yan keçmiş olur və Mehdi Hüseynin məqaləsindəki sevincli notlarda bununla səsleşirdi.

1920–30-cu illər Mehdi Hüseynin tənqidi məqalələrinin prinsipial səciyyəsinə fikir vermiş olsaq, kiçik və böyüklüyündən asılı olmayaraq məqalələrin hər birində:

- 1) Əvvəlcə zamanın hakim ideologiyasının tələblərindən doğan prinsiplər qətiyyətlə təqdim olunur;
- 2) Bunlara rəğmən sənətkarlarda və əsərlərində qüsurlar açılır;
- 3) Bu qüsurların səbəbləri, çatışmayan gərəklilər qeyd olunur;
- 4) Bunları aradan qaldırmaq üçün nə etmək, necə etmək lazım olduğu, göstərilir;
- 5) Qəti və sərt olaraq yolun yalnız bir olduğu hökmü verilir.

Bu dövrün, zamanın qaçılmaz həqiqətləri idi ki, Mehdi Hüseynin həm siyasi savadı, dünya görüşü, mövqeyi bunları sənətkarlara çatdırmağa, onları gələcək fəlakətlərdən sığortalamaq üçün hazırlanmağa təşfiq edirdi. Mərkəzi Komitədə onun savadına, doğruluğuna etibar etməyə bilməzdilər və onun da MK-nın siyasətindən xəbəri olmaya bilməzdi. Odur ki, tənqidindəki tələblər, sərtlik və qətilik dövrün “həqiqətlərini” əks etdirirdi. Bundan artıq bir insan yaradıcı qüvvəni istiqamətləndirmək üçün, bəlkə də qorumaq üçün hansı üsulu seçə bilərdi? Zamanın “gilyotinin”dən xilasın yolu bir idi və bu yolu o, qəti olaraq sərt tənqid dili ilə aydın izah edir, göstərirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

Hüseyn Mehdi. Əsərləri, 10 cildə, 9-cu cild, Bakı, “Yazıçı”, 1979

Hüseyn Mehdi. Ədəbiyyat və sənət məsələləri, Bakı, “Azərənəşr”, 1958

Hüseynova Zivər. Deryadan damlalar. Bakı, “Səda”, 2009

M. Müşfiq. Günün səsləri. Bakı, “Azərənəşr”, 1932

Salamoğlu Təyyar. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər, Bakı, 2914

XÜLASƏ

TƏNQİDİN HƏQİQƏT MEYARI

Məqalədə Mehdi Hüseynin 1920–1930-cu illərdə yazdığı tənqidi məqalələri araşdırılır. Onun tənqidindəki sərt mövqeyinin səbəbləri aydınlaşdırılır. Sənətkarların yaradıcılığına təsiri və istiqamətverici cəhdləri, zamanın həqiqətlərindən doğan təkidlə iradları təhlil olunur. Bu dövr Mehdi Hüseynin ədəbi prosesdəki rolu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Mehdi Hüseyn, tənqid, həqiqət, dövr, zamanın tələbi

РЕЗЮМЕ

КРИТЕРИЙ ИСТИНЫ В КРИТИКЕ

В данной статье анализируются статьи Мехти Гусейна в области литературной критики, написанные в 1920–1930-гг. Повествуется о причинах его жесткой позиции в критике. Проводится глубокий анализ его влияния на творчество других писателей и стараний дать правильное направление, настоятельные советы, а также резкая критика, возникшие в результате требований и реалий жизни в сталинское время. Определяется роль Мехти Гусейна в литературном процессе данного периода.

Ключевые слова: Мехти Гусейн, критика, истина, период, требование времени

SUMMARY

THE CRITERION OF TRUTH IN CRITICAL THINKING

The paper analyses critique articles by Mehdi Hussein, an Azerbaijani writer and critic, written in the 1920-30s. The coverage also includes examination of his unyielding stand in the critique, as well as his influence on the creative work of other writers and efforts to guide them on the right way and give them

pressing advice, in addition to strict criticism, following the requirements and realities of life during the Stalin era. Furthermore, the article looks into Mehdi Hussein's role in the Stalin-era literature.

Keywords: Mehdi Hussein, critique, truth, period, requirement of time

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Vüsalə Tağızadə³⁹

MİLLİ XARAKTERİN TARİXİ SƏCİYYƏSİ; Ə.HAQVERDİYEVİN «ATA VƏ OĞUL» HEKAYƏSİ

Giriş. Əbdürrəhim bəy Əsədbəy oğlu Haqverdiyev 17 may 1870-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan dramaturq, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, əməkdar incəsənət xadimi, teatr və ictimai xadim olan böyük ədib 1933-cü ildə Bakıda dünyaya vida etmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Şuşa və Tiflis realni məktəblərində təhsil almışdır. Həmçinin Peterburq Yol Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdir. Fəaliyyəti dövründə Birinci Rus Dumasına seçilən beş diplomatdan biri olan, Azərbaycanlıların Gürcüstan Parlamentində Deputatı seçilən Haqverdiyev eləcə də Azərbaycanın birinci Təhsil Naziri, Yazıçılar Birliyinin birinci sədri, Teatr Şurasının, təsisçisi və birinci sədri, Yazıçılar Birliyinin birinci sədri, məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalın öndələrindən biri olmuşdur. Göründüyü kimi, həyat və fəaliyyəti boyu Ə. Haqverdiyev təhsilinə böyük önəm vermiş, müxtəlif vəzifələrdə çalışmaqla xalqın milli inkişafı üçün var qüvvəsini əsirgəməmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin Hüseynov yazır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcıları – Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi və başqalarının durduğu cərgədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin öz yeri, öz xidmətləri vardır” (6). Bütün həyat və fəaliyyətini maarifçilik hərəkatına, gənc nəslin maariflənməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına, gələcək nəsillərə ötürülməsinə həsr edən yazıçının “Ata və oğul”, “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”, “Bomba”, “Marallarım”, “Dəcəlabad”, “Mirzə Səfər”, “Diş ağrısı”, “Pir”, “Çeşmək” və s. hekayələri bir əsrdir ki, Azərbaycan xalqının bədii xəzinəsində özünəməxsus yerini, milli və bəşəri dəyərini qorumaqdadır. Dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunan müəllifin satirik ruhda yazdığı, milli acılarımızın qaynağını, mənbəyini aradığı əsərlər günümüzədək aktualdır, müasirdir.

Bütün Şərq aləmi və Türk dünyasında ilk rəngli, şəkilli, karikaturalı yeni mətbuat orqanı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalında təkcə xalqımızın deyil, bütün müsəlman Şərqinin gerilik, cəhalət, möhvumat bətaqlığında boğulması, bunları yaradan səbəblər maarifçi mütəfəkkirlərin qələmində mühitin, millətin dərdlərinin, məşəqqətli həyatının təsvir olunması ilə təzahür edirdi. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələri sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adı xalqımız və mütəxəssislər tərəfindən böyük ehtiramla çəkilir. Məlumdur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının məğzi milli idealın təbliği və qorunması idi. O, xalqın taleyi və müqəddəratı ilə bağlı məsələləri vətəndaşlıq yanğısı ilə əsərlərində əks etdirmişdir. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində, bütövlükdə bədii nəsrində Cəlil Məmmədquluzadənin təsiri hiss olunmaqdadır. İstər “Molla Nəsrəddin” səhifələrində, istərsə də nəsr yaradıcılığında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tipik obrazlar yaradır və həmin obrazları özünü dərk etməyə, istiqlalını qazanmağa, inkişafa hazırlayır” (6).

Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəri olan “Molla Nəsrəddin”in əməkdaşları da xalqın vəziyyətini yaxşı anlayan, dərindən təhlil edən və xalqın mövcud dərdlərinə əlac axtaran bir ədib kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sözüylə mübarizə aparırdı. Jurnalın yaradıcısı və ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım”da yazırdı: “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil, “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımın qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşım”. Bu “ağsaqqal yoldaşım” yaradıcılıq işində ən çox söykəndiyi ədiblər sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xüsusi yer tutur. Molla Nəsrəddin”in müqtədər nasirlərindən, bədii gülüş ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Xortdan, Ceyranəli, Mozalan bəy imzalarını qəbul etmişdi. Onun Azərbaycan xalqının kamilləşməsi, pis vərdişləri adət halına gətirməsi, bunlardan uzaqlaşmaq məqsədi ilə qələmə aldığı “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım” silsiləsindən satirik hekayələri, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” kimi əsərləri jurnalın səhifələrində işıq üzü görüb(6).

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ata və oğul” hekayəsində milli xarakterin səciyyəsi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının ruhən, fikrən oyanış dövrüdür. Milli haqlarını dərk etmək, istiqlalını tələb etmək, bu yöndə milli olanlarını yad təsirlərdən qorumaq bu dövrün xarakterik vəziyyəti idi. Məhz bu dövrdə Azərbaycan tənqidi realizminin böyük simalarından və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Milli məsələlər, xüsusilə, xalqın mənəvi sərvətlərinin qorunmasında açar olan ana dilini qorumaq, xalqın istiqlalına qovuşması üçün bədii nəsrin və dramaturgiyanın bütün imkanlarından, Şərqi əhatə edən “Molla Nəsrəddin” jurnalının Vətəni istiqlalına qovuşdurmaq istəyinin reallaşmasında məharətlə istifadə edən Haqverdiyev özümüzü özümüzdə göstərməklə düşdüyümüz vəziyyətin səbəblərini düşündürmək istəyində idi.

Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında misilsiz rolu olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramatik əsərlər yazdığı dövr 1892-1906-cı illəri əhatə edir. Digər dövrü isə yazıçının hekayə yazdığı dövr kimi adlandırılır.

³⁹ Bakı Dövlət Universiteti dissertant

bilirik. Elə bu baxımdan mütəxəssislər Haqverdiyev yaradıcılığını iki mərhələyə ayırırlar. Haqqında bəhs edəcəyimiz “Ata və oğul” hekayəsi yazıcının yaradıcılığının ikinci mərhələsində qələmə aldığı əsərdir ki, 1906-cı ildə yazaraq “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi bu hekayə müasir dövrümüzdə də müasirdir, yenidən çap olunmaqla yanaşı, Haqverdiyev yaradıcılığının elmi araşdırılması istiqamətində araşdırma obyektidir. “Ata və oğul” əsəri milli müsəlman həyatını əks etdirən ibrətli, dünənini və bu gününü müqayisə etdirən bir hekayədir. Hekayədə, süjet xəttində, obrazların təyinində müsəlman Şərqini, Azərbaycan xalqını geriliyə, möhvumata götürən səbəblər açıq şəkildə qeyd olunmasa belə hadisələrin gedişində, obrazların xarakterində aydın təsvir olunur. Yazıcını nəsillərin qarşılaşdırılmasında bir məsələ düşündürür, xalqını inkişafa, tərəqqiyə nələr götürə bilər. Şübhəsiz ki, bu istiqamətdə böyük ədib ilk növbədə insanı Allaha yaxınlaşdırmaqla, ruhunu, düşüncəsini ələyən, mərhəmət, səxavət, vicdani hisləri yüksəldən Allahı və dinimizi düzgün qavramaq, insan və cəmiyyət problemlərini tənzimləyən təhsil almaq, maariflənmək kimi fəaliyyətləri əsas götürürdü.

Ə. Haqverdiyevin yaradıcılığında nəsillərin qarşılaşdırılması, ata və oğul münasibətləri xüsusi yer tutur. “Bəxtsiz cavan” faciəsində ata oğul münasibətlərini diqqətdə saxlayan yazıcının bu məqsədi, “atalar və oğullar” qarşıdurması “Ata və oğul” hekayəsində davam edir. Ata və oğul qarşıdurması Haqverdiyevin hekayəsində nəsillərin qarşıdurması kimi davam edir. Hacı Xəlil, Kərbəlayı Qulaməli, Rüstəmin atası, kimi obrazlar həyat təcrübəsi olan, düzü əyridən, doğrunu yalandan seçə bilən müdrikləşmiş insanlardır. Digər gənc nəslin nümayəndələri olan Rüstəm və Əkbər obrazları isə bir qədər məsuliyyətsiz, hər şeyi ata və anadan gözləyən, haqqı nahaqdan seçə bilməyən, elmə mərifətə deyil, kef məclislərinə və pis vərdişlərə aludəçilik edən gənclərdir. Hekayədə yazıçı maarifçi realizmin köməyiylə bir ailənin faciəsini xalqın faciəsinə çevirməyi bacarır. Bir ailənin faciəsinin sosial səbəblərini arayıb. Cəmiyyətin bələlərinin bir ailənin faciəsinə çevrilməsini, ailə və cəmiyyət münasibətlərini təsvir edir. Hekayə boyu qarşımıza iki məsələ dərin təzahürlərlə çıxır. Dinə münasibət və təhsil məsələsi yazıcının maarifpərvər milli ideyalarının təməlini təşkil edir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətimizi və ədəbiyyatımızı əhatə edən maarifçi hərəkatın tənqidi realist nəsrə əksini yaradan Haqverdiyev bütün uzaqgörən ziyalılar kimi Azərbaycan vətəndaşının rihən və fikrən inkişafı üçün savadlanmağı ən vacib ictimai xilas kimi görürdü. “Ata və oğul” hekayəsində təhsilə münasibət həm Hacı Xəlilin, həm də Rüstəmin atasının simasında əksini tapır. Yazıçı Hacı Xəlilin oğlu Əkbərə öyüd xarakterli vəsiyyətinə təhsil almağı adam olmaqla müqayisə edir. Təhsilin nəinki bu gününü, sabahlarını belə aydınladacağını ibrətamiz öyüdlərlə dilə gətirir: “Oğul! Mən sənə çox dövlət və mülk qoyub gedirəm və bu dövlətin binası mənim savadım olub. Ona görə, bala, övladın olsa, bitəbiyə qoyma və elm axtaran fəqir uşaqlarına həmişə kömək elə. Çünki onlar oxuyub adam olsalar, sən onlara baxdıqca həmişə şad olub və bu şadlıqdan bir ayrı ləzzət aparacaqsan”(2; s 5). “Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırına qədər sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və Peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə ki və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən savayı, dünya xoşbəxtliyi də sənənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənə üstündən kəm olmaz...bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyən və sənənin pənahına qaçanı heç naümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsula kömək eləmək yaxşı sifətlərin biridir”(2; s.4) öyüdünü verən Hacı Xəlil həyatını islami dəyərlərə sədaqətlə yaşamış, öyrənməyi, öyrətməyi insani və vicdani borcu hesab edən bir obrazdır. Özündən sonrakı nəsillərə irfani və dünyəvi biliklərə sahiblənməsi üçün öz dininə sahib çıxaraq, təhsil yollarında addımlamağı vəsiyyət edir. Ə. Haqverdiyev bir atanın övladına öyüdü ilə dünya və cəmiyyət arasında dialoq yaradır. Dünyaya açılmaq, dünyəvi elmlərə, biliklərə vəqif olmaq üçün ruhun, düşüncənin sağlam tutulması, bunun üçündə dinə və təhsilə xüsusi yanaşmaq gərəkdiyini əsas götürür. Atalar və oğulların simasında xalqın milli problemlərini canlandıran yazıçı xalqın maariflənməsini tərəqqisinin tək əlacı olaraq görür. Ə. Haqverdiyevin maarifçi realizmi çox maraqlı nüansla seçilir. “Pir”, “Şəbih”, “Seyidlər ocağı” kimi hekayələrdə dini fanatizmi, cahilliyə aparan möhvumatı tənqid etdiyi halda, “Ata və oğul” hekayəsində dini biliklərə sahiblənməklə ruhunu arındırmağı, Allaha yaxınlaşmağı əsas götürür. Deməli, Haqverdiyev yaradıcılığı realizmin zirvəsində duran, millətin, xalqın, cəmiyyətin problemlərinə səthi yanaşmayan, hər incəliyinə sirayət edən yaradıcılıqdır. Atalar nəslini təmsil edən Hacı Xəlil obrazı ilə yazıçı bir insan həyatının əhatə edir. Kiçik Xəlildə Hacı Xəlilə çevrilənə kimi yetimlik, ehtiyac, min bir əziyyət görünür. Onun real və məcazi şəkildə əlindən tutan isə imanı, Allahını və dinini tanıması, dinimizin öyrətdiyi kimi, təhsilə, elmə sahib olmaq cəhdləri dayanır. Min bir əziyyət görə kiçik Xəlil inancı və təhsili ilə sayılıb, seçilən Hacı Xəlilə çevrilir. Öz həyat yolundan ibrət alan Hacı Xəlil vəsiyyətinə belə oğluna təhsil və inancına sahib olmağı, insanın həyatında və taleyində müstəsna yeri olan dost və yoldaşlarını doğru seçməyi vəsiyyət edir. “Yaman yoldaşdan, oğul, həmişə uzaq qaç. Çünki yaman yoldaş səbəbinə insan min bələyə düşər olar, abrusu əlindən gedər, xalq arasında bədnam olar. Yenə deyirəm, aman yaman yoldaş əlindən!”(2; s.5) Lakin, atasının vəsiyyətini yerinə yetirməyən, xüsusilə, özünə doğru yoldaş, dost seçməyən, mühitinə qarşı çıxma bilməyən oğlu Əkbər nəticədə el içində bədnam olur. Atası öləndən sonra dükanda oturan Əkbərin neçə illər görmədiyini Rüstəm qonağı olur. Zərərli vərdişlərindən, qadınlara düşkünlüyündən yaşlı görünən, gözlərinin altı göyərən Rüstəmin acınacaqlı görünüşü belə Əkbərə dərs olmur. “Qardaşım Əkbər! Bu neçə ildə başıma o qədər qəzavü qədər gəlib ki, nə deməklə və nə yazmaqla qurtarmaz. Vallah bilmirəm

haradan sənə söyləyim – Parisdənmi, Berlindənmi, Vyanadanmı və yaxud bizim Peterburqdanmı?! Sən bilirsen ki mən burada oxumaq istəməyib, atama dedim ki, gərək mənə hökmən Parisə göndərəsən. Yazıq kişi də nə anlayır ki, dördüncü klasdan qaçmış heyvanı Parisin heç bir tövləsinə qoymazlar. Kişidən min manat pul vurub “ağanı Allah saxlasın” deyib getdim Parisə” (2; s.5) Əkbər heyranlıqla Rüstəmi dinləyir. Hətta bir cahilin söylədikləri qarşısında özünü kiçik hiss edir. Onun keçirdiyi elmdən, mərifətdən uzaq hadisələri təcrübə kimi dəyərləndirir. Ə.Haqqverdiyev bununla insanların dünyagörüşünün geriliyini, bu geriliyi yaradan səbəbləri hadisə və obrazların dili ilə təsvir edir. Cəmiyyətin sosial bələlərini ortaya çıxaran hekayə də hər obrazın taleyində cəmiyyətin böyük bələləri əks olunur. Doğru yolundan azan, öyüd nəsihət dinləməyən, mərhəmət hissindən uzaq insanların taleyi faciəvi olur. Ə. Haqqverdiyevin tərcümeyi-halından görüldüyü kimi, böyük ədib öz həyatında təhsil almağa böyük önəm vermiş, həyatının böyük bir hissəsini təhsil almağa və maarifpərvər vəzifələrdə çalışmağa həsr etmişdir. Öz həyat gerçəklərindən yola çıxan müəllif Hacı Xəlil obrazının dili ilə təhsil almağı vəsiyyət edir. Hacı Xəlilin diliylə “Bu dövlətin binası mənim savadım olub. Ona görə, bala, övladın olsa, bitərbiyə qoyma...” (3; s.4) deyir. Yazıçının hekayənin adından görüldüyü kimi bəhs etdiyi məsələ ata və oğul münasibətləri üzərində qurulub. Lakin hekayədə yazıçı ana və övlad münasibətlərini diqqətdə saxlamaqla ailə tərbiyəsinin mahiyyətini açmağa çalışır. Əkbər dəfələrlə anasına yalan danışır. Əkbərin anasından izin ala bilməməsi isə həyatı yalanlar üzərində qurulmuş Rüstəmin gülüşünə səbəb olur. “Rüstəm yarım saat gülüb dedi: “Ay yazıq uşaq, hələ sən ana ixtiyarından çıxmayıbsan? Rəhmətlik oğlu, sən böyük kişisən, ana nədir, səni qurd yeməyəcək, pişik yeməyəcək! Amma indi ki belədir, deyərsən: “Rüstəm mənə evlərinə qonaq çağırıb və deyibdir ki, gəlməsən inciyərəm” və söz verərsən ki, tez qayıdarsan”(2; s.7). Atasının vəsiyyətini dinləməməsi, anasına yalanlar danışması Əkbəri fəlakətlərə sürükləyir. Çox keçmir anası oğlunun yalanlarından, keçirdiyi həyat tərzindən, evə gec dönməsindən xiffət çəkib dünyasını dəyişir.

Əslində Haqqverdiyevin məqsədi yaşadığı dövrün ziyalıları kimi xalqını, cəmiyyəti savadlı, Allahını tanıyaraq doğru yolu tutan görmək istəyi, xalqının hər bir vətəndaşının sivil olması idi. Xeyirxahlığın bədxahlığa, doğrunun yalana qələbə çalmasını istəyən yazıçı sağlam dostluğu və hörməti, inamı və etibarını təbliğ edirdi. Ailə və cəmiyyət münasibətlərini, ailə daxili münasibətləri kiçik bir hekayədə müxtəlif istiqamətlərdən təsvir və təhlil edən yazıçı səbəb və nəticələri nümayiş etdirirdi. Yazıçını düşündürən digər milli məsələ xalqının özünü itirməyəcəyi, elmi, biliyi ilə inteqrasiya edə biləcəyi yad cəmiyyətlərə açılmasıdır. Hacı Xəlil obrazı Şərq dünyasının insanıdır. Fəqət oğlu Əkbər üzəndən iraq dostu Rüstəm xəyallarında Paris, Peterburq, Moskva havasındadır. Sətiraltı anlamda bu yazıçını narahat etməyə bilmir. Çünki Əkbərlər, Rüstəmlər digər cəmiyyətlərdə xalqımızı doğru düzgün tanıtmır, doğru olmayan təsəvvürlər yaradırlar. Halbuki xalqımızın sivil olmağa, dünyaya elmi, bacarığı ilə inteqrasiya etməyə gücü vardır, deyə düşünür uzaqgörən yazıçı. Haqqverdiyev yaradıcılığının tədqiqatçısı M. Həsənova “Haqqverdiyev və xalqın özünüdərkli” məqaləsində Haqqverdiyev nəsrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, realizminin başlıca prinsiplərindən bəhs edərək yazır: “Ə.Haqqverdiyev nəsrinin realizmi - dolğun realizmdir. Realizmin başlıca prinsipi olan xarakterlərin sosial gerçəklərə uyğun təqdim-təsviri burada aparıcıdır. Ə.Haqqverdiyevin milli müsəlmanı konkret müsəlman cəmiyyətinin övladıdır, bütöv bir ictimai münasibətlər daşıyıcısıdır. Realizmin digər əlamətinə - tarixiliyə gəldikdə isə bu, Haqqverdiyevin nəsrində özünəməxsus tərzdə təzahür edir. Tarix şərti olaraq fonda, konteksdə, ümumi ideya xəttində də vardır”(3; s.6).

Nəticə. XIX əsrin sonu Azərbaycan dramaturgiyasında maarifçiliyin növbəti mərhələsini başa çatdıran Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev realist ədəbiyyatımızın inkişafında əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir. Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında misilsiz rolu olan Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin yaradıcılığı müasir dövrümüz üçün də xarakterikdir, aktualdır. Milli idealın bədii ədəbiyyatda formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev yaradıcılığı yenidən nəşr olunur, araşdırma obyektinə çevrilir. Dövlətimizin qayğısı ilə 1971-ci il nəşrlərinin 2005-ci ildə latın qrafikası ilə yenidən nəşri milli sərvətlərimizə, həmçinin Haqqverdiyev yaradıcılığına diqqətin təzahürlərindəndir(1; s.2). 2019-cu ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından ilk monoqrafik tədqiqat – “Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı” kitabı (7) qələmə alınmışdır. Monoqrafiyada görkəmli yazıçı və ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin həyatı və yaradıcılığı əhatəli şəkildə təhlil edilib, ədibin ömür yolu, ictimai fəaliyyəti və yaradıcılığının əsas sahələri: dramaturgiyası, bədii nəsr, publisistikası, ədəbi görüşləri, habelə əsərlərində sənətkarlıq xüsusiyyətləri, ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri tarixi haqqında geniş və sistemli elmi təhlillər aparılmışdır. Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığına dövlətimizin diqqəti də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı

Haqqverdiyev. Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I, II c. Bakı: 2005, Lider, 500s

Haqqverdiyev.Ə. Ata və oğul” hekayəsi, Ebdurrehimbey Haqqverdiyev hekayeler aze.PDF

Həsənova M. Ə.Haqqverdiyev və xalqın milli özünüdərkli ,Bakı universitetinin Xəbərləri, Humanitar

Elmlər seriyası, 2010, s 2

Qarayev Y. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 255s.

Mütəllimov T.Ə. Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 323 s.

Məmmədli Allahverdi, Azərbaycançılıq molla-nəsrəddinçilərin fərdi yaradıcılıq kontekstində: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, 525-ci qəzet. 2019

https://azertag.az/xeber/AMEA_da_Abdurrehim_bey_Haqverdiyev_Heyati_ve_yaradiciligi_kitabinin_teqdimati_olub-1244559

Xülasə

Məqalədə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən olan dramaturq, yazıçı, Azərbaycan xalqının maarifpərvər ziyalı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında, xüsusilə "Ata və oğul" hekayəsinin bədii xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Yazıçının yaradıcılıq prinsipləri, realizmin dolğunluğu məsələləri hekayənin mövzusu və ideyası istiqamətində açılır. Milli xarakterin səciyyəsi, xarakterlərin qarşıdurması ailə və cəmiyyət, tarixilik və müasirlik aspektindən araşdırılır və nəticə etibarilə hekayənin bədii və ictimai, eyni zamanda milli dəyəri müəyyən edilmiş olur.

Historical nature of national character: A.Hakverdiyev's story "Father and Son".

Summary

The article tells about the work of Abdurrahim bey Hagverdiyev, a playwright, writer and enlightened intellectual of the Azerbaijani people, especially the artistic features of the story "Father and Son". The author's creative principles, the issues of realism, are revealed in the direction of the theme and the idea of the story. The character of the national character, the conflict of character, have been investigated from the aspect of family and society, history and modernity, and, as a result, the artistic, social, and the national value of the story have been determined in this article.

Историческая аспекты национального характера: повесть А.Аквердиева «Отец и сын».

Резюме

В статье рассказывается о творчестве, особенно о художественных особенностях рассказа «Отец и сын» драматурга, писателя и просвещенного интеллектуала азербайджанского народа Абдуллах-бека Аквердиева. Творческие принципы автора, проблемы реализма раскрываются в направлении темы и идеи рассказа. Характер национального характера и конфликта характера, были исследованы с точки зрения семьи и общества, истории и современности, и, как следствие, художественная, социальная и национальная ценность истории были определены в этой статье.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Bəhrami Şəms

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI.

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN "İNTİZAR" PYESİ ƏSASINDA

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan ədəbiyyatını 1941-1942 və 1942- 1945-ci illər olaraq iki dövrə ayırmaq olar. Müharibənin başladığı ilk illərdə Sovet Rusiyasının dəstəklədiyi şəkildə yazılan əsərlərdə ədəbiyyatın əsas mövzusu xalqın müharibəyə qarşı səfərbərliyə çağırılması, faşizmə qarşı mübarizə olmuşdur. 1942-1945 illəri arasındakı ikinci dövrdə yazılmış əsərlərdə əsasən müharibənin pis üzü və insanların həyatında buraxdığı dərin izlər öz əksini tapmışdır.

İkinci Dünya müharibəsində Sovet cəbhəsindən çoxlu şair və yazıçı iştirak etmişdir. Bayram Bayramov, Cəfər Cəfərov, Əhməd Cəmil, Namiq Abdullayev, İsmayıl Şıxlı, Süleyman Rəhimov, İbrahim Kəbirli, Zeynal Cabbarzadə, İslam Səfərli Rus cəbhələrində vuruşmuşlar. Həmçinin Sovet şeir və ədəbiyyatının yaradıcıları hesab olunan Rəsul Rza və Əbülfəs Ələkbərzadə müharibə zamanı bir çox cəbhədə iştirak etmiş və gördüklərini əsərlərində təsvir etmişlər. Rəsul Rza "Bizimdir, Vətən Nəğməsi", "Əsgər Anasının Sözləri", "Bal Arısı", "Vətənə Hədiyyə" adlı şeirləri və "Vəfa" adlı pyesi yazmış, Əbülfəs Ələkbərzadə isə "Oğullar və atalar", "Kırım Hekayələri", "Görüş Yeri", "Sahildə" kimi hekayələrlə yanaşı savaşa ilk dastanı olan dörd cildlik "Müharibə" adlı əsəri qələmə almışdır. Əsərdə xalqların dostluğu və birlikdə mübarizə mövzusu bir qəhrəmanın həyat hekayəsi çərçivəsində incələnmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi Sovetlər İttifaqındakı cəmiyyətlərdə iqtisadi və ictimai məsələlərə dərin təsir göstərmişdir. Bu təsirlərin ədəbiyyata əks olunması Sovetlər Birliyi ideologiyası çərçivəsində yazılan ədəbi əsərlərdə özünü göstərmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Hüseyn Abbaszadə kimi şair və yazıçıların yaradıcılıqlarında İkinci Dünya müharibəsini yaşayan Sovetlər İttifaqı cəbhəsindən qələmə alınmış müxtəlif nəzm və nəsr nümunələri mövcuddur. Böyük Vətən müharibəsi illəri (1941-1945) ictimai problemlərin və siyasi ideologiyaların ədəbi əsərlərdə təzahür etdiyi illərdir. Böyük şairimiz Səməd Vurğun müharibə illəri Azərbaycan ədəbiyyatını belə təsvir edir: "Vətən müharibəsi ədəbiyyatımıza zəngin, rəngarəng mövzular, yeni tərəvətlər, fikirlər və hisslər, yeni insanlar, qəhrəmanlar gətirdi. Ədəbi mühitimizin ciyərləri böyüdü, aldığı həyat və mübarizə nəfəsi daha da genişləndi, o nəfəs yüksəliş və qalibyyət nəfəsi oldu".(5, 167)

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında onsuzda 1920-ci illərdən sonra dəyişən vəziyyət, İkinci Dünya müharibəsinin də başlaması ilə Sovet ittifaqında olduğu kimi ədəbiyyatın da bütün növlərində yeni

bir münasibətin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Böyük Vətən müharibəsi illərində ədəbiyyatın əsas mövzuları igidlik, qəhrəmanlıq, şücaət, vətənpərvərlik və fədakarlıq kimi duyğuların təsvirindən ibarət olmuşdur. Bu atmosferin Azərbaycan sənətkarları üzərindəki təsirini ən yaxşı əks etdirən şeirlərdən biri, bəlkə də birincisi, Səməd Vurğunun müharibənin hələ ilk günlərində qələmə aldığı və "Kommunist" qəzetində çap olunan "Vətənin Keşiyində" adlı şeiridir. Şair,

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən.

Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.

Mənim bayrağıma göz dikir aləm,

Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm. (1,66)

misraları ilə başladığı şeirində sərt və qətiyyətli, "düşmən"ə qaşı amansız olduğunu, eləcə də, qələmini süngüyə çevirərək vətəninin əsgərləri ilə bərabər çiyin-çiyinə vuruşduğunu bildirir.

O dövrün Məmməd Rahim, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmil, Tələt Eyyubov, Mirvarid Dilbazi və Nigar Rəfibəyli kimi bir çox şairlər bənzər mövzularda şeirlər yazmışlar. Şeir, dövrün ruh yüksəkliyini dilə gətirilməsi baxımından ən fəal və təsirli növ kimi işlənmişdir.

Dramaturgiyada Zeynal Xəlilin 1941-ci ildə yazdığı "İntiqam" adlı pyesi, İkinci Dünya müharibəsi mövzulu ilk əsərlərdəndir. Əsər Ukraniyanın Almaniyaya qarşı mübarizəsindən bəhs edir. Azərbaycanlı obrazların da yer aldığı əsərdə, baş qəhrəman Ukraniyalı Tarasdır. 1941-ci ildə yazılmış olan digər bir pyes, Mirzə İbrahimovun "Məhəbbət" adlı əsəridir. Mirzə İbrahimov pyesdə müharibə şəraitində arxa cəbhədəki ailə həyatının ictimai-siyasi həyatın burulğanı fonunda inandırıcı təsvirini vermişdir.

İkinci Dünya müharibəsində Sovet xalqlarının mübarizəsindən bəhs edən başqa bir əsər də Məhəmmədhüseyn Təhmasibin 1942-ci ildə qələmə aldığı "Aslan yatağı" pyesidir. Pyesdə İkinci Dünya müharibəsində Krım tatarlarının almanlara qarşı apardığı mübarizə öz əksini tapmışdır. Əsər sadə, səmimi, qayğısız insanların xoşbəxt həyatının təsviri ilə başlayır. Lakin bütün bunlar çox çəkmir. Tezliklə, faşistlərin hücumu ilə Krımın güllü-çiçəkli bağlarının üzərini qara buludlar alır. Əsərin qəhrəmanları davətlərini düşməndən qorumaq üçüncəsarətlə mübarizəyə qalxır. Sonrakı hadisələrin gedişatı partizanların qəhrəmancasına vətənlərini müdafiəsi ilə irəliləyir.

Rəsul Rza 1943-cü ildə yazdığı "Vəfa" adlı pyesində cəsarət, vətənpərvərlik kimi anlayışları və xarakterlərin mənəvi problemlərini "Vəfa" və "Bahadır" xarakterləri üzərində işləmişdir. Bu əsər müharibə illərində tez-tez müraciət olunan "qələbəyə inam" və "qələbəyə çağırış" kimi mövzuların işləndiyi ən təsirli faciələrdən biri kimi qəbul edilmişdir. Rəsul Rza cəbhələrdə şəxsən iştirak etmiş və müşahidələrini əsərlərinə əks etdirmiş bir sənətkardır.

1943-cü ildə yazılan İlyas Əfəndiyevin "İntizar" adlı əsəri, cəmiyyət həyatının bədii əsərlərə olan yansımalarının bir nümunəsidir. İlyas Əfəndiyev "İntizar" adlı pyesində müharibə illərində Azərbaycanın arxa cəbhədəki həyatını Sovet ədəbiyyatı anlayışı ilə əks etdirmişdir. Bu məqalədə dövrün əsərdəki sosioloji yansımaları ədəbiyyat və cəmiyyətin bir-birinə qarşılıqlı təsiri kontekstində müzakirə olunacaqdır. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatına hekayə, roman və dramaturgiya sahəsində bir çox dəyərli əsərlər vermiş görkəmli ədibdir. Ədəbi fəaliyyətinə hekayə ilə başlayan yazıçı daha sonra pyes, roman kimi janrlarda da yazıb yaratmışdır. Əsasən bir nasir kimi şöhrət qazanan İlyas Əfəndiyev yazıçı Mehdi Hüseynin təklifi ilə dramaturgiya sahəsində də qələmini sınımışdı. 1943-cü ildə Mehdi Hüseyn ilə birlikdə qələmə aldıkları "İntizar" adlı pyes onun dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi olur. Əsər 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdu. Amma İlyas Əfəndiyevin daha əvvəl "Yadigar" və "İradə" adlı iki ssenari üzərində çalışmış olduğunu da qeyd etmək lazımdır. İlyas Əfəndiyev daha çox xarakterlərin psixoloji təhlilləri ilə diqqət çəkən pyeslər yazmışdır. İlyas Əfəndiyevin "İntizar" adlı pyesi İkinci Dünya müharibəsi zamanı Sovet İttifaqının "vətəni müdafiə" mövzusunda yazdığı yeganə dram əsəridir.

İlyas Əfəndiyev "İntizar" pyesini Mehdi Hüseyn ilə birgə 1943-cü ildə yazmışdır. "İntizar" İkinci Dünya müharibəsinin Sovet Azərbaycan cəmiyyəti üzərində yaratdığı psixologiyaları bir çox aspektdən əks etdirən bir əsərdir. Pyesdə əsas qəhrəmanlar rəssam Qambay və xanımı tibb tələbəsi Gülyazdır. Lakin baş personaj olaraq Qambay, protagonistdir.

Qızıl Ordu sıralarına qoşularaq müharibəyə yollanan Qambay həyat yoldaşı Gülyazı ən yaxın dostu Tofiqə əmanət edir. Halbuki, Tofiq Gülyazaya qarşı qəlbində gizli sevgi hissləri daşıyır. Qambay əgər cəbhədən qayıtmayacağı təqdirdə Tofiqdən Gülyazın bir "səhv" qərar verməsinə mane olmasını istəyir: "Kim bilir nə olacaq? Müharibədir. Bəlkə də heç gəlmədim... O məni nə qədər sevsə də... Yenə də cavandı... Bir gün gələcək ki, gözlərinin yaşı quruyacaq. Qışdan sonra gələn baharda əvvəlcə tək-tək nərgiz gülü görünən kimi, onun da üzündə seyrək bir təbəssüm zübur edəcək... O zaman çalış ki, büdrəməsin... Əgər, bir şəərəfsizə rast gəlsə, bil ki, qəbrimin üstündə ot da göyərməz! (2,11) Bu cümlələrdən Qambayın müharibədə həyatını itirərsə həyat yoldaşı Gülyazın başqa biriylə münasibətinə razı olmadığı görünür.

Ailəvi münasibətləri, şəxsi hissləri vətənin müdafiəsində fəda etməyin o dönəm Sovet ədəbiyyatında işlənən mühüm motivlərdən biri olduğu məlumdur. Romantik şeirlər və fərdi düşüncələr ədəbi mətnlərdə vətən qayğısından daha çox olmamalı idi. Səməd Vurğunun müharibə dövründə fərdi şeirlər yazan şair bir

əsgəri tənqid edərkən, ideal Sovet əsgərini bu sözlərlə təsvir etməsi təsadüfi deyil. “Onun varlığına hakim olan yalnız şəxsi hisslərdir! Halbuki, sovet keşikçilərinin ən böyük sifəti onlardakı ictimai hisslərin daha üstün və aparıcı olmasıdır” (3, 179).

Qambayın orduya cəlb edilməsi xəbəri ailədə qürur mənbəyinə çevrilir. Ata, Alxas bəy xəbəri evdəkilərə böyük sevinc hissi ilə verir : - Oğlun Qambay, axır ki, o hisin-misin içindən çıxdı, o, kişi olacaq. (Gülyaza tərəf dönərək) xətrinə dəyməsin, qızım. Mən əsl kişi ona deyirdim ki, burnuna barıt iyi dəysin... Qambay davaya gedir!.. "(2,10) Dava almanlara qarşı Sovet İttifaqını qorumaqdır. Bu mübarizə hər şeyə baxmayaraq böyük bir inamla aparılır. Savaşa qoşulan hər bir azərbaycanlı əsgəri ürəyində məşəl kimi alovlanan vətən sevgisi ilə böyük əzmkarlıqla vuruşur. Onlar nəcib insan əməlləri uğrunda, ədalət naminə döyüşərək faşist ordusu üzərində qələbə çalır.

Qambay da heç bir tərəddüdü olmadan bütün sevdiklərini arxada qoyaraq, qərarlı və qələbəyə inamlı şəkildə orduya qatılır. Yalnız Qambay deyil, yanında müharibəyə qoşulan digər əsgərlərin hər biri Sovet ədəbiyyatında və cəmiyyətində yaradılması hədəflənən müsbət və nümunəvi qəhrəmandır. Pyesdə canı bahasına qarşıdurma qorxmadan girən əsgərlər ölkələrini çox sevir. Məsələn, cəbhədə həyatını itirmək üzrə olan Xaspolad son nəfəsində ölkəsinə duyduğu sevgi və bağlılığı Səməd Vurğunun məşhur şeiri "Azərbaycan" ilə dilə gətirmişdir. Bu, təsadüfi olmaya bilər. Çünki pyesin yazıldığı il xəstəxanada ağır yaralı bir əsgərin, ölmədən öncə Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirini oxuması pyesdəki vəziyyətlə oxşarlıq təşkil edən tarixi bir gerçəklikdir. Səməd Vurğunun bu hadisədən təsirlənərək özünün "Mənə belə söyləyirlər" şeirini yazmışdır. Şeir, 1943-cü ildə Kommunist qəzetində çap olunmuşdur.

Görüb tanış olmadığım,

Qayğısına qalmadığım
Şeir dostu bir insandan;
Bir xatirə söylədilər.
“Bizim elli bir qəhrəman -
Bir yaralı qızıl əsgər
Son nəfəsdə səni andı,
Dəniz kimi dalğalandı...(4,158)

Beşinci pərdənin sonunda Qambay cəbhədən gözlərini itirmiş vəziyyətdə evə dönür. Bu hal ailədə böyük təəssüf hissinə səbəb olur. Bir rəssam kimi Qambay gözlərini itirməsinə baxmayaraq həyata sadıq qalmış, bu səbəbdən bədbin duyğulara qarq olmamışdır. Cəbhədə üzləşdiyi çətinliklər, şahidi olduğu minlərlə əsgərin son nəfəsinədək həyatları bahasına şəərəflə vuruşaraq canlarını vətən yolunda tapşırmaqları Qambay üçün həyat təcrübəsi olmuş, onu daha mətin olmağa, həyatı sevməyə, ona daha möhkəm əllərlə sarılmağına səbəb olmuşdur. “Doğrudur, gözsüz yaşamaq çətin işdir, xüsusən əvvəllərdə ürəyi böyük əməllərlə döyünən bir rəssam üçün... Yox, mən yaşayacağam və bununla da öz fəlakətimə güləcəyəm! Buna mənim haqqım var. Yaralı şahinin son sözlərini xatırla: «Mən şəərəflə vuruşdum!» Mən uğursuz hərbi maşınının iki gözündən və qollarından, qıçlarından məhrum etiyi minlərlə Qambayları gördüm... Hamısının da çöhrəsində bu məğrur sözləri oxudum: «Mən şəərəflə vuruşdum!» Məni sehrli iplərlə həyata bağlayan sirr bundan ibarətdir. Biz günəşi həyatda itirdikdə, onu könlümüzə tapacayıq!” (2,43) Əsərdə Qambay obrazı sosialist-realizmin müsbət xarakter təsvirinə uyğun gəlir. Lakin, Gülyaz obrazı daha çox psixoloji yönərlərlə işləndiyindən hazır qəliblərdən kənar yaradılan xarakterdir. Psixoloji analiz İlyas Əfəndiyev əsərlərinin fərqləndirici özəlliklərindən biridir. 1945-ci ildə nəşr olunan “Yarımqıq qalmış portret haqqında mahnı” adlı hekayəsində də İkinci Dünya müharibəsi illərində gözlərini itirmiş Elmar adlı bir rəssamın bədbinliyi və Elmarı çox sevən həyat yoldaşı Güllərin ona verdiyi mənəvi dəstəkdən bəhs olunur. Lakin Elmar və Qambayın həyata baxışları, xarakterləri çox fərqlidir. Qambayın daha qərarlı, nikbin olması Elmara nisbətən daha ideal bir Sovet vətəndaşı obrazı olduğunu göstərir.

Pyesdə hərbi uğurlara çox önəm verilib. Hətta Gambay və silahdaşları cəbhədə öldürülən əsgərlərin sayını dəqiq bilirdilər. Alman sıralarında ölənlərin sayının çoxluğu qalibiyyətin göstəricilərindən biri idi. Bu Sovet dövrü ədəbiyyatında görülən ümumi bir vəziyyətdir. Məsələn, Səməd Vurğunun 1945-ci ildə yazdığı “İnsan” adlı pyesində 1941-ci il müharibə mühiti təsvir olunmuşdur. Pyesin humanist-filosof qəhrəmanı Şahbazın almanlara dərin bir nifrəti bəslədiyi görünür.

Dildar: Yaxşı, nəkorlamış bəs bu milləti?

Şahbaz: Yalnız qarətçilik... Talana uymaq...

Könüllər mülkünü xaraba qoymaq...

Özgə zəhmətilə yaşamaq fikri,

Alman millətinin bu axmaq fikri,

Əsrlərdən bəri azardır, azar

- Hələndərmanı, nətəbibivar!

(Vurğun, 1963: 306)

Ədəbiyyat siyahısı

Səməd Vurğun. Əsərləri: Altı cildə, II c., B.: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, 375 s.

İlyas Əfəndiyev, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Çinar-Çap, 2002, 470 səh.

Səməd Vurğun ,1972, Əsərləri, Azərbaycan Sovet Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, C.V, Bakı.
Adilxan Bayramov, Səməd Vurğun: Milli və Ümümbəşəri, Bakı, «Səda» nəşriyyatı, 2006, 316 səh.
Səməd Vurğun, Seçilmiş əsərləri, V cild, Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 382 səh.

Summary

The Second World War had deep effects on Soviet Societies in economic and social aspects. And the reflection of these effects on literature has shown itself in the works written pursuant to ideology of Soviet Union. So in the works of poets and writers like Samad Vurgun, Mehdi Huseyin, Ilyas Afandiyev, there are prose and poetry examples written from the viewpoint of Soviet Unions. The period between 1941 -1945, which Azerbaijan Turks call “The Great Homeland War” includes the years in which social problems and political ideologies appear.

Ilyas Efendiyev’s “İntizar” is an example that demonstrates social life appears in literary works. The drama “İntizar” written from the viewpoint of socialist- realism, includes the social life of Azerbaijan in the battle. In this article the sociological reflections of the era will be examined by exemplifying with other-literary genres within the context of literature and society.

Keywords: Azerbaijan Literature, Ilyas Afandiyev

Резюме

Вторая мировая война, охватившая 1939-1945-е годы, не могла не отразиться на художественной прозе. В годы войны культура Азербайджана развивалась в соответствии с законами военного времени. Тема войны стала ведущей в литературе. В этом отношении силой воздействия обладали произведения Самеда Вургуна, Сулеймана Рустама, Расула Рзы, Ахмеда Джамилы и др.

Расцвет лирико-психологического направления в азербайджанской драматургии начался в 70-е годы. Психологическая драма стала направлением в театре - с темой индивидуальной судьбы, с темой личности. И гораздо раньше 70-х ощутимый вклад в лирико-психологический стиль внес своими широко известными пьесами Ильяс Эфендиев, а в период расцвета он лучшими своими драматургическими произведениями возглавил это направление. Активная реакция на проблемы народа, Родины, общества, моральный долг перед человечеством определяют внутренний мир его героев. Развитие и большие успехи лирико-психологического стиля в истории литературно-общественной мысли непосредственно связаны с именем и произведениями Ильяса Эфендиева.

Ключевые слова: Ильяс Эфендиев, Азербайджанская литература

Rəyçi: dos.S.Abbasova

İbadova Elza Kamal40

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA “ARTIQ ADAM” KONTEKSTİNDƏ
QƏHRƏMAN VƏ ANTIQƏHRƏMAN QALEREYASI

Toplu psixologiyası və onun ədəbiyyatda imkanı. XX yüzillikdə aqlın və biliyin öndərliyi ilə ortaya çıxan sənayeləşmə, dünyanın yeni bir düşüncə ilə qavranılmasına səbəb olan bir zaman kəsimi başladı. Bu zaman çərçivəsində başdöndürücü bir dəyişikliklə qarşılaşan insan, düşüncə və duyğu dünyasında böyük sarsıntı, qırılma yaşayaraq, onun insana bəxş edilən dünyanı metafiziki bir perspektivlə deyil, rasionalist bir baxış bucağı ilə baxmağa çalışırdı. İnsanın rasionalist baxışı nəticəsində inkar etmənin ardından, ilahi qüvvəyə, baxışlara münasibətdə sərbəst olan yeni bir kimlik inşa etdiyini görürük. Bu yeni kimlik sənətdən fəlsəfəyə, siyasətdən iqtisadiyyata qədər bir çox sahəni əhatə edir, XX yüzilliyin insanın necə bir düşüncəyə sahib olduğunu göstərməklə böyük önəm daşımışdır.

Yeni düşüncə, yeni insan tipini –ideal cəmiyyət, ideal insan zəkasına sahib olmaq ilahi dəyərlərlə əhatəli, azadlığı başqa bir varlığın əlinə təslim edilən və toplu psixologiyası içərisində olan bir mühitdə yaratmaq çox asan deyildir. Ona görə də bunun üçün insanın özünü tanıması və fərqi varması üçün mühit, xalq toplu olaraq adlandırılan bu cəmiyyətdə yaşaması və onları çözməsi lazım idi. Beləliklə, toplu kimdir? Toplu ona məcburən yeridilən, gücü istək qarşısında aşağı olan, fərqli olmaqdan qorxan, özünə xas cəhəti olmayan və varlığını ancaq başqa bir varlıqdan hərəkətləri ilə seçməyə çalışan əhliləşdirilmiş bir insan qrupudur. [1,196] Bu qrup içində yaşayan insan da, ümumiyyətlə, yaradan və qanunlar önündə bərabər qəbul edilmiş və onlara biçilən əxlaq normalarını qeyri-şərtsiz qəbul edirlər. “Toplu” düşüncəsi ilə yaşanılan bir cəmiyyətdə “ yeni insan” tipləri hər zaman var olmuş və bu çətin yolda üzərlərinə düşən missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışlar.

Dünyagörüşü ilə cəmiyyətin, toplumun dəyərlərini rədd edən və onlardan fərqli bir dəyərlər sistemi yaradan cəmiyyət üçün “artıq adam” lar, bu cür davranışları ilə yalnız və yad bir varlıq olaraq toplumunun içində yaşamağa davam edirlər. Onların toplum içində bu cür rəftarı, bir dəyişmə və yenilənmə sonrası olmasına rəğmən “insanların bir amalı olmalıdır, iradəni deməlidir ki, dünyanın, həyatın bir amalı olmalıdır” [7,38] fikrində vurğulandığı kimi, yaşamağın amalına yönəlir. Beləcə, yüksək bir amalla yola çıxan “artıq adam”ların öz fikirlərini təbliğ etməsi üçün öz məni kəşf etməyə və iradəsindən istifadə etməyə insanlara ehtiyac duymağı və onları oyandırmaq istəyi görülür. Bu dövrdə cəmiyyətin psixososial mühitinin önəmli aspektlərindən olan bu ədəbi tip, qabiliyyətlərini heç bir sahədə istifadə etməyə və ya edə bilməyən bir çox arzuları olan, lakin hədəflərinə çatmayan, sözdən çox iş görməyə meyilli olan, heç cür hərəkətə keçməyən, cəmiyyətlə, özünün iç dünyası ilə, həyatın gerçəklikləri ilə ziddiyyətli adamları təmsil edir.

Belə baxış bucağında Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin “kefli” İsgəndəri dünyagörüşünün yaşadığı toplumun səviyyəsindən çox üstün olduğu düşüncəsi ilə özünə qapanmasına içki ilə də özünün yalnızlığına və yadlaşmasına (antiqəhrəman olmağına) səbəb olur. Bu ziddiyyətdə İsgəndər “artıq adam”a çevrilərək yalnızlığı bir imtiyaz kimi qəbul edir və çoxluq halında yaşayan, düşünən insanlardan fərqli bir duruş sərgiləyir.

Cəmiyyət üçün antiqəhrəman olan İsgəndərin ailəyə qadına baxışını ənənəvi inancdan, baxışdan fərqli görürük. Onun monoloqunda bu aydın görülür. Dram əsərlərində müəllif epik-lirik təsvirlərdən, hadisələr, obrazlar haqqında mühakimə yürütmək imkanlarından məhrumdur. Müəllif öz fikrini, ideyasını obrazların nitqi vasitəsi ilə verir. Bu tipli əsərlərdə obrazların nitqi özünü iki şəkildə göstərir: monoloq, dialoq. Monoloq qəhrəmanın özünün özü ilə, dialoq isə digər iştirakçılarla danışmasına deyilir. [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. Amma indi də növbə mənimdir. Mən deyirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxır –bağırıldılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: Ata aman gündür, məni anamdan ayırma” [6,428] Lakin bu baxış onu qəhrəmana çevirmir. Bu çirkinlikləri görsə də heç nə edə bilməyərək “ içki düşkünü” olaraq antiqəhrəmana çevrilir. Monoloqunda da özünün cəmiyyətin eybəcərliklərini dəyişmək iqtidarında olmadığını, buna görə kimsədən artıq olmadığını deyir: cibimdən bir bomba çıxarıb (əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxarıb) bir bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın mənim əlimdən elə şey gəlməz”. [6,429]

Əsərdə İsgəndərin antiqəhrəman olmasının səbəbi də mühitlə razılaşmamaq, ziddiyyət yaşaması, ruhən həyat sürməsi onun cəmiyyət üçün “artıq adam” olmasına gətirib çıxarır.

Kefli İsgəndərin “artıq adam” olması bununla bərabər antiqəhrəman olması üçün belə bir cəmiyyətə ehtiyac var idi. Belə bir cəmiyyət bu tip insanı necə bir dəyişim yolu keçdiyini göstərən bir mexanizmdir. Dövrünə görə, təhsilli, dünyagörüşü çox olan İsgəndər öz məni tanımağa başlamasıyla birlikdə bu məni reallaşdırmaq üçün qüvvəsi olmamasından təhsil aldıqdan sonra bu cəmiyyətə qayıdaraq

“artıq adam” tipinə çevrilir. Ancaq dövrün insanların eyni problemləri üzərində fikir bildirdiklərini, çoxluğun toplu düşüncələrini öz düşüncələri kimi göstərdiklərini, düşünənlərə dəyər vermək lazım olduğu halda, hər vəziyyətdə insanın özünü dərk etmədiyi və sadə, sıradan düşüncəyə sahib olan “toplu” psixologiyasının içində olduqlarına qərar verirlər. Belə olduğu halda da, mübarizədən çəkinərək “kefli” olaraq əzik və heç bir hərəkət etməyərək antiqəhrəman olurlar. Cəmiyyətdə olan qanunları rədd edir və insanlara yaxınlaşmaqda çətinlik çəkir. Təhsillidir, lakin sistemli bir şəkildə deyildir. Dərin fikirləri və fəlsəfi görüşləri vardır, amma bu da xarakterini tamamlamağa yetmir və heç kimə də fayda gətirmir. Bu “artıq adam” çox gözəl, axıcı və valehedici danışır, hərəratlı müzakirələrə girərək olduğu ortamda, bütün vədlər, planlar sözdə qalır. Dərindən hiss etdiyi yarasızlıq duyğusu içində hər zaman kin və nifrət qırıntılarının qalmasına səbəb olur. Bütün bu sadaladığımız mənfi xüsusiyyətlərə rəğmən ümumi olaraq, “artıq adam” tipi ədəbiyyatda cəmiyyətin sosial-psixoloji vəziyyətini bildirməkdə və əsərlərdəki digər qəhrəmanların müsbət xüsusiyyətlərinin ön plana çıxarılmasında önəmli rolü əvəzsizdir.

“Ölülər” səltənətində insanları qayəsiz, savadsız, gələcəksiz və miskin insanlar olaraq dəyərləndirən İsgəndər onların qüsurlarını düzəltmək yerinə bunu qəbul edərək “təslim” olmuş kimi və onların yeniliklərə qarşı duyduğu nifrəti müzakirə edir. Yaşadığı mühit tərəfindən anlaşılmayan və tərslənməyinə rəğmən o yenə də bildiklərini anlatmağa, onların gözlərini açmaları üçün çabalamağa davam edir. Ancaq gülüş hədəfinə çevrilməsi və ciddi qəbul edilməməsi onu yaşadığı mühitdən təcrid edir. Bu təcrid olunmaqla da antiqəhrəmana çevrilir.

XX əsrin 20- ci illərində cəmiyyət üçün “artıq adam”a çevrilənlər qalereyasında Cəfər Cabbarlının “Aydın” əsəri

Aydın qəhrəmandır (baxmayaraq ki, o da İsgəndər kimi içir). Aydın əsərin baş qəhrəmanı, romantik xəyalları puç olmuş, maddi və mənəvi böhran içərisində çabalayan, zəmanəsinin “artıq adam”ıdır. Onun xəyalları reallığa uymasa da, ülvə mahiyyət daşıyır. Obrazın danışığı və rəftarında, məntiqi mahiyyətində insanlığın və ayrıca bir fərdin həqiqi mövcudluğunun bədii təsdiqi vardır. Elə həmin təsdiq də mübarizə üçün təkən rolü oynayır. Artıq İsgəndərdən fərqli olaraq, burada mübarizlik var. Onun monoloqunda bu öz əksini tapır: “Mən bir həqiqətəm, mən bir heç deyiləm” [2,197]. Aydın faciəsi isə onu “artıq adam”a çevirən onun “bir həqiqət” olduğunu etiraf edən mühitin olmasıdır. O, rəzil mühiti dərk edərək onun ittihamçısına çevrilir.

Özünü tapma zamanı çərçivəsində həyata, insanlara, cəmiyyətə fərqli bir baxış bucağı gətirən qəhrəmanın bu fikirləri, düşüncələri ilə yaşadığı mühitdə həm fiziki, həm də ruhən yalnız qalır. Mübarizəni davam etdirə bilməyərək, inandığı fikirlərə qarşı mühitin acımasızlığını görən qəhrəman, onlara bir müqavimət olaraq kənara çəkilərək istehza ilə gülərək göstərmişdir. Aydının da içkiyə qurşanması əsrin əvvəllərində olan İsgəndər kimi acizlikdən yox, çilgınlığın, özünüdərkən “dünya kədəri” ilə sıx bağlıdır. Aydın özü üçün heç nə edə bilməsə də özünün məhvi bahasına Gültəkinin simasında onu və onun kimilərinin səhvlərini dərk etməsinə nail olaraq qəhrəman oldu. Hər ikisi cəmiyyət üçün “artıq adam”lar qalereyasında transformasiya olurlar.

Oqtay Eloğlu “artıq adam” kontekstində.

Antiqəhrəman- kefli İsgəndər, qəhrəman- Aydın, Aydından sonra – Oqtay Eloğlu nəsrli qəhrəman olaraq daha mübariz, xalqın oyanışına laqeyd dura bilməyən səhnə fədaisi olaraq bir obraz kimi qarşımıza çıxır.

Əsərin qəhrəmanı Oqtay- kasıbdır, bacısı və anası çətinliklə dolanaraq, ümidlərini ona bağlıyırlar. Oqtayın bu fədakarlığından uzaqlaşmağı pul qazanmaq üçün ailəsinə dolandırmaq üçün başqa gəlirli iş yerlərinə Səməd bəy getməyə təkid etsə də, heç nəyə nail ola bilmir. Onda yalnız bir amal olur – milli teatr – səhnə. O özünü xalqın övladı sayaraq köhnəliyə, geriliyə qarşı mübarizə aparmağı zəruri sayır. Öz doğmalarının çətinliklərini görsə də özünün ülvə amalından vaz keçməyəcək .

Həqiqətən də, Oqtay öz taleyini bu cür seçərək səhnə üçün böyük işlər görsə də, böyük bir vahidin kiçik bir parçasına çevrilərək cəmiyyət üçün “artıq adam” olur və həyat ona ardıcıl olaraq zərbələr vuraraq onu səfilə çevirir. Oqtayı ülvə sevgi ilə sevən Firəngizi belə mühit, meşşan cəmiyyətdə özünə uyğun nüfuz qazanmaq istəyən Oqtayı öz ailəsinə yaraşdırmayan Aslan bəy onu Oqtayın qarşısında sevgisini inkar etməyə vadar edir.

Məzlum cəmiyyətdə yeganə ümid yeri olan Firəngizdən də zərbə alan Oqtay mənən sınır, öz amalı uğrunda sərt mübarizə aparır, sürgün edilir və on il müddətində vətəninə səssiz-soraqsız qalır.

Yalnız on ildən sonra vətənə dönmə Oqtay qardaş qayğısından məhrum qalan və bir müddət Firəngizdən maddi və mənəvi kömək alan, lakin dilənçi kökünə düşmüş bacısı Sevərdən, onun tək taleyi olan Firəngizdən, öz canından belə keçməyə razı olduğu yeganə amalı vətəndəki “teatr”dan, xalqından belə xəbərsizdir.

Bacısını sonradan tanıyan Oqtay dedi ki bir kəlmə onun peşmançılıq hissələrindən xəbər verir: “Zavallı bacım... Səadətini teatr qədər sevdiyim bu xalq bircə səni də yaşatmadı. Zavallı! Həyatın varlığını unutturduğu qiyamətin arasında üç şeyi düşünürdüm: bu zavallı xalqı, səni, bir də o bivəfanı ki, sevdim Fəqət səni mən çox bədbəxt etdim” [2,275]. Monoloqdan da aydın göründüyü kimi, acımasız, sinifli mübarizəli bir cəmiyyətdə “artıq adam”a çevrilən qəhrəman yenə də özündən əvvəlki

qəhrəmanlar kimi mübarizədən qalmır.

Mənən sındırıldıqdan sonra Oqtay səhnədən də uzaqlaşmaq istəyir, səhnə fədaisi olmur, səfil həyata üstünlük verir. Bacısının ağır durumunu gördükdən sonra o, yenə səhnəyə qayıtmağa razılıq verir. Lakin əvvəlki həmkarları Oqtayı milli teatr yaratmaq istəyən böyük bir fədakar kimi görmürlər. Özlərini Oqtayın dostları kimi təqdim edənlər onun teatr qayıdışından pul qazanacağı düşünərək səhnəyə qayıtmaq, bəziləri isə Oqtayı sənətdə rəqib kimi görənlər isə onu səhnədən uzaqlaşdırmaq istəyirlər.

Yaşadığı cəmiyyətdə heç bir ülvi hisslərin dəyərləndirilmədiyini onda baş verən sinfi mübarizənin çirkinliyini monoloqu ilə dilə gətirir: “Dostluq, qardaşlıq! Yaxşı dostlar hanı mənim bacım? Dostlar sizi arxasınca gəzdirən mən deyiləm, puldur, pul!”[2,273].

Özlərini Oqtaya dost, qardaş bilən Xanpolad, Səməd bəy on il ərzində bircə dəfə olsun onun bacısından xəbər tutmurlar. Lakin Oqtayın səhnəyə qayıdışından, pul qazanacağından xəbər tutaraq dərhal ona dostluqdan söz açirlər.

Şəkinski və Tamara Oqtaya öz uğurlarından borclu olmalarına baxmayaraq, pula satılıb ona yenə zərbə vururlar. Tamara Şillərin “Qaçaq” tamaşasında Amaliya rolunu oynayaraq Kral rolunu ifa edən Oqtay ilə məhz tamaşa zamanı bir səhnəni bölüşməkdən imtina edir. Burada Oqtayın monoloqu səslənir: “Səfil xalq! Nə Bağırırsan? Səndə sənətkar qadın yoxdur, varsa yarat, yaratmırsansa sus, uzan öl!”

Həqiqəti söyləyən Oqtay əslində cəmiyyətdə mübarizliyindən, lakin bacarmadığından söz edir. Bunu dilə gətirərək qəhrəmana çevrilən Oqtay eyni zamanda o dövrki cəmiyyət üçün “artıq adam”a çevrilir.

Oqtayın sözləri qarşısında laqeyd qala bilməyən Firəngiz milli qadın aktrisa kimi səhnəyə çıxır. Lakin Oqtay nə onu Şillərin yaratdığı Amaliya kimi, nə də özünü Kral kimi görür. O, səhnədə Şillərin qəhrəmanı kimi deyil, məhz real Oqtay obrazını oynayaraq, öz ideali, öz eşqi, öz taleyi, öz Tanrısından intiqam almağa söz verdiyi kimi öz sözünə əməl edərək Firəngizi öldürməklə bəşəriyyətə olan etirazını, mübarizəsini bildirir. Bu fikirlər monoloqla sona çatır: “Qoy bu şaşqın bəşəriyyət bir dəfə də olsa həqiqəti görsün, görsün ki, o bir heçdir. Sən özün də bir heçsən, yaratdıqların da! Bacarmırsansa yaratma, yaradırsan yaşat! Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir. Kimdir müqəssir? Yaşadaraq öldürən, öldürərək yaşadan, sevərək parçalayan, parçalayaraq sevən əliqanlı səfillər padşahi Oqtay Eloğlumu?”[2,289].

Qəhrəman bəşəriyyətin yaratdığı və formalaşdırdığı, bəşəriyyətin mənən məhv etdiyi məsum insanları öz şəxsi intiqamına görə öldürür. O belə edərək bəşəriyyətə etiraz edərək onun yaratdığını məhv etmək üçün öz mübarizəsinin pik nöqtəsinə çataraq əliqanlı qatilə çevrilir. Əslində əsl qatil məzlum insanları mənən öldürən, məhv edən bəşəriyyətdir.

Oqtayın söylədiyi bu monoloq bizim vermək istədiyimiz fikirləri ümmümləşdirməklə köməyimiz olur: “Başqalarında səhnə, mədəniyyət, hər şey var. Bizdə yox! Yaşamaq istiyiriksə yaratmalıyıq”. “Xalq” və “mən”- bu iki söz bir yerə sığışdırılmaz. Ya mən olmalıyam, mənim üçün xalq olmalıdır. Ya da o olmalıdır, mən olmamalıyam. Mən baxdım, ikinci yolu seçdim. O gündən mən Oqtay bir şəxsiyyət olmaq üzrə yoxdur. O böyük bir vahidin kiçik bir parçasıdır....!”[2,247]

Bu araşdırmada belə qənaətə gəlinir ki, nə qədər mübarizə əzmi güclü olsa da mühitləri kefli İngəndəri antiqəhrəman, Aydın və Oqtay Eloğlunu isə qəhrəmana çevirir. Digər tərəfdən, C.Məmmədquluzadə realizm nümayəndəsi olduğu üçün kefli İsgəndəribir növ antiqəhrəmana çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Baykan F. Nietzsche'nin fəlsəfəsi. İstanbul, Kaknüs yayınları, 2000

Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cild. II cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2005, 360 səh

Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cild. III cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2005, 368 səh.

Əhmədov B.B XX yüil Azərbaycan Ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 560 səh.

Kazımoğlu M. Folklor həm keşmiş, həm də bu gündür: “Ədəbiyyat” qəzeti, 26 iyun 2014-cü il.

Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 səh.

Tevfik, B., Nəbil, A. Süleyman. Nietzsche'nin Hayatı və Fəlsəfəsi, Babil Yayınları, İstanbul, M.2004.

Açar sözlər: XX əsr, “artıq adam”, qəhrəman, antiqəhrəman, sosial mühit.

Key words: XX century, “superfluous man”, hero, anti-hero, the social condition.

Ключевые слова: XX век, «лишний человек», герой, антигерой, социальное состояние.

XÜLASƏ

Bu araşdırmada XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dramaturgiyasında önəmli yer tutan C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, C. Cabbarlının “Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Araşdırmadan gələn qənaət ondan ibarətdir ki, daxili mübarizə əzmləri çox olsa da mühitin təsiri ilə kefli İsgəndər – antiqəhrəman, Oqtay Eloğlu və Aydın isə qəhrəmana çevrilir.

Это исследование является важной частью драмы азербайджанской литературы XX века, написанной Дж. Мамедгулузаде «Мертвые» Джаббарлы «Айдын» и «Октай Элоглу» были вовлечены в исследование. Результатом исследования стало то, что Александр, находящийся под влиянием окружающей среды, является антигероем, а Октай Элоглу и Айдын становятся героями.

SUMMARY

This study is an important part of the drama of Azerbaijani literature of the twentieth century, written by J. Mamedguluzade "The Dead" Jabbarly "Aydin" and "Oktay Eloglu" were involved in the study. The result of the study was that Alexander, who is under the influence of the environment, is an antihero, and Oktay Eloglu and Aydin become heroes.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Ələs Yunus oğlu Qasımov

AŞIQ ŞƏMŞİ ŞEİRİNİN DİLİ VƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Aşiq Şəmşir aşiq poeziyasının qüdrətli nümayəndələrindən biridir. O öz yaradıcılığında klassik aşiq ənənələrini yaratmaqla bərabər, aşiq sənətini inkişaf etdirən ustad sənətkar olmuşdur.

“Aşiq Şəmşir tək-tək saz-söz ustalarındandır ki, o tək-cə aşıqlar, el şairləri ilə deyil, habelə Bakıda – mərkəzdə gedən ədəbi həyatla yaxından əlaqə saxlamış, tanınmış şair və yazıçılarla ünsiyyətdə olmuşdur. Osman Sarıvəlli, Hüseyn Arif, Nəriman Həsənzadə, Zəlimxan Yaqub, Məmməd Aslan, Hüseyn Kürdoğlu, Adil Cəmil, Müzəffər Şükür və onlarla başqa şairin Aşiq Şəmşirə ünvanlanmış şeirləri sözü gedən səmimi münasibətin ifadəsidir:

İndi ömür xəzandır, xəzan,
Bel-külüng axtarır qəbrini qazan.
Tapılmaz o gündə şeirimi yazan,
Dağlar nalə çəkib Şəmşirsiz ağlar.
(Hüseyn Kürdoğlu)” (1-s.12)

Aşiq Şəmşirin bədii yaradıcılığını, əsasən, iki hissəyə ayırmaq olar: məhəbbət mövzusunda yazdığı lirik əsərlər və əşya, təbiət gözəlliklərinə, müxtəlif ictimai mövzulara həsr etdiyi şeirlər. Birincilərdə qüvvətli lirika, həqiqi insan hissələrinin tərənnümü, ikincilərdə isə mənə dərinliyi vardır. Aşiq Şəmşir öz yaradıcılıq qüdrətini lirika sahəsində daha artıq göstərə bilmiş, gəraylı, qoşma və təcisləri ilə xalq aşiq şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Böyük sənətkarın şeirlərində qaynar həyat çeşməsi, insanı həyata bağlayan bir qüvvə vardır, onun lirikası böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Aşiq Şəmşir qoşmalarında gözəlin yalnız zahiri cəhətlərini deyil, eyni zamanda, onun mənəvi aləmini –söz-işarə qanan, mehriban, mərifətli, kamallı və.s. nəcib keyfiyyətlərini təsvir edir.

Aşiq Şəmşir aşiq şeirlərinin şəkillərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Aşiq Şəmşirin şeirləri içərisində təcisləri xüsusi yer tutur. Qüdrətli yaradıcılıq istedadına, zəngin söz ehtiyatına malik olan aşiq təcislərini milli sözlərlə sadə dildə böyük ustalıqla qurmuşdur. Aşığın təcislərinin əksəriyyəti aşıqların “qara təcnis” dedikləri adi təcisdən ibarətdir. Aşığın təcislərinin müəyyən hissəsi çap edilmişdir. Bunların içərisində “İndi”, “Tərəf”, “Qaldı”, “Sinə”, “Yaz”, “Məni”, “Ay qara bağlar”, “Yara yaz”, “ A lələ”, “Bu dağlar”, “Dərin göz”, “Yaralı dağlar”, “ Ya zəri”, “Tək-tək”, “Gözlər” və s. kimi rədifli təcisləri diqqəti cəlb edən maraqlı şeirlərdir. “Tərəf” rədifli təcisini nəzərdən keçirək:

Duz kababa, bal qaymağa yaraşır,
Düyü də meyl elər a yağa tərəf.
Müşkül işdə səndən kömək istərəm
Dur mənə dar gündə, ay ağa, tərəf!

Yenə kələf sarıq tutdu, uc aldı,
Bahar fəsli üç yaşıldı, üç aldı,
Mərd iyidlər ad qazandı, ucaldı,
Namərdlər də düşdü ayağa tərəf.

Göz ağlasa qəm arxıdı, yüz yaşa,
Bir qurudan od düşərmiş yüz yaşa;
Şəmşir, daha at möhnəti, yüz yaşa,
Üz tut qara gündə, ay ağa tərəf. (2-s.123)

Təcnisin ilkində verilən “a yağa” sözü yağ (sarı yağ), onun ardınca bəndin sonunda gələn “ay ağa” sözü tanış (ay dost), sonrakı bəndlərdə təkrar olunan eyni söz ikinci bənddə ayağa düşmək (namərdlər ayağa düşdü), axırıncı bənddə isə ağ günə tərəf mənəsində verilmişdir.

Təcnisin ikinci bəndində olan “uc aldı” sözü birinci misrada uclaşdı, bağlandı; ikinci misrada ucalmaq, şöhrətlənmək mənasındadır. Təcnisin üçüncü bəndində verilən “yüz yaşa” sözü birinci misrada göz yaş, ikinci misrada isə nəm sulu; üçüncü misrada yüz il yaşamaq, əmr etmək mənasında işlənmişdir. Beləliklə, üç bəndin təcisdə on iki cinas qafiyəsi yaradılmışdır.

Məlum olduğu üzrə təcislər özlərinin ərişərgac cinaslı sözlərin toxunuşu ilə oxucunu heyran qoyur. Təcnis şeirin çox mürəkkəb və çətin formasıdır. Aşiq Şəmşir bu imtahandan çox hünərlə çıxmışdır. Onun təcisləri oxunaqlığı, axarlılığı, etibarını ilə çox maraqlıdır və insanı nə haqqındasa düşünməyə, nəticə çıxarmağa səsləyir:

Ana dünya, nələr saldın yola sən,
Hanı Məcnun, Əsli, Kərəm, aLələ?
Dedim bəlkə bizlə yaşa dolasan,
Demədim ha xəlbirini al, ələ,

Kənar keçdi, nədən uzaq baxdı yar,

İndi bizə bir cənnətdi bax, diyar.
Əgər olsa bir insana baxtı yar,
Daş götürsə dönməli a, lələ.

Şəmşir, güldür bəsdı, sən bu dağları,
Görübsən sinəndə sən bu dağları.
Gəzdin cavanlıqda sən budağları,
Qocalıqda telli sazı al ələ.(3-s.279)

Burada da təcnişdə verilən “a lələ” sözü Kərəmin lələsinə işarədir. Onun ardınca bəndin sonunda gələn “al ələ” sözü ələmək (xəlbiri ələ götürüb ələmək), sonrakı bəndlərdə təkrar olunan eyni söz ikinci bənddə ləl-cəvahirat, axırıncı bənddə isə ələ almaq (götürmək) mənasında verilmişdir.

Təcnisin ikinci bəndində olan “baxdı yar” sözü birinci misrada sevgili; ikinci misrada ölkə; üçüncü misrada isə kömək mənasındadır. Təcnisin üçüncü bəndində verilən “dağları” sözü birinci misrada dağ, sıldırım(öz yaşadığı dağlıq zonasına işarədir); ikinci misrada sitəm; üçüncüdə isə budaq mənasında işlənmişdir. Bu təcnişdə də on cinas qafiyəsi yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, istedadlı aşığın başqa təcnislərində olduğu kimi bu təcnişdə də məzmun vəhdəti pozulmamışdır.

Aşıq Şəmşirin şeirləri içərisində dodaqdəyməz təcnisləri də çox maraqlıdır. Dodaqdəyməz təcnisə dodaq hədəflərinin işlənməməsi şərtidir. Belə çətin və mürəkkəb aşıq şeiri növünün yaradılması aşıqdan böyük məharət və istedad tələb edir. Yaradıcı aşıq burada bir tərəfdən cinas qafiyələri axtarır, o biri tərəfdən isə şeiri üçün elə sözlər tapır ki, onların deyilişində dodaq tərənəməsin.

Aşıq Şəmşir dodaqdəyməzlərini elə bir ustalıqla yaratmışdır ki, onların məzmununa çox az xələl dəymişdir. Bu cəhətdən aşığın “dərin gəz” dodaqdəyməzi daha səciyyəvidir:

Sən geşt eylə, dəryalardan al ləli,
Dərin axtar, dərin ara, dərin gəz.
Dilək dilə, rizqin istə, al, ləli
Səxaladı, nər igidin, dərin gəz.

Nakəs eli dərd oduna qalandı,
İnsan getsə dəhr içində qala adı,
Sənəyaxşılığın səngər qaladı,
Sərt qayalar, dərin dağlar, dərin gəz.(3-s.283)

Müxəmməslər və divanilər Aşıq Şəmşir yaradıcılığının özəyin təşkil edir. Aşıq müxəmməsin cığalı növündən ustalıqla istifadə etmişdir.

Bildiyimiz kimi, cığalı müxəmməs beş misradan ibarət olur. Hər bənddən sonra cığa deyilən hissə gəlir. Cığa doqquz-on misradan ibarət olur. Şəmşirə qədərki aşıqlardan fərqli olaraq onun müxəmməsi altı misradan ibarətdir. Əvvəl beş misra, sonra cığa deyilən hissə, axırda isə müxəmməsin sonuncu misrası gəlir. Aşığın “Xırdaca gül” şeirində bunu görmək olar:

Bağışlasın ustad məni, bəlkə birdən günahkaram,
Ariflər bu təqsirimi əfv etsələr minnətdaram,
Çəkinmişəm əyri yoldan, doğru yolda düz ilqaram,
Əzəl gündən dərd əhliyəm, var canımda çoxlu yaram,
Qeyrətini satan kəslə, binamusla yoxdu aram.

Öz yarınla düz dolan!
Kəs özgədən göz, dolan!
Anla doğru söz, dolan!
Xain bağrın əz, dolan !
Süd gölündə üz, dolan!

Kalağay ört qıyğacı!
Sən ey məhbublar tacı!
Olma namərd möhtacı!
Şəmşirə ol sən bacı!

İncinər qəlbin məndən, qaralısın xırdaca gül!(2-s.150)

On beş hecadan ibarət olan bu cığalı müxəmməsin hər misrası iki yerə bölünərək (misranın biri yeddi, o biri səkkiz hecadan ibarətdir) saz havasına uyğunlaşdırılmışdır.

Müxəmməsin cığa hissəsində birinci üç misra, sonra iki misra ayrılıqda həm qafiyədir. Axırıncı cığada isə bütün misralar həm qafiyədir.

Azərbaycan el sənətkarlarının yaradıcılığında işlənən şeir şəkillərindən biri də divanidir. Aşıq Şəmşir yaradıcılığında divanidən də istifadə etmişdir. Onun divanilərində elə bil ki, bir döyüş, intiqam, şikayət motivləri var. “Doğrudan da, divanilərdə sənətkarın daxili hissləri incə, zərif, mehribanlıq axarından

ayrılıb, şikayət, döyüş, intiqam selinə qovuşur”.(4-s.97)

Aşıq Şəmşir bu motivli “hanı” divanisində yazır:

Sualıma bir cavab ver, dünya, səndə kar hanı,

Gizlin işin olsun aydın söylə aşkar hanı.

Neçə-neçə arifləri incidib saldın yola,

Əhdi-Peyman bağlamışdıq, verdiyin ilqar hanı?(3-s.402)

Məlum olduğu kimi, aşıq şeirində “Dedim-dedi” formasında yazılan şeir axıra kimi də eyni qayda ilə davam edir. Şəmşirin şeirlərində isə bu tamam başqa formada qurulmuşdur. Şeirin iki misrası “Dedim-dedi” ilə gedir. Üçüncü misra əvvəlkilərlə həmqafiyə olsa da, bir növ sərbəst buraxılır, dördüncü misrada isə “Dedim-dedi”

formasını qalır, lakin iki nəfərin dilindən deyilən söz bir misrada qərarlaşır:

Mən dedim:-kim düşür hərdən yadına.

Sən dedin:- heyranam söz ustadına.

Sənin hicrin məni eşqin oduna

Sən dedin:-saldı, mən dedim:-saldı! (5-s.240)

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan aşıqları mənzum tapmacalardan, bağlamalardan istifadə etmiş, özləri də yeri gələndə yeni bağlamalar yaratmışlar. Azərbaycan aşıq poeziyasında tapmacaya çox yaxın olan bağlama-bayatılar da vardı. Aşıq Şəmşir də yaradıcılığında şeirin bu növündən istifadə etmişdir. Onun on ədəd cinaslı tapmacası var. Bunlar məişətdə olan əşyalara aiddir:

Acıdı, atmaq olmaz,

Şirindi satmaq olmaz.

Bir qaladı hey qaçar,

Sirrinə çatmaq olmaz.(6-s.240)

/Ömür, gün, zamanə/

İki at var uzaqda,

Bərqərdi hər vaxtda,

Qarası adam yıxar,

Ağı gözər qucaqda.

/Gecə-gündüz/

Sözlərin sirr altında,

Köhlənim ər altında,

Alovlu qıratım var

Kişnəyər yer altında.(6-s.241)

/Neft/

Aşıq Şəmşirin cinaslı rübailəri də çox maraqlıdır. Klassik aşıqlardan ta bu günəçən bütün aşıqların yaradıcılığında rübailərə rast gəlmək olar. Lakin cinaslı rübailərdən isə az aşıqlar istifadə etmişlər. Lakin Aşıq Şəmşirin şeirləri içərisində cinaslı rübailər çoxdur:

Əziz saxla böyük ata, ananı,

Sən də axtar səni gəzib, ananı.

Görsən ki, ölürsən vurma dilinə

Namərdlərin süfrəsində ananı! (6-s.243)

Aşıq Şəmşir yaradıcılığının müəyyən bir hissəsini ustadnamələr təşkil edir.

Ustadnamənin yaranmasında xalq aforizmlərinin, uzun illərdən bəri xalqın düşüncə və tənqüd süzgəcindən süzülüb gələn, illərin sınağından çıxan, həyat təcrübəsini özündə əks etdirən əxlaqın, nəsihətəməz atalar sözlərinin mühüm rolu olmuşdur.

Bəzən aşıqlar dünyanın vəfasızlığından, beş günlüyündən danışmış, Süleyman, İskəndər kimi hökmdarların belə ölüb getdiklərini xatırladaraq zülmkarlara, şah və sultanlara əxlaq dərəsi vermək, onları doğru yola çağırmaq istəmişlər. Ustadnamələrdə əxlaqı fikirlərlə, doğru nəsihətlərlə yanaşı mücərrəd düşüncələr, məhdud cəhətlər, dini motivlər də öz əksini tapmışdır. Ustadnamə ustadları nəsil-dən-nəslə tanıtıdırıq yaşatmaq, şeirlərdəki hikmətəməz aforizmləri, xalqa ağıllı, nəsihətəməz məsləhətləri çatdırmaq kimi nəci məqsədlərə xidmət edir.

Aşıq Şəmşir “Olmaq”, “Eylər”, “Demək olmaz”, “Gərək”, “Yoxdu”, “Yaraşmaz”, “Yaxşıdır”, “Aşıq”, “Desəm olmaz”, vəs. ustadnamələrin müəllifidir. Onun ustadnamələri klassik ustadnamələr ənənəsi ruhunda yaranmışdır. Aşığın ustadnamələri əsasən həyatı, hadisələri düzgün dərk etməyə, xeyirxah işə, mərdliyə, sədaqətə çağıran əsərlərdir. O, ustadnamələrə yeni məzmun, yeni ruh gətirmişdir. “Arzula” şeirində o, xeyirxah fikirləri belə ifadə edir:

İnsan ol, insana bəslə məhəbbət,

Şəmşir bu barata uymuşdur əlbət,
Çalış həqiqətə olma bədniiyyət,
Nə yalan, nə böhtan, nə şər arzula.(2-s.38)

Dərin xəlqilik mahiyyəti daşıyan ustadnamələrində xalq müdrikliyinə, hikmətli atalar sözlərinə, zərbi-məsələlərə, böyük həyat təcrübəsi qazanmış aşığın ağıllı nəsihətlərinə tez-tez rast gəlirik:

Bizə atalardan belə məsəl var;

Su axar səmtinə, öz tərəfinə.

Halal xilqət şər axtarmaz aşikar,

Hər sözü danışar düz tərəfinə.(6-s.127)

Göründüyü kimi aşıq dilimizin daşıyıcılarından biri olan atalar sözlərindən yeri gəldikcə istifadə etməklə şeirin tərbiiyətliyini, deyim tərzini, təsir gücünü qat-qat artırır.

Ustadnamələrinin çoxunda aşıq gəncliyə gözəl nəsihətlər tələqin edir; onları doğruluğa, mərdliyə, pak və namuslu olmağa, aqil sözü ilə oturub-durmağa çağırır:

İnsan odur əqli, huşu bir olsun,

Kamil olsun, sərraf olsun, pır olsun.

Yaxşı sözü istəyirsən dır olsun,

Şur salıb aləmə yayasan gərək.

Gəzsən sənətkarın sayəsində gəz,

Böyük zəhmətinə alarsan əvəz.

Aşıq ol, şair ol, alim ol, qərəz

Dünyada yaxşı ad qoyasan gərək.(2-s.43)

Aşıq ikiüzlü, nanəcib, yaranışından haram olan adamlarla yaxınlıq, dostluq etməməyi məsləhət bilir.

Çünki satqın olan belə adamlara etibar yoxdur. Onlar xalq içində, ariflər məclisində adamı xəcalətli edir.

Əvəzində o, ağıllı, kamallı, aqil adamlarla oturub-durmağı məsləhət görür. Belə adamlardan heç kim ziyan tapmayıb. Ağıllı adamın verdiyi nəsihət insanı həyat cığırında büdrəməyə qoymur:

Hər ansatqın olur ikiüzlü adam,

Nütvədən naqabil, xilqətdən haram;

Nanəcib insanla olmasın aran

Səni xalq içində xəcalət eylər.

Şəmşir, dərsin əlli öyrən, yüz öyrən!

Oxuyandan kamil oxu, düz öyrən!

Ariflərdən mərifətli söz öyrən!

O sözlər sənə çox nəsihət eylər!(2-s.35)

Aşıq Şəmşir ustadnamələrində iki cür insan surəti yaratmışdır. Bunlardan biri mərd, qoçaq, igid, digəri isə namərd, müxənnəs, ilqarında düz olmayan, hər addımbaşısı xəyanətə hazır olandır.

Şəmşirin ustadnamələrinin əksəriyyətində nəsihətçilik vardır, lakin bu nəsihətçilik çox təbii və canlı həyat lövhələrində sadə dillə verildiyi üçün quru çıxmır, əksinə çox təsirli olur.

Sadiq ol dünyada, sən dolandır göz,

Guşinə girməsin fitnə, yalan, söz.

Düşəndə bir bərkə polad kimi döz,

Heç qorxub çəkinmə, dəyanət eylə!

Sən yaxşıya can de, xayını dağla,

İlqarsız adamın nitqini bağla,

Əlacın olanda el üçün ağla,

Yoxsula əl uzat, nəzarət eylə!(2-s.32)

Aşıq Şəmşirin ustadnamələri tamamilə yeni ruhdadır, onlarda ənənəvi dini hikmətlər insanların gündəlik həyatında və məişətində böyük əhəmiyyəti olan tamamilə dünyəvi hikmətlərlə əvəz edilmişdir. Bu hikmətlər insanın gözünü açır, yaxşını yamandan, əyrini düzdən seçməyə kömək edir, mərd, nəcib olmağa çağırır:

Namərdə yalvarmaq insafdan deyil,

Düşməne yaltaqlıq mərdə yaraşmaz!

Öyünüb desə də min yol nakışı

Mənəm qəhrəman da, nərd də,- yaraşmaz!(2-s.89)

Aşıq Şəmşirin lirikası özünün əsas səciyyəsi etibarlı ilə böyük sələfləri Füzuli və Vaqifin lirikası ilə həmahəngdir. Dünyəvilik, həyatilik, xəlqilik və təbiilik onun lirikasının başlıca xüsusiyyətləridir.

Saz sənətinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan böyük aşıq öz şeir yaradıcılığında sözdən sənətkarlıqla istifadə etməyi, onu cilalandırmağı və misralar içərisində yerli-yerində sərrast düzməyi, təşbeh, istiarə,

mübaligə, təkrir, təzad, cinas və s. bədii təsvir vasitələrini məzmunu uyğun işlətməyi, oynaq qafiyələr yaratmağı böyük bir ustalıq və məharətlə bacarırdı.

Böyük söz ustası olan aşıq gözəli tərif edən qoşmalarında nikbin ruhun bədii ifadəsini verən “tuti ləhcə”, “qəddi quba qaz”, “xəzan vuran yarpaq kimi”, “yanağı lələ”, “deyirsən yanağı aydı”, “ceyrana gözü bənzədi”, “camalın günəş”, “qamətin sərvidir”, və s. kimi canlı təbiətdən alınmış sadə, aydın təşbeh və istiarələr işlətdiyi halda, dərddli aşıqın mənəvi aləmini təsvir edən qoşmalarında isə: “qan ağladım”, “oduma yanmağa pərvanə gəlsin”, “sinəmə ox dəyibgözündən sənin” və s. kimi qəmli ruhu ifadə edən təşbeh və istiarələrdən istifadə etmişdir.

Aşıq Şəmşirin gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməslərində “alagöz”, “mehriban gözlər”, “xumar göz”, “nazlı canan”, “bəyaz bilək”, “zər yaxalıq”, “pərişan hal”, kimi rəngarəng epitetlərə tez-tez rast gəlmək olur. Öz yerində düzgün işlədilən bu epitetlər onun şeirinə xüsusi bir əlvanlıq və orijinallıq gətirir.

Şeirdə fikri bitkin vermək üçün, Aşıq Şəmşir qoşmalarında çox zaman misraları aydın cümlələrdən qurur: bəzən bir misrada iki, üç cümlə verir:

“Bu gün atlanıbsan, sabah düşərsən”.

“Nadan gülür, dərd bilənlər anlayır”.

“Nalə çəkdi, qan ağladı, qəm yedi”.

Belə aydın, qısa cümlələrdən qurulan dolğun misralara Aşıq Şəmşirin qoşmalarında istənilən qədər misallar göstərmək olar. Bunlar onun şeirlərinə müəyyən bir bitkinlik və dolğunluq gətirir.

Aşıq Şəmşir poeziyasının bədii xüsusiyyətlərindən biri də qoşmalarının çox oynaq və ahəngdar olmasıdır. Onun qoşmalarındakı oynaqlığı doğuran birinci səbəb bu şeirlərin musiqi ahənginə-saz havalarına uyğun yaradılması, ikinci səbəb isə müəllifin öz şeirləri üzərində ciddi işləməsidir.

Qoşmalarında aşıq təkrarən istifadə etdiyi zaman bir-birinin ardınca bitkin cümlələr yaratmaqla şeirin təsir qüvvəsini qat-qat artırmışdır:

“Kamil olsun, sərraf olsun, pır olsun”.

“Altımış nədi, əlli nədi, yüz nədi”.

Göründüyü kimi, bu misralarda müəllif qoşmanın bölgüsü üçün heca vəzninin ən oynaq ölçüsünü /4-4-3/ götürmüş, təkrir vasitəsilə şeirdə ifadəni canlandırmışdır. Bölgü və qafiyələrin oynaqlığı, təkririn getdikcə güclənməsi və səslərin uzlaşması qoşmanın ahəngdarlığını qüvvətləndirmişdir.

Aşıq Şəmşirin gəraylı, qoşma və təcnislərində: “işin avand olsun”, “qımzanmağa ərinirəm”, “çuğulbaz”, “tutya kimi”, “keşəkə”, “solpuyar”, “doğanaq”, və s. kimi xalq ifadələrinə; “quduranlar qalmaqal qırxına”, “oğul dayısına, qız anasına”, “dostuna can qıyır düşəndə dara”, “qoy gəlsin gedənin, dursun yatanın”, “hər çürümüş qum üstündə zər olmaz”, “deyirlər qurd basar, arxalı köpək” və s. atalar sözü və məsəllərə rast gəlmək olur ki, bunlar onun şeirinə xüsusi bir canlılıq və tərəvət gətirmişdir.

Beləliklə, Aşıq Şəmşirin dərin ictimai məzmunu, mütərəqqi ideyaya malik olan şeirləri xalq ruhunun, şifahi xalq yaradıcılığı qüdrətinin parlaq, gözəl ifadəsidir. Onun misilsiz dil sadəliyinə, üslub gözəlliyinə, forma əlvanlığına malik olan əsərləri özündən sonra gələn aşıqlar üçün əsil sənətkarlıq məktəbi olmuşdur. Aşıq Şəmşir Azərbaycan milli heca vəzninin və poetik dilinin inkişafında böyük rol oynamış, onun qoyub getdiyi zəngin bədii irsə aşıq poeziyası tarixində özünə layiq ən şərəfli mövqə qazanmışdır.

Ədəbiyyat

“Ali Ziya” ədəbi-bədii, elmi publisistik jurnal №1 may. 2013

Aşıq Şəmşir, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1959

Aşıq Şəmşir, Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı-1973

V.Vəliyev, “Qaynar söz çeşməsi”, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1973

Aşıq Şəmşir, “Qoşmalar”, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı-1971

Aşıq Şəmşir, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı-1980

Xülasə

Məqalədə nəzəri cəlb edən maraqlı məsələlərdən biri Aşıq Şəmşirin şeirləri özünə məxsus bacarıqla təhlil edilir. Dədə Şəmşirin Azərbaycan dilinin incəliklərindən ustad sənətkar kimi istifadə etməsi tutarlı dəlillərlə göstərilib izah olunur.

Açar sözlər: Aşıq Şəmşir, müşkül, yüz yaşa, əzəl gündən, ağıllı, təkrir, təcnis

Резюме

Язык и средства художественного изображения в стихотворном творчестве Ашуга Шамшира
В статье представлен своеобразный анализ стихотворений Ашуга Шамшира. Мастерское использование Деде Шамширом тонкостей азербайджанского языка обосновывается весомыми доводами. Ключевые слова: Ашуг Шамшир, Мюшкюл, живи сто лет, с первого дня, умный, повторение, те-джнис

Summary

Language and figurative devices in Ashiq Shamshir's poem

One of the interesting issues of theoretical attraction in the article is the peculiar analysis of Ashug Shamshir's poems. Dada Shamshir's use of the subtleties of the Azerbaijani language as a master craftsman has been shown and explained with strong evidence.

Keywords: Ashiq Shamshir, mushkul, Long live, smart, repetition, tajnis

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Taleh Əvəz oğlu Hüseynov⁴¹

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏQTƏL MÖVZUSUNDA
YAZAN ŞAİRLƏR**

XIX əsrdə dini ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi olan Qumri yaradıcılığını təhlil edərkən Fürudin bəy Köçərli Qumrinin bir şeirində dini mövzuda yazan aşağıdakı şairlərin adlarını çəkdiyini qeyd edir: Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Dəxil, Xaki, Sərbaz və qeyriləri (2,319). Qumrinin verdiyi bu siyahıya bu mövzuda yazmış olan Firudin bəy Köçərlinin də qeyd etdiyi şairlərin adlarını əlavə etsək, yenə də XIX əsrdə dini mövzuda yazıb-yaradan şairlərin hamısı haqqında tam siyahı əldə etmərik. Amma hər halda onların böyük bir qismi, aparıcı nümayəndələri barəsində müəyyən təsəvvür əldə etmiş olarıq. Beləliklə, XIX əsrdə dini mövzuda, məqtəl ədəbiyyatı mövzusunda daha çox yazıb-yaradan şairlər təqribən aşağıdakılardır: Abdulla bəy Asi, Mirzə Ələsgər Növrəs, Ahi, Mirzə Həbib Qüdsi, Pürqəm, Dəxil, Dilsuz, Sərraf, Qumri, Ləli, Raci, Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Xaki, Sərbaz və başqaları...

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dini mövzularda əsərlər qələmə alan bu şairlərin ədəbi fəaliyyətlərini nəzərə almadan XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tam fikir yürütmək olmaz. Çünki bu şairlər bilavasitə dini mövzularda digər şairlərdən, məsələn hətta Hacı Seyid Əzim Şirvanidən, Seyid Əbülqasim Nəbatidən və digərlərindən daha çox əsərlər qələmə alır, eyni zamanda onlar kimi dini poeziyanın irfani qolunu davam etdirməklə yanaşı, daha çox məqtəl mövzusunda yazıb-yaradırdılar. Maraqlıdır ki, XIX əsrdə Şimalı-Cənublu Azərbaycanda sırf dini mövzuda-məqtəl mövzusunda daha çox yazıb-yaradan şairlər Azərbaycanın Dərbənd, Şuşa, Təbriz kimi şəhərlərində yaşayıb-yaradırdılar. “Rus dövləti Dərbəndi iki dəfə təsxir edibdir. Əvvəlinci dəfə 1722-ci sənədə Pyotri –kəbirin qoşunu ilə, ikinci dəfə 1796-cı sənədə İmperator Pavelin əsərində. Dərbəndin Rusiyaya mülhəq olması 1806-cı sənədə vəqə olubdur. Bu şəhərin əhalisi qədimdən islam dinində olduğuna görə, həmişə şüari-islamı müraat edib, dindarlıqda və dinpərvərlikdə şöhrət bulublar. Ramazanül-mübarək və məhərrəmül-həram aylarını kəməli-sədaqət və ehtiram ilə zöhdü ibadətdə və təziyədarlıqda keçirməyi müqəddəs vəzifələrindən hesab edirlər. Xüsusən Şühədayi-Kərbəla üçün əla mərtəbədə təziyə tutub rövzəxanlığa və şəbihkərdanlığa artıq meylü rəğbət göstərirlər. Şəbih binası yüz ildən ziyadədir ki, Dərbənd şəhərində qoyulubdur. Hər əsrdə bu şəbih ümüratına mübaşir olan şairlər olubdur. Amma bu dəstgaha cümlədən artıq rövnaq verən şüəra üç nəfərdir: Mirzə Kərim Şüai, Mirzə Cəbrayıl Süpehri və Mirzə Məhəmmədətağı Qumri” (2, 308). Təbii ki, əslən Dərbənddən olmasına baxmayaraq Mirzə Məhəmmədətağı Qumri istər Dərbənd şairləri və istərsə də XIX əsrdə bütün Azərbaycan dini-məqtəl poeziyasında ən seçilən nümayəndələrdən biri və bəlkə də birincisi idi.

Mirzə Məhəmmədətağı İbrahim oğlu Qumri 1819-cu ildə Dərbənddə anadan olmuş, 1891-ci ildə vəfat etmişdir. O, mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, türk dillərini dərindən bilmişdir. Qumri hələ gənc yaşlarından şeir yazmağa başlamış və artıq otuz yaşlarından etibarən bir şair kimi tanınaraq, bu dövrdən sonrakı yaradıcılığında daha çox növhələr, mərsiyələr, sinəzənlər qələmə almışdır. Çünki Firudin bəy Köçərlinin yazdığına görə o, “ziyadə dindar və çəkəri-əhli-beyti-rəsul olduğuna binaən, qədimdən Dərbənddə şəbih əsası mütədail ikən ol cənab dəxi şəbih büsatına rağib və mayil olub, hər sənə mübaligə pullar sərf edib, şəbihə dair mükəlimati-cədidə tərtib edərmiş” (2, 324).

Qumru haqqında Seyid Əzim Şirvani və Məhəmmədəli Tərbiyət də məlumat verirlər. Belə ki, Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində Qumru haqqında yazır: “Məhəmməd Təqi ibn-İbrahim Dərbəndi bir cavandır ticarətpişə və dəqiqəndişə. Fünuni-şeyrdə övqatın məraisiyi-İmam Hüseyn əleyhissəlamə və şəbehgərdanlığa sərf edibdir” (3, 499). Məhəmmədli Tərbiyət isə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində Qumru haqqında aşağıdakı sözləri deyir: “ O, əvvəllər Məhərrəm ayında şəbeh çıxarardı. Sonra bu işi buraxıb, rövzəxanlığa və Kərbəla hadisələri haqqında yazmağa başladı. Qumru bu mövzu haqqında “Kənzül-məsəib” (“Müsibətlər xəzinəsi”) adlı bir mənzumə yazmışdır. Əsərdə Kərbəla şəhərində baş vermiş hadisələr təsvir edilir. Bu əsər dönə-dönə Təbrizdə çap edilmişdir. (“Hədiqətüş- şüəra”)” (4,464). Ümumiyyətlə, dediyimiz kimi, XIX əsrdə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Dərbənddə Kərbəla şəhidlərinə əza tutmaq və bu mövzuda bədii əsərlər qələmə almaq xüsusi bir vüsət almışdır ki, Qumri də bu mühitdə yetişdiyi üçün bu prosesdən kənar qala bilməmişdir. Firudin bəy Köçərli ümumiyyətlə Qumri yaradıcılığına böyük qiymət verib, onun tək-cə məqtəl mövzusunda deyil, digər mövzularda da gözəl əsərlər qələmə aldığı söyləməklə bərabər, eyni zamanda, öz əsərində bu prosesi də qeyd edir. “Fihəqiqə, Qumrinin çox rəvan və mövzun təbi varmış. Buna şəhadət verən onun əşari-abdarı (və) xoşguvarıdır. Heyfa ki, Qumri qüvveyi-şeyriyyəsini ancaq bir yolda - yəni müsibət yazmaqda sərf edib, özgə qisim asar qoymayıbdır ki, şayanai-diqqət ola. Əlbəttə, buna səbəb onun pişrovları və müasirlərinin, xüsusən Dərbənd əhlinin müsibətnaməni hər qism əşarü kəlama tərcih tutmaqları və xud

41 Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı E-mail: Taleh77@gmail.com

şairin özünün əyyami-tüfuliyyətdən şəbihkərdanlar və mərsiyəxanlar və növhəsazlar arasında nəşvü nüma tapması və ev tərbiyəsi olubdur” (2,326). Təbii ki, Qumrinin bu meyli, məqtəl mövzusunda olan həvəsi, nəhayət onun bu mövzuda “Kənzül-məsaib” adlı kitab nəşr etdirməyinə gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı Firidun bəy Köçərlinin bu əsəri yazarkən istifadə etdiyi mənbələri araşdıran zaman, onun Qumrinin “Kənzül-məsaib” əsərinin bir neçə dəfə Təbrizdə çap olunduğunu söyləyib, Firidun bəy Köçərlinin bu çaplardan məhz hicri 1300, miladi tarixlə isə 1882-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş nüsxəsindən istifadə etdiyini qeyd edir (2,426). Firidun bəy Köçərli də bu kitabı təlil edib, onun qələmə alınma səbəblərini izah edərkən yazır: “ Kənzül-məsaib”də ağıl ilə təbin bu qism mükəlliməvü mücadilələrindən sonra şair kitabın səbəbi-təlifü tənzihi barəsində bir-iki mövzun qəsidələr inşa qılıb Güllüstani-Kərbəlaya nəzər yetirib və onda ənvai-çiçəkləri və əqsami-nəbatatü şükufələri və quşları pərişanhal, giryanü nalan görür və hər birisi zəbani-hal ilə Kərbəla müsibətini zikr qılır... Bu minval ilə bənəfşə, qərənfil, güli-növrüz, güli-cəfəri, güli-sabahi-Süleymani, lalə, süsən, reyhan hər birisi hali-pəjmürdələri ilə özlərini şühədayi-Kərbəlaya oxşadıb naləvü fəryad edirlər. Bənəfşə gərdənini kəc görəndə badili-zar Səkinəni gətirib xatirinə qan ağlar. Bu büsatü övzai gördükdə Qumri dərin fikrə gedib, özünü bu məclisi-vəfaya və bu gülşəni-pürsəfaya daxil etməyə layiq görmür və Kərbəla gülşəninin bülbüllərini bir-bir zikr edib, özünü onların müqabilində bir aciz və həqiri-bibəzaət şair hesab edir. Neynəva güllüstanının bülbülləri isə bu əşxasi-möhtərəmdən ibarətdir ki, hər biri faciəyi-Kərbəlanı və dastani-pürmələli-seyyidi-şühədanı nəsrən və nəzmən təhrir qılıblar: Müqbil, Mirfəttah, Məhzun, Ağabağır, Cövhəri, Dəxil, Xaki, Sərbaz və qeyriləri... Qumriyi-dilxəstə dübarə fikrə gedib belə böyük şairlərin müqabilində özünü zərifü aciz görürsə də və lakin günahü təqsirinin çoxluğundan nələc qalıb, özünü yenə bargahi-Süleymana və yəni Kərbəla şahı İmam Hüseyinə daxil salır və ona növhəgər olub, ol vəfa kanından səyyiatı üçün əfv tələb edir” (2,318-319). Beləliklə, ümumiyyətlə bütövlükdə əsərlərindən-istər dini mövzuda, isrəsə də aşiqanə mövzusunda yazdığı əsərlərindən də göründüyü və yenə də böyük Firidun bəyin dediyi kimi, Qumri böyük istedad sahibi olmuş, hər iki mövzuda gözəl əsərlər qələmə almışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Dərbənddə Qumridən başqa dini mövzuda-məqtəl mövzusunda yazıb-yaradan və Qumrinin müasirləri olan daha iki şair vardır ki, onlardan da biri Firidun bəy Köçərlinin qeyd etdiyinə görə Mirzə Kərim Şüai, digəri isə Mirzə Cəbrayıl Süpehridir. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə bu iki qardaş da Qumri kimi şəbihgərdanlıqla məşğul olmuş, mərsiyə və nohələr yazmışlar. “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Firidun bəy Köçərli bu iki şair qardaşın yaradıcılığından heç bir nümunə gətirməsə də, onlar haqqında aşağıdakı sözləri yazır: “ Mirzə Kərim “Şüai” təxəllüs əslən Dərbəndin cənub tərəfindən – Kürə nahiyəsində Üşdüll qəryəsindən İsrafil adında bir şəxsin oğludur... Artıq fəhmü zəkavət sahibi olmağa görə, Rusiyada qaldığı zaman rusca oxumağı və yazmağı ləyaqətincə kəsb etmişdi. Sibirdən qayıtdıqdan sonra Dərbənddə nəcib familiyadan təəhhül ixtiyar edib, əziz və möhtərəm şəxslərdən biri oldu və məhəllə rəisi (kvartalını) mənəsinə nail olub, xoş zügeran edərdi və sakit olduğu məhəllənin şəbeh ümüratına mübaşir olub, məscidi-camedə şəbeh gətirmək həm ona mühəvvəl olmuşdu. Şüai şəbeh büsatına dair mükəllimələr yazıb, mərsiyələr inşa etmişdir və bunlardan əlavə bir kitab hürufi-heca qafiyəsində təlif edib öz həyatında birinci dəfə çap etdiribdir. Çifayda, o kitabı ələ gətirmək bizə məqdur olmadı. Mirzə Kərim şüai türk və fars dillərinə dara, fəsih bir şəxs olduğuna (binaən), bu dillərdə onun əşarü kəlamları vardır. Şüai vəfat edibdir tarixi-miladın 1894-cü sənəsində Dərbənd şəhərində (2, 309). “ Mirzə Cəbrayıl “Süpehri” Mirzə Kərimin kiçik qardaşdır... Mirzə Cəbrayıl şəbih ümüratına məşğul olardı və onun dəxi xeyli mükəllimat və mərsiyələri və sair ədəbiyyatı-mütəfəriqələri vardır. Amma bir kitab tərtib qılmayıb. Olan əşarü kəlamı övraq və pərişan haldadır.

Mirzə Süpehri, necə ki, rəvayət olunur, çox əhli-zövq və alitəb bir vücud imiş. Keçmiş şüərə əşarü ədəbiyyatına çox meylü rəğbəti olmağına görə çoxunu hafizəsində saxlamış. Ələlxüsus, Əlişir Nəvainin türkcə, noqay istilhatında inşa qıldığı qəzəliyyatın əksərini əzbərdən bilib, çox məğrub oxurmuş (elə ki, Nəvai əgər həyatda olub, onun qiraətinə istima etsəydi, əlhəqq, insaf verərdi).

Süpehri vəfat edibdir miladın 1902-ci sənəsində, fevral ayının qürrəsində” (2, 310). Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızının qeydinə görə Mirzə Kərim Şüainin divanı hicri 1298-ci, miladi tarixlə isə 1880-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur (2, 425).

Qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi dairələrdən ən azından üçündə- Dərbənddə, Şuşada və Təbrizdə dini ədəbiyyat-məqtəl ədəbiyyatı daha sürətlə inkişaf edirdi. Və təbii ki, bu ədəbi mərkəzlərin içində Təbrizin özünəməxsus əzəməti və mövqeyi var idi. Çünki burada həmin dövrdə Raci, Pürqəm, Dəxil, Dilsuz və sairə kimi şairlər fəaliyyət göstərir, öz yaradıcılıqları ilə bu ədəbiyyata xüsusi rəvnəq verirdilər. Ümumiyyətlə, Təbriz bütün tarix boyu həmişə öz ictimai-siyasi-elmi-ədəbi-dini fəaliyyəti ilə fərqlənmiş, Azərbaycanın inkişafında öz xüsusi mövqeyi ilə seçilmişdir. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Təbriz haqqında, onun ədəbi mühiti barəsində, məsələn Dərbənd və yaxud da az da olsa Şuşa kimi ayrıca bəhs etməsə də, hər halda Raci, Pürqəm kimi şairlərin yaradıcılıqlarından danışarkən onların “Azərbaycani-əcəm”dən olduqlarını qeyd etməyi də unutmur. Məsələn o, Racidən danışarkən yazır: “Azərbaycanın İrana mütəəlliq qitəsində zühur edən türk şairlərindən məşhuru Hacı Əbülhəsən Racidir. Racinin nüfuzu Araz çayının sol tərəfində sükunət edən

Azərbaycan türklərinə dəxi ki, rus təbəələrindən ibarət olsun, keçibdir. Belə ki, Raci nə qədər İran torpağında mərufu məşhurdur, bir o qədər də Zaqafqaziya türkləri arasında onun hörmət və şöhrəti vardır “ (2, 347). Pürqəm, “Təbriz yaxınlığındakı Xalxal qəryəsinin Qarabulaq sakini” (2, 363) olan satirik şair Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxalidən danışarkən isə aşağıdakıları qeyd edir: “Racinin müasirlərindən “Pürqəm” təxəllüslü şair dəxi Azərbaycani-əcəmdə şöhrət tapmışdır “(2, 359). “Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali, demək olur ki, Azərbaycani-Əcəmdə bu vaxta kimi zühur edən türk şairlərinin ən müqtədir və rəvantəblisidir“ (2, 363).

XIX əsrdə Təbriz ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən şairlərin sırasında öz istedadına və əsərlərinin bədii dəyərinə görə ilk yerdə, təbii ki, Hacı Əbülhəsən Raci dururdu. Raci haqqında istər Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan”, istər Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sində və istərsə də Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitablarında məlumat versələr də, Məhəmmədəli Tərbiyət və Hacı Seyid Əzim Şirvaninin məlumatları qısa olub, sadəcə olaraq, şairin anadan olma tarixini, Təbrizli olmasını və vəfatı haqqında hadisəni və bir neçə digər məlumatı əhatə etməklə kifayətlənir (3, 181-189; 3, 400-401; 4, 271). Lakin Firidun bəy Köçərli şair haqqında verdiyi bilgi daha geniş olub, həyatına aid məlumatlarla yanaşı, eyni zamanda, əsərlərinin mövzu və məzmun xüsusiyyətlərindən də bəhs edir (2, 347-358). Racinin divanını 1992-ci ildə “Sabah” nəşriyyatında çap etdirən Hafiz Abiyev də şairin seçilmiş əsərlərinə ön söz və şərhlər yazmış, ön sözdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa şəkildə bəhs etmişdir (1). Təbii ki, Raci haqqında verilən bu məlumatlar içində Firidun bəy Köçərli şairin verdiyi bilgiler daha dəyərli olduğuna görə, biz də şair haqqında danışarkən daha çox onun fikirlərinə istinad edəcəyik. Beləliklə, şairin təvəllüd tarixi mübahisəli olsa da, onun haqqında məlumat verən şəxslər onun təqribən 1831-34-cü illər arasında doğulduğunu, təqribən 1876-cı ildə isə Həcc səfərindən gəmi ilə qayıdarkən Qırmızı dənizdə tufana düşərək faciəli şəkildə öldüyünü bildirirlər.

Raci haqqında verilən məlumatlardan və onun divanı ilə tanış olduqdan sonra görünür ki, Raci təkcə Kərbəla faciəsi ilə bağlı yazdığı əsərlərlə məşhur olmamış, eyni zamanda, dövrünün gözəl, şirin, rəvan təbli lirik şeirlər, qəzəllər yazan şairi olmuşdur. Bu mənada, biz burada onun lirik əsərləri haqqında, yəni qəzəlləri barəsində Məhəmmədəli Tərbiyətin, Seyid Əzim Şirvaninin, Hafiz Abiyevin dediyi fikirləri nümunə gətirməyərək, təkcə Firidun bəy Köçərli şairin qələminə məxsus olan fikirləri xatırlatmaqla kifayətlənirik. “Raci kimi şairin ... lətif və dilpəsənd qəzəlləri və cigərsuz növhələri böyükdən kiçiyə kimi cümlə əhli savadın dillərində caridir” (2,347). “Racinin səlis və rəvan təbi olduğu əşarından görünür. Onun qəzəllərinin çoxu dillərdə əzbər olubdur və xanəndələrin çox vaxtı toylarda və işrət məclislərində oxuduqları Racinin gözəl qəzəlləridir” (2,349). Lakin bütün bunlarla bərabər, qeyd etdiyimiz kimi, Raci, eyni zamanda, Kərbəla müsibətinin məşhur növhəxanlarından ki, Firidun bəy Köçərli bu xüsusda da danışmağı özünə ayrıca borc bilir: “ Mərhum Hacı Əbülhəsən Racinin qönçeyi-təbi-lətfi xüsusən faciəyi-Kərbəlanı zikr etdikdə gül kimi açılıb, hər tərəf hüznü ələm gətirici ətirilər saçıb və cümlənin ürəklərini qəmü qüssə ilə və gözlərini yaş ilə doldurur... Bu feyzü bərəkət, bu qeyri adi halət və xüsusiyyət ancaq Seyyidüş-şühədə müsibəti əzasına müxtəsdir, ancaq mahi-məhərrəmdə tərtib olunan təziyələrdə hiss olunur. Raci isə bu təziyələrin rəvnəqi və matəmlərin şəfqətidir. Azərbaycan şüərasından Dəxildən sonra Raci Kərbəla gülşəninin ən fəsih bülbüli-xoşəlhanı və neynəva dəştinin ən suznak növhəxanı hesab olunur. Racinin növhələrində olan təsir çox rövzəxanların mərsiyələrindən artıqdır... Raci Kərbəla faciəsinin hansı bir qissəsini rışteyi-nəzmə çəkibsə, tamamında böyük məharət biruz edibdir, əhvalatı eyni ilə, sərəpa, şairanə elə gözəl tərzdə nəql edir ki, cümlənin huşu diqqətini cəlb edir... Kərbəla əhvalatını Raci əleyhirrəhmə elə bir fəsahtə və məharətlə təhrir qılıbdır (ki), hər kəs onları diqqət ilə oxusa, məyusü məlulü feyzyab olmaqla əhvalatdan dəxi filcümlə xəbərdar olar” (2,355-356)

Qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Köçərli məqtəl yazan Cənubi Azərbaycan şairlərindən danışarkən Pürqəm, Dəxil, Dilsuz kimi şairlərin də adlarını çəkir. Məsələn o, Dəxildən danışarkən yazır: “Axund Molla Hüseyin Marağalı “Dəxil” Dilsuzun həmməslək və həməsləri olan Azərbaycan şairlərindən məşhurdur ki, “Dəxil” təxəllüsü ilə intişar tapıbdır. Dəxilin yazdığı asarın cümləsi cənab İmam Hüseyinin müsibətinə məxsus, Kərbəla faciəsinə dair əhvalatdır. Dəxilin kitabı mərsiyəxanların əlində ən mötəbər kitabdır və bu kitabda Kərbəla əhvalatı bəzi yerdə nəsr ilə və əksərən nəzm ilə təhrir və tənzim olunubdur” (2,382). Bu qeydlərdən sonra Firidun bəy Köçərli Dəxilin yaradıcılığından böyük bir nümunə gətirərək Dəxil haqqında dediyi fikirləri təsdiq etməyə çalışır. Qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərli şairin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını çapa hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı Firidun bəyin Dəxilin hicri 1325, miladi tarixlə 1907-ci ildə çap olunmuş divanından istifadə etdiyini qeyd edir (2, 434).

Dilsuz və Pürqəmə gəldikdə isə Firidun bəy Köçərli onların məqtəl yaradıcılığı barədə qısa məlumat verməklə keçir. Belə ki, biz “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Firidun bəyin Pürqəm haqqında dediyi aşağıdakı fikirlərlə tanış oluruq. Maraqlıdır ki, Firidun bəy Köçərli Pürqəm yaradıcılığına obyektiv yanaşaraq, onun əsərlərinin Racidən və digər şairlərin əsərlərindən bir qədər zəif olduğunu da qeyd edir. “...Divanının sərlövhasında dərc olunmuş şeirdən anlaşılır (ki), şairin ümdə məramı matəmi-seyyidüş-şühədanı zikr etməkdir... Pürqəmin divanı-əşarı dəxi Racinin divanı kimi ibarətdir farsı və türki mənzumələrindən. Şairin yazdıqları əksəriyyəni pəncətəni-ali əbanın ya mədhinə və tövsifinə və ya mərsiyə və növhələrinə dair əsərlərdir. Pürqəmin dəxi təbi rəvan isə, bir o qədər lətif və nazik deyil. Belə ki,

Racinin kəlamında olan məlahətü abdarlıq Pürqəmin əşarında məhsus deyildir. O cəhətə onun növhə və mərsiyələri bir o qədər şöhrət və rəğbət kəsb etməyibdir, nə qədər ki, Racinin və mərhum Dəxilin asari-məmduhələri mərufu məşhur olublar” (2,359-360).

Dilsuz haqqında danışarkən isə öz əsərində onun Həzrəti Əli (ə) haqqında böyük bir şeirini nümunə verən Firidun bəy Köçərli sonra yazır: ” Bu axırıncı fərddən sonra başlanır mədhi-həzrət Əmir Əliyyül-Mürtəza və qurtarır matəmi-seyyidüş-şühədə ilə və ruzi-aşurada zülm ilə qətlə yetənləri əşari-cigərsuz ilə zikr edib, Yəzidi-pəlidə lənət oxuyub, bu sözlər ilə xətm-i-kəlam edir:

Dilsuza, qıl müxtəsər bu qisseyi-Dilsuzi sən,
Əcz ilə ərz et xudayə bu qəmi-üzma nədir.
Lənət eylə sən Yəzidə həşr olunca dəmbədəm,
Zülmi-bihədd etdi zalim, bilmədi fərda nədir” (2, 398).

Bir neçə dəfə qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrdə artıq Qarabağ, Şuşa da Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və bu şəhərdə elm, təhsil, musiqi sənəti, incəsənət, bütövlükdə cəmiyyət, onun bütün sahələri inkişaf etdiyi kimi, eyni zamanda, poeziya, şeir, ədəbiyyat da böyük bir vüsətlə inkişaf edirdi. Bu mənada, təbii ki, Qarabağ ictimai-siyasi-mədəni mühitində dinin, dini dünyagörüşün mühüm yeri olduğu kimi, ədəbi mühitdə də dini ədəbiyyatın özünəməxsus mövqeyi var idi. Bu baxımdan, Qarabağ, Şuşa dini-ədəbi mühitindən danışarkən Firidun bəy Köçərlinin bir fikrini yada salmaq istəyirik: “Məlumdur ki, beş-on sənə bundan əqdəm artıq hörmət və şöhrətdə olan ancaq İmam Hüseyn müsibətinə dair növhə və mərsiyə yazan şairlər idi ki, onların kəlamı məscidlərdə, təkyələrdə oxunurdu və onlar öz kəlamlarını eşidib, xalqın tərifi tövsifi ilə sərəfraz olurdular və növhə yazmağa dəxi də artıq şövqmənd olub, bütün vaxtlarını və qüvvəyi-şeriyyələrini bu yolda sərf edirdilər. On beş-iyirmi sənə bundan əqdəm Şuşa qələdə əli qələm tutan kəmsavad uşaqlar dəxi növhə yazmağa məşğul olub, hər birisi öz düzdüyü şeirə oxşayan kəlamları ilə iftixar edirdilər” (2,326). Maraqlıdır ki, “Şuşa qələdə əli qələm tutan kəmsavad uşaqlar dəxi növhə yazmağa məşğul olub, hər birisi öz düzdüyü şeirə oxşayan kəlamları ilə iftixar edirdilər” deyən Firidun bəy Köçərli, “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində mərsiyə, nohə yazan Qarabağ şairlərindən ancaq bir neçə şairin- Abdulla bəy Asinin, Mirzə Əliəsgər Növrəsin yaradıcılığına müraciət edir və Asinin dini məzmunlu əsərlərindən də yalnız bir nümunə verir. Bunun səbəbini isə, etiraf etdiyi kimi, Asinin bu qəbildən olan əsərlərini çox çətinliklə əldə etdiyini göstərir: “ Abdulla bəyin təxminən 1500-ə qədər əfradı vardır ki, ibarətdir müxəmməsət, müstəzad, tərçibənd, qəzəliyyat, təcnis və növhəcatdan. Heyfa ki, bu əsərlərdən çoxusunu ələ gətirməkdə aciz qaldıq. Növhələrindən nümunə üçün birisini ki, İmam Hüseyn əleyhissəlamın rəşid və gözəl oğlu Əli Əkbərin qətli barəsində tənzim olunubdur, burada dərc olunur:

Yıxdılar atdan çü Əli Əkbəri,
Səslədi Abbasi-ələmpərvəri:
Nadə Əliyyən, Əliyyən, ya Əli!..” (2,121).

Mirzə Əliəsgər Növrəsin yaradıcılığına gəldikdə isə onun şairlərin seçilmişlərindən olduğunu söyləyən Firidun bəy, Növrəsin, eyni zamanda Seyid Əzim Şirvaninin müasiri və dostu olduğunu, hicri 1263, miladi tarixlə isə 1847-ci ildə Şuşada anadan olduğunu da söyləyir. Yaradıcılığına gəldikdə isə Firidun bəy, Növrəsin, ümumiyyətlə gözəl şair olub, xüsusilə Füzuli yaradıcılığına möhkəm bağlı olduğunu bildirərək, onun dini mövzuda, ayrıca olaraq isə məqtəl mövzusunda da gözəl əsərlər yazdığını qeyd edir və kitabında istər növhəsindən, istərsə də təxmislərindən nümunələr verir.(2,163-174)

Qeyd edək ki, bu vaxta qədər dediklərimizdən məlum olduğu kimi, məqtəl ədəbiyyatı, mərsiyə ədəbiyyatı XIX əsr Azərbaycan poeziyasında nə qədər yüksək mövqə tutub, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından nə qədər yüksək mərtəbədə olub dövrünün müqtədər şairlərinin yaradıcılıqlarında meydana çıxsada, eyni zamanda, bu ədəbiyyata, bu poeziyaya münasibət də bir mənalı olmamış və artıq bir neçə dəfə qeyd etdiyimiz kimi, bu poeziya və bu poeziyanın daşıyıcıları istər dövrün qabaqcıl, maarifçi-demokratları tərəfindən, istərsə də elə bu ədəbiyyatın, poeziyanın yaradıcılarının öz qələmdaşları tərəfindən müxtəlif tənqidlərə məruz qalmışdır. Məsələn, Şamaxı şairlərindən Bixudu “din-məzhəb məsələsində süstrəy və bietiqad olduğu üçün tənqid edən” (2, 27) Dərbənd şairləri Qumri və Şüaiyə cavab verən Bixud, onları din-məzhəbçilik baxımından tənqid edib cavab verərkən, Qumri və Şüainin eyni zamanda, şeiriyyət baxımından da ondan aşağı olduqlarını söyləyir.

Nə xəvfüm səndən ey Qumri, nə bakım həm Şüaidən,
Neçün kim, gürbəvü rubahə şiri-nər şikar olmaz.
Əgər həcvim qoya yüz şur ilə Dərbəndə, ey Qumri,
Salır ol şəhrə bir aşub kim, səddi hasar olmaz..(2, 26)

“Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Bixudun həcvini nümunə verən Firidun bəy Köçərli, eyni zamanda bu həcvləşməyə də münasibət bildirir: ” Bixudun bu həcvnüma kəlamının məalından belə anlaşılır ki, Dərbənd şairləri Qumri və şüai Bixudu həcv edib onun din – məzhəb məsələsində süstrəy və bietiqad olmağını zəmm ediblərmiş. Bu barədə Bixud onlara aqılanə cavabi-şafi verib deyir ki, siz bizləri anacaq öz fəhmü dərrakəniz qədərincə taniya bilirsiniz. Sizde o qədər mərifət və kamal olmaz ki, bizim zatımıza müxtəsər olan övsafi-cəliləni və biz tutduğumuz məsləkin şürutü adabını təfhim edə bilərsiniz.

Şair xülaseyi-kəlamda:

Mənəm babi, mənəm şeyxi, mənə sünni, mənəm şiə,
Mənəm ol bütperəst kim, məndə cəbrü ixtiyar olmaz-

Dediyi sözlərdən aşikarən görünür ki, şair müsəlmançılığı tək bir məzhəb və məslək üzrə sabitqədəm olmaqda görməyib, həqiqi müsəlmançılığı insan olmaqda və bəşəriyyət vəzifəsini dərk edib layiqincə ifa etməkdə görür” (2,27).

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salıb, orada dini mövzuların işlənmə arealına baxdıqda, bir tərəfdə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazım bəy kimi maarifçi-demokratları, digər tərəfdə Seyid Əzim Şirvani, Seyid Əbülqasim Nəbati, Seyid Həmzə Nigari kimi irfan şairlərini, o biri tərəfdə isə Qumri, Raci, Dəxil, Dilsuz kimi növhəxan, mərsiyəxan şairləri görürük. Və eyni zamanda bu prosesdə iştirak edən Molla Qədir Şirvani Naci, Molla Məhəmməd Hüzni, Molla İbrahimxəlil Dödui kimi şairlərin yaradıcılıqları ilə də tanış oluruq ki, onların da bu sahədə olan əsərlərinə nəzər salıb, onlar haqqında heç olmasa bir-iki kəlmə söz deməsək, təbii ki, bizim XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dini mövzuların işlənmə arealı haqqındakı fikirlərimiz tam olmaz. Belə ki, irəlidəki fəsillərdə bu şairlərin əsərlərini daha dərinlən təhlil edəcəyimiz üçün, burada onların üzərində geniş dayanmır, sadəcə olaraq onların da dini mövzularda – lakin adları çəkilən şairlərdən fərqli olaraq daha çox minacat və nət yazdıqlarını bildirmək istəyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacı Əbülhəsən Raci. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1992
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı, 1981
3. Seyid Əzim Şirvani Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1974
4. Məhəmmədli Tərbiyət. Daneşməndane-Azərbaycan, Bakı, Azərənəşr, 1987

Açar sözlər: ədəbiyyat, məqtəl, Kərbəla müsibəti, XIX əsr ədəbiyyatı

Key words: literature, maktel, Karbala calamity, the 19th century of Azerbaijan literature

Ключевые слова: литература, магтал, трагедия Кербела, литература XIX века

Азербайджанские поэты XIX века, писавшие в жанре магтал

Резюме

В статье рассказывается о широком распространении жанра магтал в азербайджанской литературе XIX века. В произведениях жанра магтал повествуется о трагедии Кербела и о судьбе шехидов Кербела. Автор исследует творчество таких Азербайджанских поэтов, как Раджи, Гумри, Пургам, Новрас и т.д. Автор также анализирует критические взгляды в Азербайджанском литературоведении на эту тему.

The poets writing on the theme “maktel” (the calamity of Karbala) in Azerbaijan literature of the 19th century

Summary

In the article it is noted that the literature of “maktel” has been spread in Azerbaijan literature of the 19th century widely. It is shown that this literature is reflected in the works of poets such as Raji, Daxhl, Gumri, Purgam and Navras mostly in cities such as Derbent, Shusha and Tabriz in Azerbaijan. The author refers to the views of scientists who have studied the history of literature so far about the poetry of poets who wrote in this direction, analyzes both these studies and examples of the “maktel” literature.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Türkan Hüseynova⁴²

CON QOLSUORSİNİN NOVELLALARINDA (“BİRİNCİLƏR VƏ AXIRINCILAR”, “ALMA ÇİÇƏKLƏRİ” VƏ “MƏĞLUBİYYƏT” NOVELLALARI ƏSASINDA) İCTİMAİ-SOSIAL PROBLEMLƏR

Dünya ədəbiyyatının nəhəng külliyyatına baxdığımız zaman janr rəngərəngliyi və onların hər birinin özünəməxsusluğu bizi heyran etsə də, zənnimcə, bu ədəbi əsərlərin janr seçimində novella daha cəlbedicidir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, digər janrlarda yazılan əsərlər öz bədiiliyi və gözəlliyi ilə oxucunu heyran etmir. Müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlər yazıldığı vaxtdan günümüzə qədər öz orijinallığını, oxunaqlığını qoruyub saxlayır. Zənnimcə, novella onların içərisində ən maraqlısı, insanı daha çox valehedəndir.

Novella yaradıcılığı, novella ustası deyildiyi zaman, sözsüz ki, ilk ağlagələm məşhur fransız naturalisti Ki dö Mopassandır. Onun “Eybəcərlər anası”, “Gombul”, “Ay işığı”, “Boyunbği”, “Daş-qaş” və s. kimi əsərləri novella jnrına öz möhrünü vurmuş əsərlərdir. Zənnimcə, bir oxucu kimi məni Mopassan qədər heyran edən, valehedici bir yazar alman ədibi Ştefan Svayqdır. Bədi əsərlərinin sehrinə düşməmək mümkün olmayan Svayq yaradıcılığı oxucunu hər daim düşündürən və dərin fikirlərə qərq olmağa vadar edən bir dəryadır. Onun “Dayə”, “Qorxu”, “Dəhşətli siri”, “Bir qadının həyatından iyirmi dörd saat”, “Kor kolleksiyaçı” və s. kimi novellaları bir oxucu kimi məni hər zaman haqlarında ağızdolusu danışmağa vadar edir. Bu sırada və mövqedə, yenə fikrimcə, Frans Kafkanın novella yaradıcılığını da danmaq olmaz. Kafka yaradıcılığı başdan başa bir müəmma, dərya, zəngin psixoloji məqamlar beşiyidir. Yazar dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yerə sahibdir və başqa heç bir əsəri onun yaradıcılığına məxsus nümunələrlə müqayisə etmək olmaz.

Novella yaradıcılığının daha bir ustası, tanınmış nümayəndəsi məşhur ingilis yazarı Con Qolsuorsidir. XX əsr ingilis tənqidi realizminin ən böyük nümayəndələrindən biri olan Con Qolsuorsi London şəhərində varlı vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Xüsusi orta məktəbi bitirdikdən sonra Con Qolsuorsi Oksford universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Lakin bu sənət onu o qədər də maraqlandırmır. O. dənizçilik qanunlarını öyrənmək məqsədilə iki ildən çox (1891-1893) ticarət gəmilərində səyahət edir. Avstraliyada, Amerikada olur. C.Qolsuorsi 1897-ci ildən çap olunmağa başlayır və ilk müvəffəqiyyətdən sonra hüquqşünaslıqdan əl çəkib ömrünü bədi yaradıcılığa həsr edir. “Qolsuorsi göstərir ki, həqiqi yazıçının qarşısında üç yol var:

Öz əsərlərində geniş yayılmış və hamı tərəfindən qəbul edilmiş baxışları əks etdirmək;

Qəbul edilmiş fikirlərin əleyhinə çıxmaq

əvvəlki qaydaların heç birini qəbul etməyib, hadisələri subyektiv şəkildə dəyişdirmədən bütün gerçəkliyi ilə, cəsarətlə təsvir etmək. Yazıçı hadisələri obyektiv şəkildə göstərir ki, əxlaqi nəticələri isə oxucular özləri çıxarırlar. (2; 169)

Yazarın novellaları içərisində diqqəti daha çox çəkən əsərlərdən biri də “Birincilər və axıncılar” əsəridir. Əsər Müqəddəs kitabdan epiqrafla başlayır: və birincilər axıncı, axıncılar isə birinci olacaqlar”. Müəllif əsərdə iki qardaşdan bəhs edir: onalardan biri Kit, digəri isə Lorensdir. Kit məhkəmə işçisidir, vəkildir, cəmiyyətdə yaxşı status qazanıb, əsil-nəcəbətli nəsilərinin şərəfli davamçısıdır. Yaşadığı toplumda özünə layiqli yer qazanan Kit adi bir səhvi, ləkəni bağışlamır və bunu qəbul edilməz sayır. Onun bu cür mühafizəkarlığının əksinə olaraq qardaşı Lorens içki düşkünü, pis həyat tərzi keçirən, əxlaqsız qadınlarla oturub-duran bir gəncdir. Kit onu bu hərəkətlərinə görə özündən uzaq saxlayır, ondan utanır. Həmişə borc almaq üçün gələm Lorens günlərin bir günü Kitin yanına gəlir və sevgi münasibəti yaşadığı yüngüləxlaq bir qadının keçmiş həyat yoldaşını qadını incitdiyinə görə öldürdüyünü bildirir. Bundan təəccüblənən Kit qardaşının ağlasığmaz hərəkətindən əsəbiləşsə də, ona kömək etməyi qərara alır. O bunu ona görə edir ki, indiyə kimi hörmətəlayiq nəsilərinin adı ləkələnməsin. Kit cinayətin təfərruatını öyrənir və Lorensin qızla birlikdə ölkədən qaçması planını həyata keçirməyə başlayır. Bunun üçün lazım olan hər şeyi: sənəd, pul işlərini də təşkil edir. Məsələnin tam həll edildiyi güman edilən vaxtda aydın olur ki, öldürülən cəsədin üzərindəki üzüyü oğurlayan şəxs qatil hesab edilərək asılacaq. Bunu qəzetdən oxuyan Lorens heç cür qəbul edə bilmir və etiraf məktubu yazaraq həmin qadınla birlikdə zəhər içib intihar edir. “Mən, Lorens Darrant, öz istəyimlə ölməmişdən əvvəl bəyan edirəm, bu məktub səmimi etirafımdır. “Qlav-Leyndə qətl...” adı ilə məşhur olan hadisəni keçən il noyabrın 27-də mən törətmişəm. Biz ölmək istəmirik, bir-birimizdən ayrılmağa da tab gətirmərik, ancaq məndən ötrü günahsız adamın asılmasına da heç cür razı ola bilmərəm, başqa çıxış yolu görmürəm...” (1;501 C) Kit nə qədər çalışsa da, gecikir və onları xilas edə bilmir, lakin qardaşının məktubunu tapıb yandırır. “Nəhayət, hər şey qutardı! Yalnız axmaqlar, iradəsi, məqsədi olmayanlar baş verənlər üçün heyifsilənə bilərdilər. Birdən güldü. Demək, Larri əbəs yerə öldü! Onun iradəsi yox idi, məqsədsiz yaşayırdı və elə buna görə də, artıq ölüb! Söyüq gecədə burda ölmək əvəzinə, o və bu qız yaşaya, dünyanın hansısa küncündə bir-birlərini sevə bilərdilər.

42 BDU.elsen.huseynov.8282@mail.ru

Axmaq və zərif insancıqazlar iztirab içində peşman olur, vicdanlarına ləkə düşməsindən əzab çəkirlər. Güclü kişilər isə nə qədər silkələnsələr də, məqsədlərinə doğru inamla addımlayırlar” (1;504) Bu əsər bizə müəyyən qədər Sofoklun “Antiqona” əsərini xatırladır. Burda da müəllif yazılmış və yazılmamış qanunlar arasındakı mübarizəni əks etdirir. Antiqona və datusı Kreont arasındakı qarşıdurma bəzi çalarları baxımından Kit və Lorens arasındakı münacişəyə bənzəyir. Kreont Polinikin dəfn olunmasına icazə vermir, amma Antiqona qarşı gələrək qardaşının üzərini torpaqla örtüb onu dəfn edir. Kreonta görə o, günahkardır və cəzalanmalıdır, ancaq Antiqonaya görə isə o heç olmasa dəfnə layiqdir.

Con Qolsuorsinin novellaları içərisində “Məğlubiyət” özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əsəri oxuduqca Ki de Mopassanın “Gombul” və “Madmazel Fifi” əsərlərini xatırlayırsan. “Məğlubiyət” əsərində yüngül həyat tərzini keçirən alman qadının İngiltərədəki gizli həyatından bəhs olunur. Müharibə dövründə bir alman qadının İngiltərədə yaşaması bu qadına ağılsız görünür. Lakin o, gizli adla fəaliyyət göstərir. Bir ingilis gənci ilə tanış olan Mey Belinski alman olaraq burda yaşamaqdan qorxur. O düşünür ki, düşmən olduğu öyrənilsə, onu öldürəcəklər. Pis həyat tərzini keçirən bu qadın düşmən ölkədə yaşamağı və bu işlə məşğul olmağı o vaxtanan davam etdirir ki, gənc ingilislə rastlaşır. Bu gəncə söhbətdən aydın olur ki, Mey Belinski həm ingilislərə, həm fransızlara, həm də almanlara nifrət edir. Müharibənin dəhşətli olduğunu və insanları məhv etdiyini göstərir. “Mən, hətta ingilislərə nifrət də eləmirəm. Mənim, sadəcə, onlardan zəhləm gedir. Almanlardan da...Bəlkə də, daha çox ingilislərdən, axı müharibəni onlar başlayıblar. Mən bunu bilirəm. Mənim bütün xalqlardan zəhləm gedir. Nəyə görə onlar dünyanı belə bədbəxt eləyiblər?...Nəyə görə onlar əbəs yerə bu qədər insan həyatına qıyırlar?...Adamlar dünyanı pis günə qoyublar...”(1; 667). Əsərin sonunda ingilis gənc uşaqların almanlar üzərindəki qələbəsini sevinc səsləri ilə car çəkməsini eşidərək otağı tərk etmək istəyir. Bu zaman Mey Belinski bir az əvvəl ingilis gəncin ona verdiyi pulları cırıb tullayır. O almanlar üzərindəki qələbəni eşidərkən onda vətən həsrəti baş qaldırır. Eynilə “Gombul” novellasında olduğu kimi vətənin namusunu şəxsi namusundan üstün tutur. Bayaقدan hər hansı bir ingilis gənci kimi yanaşdığı insan indi düşmənə çevrilir və o Almaniyanın şərəfini qoruyur. Ki de Mopassanın “Gombul” əsərində də Prussiya əsgərlərindən qaçan yüksək rütbəli fransızlar əxlaqsız həyat tərzini keçirən Gombul ləqəbli qadının düşmən əsgərinin təklifini qəbul etməyə vadar edirlər. Lakin bu cür həyat tərzini keçirən qadın öz vətəninə şərəfini alçaltmamağı üstün tutub onlara qarşı çıxır. Hər iki əsərin ideyası bundan ibarətdir ki, fiziki əxlaqsızlıq bəzən mənəvi əxlaqsızlıqdan yaxşıdır.

Con Qolsuorsinin məşhur novellalarından biri də “Alma çiçəkləri”dir. Novelları bəzən “Alma ağacı” da adlandırılır. Əsərdə təsvir olunur ki, Frenk Eşerst həyat yoldaşı Stelle Eşerstlə birlikdə ilk dəfə tanış olduqları Torkiyə yola düşürlər. Yol getdikcə Frenk ilk günləri xatırlayır və belə müəyyən olur ki, o bir zamanlar burda Megan Devid adlı qızla tanış olur. Onlar bir-birlərini sevsələr də, müəyyən səbəblərdən Frenk Eşerst Megan Deviddən uzaqlaşmış dostunun bacısı Stelle ilə evlənilir. O, Megan evlənmək üçün verdiyi vədi unudur və nə qədər istəsə də, ona qayıda bilmir. İyirmi beş il sonra evli cütlük Eşerstlər Torkidə dincələrkən alma ağacının altındakı qəbrin hekayəsini eşidirlər. Belə məlum olur ki, Megan Frenkin onu aldatmasından təsirlənərək intihar edir və bir zamanlar Frenklə tanış olduğu alma ağacının altında dəfn edilməyi vəsiyyət edir. Bu əsər bizə müəyyən qədər N.M.Karamzinin “Zavallı Liza” əsərini xatırladır. Burda da Liza onu aldadan gəncə görə özünü çaya atıb intihar edir.

ƏDƏBİYYAT

Con Qolsuorsi. Seçilmiş əsərləri.-Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 720 səh.

İsmayıl Şıxlı. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı-1974

<http://yasamal.cls.az/more/text/3624>

<http://azkurs.org/kamran-nezirli-filologiya-elmleri-namizedi-meslehetci-zeydulla.html>

<https://manera.az/edebiyat/4698-prof-asif-hacili-sirden-chixib-sirre-qayidanlar.html>

XÜLASƏ

Məqalədə dünya ədəbiyyatında novella janrı, bu janrda yazan ən məşhur yazıçılar öz əksini tapır. Onların arasında məşhur ingilis yazıçı, novelist Con Qolsuorsi xüsusi olaraq qeyd edilir. Yazarın həyat və yaradıcılığı, ən məşhur romanları və novellaları haqqında ümumi məlumat verilir. Con Qolsuorsinin “Birincilər və axırcılar”, “Alma çiçəkləri” və “Məğlubiyət” novellaları bir qədər geniş şəkildə tədqiq olunur. Ümumiyyətlə, yazarın novellaları ilə tanış olduğumuz zaman görürük ki, burda ictimai-sosial problemlər geniş şəkildə öz əksini tapır. Müəllif yaşadığı dövrün ingilis toplumunu tənqidi realizm nöqtəyi-nəzərindən araşdırır. Bu baxımdan “Birincilər və axırcılar”, “Alma çiçəkləri” və “Məğlubiyət” novellaları məqalənin əsasını təşkil edir. Con Qolsuorsi bu əsərlərdə ingilis cəmiyyətinin mənəvi-sosial problemlərini aşkarlayıb oxucuların gözü önünə sərir. “Birincilər və axırcılar” adlı novellada Kit və Lorens qardaşlarının yazılmış və yazılmamış qanunlar haqqındakı düşüncələri, mövqeləri ilə tanış oluruq. Bu baxımdan Kit nəslin şərəfi, ləyaqəti, adının qorunması cəhətdən nə qədər mühafizəkardırsa, Lorens onun əksinə olaraq qeyri-ciddi, içki düşkünü bir insandır. Amma xarakterlərinin fərqliliyinə baxmayaraq onlar baş vermiş hadisə qarşısında özlərinə uyğun olmayan davranış sərgiləyirlər. Biz Sofoklun “Antiqona” əsərində müəyyən qədər buna bənzər süjet xətti ilə rastlaşırıq. “Alma çiçəkləri”ndə də biz baş qəhrəman Frenkin sevgiyə münasibətini görürük. Müəllif onun timsalında kişi və qadın münasibətləri,

eşq, sədaqət, vəfa mövzularını tədqiq edib aydınlaşdırmağa çalışır. N.M.Karamzinin “Zavallı Liza” əsəri ilə müəyyən yaxınlığı olan “Alma çiçəkləri”, demək olar ki, eyni ideyanı əks etdirir. “Məğlubiyyət” novellası isə digər ikisindən fərqli olaraq vətən mövzusunə həsr olunub. Bunu tam mənası ilə bu cür adlandırmaq da olmaz, ancaq aşağıda da qeyd etdiyimiz kimi Ki de Mopassanın “Gombul” novellasındakı ideya burda öz əksini tapır. Hər iki əsərdəki qadın qəhrəman vətənin şərəf və ləyaqətini öz şəxsi ləyaqətlərindən uca tutur. Con Qolsuorsi ingilis cəmiyyətindəki problemləri, onu narahat edən məsələləri çoxsaylı janrlarda yazdığı əsərlərdə əks etdirməyə çalışır. Novellaları isə bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir.

Açar sözlər: novella, C.Qolsuorsi, tənqidi-realizm, cəmiyyət, yazılmış və yazılmamış qanunlar

SUMMARY

The article reflects the genre of novella in world literature and the most famous writers of this genre. The famous English writer and novelist John Galsworthy is especially noted among them. General information is provided about author's life and works, the most popular novels and novellas. John Galsworthy's "The First and the Last", "The apple trees" and "Defeat" novellas are broadly investigated. Generally, we see when we meet author's novellas social and public problems reflects widely. The author investigate the period which he live critical-realism point of view. In this regard "The First and the Last", "The apple trees" and "Defeat" novellas form the basis of the article. John Galsworthy reveals moral-social problems of English society in these works. In the book The First and Last, we get acquainted with the views of Kit and Lawrence brothers about the written and unwritten laws. From this point of view, the more conservative Kit is in terms of honor, dignity, and reputation, Lorenz is, on the contrary, a serious, drunken man. But despite their differences, they exhibit inconsistent behavior in the face of what happened. We find a somewhat similar plot line in Sophocles Antigone. In the "Apple trees", we also see the character of the heroine Frank in love. The author seeks to explore and clarify in his image the themes of male and female relationships, love, loyalty, and loyalty. The apple blossoms, which have a certain affinity with "Poor Liza" by Nikolay Mikhailovich Karamzin represent almost the same idea. The book "Defeat" is dedicated to the motherland, unlike the other two. This cannot be called literally, but as we have seen below, the idea of the Guy de Maupassant's "Bubble" is relected here. In both works, the female hero takes the honor and dignity of the motherland above his own personal dignity. John Galsworthy seeks to highlight the problems and concerns of English society in his work in numerous genres. Novels are even more remarkable in this regard.

РЕЗЮМЕ

Статья отражает жанр новеллы в мировой литературе и самых известных писателей этого жанра. Известный английский писатель и писатель Джон Голсуорси особенно примечателен. Здесь представлен обзор жизни и творчества автора, самых популярных романов и новеллы. Романы Джона Голсуорси «Первый и последний», «Цветок яблока» и «Поражение» широко изучаются. Вообще, когда мы знакомимся с романами писателя, мы видим, что социальные и социальные проблемы здесь широко отражаются. Автор рассматривает английскую коллекцию своего времени с точки зрения критического реализма. В связи с этим романы «Первый и последний», «Цветы яблони» и «Поражение» составляют основу статьи. В этих работах Джон Голсуорси раскрывает моральные и социальные проблемы английского общества и выставляет их читателям. В книге «Первое и последнее» мы познакомимся с мыслями и позициями Кейта и Лорейн о письменных и неписаных законах. С этой точки зрения, чем более консервативна Китти с точки зрения чести, достоинства и репутации, тем более Лоренц – серьезный, пьяный человек. Но, несмотря на их различия, они демонстрируют непоследовательное поведение перед лицом того, что произошло. Мы находим несколько похожую сюжетную линию в Антигоне Софокла. В цветах яблонь мы также видим героиню влюбленной героини Франкен. Автор стремится исследовать и уточнить в своем образе темы мужских и женских отношений, любви, верности. Цветения яблони, которые имеют определенное сходство с «Щедрой Лизой» Н.М. Карамзи, представляют почти ту же идею. Книга «Поражение» посвящена Родине, в отличие от двух других. Это нельзя назвать буквально, но, как мы видели ниже, идея Гомбеля Ки де Мопасса отражена здесь. В обеих работах герой-женщина берет честь и достоинство Родины выше своего личного достоинства. Джон Голдсворти стремится подчеркнуть проблемы и проблемы английского общества в его работе в многочисленных жанрах. Романы еще более замечательны в этом отношении.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

ЛИТЕРАТУРА КАК СРЕДСТВО НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Проблема нравственного воспитания находится в центре внимания общества. Особую актуальность эта проблема приобретает в условиях прогрессирующего изменения всех сторон жизни общества. Несомненно, воспитание должно начинаться с рождения и даже до него, но большое значение имеет и его продолжительность. Студент, будучи практически сформированной личностью, с одной стороны, труднее поддается воспитательному воздействию, чем, например, школьник. Однако ряд факторов, в частности, погружение в новую для него среду, создают положительные условия для впитывания положительного влияния университетской жизни. Поэтому работа над формированием духовно-нравственных качеств личности продолжается и в условиях обучения в высшем учебном заведении. Духовно-нравственное воспитание формирует ядро личности, благотворно влияя на все стороны и формы взаимоотношения человека с миром: на его этическое и эстетическое развитие, мировоззрение и формирование гражданской позиции, патриотическую и семейную ориентацию, интеллектуальный потенциал, эмоциональное состояние и общее физическое и психическое развитие.

Труды таких выдающихся педагогов, как Р.Х. Шаймарданов[8], А.Н. Хузиахметов [6, 7], А.М. Низамов и Дж. Г. Нигматов [2, 3], Ш.Ш. Джалалиев [1] и др. внесли значительный вклад в теорию нравственного воспитания. Их труды в основном апеллируют к средствам народной педагогики, ставят во главу угла формирование терпения и терпимости, уважения к старшим, самодисциплину, бережное отношение к национальному достоянию. В то же время необходимо отметить, что **социокультурная ситуация в стране, порождая размытость ценностных представлений и неопределенность жизненных ориентиров** молодежи, значительно усложнила воспитательный процесс. В данной работе мы исследуем возможности одного из методов воспитания нравственно-духовных качеств – этических бесед. Работа основывается на общенаучных методах анализа, синтеза, систематизации и таких эмпирических методах как наблюдение, изучение результатов педагогической деятельности, эксперимент.

Наблюдение над реакцией студентов-филологов позволяет выявить две полярные тенденции в их отношении к окружающему: одни выказывают образец терпимости / толерантности к происходящим на исторической арене событиям, другие – горячее несогласие с общественно-политической ситуацией. Где гранит терпимость и равнодушие, умение бороться за свои права, гражданская активность и безумие других порой определить трудно. Несомненно одно: история имеет тенденцию к повторяемости, а значит подмена понятий, все чаще и ярче проявляющиеся двойные стандарты в отношении людей разных слоев, разных национальностей уже имело место в отечественной и мировой истории, уже описано в литературе. Определяя программу нравственного развития студентов, мы ставим следующие цели:

- студент должен понимать ход и перспективы мирового развития; правильно оценивать события внутри страны и на международной арене; понимать моральные и духовные ценности; стремиться к справедливости, к свободе народов;

- важно воспитать любовь и преданность родине; нетерпимость к национальной и расовой неприязни; культуру межнациональных отношений;

- формировать уважение к своему и чужому труду; желание добросовестно трудиться на общее и личное благо;

- воспитать бережливость по отношению к природе, умение заботиться об общественном достоянии;

- умение работать в коллективе, проявлять гуманность, взаимопомощь; умение заботиться о семье и воспитании детей;

- воспитание честности, правдивости, личное достоинство и т.д.

Практические занятия и семинары по дисциплине «История татарской литературы» показали значимость и целесообразность обращения к трансцендентному диалогу, этическим беседам при работе со студентами. Ученые, высоко оценивая достоинство метода беседы, пишут: «живое общение учителя и ученика в процессе анализа художественного произведения в классе происходит главным образом в беседе» [5, с. 55].

При этом в понимании термина мы ссылаемся на труд С.Б. Рябчиковой, в котором трансцендентный диалог объясняется как «диалоговое взаимодействие участников воспитательного процесса, направленное на поиск истины, исследование сущности и содержание ценностей-идеалов во взаимодействии учителя и учеников» [4, с. 15]. То есть по своей сути метод очень близок к этическим беседам, которые служат методом привлечения к выработке правильных оценок и суждений. С целью проверки эффективности метода беседы нами была организована опытная работа.

На первом этапе экспериментальной работы была проведена исходная диагностика системы ценностей студентов филологического факультета. В ходе эксперимента преобладающей стала методика анкета «Ранжирование сферы ценностных ориентаций».

⁴³ Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета Татарстан (Россия) e-mail: farida-vip@mail.ru

Всего в экспериментальной работе участвовало 32 студента очного отделения. Работа проводилась в период 25 сентября – 30 декабря 2018 года. Студентам предлагалось из 16 предлагаемых ценностей выбрать пять наиболее важных для себя. Таким образом, всего учащимися было выбрано 80 ответов. Результаты анкетирования представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Система ценностей	Количество выборов (в процентах)
Материальные	15 (47%)
Профессиональные	10 (31%)
Общечеловеческие	6 (19%)
Духовные	1 (3%)

Таким образом, выбор учащихся показывает, что наиболее значимыми для них являются материальные и профессиональные ценности. Наименее значимыми обозначились духовные ценности, которые были предложены в вопросах 3, 8, 10, 13. К ним в анкете были отнесены наслаждение красотой природы и искусства, приобщение к духовной культуре, реализация своих талантов и способностей, творческое самовыражение.

На формирующем этапе нами были проведены семинары на основе трансцендентного диалога. Тема семинарских занятий в таблице 2.

Таблица 2

Тема занятия	Цель занятия
Творчество Р.Зайдуллы. Символические образы в рассказе «Сююмбике». Сравнительная характеристика царицы-Сююмбике и Сююмбике-героини рассказа.	Воспитание национального самосознания, отрицание психологии рабства, как тормоза прогресса нации и счастья отдельно взятой личности.
Творчество З.Хакима. Проблема положительного героя в драме «Гасырмонь». Проблема сохранения человечности в череде кровавых исторических событий.	Воспитание понимание того, что невозможно сотворить добро, орудуя злом. Общество, построенное на крови и костях не приносит счастье даже своим создателям.
Проблема наркомании в произведении М.Маликовой «Чэчкэ балы».	Показать зависимость процесса формирования личности и его окружения; возвращение к истокам, к природе как средство исцеления от пороков.
Проблема сохранения чистоты и нравственности татарского народа в романе Ф.Байрамовой «Караболак». Столкновение национальных интересов в романе.	Показать важность сохранения целостности, опасность слепого следования общественному мнению (в образе Анны Вавиловны); воспитание уважение к себе, к своей нации; воспитание нетерпимости к любым проявлениям геноцида наций, народа.

Эффективность данной программы была проверена на контрольном этапе исследования. Для этого в конце опытной работы была проведена выходящая диагностика системы ценностей учащихся по методике «Ранжирование сферы ценностных ориентаций», результаты которой зафиксированы в таблице 3.

Таблица 3.

Система ценностей	Количество выборов (учащиеся)
Материальные	8 (25%)
Профессиональные	14 (44%)
Общечеловеческие	4 (12%)
Духовные	6 (19%)

Как видно, перераспределение системы ценностей, их переоценка в сознании студентов по истечению опытной произошла. Духовные ценности выступили для них более значимыми, чем до опытной работы. Профессиональные ценности не утрачивают свою значимость в соответствии с возрастными особенностями студентов, определившихся выбором профессии. Материальные ценности в небольшом количестве, но все же уступили место другим категориям.

Таким образом, опытным путем было выявлено, что этические беседы помогает рождению истины, осмыслению ситуации с разных сторон, так как в жизни очень часто одни и те же поступки, исходя из мотивации, могут расцениваться по-разному; более того, такая форма работы оказывает влияние на формирование нравственных ценностей студентов.

Библиография

1. Жәләлиев Ш.Ш. Милли тәрбия нигезләре: татар урта гомуми белем бирү мәктәпләре, педагогия колледжлары, училищелары өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2003. – 150 б.
2. Низамов А.М., Нигъмәтов Ж.Г. Татар халык педагогикасы: уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2002. – 111 б.
3. Низамов А.М. Милли мәктәп: тәрбия нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2005. – 336 б.
4. Рябчикова С.Б. Духовно-нравственное воспитание младших подростков в процессе изучения древнерусской культуры: автореферат канд. пед. наук. – Ярославль, 2009. – 21 с.
5. Федорова Т.В. Совершенствование читательской деятельности учащихся старших классов на уроках литературы: дис. канд. пед. наук. – М., 2003. – 295 с.
6. Хужиев Ә.Н. Тәрбия – мәңгелек фәлсәфә: югары һәм махсус уку йортлары өчен педагогикадан уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2001. – 223 б.
7. Хужиев Ә.Н. Тәрбия теориясе һәм методикасы: югары һәм махсус урта уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 287 б.
8. Шәймәрданов М.Х. Татар милли педагогикасы: югары һәм урта педагогика уку йортлары өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 399б.

Аннотация.

Статья посвящена изучению потенциала национальной литературы как средства формирования общечеловеческих и духовных ценностей студентов. Автор ссылается на опыт изучения и анализа произведений современных татарских писателей – М.Маликовой, Р.Зайдуллы, М.Маликовой, Ф.Байрамовой со студентами филологического факультета.

Ключевые слова: нравственное воспитание, моральный облик, ценностно-ориентирующие ситуации.

LITERATURE AS A WAY OF STUDENT'S MORAL UP-BRINGING

Summary

The article is devoted to national literature power as the way of universal and spiritual values formation. The author uses the experience of modern tatar works' studies and analysis by tatar writers as M. Malikova, R. Zaidulla, and F. Bairamova done by students of philological faculty.

Key words: moral up-bringing, moral image, value-oriented situations.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Ахмедова Г.А., Ахмедова Н.Т.⁴⁴**РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ**

В современном обществе люди слушают 45% времени, говорят -30%, читают -16% и пишут -9%.

В практике преподавания русского языка иностранцем развитие речевой деятельности предполагает выработку умений и навыков слушать, говорить, читать и письменно излагать свои мысли.

В последнее время (после перехода на Болонскую систему обучения) роль письма в обучении иностранцев русскому языку очень повысилась, так как студенты сдают экзамен письменно.

Основной задачей преподавания русского языка иностранцам является развитие речи. Под развитием речи в практике обучения иностранцев русскому языку на начальном этапе обучения понимается комплекс методических приемов, направленных на практическое овладения языком.

Речевая деятельность человека проявляется в двух её разновидностях: речь устная и речь письменная.

В современной методике широко пользуются терминами «письмо» и письменная речь. Под обучением письму следует понимать обучение графической фиксации речи и её элементов, в то время как письменная речь - это вид речевой деятельности, который имеет целью, передачу информации в письменной форме в соответствии с ситуацией общения.

Выработка умений и навыков письма является начальным и необходимым этапом любой системы обучения. Соотношение между письмом и произношением, буквами и звуками определяется факторами письма: алфавитом, графикой, орфографией.

Алфавит устанавливает и выражает в названиях букв значение каждой буквы в отдельности без учёта их сочетаний с другими буквами.

Графика определяет приёмы и способы буквенного обозначения звуков речи как таковых, безотносительно к конкретным словам, их формам или частям, морфемам. Учитывается лишь фактор самих звуков и их положение в словах, характер их окружения.

Орфография также определяет приёмы и способы буквенного обозначения звуков речи, но делает это с учётом конкретных слов в целом, их форм или значимых частей слов - морфем, корней, приставок, суффиксов, окончаний, соединительных гласных.

Очевидно, что при обучении написанию русских букв и слов можно считать допустимым те отклонения от норм каллиграфии, которые наблюдаются у носителей русского языка: употребление в некоторых случаях строчных букв в качестве заглавных с одним лишь увеличением размера строчных букв, появление внутри букв новых элементов - чаще всего соединительных линий. Очень важно обучать связному письму, при котором буквы рационально соединены между собой. Это обеспечивает скорость письма, что особенно необходимо взрослым учащимся.

В какой последовательности должны вводиться буквы? Можно вводить буквы с учётом возрастания трудности их написания. Возможно использование комбинированного метода, при котором буквы группируются в серии по общности графических элементов (о, а, ю, б, ф, я или и, й, ш, щ, ц, у). Обычно же последовательность изучения букв определяется не столько характером графики, сколько вводнофонетическим курсом.

Рекомендуется использовать упражнения, обучающие русской графике: упражнения в начертании букв и упражнения в звуко - буквенных соотношениях : написание алфавита по памяти, группировка данных в разброску заглавных и строчных букв, воспроизведение отдельных печатных букв, написание букв со слуха, списывание текста.

Навыки письменной речи являются наиболее сложными среди других речевых умений и навыков. Письменная речь характеризуется развёрнутостью, произвольностью и организованностью. Развернутый характер письменной речи объясняется связью между участниками коммуникации: если при устном общении многие детали обстановки ясны собеседникам из ситуации и не нуждаются в названии или упоминании, то при письменном общении всё должно быть подробно разъяснено в тексте. В устном диалоге его участники могут прибегнуть к невербальным средствам коммуникации (мимике, жестам, интонации), при письменном общении они лишены этой возможности.

Произвольность письменной речи заключается в том, что пишущий самостоятельно отбирает адекватные средства для выражения необходимого содержания. Кроме того пишущий может подвергнуть критическому пересмотру и изменить текст или отдельные его части в соответствии с замыслом.

Поскольку и в реальном общении и в процессе обучения отдельные виды речевой деятельности всегда выступают в тесном взаимодействии, методисты пришли к закономерному выводу о перспективности и плодотворности взаимосвязанного обучения аудированию, говорению, чтению и письму.

Важную роль в обосновании и становлении методики взаимосвязанного обучения сыграли такие факторы, такие умения, которые необходимы и для рецепции и для продуктивной речи, а также значительная общность механизмов, обслуживающих все виды речевой деятельности.

⁴⁴ BDU

В практике преподавания русского языка как иностранного под взаимосвязанным принципом понимают обучение, направленное на параллельное и сбалансированное формирование четырех основных видов речевой деятельности на основе общего языкового материала и с помощью серии специальных упражнений.

Разные виды речевой деятельности положительно влияют друг на друга и что, упражняясь в развитии того или иного вида речевой деятельности, не следует противопоставлять его другим, например, устную речь письменной или чтение слушанию, тем более обучать их изолированно. Различные виды речевой деятельности имеют общие и дифференциальные механизмы, отчего оказываются взаимосвязанными, но не взаимообусловленными, т.е. успешность в овладении одним (например, слушанием, чтением) не сопровождается таким же успехом в овладении другими (например, говорением, письмом) и, наоборот, если учащийся хорошо говорит по-русски, это совсем не значит, что он так же хорошо читает и пишет. Таким образом, принимая во внимание взаимосвязанность видов речевой деятельности, о них приходится говорить отдельно, так как обучение любому из них предполагает развитие разных механизмов и требует разных систем упражнений.

Развитие навыков письма происходит в тесной связи со слушанием и чтением и, как правило, на том же языковом материале, что и в устной речи. Последовательность обучения (от устной речи к письменной) реализуется, как правило в серии уроков: предъявленный материал лишь после предварительной устной обработки фиксируется с помощью письма.

Несмотря на коммуникативную направленность обучения, не устное опережение, письменная форма изучаемого материала практически присутствует на каждом уроке: ведь мы по большей части исходим из текста, из письменной фиксации. Поэтому мы оказываемся в совершенно ином положении нежели преподаватели родного языка. Они обучают школьников правильно и грамотно писать. Обучая же иностранцев русскому языку, мы учим их именно письму, а не грамоте, поэтому позволительно снисходительно относиться к допущенным ими орфографическим ошибкам вроде: самалёт, малако и др. Система обучения письменной речи содержит упражнения подготовительные и речевые. К подготовительным упражнениям относятся упражнения, направленные на отработку лексико-грамматического материала, употребление речевых образцов.

К числу подготовительных упражнений, развивающих навыки и умения письменного выражения мыслей, относятся и написание слов и словосочетаний текста, письменные ответы на вопросы по тексту или по поводу текста. К числу подготовительных упражнений можно отнести и различные виды диктантов: например творческие, свободные. Творческий диктант – это такой вид письменных работ, когда часть текста (начало и конец каждого предложения) диктуется учителем, а учащиеся самостоятельно дописывают предложения, используя заданные грамматические формы. При свободном диктанте текст читается по частям один или два раза и учащиеся записывают основные фразы текста (сочетание глагола и существительного, либо существительного с прилагательным), а дома по этим сочетаниям восстанавливают маленький микро-текст.

Речевые упражнения – это изложения и сочинения. Изложение в учебном процессе выполняют три функции: 1) контроль и закрепление языкового материала, 2) ступень для перехода к сочинению 3) самостоятельный вид речевого упражнения. Письменные изложения на начальном этапе обучения мы предлагаем учащимся после прохождения текста. Например, мы прочитали с учащимися текст из урока учебника «Культура речи» - «Знакомство», прочитали и записали слова и словосочетания, перевели текст, составили и записали план текста, выполнили письменно послетекстовые задания. И только после этого можно предложить учащимся письменно изложить содержание текста «Знакомство». Изложение используется на начальном этапе обучения на протяжении всего учебного процесса. Сочинения на начальном этапе обучения обычно связаны с пройденной разговорной темой и невелики по объёму. Каждое из них принадлежит к одному из жанров письменной речи – описанию, повествованию или рассуждению. С самого начала обучения языку необходимо вести целенаправленную работу по овладению языковыми средствами, характерными для каждого жанра. Мы начинаем с жанра повествования как наиболее легкого для учащихся, затем можно перейти к описанию, потом к рассуждению. Тексты для чтения в учебниках для начального этапа обучения в большинстве своем представляют собой описание (города, семьи, группы, климата, внешности, характера человека и т.д.) Поэтому мы задаём учащимся сочинения на темы: «Характер моего друга», «Весна – лучшее время года», «Моя мама учительница», «Мой любимый композитор», «Мой любимый писатель (поэт)» и др.

Можно также написать сочинения по картине, об экскурсии, о просмотренном фильме или прочитанной книге. Обязательно необходима подготовительная работа, предшествующая составлению текста сочинения. Это активизация лингвострановедческого и языкового материала, выполнение лексико-грамматических заданий, составление плана сочинения и устное его проговаривание.

Письменные задания учащиеся получают на каждом занятии. У них имеются специальные тетради для письменных работ, которые преподаватель систематически проверяет. В течении семестра проводят

контрольные письменные работы (3 цикловых контроля).

При проведении письменных работ всех видов, особенно сочинений, изложений важно приучить учащихся ограничивать себя рамками тех лексико-грамматических средств, которыми они в данный момент владеют. Поэтому письменные работы могут сопровождаться заданием использовать определенные слова и конструкции, уложиться в указанное количество предложений и т.д. Стоит весьма решительно бороться с тенденцией, проявляющейся на первых порах у некоторых учащихся – составлять свой рассказ или сочинение на родном языке и затем кое – как переводить его с помощью словаря на русский.

Нужно отметить, что письменные работы (сочинения, изложения) желательнее переносить на дом, чтобы сохранить время на уроке для активной речевой практики, для устного общения, которое является основной целью обучения. Все виды письменных работ должны объединяться общим методическим требованием - быть в максимальной степени практически полезными. Сравнивая изложение, как форму работы по развитию речи, с сочинением, следует иметь в виду, что, в отличие от сочинения, где учащийся самостоятельно выражает свои мысли, осознанно строит предложения, соединяя их в единое целое, в изложении преобладают готовые лексико – грамматические конструкции, готовая сюжетная линия: учащийся скован в проявлении своей творческой инициативы содержанием текста. Однако на той ступени обучения, когда в речь учащихся необходимо ввести ряд готовых конструкций и когда не ставится задача проверить подготовку учащихся в выражении и оформлении мысли самостоятельно, изложение является очень полезным видом работы. Оно даёт возможность проверить усвоение нужной лексики, служит проверкой правильности понимания того или иного текста. Работа над изложением особенно полезна на начальном этапе обучения, когда берутся очень короткие, специально подобранные тексты с посильным для учащихся лексико – грамматическим материалом и ясным сюжетом.

Такие формы работы вызывают, как показывает наш опыт, интерес у учащихся и подготавливают почву для самостоятельных рассказов и сочинений. Письменные виды работ, следующие за устной проработкой изучаемого материала, обеспечивают его закрепление.

Развитие письменной речи учащихся - процесс длительный и достижение положительных результатов во многом зависит от преподавателя, который должен сознательно и целенаправленно отбирать из существующего опыта то, что он считает наиболее подходящим для целей и условий обучения.

«Чтение и письмо, указывает Зимняя И.А., представляет собой более сложные виды речевой деятельности, требующие специального обучения для овладения ими в силу того, что в них отражены не только способ формирования и формулирования мысли, но и способ фиксации результатов отражения действительности».

ЛИТЕРАТУРА.

1. Методика преподавания русского языка как иностранного . Под редакцией Щукина М. 1990г.
2. И.А.Зимняя Психология слушания и говорения М.1979
3. Е.И.Пассов Основы методики обучения иностранным языкам М.1977.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме методики обучения письму студентов – иностранцев на начальном этапе обучения. В статье говорится о роли письма в развитии речевой деятельности студентов, рассматриваются различные виды письменных упражнений, направленных на формирование у студентов письменных навыков и умений.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Avilova Zərifə İsmayıl qızı, Məmmədova Zərifə Bayram qızı,⁴⁵
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ SÖZÜN TƏRBİYYƏ EDİCİ ROLU

Çağdaş dövrümüzün mədəniyyətləri arasında önəmli yer tutan nitq mədəniyyəti dilçilik elminin öyrəndiyi, araşdırdığı sahələrdən biridir. Nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub, cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan dövlət rəsmiləri, şairlər, yazıçılar, alimlər, mediya mənsubları ilə sıx bağlıdır. Dil mədəniyyətinin, nitq mədəniyyətinin bu günü və sabahı bunların hər birindən birbaşa asılıdır. Bu gün, sözün geniş anlamında, *“Nitq mədəniyyəti məsələləri az qala ümumxalq işinə çevrilmişdir”* (4,58).

Son illərdə Azərbaycanda nitq mədəniyyətinə həsr olunan konfranslar, tədbirlər tez-tez keçirilir, bu da dövlətin bu intellektual işə verdiyi dəstəkdən qaynaqlanır. Hər belə toplantıya bilik əxlaq daşıyıcısı olan fərdlərin qatılması, çıxış etməsi, rəy verməsi, irad söyləməsi nitq mədəniyyətinin tərəqqisinə, ziyankar təfəkkürün qarşısının alınmasına qulluq edir. Bu sferada işıq üzü görünən hər kitab, çıxan hər məqalə nitq mədəniyyəti məşəlini sönməyə qoymayan qığılcımlardır.

Xalq mədəniyyətinin elitası sayılan şair-yazar-alim-dövlət rəsmisi-mediya mənsubu necə düşünürsə, necə danışarsa, məsələyə hansı kontekstdən yanaşarsa, xalqın hər vətəndaşı da eləcə düşünməyə, danışmağa, yaşamağa alışır. Bu aparıcı elita bilməlidir ki, onun çiyində xalqın varlığı olan nitq mədəniyyəti daşır. Xoş halına o kəsin ki, nitq mədəniyyətinin yükü onun çiyinə oturur.

Nitq mədəniyyətinin qarşısında duran məsələlərdən biri tələffüz (sözün düzgün deyilişi) məsələsidir. Doğru düzgün səslənən söz dinləyicinin qulağına tez çatır, dinləyici onu anındaca mənimsəyir. Odur ki, mediya çıxış edən, adi həyatda bir-biri ilə danışan fərdlər, başqa sözlə, şifahi nitqin daşıyıcıları sözü qaydasınca səsləndirməyə borcludurlar. Axı nitq mədəniyyətinin hansı durumda olması şifahi nitqin hansı durumda olmasına bağlıdır. Şifahi nitqdə yer alan sözlər ümumişlək, quruluşca sadə, intonasiyası, heca vurğusu, məntiqi vurğusu, mimikası, jestləri tam yerində olmalıdır. Belə danışq cəmiyyətin nəfinə olar, xalq ondan qazanar, nitq asan məcrə alar. Nitqi anlaşılmaz etməklə yox, aşırı elmi don geydirməklə yox, xalqın sözünü düzgün deyilişlə xalqa çatdırmaqla xalqın qəlbinə yol tapmaq olar. Buna görə mediya çıxış edən, dublyaj olunmuş filmlərin mətnini oxuyan, reklamları səsləndirən kəs dilin orfoepiya (düzgün deyiliş qaydalarını) bilməli, onları həyata keçirməyə səy etməlidir. Tutaq ki, *“Franklin, fakültə, Karib (dəniz), İkarus, kvintet sözlərindəki “k” səsini “kitab” sözündəki “k” kimi tələffüz etməsin”* (4,60).

“Nitq mədəniyyətinə nədən başlamalı” sualına cavabımız budur ki, onu ailədən başlayın. Dünyaya göz açan uşağın dili söz tutanda ata-anasından nümunə götürür. Ata-ana necə deyirsə, uşaq da elə deyir, bu minvalla da sözü düzgün ya yanlış tələffüz etməyə alışqanlıq yaranır. Sözü düzgün deyən uşaqbaşa uşaqlarla təmasda sözləri düzgün tələffüz edir, beləliklə, bu uşaq başqa uşaqları nitq mədəniyyəti baxımından tərbiyə etməklə cəmiyyətə fayda verən kiçik vətəndaşa çevrilir. Düz deyirlər, ailə kiçik dövlətdir. Ailəsi güclü olan dövlət güclü olur. Ailənin güclü olmasının ilk təməl daşını sözlərin düzgün tələffüzü qoyur. Başqa sözlə, *“Nitqin ifadəli olması üçün dəqiq və aydın tələffüz, düzgün intonasiya və fasilələrdən bacarıqlı istifadə etmək lazımdır”* (1,175).

Nitq prosesində söz o zaman tərbiyə edici rola sahib durur ki, nitq prosesində bir çox komponentlər gözlənilsin. Adətən insan o sözləri yadda saxlayır ki, onlar onun xoşuna gəlir, həyat axarında gərəyinə gəlir, iç aləminin aradığı sualların cavab vericisi olur. Demək, tərbiyə üçün hər sözü işlətmək olmaz. Gərək elə sözlər toplanıb deyilsə ki, onlar hədəfi gözdən vurur, qarşı tərəf onları eşitmək və həyata keçirmək istəyir, qısa, deyilmək üçün seçilən sözlər sərrast-məqsədyönlü olmalıdır. Həm də sərrast-məqsədyönlü sözü o kəs desin ki, özü tərbiyəlidir, el ona sayqı bəsləyir, ona etibar edir, ondan yalançılıq-xəyanət görməyib. Beləsinin hər sözü dinləyicinin beyninə xoş oturur, orda ikrah hisləri doğurmur. Beləsinin dediyi hər söz vəfa yayına keçirilən ox olub, tərbiyə üçün münbit tarla yaradır, beləsinin üzündə xoş ovqat yaradan mimikalar (üz-göz cizgiləri), hətta etik normaları pozmayın əl hərəkətləri tərbiyə edici gücə yüklənir.

Tərbiyə almalı kəs nə qədər tərbiyədən uzaq olsa da, söz ilə tərbiyə edən kimsə mahir səhnə aktyoru kimi elə sözlər, elə ifadələr deməlidir ki, birincisi, onların yeridir, deyilməlidir, ikincisi, onlar təhqir donu geyməməli, qarşı tərəf heç bir halda təhqiramiz sözlər eşitməməlidir. Axı insan mənəviyyatını aşıqılayan sözlər insanı tərbiyə etmir, tam əksinə, qisas hissini, nifrət duyumunu yaradır və hər nifrətli söz nifrəti artırır, nifrət olan yerdə də tərbiyədən söz gedə bilməz. Demək, tərbiyəyə yönələn sözləri deyən kimsə özü tərbiyəli olmalı, qarşı tərəfə sevgi-sayqı bəsləməlidir. Bəli, tərbiyədən, sevgidən, sayqıdan qaynaqlanan söz köülləri, hətta sərt köülləri fəth edir. Sözü çox deyən yox, yerində deyən sözü güclü, tərbiyə edici, təsir bağışlayıcı, effekt qoyucu, məlhəm bağışlayıcı olur. Sözün bu məqamında Azərbaycan şairi Hümam Təbrizinin bu kəlamı yada düşür ki, *“Yaxşı söz də cəvahir kimidir, hamı onu qulağından asar”* (10,169).

Sözü tərbiyə edici edən vasitələrdən biri nitq əsnasında atalar sözlərinə müraciət etməkdir. Atalar sözləri adlı xalq incisi əsrlərin sınağından keçərək, düzlüyünü isbat edərək, xalqın leksikonunda yaşamaq hüququnu saxlayaraq, danışanı xalqa bağlayır, ün yetməz keçmiş ismarlayır, dinləyicidə inam və tərbiyə edici iz qoyur, dialoqa xoş ovqat qatır. Söz ilə bağlı atalar sözlərimiz çoxdur, bir neçəsini sadalayırıq:

Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz.

Sözü de qanana, qulağına alana.

Sözün yaxşısı baldan şirindir.

⁴⁵ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosentləri

*İgidi söz öldürər, kababı köz öldürər.
Adam ağzından söz, qazan altından köz.
Sözün azı, ovda tazi.
Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər.
Xoş söz dəmir qapını açar.
Söz öz sahibini tapar.
Söz sözü çəkər, məqam məqamı.*

Həyatda baş verən elə bir hadisə yoxdur ki, ona dair onlarla atalar sözlərimiz olmasın. Bu xalq deyimlərinin mahiyyətinə gəlincə, *“Xalq deyimləri və duyumları baba və nənanələrimizin böyük bir tarixi hadisəni, uzun illərin əmək təcrübəsini, təsərrüfat fəaliyyətini, ailə məişətini, ətraf aləmə, təbiət hadisələrinə münasibətini, empirik bilikləri ümumiləşdirmək bacarığını, düşüncə tərzini, görüb-götürdüyünü aydın, təxəyyül və fəhmin süzgəcindən keçirərək lakonik tərzdə ifadə etmək məharətini özündə təcəssüm etdirir”* (2,7).

Tərbiyə prosesində qarşılıqlı etibar, qarşılıqlı simpatiya yaratmaq üçün xoş ovqat yaradan xitablar gərək nitqə qatıla. Azərbaycan xalqı istiqanlı olduğu üçün onun belə ifadələri çoxdur. Onlardan bir neçəsinin adını çəkirik:

*atam, anam, bacım, qardaşım, oğlum, qızım,
qadan alım, başına dönüm, qurban olum, sənə quzu kəsim, qadalarını alım,
zəhmət olmasa, buyurun, lütfən
gözümün işığı, canım-ciyərim, gözümün nuru
Allah səni saxlasın, yüz il yaşayasan, Allah saxlamış*

Söz o zaman tərbiyə edici olur ki, deyilən söz ağıllı olsun, emosiyadan, qərəzdən, qisasdan, düşmənçilikdən uzaq olsun, yardım etməyə, düzgün istiqamət verməyə, mərhəmət göstərməyə yönəlsin. Ağıldan güc alan söz heç zaman itib batmır, ürəklərdə məskən qurur. C. Əlibəyov demişkən, *“Ağıllı söz heç vaxt ürəklərdə qalmır, üzə çıxır, yayılır. Bu, əkinçinin toxum səpməyinə bənzəyir. Ovcundan torpağa nə atursa, torpaq da onu cana gətirir, cücərdir”* (12,84).

Tərbiyə üçün seçilən sözlər natiqin kimliyini ortaya qoyur, demək söz natiqin mənəvi kimlik pasportudur. Tərbiyə edici sözlər elə olmalıdır ki, dinləyəni yola gətirsin, ürəyini yumşaltsın, onu hürkütməsin, qəlbində tərbiyə üçün sağlam mühit yaratsın. Füzuli, çox doğru olaraq, buyurur ki, sözünə dəyər verənin dəyəri artır, söz nə dəyərdə olsa, deyənə də o dəyərdə olacaq:

Azərbaycanca:
*Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz. (5,129)*

Açıqlamamız:

**Sözün qədrini artıran özqədrini artırar,
Söz nə dəyərdə, deyən də o dəyərdə olar.**

Tərbiyə prosesində nitqə frazeoloji ifadələrin qatılması effekt vericidir. Frazemlər xalqın keçmişindən süzülüb gələn ifadələr olub, nitqə canlılıq verir, onu inandırıcı edir. Nitqdə frazeoloji vahidlər çox olduqca, nitq maraqlı kəsb edir, cansıxıcı olmur, qəlbə rahat yatır. Frazeoloji vahidlərin dildə çəkisinə gəlincə, *“Hər bir xalqın çoxyüzlü mədəniyyət tarixində xalq müdrikliyinin əksi olan, dərin və kəsərlə fikir ifadə etmək gücü ilə xarakterizə olunan bölünməz ifadə və ibarələrin – frazeoloji vahidlərin xüsusi yeri vardır”* (11,8).

Nitqə gözəllik verib onu xalqı edən frazeoloji vahidlərin bir neçəsini veririk, daşdıqları həqiqi mənə ilə:

*Ayaq açmaq, “gedib-gəlmək” yerinə
Ayağına düşmək, “yalvarmaq” yerinə
Ayaqdan düşmək, “yorulmaq” yerinə
Ayaqdan salmaq, “yormaq” yerinə
Ağız büzmək, “narazı olmaq” yerinə
Eşqə düşmək, “sevmək, vurulmaq” yerinə
Könlü açılmaq, “sevinmək” yerinə
Qol qoymaq, “razı olmaq” yerinə
Nitqi tutulmaq, “danışa bilməmək” yerinə
Yaş tökmək, “ağlamaq” yerinə*

Gəncləri elinə sevgi ruhunda tərbiyə etmək müasir dövrümüzdə çox önəmlidir. Ölkədə elini, yurdunu sevən vətəndaşlar çoxalınca, bütövlükdə, vətən qazanır. Müstəqillik illərində Azərbaycanın torpaq bütövlüyü uğrunda canından keçən on üç minə yaxın şəhidin hər biri vətənpərvər, yurdsevər, elsevər olub. Uşaqların, gənclərin düzgün tərbiyəsində, sözsüz ki, qədim qaynaqlarımızda yer alan, tərbiyəvi olmaq baxımından çox önəm daşıyan, əsrlərin sınağına sinə gərəkək günümüzdə gəlib çatan atalar sözləridir. Ailədə ata-ana, məktəbdə müəllimlər, universitetlərdə alimlər, cəmiyyətdə ağsaqqallar-ağbırçəklər mümkün qədər atalar sözlərinə yer ayırmalıdırlar. Qədim oğuzların el ilə bağlı deyimlərinə baxdıqda, onların bu gün də aktuallığını itirmədiyini görürük:

“Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar” (6,92) anlamında *“Ulular sözün tutmayan ulay u qalur”* (9,59) oğuz atalar sözünün tərbiyəvi gücü ondadır ki, kiçikləri böyüklərin sözlərinə qulaq asmağa, böyük-küçüklüyü saxlamağa dəvət edir.

“El ilə gələn qara gün toydur” anlamında *“El ilə gələn qərə gün düğündür”* (9,25) oğuz el deyimi insanı xalqa

möhkəm tellərlə bağlamaq, elin bəlasına sayqı bəsləmək, el uğrunda hər nəyə hazır olmaq baxımından tərbiyəvi aspektə malikdir.

“*Elin dilini kimsə tutmaz*” anlamında “*Elin dilini kimsə tutmaz*”(9,58) oğuz el sözündən bu tərbiyə edici məqam öne çıxır ki, gənclər həyatda elə davranmalı, elə işlər görməlidirlər ki, onlar haqda pis imic, pis ad elin ağzına düşməsin. Axı elin ağzına düşən söz selin ağzına düşən şey kimidir, selin də ağzını kimsə tuta bilməz. Bu atalar sözü gəncləri gənclikdən düzgün həyata, tərbiyəli olmağa çağırır.

“*Elin atdığı daş uzaq gedər*” (6,146) anlamında “*El atdığı daş uzaq gedər*” (9,54) oğuz deyimi elin gücünə, müdrikliyinə, qüdrətinə diqqət çəkir. Nitq əsnasında bu deyimi eşidən uşaq, gənc başa düşər ki, elin gücü böyükdür, ona söykənən unudulmaz olur, ona qarşı çıxan tarix səhnəsində lənətlənir. Elin böyüklüyünü anlamaq müstəvisindən bu atalar sözünün önəmi göz önündədir.

“*El önünə kim keçər*” anlamında “*El ögünə kim keçər*”(9,61) oğuz atalar sözü yuxarıda adları keçən atalar sözləri ilə eyni mənalıdır. Nitqdə bu deyimin tərbiyəvi rolu odur ki, yaşından asılı olmayaraq insan öz yurduna, elinə qarşı nə dili ilə söz desin, nə də əməli ilə onun adını batırsın. Elinə qarşı gələni mütləq acı sonluq gözləyir.

“*Otuz iki dişdən çıxan oymağa yayılar*” anlamında “*Otuz iki dişdən çıxan ordaya yayılır*”(9,40) oğuz atalar sözünün tərbiyə verici faydası ondadır ki, gənc insan ağzından çıxan hər sözü deməsin, deməzdən öncə ağıl süzgəcindən keçirsin, işin nə ilə bitəcəyini mütləq nəzərə alsın. İnsanlar buna əməl etmədiklərinə görə, çox müsibətlər, faciələr baş verir, ailə ocaqları sönr, ölüm-itim olur.

“*Atılan ox geri dönməz*” anlamında “*Atılan oq yenə dönməz*”(9,25) oğuz el sözü tərbiyə edici olmaqla dinləyiciyə bu həqiqəti deyir ki, sözü dedin, səninki deyil, hamınkı olur. Bu zaman deyən pis duruma düşür. Axı deyilmiş sözü deyilməmiş söz etmək mümkün deyil. Bir də ki, sözü deməsən – ağasın, dedin – qulusan. Gənclərə tərbiyə olaraq başa salınmalıdır ki, onlar bu işdə ağa olsunlar, qul yox. “*Söylənən söz misdir, söylənməyən qızıl*” anlamında “*Söylənən söz baqırdır, söylənməyən söz altundur*” (9,114) oğuz deyimi də bu abzasda olan deyimin sinonimi olub, eyni mənanın açıqlanmasına qulluq edirlər.

Böyüklər kiçiklərə qarşı mərhəmətli olmalı, onlara qayğı göstərməli, hər sözə görə onlara cəza verməməlidirlər. “*Söz böyüyün, su kiçiyin*” (6,341) anlamında “*Söz ulunun, su kiçiyin*” (9,115) oğuz atalar sözü bu prizmadan tərbiyəvi kəlamdır. Buradan bu da anlaşılır ki, ulu (böyük) olan yerdə kiçiyin danışmamalı, onun öyüdlərinə qulaq verməli, onun üzünə ağ olmamalıdır. Böyüyə düşən də budur ki, kiçiyə düzgün yol göstərsin, kiçiyin suçlarının üstündən keçsin. Belə olan ailədə, iş yerində, ictimai yerdə böyüklərlə kiçiklər arasında anlaşma-rəğbət-sevgi cücərib, boy atır.

Danışq əsnasında birini aşağılamaq məqbul iş deyildir. Dünyanın hər yerində bu, pislənilir. “*Qılınc yarası sağalar, dil yarası sağalmaz*” (6,256) anlamında “*Qılınc yarası önəlir, dil yarası önəlməz*”(9,116) oğuz atalar sözü bunu açıqlayır ki, hansısa kəsici alətin yarası gec-tez sağalır, amma söz yarası sağalmır. Yersiz söz demənin qarşısını almaq üçün bu atalar sözünün deyilməsi yerinə düşər.

Yaxşılıq etmək yüksək insani duyğudur, insanı heyvandan ayıran mənəvi yoldur. İnsan yaxşılıqla ucalır, el gözündə məqama çatır. Hacı Zeynalabdin Tağıyev heç vaxt unudulmaz, neçə ki Azərbaycan xalqı durur. Bu messenant qazandığı varı elin nəfinə yönəldə bilib, bu üzdən də elin qəlbinə girib, elin sevimlisinə çevrilib. Yaxşılığı təbliğ etmək nitq mədəniyyətində tərbiyə edici aspektə malikdir. “*Sədəqə verən əllər dərd görməsin*” (9,127) oğuz atalar sözü bu gün varlılara, sahibkarlara təlqin edir ki, yardım əllərini imkansızlara uzatsınlar. Axı insan varından düz yola pay ayıranda o, mənən saflaşır, ulu Tanrı qatında dəyərli fərdə dönür.

Nitq mədəniyyətində yaxşılıq etməyi təbliğ etməkdə “*Yaxşılıq etsən, özünə edərsən, pislilik etsən də özünə*” anlamında “*Eyilik də edərsən kəndünə, yaramazlıq da edərsən kəndünə*” (9,63) oğuz atalar sözü bu gün də aktual səslənir. Uşaqlara uşaqlığından, gənclərə gəncliyindən aşılmalıdır ki, başqasına yaxşılıq edən, ancaq özünə etmiş olur, bu yaxşılıq gec-tez ona qayıdar. Pislilik də yüzə yüz belədir. Doqquz əsr öncə Səməd Vurğunun tərcüməsində dahi Nizami Gəncəvi düz buyururdu ki:

*Qıyuya atsan da yaxşılığı, bil,
Geriyə dönəcək, o, itən deyil.* (8,540)

Nitq prosesində sözün tərbiyə edici rolundan danışarkən, aforizmlərin (hikmətli kəlamların) yeri həmişə ön sıralarda durur. Natiq elə aforizmlər seçməlidir ki, danışdığı mövzuya yaxın olsun, həm də dünyanın və Azərbaycanın tanınmış şəxslərinin kəlamları olsun. Bu ona görə lazımdır ki, “*Aforizmlərdə sərrast, lakonik, yığcam, cilalanmış fikir güclü mənəvi-əxlaqi təsir gücünə malik olur*” (3,118).

İngilis filosofu F.Bekonun “*Bilik qiüvvədir*” (3,118), fransız yazarı V.Hüqonun “*Vicdan insanın Allahıdır*” (3,118), rus yazarı F.Dostoyevskinin “*Dünyanı gözəllik xilas edər*”, Nizaminin “*Qiüvvət elmədir, başqa cür heç kəs; Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz*” (3,118), S.Vurğunun “*Soyuq məzara da zinətidir insan*”, “*Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da*”, “*Biz gəldi-gedərik, sən yaşa dünya*”, “*Əyilməz vicdanın böyük heykəli*”, “*Dünən fərman verən bu gün can verir*” kimi aforizmlər gündəmdən düşməyən ifadələrdir.

Nitq mədəniyyətində sözün tərbiyə edici rolundan danışanda, Qurani-Kərimə istinad etmək məsləhət görülür. Bu səma kitabı insana öyüd verərək tapşırır ki:

Yaxşı işlər görsün (7,411)
Pis işlərdə çəkəsin (7,411)
Musibətlərə dözsün (7,411)
İnsanlardan təkəbbürlə üz çevirməsin (7,411)

Yer-üzündə lovğa-lovğa gəzib dolanmasın (7,411)
Yerişində ölçünü gözləsin (7,411)
Heç nədə ölçünü aşmasın (7,413)
Danışanda səsini qaldırməsın (7,411)
Yer üzündə təmkinlə gəzsin (7,364)
İsrafçı və xəsis olmasın (7,364)
Səbirli və dözümlü olsun (7,243)
Kimsəni öldürməsin (7,365)
Yalan yerə şahidlik etməsin (7,365)
Faydasız işdən üz çevirsın (7,365)
Zina etməsin (7,365)
Çox zənnə qapılmasın (7,516)
Eyib axtarməsın (7,516)
Qeybət etməsin (7,516)
Yalan yerə and içməsin (7,563)
Alçaq olana uymasın (7,563)
Söz gəzdirənə uymasın (7,563)
Günah edənə uymasın (7,563)
Daş ürəklilyə uymasın (7,563)
Soyu-kökü bilinməyə uymasın (7,563)

Quranda yer alan bu tapşırıqların hər biri tərbiyə prosesində böyük çəkiyə malikdirlər, hansısa acı sonluğun səbəb və nəticələrini açıb ortaya qoyurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A., Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında, Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1968, 248 s.
2. Abdulova - Axundova G., Atalar sözləri və xalq məsələləri etnoqrafik duyum-yozum kontekstində, Bakı, "MBM", 2012, 219 s.
3. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2009, 608 s.
4. Əliyeva S., Şifahi nitqin gözəlliyinə nail olaq, Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri Respublika elmi konfransının materialları (iyun 2011-ci il), Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 232 s.
5. Füzuli M., Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 712 s.
6. Hüseyinzadə Ə., Atalar sözləri və məsələlər, Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 400 s.
7. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə tərcümə, Bakı, "Nurlar", 2017, 604 s.
8. Nizami G., Xəmsə, I c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 613 s.
9. Oğuznamə, tərtib edən Samət Əlizadə, Bakı, "Yazıçı", 1987, 223 s.
10. Sadiqov F., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Bakı Biznes Universiteti", 2017, 217 s.
11. Seyidova N., Frazеoloji birləşmələrin tərcümə problemləri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı, 2017, 128 s.
12. Sözüün düzü, tərtib edən Ömir Mustafayev, Bakı, "Azərənər", 1989, 304 s.

Açar sözlər: nitq, sözün tərbiyə edici rolu, aforizmlər, atalar sözləri, frazeoloji ifadələr

Key words: speech, the educative role of the word, aphorisms, proverbs, phraseological expressions

Ключевые слова: речь, воспитательная роль слов, афоризмы, пословицы, фразеологические выражения

Xülasə

Nitq mədəniyyəti cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan dövlət rəsmiləri, şairlər, yazarlar, alimlər, mediya mənsubları ilə sıx bağlıdır. Nitq mədəniyyətinin bu günü və sabahı bunların hər birindən asılıdır.

Son illərdə Azərbaycanda nitq mədəniyyətinə həsr olunan konfranslar və tədbirlər tez-tez keçirilir, bu da dövlətin bu işə verdiyi dəstəkdən qaynaqlanır.

Nitq prosesində söz o zaman tərbiyə edici rola sahib olur ki, bir çox məsələlər gözlənilsin. Gərək elə sözlər və ifadələr seçilə ki, onlar sərrast-məqsədyönlü olsun. Bu zaman sözlər yerli-yerində deyilməli, təhqiramiz olmamalıdır. Əks halda, onlar qisas hissini qaldırır, digər xoşagəlməz hallara yol açar.

Hər dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də el bulağından süzülüb gələn atalar sözləri çoxdur. Bu el incisi başdan-başa tərbiyəvi xarakter daşıyır. Nitq əsnasına onları qatmaq ancaq işin xeyrinə olacaq. Əsasən uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin onlara ehtiyacı var. Çalışmaq lazımdır ki, təkcə Azərbaycanın deyil, Avropa, Çin və yapon atalar sözlərindən nümunələr danışığa, nitqə qatılsın. Tərbiyəvi məzmun daşıyan atalar sözünün sinonim variantı başqa xalqlardan təqdim olunanda, effekt verici olur. Tərbiyə prosesində qarşılıqlı etibar yaradan xitabların nitqə qatılmasının faydası var. Məsələn, zəhmət olmasa, buyurun, canım, gözümlün işığı, oğlum, qızım və sair. Hər bir dildə bunlar yetərincədir.

Bildiyimiz kimi, Qurani-Kərim tərbiyə edici kəlamlarla doludur. Onların nitqə qatılması gənc nəsli tərbiyə etməklə yanaşı, onları islam dininə bağlayır, onlarda mərhəmət hissini gücləndirir.

Qeyd edək ki, "Nıtq mədəniyyətində sözün tərbiyə edici rolu" geniş mövzudur. Onu bir məqalə yox, hətta bir dissertasiya tam əhatə edə bilməz. Ümid edirik ki, bu məqalə alimlərin diqqətini özünə çəkəcək.

Summary

The role of the word in the oration's culture

The oration's culture thickly is connected with the leader forces of the society as state officials, poets, writers, scientists and mass media's workers. Today and future of the oration's culture are dependenced of everyone of them.

Last times are often held conferences and measures devoting the oration's culture, and it is the state's support.

The words are educative in the oration when some matters are observed. Must be selected such words and expressions which are well-aimed and advisable. By the the time they must be said thoroughly, musn't be insulting. Other wise they will raise the revenge feeling and will be at the boyyom of other unpleasant states.

There are many proverbs in the Azerbaijani coming out of the people's spring as they are in other languages. This people's pearl is completely well-bred behaviour. It will be useful if we add them to our oration. Children, juveniles and youngs are needed to them most of all. We must try to use proverbs not only Azerbaijani but European, Chinese and Japanese during the conversation. The oration will be effective if we add synonym variant of the proverbs from other peoples.

It will be also useful if we add the salutations of mutual respect to our oration, such as "please", "pardonly", "my soul", "my dear", "my son", "my daughter" and et cetera. As we know, The holy Koran full of the educative aphorisms. When they are added to the oration, they educate young people, connect to the İslam and intensity mercy feelings in them.

We must make notes that "The role of the word in the oration's culture" is a large theme. It can't be surrounded not only with an article but with a dissertation. We hope that this article will attract the attention of the scientists.

Резюме

Воспитательная роль слов в культуре речи

Культура речи тесно связана с ведущей силой общества, с такими, как государственные чиновники, поэты, писатели, ученые, представители средств массовой информации. Нынешнее и будущее положение культуры речи зависят от каждого из них. В последние годы в Азербайджане часто проводятся конференции и мероприятия, посвященные культуре речи, и это доказательство того, что государство придает значение этому делу.

Слова тогда выполняют воспитательную роль в речи, когда не нарушаются ряд вопросов. Раз речь идет о воспитании, то надо выбирать прямые, целенаправленные слова и выражения. Слова надо выразить своевременно, и они не должны возбудить чувство мести, становиться причиной других неблагоприятных обстоятельств. Как в каждом языке, так и в азербайджанском языке имеются много пословиц, идущих от народного источника. Данный народный жемчуг целиком обладает воспитательным характером. Привлечение их к речи, только на благо дела. В них больше всех нуждаются дети, подростки и молодежь. Надо стараться, чтобы привлечь к речи не только азербайджанские, но и европейские, китайские и японские пословицы. Большой эффект дают, когда представляются синонимные варианты от других народов.

Полезно и то, когда вовлекаются в речь обращения взаимного доверия, таких, как «если не трудно», «пожалуйста», «душа моя», «свет моих очей», «сынок», «дочь» и тому подобные. В каждом языке их предостаточно.

Как известно, в Коране полно воспитательные изречения. Когда они вовлекаются в речь, помимо того, что воспитывают молодежь, они связывают молодежь с исламом, усиливают в них чувство милосердия.

Отметим, что «Воспитательная роль слов в культуре речи» - обширная тема. Ее не может охватить не только одна статья, но и одна диссертация. Уверены, что данная статья привлечет внимание ученых.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Abbasova Sevda İslam qızı⁴⁶, Abdullayeva Səminə Sabir qızı⁴⁷

MƏNTİQİ – LİNGVİSTİK NORMALAR

Hər bir elm və fəaliyyət sahəsinin özünəməxsus məntiqi norması mövcuddur. Məsələn, fəlsəfənin, riyaziyyatın, təbiətşünaslığın və digər sahələrin hər birinin kökü məntiqə bağlı olsa da onların anlayışları bir-birindən fərqlənir. Ona görə də, məsələn, fəlsəfəyə aid məntiq dialektik məntiq, təbiətşünaslığa aid məntiq nisbi (qeyri-səlis məntiq), lingvistikaya aid məntiq mətni məntiq kimi səciyyələnir. Ayrı-ayrı elm və fəaliyyət sahələrinə aid məntiqi anlayışlar özünəməxsus məzmunla lingvistik məntiqdən fərqləndiyi üçün onların xarakter cəhətləri barədə müəyyən şərh verilməsinə ehtiyac vardır.

Məntiqşünas Mahir İsrailov məntiqin növlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

- 1) semantik məntiq,
- 2) predikatlar məntiqi,
- 3) simvolik məntiq,
- 4) ehtimal məntiq,
- 5) qeyri-səlis məntiq.(1, s. 16)

Mahir İsmayilov məntiqin növlərini mühakimələrin (hökmlərin) xarakterinə görə aşağıda göstərdiyi kimi şərh edir:

Riyazi məntiq – ümumi məntiqdən elmi fikir və mülahizələrin işarə və simvollarla öyrənilməsidir. Bir çox alimlərin fikrincə riyazi məntiq predmetinə görə məntiqdir, metoduna görə riyaziyyatdır. Riyazi məntiq *formal məntiqin* bir çox problemlərini əhatə edə bilsə də onu tamamilə əvəz edə bilməz. Çünki riyazi məntiqin “dili” hər cür məzmunundan təcrid olunmuş formallaşdırılmış dildir. *Ənənəvi məntiq* isə təfəkkür fenomenini məzmunlu anlayış metodunun köməyi ilə tədqiq edir. Ənənəvi məntiq təfəkkürün formalarını konkret tədqiqat obyektini kimi öyrəndiyindən bu elmi bir çox kitablarda formal məntiq kimi də verirlər. Onun əsas işi formalaşdırma deyil, adi canlı dildə ifadə olunan adi anlayışlardır. Riyazi məntiq təfəkkürün forma və qanunauyğunluqlarının məzmununu və spesifik xüsusiyyətlərini heç vaxt aşkara çıxara bilməz (1, s. 19)

Buradan aydın olur ki, simvolik işarələr vasitəsi ilə formalaşan riyazi məntiq, əslində zahiri əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi işinə xidmət etmişdir.

Həmid İmanov, Gülnarə Yusifova və Oqtay Hüseynlinin hazırladıqları “Məntiq” kitabında riyazi məntiqə aşağıdakı kimi izah verilir: “*Riyazi məntiq*” XIX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etməyə başlayır. Bu inkişafın əsasında duran mühüm amillərdən birini “*riyazi subutlar*” anlayışına adekvat və tərif vermək tələbatı təşkil etmişdir. *Riyazi məntiqə* maraqlı *qeyri-evklid həndəsəsinin* təsiri altında daha da güclənmişdir. *Riyazi məntiq ənənəvi məntiqin* qanun və qaydalarını yeni tərzdə araşdırmağa və yüzlərlə həll edilməyən problemlərin həllinə imkan yaratdı. Belə ki, həm ənənəvi həm də riyazi məntiq nəticə hasil edən biliklər haqqında elmdir”(2, s. 21)

Buradan göründüyü kimi, riyazi məntiq zahirdə mövcud olan lakin sistemləşdirilməsinə ehtiyac yaranan anlayışların nəticələrinə görə ənənəvi məntiqlə yaxınlaşır. Ancaq ənənəvi məntiqdə daxili, gizli, ümumiləşmiş anlayışlar da vardır ki, bunlar hələlik riyazi üsulla formalaşdırıla bilməmişdir və “*rəqəmləşdirilməmişdir*”. Çünki riyazi məntiqdə əsas və aparıcı metod əyanilikdən ibarətdir. XX əsrin əvvəllərində anlayışların sistemləşdirilməsinə xidmət göstərən simvolik məntiq metodları tətbiq edilməyə başlamışdır ki, bu da əslində riyazi metodun və riyazi məntiqin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı demək idi. Ancaq simvolik məntiq haqqındakı ideyaların formalaşması daha əvvəlki vaxtlarda mövcud olmuşdur. Həmid İmanovla müştərək yazılmış “Məntiq” kitabında göstərilir ki, “Hələ alman filosofu Q.V.Leybnits (1646-1716) *simvolik məntiq* haqqındakı ideyalarını XVII əsrdə irəli sürmüşdür. Leybnitsə görə əqli nəticələrimizi yaxşılaşdırmaq üçün yeganə vasitə onları riyaziyyatçılarda olduğu kimi əyani ifadə etməkdir. Leybnitsdən sonra riyazi məntiqin ilk sistemini C.Bul (1815-1864) yaratmışdır. XX əsrin əvvəllərində Q.Freqenin (1848-1925), Peanonun (1858-1932), B.Rasselin (1872-1970) riyazi məntiqə dair əsərləri nəşr olunur.

Azərbaycanda da riyazi məntiqlə əlaqədar müəyyən tədqiqat və metodiki işlər görülmüşdür. Riyazi-simvolik metodlardan istifadə edilməsinə görə müasir məntiq ənənəvi məntiqdən fərqlənir. Lakin müasir məntiqdə ənənəvi məntiqin bütün nailiyyətləri və problemləri saxlanılır”(2, s. 21)

Formal məntiq idrakda təfəkkürün rolundan və əhəmiyyətindən bəhs edir. Formal məntiq *dialektik məntiqin* təməlidir.

Mahir İsrailov yazır ki, “Dialektik məntiq dialektik təfəkkür və dialektik metod nəzəriyyəsi kimi yüz ildən artıq mövcuddur. Bu elm məntiqi biliklərin inkişafında ən yüksək mərhələdir və elmi-nəzəri idrakın günbəgün artan bütün tələblərinə cavab verə bilər. Dialektik məntiq təfəkkürün həqiqətə nail olmağın silahı kimi öyrənir. Sosial gerçəkliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dialektik məntiqin metodlarından, prinsip və qanunlarından istifadə olunmasın.

Dialektik məntiqin qanunları varlığın bütün sahələrində (təbiətdə, cəmiyyətdə, təfəkkürdə) fəaliyyət göstərir, lakin bu sahələrin hər birində özünəməxsus təzahür edir. Dialektik məntiq də dialektika qanunlarının təfəkkürdə təzahürünün spesifikliyini aşkara çıxarır”(1, s. 25)

Dialektik məntiqin qanunları bunlardır: əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi; kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət

⁴⁶ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

⁴⁷ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

dəyişmələrinə və əksinə keçməsi; inkarı inkar qanunu.

Qeyri-səlis məntiq. Aristotelin binar məntiqindən fərqli olaraq burada mütləq mənada nə varsa hamısı hamısı inkar olunur. (Məsələn, Bütün qayıqlar ağdır. Bu qayıqdır. Deməli bu ağdır). Qeyd olunur ki, mütləq mənada ağ, qara rəng yoxdur. Ağ və qara arasında müxtəlif rəng çalarlıqları vardır. Yaxud “Cavan” və “qoca” anlayışları arasında da müxtəlif çalarlar vardır. Bu baxımdan yanaşdıqda qeyri-səlis məntiq hər şeydən əvvəl mühakimələrimizin kompüterdə olduğu kimi qeyri-dəqiq əlaqəsidir. Qeyri-səlis məntiq anlayışı geniş və məhdud mənada işlədilir. Məhdud mənada qeyri-səlis məntiq mühakimələrin modelinin qurulmasına yönəldilmiş qeyri-dəqiq, təxmini sxemdir. Sözün geniş mənasında qeyri-səlis məntiq dəqiq sərhədləri olmayan sinirlər nəzəriyyəsi, başqa cür deyilsə qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsidir. (5, s. 215.)

Qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin təməlini zahirlə batin arasındakı görünməyən əlaqələr təşkil edir. Bu görünməyən gizli əlaqələrin açılması təkcə poeziyada cümlə məntiqinin təyin olunması ilə kifayətlənmir. Eyni zamanda gizli çoxluqlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin açılması bəşər cəmiyyətinə mənfiyyət gətirən böyük kəşflərin açılmasına səbəb olur. Məsələn, ümumdünya cazibə qanununun kəşfi, atomun kəşfi, nisbilik nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, daimi enerji mənbələrinin axtarışı, atomun parçalanması və sintezinin sirlərinin tapılması görünməyən çoxluqların daxili əlaqəsinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. (4,s.330-331.) Təəccüblü deyildir ki, zahir və batin arasındakı bu əlaqələr böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin poetik yadigarlarında öz parlaq nümunəsini tapmışdır. Füzuli fizik deyildir. Ancaq onun zəngin intellekti Qurani Kərimə dərindən bələd olması sayəsində bu mühüm kəşflərə işıq yolu açmışdır. Çox təəssüf ki, bu duyumlar sonrakı vaxtlarda islam ümmətinə yox, başqa xalqların nümayəndələrinə müyəssər olmuşdur. Ancaq onu da unutmamaq olmaz ki, zahir və batin arasındakı çoxluqların əlaqəsi beynəlxalq informasiya texnologiyalarının inkişafına böyük təkan vermiş qeyri-səlis məntiqin kəşf olunması əslən Azərbaycandan olan dünya şöhrətli alim Lütfizadənin adı ilə bağlıdır. Batinin dərk olunmazlığı barədəki fikir ona görə yaranmışdır ki, o adi gözlə, hiss və idrakla aşkar edilə bilmir. Biz zahiri görürük, duyuruq və onun haqqında fikir söyləyirik. Ancaq bu o demək deyildir ki, zahirlə batin arasında kəskin sədd vardır və bu səddi keçmək mümkün deyildir.

Qurani-Kərimdə qeybin Allaha məxsus olduğunu və dünya həyatının insanlara sınaq üçün verilməsini təəssüm etdirən ayələrin mövcud olduğunu nəzərə alsaq (Bəqərə, 155, 212, 214), Ali-İmran 140, 142, 166, 179, 186; Maidə 48; Ənam 42, 53, 70, 130, 165) deyə bilərik ki, Allah insanlardan heç nəyi əsirgəməmişdir. Yer üzünü və kainatı onların üzünə açıq etmişdir. Buna görə də kainat insan üçün qapalı bir mühit sayılmamalıdır. Müasir dünyanın böyük kəşfləri də görünən və görünməyən daxili əlaqələrinin açılması təməlinə söykənir. Yazılı dil ilə onun reallıq vasitəsi olan şifahi dil aktı arasındakı əlaqələrin nizamlanması da zahiri və daxili əlaqələrin qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyən olunması ilə bağlıdır. Bu qarşılıqlı əlaqələrin açılması son nəticədə nitq mədəniyyətinin normalarının tənzimlənməsinə, təkmilləşdirilməsinə, sistemləşdirilməsinə və stabilləşdirilməsinə xidmət göstərir.

3. Məntəxili məntiq

Məntəxili məntiqin ifadəsi ana dilinin dərin məna incəlikləri ənənəsinin həm qədim və həm də zəngin olmasının göstəricisidir. Mətni məntiq dəqiqlik, konkretlik və arqumentlilik mənasında məntiqi kateqoriyaların ümumi müddəalarının tələbləri hüdudunda anlaşılıqdır. Bununla birlikdə mətni-semantik məntiqin özünəməxsus ölçüləri vardır. Mətni mənalar insanların həyatında uzun zamanlar ərzində baş vermiş ictimai hadisələrin ümumiləşmiş, orijinal fikir və düşüncə süzgecindən keçmiş ənənələri bazasında sabitləşən anlayışlarından ibarətdir. Bunlar daha çox məcazlarda, frazeologizmlərdə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, həmçinin bədii nümunələrdə öz parlaq təəssümünü tapır.

Məcazlarda mətni məna və norma

Məcazlaşma sözyaratma prosesinin bir tərkib hissəsini təşkil edir. Məcazlaşma yolu ilə sözyaratma dildə sözyaradıcılığın ən qədim mərhələsinə aiddir. Məcəzi yolla o zaman sözyaratma prosesi baş verir ki, artan anlayışları ifadə etmək üçün söz modeli olmasın. Məcazlaşma yolu ilə yaranan sözlərdə struktur model eyni olduğu üçün onlar omonimlərə çevrilir. Omonimliliyin baş verməsi dildə söz modelinin məhdudluğu və kasadlığı mərhələsinin göstəricisi olsa da bir tərkibə bir neçə müxtəlif mənənin sığdırılması intellektual inkişafın nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu o deməkdir ki, ilkin mərhələdə insanların ictimai həyat haqqındakı düşüncələri və ətraf aləm barəsindəki qavrayışları çevikliyə görə söz modelindən irəliyə getmişdir. Sonrakı mərhələlərdə isə söz modelinin formalaşması üçün yeni perspektivlər və mənbələr yaranmaqla artıq omonimləşmə prosesi öz aktivliyini itirməyə başlamışdır. Səlim Cəfərov yazır ki, “Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesini də sözlərin çoxmənalılıqdan olmonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə hər şeydən əvvəl dilin öz daxili aləmində baş verir və belə prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus sözləri iştirak edir”(3, s. 147).

Omonimlərin yaranma şəraiti isə köhnə dialektik materializm şərtlərinə uyğun şəkildə aşağıdakı kimi, bir qədər də mücərrəd şəkildə izah edilir: “Feillərdə çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşmə prosesi ilə yeni leksik vahidlərin yaranması o zaman fəal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətlə onu icra edən əşya arasında olan münasibət yəni hərəkətlə materiyanın vəhdəti formal cəhətdən öz varlığını saxlamış olur. Bu zaman eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif şəraitdə həm əşyanı, həm də hərəkəti bildirmək xüsusiyyəti kəsb edir: *saç(maq)* – feil, *saç(isim)*, *köç(mək)* – feil, *köç* – isim, *düz(mək)* – feil, *düz* – isim, sifət, *zərf*” (3, s. 147).

Məcazlaşmada substantivləşmə, atributivləşmə və adverbiallaşma yolu ilə baş verərək müəyyən anlayışların bir tərkibə daxil edilməsini şərtləndirmişdir. Substantivləşmə yolu ilə isimlərdə ümumilikdən xüsusiyyə keçid baş verərək heyvan, quş, bitki adları şəxs bildirən adlara çevrilmişdir: *ceyran-Ceyran*, *maral-Maral*, *tərflan-Tərflan*, *göyərçin-*

Göyərçin, kəklik-Kəklik, qızılgül-Qızılgül, yasəmən-Yasəmən, səməngül-Səməngül.

Substantivləşmə yolu ilə həmçinin, sifətlər isim yerinə keçir: *Gözəl (sifət) Gözəl (isim – ad), qoca (sifət), Qoca (ad).*

Atributivləşmə yolu ilə sifət mənalı sözlər isimləşir: *Göy (rəng), göy (səma), sarı (rəng), Sarı (isim, ad, qoşma), qara (rəng), Qara (isim- qorxu, ad).*

Adverbiallaşma yolu ilə başqa nitq hissələri zərfə keçir: *iti (sifət), iti (zərf), cəld (sifət), cəld (zərf), yeyin (sifət), yeyin (zərf).*

Məcəzləşmə yolu ilə bir tərkibindəki əlavə məna ifadəsi mürəkkəb quruluşlu sözlərdə də müşahidə olunur. Bunların bir qismi bənzətməyə, əlamətə və ya funksiyaya görə formallaşsa da digər qismi öz anlayışı daxilində oxşar mənalara bənzətlənir. (3, s. 207-209). Birinci qism sözlərdə məcəzləşmə omonimlərinə başlayıb müstəqilləşməyə doğru inkişaf yolu keçmiş, ikinci qism sözlərdəki məcəzlilik isə sinonimlilik yaratmaq keyfiyyəti qazanmışdır. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

a) *omonimlikdən müstəqilliyə keçmiş sözlər*

Bənzətməyə, oxşarlığa və funksiyaya görə formalaşan sözlər xüsusi ad müəyyənləşdirilə bilməyən nominasiyalardan ibarətdir. Belə adlara aid xüsusi söz modeli yaradıla bilmədiyindən onların motivi bənzətmə və oxşatma əsasında müəyyən edilmişdir. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan aşağıdakı kimi adlar vardır:

Quş adları: ağacdələn, balıqdan, qarabatdaq, haqaquyruq (qaranquş), qızılquş, qılquyruq (çöl ördəyi), dəvəquşu, sarıköynək, göyərçin (göy quşu).

Bitki adları: maldili, çobanyastığı, quzuqulağı, yolotu, dəvədabanı, qazayağı, quşəppəyi, quşyemi, itburnu, qarabaşaq, keçiməməsi (üzüm).

Heyvan adları: qulağıkəsik (çoban iti), qaramal (inək), sünbülqıran, (kəsəyən) şələquyruq (tülkü), ağzıqara (canavar).

Həşərat adları: qarafatma (böcək), qırxayaq, danaburnu, danadışi (həşərat növləri), çənbərquyruğu (əqrəb).

Xəyali adlar: qaraçuxa (kabus), qulyabanu (şeytan), eyməğiz (şeytan), qaratoxmaq (cadugər), palazqulaq (əcinnə), qəlyanbolğaz (şeytan).

Əşya adları: boşqab, əlüzüyan (məişət ləvazimatı), ayıbalası (kərpic), ayaqqabı (geyim).

b) *məcəzləşmədən sinonimlikə keçən sözlər*

Belə sözlər daha çox insan və ətraf mühit münasibətləri əsasında formalaşmış dil vahidlərindən ibarətdir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

İnsana aid xarakter bildirən sözlər:

Ağsaqqal, ağbirçək (ehtiram göstərilən şəxs), ağzıbərk, ağzibütöv (etibarlı), ağziyəri (narazı), ağziyəvə (şərçi), ağziyyəlli (yekəxana), ağzıgöyçək (sözbaz), ağciyəri (qorxaq), başıaşağı (sakit, dinc), başıboş (key), başısoyuq (etinasız), boynuburuq (çarəsiz), boşboğaz (çərənci), qanıqara (kefsiz), qanışirin (səmimiyyətli), qaradimnəz (küsülü), qarınqulu (çoxyeyən, doymaz), göziüaçıq (ayıq), göziyəşli (hüzünlü), günüqara (bədbəxt), ölüvay (zəif), soyuqqanlı (etinasız), söziübutöv (etibarlı), üziboz (adamayovuşmaz), gümüağ (xoşbəxt), malbaş (key, qanmaz), üzüdönük (etibarsız), ürəyiyumşaq (həlim), ürəyidaş (sərt), xeyirsöyləmən (uğursuz), cingöz (cüvəllağı), əliaçıq (səxavətli), ayağıyüngül (uğurlu), əligödək (xəsis), əliuzun (tamahkar), ityemən (çirkin, idbar), yelbeyin (düşüncəsiz), göziüqıpq (qorxaq).

İnsan və ətraf mühit münasibətlərinə aid sözlər:

Gözəlti (sevgili), gözəgəlimli (göyçək), gözəgörünməz (qeyb), ömür-gün (həyat), ört-basdır (gizlin), sıxma-boğma (qorxu), çənə-boğaz (mübahisə), çörəkpuşu (sədaqət), çaypuşu (rüşvət), canıyanan (həmdərd), cantırağ (irigövdəli), qoruq-qaytağ (hədd), daşbaş (xərclik, qazanc), dəyər-dəymən (ucuz), duzağələn (adlanan), durnagöz (şəffaf), əliyalın (silahsız), ayağıyalın (yoxsul), it-qurd (mərdüməzar), boynuyuluq (yoxsul, ağ-yalavac), boğazadöymə (ac), qarasaqqal (ehtiram edilən cavan), qənbərquşu (xoşagəlməzlik), südəmər (körpə), qaranafəs (xeyirsöyləmən), qapıbir (üzbəüz).

Mənalarda zahiri məna nominativ normadır, daxili mənalara isə həm omonimlikdən müstəqilliyə keçid həm də sinonimiyaratma normasıdır. Bu normalar nitq prosesində zaman-zaman, formalaşdığı üçün ümumdil əhəmiyyətli olmaqla ənənəvi xarakter daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. İsmayilov M. Məntiq. Bakı, Turan evi, 2005, s. 16.
2. İmanov H., Yusifova G., Hüseyinli O. Məntiq. Bakı, Dərələyəz, 2010, s. 21.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, s. 207-209.
4. Yusifov M. Füzulinin söz dünyası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 329.
5. İsmayilov M. Məntiq terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, MBM, 2007, s. 215.

Açar sözlər: məntiq elmi, riyazi məntiq, qeyri-səlis məntiq, formal məntiq, dialektik məntiq, mətni məna, norma, məcaz,

Xülasə

Məqalədə hər bir elm sahəsinin özünəməxsus məntiqi normaları haqqında danışılır. Qeyd olunur ki, fəlsəfəyə aid məntiq dialektik məntiq, təbiətşünaslığa aid məntiq nisbi (qeyri-səlis məntiq), linqvistikaya aid məntiq mətni məntiq kimi səciyyələnir. Məqalədə mətni-semantik məntiqin özünəməxsus ölçüləri şərh olunur. Göstərilir ki, mətni mənalara insanların həyatında baş vermiş ictimai hadisələrin ümumiləşmiş, orijinal fikir və düşüncə süzgecindən

keçmiş anlayışlarından ibarətdir. Bunlar daha çox məcazlarda, frazeologizmlərdə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, həmçinin bədii nümunələrdə öz parlaq təcəssümünü tapır.

LOGICAL LINGUISTIC NORMS

SUMMARY

The article discusses the specific logical norms of each field of science. It is noted that philosophical logic is characteristic of dialectical logic, with respect to natural science logic - relatively (fuzzy), and linguistic logic - for a linguistic text. The article describes the peculiar dimensions of the logic of text-semantic logic. It is shown that the meaning of the text is a generalized understanding of social events that went through the thinking of what is happening in people's lives. Most often they are found a brilliant embodiment of metaphors, phraseological units, proverbs and riddles, as well as literary examples.

ЛОГИЧЕСКИЕ ЛИНГВИЧЕСКИЕ НОРМЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются конкретные логические нормы каждой области науки. Отмечено, что философская логика характерна для диалектической логики, в отношении естественнонаучной логики - относительно нечеткой, а лингвистическая логика - для языкового текста. В статье описаны своеобразные измерения логики тексто-семантической логики. Показано, что смысл текста - это обобщенное понимание социальных событий, которые прошли через мышление, оно происходит в жизни людей. Чаще всего их находят в блестящем воплощении метафор, фразеологизмов, пословиц и загадок, а также литературных примеров.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Nəcəfova Könül Cəlil qızı¹
**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ “TO BE”
 KÖMƏKÇİ FEİLİNİN ROLU VƏ İŞLƏDİLMƏSİ**

Dil çox qədim zamanlarda kollektiv şəkildə yaşayan insanların bir-birinə söz demək, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq ehtiyacından yaranmışdır. Müxtəlif dil daşıyıcıları olan insanlar bir-bir ilə ünsiyyət saxlamaq üçün dil öyrənmək məcburiyyətində qalmışlar. Buna görə də yad dilin, xarici dilin öyrənilməsi bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır. Bir xarici dil kimi ingilis dili, Azərbaycan dilindən istər genetik, istərsə də tipoloji quruluş baxımından fərqlidir. İngilis dili Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, digər dillər kimi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu səciyyələndirən və onu müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən başlıca cəhət ingilis dilinə xas olan analitizmdir, yəni müasir ingilis dilində söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlərlə - köməkçi feillər, sözlərləri, artıqlıq, söz sırası və digər qrammatik vasitələrlə ifadə edilir.

Feil **“verb”** hərəkət - fəaliyyət bildirir. Funksiyalarına görə onların bir birindən fərqi vardır. Məsələn: hərəkətin adını bildirənlər – lüğəvi məna daşıyan feillər əsas feil kimi tanınır. Digər feil qrupları isə modal və köməkçi feillərdir. Bu feillər lüğəvi məna daşıyan feillərdən fərqli olaraq bir çox funksiyaları yerinə yetirir. To be feili də bu qrupdan olan feillərdəndir.

N.A.Kobrinanın rəhbərliyi ilə müəlliflər kollektivinin ingilis dilinin qrammatikasına həsr etdikləri əsərdə feillər iki qrupa bölünərək tədqiq edilir: hüdudlu feillər və hüdudsuz feillər. Onlar hüdudlu feillərdən danışarkən qeyd edirlər ki, onların bir çox spesifik cəhətləri vardır. Bu qrupa daxil olan feillər sona çatmış, məntiqi cəhətdən tamamlanmış, müəyyən ana, məqama qədər bitmiş hərəkətləri bildirir. Belə feillərə aşağıdakılar daxil edilir: to come, to fall, to stop, to begin, to close, to shut, to die, to bring, to find və s.

N.A. Kobrina ingilis dilində feillərin aşağıdakı semantik bölgüsünü fərqləndirmişdir:

1. Hərəkət feilləri (Actional verbs). Bu feillər, əsl, tam hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: do, make, go, read və s.

2. Vəziyyət feilləri (Statal verbs). Statik və ya vəziyyət feilləri adlandırılan bu qrup feillər özləri də vəziyyət (state) bildirən feillərə (məs.: be, exist, lie, sit və s.) və əlaqə (relation) bildirən feillərə (fit, belong, have, match, cost və s.) ayrılır.

Sintaktik nöqtəyi-nəzərdən feillər təsirli (transitive) və təsirsiz (intransitive) feillərə ayrılır. Tamamıqsız təsirli feillərin mənası natamamdır. Kobrina təsirli feilləri üç qrupa bölür:

- 1) Monotransitiv feillər (monotransitive verbs) — bir vasitəli tamamlıqla işlənən təsirli feillər: Ted told me.
- 2) Ditransitiv feillər — vasitəli və vasitəsiz tamamlıqla işlənən feillər: Jane gave her sister an apple.
- 3) Önlüklü tamamlıqla işlənən təsirli feillər (prepositional transitive verbs): Jane looks after her sister.

Nitqdə feillər xüsusi rol oynayır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, cümlədə xəbərin formalaşması üçün istifadə olunan əsas vasitə feillərdir. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə cümlələr çox zaman sadə olur və cümlənin mənası da elə feillərlə aşkara çıxır. Mürəkkəb cümlələrdə də feillər var, lakin onlar çoxluq təşkil edir. Nəticədə feillər dilin ən məhsuldar forması olub, tez-tez işlənir. Feillərin nitqdə işlənməsinin başqa bir xüsusi cəhəti onların bəzi formalarının, bəzi leksik-semantik qruplara aid olanlarının məhsuldarlığıdır. Qeyd edilənlər həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində həm yazılı, həm də şifahi nitqə aiddir. Bununla belə, ingilis dilində bir sıra feillərin məhsuldarlığı özünü daha aşkar şəkildə göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi ingilis dilində cümlədə vəzifəsinə və mənasına görə feillər əsas məna daşıyan, köməkçi, bağlayıcı və modal feillər qruplarına bölünür.

Əsas məna daşıyan feillər müstəqil mənaya malik olur (the National Verbs). Bu feillər cümlədə xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Digər növlər isə cümlə daxilində köməkçi funksiyasını daşıyır. Bu misildən olan feillər köməkçi feillərdir.

İngilis dilində ən çox işlənən feil “to be” felidir. “To be” əsas məna daşıyan feil olmaqla yanaşı, köməkçi və modal feillər qrupuna da daxildir.

“To be” feilin şəxslə növüdür, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.

“To be” feilinin şəxsə görə formaları Azərbaycan dilinin xəbərlik kateqoriyasının şəxs formaları ilə eyni funksiyaları daşıyır. Məsələn, I am strong - Mən güclüyəm. You are strong - Sən güclüsən və s.

“To be” feili inkar cümlələrində işləndikdə “not” hissəciyindən istifadə olunur. İnkar hissəcik “to be” feilinin müvafiq şəxs formasından sonra gəlir. I am not faint - Mən zəif deyiləm.

Qeyd etmək lazımdır ki, danışq dilində qısa inkar şəklindən geniş istifadə olunur. Məsələn, I am n't faint. She isn't faint. They aren't faint.

“To be” feilinin keçmiş zaman formaları şəxslər üzrə dəyişir. To be feilli keçmiş zamanlı cümlələrin xəbəri Azərbaycan dilində tərkibində idi hissəciyi olan ismi xəbərə ifadə olunur. Məsələn, I was strong. - Mən güclü idim.

“To be” feili gələcək zaman təsdiq cümlələrində birinci şəxsin tək və cəmində shall və ya will, digər bütün şəxslərdə isə “will” köməkçi feili ilə işlənir.

Gələcək zamanda to be feili Azərbaycan dilində “olmaq” feilinin gələcək zaman formasının müvafiq şəxs şəkilçisinin birləşməsi ilə düzəlir.

¹ ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

“To be” feili “olmaq” anlamında işlənir. Əmr cümlələrində to atılır və təkcə be istifadə edilir.

Be quick! - Cəld ol!

Be ready! - Hazır ol!

“To be” köməkçi feilə söz birləşmə və ifadələrində tərkibində də rast gəlirik . Məsələn : to be happy; to be glad ; to be care of ; to be proud of ; və s.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa “to be” köməkçi feili zamanların düzəldilməsində şəxslərin təsrifinə , tək və çəm olmasına görə fərqlənərək işlədilir. Bu zaman formalarından biri “davamedici zaman” formalarıdır: Məsələn:

Present Continious Tense Form:

Mübtəda + to be (am,is,are) + əsas feil + ing + təyin+tamamlıq+ zərflər.

I am reading an interesting book to my brother now.

Am I reading an interesting book to my brother now?

I am not reading an interesting book to my brother now.

He is talking about his travel to his friend now.

Is he talking about his travel to his friend now?

He is not talking about his travel to his friend now.

We are speaking with our group-mates about exams now.

Are we speaking with our group-mates about exams now?

We are not speaking with our group-mates about exams now.

Past Continious Tense Form:

I was walking with my girl-friend at this time yesterday .

Was I walking with my girl- friend at this time yesterday .

I was not walking with my girl-friend at this time yesterday.

We were waiting you for a long time there yesterday.

Were we waiting you for a long time there yesterday.

We were not waiting you there for a long time yesterday.

Future Continuous Tense Form :

Bu zaman formasında başqa zamanlardan fərqli olaraq “to be” köməkçi feilinin təsrif formaları deyil ,özü istifadə edilir:

I will be writing a letter at this time tomorrow.

Will I be writing a letter at this time tomorrow ?

I will not be writing a letter at this time tomorrow.

You will be writing a letter at this time tomorrow.

Will you be writing a letter at this time tomorrow ?

You will not be writing a letter at this time tomorrow.

He (she) will be writing a letter at this time tomorrow.

Will he (she) be writing a letter at this time tomorrow ?

He (she) will not be writing a letter at this time tomorrow.

We will be writing a letter at this time tomorrow.

Will we be writing a letter at this time tomorrow ?

We will not be writing a letter at this time tomorrow .

You will be writing a letter at this time tomorrow.

Will you be writing a letter at this time tomorrow ?

You will not be writing a letter at this time tomorrow.

They will be writing a letter at this time tomorrow.

Will they be writing a letter at this time tomorrow ?

They will not be writing a letter at this time tomorrow.

Bundan əlavə “to be” köməkçi feili məchul növün (Passive Voice) düzəlməsində də işlədilir. Bu halda da “to be” –nin indiki və keçmiş zaman növləri üzrə qəbul edilən formalardan istifadə edilir.

Present Passive Voice:

He is invited to the party today. –Bu gün o şənliyə dəvət edilib.

She was invited to the party yesterday.- O şənliyə dünən dəvət edilmişdir .

Letter is written .- Məktub yazılıb.

Letter was written.- Məktub yazılmışdı.

Quests are invited for party .-Şənlik üçün qonaqlar dəvət edilib.

Quests were invited for party . - .Şənlik üçün qonaqlar dəvət edilmişdir.

Şifahi nitq dedik də ən çox dialoqlarda “to be” feilinin təsriflənən formalarına rast gəlirik. Dialoqların qurulmasında və davamında sadə cümlələr çox olduğuna görə “to be” feilinin növləri daha aktivdir.Bu üzdən “to be” feili istər yazılı , istərsə də şifahi nitqdə ən məhsuldar feillər sırasına daxildir .

Məsələn:

A: Where are you going ?

B: I am here.What’s the matter?

A: I have already two days are looking for you But ...

B: You may be call me , you have my mobile number .

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa “to be” köməkçi feili bəzən nida cümlələrində də istifadə olunur. Məsələn: əhəmiyyətli günlərdə səbəkəyə öz ürək sözlərini bildirərkən bunu be - ilə başlayan nida cümlələri ilə də çatdırmaq olar.

Be happy, my dear!

Let happiness will be yours!

Oh my God! Be carefully! və s.

İngilis dilinin öyrədilməsi köməkçi feillər arasında “ to be “ feili ilə başlayıb dili daha tez və asan surətdə öyrənmək mümkündür. Bu həmin feilin çox məhsuldar bir feil olmasından irəli gəlir. Bu fikri belə bir sətrlə də ifadə etmək olar.” To be “ feili ingilis dilinin qrammatik əlifbasıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Güntəkin Nətiqzadənin “İngilis dilinin qrammatikası”, “Elm və təhsil” 2010.

2. Şahanə Dostəliyeva . “ Basic English Grammer “ Book 1 . 2018.

3. Грамматика английского языка. Каушанская В. (Айрис-пресс) . 2008

4. Ditransitive Khaimovich B.S, Rogovskaya. B.I. A course in English Grammar, M., 1967, s. 124. 11 verbs)

Açar sözlər : təsnifat, köməkçi feil, inkişaf, davamedici , şifahi, yazılı, elmi , inkar, sual, növ.

Ключевые слова: классификация, вспомогательный глагол, развивающий, длительный, устный, письменный, научный, отрицание, вопрос, тип.

Keywords: classification, auxiliary verb, developing, continuous, oral, writing , scientific, negative , interrogative , kind .

Резюме

В наши дни английский язык стал языком политического диалога и бизнеса. Основные научные и медицинские исследования также ведутся на английском языке. Во многих странах, где говорят на разных языках, английский часто является официальным языком для облегчения общения между людьми. Развитие этого языка было развито по всем специальностям в наших университетах. Опубликованы разные научные учебники и статьи по этим темам. В статье рассматривается глагол «быть» и его классификация, которая является одним из вспомогательных глаголов в преподавании английского языка. Примеры использования существительных и глаголов по времени включены в эту статью.

Summary

English has become the language of political dialogue and business today . Basic scientific and medical research is also conducted in English. In many countries where different languages are spoken, English is the official language to facilitate communication between people.

The development of this language has been developed in all specialties at our universities. Different scientific books and articles on these topics have been published.

The article considers the verb "to be" and its classification, which is one of the auxiliary verbs in teaching English. Examples of the use of nouns and verbs in time are included in this article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Qocayeva Leyla Vəli qızı⁴⁸**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ NORMA VƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞLARI**

Ali məktəb auditoriyasında Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində dilçiliyə dair anlayışların izahı və onlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Variativlik norma anlayışı ilə sıx bağlıdır. Onun araşdırılması da bir qayda olaraq, norma ilə münasibətdə araşdırılır. Ümumiyyətlə, variativlikdən söhbət getditiyi bütün hallarda ortaya norma məsələsi çıxır. Dil norması dil sisteminin özü kimi dinamik şəkildə daxili və zahiri amillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirində başa düşülür. Ədəbi dil norması anlayışı nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsində ən mühüm anlayışlardan biridir. Təsadüfi deyildir ki, V.V.Vinoqradov dilin normalarının dil sisteminin bütün səviyyələrində onların möhkəmlənmiş formalarında, ziddiyyətlərində və yenidən inkişaf edən meyllərində öyrənilməsinə ön plana çəkir. V.Q.Kostomarov normanı nitq mədəniyyətinin birinci və əsas kateqoriyası kimi səciyyələndirməklə, lakin nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsinin öz problematikasında norma anlayışından kənara çıxdığını da qeyd edir. “Yalnızlıqlar”ın məqsədəuyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində onlar “düzgün” olan baxımından, bu halda hesablaşma nöqtəsində sifir nöqtəsi kimi çıxış edən ədəbi norma fonunda qiymətləndirilir. Daha geniş yayılmış situasiyalarda neytral ədəbiyyatdan, “düzgün nitq”dən istifadə edilir. Bu səbəbdən ədəbi forma anlayışı nitq mədəniyyəti sferasında əsas anlayışlardan biri hesab olunur. “Norma” termini dilşünaslıqda iki mənada işlədilir: birincisi, norma danışanların nitqində hamı tərəfindən qəbul olunmuş işlənmə, müntəzəm olaraq təkrarlanandır, ikincisi, norma işlənməyə dair dərslikdə, lüğətdə, məlumat kitabında təsbit olunmuş qaydalar, göstərişlərdir. Bəzən müəlliflər normanın beləcə iki cür başa düşülməsini fərqləndirmir və “norma” terminini differensiasiya etmədən eyni zamanda hər iki mənada işlədirlər. Bir tərəfdən dilin mövcudluğunun obyektivliyinin, digər tərəfdən insan idrakının xarakterinin nisbilyinin tanınması qaçılmaz şəkildə iki təzahürün fərqləndirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır: 1) dilin müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərən qanunları və onların dil materialında təcəssümü və 2) bu obyektiv məlumatın dil haqqında mühakimə yürüdənlərin şüurunda (adekvatlığın müxtəlif dərəcəsilə) əks olunması. Bu fərqləndirmə, prof.A.M.Qurbanovun fikrincə, ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin əsərlərində, ilk növbədə B.Qavrenekin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdən sonra obyektiv şəkildə mövcud olan dil norması və bu normanın dilçiliyə dair araşdırmalarda əksinin fərqləndirilməsinin, yəni kodifikasiyasının zəruriliyi tam aydın oldu. B.Qavrenəkə görə, müəyyən ictimai bütövün hər bir üzvü öz fikirlərini şüursuz şəkildə bu bütövün dil bacarıqlarına tabe edir, çünki əks halda özünü bu ictimai bütövdən kənarda qoymuş olardı. Elə məcburi olan bu şey də müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivi üçün dil normasıdır (ədəbi dil norması, bu və ya digər ərazi dialekti norması və s.). Buna uyğun olaraq norma müəyyən dil kollektivində müəyyən zamanda dil vasitələri və onların realizasiyasının qanunauyğunluqlarının nitq praktikası ilə möhkəmlənmiş mövcud kompleks, müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə mövcud olan fonem matrisaları və onların variantları, fonemlərin birləşmə qanunları, morfem və sözlərin mənaları, sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə modelləri və onların real dolğunluğu, sintaktik vahidlər – söz birləşməsi, cümlə modelləri və onların real dolğunluğu kimi başa düşülür. Norma müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində mövcud olan və kollektivin bütün üzvləri üçün məcburi olan dil vahidləri və onların işlənmə qanunauyğunluqlarıdır, həm də bu məcburi vahidlər ya yeganə mümkün vahidlər ola, ya da ədəbi dil çərçivəsində paralel şəkildə mövcud olan variantlar kimi çıxış edə bilər. Variantlıq kateqoriyası ədəbi normanın xarakteristikası üçün çox mühümdür. Norma ilə variantlıq arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur: əgər variantlıq – bir sıra digər əlamətlər ilə vəhdətdə – ədəbi dil normasının özəlliyini müəyyənləşdirirsə, o halda, digər tərəfdən, məhz norma yol verilən variantların sayı vətipini müəyyən edir, eləcə də onların işlənməsini tənzimləyir. Beləliklə, variativlik dil sisteminin “quruluşu”nun özündə qoyulmuş fundamental, universal bir xassə, dil vahidlərinin hər səviyyə hüdudlarında spesifik əlamətlərə malik olan mövcudluq üsuludur. Başqa sözlə, variativlik dilin bütün səviyyələri və onların vahidlərində hər səviyyənin spesifikasına müvafiq şəkildə təzahür edir. Lakin o, özünü daha çox fonetik səviyyədə göstərir. Fonetik variativliyin xarakterik cəhəti onun normanın yol verdiyindən daha çox varianta malik olmasıdır. Q.P.Torsuyevin fikrincə, bu cəhət ərazi və sosial xarakteristikalarla (yaş, peşə, təhsil və s.) izah edilə bilər. Q.P.Torsuyevə görə, dilin səs sisteminə variativlik bir sıra aspektlərlə şərtlənir: 1) nitqin özünün strukturu, bütün səs vahidlərinin və nitq prosesinin özünün pnevmatik-mexaniki əsası ilə (orqanik-genetik və ya orqanik aspekt), 2) səs vahidlərinin qarşılıqlı sistem münasibətləri, onların sözlərin və ya cümlələrin strukturunda mövqeləri ilə (sistem və ya struktur aspekti), 3) müxtəlif nitq üslubları və janrlarının differensiasiyasının zəruriliyi ilə (üslubi və ya üslubi-differensiyaedici aspekt), 4) dilin fonetik sisteminə dialekt, lokal və sosial fərqlərin olması ilə (dialekt aspekti).

Göründüyü kimi, normadan bəhs edərkən həmçinin dialekt, ləhçə, danışq dili və s. dil sistemlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki dil onların məcmusudur. Dil haqqında belə təsəvvür normativliyin yalnız sistemin bir hissəsinə – yazılı-ədəbi standartda aid edilməsi ilə bir araya sığmır. Dilin bütün əlamətlərini ehtiva edən müəyyən bir sistem kimi dialekt, ləhçə, danışq dili və s. də öz realizasiya normasına malikdir və bunu onların sisteminə konkret nitq şəraitində işlənmə faktı ilə təsdiq edilən uyğunluq kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbi norma ilə dilin real işlənmə şəkli həmişə az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Fərqi dərəcəsi isə cəmiyyətin inkişafının xronoloji mərhələsi, onun sosial quruluşu, həmçinin dil şəraitinin xüsusiyyətlərindən asılı olur.

Norma ona daxil olan təzahürlərin tərkibinə görə yekcins deyildir. Ədəbi normanın özəyini üslubi baxımdan

⁴⁸ dosent, f.ü.f.d., ATU, Azərbaycan dili kafedrası,

neytral və deməli, daha geniş şəkildə işlədilən dil təzahürləri, periferiyasını isə arxaik və yeni təzahürlər, eləcə də funksional və ərazi cəhətdən nişanlanmış, lakin, bununla belə, ədəbi norma çərçivəsində işlənən təzahürlər təşkil edir.

Dil təzahürü və ya faktının normativliyinin tanınması onda ən azı üç əlamətin olmasına – bu və ya digər təzahürün dilin strukturuna müvafiqliyinə, həmin təzahürün kommunikasiya prosesində kütləvi və müntəzəm şəkildə işlənməsinə, cəmiyyətin onu bəyənməsi və normativ kimi qəbul etməsinə əsaslanır. Normativliyin mühüm əlaməti kodifikasiya, yəni dil vahidlərinin işlənməsinin formalaşmış qaydalarının qrammatikalarda, lüğətlərdə, mümkün olan hər cür ədəbi əsərlərdə əks olunmasıdır. Kodifikasiya variantın norma ilə müəyyən edilməsinin də ən eksplisit və obyektiv amili hesab edilir. Lakin dilə alınma sözlərin axını baş verdiyi hallarda lüğətlər onların təsbit olunması gecikir, ona görə də yeni əcnəbi sözlərin işlənməsində normativlik heç də həmişə gözlənmir. Belə hallarda dil daşıyıcıları etimon dilin fonetik variantının saxlanmasına meyilli olurlar.

İstənilən müasir ədəbi dil üçün normativ realizasiyaların müəyyən stabillik dərəcəsi ilə yanaşı, müəyyən seçim etmək üçün variantiv vasitələrin komplekti xasdır. Variantivlik kateqoriyası bədii normanı xarakterizə etmək üçün mühüm amildir. Variantivliyin diapazonu müxtəlif bədii dillərin normalarının spesifikasını xarakterizə edir. O, tarixi hadisələrin müəyyən məqamlarının müəyyənləşdirilməsinə də imkan verir. Azərbaycan dilinin variantlarının müqayisəsi göstərir ki, variantivlik hadisəsi, yuxarıda da artıq qeyd olunduğu kimi, dilin bütün səviyyələrini əhatə edir, lakin o daha çox fonetik və leksik-semantik səviyyələrdə baş verir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin müəyyən bir variantındakı bu və ya digər söz digər bir variantda işlənərkən bir çox hallarda fonetik və semantik modifikasiyaya uğrayaraq, ilkin forma və mənasını itirir və fərqli fonetik struktur, fərqli semantika əldə edir.

İSTIFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, 264 s.
2. Axtasov K. Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq. Bakı: Maarif, 2000, 134 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 3cildə. I c., Bakı, 2004, 444 s.
4. Багана Ж., Хапилина Е.В. Контактная лингвистика. Белгород, 2007, 140 с.
5. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. 1964, № 3, с.3-18.
6. Костомаров В.Г. Книга об основах речевой культуры // Русский язык в национальной школе, 1979, № 2.
7. Семенюк Н.Н. Норма // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970, с.549-596.
8. Торсуев Г. Константность и вариативность в фонетической системе. Институт языкознания АН СССР. М.: Наука, 1977, 125 с.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili xarici dil kimi, norma, variantivlik, dilin tədrisi*

Ключевые слова: *азербайджанский язык как иностранный язык, норма, вариативность, преподавание язык*

Key words: *Azerbaijani as a foreign language, norm, variability, language teaching*

Понятие нормы и вариативности в преподавании иностранных языков

Резюме

Объяснение и использование лингвистических концепций в преподавании азербайджанского языка как иностранного в аудитории имеют большое значение. Вариативность тесно связана с понятием нормы. Категория вариативности является важным фактором для характеристики художественной нормы. И, как правило, устанавливаются нормы в отношении его расследования. В целом, говоря о вариативности во всех случаях возникает вопрос о нормах выходит. Языковая норма понимается как динамически взаимодействующая с внутренними и внешними факторами как сама языковая система. Определение нормы литературного языка является одним из важнейших понятий в теории культуры речи. По этой причине литературная форма является одним из основных понятий в области культуры речи. Термин норма используется в двух лингвистических смыслах: во-первых, принятое всеми в нормативной речи, повторяется на регулярной основе, а во-вторых, норма правила и рекомендации, изложенные в учебнике, словаре, справочнике. Итак, норма - это языковая единица, присутствующая в определенной языковой группе и обязательная для всех членов команды и их моделей развития.

The concept of norms and variations in the teaching of foreign languages

Summary

The explanation and use of the linguistic concepts in the teaching of Azerbaijani as a foreign language in the high school audience are of great importance. Variability is closely related to the concept of norm. The category of variability is an important factor for characterizing the artistic norm. And, as a rule, rules are set in relation to its investigation. In general, speaking of the variability in all cases, the question of norms arises. The language norm is understood as dynamically interacting with internal and external factors as the language system itself. The definition of the norm of a literary language is one of the most important concepts in the theory of the culture of speech. For this reason, the literary form is one of the basic concepts in the field of speech culture. The term norm is used in two linguistic senses: firstly, accepted by everyone in the normative speech, is repeated on a regular basis, and secondly, the norm is the rule and recommendations set forth in the textbook, dictionary, and reference book. So, the norm is a language unit that is present in a particular language group and is mandatory for all team members and their development models.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Türkan İlqar qızı Əsgərova⁴⁹**İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM
METODLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Müasir dövrdə ölkələrarası inteqrasiya və qloballaşma proseslərinin bütün dünya ölkələrini əhatə etməsi təhsil sahəsində mövcud olan müasir innovativ təlim metodlarının sistemli və ardıcıl şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac yaradır. Burada başlıca məqsəd yetişməkdə olan gənc nəsli müasir tələblərə və şəraitə uyğunlaşdırmaq, rəqabət qabiliyyətli, informasiya cəmiyyətində yaşayıb fəaliyyət göstərən, ünsiyyət yaratmaq bacarığına malik şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Qloballaşan dünyamızda belə şəxsiyyətlərin, mütəxəssislərin formalaşdırılması üçün xarici dillərin öyrənilməsi başlıca tələblərdən biridir. Dünyanın aparıcı ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, humanitar və mədəniyyət sahələrində qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi ingilis dilinə olan marağı və tələbi artıraraq onun mənimsənilməsinə zəruri edir. Buna görə də, ingilis dilinin öyrənilməsi prosesinin səmərəli yollarını araşdırılması prosesi xarici dil müəllimlərinin bu işə fəal cəlb olunmalarını tələb edir. Aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, tələbələrin dərk etmə bacarığını daha aktiv hala gətirmək üçün dil bilkləri ilə yanaşı onların əldə olunması üsullarının araşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Deməli, xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin mənimsənilməsi bütün intellektual bacarıqlarla (tənqidi düşünmə, sintez, analiz və s.) yanaşı dil bacarıqlarının da kommunikasiya zamanı tətbiq edilməsini əhatə edir.

Xarici dillərin səmərəli tədrisi prosesində interaktiv mühitin yaradılması və müəllim tərəfindən həmin mühitin peşəkarlıqla idarə olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. İnteraktiv mühit dilöyrənənlərdə kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasına geniş imkanlar açır. Tədqiqatlar göstərir ki, xarici dil dərslərində interaktivliklə bağlı bir çox nəzəriyyələr məşhur metodistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ana dilindən başqa ikinci dilin mənimsənilməsinə dair innovativ fikirlər L.S.Vqotskiyə məxsus olsa da, bu fikirlər sonrakı dövrlərdə geniş istifadə edilmişdir. O, qeyd edir ki, dilöyrənənlər yeni mövzuları və onların tərkibində olan dil biliklərini sosial ünsiyyət vasitəsi ilə əldə edə bilirlər. Ona görə də hazırkı dövrdə pedaqoji texnologiya əsasında texnologiya əsaslı dil təliminin əsasında dilin mənimsənilməsinin sosial interaksiya əsasında təşkil edilməsi durur [8]. Bu fikir ilə əlaqədar deyə bilərik ki, məşhur metodist-alim S.Kraşenin fikrincə, dilöyrənmə şüurlu prosesdir və onun düzgün idarə olunması müəllimin dərsi təşkil etmə bacarığından asılıdır [7]. Deməli, xarici dilin öyrənilməsi şüuraltı bir proses olaraq təbii halda baş verdikdə daha uğurlu nəticələr əldə etmək mümkündür. Burada təbii hal dedikdə, xarici dilin ünsiyyətə xidmət etməsi, dilöyrənənlərin xarici dildə danışan bir mühitlə əhatə olunması və onların öz fikirlərini həmin dildə ifadə etmələrinə imkan verən bir şəraitdə yaşamaları nəzərdə tutulur.

İngilis dilinin qrammatikasının tədrisində interaktiv təlim metodlarının rolu və əhəmiyyətini tam başa düşmək üçün onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır. Məlumdur ki, fəal təlim metodları xarici dillərin tədrisində ona görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, onlar həm tələbəyönümlülüüyü təmin etməyə, həm də tələbələrin idrak fəaliyyətinə əsaslanan dərslərin təşkil edilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğun dil istifadəçilərinin yetişdirilməsinə imkan yaradır. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə edən müəllim istər dərstdə, istərsə də dərstdənkənar fəaliyyətlərin təşkili zamanı dilöyrənənləri müxtəlif yollar və üsullarla fəallaşdırmağı bacarmalıdır. Belə ki, bu təlim üzrə dərslərin təşkili məhz interaktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsinə əsaslanır.

Müxtəlif fənlər üzrə fəal dərslərin təşkil edilməsi və aparılması təhsilə müasir yanaşmalardandır. İngilis dili qrammatikasının tədrisində bu yanaşmanın tətbiq edilməsi təhsilə innovativ yanaşmanın bir hissəsini əhatə etməklə dərstdə dilöyrənənlərin təkcə yaddaşını elmi biliklərlə zənginləşdirməsinə yönəldilmir. Burada əsas məqsəd dilöyrənənlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onlara ən mühüm dil bilikləri və bacarıqları əldə etməyi, problemləri araşdırmağı və müzakirə etməyi aşılamaqdan ibarətdir [7].

İnteraktiv təlim metodlarının səmərəli yollarının tətbiq edilməsi üçün xarici dil müəllimləri müxtəlif iş formalarına müraciət edə bilirlər. Həmin iş formaları metodik ədəbiyyatlarda təlimin təşkili formaları adlandırılır [4].

C. Riçards xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, xarici dil dərslərində müəllim daima eyni iş üsulu əvəzinə müxtəlif iş formalarına müraciət etməlidir ki, onlar qarşıya qoyduqları məqsədlərə daha asan və rahat nail olsunlar. Xarici dil dərslərində problemlə bağlı müzakirələrin daha aktiv və səmərəli olaraq təşkil edilməsi məqsədi ilə müəllim auditoriya ilə iş, kiçik qruplarla iş, cütlərlə iş və fərdi iş formalarından istifadə edir [5]. Hər bir iş formasının özünəməxsus xüsusiyyətləri və dilöyrənənlərin dil bilikləri və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi baxımından müsbət əlamətləri vardır. Məsələn, kollektivlə iş formasından istifadə edən xarici dil müəllimləri hər bir tələbənin öz məsuliyyətini dərk etməyə, kollektivdə öz fikirlərini xarici dildə ifadə etməyə, habelə başqalarının fikirlərinə bu dildə münasibət bildirməyə alışdırır. Kiçik qruplarla müzakirələrə cəlb edilən tələbələr qarşıya qoyulmuş müxtəlif problemləri həll etmək məqsədi ilə 3-6 nəfərlik qruplar halında araşdırmalara cəlb olunurlar. Bu zaman onlar müzakirələr aparmaq, fikir mübadiləsinə etmək, mühakimələr yürütmək, başqalarının fikirlərini dinləmək, özlərinin və digər qrupların işlərini qiymətləndirmək kimi imkanlar əldə edirlər. Kiçik qruplar halında işləyən tələbələr öz aralarında iş bölgüsünü də həyata keçirə bilirlər. Bundan əlavə, onlar eyni məsələni bir neçə dəfə araşdırmaq fürsəti əldə etməklə bir məsələ barədə müxtəlif baxış və yanaşmaların olması barədə təsəvvürə yiyələnirlər.

Cütlərlə iş formasında təşkil edilən xarici dil dərslərində dilöyrənənlər iki-iki işləyir, müxtəlif tapşırıqları birlikdə edir, bir-biri ilə daha yaxından əməkdaşlıq edir və öz fikirlərini digərlərinə çatdırmağa daha çox imkan əldə

⁴⁹ ADU, Magistrant

edirlər. Nəhayət, fərdi iş formasından istifadə edən müəllimlər hər bir dilöyrənəni ayrıca olaraq müəyyən etməyə, onun fikirlərini öyrənməyə real imkanları kəşf edirlər. Interaktiv təlim metodları ilə təşkil edilən və aparılan ingilis dilinin qrammatikası dərslərində nəzərə alınması vacib amillərdən biri də dilöyrənənlərin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi olaraq tədqimatlardan istifadə edilməsidir. Tədqimatlar dilöyrənənlərə imkan verir ki, araşdırdıqları məlumatları və mövzu ilə əlaqədar informasiyanı nəticələr formasında digərlərinə çatdırsınlar. Ona görə də, bu üsuldən istifadə edilərkən digər dilöyrənənləri təkcə dinləyici qismində saxlamaq düzgün deyil. Bunun əksinə olaraq, dilöyrənənlər müzakirələr əsasında tədqimatlar həyata keçirməlidirlər ki, hamının fəallığı maksimum səviyyədə təşkil edilsin. İngilis dili dərslərində belə tədqimatlar dilöyrənənlərin dil biliklərinin istifadə edilməsi vasitəsi ilə kommunikasiyaya daxil olmaq şansını artırır. Beləliklə, həm ingilis dilində ünsiyyət mədəniyyəti, həm də bu dildə mövzuya dair sorğunun təşkil edilməsi mümkün olur.

Qrup və ya fərdi olaraq araşdırmalarının nəticələrinin yoldaşlarına çatdırılması və onların diqqətlərinin mövzuya yönəldilməsi baxımından dilöyrənənlərin fəallığı şəraitində xarici dil dərslərinin təşkili və aparılması müəllimin qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmağa imkan yaradır. İngilis dilinin qrammatikası dərslərində araşdırdıqları materiallarla və əlavə məlumatlarla bağlı tədqimatlar hazırlayan dilöyrənənlər fikrin daha yığcam və dəqiq ifadə tərzinə uyğun dil vahidlərindən istifadə etsələr də, müzakirələr vasitəsi ilə onlar öz fikirlərini daha geniş və dəqiqliklə ifadə etməyə təşviq edirlər.

Müəllimlər və dilöyrənənlər tərəfindən aparılan sorğular ingilis dili dərslərində mühüm rolə malikdir. İngilis dilinin qrammatikası dərslərində istifadə edilən sorğunun iki əsas aspekti diqqəti cəlb edir. Birincisi ondan ibarətdir ki, aparılan sorğu və verilən suallar müzakirələri daha canlı edir. Digər tərəfdən isə sorğu əsasında dilöyrənənlər özlərinə də məlum olmayan müxtəlif faktları araşdırır və dəqiqləşdirmələr aparırlar. Bu, eyni zamanda ingilis dili biliyinin inkişaf etdirilməsi üzrə dilöyrənənlər üçün bir fürsət olur. Onlar müxtəlif kontekstlərə fikir verməklə yeni leksik vahidlərin qrammatik qaydalar əsasında kommunikasiyada istifadə edilmə xüsusiyyətlərini kəşf edirlər.

Müəllim tərəfindən dilöyrənənlərə verilən suallar tənqidi tənqidi inkişafına yönəldilir, daha çox məntiqi xarakterə malik olur deyə bu üsuldən ingilis dili dərslərində daha çox istifadə edilməsi vacibdir. İngilis dili dərslərində müəllim tərəfindən aparılan sorğu aktiv və açıq tipli suallardan ibarət olmalıdır ki, hər bir dilöyrənən öz fikrini sərbəst ifadə edə bilsin.

İngilis dilinin qrammatikası dərslərində istifadə edilən interaktiv təlim metodları içərisində xüsusi fərqlənən problemlə vəziyyətin yaradılması dilöyrənənlərə mövzu üzrə dil biliklərini aşılamaqla yanaşı, onların tənqidi tənqidlərini və təhlillər aparmaları ilə bağlı vərdişlərini inkişaf etdirir.

Adından da məlum olduğu kimi, bu təlimin əsas vasitəsi dilöyrənənlər qarşısında qoyulan və həlli vacib olan problemlərdir. Bu zaman qoyulan və həlli vacib olan problemlər öyrədici olmalı və sonda ümumiləşdirmələrin həyata keçirilməsinə imkan yaratmalıdır. Dil və ya real həyat problemlərinin həlli yollarının araşdırılmasına cəlb edilən tələbələrə sahib olduqları əvvəlki biliklə yeni anlayışları əlaqələndirməyə imkan əldə edirlər. Problemin həlli ilə bağlı aparılan araşdırmaların sonunda tələbələr tədqiqatlarına əsaslananaraq qərarlar qəbul edirlər ki, bu proses məntiqi tənqidi inkişafına da böyük köməklik göstərir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, dilöyrənənlər tərəfindən yaxşı araşdırmalar tələb edən müxtəlif problemlər dilöyrənənlər arasında əməkdaşlığın təmin edilməsinə şərait yaradır.

Dilöyrənənlərin ingilis dilində diskussiyalara və debatlarla daxil edilməsi interaktiv dərslərin səmərəli təşkil edilməsində mühüm rol oynayır. Diskussiyaların səmərəli təşkil edilməsi və uğurun əldə edilməsi üzrə dilöyrənənlər özləri onun əsas amillərini anlayırlar. Beləliklə, eyni vaxtda yalnız bir nəfərin danışmasına imkan yaradılması, demək olar ki, dilöyrənənlərdə diskussiya mədəniyyətinin formalaşdırılması əsasında mümkün olur.

Diskussiyanın bir növü olaraq debatlar, əsasən, iki əks fikrli tərəflər arasında qruplar şəklində təşkil edilir. Debatlar dilöyrənənlər prosesinin nisbətən yuxarı mərhələsinin nümayəndələri arasında həyata keçirilir. Debatda iştirak edən tərəflərin əsas məqsədi öz fikirlərinin doğruluğunu sübut edərək üçüncü tərəfi inandırmaqdır. Debat mövzusu olaraq təklif edilən fikir ya təsdiq, ya da təkzib edilir. Debatların daha maraqlı təşkil edilməsi üçün müəllim daha aktual mövzulara müraciət etməli və onlar, həmçinin dilöyrənənlərin maraqları və ehtiyaclarının uyğun olmalıdır. Müəllim üçüncü tərəf olaraq debat tərəflərinə mövzunu elə təqdim etməyi bacarmalıdır ki, hər hansısa tərəfin üstün mövqeyi hiss edilməsin. Əsas anlayışlarla aparılan iş əsasında dilöyrənənlərin təhlil aparmaq və nəticələr çıxarmaq bacarığı daha da inkişaf etmiş olur. Beləliklə, ingilis dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməklə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə daha asan və rahat çatmaq mümkün olur. Bu əsasda, xüsusilə, qeyd edilməlidir ki, interaktiv təlim metodlarının dərslərdə və dərsləndənkənar fəaliyyətlərin təşkili zamanı tətbiq edilməsi müasir dövrün tələbləri səviyyəsində xarici dil dərslərinin təşkili və aparılması mümkün olacaqdır. Belə ki, bir tərəfdən tələbə fəallığının təmin edilməsi həyata keçiriləcək, digər tərəfdən də inkişafyönümlülük təmin ediləcəkdir. İstənilən tələbə fəaliyyəti əsasında dilöyrənənlərdə idrak fəallığı təmin edilir və nailiyyətlərinin təhlili müvafiq istiqamətdə həyata keçirilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dili dərslərində istifadə edilən interaktiv təlim metodları təlimə müasir və innovativ yanaşmaların bir hissəsi olmaqla yanaşı, təhsilin məzmununun mənimsənməsini, dilöyrənənlərin əqli və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafını, onların özünütəşkil və özünütəhsil vasitələri ilə silahlanmasını təmin edən sistemdir. Ona görə onu sistem adlandırırıq ki, buraya müxtəlif iş üsullarını daxil etmək olar ki, müvafiq təlim nəticələri vaxtında və daha asan əldə edilsin. Təlim nəticələri tədrisin təşkil edilməsinin nəticəsi olaraq dilöyrənənlərin dil bilikləri və bacarıqları əsasında qazandıqları dəyərlər hesab edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təlimin nəticələrinin dövrün tələblərinə uyğunluq dərəcəsi, ilk növbədə, demokratik prinsiplər əsasında qurulmuş həm müəllimlər, həm də təhsilənlər üçün əhəmiyyətli olan birgə və qarşılıqlı

fəaliyyətlərvə onların özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə ölçülür. Bu zaman əsas məsələ pedaqoji prosesin tamlığıdır. Burada söhbət digər fənlər üzrə olduğu kimi, ingilis dili dərslərində də təlim məqsədlərinin kompleks olaraq həyata keçirilməsindən gedir. Belə ki, inkişafetdirici, öyrədici və tərbiyəedici məqsədlər bir dərstdə integrativ olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələr zəminində yerinə yetirilir [2]. Müasir ingilis dilinin qrammatikası dərslərinin səmərəli təşkili üçün istifadə edilən interaktiv təlim metodlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, müəllim dilöyrənənlərin əsl istiqamət verəni və onların fasilitatoru olaraq çıxış etməyi bacarmalıdır [6]. Müəllimin bu funksiyası yalnız olaraq onun dərstdə rolunun azalması kimi dəyərləndirilməli deyil. Əksinə, gələcək savadlı və öz düşüncələri ilə idarəçilik qabiliyyətlərinə malik gənc nəsillərin yetişməsində müəllimin pedaqoji təsiri xüsusi rola malikdir. Belə ki, ingilis dilinin qrammatikası dərslərində müəllim həm interaktiv təlim metodları ilə onların dil biliklərinin inkişafına təsir edə, həm də dilöyrənənlərin düşüncə, iradə və emosiyalarının təkmilləşdirilməsi imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilər. Bu da hazırkı dövrdə bütün müəllimlərin ixtisası ilə bağlı nəzəri və metodik hazırlığı ilə yanaşı, pedaqoji prosesi təşkil və idarəetmə bacarıqlarından biləvasitə asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, "Təhsil" jurnalı, №10, 2013.
2. Alptekin C. Towards intercultural communicative competence in ELT. Oxford: ELT Journal, 56(1), 2002, pp.57-64.
3. Brown N. D. Principles of language learning and teaching. N.Y. Longman. 2000, pp. 350.
4. Harmer J. The practice of English language teaching. London: Pearson. Longman, 1983, pp. 252.
5. Jack C. Richards and Theodore S.Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 270.
6. Penny Ur. Grammar Practice Activities. A practical guide for teachers. Cambridge University Press, 1999, pp.148
7. Stephen D., Krashen S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press, 1982, pp. 209.
8. Vygotsky L. Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris G. AgeyevS., Suzanne M. Miller. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, pp. 478.
9. Willy A.R. Teacher roles in EIL (English as an International Language) Singapore: European Journal of Applied Linguistics and TEFL Nanyang Technological University Press, 2012, pp. 65-80.

Açar sözlər: *qloballaşma, interaktiv təlim, qrammatik bacarıq, fəal təlim, təlimin təşkili formaları,*

Key words: *globalization, interactive learning, grammatical habits, active learning, organizational*

Ключевые слова: *глобализация, интерактивное обучение, грамматические навыки, активное обучение, формы организации обучения*

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin qrammatikasının tədrisində qrammatik bilik və bacarıqlarının əldə edilməsi, problemlərin araşdırılması, müzakirə edilməsi və s. kimi bacarıqların dilöyrənənlər tərəfindən formalaşdırılmasında interaktiv təlim metodlarının rolu və əhəmiyyətindən, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Məqalədə dilöyrənənlərin sifahi ünsivvət bacarıqlarının formalaşdırmağa, lüğət əhtivətinin zənginləşdirmək, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksivalarının mənimsəmək, oxu, vazı, dinləyib-anlama vərdislərini inkişaf etdirmək məqsədilə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin prioritet məsələ olduğu vurğulanır. İnteraktivliyin təmin olunmasında qrammatikanın tədrisində mənimsənilmiş qrammatik materialların sərbəst surətdə canlı nitq ünsiyyəti prosesinə gətirilməsinin, müvafiq qrammatik strukturların müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında istifadə olunmasının əhəmiyyəti önə çəkilir.

Effective ways to use of interactive methods in teaching English grammar

Summary

The article is dedicated to the role and importance of interactive learning methods, its characteristic features in acquisition of grammatical knowledge and skills and formation of skills in problem-solving and their discussion by the students. The article also highlights the priority of the use of interactive methods to contribute to students to develop their communication skills, foster important grammatical concepts and language constructions, as well as improve reading, writing and speaking skill. In order to ensure the interactivity the application of acquired grammatical materials in lively speech communication, the importance of use of various grammatical structures in communication situations is substantially underlined.

Эффективные способы использования интерактивных методов в преподавании грамматики английского языка

Резюме

Статья посвящена роли и значению интерактивных методов обучения, их особенностям в овладении грамматическими знаниями и навыками, а также в формировании навыков решения проблем и их обсуждения студентами. В статье также подчеркивается приоритет использования интерактивных методов, чтобы помочь учащимся развить свои коммуникативные навыки, развивать важные грамматические концепции и языковые навыки, а также улучшить навыки чтения, письма и разговорной речи. Для обеспечения интерактивности применения усвоенных грамматических материалов в живой речевой коммуникации существенно подчеркивается важность использования различных грамматических структур в ситуациях общения.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Y. Nuriyev

Məmmədova Afət Əmir qızı⁵⁰**YARDIMÇI MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT FƏNNİ ƏSAS VƏ VACİB FƏNLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

Yardımcı məktəblərdə riyaziyyat fənni, əsas təlim fənlərindən biridir. Yardımcı məktəblərdə əsas məqsəd riyazi bilikləri verməklə yanaşı, şagirdlərə gələcəkdə peşə hazırlığı üçün lazım olan biliklərə yiyənilmələri və qavranılmaları gündəlik həyatda tətbiqini, ifadəsini təmin etməkdir. Riyaziyyatın tədrisi əqli imkanları zəif inkişaf edən uşaqlarda ümumi inkişafın, dünyagörüşünün, qavramasının, təfəkkürünün inkişafına xidmət edir.

Riyaziyyat fənnin təlimi yardımcı məktəblərdə əşyavi – praktik istiqamətli olur, şagirdlərin gündəlik həyatı, peşə - əmək hazırlığı və digər fənlərlə sıx əlaqəli olur. Təlimin məzmunu : Hesab. 1.000.000 dairəsində natural ədədlərin oxunması və yazılması. 100 ədədi. Ədədlərin müqayisəsi. <, >, = işarələri. Adi və onluq kəsrlər: oxunması, yazılması, müqayisəsi və çevrilməsi. Ölçmə nəticəsində alınan ədədlərin onluq kəsrlər şəklində yazılması. Faizlə ədədlər, onların onluq kəsrlər şəklində yazılması. Hesab əməllərinin işarələri. Toplama və çıxma əməllərinin yerdəyişmə qanunu. Ədədli ifadə. Mötərizə. Tərkibində 5 əməldən çox olmayan ədədi ifadənin yerinə yetirilmə ardıcılığı. Uzunluq, dəyər, kütlə, zaman, sürət, sahə və həcm ölçüləri. Bu ölçülərin vahidləri və onların əlaqələri. Ölçülər arasındakı asılılıq (qiymət, miqdar və dəyər; sürət, zaman və yol; bir əşyanın kütləsi, miqdar və ümumi kütlə; düzbucaqlının sahəsi və tərəflərinin uzunluğu, paralelepipedin uzunluğu, eni və hündürlüyü arasında və s.) 3 – 4 əməlli sadə və mürəkkəb məsələlərin həlli.

Yardımcı məktəblərdə oxuduqları müddət ərzində əqli qüsurlu uşaqlarda natural ədədlər sırası, sıfır, hesab əməlləri, hesablanan onluq sistemi və s. barədə təsəvvür yaratmaq, gündəlik həyatda bu biliklərdən istifadə etməyi öyrətmək, ətrafdakı əşyaları düzünə və tərsinəsaymağı, onların miqdarını və sırasını müəyyən etməyi öyrətmək lazımdır. Yardımcı məktəbdə riyaziyyatın müvəffəqiyyətlə təlim edilməsi üçün, müəllimə çoxlu miqdarda tematik əyani vəsait, fərdi kartoçkalar, texniki təlim vasitələri lazımdır. Bütün, bu vasitələr uşaqlarda riyazi təsəvvürlərin formalaşması, bacarıq və vərdislərin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Riyazi biliklərə yiyələnmə prosesində müxtəlif iş forma və metodlarını əlaqələndirmək və bir – birilə əvəz etmək zəruridir. Bu proqramda müxtəlif dərəcəli əqli qüsurları olan uşaqların riyazi biliklərə yiyələnmə bacarığı və qavrama səviyyəsi nəzərə alınaraq təlimin tələbləri diferensiallaşdırılmışdır. Yardımcı məktəblərdə riyaziyyat fənni əqli geriliyi olan uşaqların müşahidə və qavrama qabiliyyətinin, diqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün, nitqinin və ümumi dünyagörüşünün inkişafına kömək edir. Yardımcı məktəb proqramında bütövlükdə riyaziyyat fənni üzrə bilik və bacarıqların qavranılması optimal həcmdə əksər şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bəzi şagirdlər müəyyən fənlərdən, öz sinif yoldaşlarından geri qalırlar. Özü də, bu geridə qalma müvəqqəti deyil, daimi xarakter daşıyır. Bununla belə, onlar frontal iş zamanı siniflə bərabər işləməli, proqram üzrə asan misalları, tapşırıqları yerinə yetirməlidirlər.

Yardımcı məktəblərdə bütün fənləri zəif qavrayan uşaqlardan əlavə, yalnız bir fənni, tutaq ki, riyaziyyatı qavramayan uşaqlara da rast gəlinir. Bu uşaqlar, beyin qabığına lokal zədələnməsi olan kobud akalkuliya diaqnozu olan uşaqlardır. Bu cür uşaqların tək-cə bir fənnə görə sinifdə saxlanılması məqsədə müvafiq deyil. Uşaqların həmin fəndən fərdi plan üzrə məşğul olması və öz qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq qiymətləndirilərək sinifdən – sinifə keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Şagirdlərin hər – hansı fəndən fərdi plan üzrə məşğul olması haqda qərarı məktəbin pedaqoji soveti qəbul edir.

Məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi zamanı, digər fənlərdə olduğu kimi, fənlərarası əlaqələrin yaradılmasına xüsusi fikir verilməlidir. Xüsusilə də əmək, təsviri incəsənət, təbiətşünaslıq, coğrafiya, tarix dərslərində riyazi biliklərin tətbiqi xüsusilə vacibdir. Təlimin ilk mərhələsində məqsəd – şagirdləri riyaziyyatın sistemlik kursunun mənimsənilməsinə hazırlamaqdır. Bu zaman müəllim uşaqlarda sadə riyazi təsəvvürlərin, miqdar, zaman anlayışlarının sadə həndəsi fiqurlar və onların qarşılıqlı vəziyyəti və ölçüləri haqda biliklərin aşkara çıxarılması və inkişafı ilə məşğul olmalıdır. Eyni zamanda, uşaqların dərəcə marağının artırılması prosesi gedir. Əsas iş metodu kimi müşahidənin təşkili, müqayisələrin aparılması, didaktik oyunların aparılması, ekskursiyaların keçirilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Uşaqlar müəllimə, öz sinif yoldaşlarına qulaq asmağı, verilən tapşırıqları yerinə yetirməyi, verilmiş suala tam cümlələrlə cavab verməyi öyrənirlər. Bu dövrdə uşaqlar həmçinin, dəftərin xətlərini, damalarını, seçməyi, qələmi düzgün tutmağı, şablon və trafaretdən istifadə etməyi öyrənirlər. I sinifdə uşaqların ədəd və say anlayışları dəqiqləşdirilir. Uşaqlarda bu anlayışlar varsa, onlar müxtəlif əşyaların sayılması ilə möhkəmləndirilir. Birinci onluq dairəsində ədədlərlə tanışlıq 1-dən 10-a kimi, tədrisən baş verir. Hər bir ədədin alınması zamanı, onun əvvəlki ədədə 1 vahid əlavə etməklə, həmçinin sonrakı ədəddən 1 vahid çıxmaqla, alınması yolu nəzərdən keçirilir (1-in alınmasından başqa). Rəqəmlə işarə etmə, rəqəmlə ədəd anlayışları, ədədlər sırasında hər bir ədədin yeri. 10 təklik, 1 onluq anlayışları. II sinifdə 20 dairəsində ədədlər öyrənilir. Şagirdlər birrəqəmli və ikirəqəmli ədədlərlə tanış olurlar. III – IV siniflərdə 100 dairəsində, V sinifdə - 1000, VI sinifdə - 10000, VII – 100000, VIII – 1000000 dairəsində ədədlər öyrənilir. Ədədlərin yazılışı və oxunuşuna xüsusi fikir verilir. Sonunda və tərkibinə sıfır olan ədədlərin yazılışı və oxunuşu öyrənilir.

Yardımcı məktəblərdə toplama və çıxma əməlləri ilə tanışlıq I sinifdən, vurma və bölmə əməlləri isə III

⁵⁰ ped.ü.f.d, BDU

sinifdən başlanır. I sinifdə toplama və çıxma əməlləri və onların işarələri 100 ədədinin öyrənilməsi ilə eyni zamanda daxil edilir. Birinci onluq daxilində ədədlər öyrənildikcə, bu ədədlər daxilində toplama və çıxma əməlləri yerinə yetirilir, bu ədədlərin tərkibi öyrənilir. III sinifdə əvvəl şifahi hesablama priyomları, daha sonra isə riyazi əməllərin yazılı həlli öyrədilir. Bu zaman, ən əsas əməllərin dəqiq, düzgün yazılışına fikir verilməlidir. Uşaqlarda yazılı həll olunan misalların əks əməllərlə yazılı yoxlanması vərdişi bərkidilir.

Uşaqlarda əsaslı hesablama bacarığının tərbiyələndirilməsində sərbəst yazı işlərinin rolu böyükdür. Sinifin zəif şagirdlərinin yazı işlərinin təhlili göstərir ki, yardımçı məktəb şəraitində bu çox vacibdir, belə ki, yalnız təhlil nəticəsində buraxılan səhvlər üzə çıxarılır və uşaq tərəfindən araşdırılıb dərk olunaraq aradan qaldırılır. Zəif uşaqlarla iş zamanı müəllimin izahatına diqqətlə qulaq asdıqdan sonra, onun arxasınca təkrar etmək bacarığı formalaşdırılır. Bu priyom, uşaqların diqqətinin artırılmasına, fikrinin cəmləşməsinə kömək edir. Uşaqların sisteməlik şifahi sorgusu riyaziyyat dərslərinin zəruri iş növüdür. Uşaqların şifahi riyazi misal və məsələlərin həlli zamanı geniş izahat verməyə alışdırmaq vacib şərtlərdən biridir. IV sinifə kimi, bu izahat yalnız müəllimin suallarının köməyi ilə mümkün olurdusa, IV sinifdən başlayaraq şagirdlər bunu sərbəst etməyə öyrəşməlidirlər.

Riyazi misal və məsələlərin həlli zamanı şagirdlərin fikir yürütməsi, izahatı, onların nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirir, tapşırıqların dərk edilərək sərbəst yerinə yetirilməsinə, uşaqların özlərini kontrol etməsinə kömək edir. Bu isə, öz növbəsində, əqli qüsurlu uşaqların ümumi inkişafı üçün olduqca vacibdir. Yazılı hesablamalar zamanı müəllim eyni səhvlərə uzun müddət rast gələrsə, bu uşaqlarla əlavə fərdi məşğələlər keçirilməli və mütəmadi təkrar olunan səhvlər vaxtında aradan qaldırılmalıdır. Şagirdlərin şifahi saymaq bacarığının inkişaf etdirilməsi yardımçı məktəblərdə təlimin bütün illərində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, bu istiqamətdə əsas iş ibtidai siniflərdə görülür. Cəld və düzgün hesablama vərdişləri yaratmaq üçün, hər dərslin əvvəlində şifahi hesablamalara 5 – 10 dəqiqə vaxt ayrılmalıdır. Təkcə misalları deyil, sadə məsələləri də şifahi həll etməyi uşaqlara öyrətmək lazımdır.

Yaxşı şifahi saymaq bacarığı şagirdlərdə illər boyu, sisteməlik məşqlər nəticəsində tədricən formalaşır. Bu zaman yardımçı məktəb müəllimi nəzərə almalıdır ki, şagirdlər arasında şifahi tapşırıqları başa düşməkdə və yadda saxlamaqda çətinlik çəkənlər çoxluq təşkil edir. Buna görə də, elə şərait yaratmaq lazımdır ki, uşaqlar tapşırığı həm eşitsin, həm də görsün. Bu da, öz növbəsində əyani vasitələr və didaktik materiallardan geniş istifadə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, didaktik materiallar və oyunlar yalnız yardımı, əlavə bir vasitə kimi çıxış edir. Əsas məqsəd isə şagirdlərə əlavə vəsaitlər olmadan şifahi saymağı öyrətməkdir.

Ədədlərin öyrənilməsi ilə paralel şagirdlər müxtəlif kəmiyyətlərə (qiymət, miqdar, dəyər, sürət, zaman, gedilən yol, sahə, həcm) tanış olurlar. Bu kəmiyyətlərin uyğun ölçü vahidləri və onlar arasında əlaqə, bu biliklərin tətbiqini tələb edən sadə məsələlər vasitəsi ilə öyrənilir. Əşyaların uzunluğuna görə müqayisə edilməli uzunluq ölçülərinin daxil edilməsi üçün bir əsasdır. Uşaqlar parçanın ölçülməsinə istənilən ölçülü rəngli çubuqların köməyi ilə başlayır, daha sonra isə, uzunluq ölçüsü vahidləri və xətkəş daxil edilir.

I sinifdə şagirdlər əşyaların (ağır və ya yüngül olmasını), kiçik əşyaları ələ götürüb müqayisə etməklə bilir. Kütlə və kütlə vahidi, kiloqram barədə ilk məlumatı uşaqlar III sinifdə alırlar. Bu zaman praktik tapşırıqları yerinə yetirmək üçün tərəzi və çəki daşlarından istifadə edilir. Kütlə vahidi senter – IV sinifdə, qram və ton isə - V sinifdə daxil edilir. Alman riyazi biliklər misal və məsələlərin həllində, eləcə də kiçik əşyaların kütləsinin ölçülməsində istifadə edilir. Buradaca şagirdlər kütlə vahidləri arasındakı əlaqəni öyrənirlər: $1\text{ kq} = 1000\text{ q}$, $1\text{ t} = 1000\text{ kq}$, $1\text{ t} = 10\text{ s}$. V sinifdə uşaqlar düzxətli bərabərsürətli hərəkətlə tanış olurlar. Bu anlayış bilavasitə piyadaları, maşınları, velosipedçiləri və s. müşahidə etdikdən sonra formalaşdırılır. Hərəkətdə olan obyektləri müşahidə etmək, şagirdlərdə sürət, zaman və gedilən yol arasındakı asılılıq barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Həndəsi fiqurların sahəsi barədə anlayış VIII sinifdə, həcmi barədə anlayış isə - IX sinifdə öyrədilir. VI sinifdə kəsrlərin öyrədilməsi zamanı praktik işlərə (həndəsi fiqurlara, əşyalara) daha çox fikir verilməlidir. Onluq kəsrlərə adi kəsrlərin bir növü kimi, məxrəci bir və sıfırlardan ibarət bir növ kimi baxılır. Kəsrlərin hər iki növünü müqayisə etməklə, oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd etmək, vahidlə müqayisə etmək lazımdır. Kəsrlərin toplanması və çıxılması zamanı məxrəcləri böyük olmayan kəsrlərə müraciət olunmalıdır. IX sinifdə faizlərin öyrənilməsi onluq kəsrlər haqda biliklərə istinad edilir. Uşaqlara 100% haqda anlayış vermək olduqca vacibdir. Bu, onların praktik həyata hazırlığını artırır. Birinci sinifdən başlayaraq riyazi məsələlərin həllinə böyük fikir verilir. Bu, bir çox riyazi anlayışların formalaşması üçün mühüm vasitədir. Müəllim şagirdləri məsələnin struktur elementləri ilə tanış edir: məsələnin şərti, verilən ədədlər, məsələnin sualı, həlli və cavab.

Riyazi məsələlərin həllinə təlim vaxtının yarısından az olmamaq şərti ilə, əlavə vaxt ayırmaq lazımdır. Sadə məsələlərdən əlavə, ağırlıq dərəcəsi bir qədər artıq olan məsələlərə də keçilir. Bu zaman tapşırıqlara diferensial yanaşmalı, uşaqların müxtəlif qavrama dərəcələri nəzərə alınmalıdır. Məsələləri tərtib edərkən həyatı – praktik məzmunlu məsələlərə müraciət edilməlidir. Şagirdlərin sərbəst işinə xüsusi fikir verilməlidir. Hər – hansı mövzunun mənimsənilməsi analoji misal və məsələnin sərbəst həll olunması ilə bərkidilməlidir. Yardımçı məktəblərdə həndəsə materialın öyrədilməsinə xüsusi fikir verilir. Uşaqlar həndəsə fiqurları tanımağı, ətrafdakı əşyaların fiquru ilə onları müqayisə etməyi, xətkəş, pərgar və transportirdən istifadə etməyi öyrənirlər. Yardımçı məktəblərin riyaziyyat proqramında fənlərarası əlaqələrə geniş yer verilir. Hər sinifə aid riyaziyyat kursunun sonunda uşaqların bilik və bacarığına verilən tələblər sadalanır.

Ədəbiyyat:

1. Qaralov Z., Hüseyinov Ə. Məktəblərdə peşəyə maraq və meyllərin yaranmasına təsir edən amillər. Bakı, “Maarif” 1980, 277 – s.

2. Qasimov S. Ə. Azərbaycanca xüsusi məktəblərin inkişaf tarixi (1956 – 1990) Bakı, 1992, 188 – s.
3. Qasimov S. Ə. Kərimova E. “Əqli və fiziki inkişafı ləngiyən uşaqların diaqnostikası və korreksiyası”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, 123 – s.
4. Qasimov S. Ə. Talibov Y. “Anomal uşaqların əlahiddə pədaqogikanın əsasları”. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2000, 202 – s.
5. Выготский Л. С. «Проблемы общей психологии». Москва, «Педагогика», 1982, с – 538.
6. Замски Х. С. История олигофренопедагогика. М.. 1974, с – 400.
7. Основы логопедии с практикумом. Автор Власов. Т. В. А. П. Н., 2002.
8. Сурдопедагогика, под редакцией проф. А. И. Дьячков М. 1963, с – 348.

Açar sözlər: yardımçı məktəb, riyaziyyat fənni, ümumi inkişafdən geri qalan uşaqlar, tədrisin xüsusiyyətləri

Предмет математики как один из основных и важных предметов в вспомогательных школах

Резюме

В данной статье речь идет о математическом предмете как одном из основных и самых важных предметов в вспомогательных школах. Обучение математике детей со слабым умственным развитием способствует общему развитию у них способностей усвоения, мышления. Основная цель этого предмета – при-вить таким ученикам навыки использования математических знаний в повседневной жизни.

Ключевые слова: вспомогательные школы, математика как предмет, дети с умственно-отсталым развитием, особенности обучения

The subject of mathematics as one of the main and important subjects in the mentallyretarded schools

Summary

This article deals with the mathematical subject as one of the main and most important subjects in mentally retarded schools. Teaching of mathematics to children with mental disabilities contributes to the overall development of their learning and thinking ability. The main goal of this subject is to instill in such pupils the skills of using mathematical knowledge in everyday life.

Keywords: mentally retarded schools, mathematics as a subject, children with mental disabilities, learning features

Rəyçi: dos. İmamverdiyeva Nəzakət

Садыхова М.М., Сона Чаркез
РОЛЬ И МЕСТО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В УСИЛЕНИИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ
МОТИВАЦИИ ОБУЧЕНИЯ

Образование складывается из нескольких компонентов: обучение, развитие, воспитание. Планируя процесс обучения надо поставить вопрос кого мы хотим видеть вне стен университета: невежду, лишённого моральных ценностей или личность – активного гражданина, полезного обществу. Образование должно готовить людей, высокой квалификации, свободомыслящих, обладающих мировыми и национальными ценностями. Азербайджану нужна интеграция в мировое цивилизованное сообщество, а гармонически развитая личность – цель и условие построения цивилизованного общества. Цивилизация – это накопление нравственного начала, духовных достижений, а не только материальных возможностей человека. И где, как не в стенах высшего учебного заведения должно сформировать духовную, нравственную, всесторонне развитую, т.е. интеллигентную личность, способную внести свой вклад в становление и формирование гражданского общества своей страны.

Классические характеристики этого сословия – умственный труд, высшее образование - далеко не исчерпывают понятия интеллигентности. Сегодня, пожалуй, как никогда ранее определяющими стали качества нравственно-этического и мировоззренческого порядка. Не диплом и вид трудовой деятельности, а благородство, терпимость, сознание долга перед людьми, человечность, бескорыстие, подвижничество, приверженность нравственным принципам, широта взгляда, готовность быть не глашатаем, а реальным проводником духовности и прогресса, подлинным носителем родной, национальной культуры – вот далеко не все, но необходимые признаки интеллигентности в наше время. Интеллигент – всегда гражданин мира, мира меж людьми и мира как планеты Земля. Противоречит ли это национальной природе интеллигентности? Конечно нет. Как нет и не может быть общечеловеческого вне национальных истоков, так нет и не может быть интеллигента вне национальной нравственности.

Профессиональный, нравственный, духовный и этический уровень человека, - нерешённые проблемы в этих областях оборачиваются драматическими последствиями для всего общества. В итоге мы продолжаем удручающий процесс: необразованные, невежественные, безнравственные люди начинают воспроизводить себе подобных. А потому, воспитание человека должно стать главной целью вуза.

Недооценка или невнимание к формированию личности студента со стороны преподавателя должны считаться большой педагогической ошибкой, т.к. это ведет к невыполнению своих обязанностей по осуществлению воспитательных задач, так необходимых в стенах вуза. Пока душа молодого человека ещё не совсем сформирована, пока она в поисках кумиров и духовных ориентиров, дать возможность его, ещё не окрепшей душе, верные нравственные ориентиры.

В своё время Ушинский писал: «Дух учебного заведения находится не на стенах, а в характерах большинства его преподавателей, от которых переходит в характеры и умы студентов».

Мало дать учащимся сумму знаний, необходимо выработать у них активную жизненную позицию. Преподаватель должен формировать личность. Это его основная задача, и всё в стенах учебного заведения должно служить этому. Учебный процесс должен быть направлен на воспитание человека, а для этого студент должен не просто лицезреть, а испытывать художественное, моральное и духовное удовлетворение от увиденного и услышанного. Преподаватель не должен повторять то, что в учебнике. Он должен быть проводником знаний, до которых не может дотянуться студент.

Урок – это для преподавателя сфера применения своих возможностей, умений, знаний, интеллекта. Преподаватель студенту дать может то, что имеет сам. Значит, необходимо самообогащение, расширение собственного кругозора и пополнение информации, а информация - это кислород для мышления, это – прогресс.

Эффективность преподавания находится в прямой зависимости от того насколько преподаватель владеет навыками и умениями, обеспечивающими все его педагогические функции. Высокое качество подготовки студентов подразумевает и высокое качество педагогического труда. Это комплексное понятие, которое включает в себя, помимо глубокого знания предмета, общую эрудицию, педагогический талант, живой интерес к делу, уважение и доверие к своим ученикам, совесть и чувство собственного достоинства.

Педагогу, как и любому другому специалисту, необходимо постоянно поддерживать свою профессиональную форму. И только такой преподаватель может заинтересовать, вовлечь и увлечь студента своим предметом. Итальянский режиссёр Антониони в одном из своих интервью как-то сказал: «Хороший фильм, книга, преподаватель становятся частью биографии зрителя».

Учёные установили важный факт: существенное различие в темпах роста знания и нравственного сознания общества, заметное отставание последнего на фоне общего повышения образованности. Оказывается, что развитый интеллект порой причудливым образом совпадает, совмещается с нравственной глухотой. А чтобы преодолеть этот барьер, занятия должны быть просветительскими, а мы – преподаватели – проводниками культуры.

Преподаватель – ваятель духовного мира юной личности, доверенное лицо общества, - вот кто такой преподаватель.

Суть педагогики – это отклик каждому молодому человеку, одарившего тебя доверием. Педагог –

тот, кто готов к непрерывному самообновлению, пересмотру привычного. Меняется жизнь, меняется молодежь. Так могут ли приемы их обучения и воспитания оставаться неизменными?

Столько индивидуальностей, столько разных характеров, а надо увлечь их общей работой, объединить усилия. - В этом как раз талант педагога. Если он любим, если интересен студентам как богатая и многогранная личность, их захватывает сам процесс общения с преподавателем и предмет становится одним из любимых, а преподаватель становится частью биографии человека. Преподаватель должен постоянно обновлять продуманную методику практических занятий, привнося в неё то, что помогало бы усилить положительную мотивацию обучения. Важно использовать приёмы, стимулирующие студента к участию в работе. Недопустимо, чтобы на занятиях кому-либо было скучно. Уместно вспомнить слова Вольтера: «Все жанры хороши, кроме скучного». Перефразируя можно сказать и о преподавании: «Все методики хороши, кроме скучной». Преподаватель должен разгадать особенности в характере каждого, выявить его склонности и способности и побудить работать в полную силу. Неспособных детей нет. Уж коль они сумели поступить в вуз, они непременно способны освоить вузовский материал. Хороший преподаватель, даже при неудачном ответе не стыдит студента при товарищах, не укоряет его, а найдет чем подбодрить. Педагогу почаще бы возвращаться памятью в собственное детство.

Пытаясь обосновать своё отрицание такого привычного средства воздействия, как отметки, призываю преподавателей меньше бы травмировать психику студента, чтобы крепло у них чувство собственного достоинства, уверенность в себе, раскованность – ведь мы такими хотим видеть новое поколение? Что касается раскованности, иногда считают показателем «владения» аудиторией тишину на занятиях. А не лучше ли минуты напряженного внимания сменить оживлением: и шушуканьем, и спором между собой, чего можно достичь различными способами:

- а) исправлением ошибок на доске (все желающие)
- б) проверкой письменных работ друг у друга
- в) рассказом преподавателя о чём-то интересном, познавательном и даже забавном
- г) созданием атмосферы состязательности, т.к. состязательность стимулирует инициативу.

Переключение необходимо. Ход урока предварительно продумывается и в педагогическом, и в психологическом аспектах. А импровизация на каждом занятии может быть разной. Это уже зависит от умения импровизировать. Успех любого методического приема во многом зависит от сплочённости коллектива. А уж в педагогике без единства принципов и устремлений вообще успех невозможен. Надо так вести занятия, чтобы спровоцировать студента к изучению предмета.

Активизация процесса обучения происходит за счёт усиления эмоциональных моментов удовлетворения от полученных результатов, повышения мотивации изучения предмета в целом. Т.Казесалу отмечает, что в основе учебной мотивации лежит интерес, который представляет собой сплав интеллектуальных, эмоциональных и волевых процедур, подчеркивает, что «при отсутствии более или менее непосредственной эмоциональной привлекательности будет сознание значимости, обязанности, долга, но не будет интереса. Опыт работы с разным контингентом обучаемых свидетельствует о том, что использование приемов эмоционального сопереживания вызывает состояние готовности к восприятию и усвоению нового учебного материала: «сюрпризность, новизна и разнообразие приёмов создают у обучаемых иллюзию лёгкости, ненапряжённости процесса усвоения».

Учебная деятельность студента не ограничивается только присутствием его на занятиях и выполнением очередных домашних заданий. Естественным продолжением этой деятельности является внеаудиторная работа со студентом. Вот где благодатная площадка для «погружения» его в среду познания общечеловеческих ценностей. А направленность этой работы решать должен преподаватель, которому необходимо иметь свой духовный потенциал, чтобы порекомендовать и организовать верный выбор книги, выставки, фильма, театрального представления. И всё это надо предвидеть умением преподавателя заинтересовать аудиторию информативной беседой. Вызвать интерес студентов предварительным рассказом об авторе, режиссёре, писателе, одним словом, заразить студентов.

Восточная поговорка гласит: «Если твои планы рассчитаны на год – сей просо, если на десятилетия – сажай деревья, если же твои планы рассчитаны на века – воспитывай людей».

Для того, чтобы повышать культуру студенческой аудитории, надо обращаться к истории культуры, ко всему культурному наследию человечества. Стараясь побудить студента к непрерывной работе души, надо воспитывать их на примерах, надо напоминать им, что они не духовные беспризорники, а наследники эстетических и духовных ценностей, выработанных старшими поколениями.

Искусство – это призыв к высокому, а не только отображение жизни какой она есть. Рейтинг – это то, что работает на потребу дня и не обязательно хорошее. Но есть планка высокого, куда надо подтягивать молодежь.

Если мы хотим наслаждаться искусством, то мы должны быть художественно образованными людьми. Под воспитанием хорошего художественного вкуса подразумевается целенаправленное воздействие на человека прекрасных, совершенных произведений искусства. Функция искусства - разностороннее развитие человека. Подлинный художник всегда стремится не только воспроизвести жизнь, но и рассказать людям о том, какой она должна быть, в чём её истинная ценность и смысл.

Познание жизни средствами искусства приводит не только к накоплению знаний о действительности, но и вырабатывает у человека определённое отношение к жизни. Иначе говоря, искусство способствует формированию мировоззрения личности.

Обучение и воспитание – процессы неразрывные, все корифеи педагогики учат нас этому. «Нет науки для науки, нет искусства для искусства, – все они существуют для общества, для облагораживания, для возвышения человека, для его обогащения знанием и материальными удобствами жизни» (Н.А. Некрасов). Мы – преподаватели обкрадываем молодёжь, не передавая им накопленный нами нравственный, духовный, моральный багаж. И потом, когда общество получит этих недообразованных, безнравственных, аморальных членов, мы, слушая их выступления с высоких трибун, будем сокрушаться и искать виноватых в их невежестве, невоспитанности и убожестве их суждений. О мировоззрении тут и говорить нечего. А от всего этого будут страдать все, с кем бы они не соприкасались, будь то на службе или вне службы – всё общество и мы вместе с ними.

Но только это и есть образование, когда образовывается человек. И если преподаватель сумел зажечь свет внутри студента, он становится ориентиром для идущих следом, разве не во имя этого каждый из нас должен жить и работать?

А всё это вместе взятое послужит активизации положительной мотивации обучения любому преподаваемому предмету.

Литература

1. Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем. Воронеж, 1977.
2. Казесалу Т. Об учёте эмоциональных факторов при введении нового материала. /Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. /Сб. тезисов. Будапешт, 1986.
3. Московкин Л.В. Теоретические основы выбора оптимального метода обучения. СПб., 1999.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., 1985.
5. Плесневич А.С. Теоретические основы ускоренного курса обучения английскому языку по методике «погружения» /Методы интенсивного обучения иностранным языкам. /Вып. 3. М., 1977.
6. Риверс Р.М. Психолог и преподаватель иностранного языка. /Методика преподавания иностранных языков. /М., 1967.
7. Соосар И., Замковская И. Интерактивные методы преподавания. СПб., 2004.

Dili öyrənmək üçün müsbət motivasiyanın gücləndirilməsində müəllimin rolu və yeri

Annotasiya

İnsanın peşəkar, əxlaqi, mənəvi və etik sahələrində həll olunmamış problemləri bütün cəmiyyət üçün dramatik bir aqibətlə yekunlaşır. Nəticədə biz darıxtırıcı bir prosesin davamçıları olaraq, savadsız, ədəbsiz, əxlaqsız adamların çoxalmasına çalışırıq. Alimlər bir mühüm faktı aşkar ediblər: biliyin artması templəri və cəmiyyətin mənəvi şüuru arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərq mövcuddur. Bu fakta əsasən cəmiyyətin mənəvi şüuru maariflənmənin ümumi artımı fonunda geridə qalır. Belə çıxır ki, inkişaf etmiş intellekt bəzən qəribə bir yolla mənəvi karlıqla üst-üstə düşür.

Bu məqalədə müəllimlərə dərslər dedikləri fənlərdən asılı olmayaraq dərslər zamanı fəaliyyətlərinin idrak prosesindən başqa tərbiyəvi müstəvidə qurulmasına dair müəyyən tövsiyələr verilir. Biz - pedaqoqlar, müəllimlər - mədəniyyətin ötürücüsü rolunu oynamalıyıq, dərsləri şəxsiyyətin maarifləndirilməsi və humanistləşdirilməsinə yönəlməliyik. Tələbənin daxili dünyasına işıq saçmaq, onun dünyagörüşünü genişləndirmək və nəticə olaraq harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyəti yetişdirmək hər bir müəllimin başlıca vəzifəsidir. Bunlar sivil cəmiyyət quruculuğunun məqsədi və əsas şərtidir. Belə müəllim tələbələr arasında böyük rəğbət qazanır, onun tədris etdiyi fənn isə ən sevimli fənnə çevrilir. Bütövlükdə, bu kimi meyarlar hər bir fənnin öyrənilməsi prosesində müsbət motivasiyanın fəallaşmasına xidmət edəcək.

RƏYÇİ: dos.L.ƏLƏKBƏROVA

MILLI-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ GƏNCLİYİN ƏXLAQ NORMALARININ ƏSASIDİR

İnsanın əxlaq normalarının mahiyyət və məzmununa düzgün dərk etmək üçün əxlaqın necə yarandığını bilmək lazımdır. Fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda əxlaqın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər iddia edirlər ki, insan ictimai varlıqdır, onun fəaliyyəti də ictimai mühitlə, ictimai qaydalarla təyin edilir. Deməli, ictimai varlıq olan insanın əxlaq normaları öz başlanğıcını həyatdan alır.

Elmi antropologiya əxlaqın mənşəyini insanların özündə, onların bir-birinə münasibətində axtarır. Mənəvi keyfiyyətləri nizamlayan əxlaq normalarının mahiyyəti və məzmununu bilmək, yeri gəldikdə gənc nəsə əxlaq normalarının incəlikləri haqqında məlumat vermək əsrlərin dərinliklərindən bizə gəlib çıxan ata və babalarımızın davranış qaydalarını mühafizə etməyi öyrənmək, müəllim və tərbiyəçilərin başlıca vəzifələrindən biri olmuş və bu gün də biridir.

Mənlik şüuru hər bir millətin varlığının, milli özünüidarə və özünüdəstəqləndirənin, milli ləyaqətin və ümumbəşəri keyfiyyətlərin məcmusudur. Milli mənlik şüurunun komponentlərinə millətin adı, varlığı, dili, dini, xarakteri, adət və ənənələri, psixologiyası, mənəviyyəti, mədəniyyəti və s. sahələr daxildir. Bu komponentlərin məktəbli gənclərin mənəvi şüur və davranışında təzahürü milli mənlik şüurunun formalaşması və tərbiyə olunmasıdır. Belə bir formalaşma və tərbiyə olunma həm təlim, həm də sinifdənkənar tədbirlərdə, ictimai-faydalı əmək prosesində baş verir.

Məktəbli gənclər müxtəlif fənlərin tədris prosesində, xüsusi humanitar fənlərin tədrisi prosesində özünün dili, əxlaqı, dini, adəti, ədəbiyyatı, tarixi, elmi, mədəniyyəti olan xalqın həyatına dair məlumatlara yiyələnirlər. Məktəblərdə dahi Nizaminin, Fizulinin, böyük türk şairi Yunis Əmrənin, Səməd Vurğunun, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün yubileyləri ilə bağlı tədbirlərin qeyd edilməsi məktəblilərdə milli qürur hissi yaradır. Məhz milli ləyaqət, torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq, dəyanəti bu köklərdən rişələr alır, yeni nəsilləri azadlığa müstəqilliyə çağırır. Hər bir şagirdə milli mənlik şüuru belə bir zəmin üzərində təşəkkül tapır və belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın inkişafı xalqın böyüklüyü və kiçikliyindən deyil həmin xalqın müdrikliyindən, zəngin təfəkkür tərzindən asılıdır. Tarix təsdiq edir ki, heç bir inkişaf, heç bir təkamül heç bir hadisə və zaman və məkan təsirindən kənar baş vermir. Milli mənəvi mühitin təşəkkülü, sosial vəziyyətinə, ilk öncə onların hiss və duyğularına, ictimai həyatın hadisə və faktlarını duymaq, qavramaq və dərk etmək qabiliyyətinə əsaslı təsir göstərir. Şagirdlər mənsub olduğu millətə aid əlamətlərə fəail münasibət bəsləyirş qiymət verir, özlərinin əməli fəaliyyəti üçün nəticə çıxarmaq imkanlı əldə edirlər.

Milli mənlik şüurunun formalaşması Vətənə, doğma torpağa, doğma yurda əhəbbət yaradır. Torpaq insanın yaşayış və əbədiyyət məskənidir. Məktəblilərin öyrəndikləri fənlər, iştirak etsikləri kütləvi tədbirlər, bədən tərbiyəsi və idman, müxtəlif yarışlar onlarda belə bir əqidəni inkişaf etdirir ki, torpaq, Vətən müqəddəsdir. Məktəblilər düzgün dərk edirlər ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, yaşayır və özünün çox hiyləgər düşməninə – ermənilərə qarşı mübarizə aparır. Məktəblilərin vətənpərvərlik söyləri xalqımızın qüdrətli, yenilməz hərəkəti ilə birləşir və tariximizin əzəmətli, unudulmaz və misilsiz qəhrəmanlıq səhhifələrinin yaranmasına və yazılmasına səbəb olur. Milli mənlik şüurunun qabarıq təzahürü olan doğma yurda, torpağa məhəbbət məktəbliləri gözə görünməz müqəddəs tellərlə bir-birinə bağlayır, onları suverenliyin, milli bütövlüyün qorunması naminə səfərbərliyə alır. Onlar belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, milli borc, torpağa bağlılıq, milli qürur və iftixar, vətəndaşlıq hüququ qazanır. Milli mənlik şüuru, milli özünüdərk Vətənlə, torpaqla, mədəniyyət və incəsənətlə bağlı gerçəkliyin təzahürü olub sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi mühitin qavranılması, dərk edilməsi və təsdiqidir.

Fəal, ictimai varlıq olan məktəbli Vətəni milləti, torpağı hiss və duyğuları, təfəkkürü vasitəsilə özünüdəstəqləndirir. Milli mənlik şüuru formalaşmış və tərbiyə olunmuş şagird öz xalqının mənəvi sərvətlərinin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini, sosial-etnik cəhətlərini bütün dolğunluğu ilə dərk edir, onlarla bağlı bu və ya digər hadisəyə qiymət verir. Məhz, belə bir mürəkkəb prosesdə gənclərdə milli-etnik qrupa mənsub olmaq hissi yaranır.

Məktəbli gənclərdə milli psixologiyanın, mənəviyyətin, milli qürur və iftixar hissini, milli özünəməxsusluğun formalaşması və tərbiyə edilməsi bir də ona görə zəruridir ki, onlar milli-etnik məhdudluğa qarşı mübarizə apara bilər, bəsit hislərdən uzaq olurlar.

Milli azadlıq, milli suverenlik kimi sözləri işlətmək hələ milli mənlik şüurunun təşəkkülü demək deyildir. Milli mənlik şüuru formalaşmış və tərbiyə olunmuş gənclərdə əqidə bütövlüyü, sözlə işin tam vəhdəti özünü parlaq şəkildə təzahür etdirir. Millətin adından təm-təraqlı sözlər demək hələ əqidə bütövlüyü deyildir. Vaxtilə Məhəmməd peyğəmbər deyirdi ki, millətimin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz. Milli mənlik şüuru olmayan adam konkret iş görə bilməyib meydandan qaçar. Belə adamlara bel bağlamaq, onlarla müəyyən bir iş görmək qeyri-mümkündür. Milli mənlik şüuru və əqidəsi olmayan hər bir kəs öləri hissələrlə yaşayıb hansı məsləkə, əqidəyə xidmət etdiyini bilməz.

İnsanların birliyi xalqı, milləti yaradır və bu birlik xalqın, millətin dərinliyinə çevrilir. Xalqı, millətə kütlə, izdiham halında saxlamaq onu məhv etmək deməkdir. Belə olduğu bir şəraitdə millət xalq öz soy kökündən, tarixindən ədəbiyyatından ayrı düşür. Müasir dövr hər bir müəllimdən, tərbiyəçidən, ailə başçısından xalqın sıx birliyini təmin

⁵¹ B/m. Bakı Dövlət Universiteti

etməyi tələb edir. Milli məlik şüuru və əqidəsinin formalaşdırılması və tərbiyə olunması Azərbaycanı XVIII əsrin xanlıqlarına parçalamaq deyil, xalqın mütəşəkkil və monolit birliyini tələb edir. Axı, belə bir möhtəşəm birlik üçün qüdrətli zəmin var və yarmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və onun davamçısı cənab prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində xalqımızda millətçilik, milli birlik, mənəviyyat təşəkkül tapıb, milli intibahı baş verib. Bu intibah xalqımızın min illər ərzində yaratdığı ədəbiyyatı, tarixi, incəsənəti, elmi dünya xalqlarının elminə, tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dayaq etmək, bunlar arasında körpü salıb ədəbiyyat, incəsənət, tarix və elmimizin daha da inkişaf etdirilməsinə, zənginləşdirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Dünyanı dərk etmək, qarşılıqlı münasibətləri görə bilmək milli mənlilik şüurunun mühüm şərtlərindən biridir. Lakin milli mənlilik şüuru çətin, çox vaxt qanlı mübarizədə təşəkkül tapır. Xalqın mübarizə tarixi insan hünərinin, fədakarlığının parlaq nümunəsidir. Buna görə də belə bir tarixin dərinədən öyrənilməsi, dərk edilməsi zəruridir.

Respublikamızda milli dirçəliş, milli oyanış, tarixin sirlərini açılışı, mədəniyyət və dillə, dinlə əlaqədar məsələlərin öyrənilməsi milli şüurun təşəkkülünə, tərbiyə olunmasına ciddi təkan vermiş, milli özünüdərk və özünüdərk qüvvələndirmişdir. Buna görə də hər bir gəncin milli mənlilik şüurunun formalaşması və tərbiyə olunmasına xüsusi qayğı ilə yanaşmaq, onunla planlı, sistemli, mütəşəkkil iş aparmaq vacibdir.

Mənəvi əqidə insanın mənəvi şüuru ilə mənəvi davranışı arasında möhkəm əqidə yaradan, onları təmizləyən, hərəkətə gətirən, idarə edən daxili mənəvi tələbatdır, insanın həyatda yerinə yetirməyə cəhd etdiyi idealın həqiqətə çevrilməsinə dərin inamdır, möhkəm baxışlar sistemidir. Əqidəli adam prinsipial, sadə, təvazökar olur.

İnsan yaşadan onun xidmət etdiyi ideya naminə mübarizəsidir. Mənəvi tərbiyə hər bir gəncdə vətəndaşlıq hissələrinin inkişaf etdirilməsinə tələb edir. Mənəvi tərbiyənin tərkib hissələrindən biri də humanizmdir. Humanizm bir şəxsiyyət kimi insanın dəyərini. Onun azadlığını, xoşbəxtliyini təmin edir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim"də göstərilir ki, insanların bir-birinə qarşı mərhəmətli və humanist olmaları, nəzakətli rəftar etmələri, gənclərin valideynlərini hər kəşdən üstün tutmaları, hörmət etmələri döndə-döndə tövsiyə edilmişdir.

Beləliklə, müasir dövrdə gənclərin inkişafı, fəallığı, üçün milli mənlilik şüuru mövcudluğu və mənəvi tərbiyə ən zəruri amillərdəndir. Mənəvi tərbiyə böyük gücə, imkana malikdir və cəmiyyətdə hər bir insana-vətəndaşa, ilk növbədə gənclərə hava, su kimi lazımdır. Mənəvi tərbiyə hər bir məktəbliyə özünü dərk etməkdə, həyatın mənasını anlamaqda kömək göstərir. Həyatın mənası yalnız yemək, içmək, gəzib dolanmaq deyil. Yaşamaq yaratmaq üçündür.

Məktəbli gənclərdə mənəvi anlayışlar, mühakimə və əqli nəticələr formalaşır. Sistemli təlim və tərbiyənin təsiri altında məktəblilərin mənəvi bilikləri zənginləşir və təkmilləşir. Mənəvi mühakimədə adamlara münasibət, necə hörmət etmək, necə davranmaq öz ifadəsini tapır. Mənəvi anlayış və mühakimələr əsasında əqidə formalaşır. Əqidə insanı inama bağlayır. İnsan əqidəsinə sadıq olur, əqidə naminə hərəkət edir. Əqidəli insan ədalətsiz qanunlara qarşı üsyan edir və insan azadlığı, müstəqilliyi və fəallığını məhdudlaşdıran qanunları ayaqları altına salır. Əqidəli insanlar yaşayışlarının ən çətin, böhranlı anlarında həyatlarından belə keçməyə hazır olurlar.

Milli rəmzlərə, adətlərə, ənənələrə yeni həyat verilir, dini qayıdışa yeni bir ruh, yeni təfəkkür, yeni mənəviyyat öz əksini tapır. Həyatın emosional, psixoloji və mənəvi tərəfləri daha da zənginləşir. Bu çox mürəkkəb, gərgin mübarizələrlə zəngin və göz yaşları ilə dolu olan özünə, öz kökünə qayıdış formalaşmaqda olan gənclərin gözləri qarşısında və onların fəal iştirakı zəminində baş verir. Hər bir ləyaqətli, dəyanətli, vətənpərvər gənc özünün əməli fəaliyyəti, təlimə münasibətilə, millətin adı və varlığı ilə fəxr edir, milli xarakter, milli psixologiya və milli mənəviyyatın qol-qanad atmasına şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N., Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, Maarif, 1988
2. İslamda ailə tərbiyəsi. Bakı, Dünya, 1996
3. Kərimov Y.Ş., İslam dəyərləri işığında. Bakı, Nasir, 1999
4. Fətəliyev X. Ailədə milli tərbiyə. Bakı: ADPU, 1996
5. Vəliyev R. Yuxarı sinif şagirdlərinin mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılmasının imkanları və yolları. BDU. 2007, 166 s.
6. Talıbov Y.R., Sadıqov F.B., Quliyev S.M. Gənclərin mənəvi tərbiyəsi problemləri. Bakı: Ünsiyyət, 1998, 160 s.

Açar sözlər: Əxlaq, müəllim, tərbiyəçi, milli ləyaqət

Национально-нравственные ценности основа моральной норм нашей молодежи

Резюме

В статье говорится о том, что одним из важнейших обязанностей учителя и воспитателя является формирование подрастающего поколения об этических нормах порождающие нравственные качества. Показываются особенности педагогической морали общие принципы нравственности в сфере педагогического труда.

Ключевые слова: мораль, педагог, воспитатель, национальное достоинство

Our national-moral values are the moral of our youth is the basis of the norms

Summary

Providing information about the subtleties of moral standards that regulate moral qualities is one of the primary responsibilities of teachers and educators. Self-awareness is the result of every teacher's existence, national dignity, and universal self-esteem.

Keywords: morality, teacher, educator, national dignity

RƏYÇİ: dos.SABBASOVA.

İsmayilova Pərvanə Mahir qızı⁵²
AFRO-AMERİKALILARIN TARİXİ

Afrikalı Amerikalılar ABŞ-da üçüncü ən böyük irqi və etnik qrupu (ağ amerikalı, İspan və Latin amerikalılardan sonra) təşkil edirlər. Afrikalı Amerikalıların əksəriyyəti indiki Amerika Birləşmiş Ştatlarının hüduqları daxilində əsarət altındaki xalqların nəsilləridir .

Afrikalı Amerikalıların əksəriyyəti birbaşa Afrikadan Amerikaya kölə halında gətirilən afrikalılardır. İlk növbədə qullar əvvəlcə Afrika müharibələrində və ya basqınlarda tutularaq Atlantik qul ticarətinə daşınmışdı.

Afrikalı Amerikalılar müxtəlif etnik qruplardan, əsasən Qərbi və Mərkəzi Afrikada, o cümlədən Saheldə yaşayan etnik qruplardan ibarətdir. Afrikalı Amerikalıların daha az bir qismi Şərqi və Cənub-Şərqi Afrikada yaşayan etnik qruplardan ibarətdir. Əsarət altındaki Afrikalıların əsas etnik qruplarına Hausa, Bakongo, Igbo, Mandé, Wolof, Akan, Fon, Yoruba və Makua və digərləri daxil idi. Bu fərqli qruplar adət, dini ilahiyat və dil baxımından fərqli olsalar da, ortaq olduqları şey avropalıların həyatından fərqli bir həyat tərzii idi. Xüsusi Afrika etnik qruplarına mənsub olan qullar digər Afrika etnik qruplarına mənsub olan qullara nisbətən daha çox axtarıldılar və daha çox üstünlük təşkil etdilər [1].

Afrika-Amerika tarixi 16-cı əsrdən etibarən formalaşmağa başlamışdır. Qərbi Afrika xalqları zorla İspan Amerikasına, daha sonar isə 17-ci əsrdə Qərbi Afrika kölələri ilə Şimali Amerikadakı İngilis koloniyalarına aparılmışdır. ABŞ-ın qurulmasından sonra belə qaradəriliyərin köləliyi davam edirdi və son dörd milyon qara qul yalnız 1865-ci ildə vətəndaş müharibəsindən sonra azad edildi. Ağ dərililərdən sonra onlara ikinci dərəcəli vətəndaşlar kimi yanaşırdılar.

1790-cı il tarixli Qanuna əsasən ABŞ vətəndaşlığı yalnız ağ dərililər üçün məhdudlaşdırıldı və yalnız ağ dərilili əhali səs verə bilirdi. Bu hallar yenidənqurma, qara dərilili əhalinin birliyinin inkişafı, irqi ayrılıqların aradan qaldırılması və siyasi və sosial azadlıq istəyən vətəndaş hüquqları hərəkətinə səbəb oldu. Bir sıra tarixi mübarizələrdən sonra qara dərililər müstəqil vətəndaş hüququ qazandı.

20-ci əsrin sonlarından etibarən Afrika-Amerika tarixi məktəb və universitet tədris planlarında yer tutdu və elmdə onun tədqiq olunmasına daha çox diqqət edildi[2].

Könlük tarixi həmişə ağ alimlər üçün əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur, lakin 1950-ci illərə qədər onlar ümumiyyətlə ağ siyasətçilər tərəfindən müzakirə edilən siyasi və konstitusiyə mövzularına diqqət yetirirdilər; qara qulların həyatını öyrənmirdilər.

Həç də təsadüfi deyilki qul ticarəti öncəsi yaranan qara tarix nadir hallarda məktəblərdə tədris olunur və demək olar ki, qəbul edilmirdi. Nəticədə, bir çox afroamerikalı köləliyin vətəndaş hüquqları hərəkətindən əvvəl olan tarixlərində meydana çıxmasına inanaraq öz tarixlərini qoruyaraq inkişaf edirdilər.

20-ci əsrin birinci yarısında Carter G. Woodson qara tarixi təcrübəni öyrənən və təbliğ edən ən böyük qara alim idi. Woodson, Afrikalı nəsillərin öyrənilməsinin elmi, yaradıcı, bərpəedici və ən başlıcası, qara camaatla əlaqəli olmasını israr etdi. Qara tarixçəni müxtəlif yenilikçi strategiyaları ilə, o cümlədən Negro Həyat məlumatlandırma fəaliyyətini öyrənmə dərniyi, Negro Tarix Həftəsi (hazırda Qara Tarix ayı) və məşhur qara tarix jurnalı ilə populyarlaşdırdı. Woodson qara tarixini demokratikləşdirdi, qanuniləşdirdi və populyarlaşdırdı.

Benjamin Quarles (1904-96) Afrika-Amerika tarixinin tədrisinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Quarles'in kitablarına Amerikan İnqilabındaki Negro (1961), Qara Abolitionistlər (1969), Vətəndaş Müharibəsindəki Negro (1953) və Linkoln və Negro (1962) daxil olmuş, bu da müharibə dövrlərinin əsas hissələrini izah edən hekayələr idi[2,3].

Qara tarix yüzillik cəhəlləri geri qaytarmağa çalışdı. Qara tarixçilər ABŞ-da könlük və irqçiliyin yeni bir müayinəsinə müdafiə etməkdə tək deyilsə də, Afrika-Amerika tarixinin öyrənilməsi fərziyyələri dəyişdirmək üçün çox vaxt siyasi və elmi bir mübarizə olmuşdur. Ən vacib ehtimallardan biri qulların passiv və üsyan etməmələri idi. Bir sıra tarixçilər, daha zəngin və mürəkkəb bir təcrübə ortaya qoyaraq Afrikalı Amerikalıların simasını dəyişdirdi. Digərləri kiçik və böyük üsyanlar haqqında yazdılar. 21-ci əsrdə qara tarix əsas cərəyan kimi qəbul edilir. Prezident Cimmi Karterin elanından bəri, ABŞ-da hər il "Qara Tarix Ayı" qeyd olunur. Qara tarixin tərəfdarları hesab edirlər ki, bu müxtəlifliyi təşviq edir, özünə inamı inkişaf etdirir və mif və stereotipləri düzəldir. Müxaliflər bu cür tədris proqramlarının yalan, ayırıcı və sərtlik olmadığını iddia edirlər. Tarix boyu qara dərililərə qarşı fikirlər irqi ayrılıq seçkilik olmuşdur. Lakin tarix də öz növbəsində bütün bunların əsassız olduğunu sübuta yetirib. Qara dərilili xalq öz müqəddarlığını tarix boyu qoruyub saxlaya bilmiş və daim istər elm istərsə də siyasi meydanda öz mübarizliklərini göstərmişlər.

Bu dövrdə kilsə Qara icmaların mərkəzi idi, eyni zamanda təhsil mərkəzi idi. Kilsə cəmiyyətin bir hissəsi olduğundan və təhsil vermək istədiyi üçün; azad və qul olan qaradəriliyələri tərbiyə edirdi.

20-ci əsrin birinci yarısında ABŞ tarixində ən böyük daxili əhali sürüşməsi baş verdi. Təxminən 1910-cu ildən başlayaraq Böyük Miqrasiya boyunca beş milyondan çox Afrika Amerikalısı seçim etdi və siyasi ayrışçılıq və nifrətdən, zorakılıqdan qaçmaq, daha yaxşı iş tapmaq, səs vermək və əylənmək ümidi ilə Güneydən şimal və qərb şəhərlərinə köçərək seçim etdi və "ayaqları ilə səs verdi".. 1920-ci illərdə Nyu-Yorkda qaraların konsentrasiyası, Harlem İntibah dövrü kimi tanınan və ümummillii səviyyəyə çatan mədəniyyət hərəkətinə səbəb oldu.

⁵² Azərbaycan Dillər Universiteti ism.parvana@gmail.com

Vətəndaş Hüquqları Hərəkatı 1950-1970-ci illərdən sonra hökumətin laqeydliyi, əlverişsiz sosial siyasət, yüksək yoxsulluq səviyyəsi, cinayət ədliyyə sistemində və qanunlarda edilən dəyişikliklər və ənənəvi ailə birliklərində parçalanma səbəbindən Afrika-Amerika icmaları əziyyət çəkdi. Afrikalı Amerikalılara qarşı dünyada həddindən artıq ağır həbs cəzaları tətbiq edilirdi. Tarixən köləlik və yenidənqurmada sonrakı təzyiqlərdə iştirak edən cənub əyalətləri indi ən yüksək həbs və ölüm cəzalarının tətbiq edirdilər [2].

Siyasi və iqtisadi cəhətdən qaralar vətəndaşlıqdan sonrakı dövrdə əhəmiyyətli addımlar atdı. 1984 və 1988-ci illərdə Demokrat Partiyasının prezidentliyə namizədliyi uğrunda mübarizə aparən vətəndaş hüquqları lideri Jesse Jackson, siyasətdəki qaralara görünməmiş dəstək və qol gətirdi.

1989-cu ildə Duglas Wilder, ABŞ tarixində ilk Afrika-Amerikalı seçilmiş bir qubernator oldu. 1992-ci ildə İllinoys ştatından Kerol Moseley-Braun ABŞ Senatına seçilən ilk qaradərili qadın oldu.

Qaraların sərvət həddinə çatması üçün iqtisadi irəliləyiş zəif olmuşdur. Forbes-in ən varlı siyahılarına görə, Oprah Winfrey 20-ci əsrin ən varlı Afrika Amerikalısı idi və 2004, 2005 və 2006-cı illərdə dünyanın yeganə qara milyarderi olmuşdur. Winfrey dünyadakı yeganə qara milyarder deyildi, ancaq 1995-ci ildən bəri təxminən hər il Forbes 400 siyahısında yeganə qara olmuşdur. BET təsisçisi Bob Johnson 2001-ci ildən 2003-cü ilə qədər qısa müddətə siyahıya daxil oldu. 2006-cı ildə siyahıya qayıtsa da, 2007-ci ildə etməmişdir[3].

2008-ci il prezident seçkilərində, qara Keniyalı atanın oğlu və ağ Amerikalı ananın oğlu Barak Obamanın seçilməsi ilə dramatik siyasi irəliləyiş kimi tarixə qədəm qoydu. Barak Obama demokratik ibtidai siniflərdəki afroamerikalı seçicilərin böyük dəstəyini qazandı, hətta əsas rəqibi Hillari Klintonun bir çox qara siyasətçinin dəstəyinə sahib oldu. Afrikalı Amerikalılar Obamaya bütün müddəti boyu dəstək verməyə davam etdilər. Obama birinci müddətini başa vurduqdan sonra 2012-ci ildə ikinci növbəti seçkilərdə namizəd Mitt Romniyə qarşı qalib gəldi və yenidən ABŞ-nin prezidenti seçildi.

Ədəbiyyat

1. Bennett, Lerone, *Before the Mayflower: A History of Black America, 1619–1962* (2018), classic survey; first edition in 1962.
2. Franklin, John Hope, and Alfred Moss, *From Slavery to Freedom. A History of African Americans* (2001), standard textbook; first edition in 1947.
3. Kelley, Robin D. G., and Earl Lewis, eds. *To Make Our World Anew: A History of African Americans* (2000). 672pp

AFRO-AMERİKA TARİXİ

Xülasə

Afrikalı Amerikalıların çox əsrlik tarixi olduqca maraqlı doğuran eyni zamanda çox araşdırılan sahədir. Afro amerikalı və ya qara dərili xalqın tarixi köləlikdən başlayır. ABŞ-da qulların taleyi vətəndaş müharibəsi dövründə irqi ayrı seçkiliklə əlaqədar olaraq bölünmüşdür. Müharibədən sonra, quldarlığın irqçi irsi davam edərək, müqavimət hərəkatlarında özünü tapmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq köləlik həyat sürən qara dərillilər inkişaf edərək öz tarixlərini qoruyub saxlamışlar. Onlar arasında liderlər, sənətkarlar və yazıçılar meydana gəlmiş və onlar özlərinin xarakterinin və şəxsiyyətinin formalaşmasına qadir olduqlarının sübut etmişlər.

Qara dərili əhali tez bir zamanda təkamül edərək bir sıra sahələrdə özlərini göstərdilər. Beləki sürətlə böyüyən Şimali Amerika koloniyalarının əmək ehtiyaclarını təmin etmək üçün ağ Avropa köçkünləri 17-ci əsrin əvvəllərində işə götürülməmişdir və bu halda qara dərili xalqın ağ avropa köçkünlərindən daha qüdrətli olduğu iddia olunurdu. Tarixdə qara dərili əhəlinin daha ucuz və daha bol əmək sərf edən işçi qüvvəsinə çevrildiyi göstərilir.

Vətəndaş hüquqları hərəkatının ilk illərindən sonra həqiqi sosial, iqtisadi və siyasi bərabərliyin tam formalaşmamasını görən və hələdə irqi ayrı seçkilinin mövcud olması bir çox afroamerikalılar arasında qəzəb və məyusluğa səbəb olmuşdur.

1960-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində bu fikir ayrılıqları qara güc hərəkatının artmasına təkan verdi. 1966-cı ildə "qara güc" anlayışını ilk dəfə populyarlaşdıran Tələbə Zorakılıq Koordinasiya Komitəsi sədri Stokely Carmichael-in sözlərinə görə, ənənəvi vətəndaş hüquqları hərəkatı və irqi ayrı seçkiliyə qarşı etirazlar kifayət qədər davam etmədi və heç bir nəticə əldə olunmadı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq afro amerikalılar zaman zaman öz hüquq və bərabərliyi uğrunda mübarizə apararaq daim özlərini müstəqil bir xalq kimi sübut etməyə çalışmışlar.

Açar sözlər: Afrika-Amerika tarixi, etnik qruplar, ağ alimlər, qara alim, köləlik tarixi,

HISTORY OF AFRO-AMERICANS

Ismayilova P.M.

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan, ism.parvana@gmail.com

Summary

The centuries-old history of African Americans is also a very interesting field of study. The history of African American or black people begins with slavery. In the United States, the fate of slaves was divided during the civil war due to racial discrimination. After the war, the racist heritage of slavery and resistance continued. In spite of all this, black people who lived in slavery have kept their history. Leaders, artists and writers have emerged among them, and they have proven that they are capable of shaping their character and personality.

The black-skinned population soon evolved and manifested themselves in a number of areas. To accommodate the

labor needs of such rapidly growing North American colonies, white European immigrants were not hired in the early 17th century, and in this case black people were claimed to be more powerful than white European immigrants. History shows that the black population has become a cheaper and more laborious force.

This discrepancy in the late 1960s and early 1970s prompted an increase in black power movement. According to SNCC Chairman Stokely Carmichael, who first popularized the concept of "black power" in 1966, protests against the traditional civil rights movement and racial discrimination did not last long enough, with no results. But despite all of this, African Americans have struggled for little rights and equality from time to time and have always tried to prove themselves as independent people.

Key words: African-American history, ethnic groups, white scholars, black scholar, history of slavery,

ИСТОРИЯ АФРО-АМЕРИКАНЦЕВ

Резюме

Многовековая история афроамериканцев представляет из себя интересную и в то же время часто исследуемую область. История афроамериканцев или представителей чернокожего населения начинается с рабства. В Соединенных Штатах судьба рабов была разделена во время гражданской войны в связи с расовой дискриминацией. После войны расистское наследие рабства продолжалось, и отразилось в виде сопротивлений. Несмотря на все это, афроамериканцы, жившие в рабстве, развивались и сумели сохранить свою историю. Среди них появились лидеры, художники, общественные деятели и писатели. Они доказали, что способны формировать свой характер и личность.

Чернокожее население вскоре эволюционировало и проявило себя в ряде областей. Чтобы удовлетворить потребности в рабочей силе быстро растущих североамериканских колоний, белые европейские иммигранты не были наняты в начале 17-го века, и в этом случае чернокожие люди были объявлены более могущественными сильными физически более могущественными, чем белокожие европейские иммигранты. История показала, что чернокожее население стало более дешевой и более трудоемкой рабочей силой.

После первых лет движения за гражданские права реальное социальное, экономическое и политическое равенство сформировалось не полностью, а существование расового неравенства вызвало гнев и разочарование среди многих афроамериканцев. Это несоответствие в конце 1960-х и начале 1970-х годов привело к увеличению движения "Черной власти". По словам председателя Студенческий ненасильственный координационный комитет Стокели Кармайкла, который впервые популяризировал концепцию «черной власти» в 1966 году, традиционное движение за гражданские права и протесты против расовой дискриминации длились недолго и безрезультатно. Но, несмотря на все это, афроамериканцы время от времени боролись за равенство и свои права и всегда пытались проявить себя как независимые народ.

Ключевые слова: афроамериканская история, этнические группы, белый ученый, черный ученый, история рабства,

Rəyçi: f.f.d.dos.Qəribova Jalə Əhməd qızı

Qurbanova Nərinə Şamil qızı⁵³

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN ETNİK QRUPLARIN ETNOSOSIAL STRUKTURU

Azərbaycan həmişə müxtəlif xalqların və etnosların yaşadığı qədim bir diyar olmuşdur. Ölkəmizdə müxtəlif dövrlərdə məskunlaşan etnik azlıqlar bu mədəniyyətə inteqrasiya olmaqla yanaşı, öz mədəni dəyərlərini də qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnik azlıqlarda etnoslararası münasibətlər, demək olar ki, həmişə tolerant xarakter daşmışdır.

Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış hər bir etnik qrup bu ərazilərdə uzunmüddətli tarixi formalaşma və təşəkkül yolu keçmişdir (3; 70). Tarixi palanda Azərbaycan haqqında məlumat daşıyıcısı olan mənbələr buradakı əhalinin müxtəlif xalqlardan ibarət, rəngarəng tərkibli olmasından xəbər verir.

Müxtəlif etnik mənşəli çoxsaylı tayfalar, aralarında mövcud olan bütün fərqlərə baxmayaraq, tarixi birgəyaşantının müxtəlif mərhələlərində ümumi sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin birgə iştirakçıları olmuşlar. Bu isə həmin ərazilərdə etnoslararası inteqrasiyanın əsası olmuşdur. İnteqrasiya proseslərinin güclənməsinə müəyyən amillər təkan vermişdir. Onlardan biri – Azərbaycan ərazisindəki bir çox etnosların arasında VII əsrdən başlayaraq geniş yayılmış İslam dininə inamdır. Dini ideologiyanın hakim olduğu dövrdə və dövlət sərhədlərinin permanent şəkildə dəyişdiyi bir zamanda, dini baxışlar birliyi prinsipi bir çox hallarda müəyyənədicisi olmuşdur (15,s.147). Lakin Azərbaycan ərazisində yaşayan etnik qrupların inteqrasiyası amilinin yalnız islam dininin olduğunu söyləmək olmaz. Çünki hələ eramızdan əvvəl burada milli təşəkküldə xüsusi yeri olan xristian albanlar da mühüm rol oynamışlar.

Bu baxımdan ikinci bir amil diqqət yetirmək zəruridir. Zaman -zaman bir çox təsərrüfat fəaliyyəti növlərində oxşarlıq mövcud olmuşdur. Eyni təbii-iqlim şəraitində yaşayan müxtəlif etnoslar Azərbaycan ərazisində identik təsərrüfat növləri ilə məşğul olurdular, bu isə onların arasındakı təmas və qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyini müəyyən edirdi.

Məlumdur ki, etnoslararası inteqrasiyanın inkişafına səbəb olan amillərdən biri də Azərbaycan dili olmuşdur. Təsədüfən deyilmir ki, bu və ya digər bir xalqın ana dilinin ölməsi, sıradan çıxması, yəni milli dilin tələf olması həmin xalqın, millətin tələf olması, bir xalq və millət kimi aradan çıxması kimi qiymətləndirilir(1,s. 96).

Qeyd olunmalıdır ki, tarixi hadisələrin dönəmi elə gətirmişdir ki, uzun tarixi prosesin gedişatı boyunca məhz bu dil ölkənin müxtəlif etnik birlikləri arasında ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bunun öz obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur. Bu səbəblərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ölkə əhalisi arasında bu dilin daşıyıcılarının say üstünlüyünə malik olması;
2. Dilin asan məninsənilə bilməsi;
1. Müəyyən təsərrüfat fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq azərbaycanlıların bir hissəsinin vaxtaşırı köçlər zamanı müəyyən mənada informasiya daşıyıcısı rolunda çıxış etməsi(15,s.149).

Artıq XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın fəthindən sonra Qafqazın ilk təsviri məlumatlarında qeyd olunur ki, “azərbaycan dili öyrənilmə üçün asandır və Qafqazda fransız dili Avropada işlənilməyi kimi işlənilir”. Keçən əsrin əvvəllərindəki tədqiqatçılar isə qeyd edirdilər ki, azərbaycan dili “öz asanlıqı, anlaşılıqlı olması, sadəliyi nəticəsində böyük bir ərazini əhatə edərək Şərqi Zaqafqaziyada və Dağıstanda ümumi ünsiyyət dili olmuşdur”. Beləliklə, hələ sovet dövrünə qədər Azərbaycan ənənəvi mədəniyyəti qeyd etdiyimiz amillər səbəbindən kommunikativ - əlamət müstəvisi kimi mövcud idi və Qarqazın böyük qism ərazisindəki çoxsaylı etnoslararası əlaqələr bu müstəvidə həyata keçirilirdi(15,s.149).

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən istilası etnik strukturların formalaşmasında yeni proseslərin başlanğıcını qoydu.

Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinin tutduğu istiqamətlərdən biri də istila edilmiş torpaqlara müəyyən qrup əhalinin köçürülməsi idi. Beləliklə, Azərbaycanda əsasən sektantlığa görə təqib edilərək, Rusiyanın bir sıra quberniyalarından köçürülən rus kəndliləri ilə məskunlaşdırılan yaşayış məntəqələri, eləcə də İran və Türkiyə ərazilərindən köçürülmüş ermənilərin yerləşdirildiyi yaşayış məntəqələri yaranmağa başladı. Köçürülmüş ermənilər sonradan Azərbaycan xalqının etnik monolitliyini parçalamağa və düşmənçilik siyasəti aparmağa başladılar ki, onun fəsadları keçən əsrdə Azərbaycan torpaqlarının zaman-zaman işğalına gətirib çıxardı.

Yeni yaşayış şəraiti, adət olunmayan mədəni-məişət mühiti bu qrupların əhalinin qalan hissəsindən ilkin təcrid olunmasını qabaqcadan müəyyən etmiş oldu. Eyni zamanda, təsərrüfat inteqrasiyası genişləndikcə köçürülüb gələnlərlə yerli əhali arasında sosial-mədəni qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsi yüksəlirdi. Buna səbəb yerli əhalinin yüksək dərəcədə etno-dini tolerantlığı idi, xüsusilə də etno-təmas zonalarında. Miqrantların onları əhatə edən yerli əhali ilə yaranmağa başlayan ilk əlaqələrinin gedişatında qarşılıqlı yaxınlaşma prosesi üçün zəmin yaranmış olurdu. Bu proses getdikcə genişlənərək Azərbaycandakı etnik inkişafın əsas tendensiyalarından biri olmuşdur (15,s.150). Təbii ki, tarixi planda Azərbaycanda etnik strukturun zənginləşməsi mədəni təsirləri artırmağa başladı. Lakin Azərbaycanın çar Rusiyasının tərkibində olması bir çox etnosların bir-birinə dil və mədəniyyət baxımından inteqrasiyasını çətinləşdirirdi. Bunun başlıca səbəbi çarizmin xalqların etnik birliyində özü üçün təhlükə görməsi idi. Sovetlər tərəfindən işğaldan sonra Sovet İttifaqının tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqların sosial-etnik inkişafında bütün ölkə üçün səciyyəvi olan enib-qalxmaları yaşamışdır. Belə ki, həmin yüzilliyin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda çox sayda milli məktəblər fəaliyyət göstərməyə başlayır, müxtəlif dillərdə qəzet və jurnallar nəşr

⁵³ BDU-nun Sosial və Pedaqoji,psixologiya kafedrasının müəllimi. narminagurbanova@yahoo.co.uk

olunur, milli teatr kollektivləri tərəfindən teatr tamaşalarına quruluş verilir və bu kimi tədbirlər həyata keçirilirdi. Bütün bu fəaliyyət növlərinin koordinasiyasını xüsusi dövlət strukturları həyata keçirirdi. Məhz bu illərdə milli yazısı olmayan etnik qruplar üçün əlifbalar yaradılırdı. (15,s.149).

70- ci illərdə sovet ictimaiyyətçiləri yeni “sosial– mədəni birlik – sovet xalqı” haqqında nəzəriyyə işləyib hazırlamağa başlayaraq sübut etməyə çalışırdılar ki, xalqlar arasında sosial–iqtisadi və mədəni fərqlərin silinib aradan çıxması prosesi getməkdədir. Bundan başqa, Sovet dövlətinin bütün sosial–iqtisadi və mədəni siyasəti öz etnosu ilə identikliyindən uzaqlaşaraq, titul etnosların (ittifaq respublikalarının adında təmsil olunan) xeyrinə imtina etməni stimullaşdırırdı. Bu, müəyyən mənada xidməti vəzifələrdə uğurla irəliləməkdə, nüfuzlu universitetlərə daxil olmaqda bir təkanverici, yardımçı amil idi.

Azərbaycan etnosu nümayəndələrinin ixtiyarında, xüsusilə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, hər hansı ciddi siyasi və iqtisadi təzyiqlərin olmaması, Azərbaycanda yüz illər ərzində davam edən inteqrasiya proseslərinin obyektiv, təbii-tarixi gedişatını şərtləndirmişdir. Bu mənada öz etnik kökləri ilə genetik bağlı olan, lakin eyni zamanda özlərini vahid Azərbaycan etnosunun bir hissəsi kimi dərk edən bir çox insanların yaranması təəccüblü deyildir. Ölkə əhalisinin məhz bu layında şəxsi etnik mənsubiyyətin, əsasən, şüurlu dəyişməsi baş verirdi. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, bütün bunlar uzun tarixi zaman dövründə baş verdiyindən, bu və ya digər dövrün sosial–siyasi konyunkturundan az asılı idi. Baxmayaraq ki, həm XIX əsrəqədərki dövrdə, Rusiya imperiyası şəraitində, həm də sovetlər dönməində Azərbaycandakı etnik proseslərə təsir göstərən xüsusi özəlliklər var idi.

Tarixi, sosial-demoqrafik və mədəni amillərdən asılı olaraq Azərbaycanın etnik azlıqlarını bir neçə qrupa ayırmaq olar. Bu halda toplumun sayı, bu ərazilərdəki mənşəyinin tarixi, məskunlaşmanın xarakteri və müəyyən tarixi mədəni sistemlərə (dini inamı, mənəvi mədəniyyəti, sosial normalar sistemi və s.) mənsubolma qruplaşdırmanın əsas meyarları kimi çıxış edir. Göstərilmiş təsnifat son dərəcə şərtidir və müəyyən mozaik fon rolunu oynayır. Həmin fon etnik azlıqlarla əlaqədar olan çoxcəhətli problemi daha aydın dərk etməyə və həmin problemlərin incəliklərinə varmağa imkan verir.

Belə qruplardan biri öz milli dövlət qurumları olan çoxsaylı etnosların (başlıca olaraq ruslar və ermənilər) nümayəndələrini birləşdirir. Bu qrup əhalinin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində 150 il əvvəl meydana gəlmişdir. Onlar inkişaf etmiş sosial struktura malikdirlər. Onların arasında həm kənd, həm də şəhər sakinləri vardır. Bundan başqa, bu etnik icmalar öz tarixi-mədəni sistemlərinə görə yerli əhalidən kardinal şəkildə seçilir.

Azərbaycanda əhalinin milli tərkibində həm sayca, həm də xüsusi çəkisinə görə ikinci yeri ruslar tutur. XIX əsrdə Azərbaycana köçürülən rus əhalini iki qrupa bölmək olar. Həmin əsrin 70-80-ci illərindən sonra burada məskunlaşan rusların bir qismi müflisləşmiş və yerlərdə torpaqdan məhrum olmuş kəndlilər, digər qrupu isə xristian dininin müxtəlif cərəyanlarına məxsus olan təriqətçilər idi. Rus raskolçularının Rusiyanın daxili quberniyalarından Zaqafqaziya köçürülməsi haqqında ilk fərman 1832- ci ildə verilmişdir . Bundan sonra XIX əsrin 30 – 50 -ci illərində Azərbaycan ərazisində Tambov, Saratov, Voronej və bəzi digər quberniyalardan köçürülmüş ruslar məskən salmışdır. Bu fərmanlar vasitəsilə çar hökuməti, bir tərəfdən, itaət etməyən sektantlardan can qurtarmağa, digər tərəfdən isə yeni işğal edilmiş torpaqlarda koloniyalar yaratmaqla Türkiyə və İranla sərhəd ərazilərdə bufer zonası yaratmağa çalışırdı.

Rusların Azərbaycana köçürülməsinin növbəti dalğaları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu sənayenin, xüsusilə də neft sənayesinin inkişafı və şəhərlərin böyüməsi ilə əlaqədardır. Tarixən gəlmə ruslar və yerli azərbaycanlılar arasında kifayət dərəcədə tolerant münasibətlər formalaşmışdı. XX əsrin 20-30-cu illərində rusların respublikaya miqrasiyası güclü olmuşdur (1,s.6). Onlar təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə aid mütəxəssislərdən, alimlərdən, fəhlələrdən ibarət idi. 1989-cu ildən sonra rusların kütləvi emiqrasiyası baş vermiş, 1999-cu ilə qədər respublikada onların sayı 250 min nəfər azalmışdır.

Rusların Azərbaycan ərazisində məskunlaşdıqları 200 ildən artıq olan dövrdə azərbaycanlılar və ruslar arasında praktik olaraq bir dənə də olsun ciddi münaqişə qeydə alınmamışdır. Əksinə, bu xalqların nümayəndələrinin sıx, mehriban yanaşı yaşamalarına çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanın bir sıra rayonlarına 1954-cü ildə etnoqrafik ekspedisiyalarda iştirak etmiş A.T. Trofimovanın məlumatlarına görə, azərbaycan və rus əhalisi olan qarışıq kəndlərdə hər iki xalqın ənənəvi bayramları birgə qeyd olunurdu. Trofimova yazırdı ki, belə bayramlar vaxtı həm rus, həm də azərbaycanlı uşaqlar ev-ev gəzib “dadlı piroqlar” yığırdılar. A.Klimovun 1937-ci ildə Astraxan–Bazar (indiki Cəlilabad) rayonunun Prişib və Privolnoye kəndlərində topladığı məlumatlara görə isə, “yerli ruslar azərbaycan dilində sərbəst danışır və bəzən bu dili öz aralarında işlədirlər”. Belə yanaşı yaşama nəticəsində etno–dil səviyyəsində qarşılıqlı mübadilə baş vermiş və nəticədə azərbaycan dilində rus sözləri, rus dilində isə azərbaycan mənşəli sözlər yer almışdır.

1990-cı ildən sonra Azərbaycanda baş verən sosial- iqtisadi hadisələr də rusların ölkədən axınının əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsini şərtləndirmişdi. Bu zamandan başlayaraq rusların miqrasiya mütəhərrikiyinə təsir edən siyasi amillər güclənməyə başlamışdı. Bu, ilk növbədə, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı münaqişə və bu münaqişə səbəbindən ölkədə yaranmış ölkədaxili siyasi qeyri–stabilitet, rus dilinin tətbiqi çevrəsinin kəskin azalması və buna adekvat olaraq əhalinin bu qrupu üçün psixoloji diskomfortun güclənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın rus icması ölkənin sosial–mədəni və siyasi həyatından müəyyən mənada uzaqlaşmış, təcrid olunmuşdu. Görünür ki, bu, rusların həmin dövrün siyasi mübarizəsinin məqsədlərindən müəyyən mənada uzaq olub kənarlaşmaları ilə şərtlənirdi. Hər halda, qızıışmağa başlayan Qarabağ münaqişəsi, güclənən müstəqillik tələbləri Azərbaycanın rus əhalisinin həyatı maraqlarının sırasına daxil deyildi.

Məhz bu səbəbdən də rus icmasının nümayəndələrinin ölkənin siyasi həyatında iştirakı epizodik xarakter daşımışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-siyasi təşkilatların və partiyaların şüarları daha çox milli – azadlıq xarakteri daşıyırdı, nəinki demokratik.

“Rus amili”nin Azərbaycanın siyasi həyatında əhəmiyyəti, ölkənin iqtisadi və sosial həyatında bu xalqın əhəmiyyətli rolu ilə də müəyyən edilirdi. Əhlinin bu qrupunun sosial strukturu onunla müəyyən edilirdi ki, rusların əksər hissəsi şəhər sakini idi. Onlar başlıca olaraq ixtisaslı fəhlələr və mühəndis-texniki işçilər idi. Rusların bir hissəsi həmçinin dövlət, elm, maarif müəssisələrində məşğul idi. Onların böyük qismini ali təhsilli insanlar təşkil edirdi. Sənaye istehsalının daim ixtisar olunması, bir çox fabriklər və zavodlarda işlərin dayandırılması, elm, təhsil sahələrinə cüzi dövlət ayırmaları və 90-cı illər üçün səciyyəvi olan digər bu kimi hallar bir çox illər ərzində toplanmış intellektual potensialın əriyib itməsi ilə əlaqədar olan sosial tənəzzülü şərtləndirirdi. Həmin potensialın müəyyən bölümünü təşkil edən Azərbaycan rusları üçün isə bu proses ölkədən kənara miqrasiya ilə ifadə olunan passiv sosial protestin səviyyə artımını müəyyən edirdi. Məhz bu səbəbdən də rusların keçmiş sovet respublikalarından miqrasiyasına V.İ. Kozlovun verdiyi izah tamamilə düzgün olmayan hesab edilməlidir. Onun fikrinə görə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya respublikalarında rusların sayının azalması “titullu xalqlar müvafiq respublikalarda “ev sahibidirlər” və müxtəlif imtiyazlara malikdirlər kimi direktivlər qarşıya qoyan yerli millətçiliyin güclənməsi” ilə şərtlənmişdi. Azərbaycanda yaşayan ruslar arasında uyğunlaşma dəyişikliyinə maraqlı modelinə rast gəlik. Antropoloji tipinə görə həmçinin, sayına görə isə əhəmiyyətli, mənşəcə mərkəzi qaratırpaq rayonlardan olan qruplar (indiki Tambov, Saratov, Voronej vilayətləri ilə sərhəd rayonlar) Zaqafqaziyaya XIX əsrin 30-40-cı illərində köçmüşlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rus kəndlərinin böyük əksəriyyətinin əsası sektantlar tərəfindən qoyulmuşdur və nığah baxımından qapalı cəmiyyətlərdir. Bu kəndlər Azərbaycanın müxtəlif coğrafi zonalarında – Cəlilabad rayonunda (Novoqolovka, Privolye, Prişib), subtropik iqlimli çöllərdə; İsmayılı rayonunda (İvanovka); Şamaxının (Astraxanovka, Kirovka, Çuxuryurd, Hilmilli) və Oğuzun (Böyük Söyüdlü) mülayim iqlimli dağətəyi rayonlarında; Gədəbəyin havası daha soyuq olan dağlıq zonalarında (Novoivanovka, Novosaratovka, Slavvanka) yerləşmişlər. Rusların bu ərazilərdə 150 ildən çox (təqribən altı nəsil) yaşadığını nəzərə alsaq, bu nəinki uyğunlaşma sindromunun təzahürlərini, həmçinin populyasiyanın qenofondunda morfoloji və funksional xarakteristikaların həmin şəraitdə daha sərfəli möhkəmlənmə mexanizmini təhlil etməyə imkan verir.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu. Metodik vəsait. Bakı, 2012, 45 s.
2. Байрамов Я.С. Ялизадя Я.Я. Психолоэийа. Бақы: 2003, 540 с.
3. Байрамов Я.С., Ялизадя Я.Я. Сосиал психолоэийа. Бақы: Гапп , Полиграф корпорасийасы, 2003, 365с.
4. Байрамов Я.С. Етникпсихолоэийа. Бақы: Ренессанс, 2001, 374 с.
5. Бахшылийев Я.Т. Азырбайсанда психолоэи фикрин тяшяккццц, инкишафы вя мдасир вязиййати. Бақы: Нурлан, 2007, 528 с.
6. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları. Bakı, 2012, 11 noyabr.
7. СаббаровР.В.Йенийетмярдя юзццц дярк етмя просесинин психолоэи тящцили. Психол. елм. нам. Алимлик дярсяси алмаг цццц дис. Бақы, 2004,150 с.
8. Ялийев Б.Щ. Шяхсиййят проблемня йени бахыш / Елм. ХХЫ ясрин астанасында елми-практик конфрансынын материаллары. Бақы: Ренессанс, 1998,с.3
9. Ялийев Б.Щ. Милли-мяняви дяярляр вя дювлят гурусулуу / Щейдяр Ялийев ирси вя милли дювлят гурусулуу. Мягальяр топлусу, 2005, с.700-710
10. ЯлийевБ.Щ. Саббаров Р.В. Тящсилдя шяхсиййят проблеми.Бақы: Тящсил, 2008, 11.Ялийев Б.Щ., Мустафайев М.Щ, Мядяниййят вя шяхсиййят проблемня даир Бақы Дювлят Университетинин 90 иллик йублейиня щяер олунмуш бейнялхалг елми конфрансын материаллары. Бақы, 2009,516 с.
11. Лебедева Н.М. Татарко А.Н. Методы этнической и кросскультурной психологии. М.: НИУ ВШЭ,2011
12. Мамедли А.Э. Современные этнокультурные процессы в Азербайджане: основные тенденции и перспективы. Баку: Университет Хазар, 2008, 246 с.
13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. М.: Аспект Пресс, 2009
14. Berry J.W. Immigration. Acculturation and Adaptation. Ontario. 1996.

Acar sözlər: *milli dəyərlər, etnik qruplar, sosial-psixoloji adaptasiya, etnik identikli, etnik stereotip*

Ключевые слова: *национальные ценности, этнические группы, социально-психологическая адаптация, этническая идентичность, этнический стереотип*

Keywords: *ethnic groups, socio-psychological adaptation, ethnic identity, ethnic stereotype.*

XÜLASƏ

Əsrlər boyu Azərbaycanda çoxsaylı etnik qruplar məskunlaşmış və bu gündə yaşamaqdadır. Yeni sosial və siyasi şəraitdə Azərbaycanda yaşayan milli-etnik qrupların sosial-psixoloji adaptasiyasının istiqamətlərini öyrənmək və adaptasiya prosesində özünü göstərən problemləri aradan qaldırmaq olduqca aktualdır.

Bu gün inkişaf edən Azərbaycan dünyə dövlətləri içərisində özünün tolerantlığına və milli-etnik tərkibinə görə öncül yerlərdən birini tutur. Təsadüfi deyil ki, respublikamızda multikulturalizmə həsr olunmuş bir neçə Forum keçirilmiş və dünyə dövlətləri Azərbaycan respublikasında mövcud olan multikulturalizmi dünyəyə nümunə kimi təqdim edirlər. Belə bir şəraitdə milli-etnik qrupların uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyasının mexanizmlərinin tədqiqi bir tərəfdən dini,mədəni və milli tolerantlığın artırılmasına, digər tərəfdən isə sosial adaptasiya ilə bağlı yeni elmi faktların ortaya çıxarılmasına zəmin yaradır.

РЕЗЮМЕ

На протяжении веков Азербайджан заселяли многочисленные этнические группы, которые живут и сегодня. Важно изучить направления социально-психологической адаптации этнических групп, проживающих в Азербайджане в новом социальном и политическом контексте. Сегодня развитие Азербайджана является одним из главных мест его терпимости и этнической принадлежности. Не случайно в нашей стране было проведено несколько форумов, посвященных многонациональности, и представлены миру как модель мультикультурализма мировых государств в Азербайджанской Республике. В этом случае изучение механизмов успешной социально-психологической адаптации национально-этнических групп привело к росту религиозной, культурной и национальной толерантности, с одной стороны, и появлению новых научных фактов о социальной адаптации - с другой.

SUMMARY

Throughout the centuries, numerous ethnic groups have been settled in Azerbaijan and live today. It is important to study the directions of the socio-psychological adaptation of ethnic and ethnic groups living in Azerbaijan in the new social and political context and to address the problems that are present in the adaptation process. Today, developing Azerbaijan is one of the foremost places for its tolerance and ethnicity. It is no coincidence that several Forums dedicated to multinationalism have been held in our country and presented to the world as a model of multiculturalism of the world states in the Azerbaijan Republic. they do. In such a case, the study of the mechanisms of successful socio-psychological adaptation of national-ethnic groups has led to a rise in religious, cultural and national tolerance on the one hand, and the emergence of new scientific facts about social adaptation on the other.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva.

Pərviz Məsməliyev⁵⁴**AZƏRBAYCANLA BİRLƏŞMİŞ KRALLIQ ARASINDA İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR
MƏTBUATDA**

Müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında iqtisadi münasibətlər, xüsusilə də enerji sahəsində əməkdaşlıq ikitərəfli münasibətlərin əsasını təşkil edir. Azərbaycan Birləşmiş Krallıqla Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft və təbii qazın hasil olunması və beynəlxalq bazarlara nəql edilməsi sahəsində sıx əməkdaşlıq edir. Dünyanın aparıcı neft şirkətlərindən biri olan Britiş Petroleum 1992-ci ildən Azərbaycanda fəaliyyət göstərir və “Əsrin müqaviləsi” (Azəri-Çıraq-Günəşli yataqları) və Şah Dəniz layihəsi kimi hasilatın pay bölgüsünə dair imzalanmış əsas sazişlərin həyata keçirilməsində iştirak edir. BP şirkəti Şah Dəniz-2 layihəsi üzrə əsas texniki operator və aparıcı iştirakçı şirkətlərdəndir. Şah Dəniz-2 layihəsi üzrə Yekun Investisiya Qərarı ilə bağlı imzalama mərasimi 17 dekabr 2013-cü ildə Bakıda keçirilmiş və mərasimdə bir çox ölkələrin yüksək vəzifəli rəsmiləri ilə yanaşı, Birləşmiş Krallığın xarici işlər naziri Vilam Heyq də iştirak etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 501 milyon ABŞ dolları təşkil etmiş və Birləşmiş Krallıq Azərbaycanın 15-ci iri ticarət tərəfdaşı (Avropa İttifaqı ölkələri arasında 4-cü iri ticarət tərəfdaşı) olmuşdur. Birləşmiş Krallıq Azərbaycanda ən iri xarici sərmayədar olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında iqtisadi əlaqələr həm İngiltərə, həm də Azərbaycan mətbuatında geniş işıqlandırılır.

1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə dünyanın bir sıra məşhur neft şirkətləri, o cümlədən BP, Amoco, Unocal, LUKOyl, Statoyl, Exxon, Türk Petrolleri Anonim Ortaklıqları və sair arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinliklərində yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş imzalandı və bu Saziş bütün dünyaya səs salan “Əsrin müqaviləsi” adlandırıldı. Bundan sonra neft və qaz sənayesində dünyanın ən qabaqcıl şirkətləri ilə Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin birgə istismarı barədə müvafiq sazişlər imzalanmış və onlar artıq qanun qüvvəsinə minmişdir. İmzalanmış sazişlər içərisində nəinki ölkəmizin, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri artıq fəaliyyətə başlayaraq işə düşmüşdür. Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasının həyata keçirilməsi dünyanın bir çox ölkələrinin, böyük neft şirkətlərinin respublikamıza marağına səbəb olmuş və tarixi baxımdan qısa bir zamanda – 5-6 il ərzində Azərbaycan, Xəzər dənizi dünyanın ən böyük neft və qaz mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Ən ehtiyatlı, yəni minimum proqnozlara görə, Xəzər dənizinin təkcə Azərbaycan sektorunda 4-5 milyard ton neft, ən azı 4 trilyon kubmetr qaz ehtiyatlarının olması bildirilir. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi neft strategiyası, cəsarətli siyasi və əməli tədbirləri təkcə ölkəmizə deyil, bütün Xəzər dənizi hövzəsinin böyük neft-qaz sərvətlərinin Xəzər dənizi dövlətlər tərəfindən istifadə edilməsinə və bunun üçün dünyanın böyük şirkətlərinin Xəzərin başqa sektorlarındakı neft və qaz yataqlarına da maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Xəzər dənizi hövzəsi artıq dünyanın ən böyük neft regionlarından birinə çevrilmişdir (1).

Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün mövcud olan bir sıra şərtlər vardır. Onlardan biri ictimai-siyasi sabitliyin olmasıdır ki, bu da ölkəmizdə artıq təmin olunmuşdur. Digər bir şərt də odur ki, xarici investisiyanın Azərbaycana gəlməsi üçün müvafiq qanunlar mövcud olmalıdır. Bu qanunlar Azərbaycana gələn hər bir investorun səmərəli işləməsi və öz işinə daim arxayın olması üçün şərait yaratmalıdır. Belə qanunlar artıq qəbul edilmiş və Azərbaycana gələn hər bir investorun səmərəli işləməsi üçün bütün imkanlar mövcuddur.

Azərbaycanın neft siyasəti və bu sahədə qazanılmış uğurlar “İqtisadiyyat və neft (Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri)” adlı kitabda və digər tədqiqat əsərlərdə geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

BTC ƏİBK vasitəsilə nəql edilən neft 2006-cı il mayın 28-də Ceyhan limanına çatdı və ordan da xüsusi tankerlərə vurularaq dünya bazarlarına çıxarıldı. Beləliklə, 13 iyul 2006-cı il tarixdə BTC ƏİBK tam istismara verildi. Başqa sözlə desək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi artıq reallığa çevrildi. İyulun 13-ü Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin neft strategiyasının tənənəsi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gün kimi tarixə düşdü. Bu boru kəmərinin işə düşməsi Azərbaycanın ixrac potensialının artmasına imkan yaratmaqla yanaşı, hasilatın da səviyyəsinin ilbəl çoxalmasına səbəb olacaq və qlobal enerji təklükəsizliyinin qorunmasına xidmət edəcəkdir.

BTC-nin operatoru “BP Exploration(Caspian Sea) Ltd” şirkətinin məlumatına görə, kəmərlə nəql edilən neft, əsasən, Aralıq dənizindəki limanlar vasitəsilə Avropaya ötürülür. Oradan isə, ölkədaxili boru kəmərləri ilə digər dövlətlərdəki alıcılara çatdırılır. Bundan sonra da əsas həcmələr Aralıq dənizi hövzəsindəki bazara yola salınacaqdır. Lakin həcmələr artdıqca, ola bilsin ki, neftin bir hissəsi ABŞ-ın Şərq hissəsinə göndərilsin. Həcmələrin artması nəticəsində neftin Süveyş kanalı vasitəsilə Hindistana göndərilməsi də mümkündür. Gələcəkdə BTC-yə “Azəri-Çıraq-Günəşli” neftindən əlavə, Xəzərin o tayından gələn neftin də qoşulacağı gözlənilir.

2006-cı il iyunun 16-da Azərbaycan və Qazaxıstan ölkələrinin dövlət başçıları “Azərbaycan Respublikası ilə

⁵⁴ BDU Beynəlxalq jurnalistika kafedrasının doktorantı mesmelyevperviz@gmail.com

Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzaladılar. Qazaxıstanın BTC-yə qoşulması həm regional əməkdaşlıq və dinamik iqtisadi inkişaf, həm də enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılmasının alternativ yolu baxımından çox mühim hadisədir. Qazaxıstan nefti Rusiya və Çin istiqamətləri ilə yanaşı, BTC ƏİBK vasitəsilə də nəql ediləcəkdir.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimində (13.07.2006-cı il, Ceyhan, Türkiyə) Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin söylədiyi kimi, bu kəmərin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycanın qarşısında yeni üfüqlər, yeni imkanlar açılır. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən çox zəngin ölkəyə çevriləcək, ölkədə bütün sosial problemlər öz həllini tapacaqdır. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına daha da inamla inteqrasiya edəcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan bizim müstəqilliyimizi möhkəmləndirəcək, enerji müstəqilliyimizi təmin edəcəkdir.

Azərbaycanda neft strategiyasını dövrün çağırışlarına verilən cavab kimi qiymətləndirmək olar. Bu isə “Əsrin müqaviləsi”nin başlıca məqamını təşkil edir. Məsələ ondan ibarətdir ki, Prezident İlham Əliyevin xüsusi vurğuladığı kimi, zəngin neft ehtiyatı hələ ölkənin zəngin olması anlamına gəlmir. Müasir dövrdə böyük dövlətlər arasında gedən nüfuz və maraq savaşı ehtiyatsız atılmış bir addım ucbatından zənginliyi başağrısına çevirə bilər. İndi enerji ilə zəngin ərəb ölkələrinin bəzilərində müşahidə edilən proseslər bunun bariz nümunəsidir. Həmin dövlətlərdə müharibə, ictimailər, silahlı toqquşmalar ləngimək bilmir. Üstəlik, onların dövlətçiliyi belə ciddi təhlükə qarşısındadır.

Ölkə başçısının vurğuladığı məqamın başqa tərəfi Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi dinamikanın böyük ziddiyyətlərə düşər olması ilə bağlıdır. Sırr deyil ki, müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq böyük güclər Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzünə ən azından göz yumdular (biz hələ “təşkil etdilər”, demirik). Bu, Azərbaycana bir signal idi. Yəni Azərbaycanın real olaraq müstəqil dövlət kimi formalaşması çox çətin olacaqdı. Heydər Əliyev hakimiyyətə yenidən dəvət edilənə qədər, doğrudan da, bu təhlükə getdikcə böyüdü. Ondan əvvəl ölkəyə başçılıq edənlər düzgün, dövrün tələblərinə uyğun siyasət yeridə bilmədiklərindən düşmənlər bu fürsətdən yararlandı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi ciddi təhlükə altına düşdü. Həmin kontekstdə “Əsrin müqaviləsi” çox güclü təsiredici faktor oldu. Bir neçə dəfə onun baş tutmasını pozmağa çalışsalar da, Heydər Əliyev yeritdiyi siyasətlə ən güclü siyasətçilərin oyunlarını belə darmadağın etdi.

“Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra dünya mətbuatı, o cümlədən Böyük Britaniya və Azərbaycan mətbuatı bu məsələ ilə bağlı çoxlu xəbərlər, reportajlar, müsahibələr, analitik yazılar dərc edirdi. Bu baxımdan Heydər Əliyevin 1995-ci il noyabrın 30-da Londonda BBC Korporasiyasındakı görüşdə BBC-nin müxbirinə verdiyi müsahibə böyük maraq doğurdu. Müxbirin sualında deyilirdi: “Neft müqaviləsi imzalanıb, respublikada seçkilər keçirilib. Hər iki tədbirdən əvvəl Azərbaycan xalqına xoş vədlər verilib. Sizcə, sadə camaat vəziyyətin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə nə zaman hiss edəcək?”(2,65). Heydər Əliyev həmin suala cavab verərkən müsbət istiqamətdə dəyişmənin hiss olunacağını qeyd etmiş, lakin bunun bir günlük, yaxud bir dəqiqəlik iş olmadığını nəzərə çatdırmışdır(2,67).

Burada diqqəti cəlb edən bir məqamı ayrıca qeyd etmək lazımdır. Müxbir Azərbaycanın qonşu ölkələrlə münasibətlərinə toxunmuş, belə bir layihənin həyata keçirilməsinə mane olub-olmayacaqlarını öyrənməyə çalışmışdır. Heydər Əliyev cavabında Azərbaycan vətəndaşlarının dözümlü insanlar olduqlarını göstərmiş və işğal olunmuş torpaqlarımızın gec-tez azad olunacağına inandığını bildirmişdir, ərazi bütövlüyünün təmin olunmasını ön plana çəkmişdir. 1995-ci ilin noyabrında qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanan prezident demişdir: “Birincisi, orada Azərbaycanın ərazi bütövlüyü haqqında maddələr var. İkincisi, Azərbaycanın ərazisi bölünməzdir” (5,65).

Azərbaycan–Böyük Britaniya iqtisadi münasibətlərinin öyrənilməsində Birləşmiş Krallığın “Ekonomist” jurnalının müxbirinə Heydər Əliyevin verdiyi müsahibə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müsahibə 1995-ci il dekabrın 1-də Londonda alınmışdır. “Razılaşıram ki, Azərbaycan öz neft ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərsə və onu ixrac edərsə, doğrudan da, zəngin dövlətə çevrilər. Amma bəs bu, indiyədək niyə baş verməyib?” – “İngilis müxbirin bu sualına Heydər Əliyev cavab verərkən tarixi faktlara əsaslanmaqla Azərbaycanda neft istehsalının hələ XIX əsrin ortalarında başladığını qeyd etmiş, Azərbaycanın dünyada sənaye üsulu ilə neft çıxaran, istehsal edən ilk ölkə olduğunu, bu ölkədə ilk neft fantanının 1848-ci ildə vurduğunu, o vaxt dünyanın heç bir yerində neft çıxmadığını bildirmişdir. Ölkə prezidenti XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft istehsalının yüksək səviyyədə olduğunu göstərmiş, dünyanın çox böyük şirkətlərinin ölkəmizə gəlib işlədiklərini, Nobel qardaşlarının hələ 1870-ci illərdə Azərbaycanda öz fəaliyyətlərinə başladıklarını nəzərə çatdırmışdır.(3,74)

Heydər Əliyev belə bir faktı da jurnalın oxucularının nəzərinə çatdırmışdır: “İkinci Dünya müharibəsində Sovetlər İttifaqı Almaniya ilə müharibə edəndə, faşist Almaniya SSRİ-yə hücum edəndə və sonrakı dövrdə gedən müharibədə (bu müharibə isə motorlar- tanklar, təyyarələr müharibəsi idi) Sovetlər İttifaqının neftə və neft məhsullarına olan tələbatının 70-80 faizini Azərbaycan verdi” (5,71).

Heydər Əliyev ingilis müxbirinə verdiyi müsahibədə hamını düşündürən bir fikri də söyləmişdir: “... əgər Azərbaycan nefti olmasaydı, İkinci Dünya müharibəsində bəlkə də Sovetlər İttifaqı alman faşizminə qalib gələ bilməzdi. Dənizdən, suyun altından da neftin çıxarılması ilk dəfə Azərbaycanda olmuşdur. 1949-cu ildə Xəzər dənizində ilk böyük neft fantanı vurmuşdur. İndi Böyük Britaniyanın ətrafında dənizdən neft çıxarılan buruqların heç biri yox idi. Norveçin “Statoyl” şirkəti də indi dənizdən bu qədər ki neft çıxarır, bunlar da o vaxt yox idi. Ancaq iş burasıdır ki, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olanda bu neft bütün Sovetlər İttifaqına məzsus idi. O vaxt

Azərbaycan müstəqil dövlət deyildi. Ona görə də respublikamızda istehsal olunan neft Sovetlər İttifaqının ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf edilirdi”(5,71).

“Ekonomist” jurnalının müxbirinin verdiyi suallardan biri xarici şirkətləri daha çox Azərbaycanın xarici ölkələrlə münasibətlərinin narahat etdiyinə aiddir. Müxbirin fikrincə, bir çox Qərb şirkətləri bilmək istəyirlər ki, Azərbaycanın inkişafı yolunda Rusiyanın niyyətləri nədən ibarətdir, bu müqavilələrin həyata keçirilməsinə Rusiya imkan verəcəkdimi? (5,72).

Böyük siyasətçi Heydər Əliyevhəmin suala cavab verərkən demişdir: “Şübhəsiz ki, indi ölkələr arasında rəqabət var. İqtisadi cəhətdən böyük, güclü ölkələr istəyirlər ki başqa ölkələri öz iqtisadi, bəzən isə siyasi təsir dairəsinə salsınlar. Bu, tək Rusiyaya aid deyil, ancaq sizin sualınıza konkret cavab olaraq onu demək istəyirəm ki, birincisi, Rusiya bizim bu neft müqaviləsində iştirak edir. Yəni keçən ilin sentyabr ayında neft müqaviləsi imzalanarkən Rusiyanın enerjetika nazirinin müavini bu müqaviləyə imza atıbdir. Həmin o müqavilədə nəzərdə tutulan payın on faizi Rusiyanın “LUKOyl” şirkətinə məxsusdur”(5,73).

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycana imkan verdi ki, neftdən gələn gəlirləri qeyri-neft sektoruna yönəltmək mümkün olsun. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, “Bu sahədə də bir çox neft hasil edən ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan nefti insan kapitalına çevirə bildi. Çünki neft həm xeyir, həm də başağrısı, problem gətirə bilər. Biz bilirik ki, dünyada neft üstündə əvvəlki dövrlərdə də, hazırda da mübarizələr, münaqişələr gedir, qan axıdılır. Neft hasilatı hələ o demək deyil ki, ölkələr çiçəklənəcək, orada inkişaf olacaq. Neftlə zəngin olan bir çox ölkələrdə bu gün müşahidə edilən mənzərə bunun əksini deyir. Ona görə, bizim əsas vəzifəmiz ondan ibarətdir ki, neft gəlirlərini insan kapitalına çevirək və hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu müsbət dəyişikliyi görsün.”(bax: Bakıda: “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqları üzrə yeni sazişin imzalanması mərasimi keçirilib (4).

Yeni sazişin imzalanması mərasimində nitq söyləyən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu gün bizim abadlaşan bölgələrimiz, inkişaf edən ölkə, Bakı şəhəri,- dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir,- tikdiyimiz 3 mindən artıq məktəb, 600 –dən çox xəstəxana, bölgələrdə tikdiyimiz 50-dən çox olimpiya mərkəzi, inşa etdiyimiz 11 min kilometrədən çox yollar, enerji infrastrukturumuz, iqtisadi inkişafımız, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi - bütün bunların təməlində neftdən əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə etmə imkanlarımız dayanır” (6).

Ötən 23 il ərzində “Azəri-Çıraq-Günəşli”dən 436 milyon ton neft hasil edilib. Həmin müddətdə Dövlət Neft Fondundan məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün böyük vəsait ayrılıb. 250 min köçkün yeni salınan 100-ə yaxın qəsəbədə gözəl evlərlə, mənzillərlə təmin edilib (6).

Bütün bunlardan başqa, Azərbaycan rəhbərliyi sazişin imzalanmasından sonrakı 23 il müddətində elm və təhsilə, vətəndaşların sosial təminatına böyük miqdarda vəsait ayırmışdır. Onlar ölkədə elm, təhsil texnologiyalarının inkişafına ciddi təkan verməkdədir. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün lazım olan şəraitin yaradılması, ilk növbədə, elm və təhsilin inkişafı ilə əlaqəlidir.

Şübhəsiz, “Yeni əsrin müqaviləsi”nin əsas parametrləri haqqında da danışmağa ehtiyac vardır. Burada 3 faktor diqqəti cəlb edir. Birinci faktora görə, ölkəmizə xarici sərmayəçilər tərəfindən 3,6 milyard dollar həcmində bonus ödəniləcək(6). Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2017-ci ildə Ermənistanın konsolidasiya olunmuş büdcəsinin gəlir hissəsi 2,6 milyard ABŞ dolları həcmində nəzərdə tutulmuşdur. Hərbi xərcləri isə 2017-ci il üçün 439,7 milyon ABŞ dolları həcmindədir (7).

Göründüyü kimi, Azərbaycanın yeni enerji sazişindən alacağı yalnız bonus Ermənistan büdcəsinin gəlir hissəsindən 1 milyard ABŞ dolları qədər çoxdur. Onu da qeyd edək ki, məhz bu kimi faktlara görə Ermənistan və onun havadarları Azərbaycanın atdığı hər uğurlu addımdan qorxuya düşür. Azərbaycanla bağlı ağla sığmayan iftira dolu, yalan məlumatlar yaymaqla özlərinə təsəlli verməyə çalışırlar. Ancaq təcrübə göstərir ki, bu kimi hərəkətlər Azərbaycan rəhbərliyini seçdiyi yoldan qətiyyənlə yayındır bilmir. Prezident İlham Əliyev təmkinli, uzaqgörən və düşünülmüş siyasəti ilə qarşıya çıxarılan bütün maneələri keçir və ölkəni yeni zirvələrə doğru aparır.

İkincisi, “SOCAR”-ın, “AzAÇG” şirkəti podratçı kimi müqavilənin icrasında iştirak edəcəkdir (6). Bu o deməkdir ki, SOCAR artıq dünyanın ən güclü enerji şirkətləri ilə bərabər əsasda iş birliyindədir. Şirkət podratçı kimi yeni enerji layihəsində iştirak etməklə həm təcrübə qazanır, həm də beynəlxalq miqyasda nüfuzunu daha da artırır. Şübhəsiz, bundan sonra SOCAR-ın başqa böyük layihələrdə iştirakı heç kəsi təəccübləndirməməlidir.

Üçüncüsü, “SOCAR-ın payı 11,6 faizdən 25 faizə qaldırılır və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil edəcəkdir” (6). Bu, çox əhəmiyyətli şərtidir. Çünki hazırki dövərdə Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkətinin beynəlxalq layihədə payı 2 dəfədən çox artırılırsa və ölkəyə çatacaq mənfəət səviyyəsi də 75 faiz təşkil edirsə, bu, çox böyük uğurdur. Beləliklə, Azərbaycan faktiki olaraq beynəlxalq enerji layihəsində mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdir.

Dövlət başçısının mitqində vurğuladığı bir fikrin işığında həmin tezis əhəmiyyəti daha aydın görünür. İlham Əliyev demişdir ki, Azərbaycan BP ilə yollarına davam etmək qərarı vermişdir. Hərçənd başqa variantlar da var idi, yəni bu bir seçimdir. Prezident vurğulamışdır: “Əsrin müqaviləsi”nin omru artıq sona çatır. Əlbəttə ki, müqavilənin müddəti bitəndən sonra Azərbaycan istənilən başqa tərəfdaşla yeni saziş imzalaya bilərdi və bu imkanlar bizdə var idi. Ancaq BP ilə SOCAR arasında yaranmış qarşılıqlı etimad, işgüzar münasibətlər, əlbəttə ki, bu günkü seçimi şərtləndirdi. Mən buna çox şadam. Əminəm ki, bundan sonra da BP ilə SOCAR uzun illər ərzində Azərbaycanın neft-qaz yataqlarının işlənməsinin uğurunu təmin edəcəklər” (6).

1. İqtisadiyyat və neft (Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının reallaşmasında İlham Əliyevin xidmətləri). Bakı: Nurlan, 2004, 234 s.
2. Heydər Əliyev. BBC müxbirinə müsahibə. "Müstəqilliyimiz əbədidir", V cild, Bakı 1998, 65-69 s.
3. Heydər Əliyev. Böyük Britaniyanın "Economist" jurnalının müxbirinə müsahibə. "Müstəqilliyimiz əbədidir", V cild, Bakı 1998, 70-76 s.
4. İlham Əliyev. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimində nitq. 13.07.2006. Ceyhan, Türkiyə
5. E. Əliyev. Beynəlxalq boru kəməri nəqliyyatının hüquqi tənzimlənməsi. "Dirçəliş" jurnalı, 304-315 s.
6. Bakıda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqları üzrə yeni sazişin imzalanması mərasimi keçirilib (AZƏRTAC, 14 sentyabr 2017).
7. "Panarmenian.net", 29 sentyabr, 2016

Mətbuat Azərbaycanla Birləşmiş Krallıq arasında iqtisadi münasibətlər haqqında

XÜLASƏ

Məqalədə mətbuat materialları əsasında Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında iqtisadi əlaqələr araşdırılır, bu əlaqələr yeri gəldikcə qiymətləndirilir və BP şirkətinin ölkəmizdə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri göstərilir. Azərbaycan neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsini təmin edən 1994-cü ildə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi"si və 2017-ci il sentyabrın 14-də imzalanmış "Yeni əsrin müqaviləsi"nin dünyada enerji təhlükəsizliyi sahəsində əhəmiyyəti qeyd edilir.

Açar sözləri: Birləşmiş Krallıq, Azəri, Çıraq, Günəşli, Əsrin müqaviləsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, neft strategiyası, Yeni əsrin müqaviləsi. BBC, Economist jurnalı.

Пресса об экономических отношениях между Азербайджаном и Британским Королевством.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются экономические отношения между Азербайджаном и Британским Королевством на основе материалов прессы; исследуются основные направления деятельности BP в нашей стране. Особое внимание уделяются вопросам «Контракта века», подписанного в 1994 году, и «Контрактанового века» подписанного 14 сентября 2017 года, обеспечивающие успешную реализацию нефтяной стратегии Азербайджана. Автор подчеркивает важность энергетической безопасности в Азербайджане и мире.

The press is about Economic Relations between the united kingdom of Azerbaijan.

SUMMARY

The article deals with economic relations between Azerbaijan and the United Kingdom on the basis of press materials, these relations are evaluated as it comes to the point and BP's main activities are reflected in our country. The "Contract of the Century" signed in 1994 and the "New Century Contract" signed on September 14, 2017 in Azerbaijan, ensuring the successful implementation of Azerbaijan's oil strategy, highlight the importance of energy security in Azerbaijan and the world.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

“ŞEYPUR” JURNALINDA SƏMƏD MƏNSURUN FELYETONLARI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkə tarixinin unudulmaz şərəf və fəxr səhifələrindəndir. 23 ay sürən bu tarixi dövr bir çox çətin və mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə də yadda qalıb. Azərbaycanın mütərəqqi fikir sahibləri belə çətinliklərə qarşı mübarizə aparır, insanları bu mübarizəyə qoşulmağa səsləyirdilər.

Xalqı maarifləndirməyə çalışan görkəmli şəxsiyyətlərin fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bildikləri vasitə isə ədəbiyyat və mətbuat idi. AXC dövründə milli mənlük şüurunun və milli demokratik hərəkatın inkişafında ədəbiyyat və mətbuatın xüsusi rolu vardı. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən mətbu orqanlar istiqlal hərəkatını, ideoloji-siyasi mübarizələri geniş təbliğ edirdilər. Belə ki, ədəbiyyat və mətbuat qoşa qanad kimi Cümhuriyyətin siyasi ideoloji məramına, məqsədinə uyğun olaraq Azərbaycanın milli varlığının təsdiqi uğrunda mübarizə aparırdı.

AXC-nin fəaliyyəti dövründə ölkədə 200-ə yaxın qəzet nəşr olunmuşdur. Nəşrlərin sayının çox olması mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əks-fikirliliyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin böyük əksəriyyətinin jurnalist olması da mühüm faktlardan biri idi.

AXC dövrü mətbuatında satira xüsusi yer tuturdu. Ziyalılar, jurnalistlər bu dövrün çatışmazlıqlarına məhz satirik nəşrlər vasitəsilə böyük diqqət ayırır, tənqid edir və çıxış yolları göstərirdilər. Bu satirik nəşrlər həm sadə insanlar, həm də ziyalılar tərəfindən böyük maraq və rəğbətlə qarşılanırdı.

Belə satirik nəşrlərdən biri də “Şeypur” jurnalı idi. Onun ilk nömrəsi 1918-ci il oktyabrın beşində işıq üzü görmüşdür. M.T.Sidqinin redaktoru olduğu “Şeypur”un naşiri Səməd Mənsur idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının yolunun davamçısı olan bu nəşr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideallarını təbliğ edir, dövlət quruculuğu prosesində qarşıya çıxan əngəlləri, çətinlikləri qələmə alırdı. Bolşevik təbliğatına qarşı mətbu mübarizə apararı, Bakı neftini ələ keçirmək istəyən dövlətlər arasındakı çəkişmələri ifşa edən “Şeypur”da müxtəlif üsullardan istifadə olunur, satirik şerlər, felyetonlar işıq üzü götürdü [1, səh.129].

Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Həşimli 2014-cü ildə “Şeypur” jurnalı (1918-1920-ci illərdə) adlı kitab çap etdirib. Kitabda M.T.Sidqinin redaktorluğu ilə çıxmış “Şeypur” jurnalının bütün saylarındakı materiallar toplanıb, transliterasiya edilərək tam halda nəşr olunub.

Jurnalda verilmiş Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əmin Abid və digər böyük ədəbiyyat nümayəndələrinin məqalələri dövrün əbi-havasını dolğun əks etdirməklə yanaşı, sənətkarlıq baxımından da mükəmməldir. “Şeypur”un naşiri olan Səməd Mənsurun felyetonları da bu cəhətdən xüsusilə seçilir.

S.Mənsur yaradıcılığı XX əsr ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Vətənin azadlığı yolunda qələmlə döyüşən böyük sənətkarlardan olan S.Mənsur yaradıcılığında söz azadlığı, ana dili, müstəqillik, nadanlıq, dini mövhumat kimi mövzulara geniş yer verib. Ədəbi fəaliyyətinə lirik şeirlə başlayıb görkəmli nəzm əsərlər ustası kimi şöhrət qazanansa da, S.Mənsurun satirik əsərləri, xüsusilə felyetonları da XX əsr ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən hesab olunur.

“Şeypur” jurnalında “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzaları ilə çıxış edən S.Mənsur felyetonlarında dövrünün aktual sosial, siyasi, iqtisadi, və mədəni problemlərindən yazmışdır. Onun ədəbi estetik baxımdan zəngin felyetonlarında ciddiyyət və gülüş bir arada təqdim olunub. Ədəbin bunları aydın bilməsi və duyması onun felyetonlarına möhtəşəm ruh hakimliyi verir. Müəllif jurnalın ilk nömrəsində nəşr etdirdiyi “Altı ay” məqaləsində deyir: “... indiyə qədər başımıza gələn fəlakətlərin hamısı elə bu gülməyimizdən olmuşdur. Bundan belə gülməyin və zarafatın yerini bilib ciddi olmalısın, öz məqsədinə nail olmalısın” [2, səh. 18].

Ədəbin əsərlərindəki gülüş insanı sanki sirlı bir qüvvə kimi hadisələrin dərinliyindəkə apararaq, onları olduğu kimi hiss etməyə, yaşamağa vadar edir və məqsədinə çatır. Güllüşün, ironiyanın içində oxucuya elə dərin məzmunlu informasiyalar ötürülür ki, bu kontekstdə bəzən gülmək yox, həqiqətən, insan taleləri üçün içindən hüznünlü bir ağlamaq keçir. Ədəb bu əsəri ilə oxucu üçün hadisələri dərinindən dərk etməyə geniş imkanlar yaradır. S.Mənsurun felyetonlarında mənasız güllüşün hakim olduğunu bircə detal belə tapmaq çətinidir. Onun insanları qəflət yuxusundan ayıldan güllüş istiqamətlərinin hamısı məqsədli, dərin, düşündürücü və aktual olmuşdur. Sənətkar bütün bunlarla yanaşı həyat fəlsəfəsini də çox yaxşı bilirdi. O, felyetonlarında həyat hadisələrini fəlsəfi baxımdan məharətlə təqdim etmiş, ortaya ideal bədii nümunələr qoymuşdur.

Ədəbiyyatın ölməzliyi həm də məkan və zaman sərhədlərini aşaraq ümumbəşəri, ümumzaman kontekstdə olmasıdır. Biz bu keyfiyyətin S.Mənsur yaradıcılığında dəfələrlə şahidi oluruq. Məsələn, naşir “Qramafon” felyetonunda insanı ləyaqətli, şərəfli, ali bir varlıq kimi dəyərləndirir, onun şəxsiyyət kimi individual keyfiyyətlərini ironik dillə ifadə edir. Əslində, məsələnin mahiyyəti “pisi göstərərək nəticə çıxarmaq” fəlsəfəsi kontekstində mətnin içində həll olunmuşdur. Şərq və qərb ədəbiyyatının mərkəzində dayanan “insan” bu felyetonda öz kimliyi və kamilliyi ilə qarşı-qarşı qoyulur, təzadlı priyomlarla əsl mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən açılır. “Qramafon misalında olan insanlar nə çaldıqlarını özləri dərk edə bilməzlər” [2, səh. 52].

“Yaftımın fəlsəfəsindən bu çıxır ki, ortada pul əhvalatı olsun, qalan şeylər ötüşər. Bu gün bir məslək, sabah bir fikir, birisi gün bir yol” [2, səh. 52]. Bu fikirlərin yer aldığı “Qramafon” felyetonunda S.Mənsur hadisələrin

⁵⁵ AMEA Rəyasət Həyati aparatının, İctimaiyyətlə əlaqələr mətbuat və informasiya səhəsinin İctimaiyyətlə əlaqələr və mətbuat sektorunun baş mütəxəssisi.e-mail: samiraguliyeva1@gmail.com

cəryan etdiyi dövrdə insanlar arasında nadanlığın geniş yayılmasına görə narahatlığını ustalıqla göstərib. O, pula görə bəzi insanların üzləşdikləri ədalətsizliyi unuda bildiklərini, "təki pul olsun" deyərək mövcud çətinliklərə səssiz qalaraq dözməyə razı olmalarını təəssüf hissi ilə vurğulayıb. Bununla o, həmin insanların əslində avam düşüncəyə sahib olduqlarını oxucunun diqqətinə çatdırıb. S.Mənsur bu cür vəziyyətin davam edəcəyi halda sadə insanın daim ədalətsizliyə düşəcəyini ifadə edib.

Ədibin "Şeypur"da nəşr etdirdiyi "Barışlar" felyetonu müharibə mövzusunda. Dünyada müharibə əleyhinə kifayət qədər güclü məzmunlu nə qədər əsərlər yazılıb, bu gün də yazılmaqdadır. Tolstoyun "Hərb və sülh" əsəri başda olmaqla, eyni zamanda müharibə əleyhinə yazılan bu qədər ədəbi nümunələrdən sonra dünyada hələ də qırqın, dava-dalaş baş verirsə, bu mövzuda yazılan əsərlərin insanlıq naminə nəticələri sual altına düşür. S.Mənsur müharibənin heç kimə xeyir vermədiyini, əksinə insanların canını, azadlığını, sakitliyini əlindən aldığı, bununla belə məhz müharibənin bəzi insanlara ləzzət verdiyini göstərir. O, hətta müharibənin bitməsinin belə bir oyun olduğunu, "barışlar"ın hər an yeni müharibələrə hazır olduqlarını təəssüflə qeyd edir - "Bizlərdə bir məsəl var ki, "Barışsən barış, ancaq dəyənəyi əlindən yerə qoyma!". Vallahi, bunu çox gözəl deyiblər. Bax, səni inandırırım ki, bu barışların heç birisi dəyənəyi əldən yerə qoymayıb, dalında gizlədəcəkdir. Çox o yan-bu yan olanda yenə də dəyənəklər düşəcək işə. Yenə də bizim üçün məşğuliyyət tapılacaq" [2, səh. 52].

S.Mənsurun felyetonda yer alan müharibə ilə bağlı dahiyənə satirik yanaşması da xüsusi diqqət cəld edir: "Müharibəsiz dünyanın ləzzəti yoxdur". Ədib bu ifadə ilə konkret hədəfi göstərib. O, "müharibə" və "kam almaq" – "ləzzət almaq" ifadələrini birlikdə işlətməklə sanki bir-birinə əks olan bu iki məfhumu qarşı-qarşıya qoyur. Qeyd olunan hadisələrlə o, bunlardan hansının üstün olduğunu və nəticənin insanların taleyində necə rol oynadığını göstərir. Mahiyyətə vardığında adamı həqiqətən diqqətə gətirir: müharibə və ləzzət almaq. Yazıçı insanın vaxtını ayıraraq səmərəli işlərlə məşğul olmaqdan, müharibəni seçməsinə satirik yolla ustalıqla tənqid edir. Burdakı ironiyanın əsl mahiyyəti ondan ibarətdir ki, İblis xislətli insanların ləzzət aldığı müharibələr, nə qədər elm-ürfan sahiblərini, işıqdolu adamları kam arzuları ilə tarixin qaranlıq səhifələrində dəfn edir. Bu yerdə Hüseyn Cavidin "İblis nədir, dünya xəyanətlərə bais, ya hər kəsə xain olan insan nədir, İblis" misraları bu fikirləri daha da qüvvətləndirir. S.Mənsur da bu felyetonda müharibənin təmsalında sözün əsl mənasında İblislərin mənfur fəaliyyəti ilə insan həyatının necə məhv olmasını göstərir.

Əslində, felyetonda sülh sözünə də ironiya ilə yanaşılır. Ədib barışın, sülhün insanın ali məqsədinə xidməti kimi təqdim olunmasını ancaq ötrə anlaşıma kimi qiymətləndirir. "... bu barışların heç birisi dəyənəyi əlindən yerə qoymayıb, dalında gizlədəcəkdir. Çox oyan-buyan olanda yenə də dəyənəklər düşəcək işə, yenə də bizim üçün məşğuliyyət tapılacaq" [2, səh. 89].

S.Mənsurun dövrün güzgüsü hesab edilən nəşrlərdən olan "Şeypur"da çap etdirdiyi felyetonlarının bəzi mətləblərinə nəzər yetirsək görərik ki, o, əsas ideyanı sözcüklükdən uzaq olaraq lakonik formada çatdırmışdır.

S.Mənsur yaradıcılığında ana dili məsələsinə də xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. O, əsərlərində öz dilini bəyənmiş əcnəbi dillərdə danışanları ustalıqla ifşa edib. Ədibin "Şeypur"dakı "Ziyalılar" adlı silsilə felyetonlarının da əsas mövzusu məhz ana dilidir. O, bu felyetonlardakı fikirləri ilə avam insanların maariflənməsi, təhsil alması, doğma ana dilində yazmaq savadına yiyələnməsinin vacibliyini göstərib. Ədib jurnalın demək olar ki bütün saylarında dərc etdirdiyi "Ziyalılar" silsilə felyetonunun elə ilk yazısında ana dilinə qarşı hörmətsiz yanaşanları güclü yumorla tənqid edir. Bu silsilədən olan digər felyetonlar da böyük təsirə malikdir. S.Mənsur silsilə felyetonunun bütün yazılarında hadisələri Əliağa Muradəliyev və Hüseynqulu Daşdəmirov kimi obrazların dilindən təqdim edir. Bu iki "ziyalı"nın bütün dialoqlarının arxasında dilimizə qarşı hörmətsizliyi göstərir.

"Şeypur"un birinci nömrəsində dərc olunan "Ziyalılar" felyetonunda S.Mənsur dilimizi bəyənmiş onu tənqid edənləri ustalıqla ifşa edir. Hətta övladlarını əcnəbi dillə böyütməyi özlərinə şərəf bilən bəzi "ziyalılar"ın məhz rus dili sayəsində böyük savada malik olacaqları kimi düşüncə ilə yaşamlarının güclü hədəfinə çevirir. Ədib problemin əslində dildə yox, məhz həmin insanların özlərində olduğunu, onların bu cür avam düşüncəyə sahib olmalarından qaynaqlandığını satirik yolla təqdim edib – "O! Ujas! İndi mana deyirlər ki, hökumət müsəlmanındır. Gərək uşaqlar türk dili danışsınlar, pomiloy! Mən öz əlim ilə öz uşaqlarımı neçə portit eləyim? İndi gərək mən bunlara türk yatmağı, türk yeməyi, türk oynamağı öyrədim. Onda bunlardan nə çıxar? Axı bunlar gərək doxtur, injinar olsunlar. Türk dili bunların gözünü, ağzını əydi, döndərdi bolşevik "Dadaşa". Belini əydi, bənzətdi Məşədi bəyə. Onda nə olsun?" [2, səh. 19].

Bu silsilədən olan başqa felyetonda iki "ziyalı"nın öz ana dilinə hörmətsiz yanaşması, danışarkən rus sözlərindən daha çox istifadə olunmasını tənqid edir. O, təsvir etdiyi obrazlar vasitəsilə XX əsrin əvvəllərində bəzi "ziyalılar"ın ana dilinə biganə münasibətini diqqət mərkəzinə qoyur – "Kak vidno, sən ora getməmişən. Bəs dayan, mən sənə raskazal eləyim. Nu, dedim ki, bayramdır. Allaha xoş getməz, gedim bir az vurum" [2, səh. 248].

Eyni adlı digər felyetonda ədib dilimizin qarşılaşdığı başqa problemi qabardıb: "Keçən il Dumada vibor olacaq idi. Bakıda da bir "Müsəlmanlıq" partiyası qayırmışdılar. O partiyayı qaynanlar da bir neçə molla, bir neçə qoçu və bir neçə intelligenlər idi. Bunlar istədilər ki, öz adamlarından Dumaya vibrat eləsinlər. Ona görə də agitatsiya lazım idi. Nə eləsinlər?" [2, səh. 100]. Göründüyü kimi ana dilinə hörmətsiz yanaşan bəzi ziyalılar bu əməlləri ilə kifayətlənmir, dilimizin müdafiəsinə qalxan maarifpərvər insanlara qarşı çıxır, onların ən kiçik çətinliyinə belə sevinirdilər.

"Bəli, lazım gəldi, bir qəzet çıxarsınlar. Yenə hay-huy. Nəborşik tutuldu. Tipoqrafiya tapıldı. Kağız alındı. Sətrudniklər yığıldı. Material verildi. Əliağa Muradəliyev, sən bilən, neçə nömrə çıxdı?" – bu fikirlə S.Mənsur bəzi

“ziyalılar”ın əsrin əvvəllərində ana dili uğrunda əsas mübarizə vasitələrindən olan mətbu orqanların fəaliyyətinə qarşı çıxmalarını da tənqid edir.

Ədibin “Əsgərlik” məqaləsində deyilir: “Bax, görmürsən ki, baş yaran, zəncir vuran, sinə vuran, başına döyüb ağlayan, açlığa, susuzluğa davamı olan kasıb adamlardır”. S.Mənsur bu fikirləri ilə kasıbların üzləşdiyi çətinlikləri ən xırdalığına kimi göstərib. XX əsrin əvvəllərində insanlar arasında ayrışmış halların artdığını deyən ədib varlıqlarla kasıbların hüquqlarının ayrı tutulduğunu, əksər hallarda kasıbların hüquqlarının tapdandığını təəssüf hissi ilə qeyd edir – “İnşallah ki, bu əsgərlikdə elə kasıba qismət olar. Şükür olsun Allaha, indi yeni müəssisələrdə dövlətli uşaqları üçün çinovnik, “osobi poruçeni” yeri çoxdur” [2, səh. 35]. Zəmanəsinin mənfi keyfiyyətlərini açıq-aşkar verən sənətkar felyetonlarında adi məişət həyatını detalları ilə göstərə bilmişdir.

S.Mənsur “Simavar” adlı felyetonunda dövrünün daha bir böyük problemi olan kasıb-varlı ayrışmışlığına toxunub. O, burada kasıb insanların necə çətinliklə çörək tapmasını ustalıqla göstərib. Ədib hadisələrə yenə satirik yanaşsa da, əslində gültüş hədəfi kimi sadə insanı deyil, onun üzləşdiyi problemləri və həmin problemləri yaradan məmurları, çinovnikləri göstərib: “Dünən “üzüm ayağımızın altına” uşaqların anası ilə oturub dərdləşirdik ki, görək bu gün, sabah qış gəlib soyuq düşdükdə məişətimiz necə keçəcək və nə təhər dolanacaq. Var-yoxu da ki, Allaha şükür, satib bolşeviklər dövrü girvənkəsi on səkkiz manatdan arpa çörəyinə verib yemişik” [2, səh. 80].

Ədib bu felyetonda təqdim etdiyi “Pul da tapa bilmirik ki, heç olmasa, səbilərin məktəb haqlarını verək ki, başları dərsə dönük olub, bizdən çay-çörək istəməsinlər” – fikri ilə yoxsulluğun, çətinliklərin ən böyük qurbanlarının uşaqlar olduğunu göstərib. Buradan da göründüyü kimi, kasıblar ictimai-siyasi, məişət problemləri fonunda övladlarının təhsil almaları üçün min-bir əziyyət çəkirlər. Belə sosial çətinliklərlə qarşı-qarşıya qalan insanların. Heç bir kömək görmədən yaşadıklarını təsvir edən yazıçı böyük bəşəri problemi – savadsızlığı da qabardır.

“Molla əmi, bir azca toxta! Deyəsən, ürəyindən keçəni duymuşam. Aşna, sənənin könlünə çay düşüb. Ürəyin çay istəyir. Odur ki, mənə simavar müxəmməsi oxuyursan. Amma inangilən ki, biz çox vaxtdır ki, çay içmirik” – bu fikirlə isə o, çay içməməyin təmsalında kasıbların ən kiçik məişət ehtiyaclardan belə məhrum olduqlarını təəssüflə qeyd edib.

Görkəmli ədibin yaradıcılığında yer verilən mövzulardan biri də söz azadlığı olub. O, “Zorba felyeton” adlı yazısında bu problemi ustalıqla qabardır. Azad fikirlil insanların hər zaman səsini xalqa çatdırma bildiyi vasitə olan dövrü mətbuatla bağlı da çətinliklər yarandığını təqdim edir. Felyetonda bir yandan qəzetdə məqalə dərc etdirmək istəyən bir ziyalıya necə süni maneələr yaradıldığı göstərib, digər tərəfdən isə dövrü mətbuatın da mövcud siyasi vəziyyətə görə idarə edildiyi diqqətə çatdırılır. “Bəli, “Şeypur” əfəndi! Mən nə vaxta qədər lal olum? Nə vaxta qədər bu zəhrimara dönmüş “Fəqət” yaşayacaq? Nə vaxta qədər hamı dərdini ürəyində saxlayıb söyləməyəcək?” [2, səh. 191]. S.Mənsur digər yazılarında olduğu kimi bu felyetonda da dövrün problemlərini ustalıqla qabardır. Ədib felyetonun sonunda yer alan qəhrəmanın “Şeypur” jurnalına müraciətilə mütərəqqi fikir sahiblərinin söz azadlıqlarının necə məhdudlaşdırılmasını ürək yanğısı ilə təqdim edib.

Səməd Mənsurun “Şeypur” jurnalında çap olunmuş felyetonlarının bir hissəsi onun “Seçilmiş əsərləri” nə daxil edilmişdir. Sənətkarın həmin kitabdakı felyetonlarının orijinallığından çox yazmaq olar. Lakin orada verilmiş “Bir gün” felyetonunun unikallığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Yazıda deyilir: “Bu gün çoxdan bəri arzusunda olduğumuz Azərbaycan parlamanı açılır. Bizləri gözü götürməyən, hökumətimizi məsxərəyə qoyan, partiyalar parlamanımıza nümayəndə göndərmək istəmədilər. Deməli, bizi “priznavat” elemədilər. Bizim ilə işləmək istəmədilər” [3, səh. 214]. Bununla S.Mənsur “düşməni uzaqda yox, elə öz içimizdə axtarmaq lazımdır” fikrini təsdiqləyərək, xalqımızın bəzi nümayəndələrinin müstəqilliyimizə qarşı çıxmalarını qeyd edir.

Ədibin bu felyetonda yazdığı daha bir fikri güclü təsirə malikdir: “Bu gün parlamanımız açılır. “Azərbaycan” qəzeti deyir ki, parlamanımızın ən ilk vəzifəsi bu olmalıdır ki, gərək qışqırsın! Fəryad etsin! Bu fəryad da yalnız bu iki kəlmədən ibarət olmalıdır ki, yaşamaq istəyirik!” [3, səh. 215]. Bununla, o, mütərəqqi fikir sahiblərini mövcud ictimai-siyasi çətinliklərə baxmayaraq, təslim olmamağa, ölkəmizin müstəqilliyi yolunda hər zaman əzmlə çalışmağa səsləyir.

Felyetonun dili ilə desək, həmin dövrdəki fəryadın nəticəsində bu gün dövlət olaraq, millət olaraq varlığımızı sürdürürük, eləcə də Səməd Mənsurun həmin dövrün ab-havasından çıxış edərək yazdığı felyetonlar, əsərlər daim yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Asırlı A. Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920). Bakı: "Elm və Təhsil", 2009.
2. Həşimli H. "Şeypur" jurnalı (1918-1919-cu illər). Bakı: "Elm və təhsil", 2014.
3. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-qərb", 2016, 248 s.

Açar sözlər: Səməd Mənsur, felyetonlar, “Şeypur” jurnalı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.

Key words: Samed Mansur, feletons, “Sheypur” journal, the Azerbaijan Democratic Republic.

Ключевые слова: Сamed Мансур, фельетоны, журнал «Шейпур», Азербайджанская Народная Республика.

"Şeypur" jurnalında Səməd Mənsurun felyetonları

Xülasə

Məqalədə "Şeypur" jurnalı, onun çap olunduğu – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü haqqında araşdırma aparılmışdır. Səməd Mənsurun "Şeypur" jurnalda çap olunmuş felyetonları yazıda geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Yazıda sənətkarın əsərlərinin güliş, ironiya xüsusiyyətləri üzrə geniş tədqiqat aparılmış, ortaya yeni nəticələr qoyulmuşdur. Dövrünün ab-havasını detalları ilə verən S.Mənsurun əsərlərindəki sənətkarlıq xüsusiyyətləri də araşdırmağa cəlb olunmuşdur.

Araşdırmadan bir daha aydın olur ki, ədibin insanları qəflət yuxusundan ayıldan ədəbi güliş istiqamətləri məqsədli, dərin, düşündürücü və aktualdır.

Фельетоны Самеда Мансура в журнале «Шейпур»

Резюме

В статье повествуется о журнале «Шейпур» («Горн»), периоде существования Азербайджанской Народной Республики и номерах журнала, которые были изданы в тот период. Также к исследованию привлечены опубликованные в журнале «Шейпур» фельетоны Самеда Мансура. В статье подробно изучены особенности юмора и иронии в произведениях классика, приведены новые выводы. К исследованию также привлечены особенности мастерства Самеда Мансура, который детально описывал настроения эпохи. Из исследований становится ясно, что сатира классика, пробуждающая людей ото сна и открывающая их глаза на мир, была целенаправленной, глубокой, актуальной и заставляла людей задуматься обо всем, что происходило вокруг.

Samed Mansur's feletons in the "Sheypur" journal

Summary

The investigation about the "Sheypur" ("Clarion") journal and its publication - the period of the Azerbaijan Democratic Republic was carried out in the article. Samed Mansur's feletons which was printed in the "Sheypur" journal have been widely studied in the article. A great deal of research on the laughter and irony features of the artist's works was made in the article and new results have been revealed. The artistic features of S.Mansur's works, which gave the details of the epic, were also included in the study. It is clear from the research that the writer laughter directions which are turning people away from the sudden dream are purposeful, deep, thought-provoking and actual.

KITABŞUNASLIQ –КНИГОВЕДЕНИЕ

Solmaz Azay qızı Sadıqova⁵⁶

PERSONAL BIBLIOGRAPHIC INFORMATION RESOURCES ABOUT THE HISTORY

In an informed society, private bibliographic indicators play an important role in informing professionals. One of such fields is personal bibliographic sources on historical science. A few number of personal bibliographic directory s have published in the history area in the different years. «Heydar Aliyev from private bibliographic sources: Bibliographic reference book» is necessary especially to note the named indicator. Indicator printed in the high polygraphic level in 2003 by Baku State University modern the have been devoted National leader architect and builder of the Azerbaijan Republic Aliyev Heydar Alirza's 80 annual jubilees. Editor of the indicator is academician A. Maharramov, decorators-authors head of department of Library science of Baku State University, doctor of historical sciences, professor Abuzar Khalafov and doctor of philosophy on history, associate professor of Bibliographianship department Baku State University Solmaz Sadıqova (1).

Academician A. Maharramov wrote to the book in the front word of «A big architect Azerbaijan's renaissance» about personality of Heydar Aliyev which has told objective thoughts, Heydar Aliyev surrounding approximately one of the century has valued era very highlies (1, 1-28).

As a whole, is worth notice give in the reference book connecting 544 sources in yourself of the «Prominent politician of the world and Azerbaijan, scientific and thoughts of cultural personals about Heydar Aliyev». Electron disk have been prepared of the book in Azerbaijan, Russian and English languages.

When speaking printing of private bibliographic directory's spoke is necessary to note the bibliographic directory printed about Z. Bunyadov notable historian scientist of Azerbaijan light by library of the academy. All science-public activities of this bibliographic directory printed in 1988 scientist has should be reflected in the indicator. Worker of the library of the academy has compiled (private bibliographic directory of «Ziya Bunyadov» 1988) the bibliographic directory H.A.Zulalova. Divisions given in the bibliographic directory are paying of all surveys connected with life, scientific activities of the scientist possible.

Histories have been given this purpose connected with life, scientific activities and public work of the scientist by chronological succession at the beginning of the bibliographic directory. Doctor of Historical Sciences by Ismayilov Mahmud have been written essay to the bibliographic directory. Bibliographic information about all scientific activities of the scientist have been reflected in here. It is able to show monographs about learn primary sources in the Turkic and Arab languages possible of Ziya Bunyadov.

Like in the other private bibliographic directory s the Z.Bunyadov's private bibliographic directory history of its publications systematize and have been shown. Scientific works edited in the bibliographic directory edit by scien-

⁵⁶ Dosennt.BDU

tist and bibliographic description of the theses defended with his administration has been given in the special division. Light is considered bibliographic directory printed about Bunyadov important source according to these positive features.

Importance of this kind of private bibliographic directory s taken into account in the independence years and their publication has been continued. Private bibliographic means about Z.Bunyadov, M.Ismayilov, Y.Mahmudov, C.Guliyev, G.Bayramov, A.Abbasov have been printed in this time that we dealt with. Azerbaijan has been compiled the academician of which exception services is been devoted son of Musa Bunyadov Ziya Bunyadov two bibliographic means have a important role especially in the learning on the basis of some historical problems of ancient sources. Bibliographic means have been printed in the series of «Science and cultural personal of Azerbaijan» by scientific library of centre of the National Academy of Sciences of Azerbaijan in 1994. This bibliographic directory is variant improved of the first bibliographic means published in 1988 about Z.Bunyadov. Wrote side by side by articles of materials of book which have published in Azerbaijan, Russian, Uzbek, Turk and European languages, magazine, scientific conference, symposium, periodical press and bibliographic information about opinions printed about books have been included of the scientist to the bibliographic directory compiled by Ch.N.Ahmedova between the 1953-1994th years (3).

Bibliographic description have been grouped «Work's bibliography», «Comments», «About works and himself» of the 347 documents the giving materials in this bibliographic directory in the chronological rule in 3 named divisions. But works edited has been formed with alphabet rule. From 1988 publication differently of this bibliographic directory is the basic difference that his wrote here and bibliographic information about opinions printed about books is given. It is the side which does not suffice basically of the indicator differently give of the bibliographic information about theses led by here scientist from the primary publication.

One more bibliographic directory s academician about Z.Bunyadov have been printed in the «Nurlan» publishing house in 2004 (4).

The compiler of the indicator prepared by Academic of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Institute of Oriental studies named after Z.Bunyadov Z.T.Gurbanova. This bibliographic means differs from point of view the arrangement from two previous indicators devoted to the scientist quite. Bibliographic information have been included about 1085 documents which have published here. p.s.d., prof at the beginning of the bibliographic means. G.Bakhshaliyeva and h.s.c. «Son of Musa Bunyadov ZiyaBunyadov» written by F.Asadova life and the activities of academician has been lightened in the article with contents in the wide picture. Bibliographic directory consists of two parts. «Work's bibliography» named I am given bibliographic information about 701 documents in the part. Bibliographic description of the works of scientist which has been published here in 1953-1999 have been systematized on chronological principle. Works at the same time printed during years and having according to and it has been reflected to the language of publication in languages of Azerbaijan, Russian, Europe and the east in alphabetical order. Also, materials have been given monograph, article, scientific editings of translation in the years inside. The way of Z.Bunyadov creative work systematizing like this of the documents, it allows of its life to watch it demonstrates development of the creative work style, manner of the scientist, his when prefer to the what subject, genre. But it have been shown the opinion devote with name of the work to any publication. But names of works have been given it the publishing persons which was in the language, languages of Arab and Persian by transcription.

Bibliographic directory's second part surrounds articles, opinions that they wrote about its) and works modern of the scientist. Bibliographic description of the 384 documents printed here in 1942-2003 is supplied of the reader to your theoretical. Assistant given at the end of the bibliographic means considerably simplifies usage apparatus from him. Alphabetical index of the works being in the Arab, English, tatar, Turk, Uzbek, Ukraine, French languages later by heading of «European and Eastern languages» of the Z.Bunyadov's works being in Azerbaijan and Russian languages at first have been represented. Alphabetical index of the articles and at the same time translation of the scientist have separately been given. Bibliographic directory is very useful who interested with Z.Bunyadov activities and is quite important investigate our history for historian. So «Moisey Kalankatuklu, "The history of Albania", «Nizamaddin.Victory letter», «Mehmet Solakzade. History» etc. works from this point of view are very interesting.

One of private bibliographic directory s have been devoted Doctor of Historical Sciences professor Mahmud son of Alabbas Mahmud Ismayilov in the series of «Scientists and cultural figures of Azerbaijan». This bibliographic directory has published in 1993. H.A.Zulalova's this indicator prepared materials of book published in the languages of Azerbaijan, Russian, magazine, scientific session, symposium, conference and bibliographic description shows of the articles. M.Ismayilov's science from the essay written by H.Hasanov, to get wide information connected with public work and pedagogical is the possible. Science of all, works of the materials included to the bibliographic means, works edited theses led by, bibliographic information about documents written simply have been systematized about observe to the principle of inside alphabet in the chronological rule being based on the principle of language. If the 1946-1991th years of chronological frame surrounds bibliographic description of the text of the means period prepared works of the scientist where has published in 1992 and the 1946-1991th years of chronological frame should gallop and the 1946-1991th years of chronological frame have separately been reflected in this indicator at the end.

Bibliographic directory's three auxiliaries is completed by indicator-works, alphabetical index of the authors writing at the end about and.

The private bibliographic directory about Doctor of Historical Sciences professor son of Bahadur Jamil Guliyev

jev has been printed in the series of "Scientists and cultural figures of Azerbaijan" in 1999. Decorators are C.Ahmedova and A.H.Orucova and this bibliographic means surrounds the description of the articles printed in the periodical press and some magazines of monograph, book, booklet published in Azerbaijan and Russian languages in 1953-1998. It is very worth notice give in the adjoining Russian and English languages of the short essay by Azerbaijani about historian at the beginning of the book. To get bibliographic information about documents connected with and scientific chief and adviser of works of the scientist, books edited here theses, life and public work is the possible. Separately is to give of the articles by «Publicity» heading divide one of important sides in the composition of the bibliographic means here of "The bibliography of scientific publications". This side simplifies the process of search namely of the reader. Means have been secured by alphabetical index of the works of the scientist and joint authors at the end.

One more private bibliographic means devoted to our historians is about Doctor of Historical Sciences professor sacrifice Bayramov Gurban Mammad. This means has been published in 2004 (6). H.s.n., dos. K.Shukurov is decorator and has been systematized bibliographic description of the 168 documents in the indicator was as a whole. His works in the some subdivisions after life and article show creative work; Opinion in the of them; Theses led by; Works edited; Dissertational works was; Bibliographic information is given about works criticized. Alphabetical index of works has been show at the end.

Corresponding member of one more private bibliographic means printed in the series of «Azerbaijan's science and culture personals» National Academy of Sciences of Azerbaijan, Doctor of Historical Sciences, professor have been devoted age Abbasov Arif Akim. Means published in 2005 surrounds the materials of Azerbaijan, Russian and monograph, magazine, scientific session published in the other foreign languages and bibliographic information about articles printed in the periodical press of the historian 1965-2005 years. Life of the scientist as in all the bibliographic directory s that we gave information about before this here first of all, scientific and chronology of the basic histories of public work have been given. Short essay have been represented in Azerbaijan, Russian and English lightening the social, political activities of A.Abbasov science later languages.

One of basic qualities of the private bibliographic directory its complete be. Therefore bibliographic search, its investigation attentive, exact, deep much and if it is wide, indicators it compiled as many as full, powerful and it will be rich.

Scientific-assistant has elect in the composition of the private bibliographic directory's of character of the materials to the big superiority. Elect in the composition of the private bibliographic directory's of the literature is implemented according to chronological criteria. Chronological principle gives faith to investigate the development ways of one or another scientist, any writer or creative work of the scientist. Gallop works to two basic signs has been described in the indicator in the chronological order, to be writing of the works historical and it is formed according to the history of publication. Material elected of the grouping of the bibliographic information logical and systematically to systematize, gallop and it has allowed has been shown from the bibliographic side works to create connection between. The grouping carrying out of the basic ideological meaning of the indicator plays the important part quite. The grouping the departments of the private bibliographic directory and the subordination between subdivisions and it opens inside connection.

Materials have been grouped in four divisions, divisions of «Works' bibliography», «Editing», «Adviser and scientific-assistant», «Literature about life, activity and works». All documents included to the means have been systematized on years. "Partner authors", "Authors' write about" given from the bibliographic directory at the end for the simplifying the usage have been show memories connected with A.Abbasov of the a few well-known scientists after alphabetical index. An important role is personal bibliographic sources on the history of providing information support to field specialists.

Literature:

1.Sadigova S.A. Heydar Aliyev: Bibliographic reference book / Editor and preface A.Maharramov.- B.: Baku University Press, 2003.- 455 p. (Togeather with A.Khalafov)

2.Sadıqova S.A. Tarix elminə həsr olunmuş mövzu xarakterli bibliografik informasiya mənbələri [Mətn] //Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. - B., 2010. - №2. - S. 413-420.

3. Ziya Bünyadov: Bibliografiya / tərt. ed.: Ç. N. Əhmədova.-Bakı: Elm, 1994.-61s.

4. Ziya Musa oğlu Bünyadov: Bibliografiya.- B.:Nurlan,2004.-124s.

5.Справочник библиографа, 4-е изд., испр. и доп.науч.ред. Г.Ф.Гордукалова, Г.В.Михеева.- Москва:Профессия, 2014.- 768 с.

6. www.csl-az.com

Açar sözlər: *Informasiyalaşdırılmış cəmiyyət, tarix, şəxsi bibliografiya, informasiya təminatı, elmi-köməkçi bibliografiya.*

Ключевые слова: *Информационное общество, история, личная библиография, информационное обеспечение, научная - вспомогательная библиография.*

Keywords: *Information society, history, personal bibliography, information support, scientific - auxiliary bibliography.*

TARİXƏ DAİR ŞƏXSİ BIBLIOQRAFİK İNFORMASIYA RESURSLARI

Xülasə

Məqalə tarix elminə dair şəxsi bibliografik mənbələrə həsr olunmuşdur. Bu sahədə mövcud bibliografik göstəricilərdən nümunələr gətirilməklə, eyni zamanda, onların təhlilinə geniş yer verilmişdir. Tarixə dair şəxsi bibliografik mənbələrin sahə mütəxəssislərinin informasiya təminatında mühüm rolu qeyd olunmuşdur.

ЛИЧНЫЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ ОБ ИСТОРИИ

Резюме

Статья посвящена личным библиографическим источникам по истории. Предоставляются библиографические образцы в этой области, но в то же время для их анализа предоставляется обширный анализ. Важная роль личная библиографических источников по истории была подчеркнута предоставлением информационное обеспечение отраслевые специалисты.

RƏYTÇİ: dos.S.Abbasova

Gülər Qasımova⁵⁷

İBRİ DİLİNİN DİRÇƏLDİLMƏSİNİN TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələri əsas nitq hissələrinə daxil olan iki və ya daha artıq sözün tabelilik əsasında birləşməsi kimi qəbul edilir. Deməli, söz birləşməsi leksik-semantik mənası olan iki və ya daha artıq sözün birləşməsinə deyilir (1, 90). Bu birləşmələri təşkil edən sözlərdən biri aparıcı (təbə edən), digəri isə asılı tərəf (təbə olan) adlanır. Təbə edən tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələrinin ismi, feli və zərf birləşmələri növləri ayırd edilir.

İbri dilində söz birləşmələrinin nominativ, genitiv, atributiv, relyativ, akkuzativ, obyektiv və qeyri-obyektiv növləri ayırd edilir (6, 92). Quruluşca isə birləşmələr sadə və mürəkkəb söz birləşmələri kimi ayırd edilir. Sadə birləşmələr söz birləşməsinin ilkin, ibtidai forması olsa da, söz birləşməsi üçün lazım olan bütün tələblərə cavab verir. Sadə birləşmələr genişlənərək mürəkkəb birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Həm sadə, həm də mürəkkəb söz birləşmələri atributiv xarakterlidir (10). Sadə söz birləşmələrində bir təyinedici olduğu halda, mürəkkəb birləşmələrdə təyinedicilərin sayı daha çoxdur.

İbri dilində qeyri-predikativ söz birləşmələri içərisində ismi birləşmələr xüsusi yer tutur. Bu birləşmələr sinraktik məfhumu feli söz birləşmələrinə nisbətən daha yığcam şəkildə ifadə etdiyi kimi, öz formal əlamətləri və başqa birləşmələrin tərkibində iştirak edə bilmələri cəhətindən də onlardan əsaslı sürətdə fərqlənir. Bu xüsusiyyət onların ayrıca bir bəhs kimi öyrənilməsi zərurətini doğurur. İbri dilinin təyini söz birləşmələri ətrafında ciddi və elmi tədqiqata son zamanlarda başlanılmışdır. Bu yeni tədqiqatın düzgün nəticələri müasir ibri dilinin sintaksisində özünə yer tapmışdır.

Dünya dillərində olduğu kimi ibri dilində də ismi birləşmələrin ən geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır: isim+isim: ספר תלמיד-(sefer talmid)-(şagirdin kitabı); isim+sifət: בחורה יפה-(baxura yafa)-(gözəl qız); isim+say: שלושה ימים-(şloşa yamim)-(üç gün); isim+əvəzlilik: דירה זאת-(dira zot)-(bu mənzil); isim+feli sifət: האישה הבאה :- (ha-işa ha-baa)-(gələcək qadın). Eyni zamanda ismi birləşmələrin az yayılmış və az işlənən formaları da vardır: say+isim: אחד מהתלמידים-(axad me-ha-talmidim)-(tələbələrdən biri); sifət+isim: יפה מהנשים-(yafe me-ha-naşim)-(qadımlardan ən gözəli); isim+məsdər: רצון להיית-(raçon lixyot)-(yaşamaq həvəsi).

İbri dilində ismi birləşmələrdə təbəedici üzv isim və ya adlar qrupuna daxil olan digər sözlərlə ifadə olunur. Dilçilik ədəbiyyatlarında ismi söz birləşmələrinə təyini söz birləşmələri də deyilir. Təyini söz birləşmələri komponentləri arasında atributiv münasibət olan ismi birləşmələrdir. İbri dilində təyini söz birləşməsinin üç əsas növü ayırd edilir (4, 230): uzlaşan təyini söz birləşməsi, uzlaşmayan təyini söz birləşməsi və qarışıq tipli söz birləşməsi.

Uzlaşan təyini söz birləşmələri isim + sifət birləşməsi olub Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Bu zaman sifət isimdən sonra gələrək onunla cins, kəmiyyət və müəyyənliyə görə uzlaşır:

שולחן גדול - (şulxan qadol) – (böyük stol)
שולחנות גדולים – (şulxanot qdolim) – (böyük stollar)
דירה גדולה – (dira qdola) – (böyük mənzil)
דירות גדולות – (dirot qdolot) – (böyük mənzillər)
הדירה הגדולה – (ha-dira ha-qdola) – (o) böyük mənzil) və s.

İbri dilində bəzi isimlər formal göstəricilər baxımından istisnalıq təşkil edirlər; belə ki, bəzi isimlər qadın cinsində olduqları halda kişi cinsi, kişi cinsində olduqları halda qadın cinsi sonluğuna malikdirlər. İstisna formal sonluğa malik olan və istisna cəmlənmə ilə cəmlənən bir sıra isimlər sifətlə birləşmə yaradarkən, sifət bu isimlərlə formasına görə deyil, aid olduqları cinsə görə uzlaşır (5, 96): לילה ארוך-(layla arox)-(uzun gecə), מקומות מעניינים-(mekomot meanyenim)-(maraqlı yerlər) və s.

Uzlaşan təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi yalnız sifətlərlə ifadə olunmur. Asılı tərəfin ifadə vasitələrinə baxaq:

- 1) sıra sayları ilə: הבית השני-(ha-bayt ha-şeni)-(ikinci ev);
- 2) işarə əvəzlilikləri ilə. Bu zaman əvəzlilik isimdən əvvəl gəlir: אותו לילה-(oto layla)-(həmin gecə);
- 3) qeyri- müəyyən əvəzliliklərlə. Əvəzlilik isimdən öncə gəlir: אישה איש-(eyzeşehu iş)-((bir) adam);
- 4) isimlərlə: איש זקן בעלזקן לבן ויפה-(iş zaken baal zakan lavan ve-yafe)-(ağ və xoşagəlmən saqqallı qoca kişi).

İbri dilində də hal kateqoriyası və ya ismin hal şəkildələri yoxdur. İsimlərin hal münasibətləri tabelilik əlaqəsi vasitəsilə sözlərin bir-birinə bağlanması yolu ilə də ifadə olunur. Tabelilik əlaqəsi ilə sözlər bir-birinə bağlanarkən onların tələffüz və yazılışında müəyyən dərəcədə fərqlər yaranır. Sözlərin bu cür əlaqələndirilməsi ibri dilində “smixut” adlanır. Smixut və ya izafət adlanan bu birləşmələr isimlərin və ya isimləşdirilən hər bir sözün yiyəlik hal vasitəsilə bir- birinə birləşməsidir. Burada bir söz digərini həmişə yiyəlik halda durması ilə təyin edir. İzafət birləşməsi sözlər arasında münasibəti təyin edir.

İsimlərin və ya isimləşdirilən hər bir sözün yiyəlik hal vasitəsilə bir-birinə birləşməsinə “izafət” (ibricə “סמיכות” – smixut) və ya uzlaşmayan təyini söz birləşməsi deyilir. Uzlaşan təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq, ismin isim, sifət və sayla xüsusi şəkildə birləşməsinə status constructus da adlanır (4, 236). Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində isimlərin iki forması ayırd edilir: status absolutus və status constuctus. Status absolutus

isimlərin sadə və başlanğıc formasıdır. Status constuctus dedikdə isə isimlərin birləşmə tərkiblərində işlənməsi və tərəflərdən birinin ziyəlik, mənsubiyyət ifadə etməsi nəzərdə tutulur (7, 52). Burada bir söz digərini həmişə ziyəlik halda durması ilə təyin edir. İzfət birləşməsi Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gələrək, sözlər arasındakı münasibəti təyin edir.

İbri dilində uzlaşmayan təyini söz birləşmələrin bir qismi sabit birləşmələr hesab olunur . Çünki bu və digər birləşmənin tərkibinə daxil olan sözlər ya mənalarını itirərək digər sözlərlə birgə vahid leksik-semantik mənə kəsb edir, ya da mənalarını dəyişir (6,88). Məsələn, בית-ספר (beyt sefer)-(məktəb) (hərfi mənada “kitab evi”) sözünün tərkib komponentlərinə diqqət yetirsək görürük ki, בית- (bayt) sözü “ev”, ספר- (sefer) sözü isə “kitab” mənasındadır. Lakin birləşmə daxilində bu sözlər öz həqiqi mənalarını itirmiş və “məktəb” mənasını qazanmışdır. Bu deyilənlər həmçinin יושב-ראש (yoşev roş)-(sədr) birləşməsinə də aid edilə bilər. “Baş+oturan” sözlərinin birləşməsindən yaranan qeyd olunan söz birləşməsində də sözlər öz leksik-semantik mənasını itirmiş, birləşmənin leksik-semantik ünsürünə çevrilərək vahid mənə ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, ibri dilində də uzlaşmayan təyini söz birləşmələrini təşkil edən isimlər arasında son dərəcə müxtəlif mənə əlaqələri vardır (3, 71):

- 1) malikiyyət əlaqəsi: ספר-דוד (sefer David)-(Davudun kitabı), בית-יוסף (beyt Yosef)-(Yusifin evi) və s.
- 2) məkan əlaqəsi: ירושלים (yoşev Yerusəlayim)-(Qüds sakini), נהרות-בבל (naharot Babel)-(Babilistan çayları)
- 3) zaman əlaqəsi: עונת-חורף (onat xoref)-(qış fəslı), ערב-ערב (itən erev)-(axşam qəzeti) və s.
- 4) səbəb əlaqəsi: חולת-אהבה (xolat ahava)-(sevgi dəlisi), ציח-חצמא (çıxax çama)-(susuzluqdan qurumuş) və s.
- 5) keyfiyyət əlaqəsi: בית-אבנים (beyt avanim)-(daş ev) və s.
- 6) nisbət əlaqəsi: נהר-הנילוס (nehar Nilus)-(Nil çayı) və s.
- 7) obyekt əlaqəsi: ה-הרגות-מושה (hiharqut Moşe)-(Musanın öldürülməsi) və s.
- 8) subyekt əlaqəsi: רצה-מושה (reçax Moşe)-(Musanın öldürməsi) və s.
- 9) vəzifə əlaqəsi: שמן-שֶׁמֶן (şemen sixa)-(sürtgü yağı), אנש-מלחמה (anşey milxama)-(hərbçilər) və s.
- 10) possessual vasitə əlaqəsi: רעש-אופן (raaş ofan)-(təkarın səsi), קול-שופר (kol şofar)-(şeypur səsi) və s.
- 11) dərəcə və ya ölçü əlaqəsi: כד-יין (kad yayin)-(bir bardaq şarab), חצי-קילו (xaçi kilo)-(yarım kilo), א-פאת-קמה (eypat kemax)-(bir kisə un) və s.
- 12) fəal possessuallıq əlaqəsi (hərəkət asılı tərəf tərəfindən icra olunur): עקבת-דבורה (akivat dvora)-(arı sancması), עבודת-נאָר (avodat naqar)-(dülgər işi) və s.
- 13) passiv possessuallıq əlaqəsi (hərəkət əsas tərəf tərəfindən icra olunur): כבוד-אב (kavod av)-(ataya hörmət), רדיפת-אויבים (redifat oyevim)-(düşməni təqib) və s.
- 14) müstəsna əlaqəsi: שירה-שירים (şir ha-şirim)-(mahnılar mahnısı), עבר-עברים (ever avarim)-(qulların qulu), חבל-חבלים (xaval xavalim)-(olduqca boş şey) və s.

İzfət birləşməsinin birinci tərəfində çıxış edərəkən isimlər müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Belə ki, sözlərin ilk hecasında qısalma müşahidə olunur, uzun saitlər qısa saitlərlə, bəzən isə şva ilə əvəzlənir, sözün fonoloji və vurğu sistemində böyük dəyişikliklər baş verir (5, 103):

- 1) kişi cinsi sözləri təkdə dəyişmədiyi halda, cəmdə işlənərkən ים (-im-) şəkilçisi י (-ey-) şəkilçisi ilə əvəz olunur: תלמיד-בית הספר (talmidey beyt ha-sefer) – (məktəb(in) şagirdləri).
- 2) qadın cinsi sözləri təkdə işlənərkən ה sonluğu ה (-at-) sonluğuna çevrilir; cəmdə isə qadın cinsi sözləri dəyişmir: גינת-האוניברסיטה (qinat ha-universita)-(universitetin bağçası), גינות-האוניברסיטה (qinot ha-universita)-(universitetin bağçaları).

Bir sıra söz modellərinin izafətdə dəyişməsinə baxaq:

- 1) □□□ → □□□ şəklini alır: מקום-הספר (mkom ha- sefer)-(kitabın yeri);
- 2) □□□ → □□□ şəklini alır: דבר-המורה (dvar ha- more)-(müəllimin sözü);
- 3) מ□□□ה → מ□□□□ formasında işlənir: מלחמת-העולם הראשונה (milxemet ha- olam ha-rışona)-(I Dünya müharibəsi);
- 4) חיי-חיי (xayyim)-(həyat) sözü חיי-חיי (xayyey) şəklini alır חיי-חיי (xayyey ha-xayyalim ha-kaşim)-(əsgərlərin ağır həyatı);
- 5) מים-מים (mayim)-(su) sözü מים-מים (mey) şəklini alır: מים-ישראל (mey Yisrael)-(İsrail suları);
- 6) מילה, מילה, מילה sözləri isə izafətdə fərqli formalara düşür; istisna cəmlənməyə malik bu sözlər izafətin birinci tərəfində çıxış edərəkən kişi cinsi cəm şəkilçisi deyil, qadın cinsi cəm şəkilçisi qəbul edirlər: מלות – מלת – מילה - (mila – mlət – mlot) – (söz-sözlər) נשות – אשה – אישה, – (ışa – eşet – nşot) – (qadın-qadımlar), שנת – שנת – שנה – (şana – şnat – şnot) -(il-illər);
- 7) sonu □□ ilə bitən sözlər □□ (-e) formasına düşür: מורה-בית הספר (more beyt ha- sefer)-(məktəb müəllimi);
- 8) təsniyyədə işlənən isimlər izafət birləşməsinin birinci tərəfində çıxış etdikdə öz şəkilçisi itirirlər və kişi cinsində olan isimlər kimi cəmlənir: מכנס-הילד (mixnasey ha-yeled)-(uşağın şalvarı);
- 9) יום (yom)-(gün) sözü adi cəmlənmədə מים-מים (ymey)-(günlər), uzlaşmayan təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində çıxış etdikdə מים-מים (ymey) şəklini qazanır: מים-מים (ymey milxama u-ymey şalom)-(müharibə və sülh günləri);

Uzlaşmayan təyini söz birləşmələri aktiv işlənmə tezliyində malikdir. Onlardan bir neçəsi ilə tanış olaq (4, 239-240):

- 1) önlüyü əvəz etmək üçün: יציאת-מצרים (yeçiya mi-Miçrayim)-(Misirdən çıxış) əvəzinə מצרים (yeçiyat

- Miçrayim), השכר בעד מצווה (ha-saxar bead miçva)-(yaxşılığa əvəz) yerinə שכר מצווה (sxar miçva);
- 2) təmin bir hissəsini bildirərkən: פי-הבאר (pi-ha-bear)-(quyunun dəliyi), שוליי קערה, (şulay keara)-(kasanın qırağı);
 - 3) tərkibində xüsusi isim olan coğrafi yer adlarını bildirərkən: הר סיני (har Sinay)-(Sina dağı), נהר פרט (nhar Prat)-(Efrat çayı);
 - 4) nisbi əvəzliliklərlə birlikdə: מִקוּם אֶשֶׁר (mkom aşer)-(o yer ki..);
 - 5) nisbi əvəzliliklər işlənmədən nisbət əlaqəsini ifadə edən cümlələrdə: קריית חנה דוד (kriyat xana David)-(Davudun yaşadığı şəhər), מִקוּם לֹא יָדַע אֵל (mkom lo yada el)-(Allahı tanımayan insan yaşayan yerlər);
 - 6) yiyəlik, mənsubiyyət əlaqəsi ifadə etməyə hallarda. Bu hala yalnız klassik mənbələrdə rast gəlinir (10): אֶשֶׁת בַּעֲלָת אוֹב (ešet baalat ov)-(cadugər qadın), בַּתּוּלַת בַּת צִיּוֹן (betulat bat Çion)-(Sionlu məsum qız);
 - 7) bəzi yunan allahlarının ibri dilində qarşılığını ifadə edən dini məzmunlu birləşmələrdə: אֱלֹהֵי צְבָאוֹת (elohey çvaot)-(Müharibə Allahları);
 - 8) nadir hallarda bağlayıcıdan əvvəl: חֶכְמַת דַּעַת (xaxamat va-daat)-(müdrilik və bilik);

İbri dilində çoxişlənən söz birləşmələrindən olan izafətin aşağıdakı qrammatik xüsusiyyətləri vardır (5, 128):

- 1) izafətin birinci tərəfi artiklla işlənmir, çünki təyin özündən əvvəlki ismi nəinki təyin edir, eyni zamanda onun üçün, bir növ artikl rolunu da oynayır, yəni təyinlənmə müəyyənlik də verir: burada artiklın işlədilməsinə daha ehtiyac qalmır; birləşmənin müəyyənlikdə və ya qeyri-müəyyənlikdə olması birləşmənin sonuncu üzvündən məlum olur. Məsələn: סֵפֶר גָּדוֹל (sefer gadol) – (məktəb), בֵּית הַסֵּפֶר הַגָּדוֹל (beyt ha-sefer ha-qadol) – ((o) böyük məktəb). Lakin klassik mənbələrdə və Əhdi-Ətiqdə müxtəlif yerlərdə əsas tərəfin artiklla işlədilməsinə rast gəlinir (8, 92): הַבַּיִת יְרוּשָׁלַיִם (ha-bat Yeruşalayim)-(Qüds sakini qadın), הַמִּזְבֵּחַ בֵּית אֵל (ha-mizbeax beyt-del)-(Beyt el qurbangahı). Müasir dildə isə sabit söz birləşmələrinə aid olan uzlaşmayan birləşmələrdə də birinci tərəf artiklla işlənə bilər: הַיּוֹשֵׁב רוֹשׁ (ha-yoşev roş)-(sədr), הַבַּת כּוֹל (ha-bat kol)-(əks-səda) və s. Əgər smixut birləşməsi bu və ya digər kitab və əsərin adından ibarətdirsə, birinci tərəf artiklla işlənə bilər: מַסְבִּיר הַמּוֹרֵה בְּיָדָיו (masbir ha-“More Nevuxim” şe...)-(“More Nevuxim2 izah edir ki..);
- 2) təyin həmişə yiyəlikdə durduğu halda (və ya yiyəlik halın mənasını ifadə etdiyi halda) təyinlənmə hallanma cəhətcə azaddır, yəni yerinə görə müxtəlif hallarda ola bilər;
- 3) izafət parçalanmır: tərəflər arasına söz artırmaq olmaz, təyinedicilər birləşmədən sonra artırılır: שֵׁשׁ תְּלֹפֶת קְצָרוֹת (sixot telefon qçarot)-(qısa telefon söhbətləri), סֵפֶר חֻקִּים חֲדָשִׁים (sefer xukim xadaşim)-(yeni qanunlar kitabı) və s. Təyinedici sözlərin hansı tərəfə aid olması cins, kəmiyyət və ya kontekstdən məlum olur;
- 4) izafətin cinsini birinci tərəf müəyyən edir. גִּיּוֹנָה בַּחֹר (qinat ha-baxura)-(qızın mənzili) birləşməsində birici tərəf (גינה) qadın cinsində olduğundan birləşmə qadın cinsində, דַּפְיָה מַחְבֵּר (dapey ha-maxberet)-(dəftərin vəzəqləri) birləşməsində isə birinci tərəf (דף) kişi cinsində olduğundan birləşmə kişi cinsində hesab olunur;
- 5) izafəti təşkil edən tərəflərin hər biri həmcins üzvlər kimi artırılı bilər, yəni bir təyinin bir neçə təyinlənməni, və ya əksinə, bir neçə təyinin bir təyinlənməni ola bilər. Məsələn: קְנִיַת דִּירוֹת (kniyat dirot) – (evlərin alqısı), קְנִיַת דִּירוֹת וּגְנֵי (kniyat dirot ve-qanim) – (evlərin və bağçaların alqısı), קְנִיַת וּמְכִירַת דִּירוֹת (kniyat u-mxirat dirot) – (evlərin alqı-satqısı);

İzafət “ikitərəfli” və “çoxtərəfli” olur. Sonuncusuna “izafət zənciri” də deyilir. Burada hər sonrakı isim bilavasitə özündən əvvəlkinə yiyəlik hal vasitəsilə təyin edərək ona qrammatik müəyyənlik verir. İzafət zəncirində də sonuncu isim qeyri- müəyyənlikdə və ya müəyyənlikdə olur. Məsələn: הַמִּשְׁךְ הַכְּתָבָה רִשְׁמֹת (ה)שְׂאוֹת (hemşex haxtavat reşimat ha-şəolot)-(sualların siyahısının diktəsinin davamı). Belə birləşmələr üslubi cəhətdən ağır olduğu üçün, adətən, yiyəlik hal vasitəsilə əmələ gətirilən təyin + təyinlənmə əlaqəsini saxlamaq üçün izafəti “əvəzedən” və ya “yüngülləşdirən” sözlərdən də istifadə olunur (2, 59). Məsələn, yuxarıdakı birləşməni tərkib hissələrinə ayıraraq tərəflər arasında שֶׁל (şel) ədatından istifadə edilir: הַמִּשְׁךְ הַכְּתָבָה שֶׁל רִשְׁמֹת הַשְּׂאוֹת (hemşex ha-haxtava şel reşimat ha-şəolot)-(sualların siyahısının diktəsinin davamı).

İbri dilində izafətin iki forması vardır: sadə və mürəkkəb izafət. Sadə izafət birləşmələrində sözlər müəyyən dəyişikliklərə uğrayır və hər bir isim özündən əvvəlki ismə tabe olur. Mürəkkəb izafətdə isə סְמִיכּוֹת מוֹרְכָבָה (smixut murkevet) tərəflər arasında שֶׁל bağlayıcısından istifadə olunur və birinci tərəf bitişən əvəzliliklərlə işlənir. Dilçilik ədəbiyyatlarında belə birləşmələr bəzən mürəkkəb deyil, ədat və ya bağlayıcı vasitəsilə hissələrə ayrılan sadə birləşmələr hesab olunur (5, 131): שְׂאוֹת הַבְּחוּרָה (şəelata şel ha-baxura) – (qızın sualı)

Əgər tərəflərdən hər hansı birinin təyinedici sözü (sifət) olarsa, o zaman, təyinedici söz aid olduğu üzvdən sonra gələrək onunla cins və kəmiyyətə görə uzlaşır:

נְעוּמוֹ הַמַּעֲבִיִּין שֶׁל הַתַּלְמִיד (neumo ha-yafe şel ha-talmid) – (şagirdin maraqlı çıxışı)

Qarışıq təyini söz birləşməsi dedikdə uzlaşan və uzlaşmayan təyini söz birləşməsinin cümlədə birgə işlənməsi nəzərdə tutulur. Sadə uzlaşmayan təyini söz birləşməsi sifətlə işlənməkdən sifət həmin birləşmənin ən sonunda işlənir. Hətta, hər bir tərəfin aid olduğu sifət varsa həmin sifətlər hər biri birləşmənin sonunda gəlir. Məsələn, “təzə dükanın varlı sahibi” – בַּעֲלֵה הַנּוֹת עֵשֶׂר חֲדָשָׁה (baal xanut aşir xdaşa). Misaldan göründüyü kimi əvvəlki isimlər, sonra isə sifətlər isimlərin düzüldüyü ardıcılıqla düzülüşlər.

Həmin birləşmə müəyyənlikdə işlənsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ən sonuncu ismin qarşısında və eləcə də, bütün sifətlərin qarşısında müəyyənlik artiklı işlənir. Məsələn, “müəyyən təzə dükanın müəyyən varlı sahibi” – בַּעֲלֵה הַנּוֹת עֵשֶׂר חֲדָשָׁה (baal he-xanut ha-aşir he-xdaşa).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Qurbanov A. “Ümumi dilçilik”, Bakı 1987

- 2) Məmmədov Ə. "Ərəb dili", Bakı 1998
- 3) Айхенвальд А.Ю. «Современный иврит», Москва 1990
- 4) Гезениус В, «Еврейская грамматика», Санкт Петербург, 1874
- 5) Гранде Б.М, «Курс Арабской грамматики в сравнительно историческом освещении», Москва, 1963
- 6) Троицкий И.Г. «Грамматика еврейского языка», Спб- 1908
- 7) אחרון ממך "המקור ושם הפעולה בתפיסת עיבן אל פרג' הרון בספר מחקרים בלשון העיברית ובלשנות היהודים משה באר אשר", ירושלים 1998
- 8) אקלר ו'- התנ"ך כהיסטוריה, ת"א 1991
- 9) <http://dic.academic.ru>
- 10) <http://www.garshin.ru/linguistics/scripts/proto-abc.html>

Açar sözlər: *ismi birləşmələr, tabe tərəf, leksik-semantik məna, tabelilik əlaqəsi, üyüəlik hal*

Ключевые слова: *именные словосочетание, зависимый член, лексико-семантическое значение, подчинительная связь, родительный падеж*

Key words: *substantive word-combination, dependent member, lexical-semantic meaning, subordinate communication, genitive case*

Summery

The influence of revival of the Hebrew on nominal combinations

The main classification of word combinations is the classification according to the morphological properties of the main word. By this classification, word combinations are divided into verbal, nominal and adverbial word combinations. Nominal word combinations are called substantive too. In substantive word combinations, the dominant term is expressed by a noun or a substantivized word. As a subordinate member are consistent words: adjectives, participles, ordinal numerals.

Резюме

Влияние возрождения иврита на именные словосочетания

Основной классификацией словосочетаний является классификация по морфологическим свойствам главного слова. По этой классификации словосочетания делятся на глагольные, именные и наречные словосочетания. Именные словосочетания называются и субстантивные. В субстантивных словосочетаниях господствующий член выражается существительным или субстантивированным словом. В качестве подчиненного члена выступают согласуемые слова: прилагательные, причастия, порядковые числительные.

Elmi rəhbər:

dos. G.M.Abdullayeva

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ДРЕВНЕЙ ОСНОВОЙ НА *Ō, *JŌ В НОВГОРОДСКИХ
БЕРЕСТЯНЫХ ГРАМОТАХ

Как известно, берестяные грамоты представляют собой важнейший источник не только для изучения повседневной жизни предков русского народа, развития торговли, политической и общественной жизни Древней Руси, но и для изучения истории русского языка, поскольку в них отражены древние тексты различных лексических групп, как деловых, так и частных. Считается, что первая берестяная грамота была найдена 26 июля 1951 года во время археологических раскопок на Дмитровской улице в Новгороде. При дальнейших раскопках не только в Новгороде, но и в других регионах России было найдено огромное количество берестяных грамот в оригинальном виде, ставших исторической сенсацией.

«Берестяные грамоты — важный источник по истории русского языка; по ним точнее, чем по другим средневековым рукописям, зачастую сохранившимся только в списках, можно установить хронологию и степень распространённости того или иного языкового явления (например, падения редуцированных, отвердения шипящих, эволюции категории одушевлённости), а также этимологию и время появления того или иного слова. Грамоты практически непосредственно отражают живую разговорную речь Древней Руси и не несут на себе, как правило, следов литературной «шлифовки» стиля и книжного влияния в морфологии и синтаксисе» (5).

«Как известно, система склонения древнерусского языка была унаследована им от праславянского. В древнерусском языке в ранний период возникновения письменности существовала много типность склонения имен существительных, что отражалось в том, что одни и те же падежи у существительных разного типа склонения имели разные окончания. Эта многотипность является особенностью, унаследованной древнерусским языком (как и другими славянскими языками) из праславянского и далее из индоевропейского языка» (3, 244). В отличие от современного, в древнерусском языке существовало всего 6 типов склонения имен существительных с древними основами: на *ŏ, *ŭ, *ā, *ī, на согласный и на *ī. В данной статье мы будем рассматривать существительные с древней основой на *ŏ, *jŏ, и какое отражение нашли в берестяных грамотах.

«В ранний период развития праславянского языка для каждого типа склонения существительных был характерен последний звук основы, в зависимости от того, на какой гласный или согласный оканчивалась основа (в дальнейшем конечный звук отошел к окончанию, т.е. произошло перераспределение морфем в пользу окончания). Слова с основой на *o имели твердую и мягкую (*jo и слова типа отьць, где не было *j, а исконно мягкий согласный возник из заднеязычного согласного после гласного переднего ряда по третьей палатализации) разновидности склонения» (1, 41). К типу склонения существительных с древней основой на *ŏ, *jŏ относились слова мужского и среднего рода, имеющие в Им. п. соответственно окончания -ь, -o после твердого согласного — **столь(стол), родь(род), плодь(плод), городь(город), вьлкь(волк)**; село, стадо, добро, мѣсто(место), озеро(озеро), окно(окно) и -ь, -e после мягкого согласного — **старьць(старец), рубль, отьць(отец), ножь(нож), мечь(меч), корабль, плачь(плач), конь; поле, лице, учение, имѣние(имение), море(море)** и т.п. В именительном падеже единственного числа существительные мужского рода изначально имели окончание *-s. Образование старославянских окончаний -ь и -ъ произошло в результате ряда фонетических процессов праславянской эпохи: (утраты конечных согласных, качественной дифференциации долгих и кратких гласных). Так, древнерусское слово **плодь** восходит к праславянскому *plodŏs, в котором со временем исчез конечный согласный, а [ŏ] превратился в [ь]. К словам этого же типа склонения относились еще существительные мужского рода на -ц неслоговое типа **бои(бой), край(край), разбои(разбой), воробии(воробей), слои(слои)**. С течением времени гласный ц на конце слова в безударной позиции перестал произноситься как отдельный слог и форма И.п. ед.ч. изменилась в край, разбой, слой. Буква Й появилась в русском письме сравнительно поздно. Она была введена Академией наук при реформе орфографии 1735 г. и впервые была применена в 1797 г. Н.М. Карамзиным в альманахе «Аониды».

Следует отметить, что рассмотренные нами слова, относящиеся к данной группе именного склонения, нашли свое отражение в берестяных грамотах, найденных в различных городах. Рассмотрим конкретные примеры: В грамоте №3 **пивоь** — ср.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. пиво).

В грамоте №5 **брату** — м.р. твердого варианта, д.п. ед.ч., совпадает с современной формой.

В грамоте №9 **отьць** — м.р. мягкого варианта, им.п. ед.ч.(ср. отец): **роди** — м.р. твердого варианта, им.п. мн.ч.(ср. роды). В переводе дается родичи(совр. родственник); **добрь** — ср.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. добро).

В грамоте №10 **градь**(старославянская форма) — м.р. твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср. город), следует отметить старославянское неполногласие и русское полногласие: **посоль** — м.р. твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср. посол). В грамоте №14 **суду** — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.(ср. суда). Наряду с окончанием [a] в род. пад. существует и окончание [y], по происхождению восходящее к форме основ на ŭ. Замена формы суда формой суду объясняется перенесением некоторых падежных окончаний основ на * ŭ в склонение других основ. Особенно широко окончание [y] было распространено в русском языке XVIII в. Известно, что М.

⁵⁸ Филологический факультет. Магистрант II курса. БГУ

В. Ломоносов даже разграничивал области употребления этих двух окончаний с точки зрения стилистической, полагая окончание [а] принадлежностью „высокого штиля“, а [у] — „низкого“. В современном русском языке окончание [у] более ограничено в своем употреблении, но всё-таки сохранилось в определенных случаях, например, окончание у в значении родительного части, кусок сахару (но белизна сахара), стакан чаю и т. п.; в сочетании с предлогом из, например из лесу, из дому, а также в некоторых сочетаниях типа много шуму, мало народу.[У] также широко употребляется во многих русских говорах в значении родительного падежа.

В грамоте №19 *отыу*— м.р. мягкого варианта, д.п. ед.ч.(ср. отцу).

В грамоте №25 *конь*— м.р. мягкого варианта, в.п. ед.ч. (ср. коня); *рубля*— м.р. мягкого варианта, т.п. ед.ч. (ср. рублем). В грамоте №30 *серебро*—ср.р. твердого варианта, им.п. и в.п. ед.ч.; *рубль*— м.р. мягкого варианта, в.п. ед.ч., формы которых совпадают с современными.

В грамоте №31 *годь*— м.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. год).

В грамоте №32 *года*— м.р. твердого варианта, им.п. дв.ч. Но в древнерусском данное слово не обозначало парные предметы. В современном русском языке уже нет категории двойственного числа. Утрата двойственного числа и развитие противопоставленности лишь единственного и множественного чисел – это результат развития человеческого мышления от представления о конкретной множественности к абстрактной. Однако в современном русском языке обнаруживаются определенные следы древнерусского двойственного числа, например, в названиях парных частей тела – колени, очи, уши, плечи (исконная форма – колена, плеча, ушеса, очеса), а также парных предметов – берега, рукава, жернова (исконная форма – берези, жерновы, рукавы). Окончательная утрата двойственного числа произошла сравнительно позднее, примерно к эпохе 14 – 15 веков.

В грамоте №42 *отца*— м.р. мягкого варианта, р.п. ед.ч.; доуха — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.(ср.духа); *рабь*— м.р. твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср.раб); *рукописание*— ср.р. мягкого варианта, в.п. ед.ч.(устар. писание от руки). Следует отметить, что существительное *отць*(отец) с суффиксом -ьць (из -ькь) в результате III палатализации получили склонение по мягкому варианту.

В грамоте №43 *жерепць*— м.р. твердого варианта, м.п. ед.ч. (ср. на жеребце). Согласно правилам склонения древнерусских существительных с основой на *ѣ, форма местного падежа у этих слов имела окончание -ѣ. А в современном русском языке форма предложного падежа имеет окончание -е, восходящее к древнерусскому -ѣ. В грамоте №45 *годы*— м.р. твердого варианта, им.п. мн.ч.

В грамоте №49 *бъаты*— м.р. твердого варианта, д.п. мн.ч.(ср. братьям).

В грамоте №53 *сно*— ср.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. сено); *списокь*— м.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. список).

В грамоте №59 *Степану*— м.р. твердого варианта, д.п. ед.ч.(ср. Степану); *полоиводи*— ср.р. мягкого варианта, р.п. ед.ч.(ср. половодья).

В грамоте №61 *сьрьбра*— ср.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.(ср. серебра); *годьи* — м.р. твердого варианта, в.п. мн.ч.(в сочетании за три годьи).

В грамоте №65 *Матвля*— м.р. мягкого варианта, р.п. ед.ч.(ср. Матвея); *исифу Давидову* — м.р. твердого варианта, д.п. ед.ч.(ср. Юсифу Давидову); *рубля*— м.р. мягкого варианта, в.п. мн.ч.(в сочетании три рубля); *коня*— м.р. мягкого варианта, в.п. ед.ч. Стоит отметить, на традиционной ежегодной лекции академика Андрея Анатольевича Зализняка, посвященной разбору берестяных грамот, он упомянул, что касается рубили (рубли), то у нас есть целая серия примеров, где мягкость обозначается с помощью не Ъ, а И. Например, овиса, а не овьса, челом бию, а не бью.

В грамоте №67 *Василью, Тимовью* — м.р. мягкого варианта, д.п. ед.ч.(ср. Василию, Тимофею); *брать* — м.р. исконно твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср. брат). Причиной ь в конце слово брать вместо ь служат исторические изменения в кругу форм существительных единственного числа, которые возникли в результате широкого взаимодействия разных типов склонения. Процесс взаимодействия разных типов склонения был вызван тенденцией к объединению падежных парадигм существительных одного и того же грамматического рода, имевших одинаковые флексии Им. пад. ед. ч., но входивших в разные типы склонения. Так, последовательно осуществилось взаимодействие между типами склонения существительных мужского рода на -о и на -ь. Например, брать-сынъ.

В грамоте №69 *лошакь*— м.р. твердого варианта, в.п. ед.ч.(ср. лошака).

В грамоте №78 *конь*— м.р. мягкого варианта, м.п. ед.ч.(ср. на коне); *оголовс*— ср.р. мягкого варианта, в.п. ед.ч.(ср. оголовье).

В грамоте №82 *Творимира*— м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.; *брать* — м.р. твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср. брат); *во дворо*— м.р. твердого варианта, в.п. ед.ч. (ср. во двор).

В грамоте №94 *ключникь* — м.р. твердого варианта, м.п. ед.ч.(ср. о ключнике); *Юрию*— м.р. мягкого варианта, д.п. ед.ч.

В грамоте №98/100 *Онуэргьа*— м.р. мягкого варианта, р.п. ед.ч.(ср. Онуфрия); *посаднику*— м.р. твердого варианта, д.п. ед.ч.; *рабь, холопъ* — м.р. твердого варианта, им.п. ед.ч.(ср. раб, холоп).

В грамоте №106 *посадника* — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.

В грамоте №107 *товара* — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.

В грамоте №122 *слово, добро*—ср.р. твердого варианта, и.п. ед.ч.;
позъвѣ—м.р. твердого варианта, т.п. ед.ч.(ср. вызовом).
 В грамоте №129 *пвху* — м.р. твердого варианта, д.п. ед.ч.
 В грамоте №134 *приказъ* — м.р. твердого варианта, и.п. ед.ч.(ср. приказ)
 В грамоте №135 *целобѣтыѣ*—ср.р. мягкого варианта, и.п. ед.ч.(ср. челобитьѣ).
 В грамоте №13 *бсолоду, дару* — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.; *пудь*—м.р. твердого варианта, и.п. ед.ч.(ср. пуд); *лѣну* — м.р. твердого варианта, р.п. ед.ч.(ср. льна)

“В склонение с основой на *ѡ совершенно не входят имена женского рода (хотя старое “безразличие” к роду сохранялось вполне отчетливо). Этот процесс начинается еще в до письменную эпоху и особенно интенсивно идет уже в эпоху письменных памятников. Он дал толчок к перераспределению слов по типам склонения, а в дальнейшем – к разрушению типов склонения по основам и к возникновению новых типов склонения.”(3. 252) Утрата того или иного типа склонения произошла в зависимости от относительной степени продуктивности. Но утраченный тип древнерусского именного склонения в современном русском языке оставил все же свои определенные следы.

В данной статье насчитывается всего 32 проанализированных грамот. Среди выявленных примеров слова твердого варианта относятся к типу с древней основой на *ѡ, а слова мягкого варианта относятся к типу склонения с древней основой на *јѡ. Правда, что мы только рассматривали небольшую часть новгородских берестяных грамот, содержащих важные факты и закономерности развития как системы склонения существительных древнерусского языка, так и развития русского языка в целом.

“В целом, значение берестяных грамот для истории русского языка осознавалось постепенно – по мере роста числа грамот и по мере признания их достаточно показательными в лингвистическом отношении документами”(2. 219).

Берестяные грамоты представляют первостепенный интерес как источники по истории общества и повседневной жизни средневековых людей, а также по истории восточнославянских языков. Поскольку берестяная письменность известна также ряду других культур народов мира, в ней отражены важнейшие факты и закономерности развития исторической грамматики не только русского языка, но и других родственных славянских языков. Несомненно, что берестяные грамоты в настоящее время создают огромную ценность не только для языкознания и истории народа, но и для археологии, этнографии, социологии, географии и многих других наук, поэтому исследование берестяных грамот с любой точки зрения путем тех или иных методов вносит большой вклад в лингвистику и науку вообще, и само исследование до сих пор является очень актуальным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Л.Я. Костюченко Историческая грамматика русского языка: пособие для студентов заочного отделения. Псков, 2003.
2. А. А. Зализняк Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения. М., 2003
3. В.В.Иванов Историческая грамматика русского языка. М., 1964.
4. Сайт: <http://gramoty.ru> –Древнерусские берестяные грамоты. Рукописные памятники Древней Руси.
5. Сайт: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%82%D1%8B

Существительные древнерусского языка с основой на *ѡ, *јѡ в новгородских берестяных грамотах

Резюме

В настоящей статье на основе конкретных фактов и примеров дается характеристика имен существительных с основой на *ѡ, *јѡ в древнерусском языке, прослеживается их отражение в новгородских берестяных грамотах. В частности, рассматриваются особенности склонения древнерусских существительных в сравнении с современным русским языком. Анализируются грамоты, которые даются в нумеративном порядке. Выявленные имена существительные распределяются по роду и твердости-мягкости окончания. В статье указывается грамматическая форма каждого проанализированного древнерусского существительного, т.е. род, число, падеж. Подчеркивается также научная значимость берестяных грамот в качестве источника для изучения истории русского языка.

Ключевые слова: древнерусский язык, существительные, склонение, новгородские берестяные грамоты, грамматические формы, твердость-мягкость.

Nouns of the ancient Russian language with the stem *ѡ, *јѡ in the Novgorod birch bark manuscripts

Summary

The article deals with the description of the nouns with the stem *ѡ, *јѡ in the ancient Russian language; their reflection in the Novgorod birch bark manuscripts is traced. In particular, the peculiarities of declension of the ancient Russian nouns are researched in comparison with the contemporary Russian language. The manuscripts given in the numerative order are analyzed. The revealed nouns are distributed according to their gender and hardness-softness of the ending. The grammatical form of each analyzed ancient Russian noun (i.e. gender, singular, plural, case) is indicated. The scientific significance of the birch bark manuscripts as a source of study of the Russian language history is

emphasized.

Keyword: *the ancient Russian language, nouns, declension, the Novgorod birch bark monuments, grammatical form, hardness-softness.*

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Bağirova Solmaz⁵⁹

ƏL-MƏƏRRI YARADICILIGINDA RISALƏLƏR

Ərəb ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair-mütəfəkkir Əbu Əla Əl-Məərri ərəb dilini əhatəli, ensklobetik bir şəkildə bilməsi ilə bütün ədiblərin, şairlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Fitri istedad, mütəfəkkir dühası bu böyük şair-filosofu daim yenilikşiyə, istər həyat, istərsə də din məsələlərinə münasibətdə öz sözünü deməyə, çəkinmədən fikirlərini təqdim etməyə sövq etmişdir.

Görkəmli rus şərqşünası Kraçkovskinin təbirincə desək, “dünya miqyasında diqqətə layiq olan” şair-filosof Əbu Əla Əl-Məərri zəngin ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Əsl dahilər hər zaman özlərinə, yaradıcılıqlarına tənqidi münasibət bəslənmişlər, elə bu səbəbdəndir ki, ədib “məni yüksəklər atası Əbu Əla adlandırır, lakin bu yalandır, ən düzgünü Əbu Nüzul, yəni “enişlik atası” olmalıdır deyərək, təkəbbürdən uzaq olduğunu nəzərə çatdırmağa cəhd etmişdir”.

Əbu Əla əl-Məərri hicri 363-cü, miladi 793-cü ildə Suriyanın Məərrə Ən-nüman şəhərində anadan olmuşdur. Onun atasının adı Abdulla, babasının adı Süleyman, öz adı isə Əhməd olmuşdur. Lakin, sonralar o, boya-başa çatdıqdan sonra, valideynlərinin ona verdikləri bu adın həmd sözündən meydana gəldiyinə görə onu bəyənmədiyini, “mən insanam, insan isə yaramaz məxluqdur” deyərək, həmin adın ona yaraşmadığını söyləmişdir: (Duitu Əbu Əla və həzə meynun və ləkinə əs-sahihu Əbun-nuzuli). “Məni yüksəklər atası Əbu Əla adlandırır, lakin bu yalandır, ən düzgünü Əbun-nuzuldur.

Tələ şair üçün amansız hökm hazırlamış, dörd yaşında çiçək xəstəliyinə tutulmuş, görmə qabiliyyətini itirmişdir. Əl-Məərri sonralar yalnız qırmızı rəngi xatırlayırdı.

Onun ilk müəllimi evdə atası olmuşdur. Lakin şair on beş yaşına çatarkən atası ölmüşdür. Əbu Əla Hələbdə, Antakiyada, Ləziqiyədə yaşayıb təhsil almış, sonralar qazandığı bilikləri səxavətlə oxuculara təqdim etmişdir. Şair iyirmi yaşında ikən öz vətəni Məərrə Ən-nümana qayıtmış və belə demişdir: “Mən çox şey öyrənmişdim, öyrənməyə bir şey qalmamışdı”.

Əl-Məərri 398-ci ildə Bağdad şəhərinə səfər etmişdir. Rəvayətə görə, böyük ədib iki il ərzində Bağdadın bütün kitabxanalarına baş çəkmiş görkəmli əsərlərlə tanış olmuşdur, bu səbəbdən ərəb dilini onun kimi bilən ikinci bir şəxs olmamışdır.

Şair Bağdadda olarkən anasının xəstə olmasını ona xəbər verirlər. O, vətənə yola düşür, yolda anasının ölüm xəbərini eşidir. Əbu Əla anasının ölümündən sonra daha da kədərlənir, vətəni Məərrə Ən-nümana çatdıqdan sonra güşənişin olur. Onu (rahin-l-məhbəseyn) “ikiqat məhbüs” adlandırır, lakin ədib özünü “üçqat məhbüs” adlandırır:

Ərani fi sələsəti min sucuni

Fələ təsəl ani-l-xabər əl-xəbis

Sifaqdı nadım və luzumi beyti

Fəkənuni nəfsi fi cəsədi əl-xəbisi

Mən özümü üçqat həbsxanada görürəm,

Bu bəd xəbər haqqında məndən heç nə soruşma,

Gözlərimi itirməyim, evdə qapılıb qalmağım

Bir də ki, ruhun yaramaz cisimdə olması

Əgər şairin ictimai mühitinin də onun üçün məhbüs olduğunu desək, o zaman onun dördqat məhbüs olduğunu qeyd etməliyik.

Əl Məərri uzun ömür sürmüş, hicri 499-cu miladi 1057-ci ildə Məərrə Ən-nümanda vəfat etmişdir. Rəvayətə görə onun qəbri üstündə 64 şair mərsiyə oxmuşdur.

Ərəb tənqidi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əl-Məərrini əsərlərinin cüzi bir hissəsi bizə qədər gəlib çatmışdır.

Şairin ilk əsərləri sırasına “Mulqa əs-səbil” didaktik traktatı aiddir. Adından göründüyü kimi, müəllif əsərdə toplanmış fikirləri həyatdan götürmüş, insan, həyat, axirət dünyası məsələlərinə toxunmuşdur.

Əl-Məərrinin filoloji şerhər hazırlamağa da xüsusi həvəsi olmuşdur. Onun “Mücaz Əhməd”, “Zikra an Həbibə”, “Abbas Əlvalid” və sair əsərlərdə əl-Mütənəbbi, Əbu Təmmam, Əl-Buhturi kimi böyük ərəb şairlərinin seçilmiş şerhləri və onlara aid kommentarilərdən ibarətdir.

Böyük mütəfəkkirin dövrümüzdə iki böyük nəsr əsəri gəlib çatmışdır. “Risalət əl-mələikə” və “Risalət əl-ğufan” görkəmli ərəb ədibi Taha Hüseyin bu iki əsər haqqında belə demişdir: “Mən bütün ərəb ədəbiyyatında, istisnasız olaraq, elə bir əsər tanımıram ki, zənginlik və məhsuldarlıq cəhətdən onlara tay ola bilsin, eləcə də, bütün ərəb ədəbiyyatında elə bir əsər tanımıram ki, çətinlik, dolaşıqlıq, çətin anlamlıq cəhətdən onlara bərabər tutulsun”.

“Risalətul-mələikə əsəri Əbu Əla fəaliyyətinin son dövrünə aiddir. Risalətin yazılmasının səbəbi, müəllifə naməlum bir floloq tərəfindən göndərilmiş məktubundakı suallara cavab verilməsi idi. Müəllif əsərdə qrammatikaya aid fikirlərini, mələklərin adlarını nə şəkildə hallanmasına aid qənaətlərini bildirir. Bununla belə, risalədə ədibin islam dininin axirət dünyası haqqındakı təsəvvürünə istehza etmək məqsədi güddüyü oxucunun diqqətini cəlb edir. Gilani bu haqda yazır: “İnsan bunu (əsəri) gülmədən, gülməkdən uğunub getmədən oxuya bilmir”.

“Risalətu-mələikə” traktatına Əbu Əlanın başqa risalələrində olduğu kimi nəzmlə nəsrin qarışıq şəkildə, bir-birini tamamlayaraq təqdim edildiyini görürük. Qeyd etmək maraqlıdır ki, ədib bu risalədə “Suzum mələ yəlzəmu”

⁵⁹ BSU

əsərində olduğu kimi ikiqat qafiyədən istifadə etmişdir, məsələn: əl-fərqü; məhacinu-savaçını və s. Eyni zamanda, adi qafiyələrə də təsadüf edilir, məsələn: bədə-ğadə; əlkəzibu-əbnunədibu və s.

“Risalətu-mələikə” əsəri müəllifin öz müxfirinə aid tərifləri, özünün əhəmiyyətsizliyini və qrammatika məşğələlərindən imtina etməsi haqqında girşlə başlanır. Qocalıq mativləri şairə çox məharətli bir şəkildə qocalıq mələyi ilə söhbətə keçməyə kömək edir ki, burada da mələk sözünün etimoloji təhlili verilir, bunun ardınca isə ideyaca xüsusi bağlılıq olmadan, Münkər və Münkirlə söhbət oxucunun nəzərinə çatdırır.

Ədib mələk sözünün mənşəyini araşdırarkən Qurani-Kərimə və ərəb şairlərinin əsərlərinə istinad edir, sonra dərhal başqa mövzuya keçir. Şair cənnətə düşsə bilməmiş bir neçə ərəb aliminin, keşikçi Rizvandan səmalar sakinlərinə ərəb qrammatikasını öyrətmək üçün onlara cənnətə daxil olmaq üçün icazə verməyi necə xahiş etdiklərini nəql edir. Rizvan onlara icazə vermir. Çətin darvazaları qarşısında elmi məsələlər ətrafında müzakirə başlayır. İştirakçılar tələb edirlər ki, cənnətdə məskən salmış alimlərdən birini, məsələn, əl-Xəlili onların yanına çağırınsınlar. Əl-Xəlil gəlib onlara izah edir ki, cənnət sakinləri qədim ərəb dilini çox yaxşı bilirlər və yerdəki adamların əksinə olaraq leksika və qrammatika məsələlərini öyrənməyə ehtiyacları yoxdur.

Əbu Əla alimlərin mübahisələrini təsvir edərkən bir tərəfdən qrammatika alimlərinə istehza ilə yanaşır, digər tərəfdən axirət dünyası haqqındakı dilin təsəvvürləri qəbul etmədiyini nəzərə çarpdırır. Əsərdə müəllifin zahiri ciddiyətlə təsvir etdiyi məsələlər onun sarkazmını gizlədə bilmir.

Haqqında danışılan risalə, ədibin digər bir əsərindən “Risalətu-l-ğufandan” öz sadəliyi ilə fərqlənir. Ola bilsin ki, müəllif burada müxbirin planını ardıcıl izləməmişdir.

“Risalətu-l-Mələikə” də verilmiş fikirlər sonrakı inkişafının, ədibin “Risalətu-l-ğufan” əsərində tapmışdır.

Əbu Əla “Risalətu-l-ğufan” əsərini 1063-cü ildə ədəbiyyatçı İbn əl-Qarihin şairin ünvanına göndərdiyi bir sıra fəlsəfi, filoloji və dini suallara cavab olaraq yazmışdır.

Risalətin bütün ruhu bu müsəlman ortodoksunun riyakarlığına, hər cür azad fikirliyinə qarşı düşmənçiliyinə şəhadət verir.

“Risalətu-l-ğufan” islamın bir çox əsas ehkamlarına qarşı çevrilmişdir. Eyni zamanda risalədə xilafətin ictimai həyatının bir çox sahələrinin də kəskin tənqidinə təsadüf olunur. Əl-Mərrinin axirət dünyası sakinlərinin simasında əks etdirdiyi avamlıq, riyakarlıq, təmənnalılıq kimi mənəvi cəhətləri oxucular yaşadıkları cəmiyyətdə də görə bildilər.

Risalə qafiyəli nəsrə yazılmışdır, onda bir sıra poetik sitat və kommentarilər də vardır. Əsər bir-biri ilə çox zəif şəkildə bağlanan iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə axirət dünyası haqqındakı ənənəvi müsəlman təsəvvürlərinə parodiya, ikincisi isə İbn Əl-Qarihin suallarına cavabdan ibarətdir.

Risalənin birinci hissəsində məktub müəllifi İbn Əl-Qarihin axirət dünyasına neçə səfər etdiyi nəql edilir. O, yola qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş xüsusi cənnət dərəsində çıxır. İbn Əl-Qarih bir müddət səyahət etdikdən sonra, istidən, susuzluqdan əziyyət çəkərək cənnətə daxil olmağa təşəbbüs gösrərir. O güman edir ki, yerdə adamları dəfələrlə aldatdığı zəif şairləri onun üçün cənnətə yol açar. Lakin müvəffəqsizliyə düşər olduqdan sonra, öz nöqsanlarını səmimi şəkildə boynuna alır və məqsədinə çatır.

İbn əl-Qarihin axirət dünyasında üz-üzə gəldiyi personajların heç birisi uydurma deyildir. Onlar ərəb elminin, həm İslama qədər, həm də İslam dövründəki məşhur xadimlərdir. Həm də qərribə burasındadır ki, İbn Əl-Qarih cənnətdə görəcəyini güman etdiyi adamları cənnətdə görür. O bəzi günahkar bəndələrdən nə üçün bağışlandıqlarını soruşur: (Siməzə ǧafərə Allahu) (Risalənin adı da buradan meydana gəlmişdir). Məlum olur ki, Qurani-Kərim cənnətdə məskun olmağın yalnız mömin müsəlmanların nəsibi olduğunu təsdiq etsə də, onun bəzi sakinləri nə zamansa İslamın ehkamlarını pozmuş, lakin cənnətə hiylə ilə keçmişlər. İbn Əl-Qarih cənnətə layiq olmadığı halda, orada məskun olmuş şairlərə rast gəlir. O bunu sübut etmək üçün həmin şairlərin zəif şərlərindən sitatlar gətirir.

Hətta cənnətin öz sakinləri belə şikayətlənirlər ki, onlar buna təsadüfən düşmüşlər. İbn Əl-Qarih həmin şairləri qorxudaraq deyir ki, mələklər bu mübahisəni Allaha çatdıracaqlar. Müəllif öz əsərində, Quranda irəli sürülmüş, böyük Allahın hər şeyi gördüyünü və eşitdiyini iddia edən fikrə qarşı etirazını bildirir.

Əl-Mərrri axirət dünyasını təsvir edərkən istehza ilə qeyd edir ki, cənnət və cəhənnəm ona, eyni ilə ədalətsizliyin hökm sürdüüyü bəşər cəmiyyətini xatırladar.

Məşhur rus şərqşünası Kraçkovski, vaxtılıq diqqəti risalənin birinci hissəsindəki bəzi satirik məqamlara cəlb edirdi. Bunların içərisində İbn Əl-Qarihin cənnətə necə düşdüyünü təsvir edən hekayəni göstərmək olar. İbn Əl-Qarihin sirat körpüsündən necə keçdiyini təsvir edən hissə “Uburu Əs-Sirat”, “Siratı keçən” adlanır: Sirat körpüsünün boş və üzərində heç kəsin olmadığını gördüm. Özümü keçməyə hazırladım. Gördüm ki, heç nədən yapışa bilmirəm. Zəhra (ə.s) yanındakı bir cariyəni məni keçirmək üçün göndərdi.

Risalədə İnn Əl-Qarihin cənnət mələyi Rizvanla da söhbətim təsadüf edilir. Bu “Hıvarun məa Rizvan” adlanan hissəsində təsvir edilir, yəni “Rizvanla söhbət” adlanan hissəsində belə deyilir: “Rizvana dedim: Bu safsafın bir yaradıcılığını mənə ver, qayıdıb icarə alım. O dedi: Cənnətdən heç bir şeyi böyük Əlinin icazəi olmadan çıxara bilmərəm”.

Əsərdə müsəlmanların huri haqqındakı təsəvvürlərinə gülən müəllif, iki növ huri təsvir edir; cənnət sakinlərini əyləndirən və yerdən gəlib cənnətə düşmüş hurilər şair insanların hətta cənnətdə belə digər canlılara qarşı amansızlıq etdiyini, onları ovladıklarını göstərir, heyvanların qorunmasına çağırır.

Ədib risalənin ikinci hissəsində İbn Əl-Qarihhə cavab verir, eyni zamanda bir çox fəlsəfi, dini məsələlərə öz münasibətini bildirir. Özünü mömin müsəlman kimi qələmə verərək dinsizləri formal şəkildə ittiham edən şair

mahiyyət etibarı ilə azad fikirlərinin baxışlarını yayır, xurafata qarşı çıxır. O, taleyi qabaqcadan görmək haqqındakı təlimi təkzib edir, sufizmin üzərinə hücumu keçir, zəkanı idrakın yeganə mənbəyi hesab edir.

Əbu Əla bu minvalla İslamı tənqidə, bəzən dini əsas doğmalarını da şübhə altına alır. Allahın təkliyini, vahidliyini qəbul edən, lakin bəzi dini ehkamlarla razılaşmayan ədib-mütəfəkkirin risalələri bu cəhətdən ərəb ədəbiyyatı janrında xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Тибб Х.А.Р. Арабская литература. Москва, 1966
2. Адам Мец. Мусульманский ренессанс.
3. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. Москва, 1961
4. A.Qasimova. Ərəb ədəbiyyatı. V-XIII əsrlər. Bakı, 2019

Резюме

В статье изучаются моменты из творчества великого арабского литератора Ал-Маарри. В его трактатах, которые занимали особую роль в творчестве мыслителя, рассматриваются взгляды на некоторые догмы исламской религии.

Ключевые слова: Критика, мыслитель, трактат, религия, исследователь, автор.

Summary

This article learns the moments from the creation of the great Arabic author and philosopher Al-Maarry. His tractates, which took special role in the creation of the philosopher examine some dogmas of the religion.

Key words: Criticism, thinker, tractat, reigion, author.

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva

Aynur Fərəcova⁶⁰

NİTQIN TƏMİZLİYİ VƏ ONUN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır:

- aydınlıq
- düzgünlük
- sadəlik
- dəqiqlik
- yığcamlıq
- zənginlik
- təmizlik
- münasiblik
- ifadəlilik
- orijinallıq
- səmimiyyət və s.

Mədəni nitqə verilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Görkəmli yazığımız Mirzə İbrahimov nitqin təmizliyi haqqında demişdir:

“Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin, bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elədə hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi”.

Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin təmizliyi müxtəlif hallarda pozulur:

- Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışmaq tərzinə yol verilir;
- Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilir;
- Tüfeyli sözlərdən istifadə olunur;
- Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi baş verir;
- Mədəni danışmada başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etiksözlərə, ifadələrə yer verilir və s.

Məlumdur ki, əhalinin böyük hissəsi ədəbi dildən, müəyyən qismi isə dialekt və şivələrdən istifadə edir, ayrı-ayrı dialekt şəraitində yaşayanlar sözləri həmin yerin danışmaq tərzinə uyğun işlədirlər. Çox halda bu danışmaq savadlı təbəqənin – ziyalıların danışıqda özünü büruzə verir. Bu cür dialektizmlərin, şivə sözlərinin işlənməsi nitqi korlayır, danışıqda xələl gətirir.

Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur. Son zamanlar kütləvi informasiya vasitələrinin – radio və televiziya verilişlərinin, eləcə də müxtəlif sahələr üzrə yazılmış dərslərin, məqalələrin, elmi mətnlərin dilində ağırlaşma müşahidə olunur. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan əsərin, məqalənin və sairin dilini akademizm xatirinə həm mənası, həm də tələffüzü çətin olan belə ifadələrlə, terminlərlə “zənginləşdirmək” fikrin ifadəsi, informasiyanın ötürülməsi baxımından məqbul sayılır. Belə şərhətmə üsulundan daha çox fikir yoxsulluğunu və mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, təmizlik və saflıq xatirinə elm, texnika, sosial və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı son zamanlarda dilimizə keçmiş və ya dilimizdə yaranmış söz və terminlərdən imtina edilməlidir. Onların bir çoxu ifadə etdiyi məna, səslənmə, dilə, tələffüzə yadlıq baxımından uyarlıdır, ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Lakin bununla belə son zamanlar illərlə işlətdiyimiz, hamı tərəfindən anlaşılan sözlərin ehtiyac olmadan başqa söz və ifadələrlə əvəz edilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Buvə bu qəbildən olan digər sözlərin, ifadələrin uyarlı qarşılığı olduğu halda, dilə gətirilməsi bütün hallarda məqbul sayılmamalıdır. Onsuzda son 10-15 il ərzində Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş çoxlu sayda sözlər var ki, bugün onları böyük məmnuniyyətlə işlədirik. Lakin dildə mövcud olan sözü zorla başqa bir sözlə əvəz etmək bu dildən istifadə edəninin arzusu və təşəbbüsü ilə başa gəlmir. Dil dəniz kimidir. Zaman keçdikcə o, öz-özünü təmizləyir, işləklik dairəsi daralmış sözləri arxaik fonda keçirir, yenilərinə qəbul edir. Bu proses əksər hallarda köhnəlmiş və yeni sözlərin bir müddət dildə paralel işlənməsindən sonra baş verir”. Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o, alınma sözlərlə adlandırılır. Artıq neçə ildir ki, xalqımız öz müstəqilliyini qoruyur, möhkəmləndirir. Dilimiz sözün həqiqi mənasında dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisə, küçə, xiyaban və s. yerlər dilimizə məxsus sözlərlə, ifadələrlə adlandırılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tabloları, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə

⁶⁰ Az.TU.karimovaynur@gmail.com

oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığını tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir. Hansı səbəbdən olur-olsun dilimizdə eyni mənanı verən sözün əvəzində alınmanın işlədilməsi dili korlamaqdır, onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə, dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir. Əsrlərdən, nəsillərdən bizə gəlib çıxmış dilimizi, kəlmələrimizi qoruyub saxlamalı, unudulmasına, itməsinə yol verməməliyik. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər, dünya ölkələri ilə əlaqələrin, münasibətlərin yaranması, genişlənməsi prosesində dilimizə başqa dillərdən çoxlu sayda söz və termin keçir ki, bunların əksəriyyəti aktiv işlənir, ünsiyyətə xidmət edir. Əcnəbi sözlərin dilə gətirilməsinin təbii və qanunauyğunluğu ilə bağlı vaxtilə Həsən bəy Zərdabi demişdir: "...Dil elə bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədri də günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar".

Alınma sözlərin dilə, xüsusən, ekranlara, qəzet-jurnal səhifələrinə gətirilməsinə hədsiz tələbkarlıqla yanaşılmalı, bunun üçün xüsusi prinsiplər gözlənilməlidir. Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi o zaman məqbul sayıla bilər ki, onun mənası əhəlinin böyük hissəsi tərəfindən başadüşülsün, ikincisi də, həmin sözün qarşılığı dildə olmasın.

Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar da nitqin təmizliyini pozan başlıca ünsürlərdəndir. Bəziləri danışmaq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışan yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, zaddı, ən azı, ona görə ki, şeydi, beləliklə, adı nədir, adı sən də, hansı ki, haradasa, canım sənə desin və s. Belə sözlər nitqi zibilləyir, onda qırıqlıq, uyğunsuzluq, rabitəsizlik əmələ gətirir, dinləyicilərdə xoşagəlməz bir duyğu və təəssürat yaradır.

Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır. Mədəni danışqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyansöyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verilməməlidir. Belə sözlərlə ifadə olunan alçalıcı ekspressiyaları ünvanlanan adamlar təhqir kimi qəbul edirlər. İctimai yerlərdə belə sözlərin işlədilməsi heç bir mənada xoş təsir bağışlamır. Vulqarizmlər dili zibilləyir, onların nitqdən kənarlaşdırılması uğrunda həmişə ciddi iş aparılmalıdır.

Beləliklə, dilin təmizliyi nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verildiyi, əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədildiyi, tüfeyli, jarqon sözlərdən istifadə olunduğu, söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verildiyi hallarda pozulur. Buna görə də, ədəbi dilimizin mühafizəçiləri olan biz ziyalılar dilimizi sevməliyik, qorumalıyıq, yaşatmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "Maarif", 2013.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984.
5. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
7. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.

Açar sözlər: dil, nitq mədəniyyəti, düzgün nitq, keyfiyyət, qrammatika.

Keywords: language, speech culture, correct speech, quality, grammar.

Ключевые слова: язык, культура речи, правильная речь, качество, грамматика.

Чистота речи и ее основные качества.

РЕЗЮМЕ

Одним из основных требований, предъявляемых к культурной речи, является ее чистота. Как и другие культурные качества, чистота речи непосредственно связана с образованием, культурой и воспитанием говорящего. Чистота языка нарушается в случае допущения в речи разговорного стиля, свойственного местным диалектам, наречиям, ненужного использования иностранных слов, применения жаргонных слов, наличия брани и проклятий, непристойных, оскорбительных, неэтичных слов, выражений. Поэтому, языковые единицы, не соответствующие литературным языковым нормам (слова, выражения, фразеологизмы, предложения и т.д.) не должны применяться в речи, интеллигентия, являющаяся защитником нашего литературного языка, должна последовательно и принципиально бороться против подобных случаев.

Purity of speech and its characteristics.

SUMMARY

One of the main requirements for cultural speech is its purity. Like other cultural characteristics, the purity of speech is directly related to the education, culture and upbringing of the speaker. The purity of the language is violated if there conversational speech, usual for local dialects, parlanges, the unnecessary use of foreign words, the use of slang words, the presence of battle and bugging, obscene, offensive, unethical words, phrases. Therefore, linguistic units which don't comply with literary linguistic norms (words, phrases, phraseological units, sentences, etc.) shouldn't be used in speech; the intelligentsia, which is a defender of our literary language, must consistently and fundamentally fight against such cases.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

FARS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİFƏT DÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(2-ci hissə)

Bu məqalənin birinci hissəsində sifət düzəldən şəkilçilərdən yalnız beşi haqqında danışılıb:

بی (bi), به (be), با (ba), باز (baz), بر (bər), بَر (baj), بدون (bedun-e), و (va), نا (na)

Bu şəkilçilərdən باز (baz), باز (baj) və بر (bər) şəkilçilərini eyni funksiyalı adlandıra bilərik.

Bu bölümdə isə biz son şəkilçilər barədə danışacağıq

1. ا (a) sonşəkilçisi.

ا (a) son şəkilçisi bəzi fel köklərinə əlavə olunaraq, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məsələn:

بینا (bina) - görün

شنوا (şenəva) – eşidən

گویا (quya) – deyən, söyləyən

توانا (təvana) – bacaran, bacarıqlı və.s

ا (a) sonşəkilçisi qeyri məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi əsasən fel köklərinə birləşib düzəltmə sifətlər əmələ gətirir.

Bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranan düzəltmə sifətlər əlamət və keyfiyyət bildirir, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi ilə düzələn sifətlər təkcə sifət deyil, yeri gəldikdə isim də ola bilər. Bu halda həmin söz substantivləşir.

دان+ا=دانا (dana) – bu söz həm sifət xüsusiyyəti daşıyır, həm də isim xüsusiyyəti. Belə ki, bir mənası bilikli deməkdir (sifət), digər mənası bilən, alim deməkdir.

2. “اسا” (asa) son şəkilçisi

Bu şəkilçi isimlərə birləşərək düzəltmə sifətlər oxşarlıq, bənzəyiş və.s məfhumları ifadə edir.

“اسا” (asa) son şəkilçisi isimlərə birləşərək düzəltmə sifətlər yaradır. Məsələn :

برق آسا (bərğasa) ildırım kimi

فرشته آسا (fereşte asa) mələk kimi

مرگ آسا (mərğasa) ölüm doğuran

تن آسا (tənasa) tənəbəl

صاعقه آسا (saeqe asa) ildırım kimi, ildırımlı, sürətli və.s

“اسا” son şəkilçisi “ا” son şəkilçisi kimi, başqa nitq hissəsi (məs. isim) əmələ gətirir.

H.Əlizadə və N.Z.Hatəminin “Fars dili” dərsliyində də bu şəkilçi haqqında deyilir:

“اسا” (asa) son şəkilçisi müasir fars dilində məhsuldar şəkilçi olmayıb, əlavə olunduğu sözlərdən bənzəyiş bildirən sifətlər əmələ gətirir.

Bu şəkilçi nisbətən çox düzəltmə sifətlər əmələ gətiridiyinə baxmayaraq, qeyri məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil edilmişdir.

3. “اگین” (agin) və “گین” (gin) son şəkilçiləri

Bu şəkilçilər qeyri məhsuldar şəkilçilərdəndir.

Prof.N.Z.Hatəmi doktorluq dissertasiyasının avtoreferatında bu şəkilçilər haqqında yazır:

“اگین” (agin) və “گین” (gin) son şəkilçiləri ancaq isimlərə əlavə edilir.

“گین” (gin) son şəkilçisi isimlərə əlavə olunaraq, müəyyən bir xasiyyəti bildirən sifətlər əmələ gətirir. Məsələn:

خشمگین (xəşmgin) - qəzəbli

سهمگین (səhmgin) - qorxulu

شرمگین (şərmgin) - utancaq, abırlı

Fars dilində elə sözlər var ki, onlar həm “گین” (gin), həm də “اگین” (agin) şəkilçisini qəbul edə bilərlər. Məsələn:

شرمگین (şərmgin) - utancaq

شرماغین (şərmagin) - xəcalətli

4. “ان” (an) son şəkilçisi

“ان” (an) son şəkilçisi fel köklərinə əlavə olunaraq, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məsələn:

خندان (xəndan) - gülən

تابان (taban) - qüvvətli, dözümlü

گویان (quyan) - deyən, danışan

Bundan əlavə “ان” (an) son şəkilçisi zaman bildirən isimlərə də əlavə edilir. Məsələn:

بامدادان (bamdadan) - sübhçağı

شامگاهان (şamqahan) - axşamçağı

Bu şəkilçi də məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil deyildir.

Doktor Məhəmməd Moin özünün altı cildlik lüğətində “ان” (an) son şəkilçisi haqqında belə yazır:

(1) پوندال بر مکان : یونان، ایران

(2) پوندال بر زمان: بامداد

(3) بر آخر ریشه فعل: نگران، خرامان

(4) پوندال بر نسبت: اردشیر بابکان

Bəzən isə sifətlərə birləşir, lakin sözün mənasını dəyişdirir :

şad- شادان (şadan)

abad- آبادان (abadan)

əbədi - جاويدان (cavidan)

5. “آنه” (ane) son şəkilçisi

Bu şəkilçi isimlərə əlavə olunaraq, onun nəyə mənsub və ya məxsus olduğunu bildirir. Məsələn:

“استادانه” (ostadane)-ustalıqla

“خصمانه” (xəsəmane)-düşməncəsinə, qərəzli

“آنه” (ane) son şəkilçisi sifətlərə də “صفات فاعل” (sefat-e faeli) birləşib, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. Məsələn:

عاقلانہ (ağelane)-ağıllıcasına

مجدانه (mocəddane)-ciddi surətdə

Dozent Mirzə Cəfər “Грамматика персидского языка” kitabında “آنه” (ane) son şəkilçisini belə xarakterizə edir :

“آنه” (ane) для выражения подобия или способа. Например :

مردانه (mərdane)-мужественный (kişi kimi)

شاهانه (şahane)-царский (şahanə, şah kimi)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “آنه” (ane) son şəkilçisi “بی” (bi) önşəkilçisi qəbul etmiş sözlərə də qoşularaq sifət əmələ gətirir. Məsələn:

بی شرمانه (bişərmane)-utanmadan, utanmazcasına

بی کرانه (bikərane)-sonsuz, nəhayətsiz

“آنه” (ane) son şəkilçisi ilə düzələn sözlər düzəltmə sifətdən əlavə zərf mənasını da verir. Məsələn:

مغزورانه (məğrurane)-qürurlu, qürurla

مخفیانه (məxfiyane, pənhane)-gizlincə

صمیمانه (səməimane)-səmimi, səmimiyyətlə və sair

“آنه” (ane) son şəkilçisi məhsuldar şəkilçilər sırasına daxildir.

6. “نده” (ənde) sonşəkilçisi

“نده” (ənde) sonşəkilçisi fars dilində “فاعل” (sefəte faeli) adlanan feli sifətlər əmələ gətirir. Bu şəkilçi fel köklərinə əlavə olunaraq, düzəltmə sifətlər yaradır. Məsələn:

خواننده (xanənde)-oxuyan

شنونده (şənəvənde)-dinləyən

گوینده (quyənde)-deyən, danışan (diktör)

“نده” (ənde) sonşəkilçisi o qədər də məhsuldar şəkilçi deyildir.

Bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin çoxu isim mənasını ifadə edir. Məsələn:

استعمار کننده (estesmar konənde)-istismar edən, istismarçı

گوینده (quyənde)-danışan (diktör)

گیرنده (girənde)-alan, alıcı

Yuxarıdakı sözlər həm isim, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. H.Əlizadə, N.Z.Hatəmi, Fars dili, Bakı, 1961, səh.406
2. T.Z.Rüstəmovə Fars dili, 2012, səh.113

Rus dilində:

3. Растрогуева В.С. Краткий очерк грамматики персидского языка. Персидско-русский словарь М.М.Мюллера, Москва, 1963, стр.665

Fars dilində:

4. دکتر مهرداد معین, تهران, 1362

5. دکتر مهرداد معین, جلد اول تهران 1362

6. دکتر مهرداد معین, فرهنگ شش جلدی, جلد چهارم

Summary

In the Persian language as in many world languages adjectives play an important role in linguistics. This article is about derivative adjectives, about suffixes and prefixes, forming derivative adjectives, about suffixes and prefixes, forming derivative adjectives and about their characteristics and functions. In the given article the author besides her own opinions and thoughts used and thoughts used and expressed opinions and thoughts of other orientalists of Azerbaijan, Iran and Russian.

Аннотация

В персидском языке, также как и во многих мировых языках прилагательные играют важную роль в языкознании. В этой статье говорится о прилагательные играют важную роль в языкознании. В этой статье говорится о производных прилагательных, о суффиксах и префиксах, образующих производные прилагательные и об их характеристике и функциях.

В этой статье автор помимо своих мнений и мыслей, также использовала мнения других мировых ученых-языковедов.

Mahmudova Günel⁶²İNGİLİS DİLİNDƏ MEBEL ƏŞYALARI VƏ MƏİŞƏT TEXNİKASI ADLARININ
TİPOLOJİ TƏDQIQI

Məlum olduğu kimi, xalq danışıq dilləri, ümumiyyətlə, gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi, hər bir dil üçün məişət leksikası lüğətin əsas hissələrindən biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, məişət əşyalarının adları hər gün məişətimizdə tez-tez işlənir. Əşyaların məişətdə mövcudluğu, hansısa səbəbdən bu və ya digər əşyanın məişətdən çıxması və ya başqa əşya ilə əvəz edilməsi əşya-məişət leksikasını, bir tərəfdən, dilin ən dinamik hissəsi edir, xalqın ictimai həyatında ən cüzi dəyişikliklərə reaksiya verən hissəsinə çevirir, digər tərəfdən, onu dilin ən mühafizəkar hissəsi kimi şərtləndirir, çünki ayrı-ayrı əşyaların, hətta əşyalar sinfinin məişətdə mövcudluğu praktik surətdə xalqın həyatının xarici şəraitindən asılı deyildir.

Mebel əşyalarına *cupboard, chair, drawer, table* və məişət texnikasına *oven, microwave oven, cooker, blender, grill, barbecue, draining board, freezer, fridge, fridge-freezer, cooler, dish washer, toaster, appliance, food processor, coffee machine, kettle, sink, tap, bread bin, waste bin, cake tin (cake pan)* sözlərini aid etmək olar.

Cupboard – qabları, yeməyi, paltarları saxlamaq üçün qapı və rəfləri olan mebel əşyası, şka (5, 307).

Chair sözü qədim fransız dilində *chaire* sözündən olub, arxası, oturacağı, dörd ayağı olan, bir nəfərin oturması üçün nəzərdə tutulan mebel əşyası, stul mənasını verir (5, 191). *Chair* sözünün də növləri vardır, burada sadəcə olaraq onların adını çəkmək istəyirik: *armchair, footstool, stool, recliner, pew, swivel chair, two-seater sofa, sofa, high chair, rocking chair, chaise longue, bench*. Bu sözdən *chairlift, chairman, chairwoman, chairmanship, chairperson* sözləri əmələ gəlmişdir. Bu sözlər bilavasitə *stul* sözü ilə bağlıdır.

Drawer – şeyləri saxlamaq üçün istifadə olunan partaya oxşayan mebel əşyası (5, 383). Formaca qutuya oxşayır, çəkmək üçün qarşıda tutacağı var.

Table latınca *tabula* sözündən qədim fransız dilinə keçmiş, yazılan lövhə – “stol” mənasında işlənmişdir (4, 1405). Göründüyü kimi, ingilis dilinə keçdikdən sonra ayaqları olan, müstəvi hissəyə malik olan mebel əşyası, stol kimi işlənməyə başlamışdır. *Table* sözündən *table cloth, table d’hote, table linen, table manners, table napkin, table spoon, table tennis, table top, table ware, tableful, table-game, table-glass, table-knife, tablemate, tableman, table-money* kimi sözlər əmələ gəlmişdir. Bu sözlər bilavasitə tərcümə olunduqda *stol* sözündən istifadə olunur.

Oven qədim ingilis *ofen* sözündən olub, gas plitəsinin bir hissəsi olan, qutuya oxşar, qarşısında qapısı olan, yeməyi istiləmək və ya bişirmək üçün istifadə olunan əşya mənasını verir, soba (5, 902). Bu sözdən *electric oven, gas oven, microwave oven* birləşmələri əmələ gəlmişdir. Bu sözdən eləcə də, *oven glove, oven proof, oven-ready* sözləri əmələ gəlmişdir ki, hər üç sözün tərcüməsində *istilik* sözündən istifadə olunur.

Cooker (stove) – yuxarı hissəsində plitəsi, qazı, elektrik halqaları olan, yeməyi bişirmək üçün geniş parçalı əşya, qaz plitəsi mənasını verir (5, 273). **Grill** fransızca *gril gridiron* sözündən olub, istini aşağı hissəyə verərək yeməyi bişirən qaz plitəsinin bir hissəsi mənasında işlənir (5, 565). **Juicer (lemon squeezer)** – meyvə və ya tərəvəzin şirəsini sıxmaq üçün elektrik maşın (5,700). **Barbecue** – yeməyi plitədə və ya açıq havada bişirmək üçün istifadə olunan metal torlu cihaz deməkdir (5, 85). **Food processor** – yeməkləri kəsmək və ya qarışdırmaq üçün istifadə olunan əşya mənasını verir (5, 496). **Toaster** – çörək parçalarını qızartmaq üçün istifadə olunan elektrik cihazı deməkdir (5, 1366). **Coffee machine** – kofe hazırlamaq üçün elektrik cihazı mənasında işlənir (5, 229). **Dish washer** – qabları yumaq üçün istifadə olunan maşın, qabyuyan maşın deməkdir (5, 360). **Blender** – yeməyi və ya suyu qarışdırmaq üçün elektrik cihazı mənasında işlənir (5, 118). **Kettle** – suyu qaynatmaq üçün qapağı, qulpu olan konteyner, qəhvədən deməkdir (4, 864). Bu sözdən *an electric kettle* birləşməsi yaranmışdır ki, elektrik qəhvədən mənasını verir.

Draining board – qabları, fincanları və s.-ni yuduqdan sonra suyun axması üçün mətbəx yanında qoyduğumuz sahə mənasında işlənir (5, 381). **Freezer** – yeməyi uzun müddət aşağı temperaturda saxlamaq, mühafizə etmək üçün elektrik cihazı, dərin dondurucu mənasında işlənir (5, 514). **Fridge (refrigerator)** – yeməyin təzə qalmasından ötrü soyuqda saxlanması üçün elektrik cihazı, soyuducu (5, 515) deməkdir. **Fridge-freezer** – həm dərin dondurucusu, həm də soyutma yeri olan elektrik cihazını özündə birləşdirir (5, 515). **Cooler** – şeyləri, xüsusən də içkiləri soyuq saxlamaq üçün konteyner və ya cihaz (5, 276). **Appliance** sözü qədim fransızca *apareillier* – hazır olmaq mənasında işlənmişdir, ingilis dilinə keçdikdən sonra evdə müəyyən işi görmək, məsələn, yemək bişirmək, istiləmək və ya yığıdırmaq üçün nəzərdə tutulan maşın mənasını verir (5, 48).

Sink qədim ingiliscə *sinca* sözündən əmələ gəlmiş, müasir dövrdə mətbəxdə kranı olan su ilə təmin olunmuş, qabları yumaq üçün istifadə olunan sahə, əlüzuyuyan mənasında işlənir (5, 1202). **Tap** sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, görərik ki, qədim fransızca *taper* sözündən ingilis dilinə keçmiş, suyu və qazı nəzarət etmək üçün istifadə olunan şey, kran mənasını verir (5, 1329). **Bread-bin** – çörəyi mühafizə etmək üçün geniş konteyner, çörək qabı mənasını verir (5, 141). **Waste bin** – zibili qoymaq üçün konteyner, zibil qabı deməkdir (5, 1459). **Cake tin (cake pan)** – yemək bişirmək üçün metal konteyner, keks qabı mənasında işlənir (5, 165).

Bu əşyalarla bağlı frazeoloji birləşmələr çox azdır, əsasən, *cupboard* sözü ilə bağlı iki birləşməyə rast gəlinir.

The cupboard is bare bir şeyi almaq pul olmadıqda söylənilən cümlədir. Üçün *Cupboard love* bir nəfərin, xüsusilə uşağın bir kəsdən almaq istədikdə göstərdiyi diqqət mənasına gəlir (5, 307).

1.2.3. Ev təsərrüfatı alətlərinin adı. Ev təsərrüfatı alətləri məişət leksikasının bir tərkib hissəsi olduğundan

⁶² BDU

onları da buraya daxil etməyi məqsəduyğun hesab etdik. Ev təsərrüfatı alətləri ümumi olaraq *tool* “alət” kimi ortaya çıxır. **Tool** – əldə saxlaya bildiyimiz, şeyləri təmir etmək, düzəltmək üçün istifadə olunan, çəkiç, mişar və s. kimi olan alət (5, 1370). **Tool kit** – qutuda və çantada olan alət dəsti (5). **Toolroom** “alət çexi” (5,1038).

Ev təsərrüfatı alətlərinin adlarına *hammer, nail, mallet, chisel, file, nut, bolt, screwdriver, adjustable spanner (monkey wrench), spanner (wrench), handsaw, drill, plane, wrench (pliers), saw* sözlərini aid etmək olar.

Hammer qədim ingiliscə *hamor* sözündən olub, qulpu olan, ağır metal başlığı olan, şeyləri dağıtmaq və ya mıxı vurmaq üçün istifadə olunan alət, çəkiç, əmək aləti mənasını verir (5, 581). **Nail** qədim ingiliscə *nægl* sözündən olub, yuxarısı nazik ağır üstə malik olan dəmir parça, mıx mənasında işlənir (5, 844). **Mallet** sözü qədim fransızca *maillet* “ağac çəkiç” kimi işlənsə də, geniş taxta başlığa malik çəkiç mənasını verir (5, 777). **Chisel** sözü qədim fransız dilində də “kəsmək” mənasını vermiş, iti olan alət, paz mənasında işlənir (5,204). **File** sözü qədim fransızca *taper* sözü “törpü” mənasını versə də, kəsmək və ağır substansiyaları hamar etmək kobud diş-diş səthə malik metal alət kimi mənasında işlənir (5, 472). **Nut** qədim ingiliscə *hnutu* sözündən olub, boltu taxta və ya başqa cihazlara bərk bağlamaq üçün dəşikli metal parçası, qayka mənasını verir (5, 870). Maraqlıdır ki, bu söz, əsasən, qoz mənasında işlənir. Bu sözdən *nut brown, nut case, nut cracker, nut meg* birləşmələri yaranmışdır.

Bolt qədim ingiliscə *bolt* sözü “ox”mənasında işlənmiş, indi isə şeyləri bərkitmək üçün istifadə olunan yumru metal parçası, vint mənasında işlənir (5, 129). **Screwdriver** – taxta, plastik və s.-dən tutacaqlı vintləri burmaq üçün dar tiyəli vintburan (5, 1148) mənasını verir. **Adjustable spanner (monkey wrench)** – müxtəlif enlikli şeyləri tutmaq üçün istifadə olunan qayka açan, açar (5, 15) mənasında işlənir. **Spanner** – vinti, boltu sıxmaq üçün xüsusi formalı sonluğa malik, tutacağı olan metal alət, qayka (5, 1237) mənasını verir. **Drill** orta dat *drillen* sözündən ingilis dilinə keçmiş, dəşik açmaq üçün iti sonluqlu alət və ya maşın, deşən mənasında işlənmişdir (5, 385). **Plane** latın dilinin *plānum* “səviyyə” sözündən törəmişdir, taxta səthi hamar etmək üçün, nazik hissələri atmaq üçün iti tiyəli rəndə mənasında işlənir (5, 962). **Wrench (pliers)** qədim ingiliscə *wrencan* sözündən olub, xüsusi iti sonluqlu olan, müxtəlif ölçülü şeyləri tutmaq üçün metal alət, qayka açan mənasını verir (5, 1498).

Saw qədim ingiliscə *sēon* sözündən olub, bir hissədə dişləri olan uzun tiyəli alət, mişar, ərə mənasında işlənir (5, 1136). Bu sözdən *saw-blade, sawdust, saw-edged, saw-fish, saw-fly, saw-frame (saw-gate), saw-gin, saw-horse, saw-set, saw-tooth, handsaw* sözləri əmələ gəlmişdir. **Handsaw** – iti dişləri olan bir əldə tutula bilən uzun tiyəli alət, mişar.

Ev təsərrüfatı alətləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar. Məsələn:

To play with edged tools – odla oynamaq

Man is toolmaking animal (Franklin) – İnsan alət düzəldən heyvandır.

Hammer and tongs – iki insanın səs-küylə dalaşması və mübahisə etməsi;

A hard/tough nut – təsir etmək çətin olan bir insan; *A hard/tough nut (to crack)* – çətin problem; *The nuts and bolts (of smth)* – mövzunun və ya fəaliyyətin əsas praktik detalları. *Off your nut* – dəli. *Do your nut* – hirsənlənmək,

A nail in smb's coffin – bir şəxsin, təşkilatın planlarının pozulması. *On the nail* – təxirə salmadan, təxirsiz. *Nail your colours to the mast* – ictimaiyyətdə cəsarətlə nəyə inandığınızı demək.

Make a bolt for smth/ make a bolt for it – canımı qurtarmaq üçün tez qaçmaq; *A bolt from the blue* – birdən, gözlənilmədən baş verən hadisə və xəbər.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, 2006, 445 s.
2. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı. API nəşri, 1987, 84 s.
3. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Bakı, 2001, 375 s.
4. English-Azerbaijani Dictionary. “Qismət” Nəşr. Poliqrafiya, 2003, 1667 p.
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary (Fifth Edition) / Ed. Jonathan Crowther/ Oxford: Oxford University Press, 1995, 1428 p.
6. Сосюр Ф. Труды по языкознанию, М., 1977, 697 с.
7. Щерба Л.В. «Избранные работы по языкознанию и фонетике», т. I, 1958, 182 с.
8. Ullmann S. Words and Their Use, Glasgow, 1951, 199 p.

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, morfoloji, sema, ad düzəldən şəkilçilər, tabelsizlik əlaqəsi*

Ключевые слова: словообразование, морфологический, сема, именные аффиксы, сочинительная связь

Key words: word formation, morphological, sema, nominal affixes, coordinative connection

Словообразование в бытовой лексике

Резюме

Статья посвящена бытовой лексике в английском языке. Автор пытается исследовать бытовую лексику в морфологическом уровне. Она пришла к выводу, что наиболее продуктивным суффиксом в этом уровне суффикс -er, вы можете увидеть в словообразованиях.

Word formation in household lexicon

Summary

The article is dedicated to the household lexicon in English language. The author tries to investigate household lexicon in morphological level. She got to the conclusion that the most productive suffix in this level is -er suffix, which you could see in word formation.

Мамедова Ровшана Барат к.⁶³

ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ «ДВА» В РУССКОМ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

Объектом исследования в настоящей статье являются имена числительные как компоненты терминов и терминологических сочетаний. Цель исследования - определить роль и значение имени числительного в русском терминообразовании. Данное исследование проводится на материале терминологических и толковых словарей русского языка.

Как известно, научно-технический прогресс науки неизбежно сопровождается появлением специальных слов для обозначения изучаемых объектов. Развитие науки, техники, культуры, искусства, сельского хозяйства и т.д. порождает свои специальные слова. Терминология как совокупность терминов, терминологических сочетаний составляет часть специальной лексики любого языка, в том числе и русского. Закономерности формирования и развития последней в определенной мере характерны и для терминов. Но специальная лексика функционирует в определённых языковых подсистемах, без анализа которых трудно понять её специфику.

Терминирование понятий науки и техники, их номинация – особая сфера деятельности специалистов этих областей совместно с логиками и лингвистами. Безусловно, выбор подходящих обозначений для каждого подразделения иерархически организованных понятий – задача не менее сложная, чем само терминирование понятий.

«Терминологическая номинация всегда вторична по отношению к общей номинации. В общем языке почти всё давно названо. В специальных областях постоянно требуются новые названия. Терминологическая номинация связана с определённым кругом проблем, выделяющих её в самостоятельную область знания. Это терминотворчество, специализация терминологических значений, системность, рядность, организованность в системе и в соответствующем терминологическом поле, экстенция и интенция термина и т.д.» (7, с. 82-83). Отметим, что часть указанных проблем присуща исключительно терминологии, другая – в определённой мере свойственна и общей лексике, но она находит своё научное решение в несколько иной форме. Излагая своё отношение к различным видам терминов, А.А. Реформатский отмечал, что они могут быть словами своего языка и иноязычными, международными словами, а также искусственно созданными словами. Большое значение он придавал терминологическому словообразованию, где выделял а) образование самих терминов, б) образование производных от терминов (6, с. 121).

С.Д. Шелов приводит пять самых общих языковых черт термина, которые отличают термины от обычных слов: 1) связь термина с понятием и точность понятийной семантики термина; 2) однозначность термина или тенденция к ней; 3) стилистическая нейтральность и отсутствие экспрессивности у термина; 4) номинативность термина; 5) системность термина (8, с. 123)

По мнению Л. А. Юрьевой, «наиболее продуктивным способом терминообразования в сфере возобновляемых источников энергии является синтаксический, так как подавляющее количество терминов представляют собой многокомпонентные словосочетания.» (9, с. 95)

Как показали наблюдения, при любой номинации важная роль отводится мотивировке. Мотивированными бывают термины, созданные из материала своего языка и термины, сконструированные из международных терминоэлементов. Но мотивированы они по-разному. В первом случае нередко имеет место метафора или метонимия. Во втором – термин мотивирован соответствующим набором терминоэлементов. Наивысшей номинативностью и наивысшей способностью участвовать в терминологической номинации обладают имена существительные.

Числительное «два» представляется нам существенным элементом семантической количественной системы и в этом смысле подтверждает мысль И. Бодуэна де Куртене о том, что «два» является первым числом, с которого начинается числовой ряд. (1, с. 85)

В своей статье «От концепта – к термину» А.В. Зеленин указывает: «Под термином мы понимаем такое состояние, такую стадию развития слова, при котором слово утрачивает свои многочисленные семантические филиации, культурные коннотации, обособляется от «общезыковой картины мира» (в плане ментального содержания) и от языкового (в большей степени семантического) функционирования (в этом случае термин может быть рассмотрен как результат)» (2, с.142). Именно этот момент в семантике числительных способствует их упрощенному восприятию.

Как уже указывалось выше, в настоящей статье систематизируются и рассматриваются термины, образованные при участии числительного «два» в его фонетических вариантах (*дву-* и *дво-*). Известно, что образование терминов проходит длительный путь. Формирование термина начинается с момента оформления определенной области знания до её окончательного становления. Более длительный процесс образования терминов – терминологизация рассматривается как характерное явление в становлении любой терминологии. Именно для данного процесса необходимо наиболее длительное время. Процесс терминологизация протекает в виде перехода общепотребительных слов в определенную терминосистему. По данным многих исследователей образование термина происходит на основе естественного языка и по способам обозначения этого языка.

Так, В. М. Лейчик пишет, что термины «появляются тремя путями: во-первых, создаются из наличных ресурсов определённого естественного языка (не носящих терминологический характер) при использо-

вании различных словообразовательных или синтаксических способов, во-вторых, становятся терминами в результате терминологизации нетерминов и, в-третьих, заимствуются из других языков, где они уже существовали в качестве терминов» (3, с. 84).

Как показали наши наблюдения над материалами терминологических словарей, в русском языке в терминообразовании участвуют и числительные. Рассмотрим термины, образованные от числительного “два” в конкретных областях науки. Поскольку терминология любой области знания концептуальна в своей основе, то в целом можно сказать, что системная и системно-типологическая лингвистика, понимаемая как определённая лингвистическая концепция, синтезирующая приёмы и принципы различных лингвистических подходов, может быть признана как наиболее целесообразная и перспективная при исследовании сложных терминологических процессов и взаимоотношений терминов внутри системы.

В биологии:

двойное оплодотворение - половой процесс у покрытосеменных растений;

двудольные - класс покрытосеменных растений;

двудомные растения - растения, у которых однополые мужские и женские цветки находятся на разных особях;

двузерняка - однолетнее растение;

двулетники - растения, живущие два вегетационных периода;

двоякодышащие, двудышащие - подкласс рыб;

двусторчатые моллюски - класс двусторонне-симметричных водных беспозвоночных животных;

двугорбый верблюд - парнокопытное животное рода верблюдов;

двупарноногие - класс трахейнодышащих членистоногих;

двуходки - семейство ящериц;

двуустки - вид плоских червей отряда трематод;

двухвостики - отряд примитивных первичнобескрылых насекомых подкласса энтогнатных;

двукрылые - отряд насекомых с полным метаморфозом;

двулетняя листовёртка - бабочка семейства листовёрток;

двупальцы - род млекопитающих семейства ленинцев;

двуутробки - сумчатые крысы семейства млекопитающих;

двурезиновые сумчатые - группа семейств сумчатых млекопитающих (5, с. 1705, 1741)

В математике, геометрии:

двоичная система счисления - система счисления, построенная на позиционном принципе записи чисел;

двойная точка - одна из особых точек кривой;

двойное отношение (сложное, или ангармоническое) - отношение четырёх точек M_1, M_2, M_3, M_4 на прямой;

двойной ряд - выражение, составленное из элементов бесконечной матрицы;

двойственности принцип - принцип, формируемый в некоторых разделах математики;

двоякопериодические функции - аналитические функции, обладающие двумя комплексными периодами;

двугранный угол - фигура в пространстве, образованная двумя полуплоскостями;

двучлен (в элементарной алгебре) - алгебраическая сумма двух одночленов;

двучленное уравнение - вид уравнений

двузначный - 1. (о числе, номере) - состоящий из двух знаков

2. имеющий такое число, номер

3. перен. имеющий два значения (5, с. 1742, 1748)

В истории:

двоевластие - своеобразное и крайне противоречивое переплетение двух властей в России, создавшееся после Февральской буржуазно-демократической революции (5, с. 1753).

В химии:

двойная связь - ковалентная, четырёх электронная связь между двумя соседними атомами в молекуле;

двойникование - образование в монокристалле областей с закономерно изменённой ориентацией кристаллической структуры;

двойной суперфосфат - концентрированное фосфорное удобрение;

двухромовокислые соли - бихроматы, то же, что дихроматы;

двуокись - химическое соединение из одного атома какого-то элемента, соединённого с двумя атомами кислорода (5, с. 1756, 1760)

В физике, астрономии:

двойное лучепреломление - расщепление пучка света в анизотропной среде на два слагающих, распространяющихся с разными скоростями и поляризованных в двух взаимно перпендикулярных плоскостях;

двойные системы - бинарные системы, физико-химические системы, состоящие из двух независимых составных частей

двойные звёзды – две звезды, близкие друг к другу в пространстве составляющие физическую систему, компоненты которой связаны силами взаимного тяготения;

двойной электрический слой – два весьма близких друг к другу слоя электрических зарядов разного знака, но с одинаковой поверхностной плотностью;

двухполюсник – электрическая схема с двумя точками подключения;

двух тел задача – задача о движении двух тел, взаимно притягивающихся согласно закону Ньютона;

двуосные кристаллы – кристаллы, для которых характерно двойное лучепреломление (5, с. 1761–1761)

В спорте:

двоеборье – спортивное соревнование, состоящее из двух видов упражнений

двукратный (чемпион) – приведенный, осуществленный два раза (4, с. 126)

В философии, в логике, в социологии:

двойственная истина – термин, обозначающий учение о разделении философских и богословских истин;

двузначности принцип – принцип классической логики;

двойное гражданство – наличие у человека одновременно гражданства (подданства) двух государств (5, с. 1781)

В филологии:

двусложные стихи – стихотворный размер;

двустипшие – строфа из двух стихотворных строк;

двуязычие – владение и пользование одним и тем же лицом или коллективом двумя различными языками (5, с. 1795)

Абстрактные термины:

двоемыслие – несогласие, разногласие;

двоумие – коварство, двоедушие;

двойственный – противоречивый;

двойчатка – предмет, состоящий из двух одинаковых частей, например, два сросшихся ореха;

двойкий – возможный в двух видах, двойной (4, с. 124 – 125)

Таким образом, как видно из рассмотренных в статье примеров, терминологическая лексика – это особый слой специально культивируемой лексики, способствующей развитию науки, техники, искусства, культуры, сельского хозяйства и т.д. Поэтому терминологическая лексика нуждается в систематическом пересмотре и упорядочении не только внутри отдельных национальных языков, но и в интернациональном плане. Теоретическая и практическая работа в области терминологии, которая ведётся во всём мире, свидетельствует о том, что ей придается огромное значение как одной из важнейших отраслей, способствующих международному сотрудничеству в области научной и производственной деятельности.

Развитие любой отрасли знания неизбежно влечёт за собой развитие терминологии. Поэтому терминологическая работа не может быть никогда закончена. На каждом этапе проводится лишь известная систематизация терминов, продиктованная необходимостью достижения взаимопонимания специалистов внутри отрасли на данном языке, а также при межотраслевых и межъязыковых контактах. И, безусловно, анализ структуры терминов, их компонентов приобретает особую значимость.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. “Избранные труды по общему языкознанию” Т. 1 — АН СССР, 1963 — 385 с.
2. Зеленин А.В. “От концепта к термину” — СПб, 1994. — 146 с.
3. Лейчик В.М. “Терминоведение: предмет, методы, структура” — М.: Либроком, 2009 — 256 с.
4. Ожегов С.И. “Словарь русского языка” под ред. Н.Ю.Шведовой — М.:Русский язык 1988 — 944 с.
5. Прохоров А.М. “Большая советская энциклопедия” Т. 7 — М.: Советская энциклопедия, 1972 — 1938 с
6. Реформатский А.А. “Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии” — М.: 1986 — 246 с.
7. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. “Общая терминология: вопросы теории” — М.: Наука, 1989. — 246 с.
8. Шелов С.Д. “Термин. Терминологичность. Терминологические определения” — СПб 2003 — 280 с.
9. Юрьевна Л.А. “Семантический, морфологический и синтаксический характеристики терминов” — М.: 2015 — 189 с.

Ключевые слова: числительное, два, терминология, термин, русский язык, области науки

Keywords: numeral, two, terminology, term, Russian, scientific fields

РЕЗЮМЕ

В статье на материале терминологических и толковых словарей русского языка систематизируются и рассматриваются термины и терминологические сочетания, образованные с участием числительного “два” в русском языке. Исследуемый материал распределён по следующим группам: термины биологии, математики, геометрии, истории, химии, физики, астрономии, философии, логики, социологии, филологии, спорта, а также абстрактные термины. В статье также даётся обзор научных концепций и взглядов учёных на проблемы терминообразования.

THE NUMERAL “TWO” IN THE RUSSIAN TERM-FORMATION

SUMMARY

The article deals with the terms and term-combinations formed by means of the numeral “two” in Russian. Such terminological units are systematized and researched on the basis of the material of the terminological and explanatory dictionaries. The studied material is distributed on the following groups: terms of biology, mathematics, geometry, history, chemistry, physics, astronomy, philosophy, logic, sociology, philology, sports and abstract terms. The article also contains the review of the scientists’ conceptions and views of the problems of term-formation.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Mehdiyeva Mətanət Bahadur qızı⁶⁴
PROFESSOR YUSİF SEYİDOVUN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ HAQQINDAKI
ELMİ MÜLAHİZƏLƏRİ

Bütün humanitar və ictimai elmlərdə olduğu kimi, filologiya elmləri, xüsusən də dilçilik elmi müstəqil Azərbaycan xalqının əsl milli-mənəvi sərvətidir. Dilçiliyin ekstralingvistik problemlərinin böyük əksəriyyəti yeni tədqiqat yönündə öyrənilməlidir. İndi dilçilik elmimizi bilavasitə xalqımızın milli-mədəni inkişafına doğru istiqamətləndirmək və bu sahədə daha böyük uğurlar əldə etmək üçün real şərait yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü səviyyəyə çatmasında xüsusi xidmətləri olmuş dilçi alimlərin elmi irsinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu xarakterli tədqiqatlar dilçilik elminin nəzəri problemlərinin ümumiləşdirilməsinə və bir sıra müasir dilçilik problemlərinin sistemə salınmasına kömək edir.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ümumi şəkildə işlənmiş və dilçiliyimizin bu və ya digər görkəmli nümayəndəsinin elmi yaradıcılığı B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Orucov, H.Mirzəyev istisna olmaqla, bu günümüzədək monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. Əslində belə araşdırmalarsız dilçilik tarixinin, bu elm sahəsinin ayrı-ayrı problemlərinin tam və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyil.

Dilçiliyimizin azman nümayəndələrinin elmi yaradıcılığını araşdırıb dilçilik tariximizdə qiymətini vermək milli filologiyamızın ən mühüm vəzifələrindəndir. Fikrimizcə, bu alimlər dilçilik tarixində elə izlər qoymuşlar ki, onların hər birinin elmi xidmətləri ayrıca tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

Filologiya elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Yusif Mirəhməd oğlu Seyidovun tanınmış dilçi-filoloq, elm təşkilatçısı, ictimai xadim kimi fəaliyyət dairəsi, mənalı həyatı olduqca zəngin, geniş, sonrakı nəsillər üçün örnək dəyərində olmuşdur. Öz elmi monoqrafiya, dərslik və başqa kitabları ilə filologiyamıza başucalığı gətirmişdir. Yusif Seyidovun bu zəngin irsi Azərbaycan dilçiliyi üçün məxəzdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, sintaksisi sahəsinin yaradıcılarından, qrammatika sahəsinin aparıcı mütəxəssislərindən biri olmuşdur.

Monoqrafiyalara, kollektiv elmi qrammatikalara redaktorluq və rəyçi kimi yüksək, məsuliyyətli vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Prof. Yusif Seyidovun qələminin məhsulu olan çoxsaylı elmi-publisistik məqalələrində müasir dilçiliyin aktual problemlərinə, elm və mədəniyyətimiz üçün ən önəmli olan mövzulara, məsələlərə geniş yer verilmiş, elmi-mənəvi dəyərləri yüksək peşəkarlıqla təhlildən keçirilmişdir. Alimin məqalələrində təfəkkür tərzindən, dil və üslubundan, ixtisasından və s. cəhətlərindən asılı olmayaraq, vətənimizə, xalqımıza, Azərbaycan elminə, təhsilinə, maarifinə xidmətin real mənzərəsini görmək olar.

Alimin Azərbaycan dilçilik elminə verdiyi töhfələr sırasında onun dilçiliyə gətirdiyi, yetişdirdiyi yüksək ixtisaslı dilçilər də durur."Alim 1956-cı ildə "Müasir Azərbaycan dilində feili bağlama tərkibləri" mövzusunda dissertasiya işi müdafiə edib, filoloji elmlər namizədi, 1966-cı ildə isə "Azərbaycan dilində söz birləşmələri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filoloji elmlər doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. Ona 1967-ci ildə professor-elmi adı verilmişdir. Alimin "Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər", "Təsirlik hallı feili birləşmələr", "Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri", "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" və s. kitabları çap olunmuşdur"(1,s.31)

Qeyd etdiyimiz kimi, Yusif Seyidovun əsas tədqiqat istiqamətləri dilimizin sintaktik quruluşu olmuşdur. Xüsusən də, söz birləşmələrini geniş tədqiq edən alim dilçiliyimizdə özünəməxsus elmi mülahizələri ilə diqqət çəkmişdir. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasına nəzər saldıqda görürük ki, söz birləşmələri haqqında bir çox dilçi alimlər elmi fikirlər söyləmiş, müqayisəli şəkildə söz birləşmələrini tədqiq etmişlər. Bu sahədə Yusif Seyidov başda olmaqla, Ə.Dəmirçizadə, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Ə.Cavadov, A.Aslanov, Q.Kazimov, B.Xəlilov və s. kimi alimlərin adlarını qeyd edə bilərik. Söz birləşmələrini tarixi aspektdə tədqiq edən alimlər sırasında H.Mirzəzadə Ə.Tanrıverdinin adlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır.

1972-ci ildə çap olunmuş "Müasir Azərbaycan dili"(IV hissə,sintaksis) dövlət mükafatına layiq görülmüş ali məktəb dərsliyi olmuşdur. Bu dərslik ilk dəfə proqram üzrə sintaksisin bütün əsas məsələlərini sistemli şəkildə əhatə edirdi. Dərslik Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun birgə əməyinin məhsuludur.

Dilin sintaktik quruluşunun tədqiqinə müxtəlif yöndən, müxtəlif istiqamətdən yanaşmaq mümkündür. Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, söz birləşmələri, onların adlandırılması, onlar arasında əlaqələr haqqında dilçi alimlərin fikirləri üst-üstə düşmür. Söz birləşmələrinin statusu (dildə, dilçilikdə yeri) barədə də fikir ayrılıqları mövcuddur.

Prof.Q.Kazimov qeyd edir:"Azərbaycan dilçiliyində "söz birləşmələri" dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bunu 60-cı illərə qədər dilimizin sintaktik quruluşundan bəhs edən bütün əsərlərdə görmək olar. Söz birləşmələrinin ilk sistemli elmi tədqiqi Y.Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabı ilə başlayır. Buradakı sistem eynilə "Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis" dərsliyində də saxlanmışdır. Y.Seyidov rus və Azərbaycan dilçiliyində ,türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi məsələlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş ,mövcud tədqiq və araşdırmalara ,Azərbaycan dilinin verdiyi faktlara əsasən söz birləşmələrini ismi birləşmələr, feili birləşmələr və birləşmələri kimi üç qrupa ayırmış,bunların xüsusən əvvəlki ikisindən geniş bəhs etmişdir.Zərf birləşmələrinin kəmiyyətcə az və ismi birləşmələrə yaxın olduğu göstərilmişdir" (7,s.52).

Qeyd etmək lazımdır ki, "söz birləşməsi" termininə bizim dilçilikdə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə

⁶⁴ ADPU, baş müəllim

istifadə etmişdir. Övvəllər “izafət birləşməsi” termini işlənmişdir.

“Söz birləşmələrinin sintaksisə daxil edilməsinə 1946-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin sərfi” (I hissə,nəhv) adlı dərslikdə (müəllifləri M.Hüseynov və M.Şirəliyev) rast gəlirik” (6,s.90).

Prof.Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında isə ilk dəfə olaraq, ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin geniş olduğu konkret faktlarla göstərilmiş, ismi birləşmələr “təyini söz birləşmələri” və “təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr” kimi iki qrupa ayrılmışdır. Amma prof.Q.Kazımov bu terminləri uğurlu hesab etmir. Alim bildirir ki, bunlar artıq vaxtını keçirmiş terminlərdir, birinci növ istisna olmaqla, birinci tərəflərin müstəqil təyin kimi çıxış edə bilməmələrinə görə də müvəffəqiyyətsizdir. Qeyd edək ki, bu fikir prof.Q.Kazımova məxsusdur. Digər alimlər isə bu termini “təyini söz birləşməsi” kimi qəbul etmişlər. Z.Budaqovanın redaktorluğu ilə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis” (1981) kitabında isə “birinci,ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələr” termini ilə adlandırılmışdır.

Y.Seyidovun söz birləşmələri,onların söz və cümlə ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, sərbəst və sabit söz birləşmələri, onlar haqqında ətraflı elmi mülahizələri vardır. Alimin həmmüəllifi olduğu “Müasir Azərbaycan dili” (Sintaksis,2007) dərsliyi bu gün hər bir dilçinin stolüstü kitabıdır. Söz birləşmələri haqqında alimin fikirləri “Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı” (III cild,2013) kitabında da təkrar nəşr olunub (2, s.500-513).

Y.Seyidov söz birləşməsinin özünün deyil, hər komponentinin sözə bərabər olduğunu qeyd edir. Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini verərkən diqqətə çatdırır ki, mürəkkəb sözlər söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır.Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Alim qoşa sözlərdən də bəhs edir və diqqətə çatdırır ki, qoşa sözlər heç də söz birləşməsi deyil.Qoşa sözlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edilmir, mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi, burada da hər iki komponentin birlikdə ifadə etdiyi mənaya görə tərcümə verilir.Y.Seyidov qoşa sözlərin morfoloji kateqoriya olduğunu diqqətə çatdırır.

Alimin mürəkkəb idarə adları haqqındakı fikirləri də maraqlıdır.Bu birləşmələrin uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürəkkəb isimlər sırasında verilməsinə və “mürəkkəb idarə adları” kimi adlanmasını diqqətə çatdırır.”Belə birləşmələrin tərkib hissələri dilin lügət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır, ümumi model və məna qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözlə əvəz olunur. Müqayisə üçün-Azərbaycan Dövlət Darülfünunu-Azərbaycan Dövlət Universiteti” (4,s.39). Prof.Q.Kazımov xüsusi adlıq cümlələrin də olduğunu vurğulayır və bu sırada mürəkkəb idarə və təşkilat adlarını da qeyd edir.Amma Y.Seyidov bu cür birləşmələri adlıq cümlə kimi adlandırmağı doğru hesab etmir.Bildirir ki, belə olsaydı, bütün adları cümlə hesab etmək lazım gələrdi, bu halda sözlə birləşmə o zaman adlıq cümlə adlanır ki,o, fikir ifadə etmək məqsədi ilə işlədilsin, cümlə əvəzində işlədilsin (4,s.248). Prof. B.Xəlilov isə qeyd edir:” Bu ümumən ağılabatandır. Adlıq cümlənin zamanı qrammatik yolla ifadə oluna bilmir. Çünki zaman anlayışı xəbərdə öz ifadəsini tapmır. Adlıq cümlənin xəbəri olmur. Lakin situasiya, şəraitlə bağlı olaraq bilirik ki, adlıq cümlələr indiki zaman məzmununa malikdir”(3,s.199).

Alimin söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan oxşar və fərqli cəhətlər haqqındakı elmi mülahizələri də tutarlı və maraqlıdır. İlk öncə cümlədə sözlərin dinamik xarakter daşmasını qeyd edən alim onu da vurğulayır ki, söz birləşməsinə təşkil edən sözlərdə cümlədə olan dinamiklik yoxdur. Söz birləşməsi statik xüsusiyyətə malikdir. Cümlə üçün predikativlik, modallıq və intonasiya əsasdır. Bu əlamətlərin də heç biri söz birləşməsində yoxdur. Həmçinin cümlənin imkanları söz birləşməsindən çox genişdir.

Y.Seyidov təyini söz birləşmələrinin atributiv münasibətlər əsasında yarandığını bildirir. Amma öncə qeyd etdiyimiz kimi, prof.Q.Kazımov bu fikirlə razılaşmır və söz birləşmələrini tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə qruplaşdırır. Fikrimizcə, bu qruplaşdırma daha əlverişlidir.

İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında olan tabelilik əlaqələri haqqında Azərbaycan dilçiliyində fikir müxtəlifliyi özünü göstərir.Y.Seyidov birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir.Ümumiyyətlə, dilçi alimlərin birinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olan əlaqələr haqqındakı fikirlərində müxtəliflik yoxdur.Əsas fərqli fikirlər ikinci növ təyini söx birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqədə özünü göstərir.Y.Seyidov ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir. Ə.Abdullayev, R.Xəlilov, H.Mirzəzadə və başqaları isə idarə-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu bildirir.Y. Seyidov hələ 40 il əvvəl yazmışdır: ” İdarə əlaqəsindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, *vətənin torpağı* tipli birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf vasitəsilə idarə olunur. Burada vətənin sözünün idarə olunmasını göstərən ziyəlik hal şəkilçisidir.Vətən torpağı birləşməsinin birinci tərəfində isə (vətən) belə bir şəkilçi yoxdur, deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur.” (7.s.58). Ancaq 2007-ci ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında ikinci növün tərəfləri arasında idarə-uzlaşma əlaqəsinin olduğu qeyd olunur. Prof.B.Xəlilov isə ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma, eyni zamanda idarə və eləcə də, uzlaşma əlaqəsinin olduğunu vurğulayır. Alim yazır:” II növ təyini söz birləşməsi şəkildə yanaşma: inək südü,kafedra müdiri, əncir qurusu və s. (3,s.13). Alim ikinci növ təyini söz birləşmələrindən danışarkən onların xüsusiyyətlərini qeyd edir: ” Tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə var: I tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, II tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə I tərəfə tabe olur: Məsələn: sinif rəhbəri, məktəb direktoru, uşaq bağçası və s. (3,s.40).

Y.Seyidovun ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olan tabelilik əlaqələri haqqındakı fikri ilə prof.Q.Kazımov da razılaşır. “Söz birləşmələrini tarixi aspektdə araşdıran prof.Ə.Tanrıverdi də ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma-uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edir (5,s.373). İkinci növ təyini söz

birleşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsinin olduğunu iddia edən alimlər bunları əsas tutur: heç bir formal əlamətə malik olmaması, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirməsi, tərəfləri arasına heç bir söz daxil ola bilməməsi və s.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə elə dil faktları var ki, onlara münasibət birmənalı deyil. Yəni fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Bu fikir müxtəlifliyinin olması bu gün dilçilikdə həll olunması vacib bilinən məsələlərdən hesab olunmalıdır. Çünki istər orta məktəb, istərsə də ali məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı bu fikir müxtəlifliyi çətinlik törədir.

Alimin təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr haqqındakı fikirləri də diqqət çəkir. Bu birləşmələrin dörd növü haqqında məlumat verir, birinci tərəfi şəkilçisiz olan birləşmələrin birinci növlə fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır.

Y.Seyidov söz birləşmələrindən söhbət açarkən tabesizlik əlaqəli ismi birləşmələrin olduğunu da qeyd edir. Belə birləşmələrdə mərkəzləşdirici sözün olmadığını bildirir. Alimin feili birləşmələr haqqındakı elmi mülahizələri də maraqlıdır. İsmi yiyəlik halından başqa digər beş hallı feili birləşmələr, onların xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumatlar verir.

Y.Seyidovun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, alim Azərbaycan dilçiliyinin əksər sahələrində qələmini sınaşıdır. Bu gün gənc dilçi alimlər Y.Seyidovun kitablarından bəhrələnir, onun elmi mülahizələrini dissertasiyalarında sitat olaraq işlədirlər. O, görkəmli dilçi kimi Azərbaycan elmi tarixində öz adını əbədiləşdirmişdir desək, yanılmırıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.Qurbanov, B.İbrahimov. "Azərbaycan dilçiləri", Bakı, 1970, 134 səh.
2. "Azərbaycan dilinin müntəxəbatı" III cild, Bakı, 2013, 521 səh.
3. B.Xəlilov. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", Bakı, 2017, 428 səh.
4. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis", IV hissə, Bakı, 2007, 422 səh.
5. Ə.Tanrıverdi "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası", Bakı, 2017, 538 səh.
6. "Müasir Azərbaycan dili", III cild, Bakı, EA, 1981, 442 səh.
7. Q.Kazımov "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.", Bakı, 2010, 496 səh.

Açar sözlər: söz birləşmələri, ismi birləşmələr, feili birləşmələr, yanaşma, idarə, uzlaşma əlaqəsi

Ключевые слова: слова словосочетания, сочетание существительных, глагольные сочетания, согласование, примыкание управление.

Keywords: word combinations, substantive combinations, verbal combinations, adjoining, government, concord

РЕЗЮМЕ

Научные суждения профессора Ю. Сеидова о словосочетаниях

Выдающийся азербайджанский языковед Юсиф Сеидов внес незаменимый вклад в наше языковедение. Он входит в число ученых, исследовавших язык с различных аспектов, в особенности область синтаксиса. Ю. Сеидов высказал всесторонние научные суждения о словосочетаниях, об их видах, словосочетаниях, состоящих из существительного и глагола, об их особенностях. В числе произведений ученого достойное место заняли такие книги как «Словосочетания в азербайджанском литературном языке», «Место словосочетаний в системе языка», «Глагольные сочетания в винительный падеже». В статье особое внимание привлекают спорные научные мысли Ю.Сеидова и других ученых языковедов о зависимости сторон в словосочетаниях второго типа.

SUMMARY

Contributions to our linguistics given by the prominent Azerbaijani linguist Yusif Seyidov are peerless. He is one of the scientists who investigated our language from different aspects, especially gained reputation in syntax area. Yusif Seyidov expressed detailed scientific views about word combinations and its types, substantive and verbal word combinations and its features. His works as "Word combinations in Azerbaijan literary language", "Role of the word combinations in the language system", "Verbal combinations with accusative case" are the most remarkable scientific works. Notable point that draws special attention in this article is both Yusif Seyidov's and other linguistic scientist's debatable scientific thoughts on second type of attributive word combinations.

Rayçi: prof. İ.O.Məmmədli

Ли Цинцин⁶⁵

АНТРОПОМОРФИЗМ И МЕТАФОРИЗАЦИЯ

(на материале русского языка)

Слово “антропоморфизм” происходит от греческого “άνθρωπος” (человек) “μορφή” (форма, вид, образ). Понятие антропоморфизма характерно для многих областей знания (философия, психология и лингвистика), и, следовательно, определение данного явления приобретает характерные для каждой области науки акценты и особенности.

Антропоморфизм – один из древнейших способов познания мира. В лингвистике антропоморфизм связан с пониманием механизма метафоризации, который основан на апелляции к языковому опыту индивида. Таким образом, антропоморфизм – это способ познания, создания языковой картины мира на основе понимания явлений как носителей человеческих черт. В.Н.Телия отмечает, что “антропометричность – способность помыслить одну сущность как если бы она была подобна другой, а это значит соизмерять их в соответствии с собственно человеческим масштабом знаний и представлений, а вместе с тем – и с системой национально-культурных ценностей и стереотипов” (7, с.26).

В “Большом толковом словаре по культурологии” под редакцией Б.М.Кононенко дается следующее определение антропоморфизма: “Антропоморфизм (греч. anthropomorphos – уподобленный человеку) – очеловечивание, наделение человеческими свойствами неодушевленных предметов, явлений природы, животных, представление богов в человеческом образе” (3, с.65).

В современной культуре широкое применение получил метод отождествления животных с человеком, наделения их человеческими качествами или присваивание им социального статуса. Данный метод получил наименование «антропоморфизм». Ученые утверждают, что форма антропоморфизма господствовала на всех этапах развития общества и такое языковое явление свойственно мифам и религиям всех народов. Это один из главнейших принципов познания мира и объяснения непонятных явлений природы. Первоначальная трактовка понятия антропоморфизма заключалась в образном переносе человеческих характеристик, качеств и атрибутов на богов древнего мира, на природные явления, например: выражения “дождь (или снег) идет” (шел), “небо хмурится”, “земля спит” (или проснулась), “листва шепчет”, “дождь идет”, “лес замер”, “тучи бегут”, “море волнуется”, “природа радуется”, “берёза плачет”, “звезда подмигивает”, “весна пришла”, “спящие громады”, “заря спешит” и др. свидетельствуют о том, что неодушевленные предметы, живые существа, обладающие человеческими свойствами, служат для объяснения действий природы по аналогии с действиями и поступками человека. Эти предметы или существа могут мыслить, представлять, воспринимать и совершать человеческие действия.

Позднее антропоморфизм значительно расширил границы своего использования. В лингвистической науке антропоморфизм тесно связан с понятием метафоры. Академик Б.А.Серебрянников, касаясь проблемы метафоризации названий частей человеческого тела в разных языках, в частности, пишет: “Автономность номинатов при наречении частей тела... с самого начала способствовала мысленному отделению их от человека и привела к полной абстракции обозначаемого и самостоятельному бытованию соответствующих имен; это, в свою очередь, послужило причиной и средством вторичной номинации новых вещей по аналогии с частями тела. В каждом языке существуют так называемые стертые метафоры, превратившиеся в специализированные наименования” (6, с.122).

Антропоморфические метафоры – это выразительно-образное средство, с помощью которых автор наделяет животных и неодушевленные предметы человеческими чертами. И, таким образом, “волки” начинают “разговаривать”, “вьюга” — “злиться”, а “дождь” — “плакать”. Антропоморфические метафоры широко используются в баснях, сказках, стихах. В наиболее известных баснях И.А.Крылова, Эзопа, С.В.Михалкова, М.В.Ломоносова и др. главными персонажами являются именно антропоморфные животные: “ворона”, “лисица”, “волк”, “ягненок”, “мартышка”, “слон”, “свинья”, “осел” и др., наделенные человеческими качествами и свойствами. Например, в басне «Лисица и виноград» когда лиса не может достать виноград, она говорит: «Ну что ж! На взгляд-то он хорош, Да зелен-ягодки нет зрелой...» (5, с.143). В басне «Мальчик и Змея» змея разговаривает с мальчиком. Крылов в образах животных высмеивает человеческие недостатки: глупость, самоуверенность, легкомысленность. В басне «Мартышка и очки» мартышка наделена такими человеческими эмоциями, как досада и печаль. В сказках и детской литературе антропоморфизм занимает весьма важное место, “поскольку образная составляющая антропоморфизма позволяет интерпретировать смыслы и мораль, опираясь на восприятие мира глазами детей. Именно поэтому, в большинстве детских книг присутствуют антропоморфные герои-звери” (4, с.213).

В стихотворениях Ф.И.Тютчева широко используются антропоморфические метафоры как стилистический прием: Утомясь потехой злою (о волнах) («Море и утес») // Разлука угнетает вас («Двум друзьям») // «Надоест волне гремучей/ Воевать с твоей пятой...» («Море и утес») // Ты помнишь ли былое, Неман?» («Неман») // Века рождаются // У грудих благой природы... («Песнь Радости») // Почто горит лицо морских пучин («Урания») // И сладкий трепет, как струя,/ По жилам пробежал природы,/ Как бы горячих ног ея/

⁶⁵ Филологический факультет Магистрант II курса БГУ

Коснулись ключевые воды.» («Летний вечер»)//Смотреть в тени, как в кисти винограда/ Сверкает кровь сквозь зелени густой!» («К N.N.») //Как бы эфирною струею/ По жилам небо протекло («Проблеск») //Уж солнца раскаленный шар/ С главы своей земля скатила («Летний вечер»)//Здесь сердце так бы все забыло./Забьло б муку всю свою» («Утихла биза... Легче дышит...»)// Душой весны природа ожила («Могила Наполеона») //Тебя ж, как первую любовь,/ России сердце не забудет!.. («29-е января 1837») //Весна... она о вас не знает» («Весна») //Давно им грезилось весной» (о березах) («Первый лист»)//На небе месяц — и ночная/ Еще не тронулась тень/ Царит себе, не сознавая,/ Что вот уж встрепенулся день» («Декабрьское утро»)(8;9)

Как видно из рассмотренных примеров, для лирики А.А. Фета характерен антропоморфизм. Продолжая традиции А.С. Пушкина и Ф.И. Тютчева, поэт приписывает предметам и явлениям человеческие свойства, например: Уж травка светит с кочек талых,/Плаксивый чибис прокричал,/Цепь снеговую туч отсталых,/Одинокая жизнь не мила,/Сердце ноет, /слабеют колени...В каждый гвоздик душистой сирени./Распевая, вползает пчела... («Пчелы»)//По листьям затрепетало./Рассказать, что лес проснулся./Весь проснулся, веткой каждой,/Каждой птицей встрепенулся /И весенней полон жаждой(«Я пришел к тебе с приветом»)//Сияет солнце, воды блещут./На всем улыбка, жизнь во всем./Деревья радостно трепещут./Купаясь в небе голубом./Поют деревья, блещут воды,/Любовью воздух растворен./И мир, цветущий мир природы./Избытком жизни упоен.(«Сияет солнце, воды блещут»)//(10) Мелколесье. Степь и дали. /Свет луны во все концы. /Вот опять вдруг зарыдали Разливные бубенцы. (С.А.Есенин «Мелколесье. Степь и дали»)//Я свистну, и ко мне послушно, робко вползет окровавленное злодейство, и руку будет мне лизать, и в очи смотреть, в них знак моей читая воли(А.С.Пушкин«Монолог Бороны из скупого рыцаря») // Буря мглою небо кроет(А.С.Пушкин«Зимний вечер»)//Анчар, как грозный часовой, Стоит — один во всей вселенной." (А.С.Пушкин «Анчар») Выхожу один я на дорогу./Сквозь туман кремнистый путь блестит; Ночь тиха./ Пустыня внемлет богу./ И звезда с звездою говорит. (М.Ю Лермонтов«Выхожу один я на дорогу»)//Ведь уж лето прошло, Ведь уж осень на двор./Через прясло глядит. /Вслед за нею зима./В теплой шубе идет, Путь снежком порошит./Под санями хрустит.(А.Кольцов«Что ты спишь, мужичок?»)

Антропоморфическая метафора как распространенный стилистический прием часто встречается и в народной поэзии, например:

Уж вы, ветры мои, ветерочки,
Тоненькие голосочки!
Вы не дуйте, ветры, на лесочки,
Не шатайте, ветры, в бору сосну!
Во бору ли сосенке стоять тошно.
Стоять тошно, стоять грустно.. .

Или:

Не шуми, мати зеленая дубравушка.
Не мешай мне, доброму молодцу, думу думати(1,с.266).

Антропоморфизм в определенной степени может использоваться и в научной литературе. В частности, антропоморфные метафоры широко распространены в компьютерной терминологии, например: “мозги”, “интеллектуальные сети”, “память компьютера”, “диалоговая программа”, “ответ на запрос”, “оперативная память” и др. Интересен также обратный феномен, наблюдаемый в сленге компьютерных специалистов: мне надо “перезагрузиться”, “оперативки” не хватает, чтоб запомнить и т. п. Они встречаются и в научно-технической и географической терминологии, например: машина “запоминает” или “решает задачу”, “волосок электролампы”, “щеки пулемета”, “язык колокола”, “перешеек” (сравнительно узкая полоса суши между двумя водными бассейнами, соединяющая две более крупные ее части) и др. Слово “глазок” в качестве термина имеет следующие значения: а)зоол. круглое пятно, иногда окаймленное цветным ободком/в окраске насекомых, птиц и др.: “глазки на хвосте павлина”; “на каждом крыле бабочки находится по большому глазку голубовато-лилового цвета”; б)спец. кружок в узоре, рисунке ткани, вышивки и т.д. “Темный платочек с глазками”; в)ботан. почка, срезаемая с растения для прививки; небольшое углубление на поверхности картофеля клубня. Слово “горло” употребляется в качестве географического термина: узкий выход из залива, внутреннего моря; рукав в устье реки. “Узкое горло залива исчезало между двумя горами”. Слово “локоть” имеет следующие значения :а)часть рукава одежды, облегающая это место рваный локоть; б)древнерусская линейная мера длины, равная 38-46см. “длина локтевой кости человека”.

Слово “палец” в значении технического термина: валик или стержень округлой формы, укрепляемый на конце одной из движущихся частей механизма, машины, служащий осью вращения для другой, соединенной с ним части, например: “пальцы втулки”. Слово “ребро” имеет следующие значения: именно узкий край или узкая сторона предмета: “ребро доски”, “ребро стола”, “ребро кирпича”; место пересечения двух плоскостей: “ребро куба”, “ребро многогранника”(в геометрии); “ребро сундука”.

На основе формального сходства возникло название “ноготки”(ноготь)- однолетнее садовое растение с желтыми цветками, напоминающими по форме ногти.

В русском языке слово “колени” отличается богатством и разнообразием лексико-семантических вариантов, в системе которых широко представлены и антропоморфические метафоры, и термины, ср.:

а)отдельная часть чего-либо, идущего ломанной линией от одного сгиба или поворота до другого: “колени водосточной трубы”, “колени трубопровода”, “колени коридора”, “колени реки”; самый угол изгиба, поворота, место сгиба, сочленения. “Из всех колен трубы просачивался дым”; б)техн. деталь коленчатого вала— кривошипного механизма, состоящего из нескольких шеек и одного или нескольких колен, “коленный вал”; в)бот. отдельное сочленение злаков в стволе некоторых растений: “коленья бамбука”; в)муз. отдельная часть, законченный мотив в музыкальном произведении, песне: “Сильный переливчатый голос разливался по улице, повторяя все затейливые колена гармошки”; г)отдельная фигура в танце, пляске: “Он легко и весело сделал несколько колен впрысдку”; д)отдельное, отличающееся от других мест в пении птиц: “каждое колени глухариной песни тянется две-три секунды”.

Отметим, что антропоморфические метафоры широко используются и в повседневной жизни, например: “головка лука”, “головка чеснока”, “головка сахара” “головка сыру”; “ручка двери”, “ручка люка”, “ручка зонтика”, “ручка кастрюли”, “ручка руля”, “ручка крана”(переключения), “ручка кувшина”; “ножка опоры”; “ножка стула”, “ножка стола”, “ножка дивана”, “ножка гриба”; “зубецбашни”, “зубчик чеснока”; “дверной глазок”; “горлышко бутылки”, “горлышко кувшина”; “игольное ушко”; “язычок пламени”; “бородка ключа”; “шейка рельса”; “нос корабля”, “носик чайника”; “подлокотник”; “спинка стула”, “спинка кресла”; “тещин язык”(закуска); “ушки”(разновидность мучного изделия) и т. д. В отличие от русского языка в китайском языке не все предметы имеют те же названия, что и в русском, например: “дверной глазок” выражается не антропоморфическим способом, а зооморфическим: в китайском языке “дверной глазок” дословно переводится как “глаза кошки” и это объясняется тем, что принцип действия глазка двери похож на структуру глаза кошки. Кроме того, выражение “зубчик чеснока” отсутствует в китайском языке, в нем просто “части чеснока” без метафоризации. Вместо “ушко игольное” и “нос корабля” в китайском языке говорят: “глазок игольный” и “головка корабля”. Типичная лакуна китайского языка проявляется в примере “уши дерева”—особый вид черных грибов, распространенный в восточно-северной части Китая. Наряду с этим, в китайском языке имеются и другие оригинальные антропоморфические метафоры: “рот горы”(перевал), “рот ветра”(сквозняк), “рот моря”(выход к морю), “рот двери”(около двери); “головка зеркала”(камера), “головка молотка”, “головка горы”(вершина горы); “спинка ножки(подъем ножки), “спинка горы(другая сторона горы); “талия горы(середина горы); “ноги горы”(подножье горы) и др.

Таким образом, исследование, проведенное в данной статье, позволяет прийти к выводу, что разные способы употребления одного понятия в разных языковых картинах, в том числе в русской и в китайской, выражают национально-культурную специфику, менталитет каждого народа. Антропоморфические метафоры являются семантическими универсалиями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Варганова В.В. Русские народные песни. —М.: Правда, 1988.
2. Гурбанов Г.М. Соматическая лексика как объект сравнительного исследования(на материале русского и азербайджанского языков). —Баку, Приложение к журналу “Dil və ədəbiyyat”, 1998, 34с.
3. Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. М.: Вече, 2003.
4. Кочкарев Ф.Е. История и теоретические аспекты исследований антропоморфизма живого мира в мировой художественной литературе. М.: 2017.
5. Крылов, И. А. Басни / И. А. Крылов. — Санкт Петербург.: Академии наук СССР, 1956.
6. Серебrenников Б.А. Языковая номинация. Общие вопросы. —М.: Наука, 1977.
7. Телия В.Н. Метафора как модель смысла производства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте — М.: Наука, 1988.
8. Тюгчев Ф.И. Полное собрание сочинений. В 6-ти томах. Сост. В.Н. Касаткина. Т.1. — М.: Классика, 2002.
9. Тюгчев Ф.И. Полное собрание сочинений. В 6-ти томах. Сост. В.Н. Касаткина. Т.2. — М.: Классика, 2003.
- 10 Фет А.А. Полное собрание стихотворений —Л.: Советский писатель, 1959.

Антропоморфизм и метафоризация (на материале русского языка)

РЕЗЮМЕ

В статье на основе конкретных примеров и фактов рассматриваются и систематизируются антропоморфические метафоры, понятие антропоморфизма, прослеживается его проявление в различных сферах, в художественных произведениях, употреблении научной терминологии и повседневной жизни. В процессе исследования проводятся сравнения с антропоморфическими метафорами в китайском языке.

Ключевые слова: антропоморфизм, антропоморфические метафоры, соматонимы, человек, сравнение, универсалия

Anthropomorphism and metaphorization (on the material of Russian)

SUMMARY

The article deals with anthropomorphism, anthropomorphic metaphors in Russian. Anthropomorphic metaphors are considered and systematized on the basis of the concrete examples and facts; the notion of anthropomorphism, its manifestation is traced in the different scientific fields, literature; its application and use in the scientific terminology and everyday life is highlighted. The studied anthropomorphic metaphors are compared with the ones in the Chinese language.

Keywords: anthropomorphism, anthropomorphic metaphors, somatonyms, human, comparison, universal

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova:

Əliyeva Cəmilə Musa qızı⁶⁶

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FONEM ANLAYIŞI

Fonetika sözü mənaca yunan dilinə məxsusdur. Bu söz dilçilikdə nitq səslərinin akustik və fizioloji təbiətini öyrənən bəhsin adı mənəmdə işlədilir. Eyni zamanda, fonetika sözü hər hansı bir dilin səs tərkibinin fizioloji və akustik quruluşu mənasını bildirir. Fonetika sözü, bir termin kimi fon (fone) sözü və tika vahidinin birləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Fon sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası səs deməkdir. Fone (fone) və tika (tike) hissələrinin quruluşu və onların tərkibi mənasında yeni bir terminoloji vahid yaranmışdı.

Fonetika sözünün əsası olan fontərkibi səs mənasında bir çox başqa sözlərin də yaranmasında iştirak edir. Məsələn, həmin köklə bağlı *fonem* (dil səs sisteminə məxsus kiçik vahid), *fonika* (bədi nitqin səs tərkibi, səsyazma, səslərin bədi xassəsinin tədqiqi sahəsi), *fonoqram* (fonoqraf vastəsi ilə səs yazılması), *fonoqraf* (səs yazan və həmin səsləri yenidən hasil edən aparat), *fonologiya* (dilçiliyin fonemlərdən bəhs edən sahəsi), *fonometr* (səsin gücünü ölçən cihaz), *fonoskop* (nitqin fonetik xüsusiyyətlərini və bununla əlaqədar dodaqların və əzələlərin hərəkətlərini tədqiq etmək üçün cihaz), *fonoteka* (fonoqramlar, səs yazıları arxivi), *fonokardioqram* (ürəyin səs fəaliyyətinin qrafik yazısı) və s.

Fon (fone) tərkibi eyni zamanda bir çox sözlərin sonunda affiksəl vahid kimi işlənərək səs anlayışı ilə bağlı terminlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn, *patefon*, *qrammafön* (səs yazılmış valı səsləndirmək üçün işlədilən aparat), *telefon* (danışqı cihazı), *diktofon* (maqnit lentinə yazmaq üçün cihaz), *mikrofon* (danışığı ucadan səsləndirmək üçün işlədilən cihaz), *linqafon* (başqa dilin düzgün tələffüz və nitq vərdişlərini öyrənmək üçün işlədilən cihaz) və s.

Fonetika nitq səslərindən, onların akustik, sosioloji, məntiqi, psixoloji xarakterindən və tarixi-təkamül prosesindən bəhs edən elm sahəsidir. Konkret və qısa şəkildə desək, fonetika nitq səslərindən və onların tətbiqi prinsiplərindən bəhs edir.

Nitq səsləri xüsusi bir sistemə və ardıcılığa malik olan dil vahidləridir. Təbiətdə səslər çox, rəngarəng və müxtəlifdir. İstər təbiət səsləri, istərsə də nitq səsləri ümumilikdə akustik proseslərə daxildir. Bu səslər öz keyfiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir.

Bütövlükdə, akustik prosesləri təşkil edən səsləri öz keyfiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 2) bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər
- 3) fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər.

Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Buraya göyün gurultusu, ildırımın şaqıltısı, suyun şırıltısı, küləyin viyılı, müxtəlif əşya və ya metalların toxuması ilə yaranan, həmçinin, təsir və əks təsir nəticəsində əmələ gələn tiqqıltı, taqqıltı, partıltı, cingilti səsləri və s. daxildir. Bioloji proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səslərindən ibarətdir. Məsələn; inəyin böyürtüsü, qoyunun mələrtəsi, quşların civiltisi, cücülərin cırlıtısı həmin prosesin təsiri nəticəsidir.

Fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər isə insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslərdən ibarətdir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər öz keyfiyyətinə görə digər səslərdən fərqlənir. Belə ki, nitq səsləri xüsusi tələffüz şəraitinə malikdir. Fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər isə xüsusi tələffüz şəraitinə malik deyildir. İnsanların nitq üçün istifadə etdiyi səslər xüsusi tələffüz şəraitinə görə fərqlənərək müstəqilləşdiyinə (üzvləndiyinə) görə onlar mənalı vahid əmələ gətirir. Digər səslər isə müstəqilləşə bilmədiyinə görə (üzvlənə bilmədiyinə görə) mənalı vahid əmələ gətirmir. Bununla birlikdə, fiziki və bioloji təsirlərin nəticəsi olan səslər insanların nitqində təqlidi yolla mənimsənilir.

Bu halda, insan nitqi həmin səslərdən imitativ səslər əmələ gətirir. Məsələn; göyün gurultusu insan nitqində *gurr...*, suyun şırıltısı *şurr...*, qoyunun mələrtəsi *məə...* təqlidi ilə mənimsənilir. Bu səslər mənimsəniləndikdə insan nitqindəki səslərə bənzədiyi üçün onlardan müvafiq sözlər düzəlir.

Dilçilikdə fonem və fonetik vahid məsələsi barəsində bir çox fikirlər mövcud olsa da onların hamısı bütövlükdə fonemin müstəqil vahid kimi təyin olunması üçün kifayət qədər inandırıcı dəlillərə malik deyildir. Məsələ burasındadır ki, nitq səsləri ayrılıqda fizioloji-akustik proseslərin məhsulu hesab olunur. Bu halda, onları mənalı vahid kimi səciyyələndirmək mümkün deyildir. Onların iştirakı ilə yaranan sözlər isə mənalı vahiddir. Necə olur? Məna daşımayan bir vahid müvafiq strukturu formalaşdırır və həmin struktur özünəməxsus məna daşıyır. Fonemin müstəqilliyi məsələsinə də məhz bu aspektdən yanaşmaq müəyyən səmərəli nəticələr əldə etməyə gətirib çıxara bilər. Dilçilikdə fonem və onun müstəqil vahid kimi təyin edilməsində, başlıca olaraq aşağıdakı kimi yanaşma üsulları vardır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin birinci üsulu struktur təhlil üsuludur. Bu üsula görə fonem o səs hesab edilir ki, həmin səs söz tərkibində öz müstəqilliyini, bir növ, fiziki cəhətdən qoruyub saxlamış olsun. Yəni səs söz tərkibində dəyişməsin, ya da dəyişməyə meyilli olmasın. Bu halda, sözün səs tərkibindəki mövqeyi əsas götürülür. Sözün səs tərkibindəki mövqeyi onun güclü və zəif hesab edilən yerdə işlənməsi ilə təyin edilir.

Nitq səsləri üçün güclü mövqe, bir qayda olaraq, sözün əvvəlinci hecası hesab edilir. Sözün həmin mövqeyindəki səslər güclü artikulyasiyaya malik olur. Odur ki, həmin mövqedə variantların baş verməsi ehtimalı azalır.

Zəif mövqe isə sözün son hissələri hesab edilir ki, bu mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir. Nəticədə səs keyfiyyətcə dəyişib yumşaq variantla əvəzlənir. Belə mövqedə səsin öz fiziki müstəqilliyini itirməsi ehtimalı artmış

⁶⁶ BDU

olur. Məsələn, ataya, anaya, babaya, saxlayır, gözləyir, izləyir kimi sözlər öz struktur xarakterinə görə normativ kök-şəkilçi ardıcılığına malikdir. Lakin nitqdə sözün sonuna doğru artikulyasiya intensivliyi zəiflədiyi üçün sait səslərdə keyfiyyət dəyişməsi baş verir.

Samit səslərə gəlinə, sözün sonuna doğru olan mövqedə onların da fiziki tərkibində dəyişmə baş verməsi müşahidə edilir.

Sözün heca tərkibi artıqda variant ehtimalı daha da intensivləşir. Məsələn, struktur cəhətdən normativ sayılan *yarpaq, torpaq, qıraq, çıraq, inək, kəpək, çiçək* kimi sözlər tələffüzdə son samitə görə müxtəlif variantla üzləşir. Q samiti *x* və ya *ğ*-ya, *κ* samiti *y* və ya *x*¹ (ih) qarşılığına çevrilir: *yarpaq- yarpağ - yarpax, qıraq-qıraq- qırax, çıraq- çıraq- çırax; inək-inəy- inəx, kəpək-kəpəy- kəpəx; çiçək- çiçəy- çiçəx*.

Bu üsulla mövqeyə görə fonemlərin xaiaklerini, onların dəyişmə, əvəzəmə və variantlaşma keyfiyyətlərini müəyyən etmək mümkün olsa da fonem müstəqilliyini müəyyənləşdirmək və söz tərkibində onun funksiyasını meydana çıxarmaq mümkün olmur. Digər tərəfdən, mənalı vahid olan söz tərkibində onların müstəqil mənə keyfiyyətləri təyin edilə bilmir. Başqa bir tərəfdən, o məsələni də aydınlaşdırmaq olmur ki, məsələn, qohum dillərdə söz əvvəlində dilxarası kipləşən *κ* samiti işlədiyi halda nə üçün Azərbaycan dilində həmin səs *q* variantına çevrilmişdir. Müqayisə et: *kal* (türk), *qal* (Azərb.), *kalk* (türk), *qalx* (Azərb.) *koyun* (türk), *qoyun* (Azərb.) və s.

Söz sonuna gəlinə, Azərbaycan dilində *ğ* və *x* variantları yarandığı halda, qohum dillərdə *κ* (*q*) variantı saxlanılır: *kork* (türk), *qorx* (Azərb.), *kirk* (türk), *qırx* (Azərb.), *daq* (türkm.), *dağ* (Azərb), *çaq* (türkm), *çağ* (Azərb.) və s.

Güclü mövqedə olan səslər daha sabit, zəif mövqedə olan səslər isə variantlıq üzrə dəyişilməyə meyli olan vahidlər kimi xarakterizə edilmişdir. Hətta, güclü mövqedə olan səslər fizioloji-akustik xarakterinə görə intensiv, zəif mövqedəki səslər isə intensiv olmayan səslər kimi nəzərə alınmışdır, Bütün bunlar fonemlərin sabitliyini və qeyri sabitliyini müəyyən etmək üçün irəli sürülən ciddi arqumentlər kimi qəbul oluna bilər. Lakin həmin mülahizələr fonemin fonemliyini təyin etmək üçün qənaətləndirici əsaslar verə bilmir. Səslərin mövqeyə görə güclü və zəif xarakterə malik olması türkoloji tədqiqatlarda qeyd olunmuşdur. Həmin tədqiqatlarda qəbul olunan ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, *κ* samitlər sözün güclü mövqeyində daha çox iştirak edirlər. Cingiltili samitlərin yeri isə əsas etibarı ilə zəif mövqedir, yəni sözün ilk hecasından sonrakı mövqedə cingiltili samitlər daha çox işlədilir. Odur ki, *κ* samitlər fizioloji - akustik xarakterinə görə güclü, cingiltili samitlər isə zəif səslər hesab edilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində də səslərin güclü, zəif mövqeyinin təyin edilməsi fonemin müəyyən olunması üsullarından hesab edilir.

Fuad Kazımov söz kökünü sait fonemlər üçün güclü mövqə hesab edir. Saitlərdə olduğu kimi samit fonemlərin də müəyyənləşdirilməsində onların güclü mövqeyinin meydana çıxarılması zəruri hesab edilir. Ağamusa Axundov yazır ki, "Müxtəlif dillərin fonemlərini müəyyənləşdirərkən, adətən birinci növbədə, fonemin güclü mövqeyini təyin edirlər. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin hərtərəfli geniş təhlilini vermək, habelə onu elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək üçün bir sıra məsələlərin xüsusi olaraq nəzərdən keçirilməsi lazım gəlir. Görünür, bu suala asanlıqla cavab vermək mümkün deyil". Əhməd Mahmudov samitlər üçün güclü mövqeyi samitdən əvvəlki mövqə hesab edir.

Fonemin müəyyənləşdirməyin ikinci üsulu müqayisəli qarşılaşdırmadan ibarətdir. Bu üsul vasitəsi ilə hər hansı sözün tələffüz variantları qarşılaşdırılır, söz tərkibindəki oxşar səslərdən yazı normasına müvafiq olanı fonem, nitq üçün səciyyəvi olanı variant hesab edilir.

Ağamusa Axundov müqayisə yolu ilə fonemlərin müəyyənləşdirilməsini aşağıdakı kimi izah edir:

1) "Dil vəzifəsi olan danışq səsləri yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri və 2) dil vəzifəsi olmayan yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri. Birinci qismə daxil olan danışq səslərinə fonem deyilir. Məsələn ; *il, öl, əl, el, al* və s. sözlərdə *i, ö, ə, e, a* saitləri və *ab, at, ad, an, as, az, al, ac, ar, aş, ay, ax, ağ, ah* - sözlərindəki *b, t, d, n, s, z, l, c, r, ş, y, x, ğ, h* - samitləri Azərbaycan dilində müstəqil fonemdir. Çünki onlar yuxarıda göstərilən vəziyyətdə müəyyən leksik mənası olan dil vahidlərini (sözləri) bir-birindən fərqləndirə bilər. İkinci qismə aid olan danışq səsləri isə fonem çalarlığı yaxud sadəcə çalarlıq adlanır". Belə çalarlığa nümunə göstərilən bunlardır- *süd, süt, kənd, kənt* və s. Nitqdəki digər variantlar məsələn, *x'*, *dodaqlanan, d, q* incə, *l, b, n* kimi səslər isə variasiya adlandırılır.

Bu təhlil və araşdırmalardan belə çıxır ki, harada fərqləndiricilik varsa, fərqləndiriciliyə səbəb olan səs fonem sayılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı sözün nitqdə ayrı-ayrı variantları varsa bunlar təsadüfi deyil. Məsələn; bir yerdə *göz* sözü *güz, od* sözü *ud, baba* sözü *boba, qardaş* sözü *qərdəş, diş* sözü *çiş* şəklində deyilsə, burada söhbət ancaq areal normalılığından gedə bilər. Yəni sözlərin bu və ya başqa nitq arealındakı variantı həmin nitq arealında normaldır. Bir arealda məsələn, *diş* sözündəki – *d* – fərqləndiricilik yaradırsa, o birində – *ç* – səsi fərqləndiricilik yaradır. Həmçinin, *al, əl, ol, öl* kimi sözlərdə *a, ə, o, ö* fonem sayılırsa, bəs onda ikinci səs (1) nə sayılmalıdır. Fonem, yoxsa variant? Variantdırsa, onda nəyin variantıdır.

Beləliklə, fonemin müəyyənləşdirilməsi üsulları çoxlu suallar doğurursa, deməli, bu sahədə hələ görülməmiş işlər qalmaqdadır.

Fonemi müəyyənləşdirməyin üçüncü üsulu eksperimental və ya semantik üsuldan ibarətdir. Bu sahədə də dilçilikdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda fonemin müstəqil bir vahid olmasının müəyyən edilməsi başlıca məqsəddir. Fonemin müstəqil olmasını, əlbəttə ki, söz tərkibindən ayrı təyin etmək mümkün deyildir. Bu halda, ancaq səsin fizioloji-akustik xarakterini aydınlaşdırmaq mümkün olardı. Söz tərkibində araşdırma isə tədqiqatçını semantik mühitlə qarşılaşdırır. Onda da fonem müstəqilliyi onun semantik funksiyası ilə birlikdə

araşdırılmalı olur. Bu da istər-istəməz, tədqiqatçı sözün fonomorfoloji keyfiyyətlərinin araşdırılması istiqamətinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə, tədqiqatçı fonemi müəyyənləşdirmək məqsədini qarşıya qoysa da o, əslində yeni bir tədqiqat istiqamətinin, fonomorfolojiyanın izinə düşmüş olur. Fonemlərin müstəqilliyinin araşdırılması, bir qayda olaraq, birhecalı kök sözlər hüdudunda aparılır. Çünki belə bir əhatədə sözün semantik mühiti ilə fonemin funksiyasını araşdırmaq çətinlik törətmir.

Dildə xüsusi məna bildirən sözlərin ayrı-ayrı fonetik vahidlər əsasında necə yaranması prosesinə aid məsələlər daim mütəxəssisləri narahat edir. Belə bir suala hələllik tam cavab verilməmişdir ki, görəsən, sözlər xüsusi bir anlayış bildirən səslər əsasında törəyir, yoxsa, onların formalaşmasında ixtiyari fonemlər iştirak edir? Yəni sözlər müstəqil fonemlərin əsasında törəyir, yoxsa onların yaranmasında bu və ya digər variantlar və ixtiyari səslər də iştirak edir? Və ya, sözlərin strukturunda variantlar nəyə xidmət edir? Nə üçün nitq səslərinin bəziləri fonem, bəziləri variant sayılır? Suallar çoxdur, cavab isə sualları təmin edəcək qədər deyildir. Mövcud cavablar yenə də kök sözlərdəki fonemlərin üstünə qayıdır. Burada da səs simvolizmi barədəki tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. Belə tədqiqatlara görə fonem müstəqildir, onun özünün daxilində müəyyən bir məna xüsusiyyəti gizlənir. Fonem müstəqil deyilsə, onun semantik mühiti də yoxdur. Başqa sözlə, o səslər fonemdir ki, onlar semantik mühitə malikdir.

Ədəbiyyat

1. А.Ахундов. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

2. Ф.Кяçимов. Система гласных фонем азербайджанского языка. Иçв. АН СССР, ОЛЯ, 1952, Т.ХІІІ, вып. 4 с.

Açar sözlər: *fonem, fiziki proses, bioloji proses, kar səslər, açıq səs, qapalı səs*

Ключевые слова: *фонема, физический процесс, биологический процесс, глухие звуки, открытые звуки, закрытые звуки*

Keywords: *phoneme, physical process, biological process, deaf sounds, open sound, indoor sound*

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Məmmədova Mehriban, Sultanova Maya⁶⁷

İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Bağlayıcılar köməkçi nitq hissələrindən olub, cümlədə sözlər və cümlənin hissələri arasında sintaktik əlaqə yaradırlar. Bağlayıcıların mənşəyi və vəzifələri məsələsi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunlardan yalnız tədris işi ilə əlaqədar olaraq bəhs edilmişdir. Bu səpkidə olan işlər içərisində rus və Azərbaycan, ingilis dili mütəxəssislərinin işlərindən həmin söz kateqoriyasının mənşəyi, dilin qrammatik sistemində bunların yeri, bağlayıcıların ifadə etdiyi mənalar, bağlayıcıların başqa nitq hissələri ilə əlaqələri barəsində məlumat əldə etmək olur. Azərbaycanlı ingilis dili mütəxəssislərinin işlərində həmin söz kateqoriyalarının ümumi səciyyəsi ilə yanaşı, onların Azərbaycan dili materiallarına nisbəti məsələsi də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Burada biz ingilis mütəxəssislərinin bu sahədə gördüyü işlərin ümumi xülasəsini veririk. Belə bir xülasə ona görə vacibdir ki, həmin sahədə əldə olunmuş nailiyyətləri göz qabağına gətirməyə imkan verir.

Əlimizdə olan materiallar içərisində Y.M.Qordon və P.K.Knlovamn "Müasir ingilis dilinin qrammatikası" əsərinin üçüncü nəşri də vardır. Ancaq biz ona toxunuruq, çünki həmin müəlliflərin daha sonralar çap olunmuş işlərində bağlayıcılar məsələsi daha ətraflı və dərinlən öyrənilmişdir.

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova və Q.Q.Poçeptsovun "Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası" əsərində bağlayıcı sadə cümlənin içərisində müstəqil bərabərhüquqlu vahidlərin, eləcə də cümlələrin öz aralarında əlaqəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissəsi kimi təyin edilir. İkinci halda əlaqə bərabərhüquqlu və yaxud aparıcı və tabe vahidin əlaqəsi ola bilər. Burada tabelilik və tabelilik bağlayıcıları nəzərdə tutulur. Bağlayıcılar quruluşca üç yerə bölünür: sadə bağlayıcılar *if, though, and*), tərkibi, yaxud ibarəvi (фразовой) (*because*) və başqa nitq hissələrinin semantikasını itirmiş formalarından ibarət olanlar (*in case, as long as, in order that, provided, seeing*).

Müəlliflər qeyd edirlər ki, bağlayıcıların semantikasi məsələsi qəliz məsələdir. Bağlayıcıların fərqləndirdikləri qrammatik münasibət önqoşmaların ifadə etdiyi münasibətdən daha artıq mücərrədləşmişdir. Bağlayıcıların sayı isə tədricən başqa nitq hissələri hesabına artır. Bundan başqa bəzi isimlər faktiki olaraq bağlayıcı kimi fəaliyyət göstərirlər. Onlar semantikasını itirib, qrammatik mənə kəsb edirlər, ancaq tam desentantizasiyadan söhbət gedə bilməz. Bu qəbildən olan ifadələrə *the moment, the instance, the way* isimləri və *once* zərfi misal ola bilər.

Bağlayıcıların işlənmə sahələrindən bəhs edərkən müəlliflər qeyd edirlər ki, söz birləşməsi səviyyəsində əsasən tabelilik bağlayıcıları işlənir. Bunlar eyni nitq hissəsinə mənsub olan bərabərhüquqlu vahidləri bağlayır və iki şəkildə özünü göstərir: birləşdirici bağlayıcılar (*and, as well as*) və bölüşdürücü bağlayıcılar (*on, either ... or, neither ... /or*). *Either.... or* və *neither... or* bağlayıcıları cüt şəkildə işlənir. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində həm tabelilik, həm də tabelilik bağlayıcıları işlənir. Tabelilik bağlayıcılarının semantikasi budaq predikativ cümlələrin semantikasına müvafiq gəlir. Bunlar aydınlaşdırıcı (*that, if whether*), şərti (*if, in case, unless*), güzəşt (*though, although*), səbəb-nəticə (*because, so.... that*) və s. zəiflik bağlayıcılarıdır. Bunlar həmcins və həmcins olmayan üzvləri, çox vaxtsa, cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərini cümləyə daxil edirlər.

Əsərdə konkret olaraq bəzi bağlayıcıların ifadə etdiyi mənələrdən də bəhs edilir. Müəlliflər bağlayıcılarla bağlayıcı sözlərin fərqi məsələsinə toxunurlar. Bunların fərqi ondadır ki, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü statusunu itirmədən köməkçi üzv vəzifəsini ifa edirlər. Onlar cümlədə mübtədə, tamamlıq mövqeyində işlənib, təyin, tamamlıq, budaq predikativ üzvləri də cümləyə daxil edə bilirlər. Bağlayıcı sözlər özlərinin (güzəşt) mənələrini saxlamaqla, asılı predikativ vahidləri daxiletmə qabiliyyəti bürüzə verən əvəzlilik (*which, who, what*) və zərflərdir (*how, when, where, why*).

Bağlayıcı zərflər sadə cümlələrin birləşdirilməsində iştirak edir. Bunların bəziləri mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirir. *Besides thus, therefore, then* zərfləri sadə cümlələri, *how* zərfi isə tamamlıq budaq cümləsini daxil edir. "ingilis dilinin nəzəri qrammatikası" tədqiqatında bağlayıcılar ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələrini, mürəkkəb cümlənin hissələrini, yaxud müstəqil cümlələri birləşdirən, onlar arasında ya bərabərhüquqluluğa, ya da asılılıq münasibətinə işarə edən köməkçi nitq hissəsi kimi təyin edilir.

Burada bağlayıcılar ifadə etdikləri münasibətlərin xarakterinə görə tabelilik və tabelilik bağlayıcılarına bölünür. Tabelilik bağlayıcılarına *that, while, because, as, though, some, in case, suppose* kimi asılı predikativ vahidləri cümləyə daxil edən sözlər aid edilir. Tabelilik bağlayıcılarına söz birləşmələri, predikativ vahidlər, mürəkkəb cümlənin hissələrini və müstəqil cümlələri birləşdirən *and, nor, neither,nor, or, either...or* aid edilir.

A.Q.Pospelova morfoloji tərkibinə görə bağlayıcıların sadə (*and, or, while, once, if, last*), mürəkkəb (*whereas*) və tərkibi (*both and, as well as, in case, the minute, the instant, as if, as though*) kimi tiplərini qeyd edir.

Cümlədə tutduğu məqama (yerləşməsinə) görə də bağlayıcılar müəyyən qruplar təşkil edirlər. Həmin əlamətə görə bağlayıcılar tək-tək işlənənlər, (*till, untill, although*), təkrar olunmaqla işlənənlər (*now now*) və cütlər şəkildə işlənənlər (*no sooner than, hardly ... when, either or*) kimi qruplar əmələ gətirir.

Tədqiqatçı bağlayıcıların başqa söz siniflərindən törədiyini qeyd edir. Bir çox bağlayıcılar zərflərdən və önqoşma ismi birləşmələrdən törəmişlər. Bununla əlaqədar olaraq qrammatik omonimlik məsələsi ortaya çıxır. Bəzi bağlayıcıların zərflərə, önqoşmalar, ədatlar arasında omonimləri vardır. Məsələn, *but* bağlayıcısı (*quick, but wrong*) önqoşma (*nothing, but that*), ədat (*went away but an hour ago*) kimi işlənir. Axırıncı ifadədə *but* sözünün bağlayıcı rolu yoxdur.

Tədqiqatçı göstərir ki, çox vaxt önqoşma ismi qruplar strukturu və önqoşmaya omonim olan bağlayıcı paralel strukturlar işlənir ki, bunların ikisi də budaq cümləni daxil edir: *after their fight və after they eought*.

A.Q.Pospelova müqayisə bildirən *like* sözünün dilçilər arasında mübahisə doğurduğunu qeyd edir. Müəllif həmin mübahisənin aradan qaldırılmasını belə bir faktla mümkün hesab edir. Ən çox məqbul görünən nöqtəyi-nəzər ondan ibarətdir ki, *likes* sözü öz əhatəsindən asılı olaraq, önqoşma da, bağlayıcı da ola bilər. Məsələn: He looked *like* hundreds of men You might meet in London; What is he *like*? It would be *like* marrying money. It's not *like* what we expected (bağlayıcı sözlə tərtib edilmiş predikativ vahid).

Aşağıdakı cümlələrdə isə *likexalis* bağlayıcı kimi özünü göstərir: He can't sing *like* heused to; He felt so young, so vigorous, so *like* new grass looks and feels. (Th.Dreiser. Financier).

Like nadir hallarda sifət və isim kimi də işlənir: They are as *like* as two peas; We shall not see his *like* again (Hornby)

A.Q.Pospelova dilçilərin çoxdan etdiyi belə bir müşahidəni qeyd edir. Bağlayıcı ilə önqoşma arasında dəqiq sədd çəkmək mümkün deyil. Tabelilik bağlayıcısı qeyd olunan münasibətlərin xarakterində önqoşma ilə oxşarlıq nümayiş etdirir.

Tabelilik bağlayıcısının əsas işlənmə sahəsi mürəkkəb cümlədir. Bununla belə *if possible, when at a loss* tipli birləşmələrə də rast gəlmək olur ki, onlarda tabelilik bağlayıcısı söz yaxud sözbirləşmələrini bağlayır. Halbuki, yalnız önqoşmalar, yaxud tabelilik bağlayıcıları belə bir rol icra edir.

Bundan başqa, predikativ asılı vahidlər əksərən önqoşmalarsız bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərlə daxil edilsə də, predikativ vahidlərin önqoşma ilə işlənməsi də istisna olunmur. Bu, bağlayıcı söz, yaxud bağlayıcı ilə tərtib olunmuş ismi predikativ vahid olmalıdır. [Bax: yuxarıda tərkibində *like* sözü olan misallar].

A.Q.Pospelova qeyd edir ki, həmin xüsusiyyətə görə bəzi dilçilər bağlayıcı ilə həmhüdüdü nitq hissələrinin ayrılmasına şübhə ilə yanaşmışlar. Məsələn, O. Yespersen belə hesab etmişdir ki, zərf (*he was in*), önqoşma (*he was in the frouse; after his arrived*) və bağlayıcıları (*after he arrived*) ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid etməkdən ötrü kifayət qədər əsas yoxdur.⁵

Daha sonra A.Q.Pospelova köməkçi sözlərdə leksik və qrammatik mənaların nisbəti məsələsinə də toxunur. O göstərir ki, köməkçi sözlərdə leksik mənə onların ifadə etdiyi qrammatik münasibətlərdən, demək olar ki, ayrılmazdır. Odur ki, onları müəyyən söz siniflərinə aid edərkən, onların birləşə bilməsi və bağladığı sözlərə nisbətə mövqeləri mühüm rol oynayır. Deməli, qrammatik omonimlik məsələsi ortaya çıxır. Tabelilik əlaqəsi bağlayıcılarla yanaşı, bağlayıcı sözlər, bağlayıcı əvəzlilər və bağlayıcı zərflərlə də ifadə olunur ki, bunlarda əsas və köməkçi funksiyalar birləşir.

Müəllif bağlayıcı əvəzlilərə *who, whoever, what, which* sözlərini, əvəzlik tipli zərflərə *when, where, why, now* sözlərini aid edir. Bağlayıcı sözlər predikativ vahidləri daxil edir. Bunlar mübtədə budaq cümlələri predikativ üzvlər, təyini predikativ vahidlərdir. Axırncı halda bağlayıcı söz nisbi funksiya yerinə yetirir: bu o deməkdir ki, əvəzlik yaxud zərf budaq cümləni daxil edərkən tək cümlə üzvü olmayıb, eyni zamanda baş cümlənin hansı isə üzvünü əvəz edir. Məsələn: Page has a social wife *who* seems and altogether foolish and pretentious person (Christie A. Nemesis).

A.Q.Pospelova *when* sözünün qrammatik mahiyyəti barəsində fikir ayrılıqları haqqında yazır: *When* zərflik budaq cümlələrini daxil edir. Ancaq bu məsələdə dilçilər arasında mübahisə vardır. Bəziləri belə hesab edirlər ki, *when* zaman predikativ vahidlərində artıq bağlayıcılar sırasına keçmişdir. Başqaları belə hesab edirlər ki, *when* bu cür işləndikən sərbəst surətdə önqoşmalarla cəlaşır, bu isə onun bağlayıcıda olmayan daha böyük sintaktik əhəmiyyəti olduğuna dəlalət edir. A.Q.Pospelova *when* sözünün bağlayıcılara aid edilməsinə üstünlük verir və bunu onunla əsaslandırır ki, önqoşmalar tək bağlayıcı sözlər yox, bağlayıcılarla da cəlaşır (*it, depends on whether he is here or not*), bundan başqa, əksər hallarda zaman bildirən *when* sözünün yerinə başqa bağlayıcıları (*after, as soon as, ya da while*) qoymaq məqbuldur. Bu cür hallarda *when* sözünü bağlayıcı hesab etmək olar. *When* substantiv predikativ vahidi daxil etdikdə bu cür əvəz etmə mümkün deyil və o bağlayıcı söz olur:

I don't know *when* they will come.

Bağlayıcı sözlərə bağlayıcı zərflər də **yaxındır**: *never- theless, therefore. accordingly, thus, further, more, hence, consequently* və s. Bağlayıcı əvəzlilər və əvəzlik tipli zərflərdən fərqli olaraq bunlar müstəqil cümlələr və tabelik mürəkkəb cümlənin hissələrini bağlamaq üçün işlənilir və onların yaratdığı əlaqə daha çox məntiqi-semantik səviyyə **daşıyır**. Məsələn Personally he was not particularly **W'orked** up over the event; nevertheless there was an aspect of the signation which appalled to him strongly (Cronin A. The northern light).

Bu xüsusiyyət və cümlədə bağlayıcı zərflərin sərbəst yerləşməsi göstərir ki, bağlayıcı zərflər bağlayıcı sözlər içərisində ucqar mövqə tutur, Bunlar cümlədə adətən daxiledici sintaktik vahidlər kimi işlənilir. Bağlayıcı zərflərin ifadə etdiyi mənələr onları tabelik bağlayıcılarına yaxınlaşdırır. İçərisində işləndikləri predikativ vahidləri onların asılı etməmələri onunla da təsdiq olunur ki, bu predikativ vahidi o birilərdən nöqtə işarəsi ilə ayırmaq mümkündür: You refuse. *Therefore* we are forced to start an opposition paper (Cronin A. Northern Light).

A.Q.Pospelova zərflərin tabelik bağlayıcı ləri sırasına keçməsi təmayülünü də qeyd etmişdir. *Yet* və *stills* sözləri belələrindəndir. Bunlar cümlədə xüsusiləşir.

A.Q.Pospelova belə hesab edir ki, *yet* sözünü predikativ vahidləri deyil, həmcins üzvləri bağladığı hallarda bağlayıcı hesab etmək olar: Page felt that this marriage, so extraordinary yet so fortunate, had saved him (Cronin A. Northern Light). Belə bir mövqə bağlayıcı zərflərdən ötrü xarakterik deyil. Tədqiqatçı bütün qalan hallarda bağlayıcı zərflərin bağlayıcılar sırasına keçməsi fikrini əsassız sayır.

A.T.Pospeiova tabelilik və tabelsizlik bağlayıcılar bölgüsü barəsində danışıarkən bunlar arasında üç əsas fərqi göstərir. Birincisi, tabelilik bağlayıcılarının qrammatik və məntiqi- semantik asılılıq, tabelsizlik bağlayıcılarınınsa qrammatik və məntiqi-semantik bərabərhüquqluluq münasibəti ifadə etməsi. Tabelsizlik əlaqəsi ilə bağlanan predikativ vahidlər müstəqil şəkildə də işlənə bilər, tabelilik əlaqəsində bu mümkün deyil. Tabelilik bağlayıcılarından ötrü mühüm olan xüsusiyyətlərdən biri də onların əksərən tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənməsidir. Tabelsizlik bağlayıcıları üçün belə bir məhdudiyət yoxdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поченцов Г.Г., Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981. с. 95.
2. Теоретическая грамматика английского языка. Л., 1983, səh. 100
3. Матезиус В.О. О системном грамматическом анализе. М. «Наука» 1967.

keywords, who, which, when, either-or, neither-nor

РЕЗЮМЕ

Из истории изучения союзов в английском языке

Союзы английского языка входят в состав вспомогательных частей речи. Они образуют синтаксическую связь между словами и частями предложения. В данной статье прослеживается история изучения союзов в трудах русских лингвистов.

SUMMARY

From the history of study of conjunctions in English

Conjunctions are structural parts of speech. They perform types of syntactical connection between the components of word combinations and parts of the sentence. In this article is survived the history of studying conjunctions in the words of Russian linguistics.

Rəyçi: dos.M.N.Əsədova
AZMIU

İbadova Elza Kamal⁶⁸

ANARIN YARADICILIĞINDA “KİÇİK ADAM VƏ ARTIQ ADAM”OBRAZLARININ MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ ALƏMİ

60-70-ci illər nəsrinin istiqamət meyilləri; Ədəbiyyatda yeni insan, yeni qəhrəman, yeni məzmun məsələsi hər zaman cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar diqqət mərkəzində olmuşdur. 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra ölkədə hər bir sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatda, bədii yaradıcılıq aləmində bir növ asudəlik, sərbəstlik, nisbi olsa da söz və düşüncə azadlığı yarandı. Bu özünü bədii ədəbiyyatda həm üslub, həm də mövzu baxımından göstərdi. Sənətdə varlığa estetik münasibətlərin sərrastlığı, cəsarətli sənətkar mövqeyinin fəallığı önəmli amilə çevrildi.

İnsanların həyatında, ictimai fərdi münasibətlərdə yeni meyillər özünü göstərməyə başladı. Ədəbiyyatımızda əsrin qəhrəmanına, qayəsine, müsbət ideala və bütövlükdə insan amilinə, onun mənəvi, daxili aləminə baxış və münasibət yeniləşdi. Əgər bundan əvvəlki əsərlərdə əsas diqqət qəhrəmanın ictimai fəallığına, istehsalat prosesindəki uğurlarına yönəldisə, indi onun mənəviyyatı, daxili dünyası, hissləri ön plana çəkildi. Bunun nəticəsi olaraq, ədəbiyyatımızda iç dünyaya nüfuzu, mənəvi-əxlaqi problemləri üzə çıxaran yeni və xüsusi bir mərhələ yarandı. 50-ci illərin sonlarından başlayan bu yeni mərhələ Azərbaycan ədəbiyyatında özünə orijinal mövqe qazandı. 60-70-ci illərdə isə bu ədəbiyyat yeni ədəbi- bədii məzmun keyfiyyətləri ilə zənginləşdi. Bu dövr xalqımızın taleyində olduğu kimi ədəbiyyat tarixində də özünə məxsusluğu ilə seçildi, ümumən Sovet ədəbiyyatında olduğu kim, böyük bir nəslin – “altmışıncılar” nəslinin yaranmasına səbəb oldu və yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

60-70-ci illər nəsrə təvəvətli və orijinal keyfiyyətləri, yeni səciyyəvi cəhətləri ilə seçildi. Bu dövrün yazıçıları bir qayda olaraq, yaradıcılıqlarında mənəvi-əxlaqi mövzulara önəm verir, psixoloji təhlillərə maraq göstərir, fərdə, şəxsiyyətə, onun mənəvi aləminə dərinlən nüfuz etməyə çalışırdılar. Onlar qəhrəmanlarını adi peşə sahiblərindən seçir, onların ictimai və şəxsi həyatlarındakı problemləri, keçirdikləri mənəvi böhranları, psixoloji sarsıntıları göstərirdilər. Yaradılan əsərlərdə insan münasibətlərinin dərinliyinə önəm verilir, hadisələrə psixoloji aspektdən yanaşılırdı. Əvvəlki illərin nəsrində isə mənəviyyat məsələləri bu qədər genişliyi və dolğunluğu ilə nəzərə çarpmırdı. İndi isə insan şəxsiyyəti məhz onun mənəviyyatı ilə əlaqədar yazıçıları düşündürdü.

Bu dövrdə bədii fikrin strukturunda insana və həyata münasibətdə əsaslı dönüş, irəliləyiş baş vermişdir. Bu keyfiyyət dəyişikliklərini qısaca olaraq, nəsrde reallığın artması, şəxsiyyətə onun psixologiyasının mürəkkəbliyinə daha həssas münasibət bəslənməsi, humanizmin güclənməsi, problemlərin, münaqişələrin, konfliktlərin bədii təsvirində daha çox mənəvi-əxlaqi aləmə keçməsi və insanla cəmiyyət, mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin nəsrə alınması kimi səciyyəvəndirmək olar. Yazıçılar hətta istehsalat, müharibə və digər mövzularda qələmə aldıkları əsərlərdə də məsələnin bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirir, insanın mənəvi aləmi ilə bağlı məsələləri ön plana keçirirdilər. Əgər əvvəlki onilliklərin nəsrində insanın cəmiyyətdə mövqeyi daha çox onun əmək nailiyyətləri və zəhmət prosesində əldə etdiyi yüksəlişi ilə ölçülürdüsə, 60-70-ci illərdə mənəvi yetkinlik, əxlaqi kamillik qəhrəmanların həyatda, cəmiyyətdə mövqeyini təmin edən meyara çevrilir. 70-cil illərdə özünü göstərən intellektuallaşma meyli 80-ci illər nəsrində bir qədər də dərinləşdi: bu hər şeydən əvvəl, bədii əsər qəhrəmanları arasında düşüncə sahiblərinin “fikir adamları”nın artmasında özünü göstərir. Ümumiyyətlə, 60-80-ci illər nəsrində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri də bu idiki, qəhrəman mühitdən yüksəkdə dayanan “artıq adam” a çevrilir, daxilən onu qəbul etmir, ona qarşı dözümsüzlüyünü, etirazını müxtəlif cür ifadə edir, lakin ona qarşı açıq, birbaşa çıxış etmir, konformist mövqe tutur. Bu yeni nəsrimizdə qəhrəman və mühit arasındakı münasibətlərdə kifayət qədər rast gəlinən situasiyadır. [4,73]

Feyzulla Kəbirinski “artıq adam” qismində. Anarın “Dantenin yubileyi” və “Macal” povestləri 60-70-ci illərin məhsullarıdır. Bu əsərlərdə də müsbət və mənfi qəhrəmanlar gündəlik həyatlarında gündəlik qayğıları, tələbatları ilə təsvir olunurlar. Anar yaradıcılığına xas olan bir cəhət kimi “Dantenin yubileyi” povestində “kiçik adam”, “Macal” povestində isə “artıq adam” obrazlarının mənəvi-psixoloji aləmləri müqayisəli şəkildə açıqlanır.

“Dantenin yubileyi” əsərində unudulmuş, həyatda uğursuzluğa uğramış adi bir adamın həyatı təsvir olunur. Əsərdə hadisələr Feyzulla Kəbirinski və onun teatrdakı fəaliyyəti fonunda verilir. Müəllif Feyzullanın qırx ildən artıq səhnədə çalışdığını, lakin heç bir yenilik gətirmədiyini yalnız xırda rollarda oynadığını, bir-iki söz deməklə məvacib aldığını incə bir yumorla ifşa edir. Hekayənin aparıcı qəhrəmanı Feyzulla Kəbirinski səhnəyə çıxmaq qabiliyyətini tam itirsə də, teatrdə qalib qapıçılıq etməyə belə razı olur, tək sənət ocağından uzaq düşməsin.

Zahirən o, izzət-nəfsdən məhrum olan adam təsiri bağışlayır, lakin ona edilən təhqir və tənələri teatr sənətinin tələb etdiyi qurban kimi qəbul edir. “Bununla da sadə və adi insan olan personajından Anar mürəkkəb bir tipin varlığını yaratmışdır”. [5,299-300]

Başqa sözlə, bu obrazda həm xoşbəxt, həm də bədbəxt adamın tipik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilmişdir. Səhnədə üç kəlmə sözü düzgün deyə bilməyən bu adamda paxıllıq deyilən şey yoxdur, gənc istedadların teatra gəlişinə ürəkdən sevinir. Bu sadə, adi insanda həm kölgəli, həm də işıqlı cəhətləri görüb onların təzadını, daxilə mürəkkəbliyini açmaq səyi povestə başlıca məziyyəti kimi təzahür edir. Anar sözügedən qəhrəmanına müxtəlif tərəflərdən yanaşaraq onda olan insani cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Feyzulla Kəbirinski elə bir tipdir ki, ailəsində də ona hörmət edən yoxdur. Arvadı Həcər, oğlu Eldar (əslində bacanağı oğlu) onun heç bir yerdə sayılmadığını dəfələrlə dilə gətirirlər. Məzlum bir surət kimi təsvir edilən Feyzulla ayağı yastı olduğundan

⁶⁸ elzibadova@mail.ru

müharibədə də iştirak etməmişdir. Bir zaman tramvayda konduktor işləmiş, sonra isə yenidən teatra qayıtmışdır. Tənqidçi Yaşar Qarayev “tramvay və konduktor yeniyetməliyi” ilə ahıllığındakı “metro səyahəti” barədə detallarında zamanın hərəkətinə təzadlı işarələri var. [3,177] Anarın povestlərində psixologizm hələ başlanğıc mərhələdən, yəni müəyyən epizod və detallarda, ştrixlərdə üzə çıxırdısa, “Dantenin yubileyi” povestində artıq əsərin bütün toxumasını təşkil edir. O, burada qəhrəmanın – Kəbirlinskinin psixoloji durumunu daim diqqət mərkəzində saxlayır. Doğrudan da, Feyzulla və Həcər Dantenin yubileyindən kor-peşman qayıdarkən orada cərəyan edən münasibət kifayət qədər güclü bir psixoloji səhnəni xatırladır və burada Həcər “güclü psixoloq” imkanları əslində yenə Kəbirlinskinin özəl xarakterini üzə çıxarır. Yubileyin dünən olduğunu biləndə Kəbirlinski həyat yoldaşının yanında xəcalət çəkir, pərt olur. Lakin Həcər böyüklüyü, müdrikliyi sayəsində hər şey insanlığın, mənəviyyatın keyrinə həll olunur.

Ərinin daxili vəziyyətini, onun qəlbən əzab çəkdiyini duyan Həcər Feyzullanı həmişəki kimi, adəti üzrə söyüb-acılamır, əksinə, onu dəhşətli sıxıntının mənəgənəsindən çıxarmaq naminə bir aktyor məharəti ilə rola girir: guya heç metronu görməyibmiş kimi Feyzullanın dalınca düşüb metronun qəribəliklərinə heyrətlənir, ərinin danışdıqlarından zövq alır. “Sabah yəqin ki, Həcər yenə də deyəcəyəm, söylənəcəyəm, Feyzullanın gününü göy əskiyə düyəcəyəm. Amma bu gün onun könlünü qırmaq istəmirdi. İstəmirdi Feyzulla bilsin ki, iki aydır – metro açıldı bəri Həcər hər səhər bu qatarla bu bazara gedib – gəlir” [2,203]

Bu qüvvətli və orijinal sonluqla Həcər də əsərin əsas qəhrəmanlarından birinə çevrilir. Onun ərinə münasibəti ilə yazıçının Kəbirlinskiyə münasibəti bu məqamda üst - üstə düşür. Bu finala istinad edən M.İmanov Kəbirlinskinin xarakterinin mənəvi psixoloji durumu barədə deyir: “Kəbirlinskinin düşdüyü bu vəziyyət bəlkə də onun mənəvi oyanması üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilərdi. Lakin hadisələrin davamı və Kəbirlinskinin sonrakı ömür yolu barədə düşünməyi oxucunun öhdəsinə buraxan müəllif əsəri buradaca tamamlayır”. [6,65] Aparıcı qəhrəmanın “mənəvi oyanması” nı tələb etmək müəllif qayəsinə uyğun gəlmişdir. Çünki yazıçı “Kəbirlinskinin mənəvi oyanışı” nı nəzərdə tutmayıb, onu bu vəziyyəti ilə “artıq adam” a çevirir. Başqa sözlə, müəllif onun xaraktercə dəyişilməsi, onda hansısa daxili-mənəvi təlatümlərin baş verməsini bədii tədqiqatın predmetinə çevirmək marağında olmayıb. Ona görə də müəllif qəhrəmanın hər hansı istiqamətə dəyişməsinə işarə belə vurmur və əsər boyu onu artıq formalaşmış, artıq çoxdan qərarlaşmış bir xarakter kimi təqdim edir. Məsələn bundadır ki, Kəbirlinskinin süjeti çözülmür, lakin xarakterində mahiyyət etibarlı ilə keyfiyyət dəyişikliyi baş vermir. Beləliklə, əsərdə müəllif vurğusu Kəbirlinskinin qabiliyyəti üstünə deyil, vicdanı üstünə düşür. Bu kontekst insana insani münasibət bəslənməsinin vacibliyini diqqətə çəkir.

“Dantenin yubileyi” ndə Anar nəsrədə artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmış tipajlardan birini – “artıq adam” 1 (maraqsız insani), zahirən heç bir cəhəti ilə diqqəti cəlb etməyən qəhrəman təqdim edir. Yazıçı Feyzulla Kəbirlinski kimi bir adamı qəhrəman seçməklə, onun maraqsız, son dərəcədə sadə, hətta bəsit görünən həyatını təsvir etməklə göstərdi ki, istənilən insanın həyatı özlüyündə yazıçı üçün də, digər insanlar üçün də maraqlı ola bilər və başlıcası hər bir insan onun ictimai mövqeyindən, dəyərindən asılı olmayaraq özlüyündə dəyərlidir, qiymətlidir. Povestdə qəhrəmanın iç yaşantıları, daxili aləmi daha çox zahiri davranış və hərəkətlərinin təsviri üsulu ilə çatdırılır.

“Dantenin yubileyi” povestində qəhrəmanın düşüncələrinə geniş yer verməyin səbəbkarı elə qəhrəmanın özüdür. Yəni, Anar Kəbirlinskinin stixiyasına bələd olduğu üçün onun fikir dünyasını təsvir obyektinə çevirmir, məhz zahiri davranışını daxili aləmin açılmasına yönəldir. Bununla da o, qəhrəmanın başlıca cəhətləri barədə konkret təsəvvür yaradır. Məsələn, povestin əvvəlində “Bu gecə, bu qoca, bu ocaq” kəlmələrini rejissorun istəyincə tələffüz edən bilməyən Kəbirlinskinin istedadsız bir aktyor olduğu görüntüsü yaradır. Rejissorun məsləhətlərinə və özünün cəhətlərinə baxmayaraq, tamaşada ona tapşırılmış həmin cümləni düzgün söyləyə bilmir, gənc rejissorun acı sözlərindən pörtüb qızarır, tər tökür. Bir cümlənin nəticə verməyən üç saatlıq məşqi qurtardıqdan sonra yenə də özünün “aktyorluq” işini davam etdirir: hansısa filmin dublyajında iştirak etmək üçün kinostudiyaya, hansısa verilişdə “Tülkü” rolunu oynamaq üçün radioya, hansısa televiziya tamaşasına bir cümlə demək üçün telestudiyaya yollanır, dram dərnəyinə rəhbərlik etmək üçün karamel fabrikinə tələsir. M.İmanov Kəbirlinskinin bu vurnuxmalarını “özünü dərk edən bilməyən, laqeydlər mühitində miskinləşən bir insanın xarakterinin ifadə forması” hesab edir. [6,65] Lakin Kəbirlinskinin miskinləşən insan kateqoriyasına daxil etmək yumşaq desək, ədalətli səslənmir. Kəbirlinski istedadsız olsa da, heysiyyətsiz və miskin deyil: “Amma ona yer eləyən Siyavuşun ona son sözləri – məscid, azan, mürdəşir söhbəti oldu”. [2,161] Əslində Kəbirlinski özünün heç kimə lazım olmadığını yaxşı bilirdi o, Məcidlə söhbətində deyir: “Altmış il ömür sürmüşəm, nə bir qəpiklik iş görmüşəm, nə də xətir-hörmətim var. Sabah yığılıb ölüm, kimin vecinə olacaq. Bir aydan sonra adım da yadımdan çıxacaq hamının” [2,433] deyirsə, deməli o öz mənliliyini itirməyib. Bu mənəvi təkən sanki Kəbirlinskinin sonrakı ömür yolu barədə düşünməyinin başlanğıcı olur. “Dantenin yubileyi” ndə əsas məsələ Kəbirlinskinin hərəkət və davranışı, ətrafdakı adamların onunla rəftarı məsləsidir. Hadisələrin Kəbirlinskinin təfəkkür süzɡəcindən keçirərək təsvir etməyən müəllif bununla sərbəstlik qazanır və qəhrəmanın iştirak etmədiyi hadisələrə də geniş yer verə bilər. Müəllif psixoloq mövqeyində çıxış edərək hər bir obrazın xarakterini, xüsusiyyətini, həyat yolunu, özünəməxsus cəhətlərini açıb göstərməklə yanaşı, onları bu və ya digər hərəkətə vadar edən səbəbləri də anlatmağa, izah etməyə çalışır. Dantenin yubileyi verilmiş dövətnamələrin zarafat olmadığı – daha doğrusu dolaq olmağı əsərin ağır nöqtəsidir. Lakin elə buradaca sərt, mərhəmətsiz, haradasa meşşanlığa bənzər bir arzu ilə yaşayan lal və susmuş məhəbbətinin baş qaldırması insana məhəbbət çələngidir. Feyzullanın çiyindəki duz yükünü götürən qiymətli andır [8,35]. Anar ilk hekayələrində olduğu kimi ilk povestində də psixologizmə üstünlük vermişdir. Bununla o, qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsini öz daxili ilə əlaqləndirməsinə yol açır. “Dantenin yubileyi” povestinin bütün toxumasını psixoloji başqa sözlə, daxili yaşantılar əsasında yaratmaq meylidir.

“Dantenin yubileyi” povestində başlıca meyardır.[6,65]“Dantenin yubileyi” əsərinin ilk qatında, bədii quruluşunda “altıncı mərtəbə” anlayışı var.

Anar “Dantenin yubileyi” əsəri ilə kiçik və böyük adam tipajlarının yaradılmasında deyil, həm də söhbət mənaviyyat daşıyıcılarının böyüklüyündən gedir. Əsl ədəbiyyat Anar adı insan psixologiyasına varmaqla vurğulayır. Anarın son illərdə nəşr etdirdiyi əsərlər müasir Azərbaycan nəsrində maraqlı ədəbi hadisə olmaqla, həm də belə bir həqiqəti də ortaya qoydu ki, ədəbi aləmdə gedən diskussiyaların yönündən və xarakterindən asılı olmayaraq, Mirzə Cəlil məxrəci Anar yaradıcılığı üçün təbii kontekst olaraq qalmaqdadır. C. Məmmədquluzadə cəmiyyətin mütləq əksəriyyətini təşkil edən aşağıların, kiçik adamın ideoloqu idi. C. Məmmədquluzadə üçün kiçik adam haqları tapdanmış, əsarətdə yaşamağa məcbur edilmiş xalq demək idi. Bu prinsiplərə hörmət bəsləyən 60- cılar nəsrinin nümayəndəsi Anar kiçik adam obrazları silsiləsini davam etdirmişdir.

“Macal” povestində Fuad “artıq adam” kimi. “Macal” povestində “artıq adam” a çevrilən Fuad ancaq savadına, vəzifəsinə görə Elmi Texniki Tərəqqi dövrünün adamı deyil. Fuadın faciəsi də istəmədən texniki tərəqqinin standartları, bəzən faydalı, bəzən də faydasız yenilikləri ilə yaşayan yaradıcı sənətkarın faciəsidir. Psixoloji- freydizim “Macal” da da əksini tapır. Fuad axındadır, dövrünün ritmində, tempində yaşamağa çalışır. Potensial yaradıcılıq imkanlarını işgüzarlığa, karyerasına qurban verən Fuad yaddaşı da qurban verməyə hazırdır, amma işgüzarlaşan dövrdəki yaddaşdan fərqli olaraq, uşaqlıq yaddaşı qurban getmir. Əsər boyu iki Fuad görürük: vəzifə sahibi Fuad və istedadlı hələ də tam böyüyüb məhv olmayan Fuad. İkinci Fuad birinci Fuadın içindədir. Oqtay olmasaydı, bəlkə də, ikinci Fuad passivliyində qalardı, amma Oqtay birinci Fuada həmişə ikincini xatırladır. İşgüzar Fuadda üsyankarlıq, etiraz hissi, özünü sözü və əməli ilə təsdiq etmək cəhdi məhv olur. Çünki Fuadın “Mən” i uşaq yaşlarından əzilib, onun vüqarı kiçik yaşlarından sındırılıb. Həmin vaxtdan fəğirləşən Fuad fəğir, yazıq kimi də qalır. Onun təmizliyi ədəbi tənqidimizin tez-tez qeyd etdiyi kimi, dünənsiz yaşamağın yox, məhz dünənlə yaşamağın faciəsidir. Fuad indiki ömründə ancaq mövcuddur, fikrən, xəyalən o, bir qayda olaraq, dünənlə yaşayır. İndi ilə dünənin mübarizəsində ikinci Fuad qalib gəlir.

“Artıq adam” olan Fuad fikirləşir: “Qərībədir, niyə mən öz işimdə bu qədər mübahisə edirəm Oqtayla, Oqtaylarla, hətta hirsələnirəm, qızırım onlara. Niyə fikrimi bu qədər məşğul edirlər. Niyə mənə elə gəlir ki, Oqtay da, onun dostları da nə səbəbdənsə özlərini məndən yuxarı tuturlar, məni özlərinə tay bilmirlər. Halbuki tərsinə olmalıydı məntiqən” [1,445]. Psixoloji nəsrin, həqiqi qəhrəmanın əsl təbiəti yuxarıdakı daxili monoloq çox gözəl əks etdirir: hər addımda daxilə öz-özüylə, başqaları ilə danışan, mübahisə edən, özünü və ətrafdakıları axıracan olduğu kimi dərk etməyə can atan, bundan nə qədər qaçmağa çalışsa belə, yenə hər dəfə düşüncələrlə hissələr burulğanına düşən daxilən mürəkkəb şəxsiyyətdir.

Fuad Salahlı obrazını psixoloji təhlil zamanı görürük ki, ömür dediyimiz fəaliyyət, dirilik yalnız bütöv bir ali məqsəd üçündür. Ancaq onu bu böyük insanı arzularını həyata keçirməyə qoymurlar, onun çertioyları, layihələri şifonerin altında toz basıb qalır... Bütöv bir əxsiyyət öz varlığını, öz yeganəliyini xalqına, doğma torpağına, dünyaya əməl olaraq sübut edə bilmədən həyatdan gedir. Həyatdan elə bir anda gedir ki, onun görmək istədiyini bir də heç kim görə bilməyəcək! Bu faciənin konkret olaraq adını nə qoymaq olar? -İçində boğulub qalmış! Bu da “artıq adam”ın cəmiyyətlə arasındakı uçurum idi.

“Macal” povestində Oqtay obrazı ətraf mühitin “artıq adam” a çevrilən Fuada ardıcıl təsir göstərən nümayəndəsidir. Oqtayın təsiri ilə Fuadda ikinci “Mən” əmələ gəlir və onunla daxili mükəmiləyə, dialoqa girir. İkinci “Mən” Fuadı mənəvi vəzifə dalınca qaçmaqdan, vaxtının çoxunu bu yola sif etməkdə töhmətləndirir və onu mənavi bütövlüyə səsləyir. Əsərinin qəhrəmanı Fuad xoşbəxt deyil və ola da bilməzdi. Fuad sadəcə özünü inandırmağa çalışır ki, xoşbəxtədir. Bəs nə üçün Fuad xoşbəxt ola bilmir? Ona görə ki, düzgün yol tutmayıb, əldə etdiyi nə varsa, hamısı nəyisə itirmək hesabına. Yazıçı da elə bu itkiləri qabarıqlaşdırmaqla onun mənen zəifliyinə və cəmiyyətdə “artıq adam” a çevrilməyini göstərməklə istəyinə nail olur.

Əsərin əvvəlində Anar Zen fəlsəfəsinin belə bir müddəasını xatırladır: “işlənmiş günahları sonrakı yaxşı işlərlə yumaq fikri, gələcək bəxtiyarlıq naminə hazırki yamanlıqlara bəraət qazandırmaq ideyası Zen əxlaqına kökündən ziddir”. Yazıçı bu fikri ilə “artıq adam” a çevrilmiş Fuadı “şöhrət və mənəvi bəxtiyarlığının puçluğunu” anlaması nəticəsində etdiyi günahların müqabilində onu bir heçə çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Anar. Əsərləri. 6 cildə, c. 2. Bakı, 2003.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, c. 1, 2. Bakı, “Azər nəşr”, 1988.
3. Əliyeva N. Azərbaycan “ yeni nəsr” i. “Elm”. 1999.
4. “Əliyeva N. 60-80-ci illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları. Bakı, “Elm”. 1997.
5. Ənvəroğlu H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: “Nurlan”, 2008, s.336
6. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: “Elm”, 1991
7. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: “Yazıçı”, 1979
8. Yusifli V. Nəsr : konfliktlər, xarakterlər. Bakı, “Yazıçı”, 1986.

Açar sözlər: kiçik adam, artıq adam, Anar, mənavi-psixoloji aləm

Key words: little man, “superfluous man”, stories, Anar, moral-psychological world

Ключевые слова: << маленький человек, лишний человек, повест, Anar, моральная-психологический мир.

SUMMARY

The study reveals the spiritual and psychological worlds of “little man” “superfluous man” in the works of Anar and their reflection in the literature..

Svetlana Məmmədova

STRUKTURALİZM. STRUKTURALİZMİN TARİXİNDƏN

Struktur dilçiliyin (bundan sonar SD) banisi İsveçrə alimi və müəllimi Ferdinand-Monjen de Sössür (Saussure,)1857-1913)hesab edilir.

Sössür nitq və dil fəaliyyətini fərqləndirmək üçün üç fransız terminini– *la langue, la parole, la langage* terminlərini dilçiliyə daxil edir; insanın danışmaq qabiliyyətini, bacarığını bütövlükdə nitq fəaliyyəti (*langage*) adlandırır.

Ümumi fenomen olan nitq fəaliyyəti daxilə dil (*langue*) və nitq (*parole*) deyə iki yerə ayrılır. Alim nitq aktını nitq hesab edir. Dil anlayışı (*langue*) ümumiyyətlə dil fəaliyyəti anlayışı (*langage*) ilə uyğun gəlir. Dil dil fəaliyyətinin yalnız müəyyən bir hissəsidir.

Sössür dili işarə sistemi hesab edir, semiologiya haqqında məsələ qaldırdı. Semiologiya cəmiyyətin həyatında işarələrin fəaliyyətini öyrənir. Semiotika sosial psixologiyanın və ümumi psixologiyanın bir hissəsi olmalıdır. Sössür təklif edirki, işarə (*signe*) sözü bütövlükdə ifadə etmək üçün saxlansın, *məfhum* və *akustikobraz* terminləri isə uyğun olaraq işarələnen (*signifie*) və işarələyən (*signifiant*) terminləri ilə əvəzədir.

Alimin əsas əsəri «Ümumi dilçilik kursu» adlanır, ölümündən sonra 1916-cı ildə tələbələri Ş.Balli və A.Seşə tərəfindən çap edilmişdir. Əsər rus dilinə tərcüməsi «Курс общей лингвистики» 1977-c ildə işıq üzü görmüşdür.

Praqa funksional dilçilik məktəbi Çexiyada Vilem Matezius 91882-19450 tərəfindən yaradılmışdır. Məktəbin bazası 1926-cı ildə təşkil edilmiş “Praqa dilçilik dərniyi” olmuşdur. PFDM-in nümayəndələri bunlardır: V.Skaliçka, F.Travniçek, B.Havranek, mühacir rus dilçilərindən N.Trubetskoy (1890–1938), S.Kariyevski (1884-1955) və R.Yakobson, V.Mateziusun şagirdiləri İ.Vaxek, B.Trinka .

«Praqalı»-lar dil proseslərini struktural vəzifə metodları əsasında təhlil edirdilər.

1929-cu ildə çap olunmuş «Praqa dilçilik məktəbinin tezisləri» əsasında dilin sistem məsələsi, dilçilik coğrafiyası, slavyan leksikoqrafiyasının metodoloji problemləri araşdırılırdı. Məktəb 1953-cü ildə fəaliyyətini dayandırmışdır.

Kopenhagen dilçilik dərniyi. Bu məktəb 1931-ci ildə Danimarka dilçilər qrupu və bir neçə əcnəbi alim tərəfindən yaradılmışdır. Ən görkəmli üzvləri I.Yelmslev və V.Bröndaldır. Bu cərəyan başqa adlarla da tanınır: Danimarka dilçilik dərniyi; Danimarka strukturalizmi; Danimarka SD məktəbi və s.

Qeyd edək ki, bu məktəbin xələfi qarşısına ancaq fonetika məsələlərinin təhlilini məqsəd qoymuş 1928-ci yaranmış «Fonematika» qrupu idi. 1935-ci ildə II Beynəlxalq fonetika konfransında yadda qalan məruzələrlə çıxış etmişdilər. Tədrisən məktəbin fəaliyyət profile genişlənir, və Praqa strukturalistlərindən fərqlənmək üçün cərəyana *Qlossematika* (Glossematica) adı verilir. γλώσσημα, yiyelik halda. Γλωσσηματος yunancadan *sözün mənası* deməkdir.

Deskriptivizm. İngilis diindən *descriptive*«təsviri» demək. Amerika *deskriptiv məktəbi* örn əsrin 20-50-ci illərində fəaliyyət göstərmişdir. Banisi L.Blumfeld sayılır. Digər üzvləri: f.Boas, I.Peir və s.

Deskriptivizmin konsepsiyasının formalaşmasına və inkişafına Amerika hindularının dil və mədəniyyəti haqda yazılmış əsərlər təsir göstərmişdir. Deskriptivlər, əsasən, dil komponentlərinin bölünməsi və paylaşdırılması metodlarını tətbiq edirdilər. Distributiv təhlildə dil vahidlərinin ardıcılığı (fonem, morfem, söz) mühüm prinsip kimi qəbul edilir, yəni komponentin mənası onları maraqlandırmırdı. Haqqında söz gedən cərəyanın başqa adları: *Amerika strukturalizmi; Amerika struktur dilçiliyi.*

SSRİ-də 1960-cı illərə qədər SD yasaq ideologiyanın bəhrəsi sayılaraq aşıq təbliğ olunmurdu. 1966-cı ildə «Просвещение» nəşriyyatında Y.D.Apresyanın «Struktur dilçiliyin ideya və metodları» («Идеи и методы современной структурной лингвистики») kitabı işıq üzü gördü.

Həmçinin Henri Qlisonun (Henry Allan Gleason, Jr., 1917—2007) «Deskriptiv dilçiliyə giriş» («Введение в дескриптивную лингвистику») V.A. Zvegintsevin ön sözü ilə dərc olundu.

Daha sonra V.A. Plunqyan «Dillər niyə belə müxtəlifdir» («Почему языки такие разные») kitabında dillərin rəngarəngliyinin səbəblərini quruluş cəhətdən izah etmişdir.

A.A. Zaliznyak «Rus ad hallanması» («Русское именное словоизменение») (1967) kitabında ilk dəfə olaraq riyazi metodlar əsasında ad birləşmələrini təhlil edir, rus dilinin sabit vurğu teoremini irəli sürür.

Azərbaycanda SD-nin ilk tədqiqatçısı mərhum akademik Ağamusa Axundov (1932-2015) olmuşdur. 1965-ci ildə alim «Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikas» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. A.A.Axundov dilimizin fonetim sistemə nəyinki, müasir (sinxronik), həmçinin keçmiş Zaman (diaxronik) aspektdən yanaşmışdır. Alimin ən cəsarətli addımıbudur ki, o, sovet dilçiliyində hökmranlıq edən Moskva və Leninqrad fonoloji məktəblərinin prinsiplərini dilimizə şamil etməyərək funksional təlimə yaxın özəl konsepsiya irəli sürmüşdür.

Müəllifin «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi» kitabı «Maarif» nəşriyyatında 1973-cü ildə çap edilmişdir.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun professoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Qəzənfər Kazımov 2000-ci ildə çap etdirdiyi «Azərbaycan dili. Sintaksis» ali məktəblər üçün dərsliyində ənənəçilikdən uzaq tərzdə yazılmışdır; cümlə və söz birləşmələri quruluş cəhətdən tədqiq olunur; cümlənin dilə, ifadənin isə nitqə aid olduğu vurğulanır. Başqa sözlə, müəllif konstruktiv və kommunikativ sintaksisi təhlil edir, diaxronik və sinxronik modelləri misal çəkməklə dilin əsrlərlə formalaşdığını, sabitliyini və dəyişkənliyini nümayişdir.

Uzun illər respublikamızın ali məktəblərində *SD ümumi dilçilik və dilçilik tarixi* fənlərinin tərkibində tədris olunurdu. 1998-cı ildən filologiya fakültələrində *strukturalizm* üzrə seçmə kurslar oxunmağa başladı. Lakin

Azərbaycan dilində fənn proqramının ehtiyacını ödəyəcək mükəmməl dərsliyə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu problemi əsaslı şəkildə həll etmək BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbliyə qismət oldu.

Ə.Ə.Rəcəblinin 2005-ci ildə «Nurlan» nəşriyyatında çap olunmuş 531 səhifədən ibarət «Struktue dilçilik» dərsliyi gənc dilçilərə əvəzsiz töhfədir.

Strukturalizmin predmeti hərhansı dil komponenti, yaxud bütövlükdə dilin quruluşu onun (dil)in strukturu adlanır. Məhz bu strukturların (məzmun və ifadə planları) arasındakı münasibətlər strkrur dilçiliyin predmetini təşkil edir.

Müasir dilçilik elmində «sistem» və «struktur» terminləri daha çox istifadə olunur. SD dili işarələr sistemi kimi qəbul edilir, system isə, digər tərəfdən, onu təşkil edən komponentlərin əlamətləri toplusu kimi baxılır. Məsələn, cümlə sözlərdən (leksik vahidlərdən) ibarət olsa da sözlərin cəmi kimi hesab oluna bilməz, çünki söz lüğəvi mənə daşdığı halda, cümlədən fərqli olaraq, kommunikativ vəzifəni yerinə yetirir.

Beləliklə, SD üçün, ilk növbədə, dilobyektlərin (və ya formasıyaları)-nın sistemli və formal əlaqələri önəm kəsb edir. Sistem-struktural münasibətlərin vacibliyi hələ XX əsrin əvvəllərində F.deSossür, İ.A.Boduen deKurtenevə s. dilçillər tərəflərindən qeyd olunmuşdur. B.deKurtene yazır: «Dil təfəkkürünün bütün elementləri–fonetik, semaseoloji və morfoloji–dərəcə və qruplarda yerləşir».

SD-nin əsas nəzəri müddəaları. SD-nin əsas nəzəri müddəalarına aşağıdakı məsələlərin öyrənməsi aiddir: dilin tərfi; dil və nitq nəzəriyyəsi; linqvistik işarə haqqında təlim; dəyərləndirmə nəzəriyyəsi; dil sisteminin müəyyənləşdirməsi; dil vahidləri arasında əlaqə; dil vahidlərinin təhlil metodları; diaxronik və sinxronik təlim; daxili və zahiri dilçilik.

Linqvistik işarə. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, dilin işarə sistemi olması ideyasını ilk dəfə F. de Sössür irəli sürmüşdü. Onun təliminə əsasən, işarə *məfhum* və *akustikobrazdan* ibarətdir.

İşarə haqqında təlim Qlossematika məktəbində inkişaf etdirilmişdir. Məlumdur ki, Qlossematika ifratçı formalizm mövqeyindən çıxış deyil, təsadüfi semiotic sistemlərdən ibarət formadır. İşarə nitq fəaliyyətinin hər dörd səviyyəsində– mövzə, edərək riyazi, məntiq və semiotika prinsiplərini rəhbər tuturdu.

Onların təbirincə, dil mahiyyət uzun, norma və nitq aktında – iki plana uyğun bürüzə verir: *məzmun planı* və *ifadə planı*.

İşarə bir simvoldan, və ya bir neçə sözdən ibarət asılı ola bilər.

Məsələn:

Məqamına və məqsədinə görə fonem, morfem, söz və cümlə kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, *İ* səsi. *Bir* bu vahid yalnız fonemdir. *Я u мама*– bağlayıcı (söz). Latın dilində isə *I* – (*hara ist'yirs'n*) *get* mənasında tam cümlədir.

Strukturalizmin əsas metodları

Struktur təhlil metodu dil komponentlərinin struktur daxilindəki münasibətlərinin inkişafını və dəyişkənliyini analiz etməyi nəzərdə tutur.

Məsələn: XIX əsrdə rus dilində «*ona nifrət etmək*»ifadəsi «испытывать отвращение от него» kimi norma hesab olunurdu. Bugün isə «испытывать отвращение к нему» düzgündür.

Riyazi metod. Riyazi dilçilik metodları R.Yakobson (1896), K.Mennon, N.Xomski kimi mütəxəssislər tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Lakin dil daxili nitq ilə dəyişdirilə bildiyindən buraya riyazi düsturları tətbiq etmək özünü həmişə doğrultmur.

Müasir maşın (elektron) tərcümə mətnin yalnız ümumi anlamını verə bilər, dilin incəlikləri, sözün hansı mənada işlənməsi canlı insan, əksər halda, mütəxəssis tərəfindən dəqiqləşdirilir.

Məsələn: *розовая вода; розовый куст; встреча розовых парозовое платье* süni intellekt tərəfinəndən *çəhrayı su; çəhrayı kol; çəhrayıların görüşü və çəhrayı don* kimi tərcümə oluna bilər. Halbuki, bu misalların yalnız sonuncuları doğrudur. «Розовая Вода» *itburnu lasyonu*; «розовый куст» isə *qızılgül kolu* kimi tərcümə olunmalıdır.

Distributiv metod dil faktını təfərruati ilə təhlil etməyi nəzərdə tutur, bəzən bu metod tarixi-coğrafi yanaşmaqismində qəbul olunur. Məsələn, portqal dilinin Portuqaliyada müxtəlif dialekt və şivələri mövcud olduğu halda, Braziliyada yalnız bir variantı işlənilir. Buna da səbəb aborigenlərin və mühacirlərin dövlət dilini eyni mənəbdən mənimsənməsidir.

Daxili və zahiri dilçilik

Daxili dilçilik dili maddi varlıq hesab edir, təbii dilin quruluşunu tədqiq edir. Ədər sabit obyektlər haqqında nəzəriyyə meydana çıxırsa, bu zaman nəzəri dilçilik nəzərdə tutulur. Əksərən nəzəriyyə doqmatizm, konservatizm kimi səciyələndirilir.

Dil komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəsi, eləcə də dillərarası münasibətlər (lüğət tərtibi və tərcümə) tətbiqi dilçiliyin yaranmasına səbəb olur. Təbii dilçiliyin fəaliyyəti nəzəri dilçiliyin prinsiplərinə riyayət etməklə həyata keçir.

Zahiri dilçilik. Dilin kommunikativ mühitdə, zaman-məkan kəsiyində fəaliyyətini öyrənən elm sahisi zahiri dilçilik adlanır.

Belə halda sosiolinqvistika, etnolinqvistika və psixolinqvistika kimi yeni dilçilik sahələri yaranır. Bu da strukturalizmin dialektik inkişafı kimi qiymətləndirilməlidir.

Strukturalizmin dilçilikdə rolu və başqa sahələrə təsiri

XIX əsrin sonlarında pozitivizmdən təgrənmiş strukturalizm, və ya SD ilk-öncə dilçilik sahəsində tətbiq olunurdu. XX əsrin ortalarına qədər strukturalizm Avropa və Amerika dilçiliyinin aparıcı qüvvəsi idi. Bu hərəkatın prinsiplərinə görə, nəzəri model düşüncədən kənar fəaliyyət göstərməlidir, ya da emperik surətlə qəbul edilməlidir.

«Struktur» termini həm dilçilikdə, həm digər sahələrdə, müxtəlif cür izah olunur. Təhlil olunan obyektin formasını tərkib elementləri arasında münasibətli sistem təşkil edirdi.

İntellektual hüduqların demarkasiyası nəticəsində 1945-ci ildən sonra strukturalizm başqa elm sahələrinə də sirayət etdi.

Ədəbiyyatşünashıqda və fəlsəfədə strukturalizm keçmişlə əlaqəni kəskin sürətdə qırır, tarixi nailiyyətləri və dəyərləri qəti inkar edirdi. Hal-hazırda strukturalizm fənlərarası elm sahəsi, yəni *tətbiqi elm* mənasında qəbul olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları). B.: Maarif, 1979, 254 səh.
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik (pedaqoji institutlar üçün dərslük) [2 cildə] B.: Maarif, 1989.– 561, s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik /Ə. Elmi red.: N.Məmmədli.– B.: Nurlan, 2005.
4. Березин Ф.М. Головин Б.Н. Общее языкознание. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Русский язык и литература». — М.: Просвещение, 1979. — 416 с.
5. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Сборник «Новое в лингвистике», вып. 1. М., 1960. С. 215—262 (перевод на русский язык). История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, часть II.
6. Звегинцев В. А. История языкознания. // Автор/создатель: Сусов И.П., доктор филологических наук, профессор, Заслуженный деятель науки РФ (Тверской государственной ниверситет, кафедра общего и классического языкознания) // www.e-reading.club
7. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р. И. Шор. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.

Açar sözlər: forma, işarə, ifadə planı, məzmun planı, sistem, komponentlər.

Ключевые слова: форма, знак, план содержания, план выражения, система, компоненты.

Key words: form, sign, content plan, expression plan, system, components.

Резюме

Лингвистический структурализм – направление языкознания, предметом которого является язык, изучаемый с точки зрения своего формального строения и организации его в целом, а также с точки зрения формального строения образующих его компонентов как в плане выражения, так и в плане содержания.

Основателем структурной лингвистики считается швейцарский ученый и педагог Фердинанд де Соссюр, чья концепция нашла отражение в разных лингвистических школах Европы и Америки.

Summary

Structural linguistics is an approach to linguistics originating from the work of Swiss linguist Ferdinand de Saussure and is part of the overall approach of structuralism. Structural linguistics involves collecting a corpus of utterances and then attempting to classify all of the elements of the corpus at their different linguistic levels. The foundation of structural linguistics is a sign, which in turn has two components: a «signified» is an idea or concept, while the «signifier» is a means of expressing the signified. The "sign" is thus the combined association of signifier and signified. Signs can be defined only by being placed.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Tərənə Hacıyeva⁶⁹

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORTAQ TÜRK SÖZLƏRİNİN MENTA VƏ SOSIOLİŒVİSTİK AMİLLƏRİN TƏSİRİ İLƏ AKTUALLAŞMASI

I Türkoloji qurultayda maarif vəkili Rəşit Qalib bəy tərəfindən səslənən, eyni zamanda deyim tərzinə görə bir qədər fərqli şəkildə qədim türk abidələrinin dilində də rast gəlinən «Türk dili türk milləti tərəfindən qurtulacaq» fikri bu gün də öz aktuallığını itirməyib, oraq türk ədəbi dilinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində keçirilən müxtəlif səviyyə və məzmunlu tədbirlərdə bir deviz kimi səslənməkdədir.

Oraq türk dilinin yaradılması istiqamətində edilən cəhd və görülən işlərə tarixi nəzər saldıqda, hər dövrün özünəməxsus linqvistik və ekstralingvistik amillərinin olduğunu görmək mümkündür. İlk dövrlərdə bədii dil amili linqvistik faktor kimi digər ekstralingvistik amillərdən öndə idisə, XX əsrin sonlarından günümüzdə qədər sosiolingvistik amillər aktuallıq kəsb etməyə başladı. Linqvistik və sosiolingvistik amillərin fəallığında dövrlə bağlı qeyri-sabitlik müşahidə edilsə də, mentalinqvistik faktor sabilliyi ilə seçilərək, bütün dövrlər üçün sabitliyini, eyni dərəcəli məhsuldarlıq indeksini --- orta fəallıq mövqeyini qoruyub saxlaya bilib.

Oraq söz və ifadələrin yaranması və işləklik qazanmasında mentalinqvistik amillər sırasında dil arxetipləri məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu məhsuldarlığın kökündə eyni bir arxetipdən törənmə faktoru dayanır. Məlumdur ki, nəinki eyni sistemli dillərdə, hətta müxtəlif sistemli dillərdə bütün dil səviyyələrinə aid vahidlərinin variant və invariantlarının olması elmi həqiqətdir və variativlik həm dildaxili, həm də dilxarici faktorların təsiri ilə meydana gəlir. Qeyd edək ki, dilçilikdə dilxarici faktorlar arasında sosiolingvistik amillərin izah və təsnifinə daha çox yer ayrılır, mentalinqvistik amillərə isə ya toxunulmur, ya da haqqında öləri danışılır. Əyanilik üçün son onilliklərə aid elmi ədəbiyyata nəzər salaq. Əksər tədqiqatlarda dil variativliyi problemi yalnız sosial xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şərh edilir: “Problemin təhlili zamanı mütləq şəkildə akrolet (cəmiyyətin yüksək səviyyəsinin nitqində istifadə olunan), mezolekt (xalq danışığı dilində istifadə olunan) və bazilekt (cəmiyyətin az savadlı təbəqəsinin nitqində istifadə olunan) kimi sosiolingvistik anlayışlara diqqət etmək lazımdır” (1, 2006,69). “Linqvistikada variativlik problemi ... normanın variativliyinin sosiolingvistik aspektdən öyrənilməsi zamanı aktuallaşır” (2, 1984, 33).

Göründüyü kimi, variativliyin əsas yaranma səbəbi olan arxetipin mentalinqvistik amil olması diqqətdən kənar qalır. Dilçilikdə birmənalı şəkildə qəbul edilmiş frazeoloji valentlik və onun eyni bir mənbədən parçalanma, şəxələnmə nəticəsində əmələ gələn və eyni bir vahidin forma və strukturunun dəyişilməsi ilə reallaşan, ümumi məzmun assosiasiyasına, eyni poetik təfəkkür valentliyinə və yalnız konkret dil situasiyasında distributiv funksiyaya malik olması fikri variativliyin arxetip sayəsində mentalinqvistik amil olmasını elmi şəkildə təsdiq edir. Bir prapoetik təfəkkür valentliyinin məhsulu olan ifadə kök dilin eynisistemli müxtəlif dil situasiyalarında müəyyən dəyişikliklərə, motivləşdirilməyə uğrayaraq, fərqli maddi qabıqda işlədilsə də, ümumi mental düşüncə sayəsində bəlli bir zaman kəsiyindən sonra bir neçə qohum dilin oraq ifadəsinə çevrilmək imkanı qazanır. Xüsusilə, hərəkət məzmunlu sözlərin polisemantik keyfiyyət kəsb etməsi onlara arxetip olmaq şansı qazandıraraq nitqin mentalinqvistik mexanizmini fəallaşdırır. Məsələn, “atmaq” sözünün prapoetik təfəkkür məhsulu olan törəmə mənaları frazeoloji valentliyə imkan verməklə ümumi mental məzmunun Azərbaycan türkcəsində “daşını atmaq”, türkməncə “taşını atmaq”, Türkiyə türkcəsində “papusunu atmaq” şəkillərində işlədilməsinə rəvac verib. Etnik təfəkkürün nəticəsi kimi “atmaq” arxetipinin yaratdığı variativlikdən “daşını atmaq” frazeminin ümümtürk ifadə səciyyəsi qazanması, ifadələrinin işlənməsi təfəkkür və inancın ortaqlaşmaya yol verdiyi kultem səciyyəsi kəsb etməklə mentalinqvistik amil sayılır. Eyni bir mülahizəni müasir türk dilləri frazemləri üçün arxetip sayıla biləcək “ağız” sözünün polisemantik imkanları barədə demək mümkündür. Semantik sabitliyi saxlayaraq, yalnız fonetik dəyişikliyə uğrayan “ağzını bükmək” somatik frazemi Azərbaycan, türk, qazax, qırğız və digər türk dillərinin məhsuldar ifadələrindədir.

Göründüyü kimi, mentalitetin dilə təsiri probleminin öyrənilməsi variativlikdə sintaktik və leksik vahid aralığında olan frazemlərin kəfayət qədər əhəmiyyət daşıdığını deməyə imkan verir.

Oraq türk ifadələrinin yaranmasına təsir edən digər mentalinqvistik amil imitativ nəzəriyyəyə uyğun olaraq, qavrama arxetipi olan təqlidi sözlərdir. Türkologiyada bu tipli sözlərin daha çox təbiət hadisələri zamanı müşahidə edilən səslərin imitasiyası əsasında yarandığı qeyd edilir. Əşya və hadisələrin insan şüurunda inikası davamlı və sonsuz bir prosesdir və səs təqlidli arxetiplərin motivləşmə sayəsində variativlik nümunəsi olaçağı və zaman-zaman yeni invariantlar yaradacağı istisna edilmir. Azərbaycan dilində oraq türk sözlərinin aktuallaşdıran vacib faktorlardan biri də sosiolingvistik məsələlərdir. Dil xalqın sosial yaddaşının bir hissəsidir. O, təkə nitq fəaliyyətinin deyil, həm də idrak fəaliyyətinin, mənəvi davranış fəaliyyətinin ümumi əsaslarını təşkil edən mənaların məcmusudur. Dilin imkan və vasitələrindən istifadə nitq fəaliyyəti və bu fəaliyyət üçün adekvat forma axtarışı, şəraitə uyğunlaşma, sosial mühitlə adaptasiya ilə bağlıdır. Cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildə inkişaf dəyişikliklər öz-özünə olmur, bunlar öncə dil daşıyıcılarının nitqində, sonra dildə reallaşır. Bu baxımdan Sovet Azərbaycanı və müstəqil Azərbaycanın dil daşıyıcıları üçün oraq türk sözlərini fəallaşdıran amil birinci dövr üçün daha çox mentalinqvistik, sonra bədii, ikinci dövr üçün isə ilk növbədə sosiolingvistik, bədii, sonra mentalinqvistik faktorlar fəallıq kəsb edib. XX əsrin 20-80-ci illərinin ortalarına qədər dilimizə oraq türk sözləri sosiolingvistik amillərin təsiri ilə dilin passiv fonduna daxil olan sözlər (poetik sözlər, arqolar, varvarizmlər və s.) hesabına gəlirdi. Azərbaycan dilinin leksikologiyasını tədris edən dərsləklərdə vaxtilə “pəs etmək” ifadəsinin arqo kimi verilməsi deyilənə əyani misaldır.

⁶⁹ F.e.d., Bakı Mühəndislik Universiteti, e.mail:tehciyeva@beu.edu.az

Müasir Azərbaycan dilində ortaq türk sözlərinin işlənməsini reallaşdıran sosiolingvistik amillər arasında arxaıkləşmiş və ya dilin passiv lüğət fonduna keçmiş ifadələrin yenidən bərpası əhəmiyyətli yer tutur. Çox yaxın dil tariximizə nəzər saldıqda milli dirşəlişimiz və Türkiyə ilə əlaqələrimizin olması sayəsində XX əsrin sonlarında vaxtilə dilimizdə fəal şəkildə işlənmiş, sonradan ərəb və rusdillərinin təsiri ilə işləkliyini itirərək unudulmuş milli sözlərimizin bərpa olunduğunu və öz növbəsində ortaq türk sözü statusu qazandığını görə bilərik: özəl, yayım, yabançı, tanıq, soy, soyadı, çağdaş, cizgi filmi. Qeyd etmək lazımdır ki, sosiolingvistik amillərin təsiri ilə ortaq sözlərdən istifadə daha çox ictimai-siyasi məzmunlu və təhsil sahəsinə aid terminyaratmada xüsusi fəallıq göstərir: özçəkım, özgüvən, xoşgörüm, yapma, sorum, örgənci, bilgisayar, görəvləndirmə, qatılma və sairə. Bu qəlibdən olan sözlər dilin paklığına, milliliyinə xidmət etməklə bərabər, ortaq türk dili probleminin həllinə də pay vermiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil vahidlərinin sosiolingvistik amillərin təsiri altında aktuallaşması hər zaman uğurlu nəticə vermir. Məlumdur ki, dildə mövcud olan leksik vahidlərin hec də hamısı funksional üslubların hər biri üçün eyni işlənmə məhsuldarlığına malik deyil. Bu xüsusiyyət dilin daha ciddi sahələri olan elmi və rəsmi üslublar üçün daha səciyyəvidir. Bu baxımdan “tamam” sözü üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir. Bax divani lüğət it türkə bax etimol sinxron vəziyyətdə sadə söz sayılsa da, diaxron səviyyədə bütövlük anlamı verən “tam” sözündən yaranmış ləksemdir.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT:

1. Baqana J. (2006). Fransuzskiy yazık v Afrike: problemı interferensii. Moskva, Nauka.
2. Solntsev V. (1984). “Variativnost kak obşeyə svoystvo yazıkovoy sistemi”. Jurnal ANRF Voprosı yazıkoznaniya. № 2.s.31-42.

XÜLASƏ

Ortaq türk ədəbi dilini reallaşdırma bilən əsas məsələ dilin leksikasıdır. Ümumtürk ədəbi dilinin M.Kaşğarlı, Nəvai və Füzuli zamanında gerçəkliyə çevrilməsində əsas faktor bədii dil idi. Dövrümüzdə bu gerçəkliyi reallaşdıran mentalinqvistik və sosiolingvistik amillərdir. İctimai-siyasi məsələlərə baxış həmrəyliyi, etnik, poetik və kulturoloji təfəkkür adekvatlığı, arxetiplərin söz yaradıcılığında rolunu ortaq dil və nitq vahidlərinin işlədilməsini zəruriləşdirən mentalinqvistik amillərdir. Təfəkkür təsəvvürlə sıx bağlıdır və məsələyə fəlsəfi aspektdən yanaşanda deyə bilərik ki, təsəvvürün kökündə insanın dərk etdiyi və şüur qatlarında müvəqqəti olaraq passiv laya atdığı obyektivliklər, əşya və hadisələrin yenidən canlanması dayanır. Nəticədə təfəkkürün vahidi olan məfhum dil vahidi olan sözlərlə ifadə olunur və ümumetnik təfəkkür ortaq sözlərin işləkliyini reallaşdırır. Azərbaycan dilində ortaq türk sözlərinin aktuallaşdırma vacib faktorlardan biri də sosiolingvistik məsələlərdir. Dil xalqın sosial yaddaşının bir hissəsidir. O, təkə nitq fəaliyyətinin deyil, həm də idrak fəaliyyətinin, mənəvi davranış fəaliyyətinin ümumi əsaslarını təşkil edən mənaların məcmusudur. Dilin imkan və vasitələrindən istifadə nitq fəaliyyəti və bu fəaliyyət üçün adekvat forma axtarışı, şəraitə uyğunlaşma, sosial mühitlə adaptasiya ilə bağlıdır. Cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildə inkişaf dəyişikliklər öz-özünə olmur, bunlar öncə dil daşıyıcılarının nitqində, sonra dildə reallaşır.

Açar sözlər: ortaq türk dili, mentalinqvistik amil, sosiolingvistik amil, arxetip

SUMMARY

PREVALENCE OF COMMON TURKIC WORDS IN AZERBAIJANI BY THE INFLUENCE OF MENTA AND SOCIOLINGUISTIC FACTORS

The main issue that is able to realize unique Turkic literary language is the lexis of the language. The main factor was literary language in making unique Turkic literary language into reality in the period of M.Kashgarli, Nevai and Fuzuli. It is menta-linguistic and sociolinguistic factors that implement this reality in our age. Common perspectives on public and political issues, ethnical, poetic and cultural cognition adequacy, the role of archetypes in wordbuilding are the menta-linguistic factors that make it necessary to use common language and speech units. Cognition is closely related with imagination and if we approach the issue from a philosophical aspect we can claim that the source of the imagination takes its roots from objectivities that a person recognizes and temporarily makes it passive in his mind, rebirth of objects and occurrences. As a result, the concept that is the unit of cognition is expressed with the words that are language unit and containing a unique ethnicity cognition realizes efficient use of common words. Another factor that is of great importance in terms of prevalence common Turkic words in Azerbaijani is sociolinguistic issues. Language is a part of the nation's social memory. It is the collection of the meanings that constitutes general basics of not only speech activity, but also mind activity, and moral behaviours. Using scope and means of language is connected with the speech activity and search for adequate form for this activity, adaptation to conditions and social environment. The changes or development in the languages that is closely related with society do not happen randomly, these first become available in the speech of native speakers, then in the language itself.

Key words: common Turkic words, menta-linguistic factors, sociolinguistic factors, archetyp.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Мамедова Айгюн⁷⁰

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО О.ГЕНРИ

Уильям Сидни Портер, известный под творческим псевдонимом О.Генри, знаменит рассказами, наполненными юмором и всегда неожиданным ярким финалом. Несмотря на оптимизм писателя на страницах новелл, жизнь его с детства складывалась непросто и печально.

Спустя столетие среди поклонников литературного таланта О. Генри и современных критиков У. С. Портер считается эталоном тонкого юмора и сарказма. А рассказ «Вождь краснокожих» – визитная карточка О. Генри – и вовсе вошел в число популярнейших в мире. Тем не менее, не только юмористические рассказы писал Уильям Портер – новелла «Последний лист» стала образцом сентиментальности.

Сам Уильям не считал себя гением, наоборот, писатель отличался скромностью и критически относился к своим произведениям. Творческой мечтой О. Генри стало создание полноценного романа, но сбыться ей было не суждено.

Уильям Сидни Портер родился в семье доктора Олджернона Сидни Портера и Мэри Джейн Вирджинии Свайм Портер 11 сентября 1862 года. в городе [Гринсборо \(Северная Каролина\)](#) в семье врача, предками которого были английские и голландские колонисты. Его дядя в 1865—1868 годах был губернатором Северной Каролины. Родители будущего писателя вступили в брак 20 апреля 1958 года, а спустя 7 лет мать будущего писателя умерла от туберкулеза.

Уильяму едва исполнилось 3 года, когда овдовевший Олджернон Сидни Портер забрал его жить к бабушке. Вскоре отец, не оправившись от потери жены, стал пить, перестал заниматься сыном, поселился во флигеле и свободное время посвящал изобретениям «вечного двигателя».

С раннего детства оставшись без материнской любви и заботы, мальчик нашел утешение в книгах. Уильям читал все подряд: от классики до женских романов. Любимыми произведениями юноши стали арабские и персидские сказки [Шахерезады](#) «Тысячи и одной ночи» и английская проза в стиле барокко Роберта Бёртона «Анатомия меланхолии» в 3 томах. Любимые литературные произведения юного Уильяма оказали влияние на творчество писателя.

После смерти матери воспитание маленького Уильяма взяла на себя сестра его отца Эвелина Мария Портер. Именно тетка, владевшая собственной частной начальной школой, прививала будущему писателю любовь к литературе. Получив среднее образование в школе Линдси-стрит, Уильям не стал изменять семейным традициям и устроился работать в аптеку, которая принадлежала его дяде. В августе 1881 года молодой Портер получил лицензию фармацевта. Продолжая работать в аптеке, он демонстрировал природные художественные таланты, рисуя портреты горожан.

В марте 1882 года Уильям, измученный изнуряющим кашлем, отправился в Техас в сопровождении врача Джеймса К. Хола, надеясь на то, что смена климата поможет молодому человеку восстановить здоровье. Портер поселился на ранчо Ричарда Холла, сына доктора Джеймса, в округе Ла Саль. Ричард разводил овец, а Уильям помогал пасти отары, а также вести хозяйство на ранчо и даже готовил обеды.

В этот период будущий писатель изучил наречия испанского и немецкого языков благодаря общению с рабочими на ранчо, иммигрировавшими из других стран. В свободное время Уильям читал классическую литературу.

Вскоре состояние здоровья Портера улучшилось. В 1884 году молодой человек отправился с Ричардом в город Остин, где решил остаться и поселился у друзей Ричарда, Джозефа Харрелла и его супруги. Портер три года жил с Харреллами. В Остине Уильям устроился на работу в фармацевтическую компанию Morley Brothers в должности фармацевта, а затем перешел в магазин Harrell Cigar Store. В этот период Уильям начал писать сначала для развлечения, а затем все сильнее увлекаясь.

За короткий промежуток времени Портер сменил множество должностей и мест работы: молодой человек поработал кассиром, счетоводом, чертежником. Именно в доме Харрелла начинающий писатель создал ряд ранних новелл и рассказов.

Товарищ Уильяма Ричард Холл стал комиссаром Техаса и предложил Портеру вакансию. Будущий писатель стартовал в качестве специалиста по чертежам в земельном управлении. Зарплаты хватало, чтобы семья не нуждалась ни в чем, но мужчина параллельно продолжил заниматься литературным творчеством в качестве подработки.

21 января 1891 года Уильям подал в отставку, сразу после победы на выборах нового губернатора Джима Хогга. Работая специалистом по чертежам, Уильям начал разрабатывать персонажей и сюжеты для рассказов «Постановление Грузии» и «Клад».

Тогда же Уильям устроился на работу в банк, который находился в Остине, в должности кассира и бухгалтера. Портер, по-видимому, небрежно заполнял книги бухгалтерского учета, и в 1894 году его обвинили в растрате. Уильям потерял работу, но официально ему тогда не предъявили обвинения.

⁷⁰ АГПУ, Центр Иностранных Языков

21 января 1891 года Уильям подал в отставку, сразу после победы на выборах нового губернатора Джима Хогга. Работая специалистом по чертежам, Уильям начал разрабатывать персонажей и сюжеты для рассказов «Постановление Грузии» и «Клад».

Тогда же Уильям устроился на работу в банк, который находился в Остине, в должности кассира и бухгалтера. Портер, по-видимому, небрежно заполнял книги бухгалтерского учета, и в 1894 году его обвинили в растрате. Уильям потерял работу, но официально ему тогда не предъявили обвинения.

После увольнения Портер переехал в город Хьюстон, где писатель посвятил себя творчеству. В то же время федеральные аудиторы проверили банк Остина и обнаружили недостачу, которая привела писателя к увольнению. Затем последовало федеральное обвинительное заключение, и вскоре Уильяма арестовали по обвинению в растрате.

Отец Уильяма внес залог, чтобы спасти сына от тюрьмы. Суд назначили на 7 июля 1896 года, но накануне судебного заседания импульсивный Уильям бежал сначала в Новый Орлеан, а затем в Гондурас. Уильям жил там всего шесть месяцев, вплоть до января 1897 года. Там он подружился с Аль-Дженнингсом, пресловутым грабителем поездов, который позже написал книгу об их дружбе.

В 1897 году Уильям вернулся в США, узнав о болезни жены. 17 февраля 1898 года состоялся суд, на котором писателя признали виновным в растрате 854,08 долларов и приговорили к 5 годам лишения свободы. Учитывая, что Портер был лицензированным фармацевтом, он смог работать в больнице для заключенных в качестве ночного аптекаря. Ему дали персональную комнату в больничном крыле, а в тюремной камере он не провел и дня.

24 июля 1901 года за хорошее поведение после отбывания трех лет Портер был освобожден и воссоединился с дочерью. Для 11-летней Маргарет отец все это время был в командировке.

Первый опыт литературной деятельности Портер получил в 1880-х годах в должности издателя юмористического еженедельника «The Rolling Stone», но спустя 1 год журнал прекратил свое существование из-за недостаточного финансирования. Тем не менее, его письма и рисунки привлекли внимание редактора в «Houston Post».

В 1895 году Портер с семьей переехал в Хьюстон, где он стал писать для публикации в периодических изданиях. Его доход составлял всего 25 долларов в месяц, но он неуклонно повышался, поскольку популярность творчества молодого писателя возрастала. Портер собирал идеи для своих произведений, прогуливаясь в лобби отеля, наблюдая и разговаривая с людьми. Эту технику он использовал в течение всей своей карьеры.

Скрываясь от ареста в Гондурасе в гостинице Трухильо, Портер написал книгу «Короли и капуста», в которой придумал термин «банановая республика», чтобы квалифицировать страну. Эта фраза впоследствии получила широкое применение для описания маленькой нестабильной страны с аграрной экономикой.

После ареста, в тюрьме, Уильям написал еще 14 рассказов под различными псевдонимами. Один из рассказов, а именно «Рождественский чулок Дика Свистуна», опубликовали в выпуске журнала McClure в декабре 1899 года под псевдонимом О. Генри. Друг Уильяма в Новом Орлеане отправил его рассказы издателям, чтобы они не догадались о том, что писатель отбывает тюремное заключение.

Наиболее плодотворный творческий период у Портера начался в 1902 году, когда он переехал в Нью-Йорк. Там писатель создал 381 рассказ. Более года еженедельно рассказы О. Генри издавались в выпусках журнала New York World Sunday Magazine. Остроумие, типажы героев и повороты сюжета приводили читателей в восторг, но часто критики относились к творчеству Уильяма довольно прохладно.

Будучи молодым холостяком, Уильям вел активный образ жизни в Остине. Он был известен своими остроумием, ораторским мастерством и музыкальными талантами: играл на гитаре и на мандолине. Кроме того, Уильям пел в хоре в епископальной церкви Св. Давида и даже стал членом «Квартета города Хилла» – группы молодых людей, которые давали небольшие общегородские концерты.

В 1885 году при закладке краеугольного камня Капитолия штата Техас обаятельный Уильям Портер познакомился с Атоль Эстес – 17-летней девушкой из состоятельной семьи. Мать Атоль резко возражала против союза молодых людей и даже запрещала дочери видеться с Уильямом. Но вскоре влюбленные тайком от семьи Эстес обвенчались в церкви преподобного Р. К. Сута, пастора Центральной пресвитерианской церкви.

После свадьбы молодые люди часто участвовали в музыкальных и театральных постановках, и именно Атоль призвала мужа продолжать писать. В 1888 году Атоль родила мальчика, который прожил всего несколько часов, а год спустя дочь Маргарет Уорт Портер.

После обвинения Портера в растрате Уильям бежал из США в Гондурас, где продолжал писать. Поначалу супруги планировали, что Атоль с дочерью вскоре присоединится к нему. Однако состояние здоровья женщины не позволило ей отправиться в столь дальнее и непростое путешествие. Когда до Уильяма дошла весть о том, что Атоль серьезно больна, Портер вернулся в Остин в феврале 1897 года и сдался стражам порядка.

Спустя полгода Атоль Портер умерла. Причиной смерти женщины стал туберкулез, от которого скончалась и мать писателя. На память о любимой супруге у Уильяма осталось только семейное фото, где писатель изображен с Атоль и дочерью Маргарет.

В 1907 году Портер снова женился на Саре (Салли) Линдси Коулман, которая нравилась Уильяму еще в юности. Позже Сара Линдси Коулман описала романтическую вымышленную версию их переписки и ухода Уильяма в новелле «Ветер судьбы». Еще ряд авторов позднее написали более достоверные варианты биографии знаменитого писателя.

В течение жизни Уильям Портер имел проблемы, связанные со злоупотреблением алкоголя, которые обострились к концу жизни писателя и не позволяли Уильяму полноценно работать. В 1909 году вторая жена Портера Сара оставила его, а 5 июня 1910 года писатель скончался. Причиной смерти Уильяма Портера стал цирроз печени и диабет.

Спустя 8 лет была учреждена ежегодная литературная премия за лучший рассказ имени О. Генри. Обладателями премии стали [Вуди Аллен](#), [Стивен Кинг](#) и другие писатели. А в 2010 году появилась новая литературная премия имени О. Генри под названием «Дары волхвов», которая представляет собой конкурс рассказов и новелл на русском языке в лучших традициях Уильяма Портера. Среди ее лауреатов числятся [Николай Фоменко](#), Евгений Мамонтов и другие.

Дочь знаменитого писателя Маргарет пошла по стопам отца. Девушка занималась литературной деятельностью с 1913 по 1916 годы. Спустя 11 лет Маргарет скончалась от туберкулеза.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Велиева Секинеханум Фазиль кызы⁷¹
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО РЭЯ БРЭДБЕРИ

При упоминании имени Рэя Брэдбери каждый подумает об увлекательнейших фантастических романах. Рэй Брэдбери — один из лучших писателей-фантастов, обладатель ряда литературных наград, в том числе и в жанре фантастики. Однако Брэдбери писателем-фантастом себя не считал.

Рэй Дуглас Брэдбери родился 22 августа 1920 года в Уокиган (штат Иллинойс, США). Отец будущего писателя, Леонард Сполдинг Брэдбери (1891-1957) — выходец из семьи англичан, из числа первых поселенцев в Северной Америке. Переехали из Англии в 1630 году. В автобиографии есть семейная легенда: прабабушка Рея Мэри Брэдбери — «салемская ведьма», повешенная после судебного процесса 1692 года. Мама Рея — Мари Эстер Моберг (1888-1966), шведка.

Кроме Рэя в семье рос еще один сын, Леонард. Двое других (брат Сэм и сестра Элизабет) умерли в младенчестве. Мальчик рано познакомился со смертью близких, что оставило след в некоторых литературных произведениях в будущем.

В семье Брэдбери любили искусство. Внимание уделялось зарождающемуся кинематографу.

Во время «Великой депрессии» в маленьком городке отцу не удавалось найти работу. В 1934 году семья Брэдбери переехала в Лос-Анджелес, поселившись в доме у дяди мальчика. Жили трудно. После окончания школы юноша работал продавцом газет. Денег на продолжение учебы у семьи не было. Высшее образование Рэй не получил. По словам писателя, учебу в колледже заменила библиотека. Трижды в неделю юноша просиживал за книгами в читальном зале. Тогда же, в 12 лет, у мальчика появилось желание сочинять самому. На покупку книги Э. Берроуза «Великому воину Марса» не было денег, и юн

Мальчик решил стать писателем. Окончательно желание сформировалось после окончания школы. Первая ступенька творчества — публикация в местной газете стихотворения «Памяти Вилла Роджерса» в 1936 году. Рэй писал небольшие рассказы, подражая стилю [Эдгара По](#). Критиком и советчиком юного писателя был Генри Каттнер, американский писатель-фантаст.

В возрасте 17-ти лет Брэдбери стал членом американского сообщества молодых авторов — лос-анджелесской «Лиги научных фантастов». Рассказы начали выходить в дешевых сборниках фантастики. Вырисовывался литературный стиль, присущий произведениям Брэдбери. С 1939 за два года выпустил 4 номера журнала «Футуриа фантазия». К 1942 году писатель полностью переключился на литературу. В это время он писал полсотни рассказов в год.

Несмотря на мизерные доходы, Брэдбери не оставлял творчество. В 1947 году свет увидел первый сборник рассказов писателя «Темный карнавал». В сборник вошли работы периода 1943-1947 годов. Впервые появились персонажи: дядюшка Энар (прототип — лос-анджелесский дядя Рэя) и «Странница» Сеси. Сборник прохладно встречен публикой.

Летом 1949 года Рэй Брэдбери приехал на автобусе в Нью-Йорк. Поселился в хостеле Американской ассоциации молодых христиан. Предложил рассказы 12-ти издательствам, но никто не заинтересовался. По счастью, Дон Конгдон, литературный агент Брэдбери, вышел на издательство «Даблдэй». Издательство в это время готовило сборник научной фантастики. Брэдбери заинтересовал издателя Уолтера Брэдбери (однофамилец). Уолтер согласился издать Брэдбери при условии, что рассказы тематически будут объединены в роман.

За ночь Рэй изложил общий обзор будущего романа в виде эссе и предоставил его издателю — это была цепочка из сюжетов ранних рассказов о Марсе, собранная в единое произведение. В «Марсианских хрониках» Брэдбери невидимо провел параллель между освоением героями романа Марса и прибытием колонизаторов на Дикий Запад. Роман завуалировано показывал ошибки и несовершенство человечества. Книга перевернула представление о научной фантастике. Брэдбери считал «Марсианские Хроники» лучшим своим произведением.

Всемирного признания Рэй Брэдбери добился с выходом в 1953 году романа «451 градус по Фаренгейту». В основу романа легли два рассказа: «Пожарный» (не издан) и «Пешеход». Дебютная публикация вышла частями в журнале «Playboy», только начавшем набирать популярность.

В эпиграфе книги сказано, что 451 градус по Фаренгейту — температура воспламенения бумаги. Сюжет романа рассказывает о потребительском тоталитарном обществе. Писатель показал общество, поставившее во главу угла приобретение материальных ценностей. Книжки, заставляющие читателя мыслить, подлежат сожжению вместе с домами владельцев запрещенной литературы. Главный герой романа пожарный Гай Монтэг, участвующий в сожжении книг, считает, что делает правильное, нужное дело. Гай встречает 17-летнюю девушку Клариссу. Знакомство переворачивает мировоззрение молодого человека.

Роман подвергся цензуре. Издательством «Ballantine Books» для средних школ было переделано и исключено 70 кусков из романа. В 1980 году писатель потребовал издавать роман без сокращений.

⁷¹ АГПУ, Центр Иностранных Языков

В СССР роман, несмотря на негативные комментарии в идеологических изданиях, вышел в 1956 году. Экранизация «451 градус по Фаренгейту» в 1966 году снята постановщиком из Франции Франсуа Трюффо. В 1984 году по мотивам книги вышел телеспектакль «Знак Саламандры».

В 1957 году вышла отчасти биографическая книга «Вино из одуванчиков». Эта повесть Брэдбери не похожа на остальные произведения. В ней затронуты детские переживания автора. Сюжет повествует о летних приключениях 1928 года братьев Тома и Дугласа Сполдингов, живущих в маленьком городке Грин Таун. Рэй — прототип 12-ти летнего Дугласа.

Брэдбери хотел создать более объемное произведение. Издатель Уолтер Брэдбери настоял на разделе повести на две части. Вторая часть, названная автором «Лето, прощай!», увидела свет лишь спустя полвека, в 2006 году.

Еще один роман, связывающий Рэя Брэдбери с детством, — «Из праха восставшие». Это история о причудливом семействе Эллиот, в доме которого обитают удивительные сказочные существа. В роман входят рассказы «Семейная встреча», «Апрельское колдовство», «Дядюшка Эйнар» и др. Написанию рассказов, входящих в роман, способствовали яркие воспоминания Рэя из детства. Десятилетним мальчиком вместе с братом на Хэлоуин он приезжал к тете Нейве. Собирали кукурузные стебли и тыкву. Тетя наряжала мальчика колдуном и прятала под лестницей в доме бабушки, чтобы пугать крадущихся в темноте гостей. Праздники проходили в бурном веселье. Писатель называет самыми дорогими воспоминания о той атмосфере.

Сборник «Лекарство от меланхолии» вышел в 1960 году. В нем опубликованы рассказы периода 1948-1959 годов. Вошли рассказы: «Погожий день» (1957), «Дракон» (1955), «Чудесный костюм цвета сливочного мороженого» (1958), «Первая ночь великого поста» (1956), «Время уходить» (1956), «Пришло время дождей» (1959) и др. Сборник посвящен психологии, природе человеческой натуры.

Писатель всю жизнь критиковал современное общество, считая его потребительским. Брэдбери считал, что в мире недостаточно внимания уделяется науке, развитию космической отрасли. Люди перестали мечтать о звездах, их интересует лишь материальное. Брэдбери произведениями взывал к человечеству прекратить бездушное отношение к будущему. Яркий пример — рассказ «Улыбка», действие которого происходит в недалеком будущем. Люди деградировали, сожгли все книги. Главное развлечение — публичное уничтожение уцелевших предметов искусства. На площади стоит очередь из желающих плюнуть в картину «Мона Лиза».

Самый переиздаваемый рассказ Брэдбери — «И грянул гром». В основе научно-фантастического рассказа лежит «теория хаоса», чаще называемая «эффектом бабочки». Это произведение о зыбкости равновесия природы на Земле. Сюжет рассказа лежит в основе фильмов и сериалов «И грянул гром», «Эффект бабочки», «100 лет тому назад».

Творчество писателя неразрывно связано с кино и театром. Брэдбери писал сценарии, самый известный из которых — «Моби Дик». Автор и ведущий ряда телепередач из цикла «Театр Рэя Брэдбери», выходявшего с 1985 по 1992 год.

Неоценима поддержка жены начинающего писателя. Продавщица книжного магазина Маргарет Маклюр стала женой Рэя Брэдбери 27 сентября 1947 года. Доходы от рассказов на первых порах не приносили больших денег, поэтому в начале семейной жизни главный добытчик — жена.

Брак был счастливым и продлился до смерти Мэгги, как писатель ласково называл любимую женщину, в 2003 году. Именно к ей автор посвятил роман «Марсианские хроники», написав: «Моей жене Маргарет с искренней любовью».

У Рэя Брэдбери и его супруги было четверо детей — дочери Беттина, Рамона, Сьюзен и Александра.

Рэй Брэдбери дожил до 91 года. Жизнь была насыщенной непрестанным трудом. Каждое утро уже в преклонном возрасте писатель начинал за рабочим столом. Он верил, что творчество продляет ему жизнь. Библиография писателя пополнялась до смерти. Последний роман вышел в 2006 году.

У Брэдбери было необыкновенное чувство юмора. Как-то на вопрос о возрасте Брэдбери ответил: «Представьте себе заголовки во всех газетах мира — «Брэдбери исполнилось сто лет! Мне сразу выдадут какую-нибудь премию: просто за то, что я ещё не умер».

В возрасте 79 лет у писателя случился инсульт. Остаток жизни он провел в инвалидной коляске. Брэдбери умер 5 июня 2012 года в Лос-Анджелесе. Дом семьи писателя снесен в 2015 году.

Рэй Брэдбери получил премии в области фантастики «Небьюла» и «Бенджамин Франклина». Награжден премией Американской академии, номинирован в «Зале славы» премии «Прометей» (1984). На счету фантаста национальная медаль в области искусств (2004) и звание «Гранд-мастер». Рэй Брэдбери — лауреат Пулитцеровской премии (2007) и премии [Брэма Стокера](#) в номинации «За достижения всей жизни».

Имя Рэя Брэдбери носит астероид. Космическая Лаборатория NASA решила дать имя первого писателя, предположившего существование жизни на Марсе месту посадки марсохода MSL Curiosity на Красную планету. «Международный астрономический союз» 15 октября 2015 утвердил название «Брэдбери» кратера на Марсе.

На голливудской «Аллее славы» есть звезда Рэя Брэдбери.

Yusifova Fidan Elxan qızı⁷²

SƏRO ORUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son illərdə təkcə Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətləri deyil, onun dialekt və şivələri də geniş və ətraflı surətdə öyrənilir. İndi ölkəmizdə dialekt və şivələrin fundamental tədqiqi daha yüksək mərhələyə çatmışdır. Yeni təfəkkür dövrü Azərbaycan dilçiliyinin bir sahəsi olan sərğ qrupu dialektlərinin leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini tarixi müqavimətli şəkildə tədqiq etməyi aktual bir problem kimi qarşıya qoymuşdur. Sərğ qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinən sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri dəyişmələrlə işlənir, bəziləri isə ədəbi dilimizdə fonetik cəhətdən tamamilə fərqlənir, bir hissəsi isə müasir dilimiz baxımından arxaizm hesab olunur.

Azərbaycan dilinin sərğ qrupu dialekt və şivələri özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri ilə ədəbi dildən, həm də bir-birindən fərqlənir. Lakin bu fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən zəif, sintaktik fərqlərə nisbətən daha qüvvətlidir. Sərğ qrupu dialekt və şivələrimizin morfoloji xüsusiyyətləri ümumiləşmiş halda aşağıdakılardan ibarətdir: **1.** Söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik simasını dəyişməsi. Bu xüsusiyyət daha çox sərğ dialekt və şivələrinə aiddir; məs.: aton, atoun, atouz, nənön, nənö^üz, mə[˘]m, mə[˘], sə[˘]n, sə[˘] (B., Ş., Q., Muğ.); mə[˘]ki, sə[˘]ki (Q.). **2.** Sonu saitli isimlərin təsirlik halda -yi, -yi, -yu, -yü şəkilçilərini qəbul etməsi. Bu xüsusiyyət qərb dialekt və şivələrində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir; məs.: arabayı, tulayı (B.-Qob., Hök., Güz.). **3.** Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: atouz, dədöüz, ataüz. **4.** Xəbərlilik şəkilçilərinin II şəxs cəmdə müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: oyağsuz, gəlırsüz, bilırsüz. **5.** Sifət dərəcələrinin müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: ağıntul, qarantul, qarantul; uzunsav, uzunsoy. **6.** Sıra sayların -mınci şəkilçisi ilə ifadəsi; məs.: biriminci, ikiminci və s. **7.** Şəxs əvəzliliklərinin I, II və III şəxs təkinin yönlük halda müxtəlif şəkildə ifadəsi; məs.: məyə, məə, səyə, səə. **8.** İşarə əvəzliliklərinin müxtəlifliyi; məs.: budev, odev, belənçi, beləncig. **9.** Felin bacarıq şəklində inkarının sintetik şəkildə ifadəsi; məs.: yazammadı, yazammaz. **10.** Felin əmr şəklində II şəxs təkinin xüsusi şəkilçi ilə ifadəsi; məs.: algınən, deginən, yazginən, gəlginən. **11.** Nəqli keçmişin II və III şəxslərinin -ib, -ib, -ub, -iib; şəkilçiləri ilə ifadəsi; məs.: alıbsan, alıbsız, alıbsuz, alıb, gəlıbsən, gəlıbsız, galib. **12.** İndiki zamanın müxtəlif şəkilçilərlə və analitik yolla ifadəsi; məs.: gəli, gəlü, aladu, gələdü, baxa durur, gələ durur, ala var, gələ var, gida döğür, gələ döğür. **13.** Qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs inkarında -man, -mən, II şəxs inkarda isə -mar, -mər şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: almanam, gəlmənig, yazmarsan, gəlmərsüz. **14.** Şərt şəklində -se, arzu şəklində -e şəkilçiləri ilə ifadəsi; məs.: alseydi, aleydi, gəseydi, gəleydi və s. **15.** -iban, -ibən, -ibannarı, -ibənnəri feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi; məs.: baxıban, gəlibən, durubannarı, sürübənnəri (4, s. 122-123).

Lüğət cəhətdən dialektlərimizdə aşağıdakı tip sözlərə rast gəlmək olur: **1.** Sadə sözlərdir ki, bunlar yalnız bir kökdən ibarətdir; məs.: ot, at, otax II otağ, qızı/, qırmızı, tünik, uzun, güdə, bir, beş, on, mən, sən, o və s. **2.** Düzəltmə sözlərdir ki, bunlar köklə sözdüzəldici şəkilçilərdən əmələ gəlmişdir; məs.: abaçı (S.), qalxoççı (B.), duzzu, dizzig (Muğ.), uzunnuğ (S.), təpikçil (Şir.), dadsız, yortağan (Şir., S.), yellənçəx[˘], unnux, birrig (S., Ş.), başda, işdə (bütün dialektlər) və s. **3.** Mürəkkəb sözlərdir ki, bunlar bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir; məs.: şirintum, uzunqıç, qaş-daş, belbağı, ayaqqabı, boyunbağı, günçixan (B., S., Ş.), qo^um-qərdeş (B.) və s. (4, s. 124). Yalnız damaq ahənginə, əsasən, ikivariantlı şəkilçilər işlənən dialektlər qrupuna Quba, Bakı, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Cənubi Azərbaycan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir. Bu qrup dialektlərdə bəzi hallarda sözün ahənginə tabe olmayan birvariantlı şəkilçilərə də rast gəlmək olur. Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektlərində arxasıra saitli şəkilçilər işləndiyi halda, Bakı dialektində və İsmayılı, Lənkəran rayonu şivələrində önsıra saitli şəkilçilərə (-lıx, -lux, -nıx; -ax, -ux; -dıxda; -max, -mağ, -meg; -eg; -cigez; -ecəg; -yə; -i; -mci; -ə; -ki) rast gəlmək mümkündür; məs.: beşlıx, günnıx, gəlməx // gəlməğ, gidax, gedax, gəlırıx, gəlırux (Q.), almeg, aleg, qızcigez, alecek, alleg (B.), quzi, quşi, kitabı, altımcı, onımcı (B., İsm., Lənk.), aya, quşa, altında (İsm.-Bas.), axşamki, onunki (B., İsm., Ş., Lənk.). Sərğ qrupu dialekt və şivələrimizdə isim kateqoriyası leksik-semantik cəhətdən başqa, bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə də ədəbi dildən seçilməkdədir. Bu fərq yalnız hallanma, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarında gözə çarpmaqdadır. Belə ki, ədəbi dildən fərqli olaraq, müəyyən səbəblər nəticəsində hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri başqa şəkildə və başqa variantda çıxış edir.

Sərğ qrupu dialekt və şivələrində işlənən isimlər leksik fondu və qrammatik əlamətləri baxımından fərqlənir. Bu dialekt formasında isimlə əlaqədar xarakterik cəhətlər düzəltmə isimlərdə, hal və mənsubiyyət şəkilçilərində daha çox rast gəlinir. Sərğ qrupu dialekt və şivələrində bir sıra sadə isimlər işlənir ki, bunları müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində görə bilmirik. Nümunə üçün bunlardan bir neçəsini göstərək; məs.: belgə (B.), bobılbas, qobılbas (Sal.), vala (Sal.), qut (Sal.), qotman (Şir.), sızıməğ (B.), yaxınkeş (Sal.), gouz (B.), manqay (B.), meşməşi (S.), puluş (Sal.). Sərğ qrupu dialekt və şivələrində bir sıra isimlər vardır ki, bunlar tərkib etibarilə sadə köklə sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. Tərkibində -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçili sözlər: k'olxoççı II qalxoççⁱ (Şam., Sal.), qalxoççı, əbəbəçi (B.), əbəçi (Sal.), aşığçı,

⁷² Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı

becərənci (Muğ.), əhallaçı (Muğ.), -in,-in,-un,-ün yiyəlik halda dördvariantlı -in⁴, -nin⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.: mındağın “ budaq”, tühəgin, sayquşun “ bayquş”, üzün “qoymaq”, sırsıranın billəniin “ şirniyyat” (Muğ.) (M.M.s. 95). Dərbənd şivəsində yiyəlik halda -i,-i,-u,-ü /-ni,-ni,-nu,-nü şəkilçisi işlənir.Vəlikənd və Padarkənd şivələrində dörd variantda, Səlik, Bilici, və Zidiyan Qazmaları kənd şivələrində iki variantda (-i,-i,-ni,-ni) formasında rast gəlinir.Məs.: Qoyunu ərisin başına keçirədi; -Yağı altında qaladı torta (Dər.)(M.M.95). Dərbənd (Rukəl,Vəlikənd, Xilipənci,Səlik,Nügədi),Lənkəran,Bakı (İçş.,Bayırş.,Ə.,Bül.,Höv.,T.) və Lerik şivələrində yönlük hal şəkilçisinin incə variantı ə (yə) qalın variantını da təmsil edir.Məs.: almayə, qapuyə,qutuyə (Dər.),lampiyə,bobiyə,dayyə (B.),potuğə,balığə, buğlamiyə (Lən.),baxçıyə,zavodə, odinə (L.) və s. (2,s.104), təsirlik hal şəkilçisi Bakı, Muğan, Quba, Dərbənd,Lənkəran şivələrində -i,-ni şəklində öz əksini tapmışdır.Məs.: qərdeşi, qəduşi, lampani,sui, toyği (B.),qoyını, quyini,touği, üzügi (Muğ.),uşağı, qapuni, lampani (Dər.), ləki, potuği, quyini (Lən.) (2,s.105). Bakı (Hökməli, Qobu,Güzdək, Corat,Xocahəsən), Muğan (Kürkəndi,Beşdəli) şivələrində saitlə bitən sözlərdən sonra bitişdirici y ünsürü işlənir.Məs.: lampayı,qaleyi, kəmrəyi “ təzək”,dayçayı (B.), baltayı,çeşniyi “şəkil”,qırayı “ paltar asan” (Muğ.),çatıyı, arabıyı, qapıyı (Ler.) (2,106). Şərq qrupu dialektlərində çıxışlıq halın qrammatik əlaməti –dan,-dən şəkilçisidir.Məs.: hovadan,dovadan,ərəbədən, qədəşdən (B.), çubandan, xatundan, kürpidən (Dər.) (2,s.108). Bu qrup dialektlərdə ilə qoşması –nan,-nən,-inan,-ynan şəklində birgəlik mənasını ifadə edir. Məs.: -Muni hökminən gətirib gəlillər padşahun qulluğına; -Di: r ki, nəki bağda armud ağacı vardı, lapatgəynən kötüglərini qazacegəm, palteynən uları kötügdən diblərini vıracegəm (B.); -Taxılın yerin dıraxdıran sürüq, maleynan malale:rux (S.) (2,s.111).

Bakı, Quba, Lənkəran şivələrində birvariantlı üçüncü şəxs mənsubiyyət –i şəkilçisindən istifadə olunur.Məs.: başi,əli, qeyisi, atasi,ərəbəsi,oxloui (B.), qunağı, inegi, güzi, atasi, ərəbəsi,quzusi (Q.) (2,s.143). Bakı dialektində -lari,-ləri şəkilçisi üçüncü şəxsin tək və cəmində işlənir.Məs.: atalari, ərəbələri, atdari, küçələri və s. –Uşağların pişigdən zəhləmi gedir (Şam.).Dərbənd dialektində, Lerik şivələrində hər üç şəxsin tək və cəmində ikinci tərəf, yəni mənsub əşya şəkilçisiz işlənir.Birinci tərəfin əvəzliliklə ifadə olunması onun hansı şəxsə aid olmasını göstərir. Məs.: mənün bacı, sənin bacı, onun bacı, bizün bacı, onların bacı (Dər.), mənim qız, sənin qız, onların ev (Ler.) (2,s. 147).

Şərq qrupu şivələrində birinci və ikinci şəxslərin cəmində ikinci tərəf şəkilçisiz işlənir. Məs: bizim küçə, süzün öy, (B.), bizim ineg, süzün yerrər (Lən.). Qubanın Alpan,Zizik və Xuray kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının geniş yayılmış formalarından biri də yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş şəxs əvəzliyinin “üçün” qoşması ilə, ikinci tərəfin isə şəkilçisiz işlənməsidir.Məs: -Mə: mçün bir dənə oğul var; -Sə: nçün də iki əl var, mə:mçün də iki əl var (2,s.151). Nümunələrdə mənim oğlum, səmmin əlin, mənim əlim əvəzinə məmçün uşağ, sənçün əl,məmçün əl birləşmələri işlənməmişdir. Dərbənd şivəsində hər üç şəxsin tək və cəmində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənir ki, birləşmə daxilində həmin tipli sözlər ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Bakı dialektində və Muğan şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən yönlük və təsirlik hallarda n əvəzinə v ünsürü işlənir.Məs.: atova, atovi, babovi (B.), qoluva, öyüvə,öyüvi (Muğ.) və s. Bu xüsusiyyət Quba, Dərbənd, Lənkəran dialekt və şivələrində yönlük və təsirlik hallarla yanaşı, yiyəlik halda da geniş yayılmışdır.Məs: künnəgüvün “ köynək”, künnəgüvi, künnəgüvüzə, inegüvün, inegüvə və s. (Quba), başuvun, başuva, kitabuva, kitabuvi (Dər.), nənəvin, nənüvə (Lənkəran) (2,s.160).

Şərq qrupu dialekt və şivələrində lar² şəkilçisi -nar/ nər, -dar/dər, -rar/rər, -zar/zər, -sar/sər şəklində işlənir.Məs.: günnər, gəlinnər (B.), qızdar, itdər, külfətdər (Dər.), gomuşdar, quşdar (Mər.), xoruzdar. Günüzdar, tozdar (Şam.), qaşdar, işdər, ö:latdar (Muğ.), səhərrər, doxturrrar (Muğ.), borazzar “ ip”, bürgəzzər “ süpürgə”, güzzər, öküzzar (Muğ.), dossar,fanissar (Muğ.) (2,s.170). Dərbənd şivəsində -gil-in ifadə etdiyi mənanı –lar, -lər şəkilçisi yerinə yetirir. Məs.: Mən getmişdim Bahadurrara (Dər.). –la, -lə şəkilçisi Dərbəndin Muğartı və Zil kənd şivələrində isim və fellərdə kəmiyyət şəkilçisi olaraq işlənir və bu şəkilçi söz köklərinə zaman və -dır şəkilçisindən sonra əlavə olunur.Məs.: doxdurra, moşinnə (Dər.). Şərq qrupu dialektlərdə əmr şəklinin birinci şəxs cəmi, birinci şəxs cəm şəkilçisi ilə ikinci şəxs cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn –ağun, -əgün,-əyün (Ş.,Q.,Mər.,Muğ.), -egün,-egüz (B.) şəkilçiləri ilə ifadə olunur.Rəsul Rüstəmov Bakı dialektində-egüz, Muğan şivələrindəki – ağuz/əgüz/egüz şəkilçisinin “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində XIV və sonrakı əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin birinci şəxs cəmində işlənməmiş –avuz/əvüz şəkilçisinin fonetik variantı olduğunu qeyd edir (3, s.261). –at,-cat şəkilçisi Bakı və Lənkəran şivələrində daha çox işlənir.Məs.: elat, baqat, muşqulat, meyvəcat,hovacat və s. Bakı, Salyan, Lənkəran şivələrində həm damaq, həm dodaq saitli şəkilçilər işlənir: -ig//ik, -yig//yik,-uğ//yuğ (B.), -uğ//ux, -yuğ//yux, -üg//yüg (Lən.); -du,-dü şəkilçisi Bakı, Quba, Lənkəran və Muğanın bəzi şivələrində üçüncü şəxs şəkilçisinin dodaq variantı –du,-dü daha çox işləkdir.Məs.: cilodu “atın cilovu”, abqoradu, həmsinədü “ bacı”, güzəmdü (B.), uşağdu, keççidü, nelçüdü “nəlbənd” (Q.),bacıdu, tünəgdü, eltidü (Muğ.); -dılar⁴ şəkilçisi Bakı,Dərbənd şivələrində məhdud dairədə işlənir.Məs.: əfcidilər,uşağdular, atadılar (Dər.). Feillərdən fərqli olaraq, isimlərdə şəxs anlayışının inkarı “ deyil” sözünün müxtəlif variantları ilə ifadə olunur. Şəxs şəkilçiləri “deyil” sözünə əlavə olunur.Məs.: adam dögil, yalançı döğü, uşağ döğüldüq, uşağ döyüldü (Dər.), malavan döğürəm, malavan döğürük, kəççi döğürdün,kəççi döğürdük və s.(Muğ.).

Şərq qrupu dialekt və şivələrdə işlənən sifətlər ədəbi dildən daha çox leksik cəhətdən fərqlənir. Məs.: zağar “zəif”, qaç “ədəbsiz”(Q.), əzvay “aciz”, şətəl “nadinc”, “şəlpə “köhnəmiş parça” (B.); -cix, -cix², -cığ, -cığ şəkilişi azaltma dərəcəsinə işlənir (2,s.209). Məs.: azacığ, körpəciğ (B.). -ımtıl şəkilişi -antı/anti/antu//inti//ənti şəkildə Dərbənd dialektində işlənir: qarantı// qaramtu, ağantı, sarantı, qızarantı, buzantı (Dər.). Bu şəkilişə Lerik şivəsində -untu variantında rast gəlinir: göyuntu, ağuntu, bozuntu; -sov şəkilişi Quba dialektində -ımsu, -ımsul, -ımsul, -ümsül şəkildə işlənir: göyümsül, ağımsul; -şin şəkilişi: qərəşin (L.); -yanız şəkilişi: qərəyanız, süarıyanız (L.), Dərbənd şivəsində -yovuz formasında işlənir: qarayovuz; -iş, -uş (Muğ), -ovuş, -ovuş/ oviş (Dər.): ağuş, gögiş (Muğ.), ağovuş, gögovuş (Dər.) (2,s.210). Çoxaltma dərəcəsinə işlənən -ca² şəkilişinə Abşeron (Hövvan, Piriküşkül, Fatmayı, Corat) şivəsində -cal variantına rast gəlinir. Məs.: xırdacal.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində düzəltmə fellər daha çoxdur. Onların bir qismini nəzərdən keçirək: Başladük uruz qazammağ (Dər.). -la, -lə şəkilişi ilə düzənlər: Unnan sura üstün² turpağlayalla (Dər.); -di⁴ şəkildə: Təmizdiyə döğəm mən səi (Abş.), Mən bunu güzdüyəcəm; -da² şəkildə: Baxdı kəkliklərin otdamağına (Abş.); -i şəkildə: Ərəbələr taği əzib kori: ceklər (Abş.); -lan² şəkilişi bütün əsas nitq hissələrindən, hətta nidalardan da fel düzəldir: Mən ö: lənmək isdi:rəm (Abş.), Urusu görəndə ürələndim (İsm.), -dır⁴ şəkilişi təsirli fellərdən təsirli fellər və icbar növ fellər düzəldir. Məs.: Qızını yurəgin sindirmağa istəmiyə (Dər.), Bəzətədü evi düzətədü (Dər.); bilmə ilə yanaşı yanaşı olaraq ancaq -mm şəkilişini işlədirlər; məs.: -yaza bilmədi // yazəmmədi, gələ bilməyib//gələmməyib (1,s.14-15). Bu qrupa Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, İsmayılı, Mərəzə, Muğan şivələri daxildir. Əmr şəklinin I şəxs tək inkarı Bakı, Quba dialektlərində çox vaxt birvariantlı -im şəkilişi vasitəsi ilə ifadə olunur. Müasir dövrdə dialekt və şivələrimizdə -qıt, -git şəkilişlərinə ancaq -qınan, -ginən mürəkkəb şəkilişləri tərkibində rast gəlirik. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, -ginən şəkilişi əksər dialekt və şivələrimizdə istər önsürə və istər arxasürə saitli fel əsaslarına əlavə edildiyi halda, Muğan şivəsi, Şamaxı dialekti və Bakının Qobu, Hökməli, Güzdək kənd şivələrində ən çox önsürə saitli fel əsaslarına qoşulur; məs.: getginən, görginən, üzginən və s. Quba dialektində şərt şəklinin sadəsi II şəxs təkdə -sov, -söv, II şəxs cəmdə isə v səsinin düşməsi nəticəsində -sov, söv şəkilişləri, ikinci şəxsədə -sö², -sö² şəkilişləri ilə ifadə olunur. Dialekt və şivələrimizdə vacib və lazım şəkillərinin inkarı ədəbi dildən fərqli olaraq isim və sifətdə olduğu kimi deyil zərfi ilə ifadə olunur; məs.: almalı döğürəm (Z., Mər., B., Ş., Muğ.), alası döğürəm (Q., Mər., B., Ş.); -iban, -iban, -uban, -übən (Q., Ş., Mər., İsm.), -ubani, -übəni (Q.) aliban, gəlibən, quruyuban, alubəni, görübəni və s. Quba dialektində -iban, -ibən, -uban, -übən şəkilişləri ilə cəm şəkilişinin biriləşməsindən əmələ gəlmiş feli bağlama şəkilişlərinə də (-ibannarı, -ibənnəri, -ubannarı, -übənnəri) təsadüf edilir; məs.: qışqırībannarı, gidībənnəri, diyībənnəri; -alı¹, -əli. Şərq dialekt və şivələrimizdə isə bu feli bağlama vəzifəsində -anı, -əni şəkilişləri işlənir; məs.: alanı¹, gələni, oxıyanı¹, diyəni (B., Ş., Mər., İsm., Muğ.); -ıncan, -incən (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.), -ıncə, -incə, -unca, -üncə (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.). Məs.: alıncan, gələncən, görüncən, oxıyıncan, diyincən (B., Q., Ş., Mər., İsm., Muğ.); -anda, -əndə: alanda, gələndə, quranda, görəndə, başdıyanda, işdiyəndə və s. Bakı, Quba, dialektində inkar şəkildə ancaq -yəndə şəkilişi işlənir; məs.: yazmıyəndə, almıyəndə və s. -mə+mışdan, -mə+mışdən: almamışdan, gəlməmişdən, başdamamışdan, işdəməmişdən (B., Ş., Mər.)(4,s.273).

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı materiallar var. Lakin onlar bu vaxta qədər kifayət qədər öyrənilməmişdir. Sözlərin eyni fonetik variantları həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə mühüm yer tutur və tədqiqat prosesində bu cəhətə də xüsusi diqqət yetiriləcəkdir. Morfoloji xüsusiyyətləri ilə seçilən sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə ya tamamilə işlənmir, ya da başqa mənalar daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Kazimov Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində felin quruluş xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri. Bakı: “Elm və təhsil 2014, № 2 s.3-25
2. M. Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi nəşr”, 2019, 352 s.
3. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: EA-nin nəşri, 1961, 274 s.
4. M. Məmmədli. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi nəşr”, 2019, 352 s.
4. Şirəliyev M. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”. Bakı: “Şərq-qərb”, 2018. 416s.

Açar sözlər: şərq qrupu, dialekt, morfoloji, şəkilişlər, kateqoriya, nitq hissələri.

Key words: east group, dialect, morphological, figurines, category, speech parts.

Ключевые слова: восточная группа, диалект, морфология, статустки, категория, речевые части.

Summary

The Eastern group is treated with changes in morphological features of words found in dialects and dialects, some of which are completely phonetic in our nervous language, and some are considered archaic in our modern language. For the first time in this article, a study on the morphological features of dialects and dialects of the eastern language of the Azerbaijani language is conducted in this article.

Резюме

Восточная группа имеет дело с изменениями в морфологических особенностях слов,

найденных в диалектах и диалектах, некоторые из которых являются полностью фонетическими в нашем нервном языке, а некоторые считаются архаичными в нашем современном языке. Впервые в данной статье исследуются морфологические особенности диалектов и диалектов восточного языка азербайджанского языка.

Elmi rəhbər: prof. Qara Məşədiyev